DE GECOIFFEERDE BOEKENKAST

Fenotypografschrift

verscheidenheid aan denkbeelden

&

Een biografeem fragmentarium

FENOMENAAL DIGITARCHIEF

Abraxas|Zuider-Amstelboekenkast

HET FENOMENOLOGISCH ARCHIEF VAN *Abraxas*|Zuider-Amstelboeken is een biodynamisch project en toegankelijk ter lering en de vermaak.
De QR-CODE geeft de laatste update weer.[1]
https://indd.adobe.com/view/d26ed613-4878-45e7-97c0-a5bd07052276

LAATSTE WIJZIGING 17 MEI 2022, 22:26; VERSIE 14.2[2].

N.B.
Doorverwijzingen worden aangegeven in de onderstreepte tekstkleur zoals deze link naar het Register.

BIJLAGEN TER AANVULLING VAN EERDER VERSCHENEN TITELS

Auch daneben

‹Durch den umgestürzten phänomenologische Aktenschrank zu stolpern, ist ein harter Job und eine fast unmögliche und unerschlossene Arbeit, deren Verwaltung so etwas wie ein expandierendes Universum ähnelt und wie ein immer weicher werdendes letztes Lebenswerk klingt.›

ISBN 978-90-79133-94-9 / 978-90-79133-99-4
EAN 9789079133949 / 9789079133994

1 Bij het verversen van de betreffende *Adobe*-pagina, wordt de laatste versie getoond. Dit doc. is als *dubbele pagina's* opgemaakt in *Id* en als zodanig omgezet naar PDF. Wellicht moet het doc. in *Acrobat* omgezet worden als *Weergave van één pagina*.

2 Dit document is ontworpen op een 24 inch scherm. De digitaal opgebouwde boekenkast kan omvallen als er teveel in en uit wordt gehaald, hopelijk halen we al struikelend een eind-streepdesign. Het register op p. 240 is 'immer accuraat'.

De omgevallen boekenkast

Science . . . makes impossible any religion but the highest.—Canon B. H. STREETER, *Reality* (1927).

To mistake the world, or the nature of one's soul, is a dangerous error. He that thinks the Heavens and the Earth not his, can hardly use them. . . . Whatever we misapprehend we cannot use, nor well enjoy what we cannot use.—THOMAS TRAHERNE, *Centuries of Meditations*.

A system of dogmas may be the ark within which the Church floats safely down the flood-tide of history. But the Church will perish unless it opens its window and lets out the dove to search for an olive branch. Sometimes even it will do well to disembark on Mount Ararat and build a new altar to the divine Spirit—an altar neither in Mount Gerizim nor at Jerusalem.—A. N. WHITEHEAD, *Religion in the Making* (1927).

If we are to assume that anybody has designedly set this wonderful universe going, it is perfectly clear to me that he is no more entirely benevolent and just in any intelligible sense of the words, than that he is malevolent and unjust.—T. H. HUXLEY, *Life and Letters*.

I am not so lost in lexicography as to forget that *words are the daughters of earth, and that things are the sons of heaven.*—SAMUEL JOHNSON, Preface to his *Dictionary*.

Vox dei revelatur in rebus.—FRANCIS BACON.

Truth can never be opposed to Truth.—Canon BUCKLAND, *Bridgewater Treatises*, vol. i. (1837).

You say there is no substance here,
One great reality above :
Back from that void I shrink in fear,
And child-like hide myself in love :
Show me what angels feel. Till then
I cling, a mere weak man, to men.
—WILLIAM CORY, *Mimnermus in Church*.

Every new mind is a classification. . . . But in all unbalanced minds the classification is idolised, passes for the end and not for a speedily exhaustible means, so that the walls of their system blend to their eye in the remote horizon within the walls of the universe. They cannot imagine how you aliens have any right to see—how you can see !—R. W. EMERSON, *Essays*.

The fact that a believer is happier than a sceptic is no more to the point than the fact that a drunken man is happier than a sober one. The happiness of credulity is a cheap and dangerous quality.—G. BERNARD SHAW.

Archief van de Fenomenologische Bibliotheek

¶ TYPOGRAFIE

¶ FILOSOFIE SANS

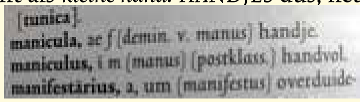
¶ ALLERHANDE

Toegevoegde bijlagen bij *Edmund Husserl, denken zonder oordelen* (EHDO)

1 [De dynamiek van de archiefdigitalisering produceert soms een tussentijds verschil tussen de paginering onder de *tekst* en de paginaverwijzing in de *inhoudsopgave*; de *index* past wijzigingen meteen toe, RED.] STATUS: onderhanden werk.

* * *

ALLEREERST EEN OPMERKING OVER HET HANDJE.[2] *Van Dale* kent de term niet en verwijst naar '*colon* (Lat.)'. Harm Pinkster vertaalt in *Woordenboek* L/N, (gezet in de *Trinité*) met *lichaamsdeel*. Het Engels kent onderhand: *pointing hand, pointing finger, pointer, bishop's fist* en – de meest gangbare – *manicule*. Van *maniculum*, wat zoveel betekent als *kleine hand*. HANDJES dus, net zoals Huib van Krimpen ze beschrijft in zijn *Vergeetboekje*.[3]

[tunica]
manicula, ae *f* (demin. v. manus) handje
maniculus, i *m* (manus) (postklass.) handvol
manifestarius, a, um (manifestus) overduide-

Register blz. 327

2 UIT: *Koppermaandaggeschenk* 6 januari 2022 (de eerste maandag na driekoningen) aangeboden door Zetterij Ying, Drukkerij Yang + Underware, Amsterdam 10-01-2022.

3 Uitgeverij De Buitenkant 1999.

 (ZIE OOK BLZ. 392)

DE BEST VERZORGDE BOEKEN 1990 (1991) : [*books selected will be exhibited at the Stedelijk Museum Amsterdam from 12 september until 27 october 1991*] Stichting CPNB, 1991 *9070066947, 9789070066949* 112 *pagina's*

Geheim is geheim
Bernadette van Lourdes, ...

Auteur / *author* Mary Niesthoven van Oost
Uitgever / *publisher* De Appelbloesem Pers, Amsterdam
Oplage / *print run* 2.000
Omvang / *number of pages* 32 p.
Bindwijze / *binding style* gevouwd gebonden in heelpapieren band met rechte rug
Publieksprijs / *price* f 24,50

E

cht een katholiek boekje, het rijke Roomse leven...

een mooi dun boekje in een kartonnen bandje, het is een een satijnen benauwdheid...

het behoorlijk spannende omslag heeft weinig te maken met het binnenwerk, als je het boek openslaat zie je een gewone recht toe recht aan opmaak met als enige bijzonderheid die sterk gekleurde foto's...

het is inderdaad een mooi omslag, weer met de Joanna...

de sfeer is heel belangrijk in zo'n boekje en wat dat betreft is het goed gedaan, het heeft een enorme geur van heiligheid...

het is een goed gebonden, mooi verzorgd boek...

Vormgeving en typografie / *design and typography*
Marianne Elbers
Zetwerk / *typesetting*
Joh. Enschedé en Zn
Grafische Inrichting bv, Haarlem
Lithografie / *lithography*
Nauta & Haagen bv, Amsterdam
Druk / *printing*
De Appelbloesem Pers, Amsterdam;
Drukkerij Industria bv, Amsterdam
Bindwerk / *binding*
Boekbinderij Van Waarden bv, Amsterdam
Papierleverancier / *paper supplies*

a really Catholic book, the richness of the Roman life... *a beautiful slim book in a board binding; there's a satin stuffiness about it...* **the fairly taut cover has little to do with the interior; when you open the book you find an ordinary, straightforward make-up; the only unusual feature is those highly coloured photos...** *you're right, it is a beautiful cover, in Joanna again...* **the general ambience is very important in a book like this and as far as that goes it's been well done, the whole thing is redolent of sanctity...** *it's a well bound, nicely produced book...*

BIJ HET LETTERGEBRUIK valt voor het tweede achtereenvolgende jaar de opmars van de Joanna op. Toch kon deze letter in de uiteindelijke beoordeling niet zó hoog scoren. Het meest bekroond werd een andere klassieker van Eric Gill, namelijk de *Gill Sans*, gevolgd door de *Garamond*, de *Baskerville* en de *Univers*. (Bij het totale aantal Ingezonden boeken komen de *Garamond*-soorten ruim vijftig maal voor, gevolgd door *Bembo*, *Gill/ Sans*, *Baskervllle*, *Times*, *Univers*, *Plantijn*, *Helvetica*, *Joanna* en Futura, op de tweede tot en met de tiende plaats).▸

'HET is inderdaad een mooi omslag, *weer met de...*

”

LinoType
www.linotype.com

Joanna® Roman

24 pt OHamburgefonstiv
36 pt OHamburgefonstiv
48 pt OHamburgefonstiv
60 pt OHamburgefonsti
72 pt OHamburgefo
84 pt OHamburge
96 pt OHamburg

Joanna is a trademark of The Monotype Corporation registered in the United States Patent and Trademark Office and may be registered in certain jurisdictions.
For further information please contact: info@linotype.com

9 pt OHamburgefonstivbcdef *Trinité* №1
10 pt OHamburgefonstivbcdef *Trinité* №2
11 pt *OHamburgefonstivbcdef Trinité* №4
13 pt OFffbfflfffbinstivbctefi *Titling*™
13 pt OHamburgefonstivbctef *Trinité* ®
34 pt Directief¥£
of instinctief?
1234567890$©€

'A REALLY CATHOLIC BOOK, *the richness of the Roman life... A beautiful slim book in a board binding; there's a satin stuffiness about it... The fairly taut cover has little to do with the interior; when you open the book you find an ordinary, straightforward make-up; the only unusual feature is those highly coloured photos. You're right, it's a beautiful cover...* in Joanna again... *The general ambience is very important in a book like this and as far as that goes it's been well done, the whole thing is redolent of sanctity. It's a well* bound, nicely produced book... DESIGN & TYPOGRAPHY *Marianne Elbers* ☞ Trinité-TYPESETTING *Joh. Enschedé en Zn, Grafische Inrichting*, ☞ LITHOGRAPHY Nauta & Haagen (*Andreas Strübin*) ☞ PRINTING *De Appelbloesem Pers* ☞ BINDING *Boekbinderij Van Waarden* ❦

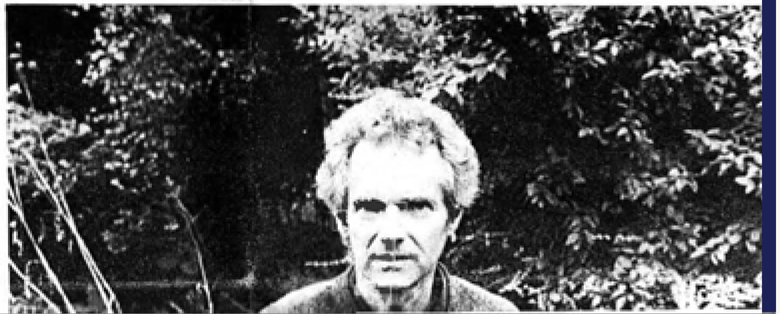
ZIE OVER JAN VAN KRIMPEN EN ANDERE ZWIERIGHEDEN OOK BLZ 88.

Mediakrant

Iemand heeft me eens gevraagd of de Trinité een katholieke letter is, maar dan zou ik het eerder een biologisch-dynamische letter willen noemen

Een interview met Bram de Does

Henk Hardeman

Harmonie

Gefeliciteerd!, Bram de Does

met de H.N.Werkmanprijs 1991

Gefeliciteerd!, Marianne Elbers & De Appelbloesem Pers

de Jury heeft verkozen tot een van ‹de best verzorgde boeken› 1990

Geheim is geheim

Geheim is geheim is gezet uit de letter Trinité Wide 2 door Joh. Enschedé & Zonen, Haarlem

Bedankt!, Mary Noothoven van Goor

zonder schrijvers geen prachtige boeken!

Uit de pers:

"...Zowel de inhoud als de uitgave zijn van een dusdanige kwaliteit dat het een juweel van een boek is geworden." "Een prachtige uitgave; zijn prijs meer dan waard. Van harte aanbevolen." "Kort maar aangrijpend..." "Een fascinerend boekje... heel mooi geschreven."

27

Dit boekje is
gezet uit de letter Trinité Wide 2 door
Joh. Enschedé en Zonen, Haarlem,
gedrukt door De Appelbloesem Pers, Amsterdam,
gebonden door Van Waarden, Amsterdam.
Lithografie door Nauta en Haagen, Amsterdam
Boekverzorging door Marianne Elbers, Amsterdam.
Foto's Spaarnestad Fotoarchief, Haarlem.

CIP-gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag:
Noothoven van Goor, Mary
Geheim is geheim: Bernadette van Lourdes, heilig tegen wil en dank/
Mary Noothoven van Goor.
– Amsterdam: De Appelbloesem Pers. – Foto's. –
(Biografische kleinoden; nr. 1)
ISBN 90-70459-06-X geb.
SISO 245.5 UDC 235.3 (44) NUGI 631
Trefw.: Soubirous, Bernadette.

In 1988 verscheen bij
uitgeverij Malte in Amsterdam
'De Getekenden' van
Mary Noothoven van Goor

Het Zuidfranse Lourdes is misschien wel de bekendste bedevaartplaats ter wereld. Jaarlijks trekken duizenden mensen naar de grot waar Bernadette Souberious in de vorige eeuw een mysterie beleefde. Slechts weinigen weten nog dat Bernadette haar hele leven strijd moest leveren tegen de kerk die haar later heilig verklaarde...

ROMANEE

Nr 6515 / 16 Punkt

SATURDAY morning had come, and all the summer world was bright and fresh and brimming with life. There was a song in every heart and cheer in every face. The trees were

Colofon

Bram de Does zette zijn tekst uit de Romanée 12/14 en drukte op Zerkall op zijn Victoria degel te Aartswoud. De letters voor het Bembo voorbeeld leende hij van Hans Rombouts te Driehuis en voor het smalle Bembo cursief voorbeeld van Huib van Krimpen te Amsterdam. De letters voor de voorbeelden Lutetia, Romulus, Cancelleresca Bastarda en Spectrum leende hij van de historische drukkerij van Joh. Enschedé en Zonen te Haarlem. Het bandpapier, een vijftig jaar oud register marbré, bedrukte hij met zijn Kaba ornamenten.

Jan de Jong drukte de Trinité voorbeelden in offset op Zerkall, naar positieven die Joh. Enschedé en Zonen in 1982 zetten op hun Autologic APS153.

Peter Matthias Noordzij zette afb. 36 en 37 en de bijschriften vanaf afb. 8 uit de Trinité zoals die door hem met Ikarus M is gedigitaliseerd. Uit de Ikarus-data zijn Postscriptfonts gegenereerd die door Joh. Enschedé en Zonen met een Linotype Postscript RIP I en een Linotronic 300 zetmachine met een resolutie van 1000 lijnen per cm zijn uitgedraaid. Deze versie wordt hier voor het eerst in druk getoond.

Binderij van Waarden te Amsterdam bond 500 exemplaren in het sterke register marbré en Erik Schots te Krommenie bond 30 luxe exemplaren.

32

De 27 Trinité fonts

Trinité Roman Condensed 1
Trinité Roman Condensed 2
Trinité Roman Condensed 3
Trinité Medium Condensed 1
Trinité Medium Condensed 2
Trinité Medium Condensed 3

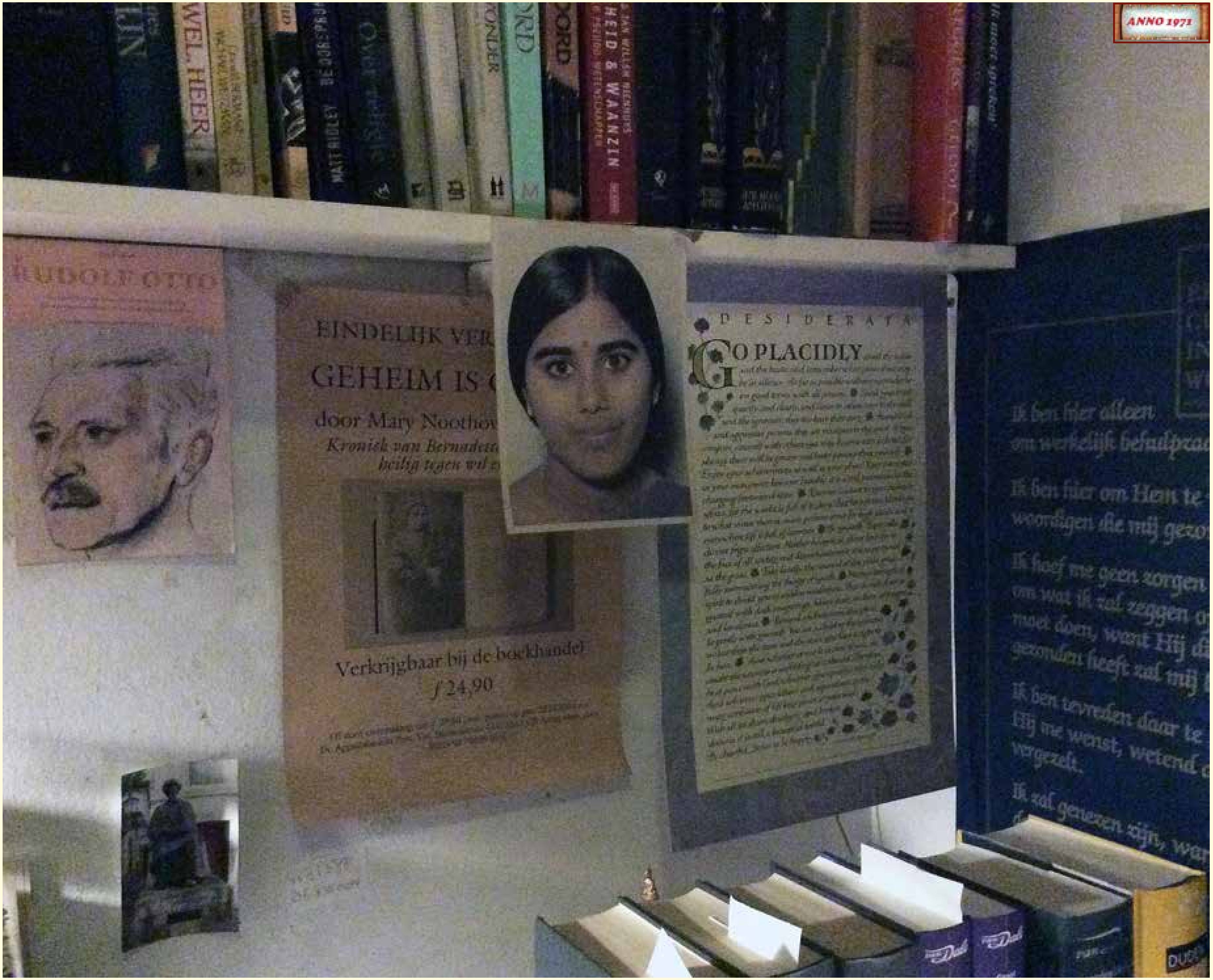
Trinité Roman Wide 1
Trinité Roman Wide 2
Trinité Roman Wide 3
Trinité Medium Wide 1
Trinité Medium Wide 2
Trinité Medium Wide 3

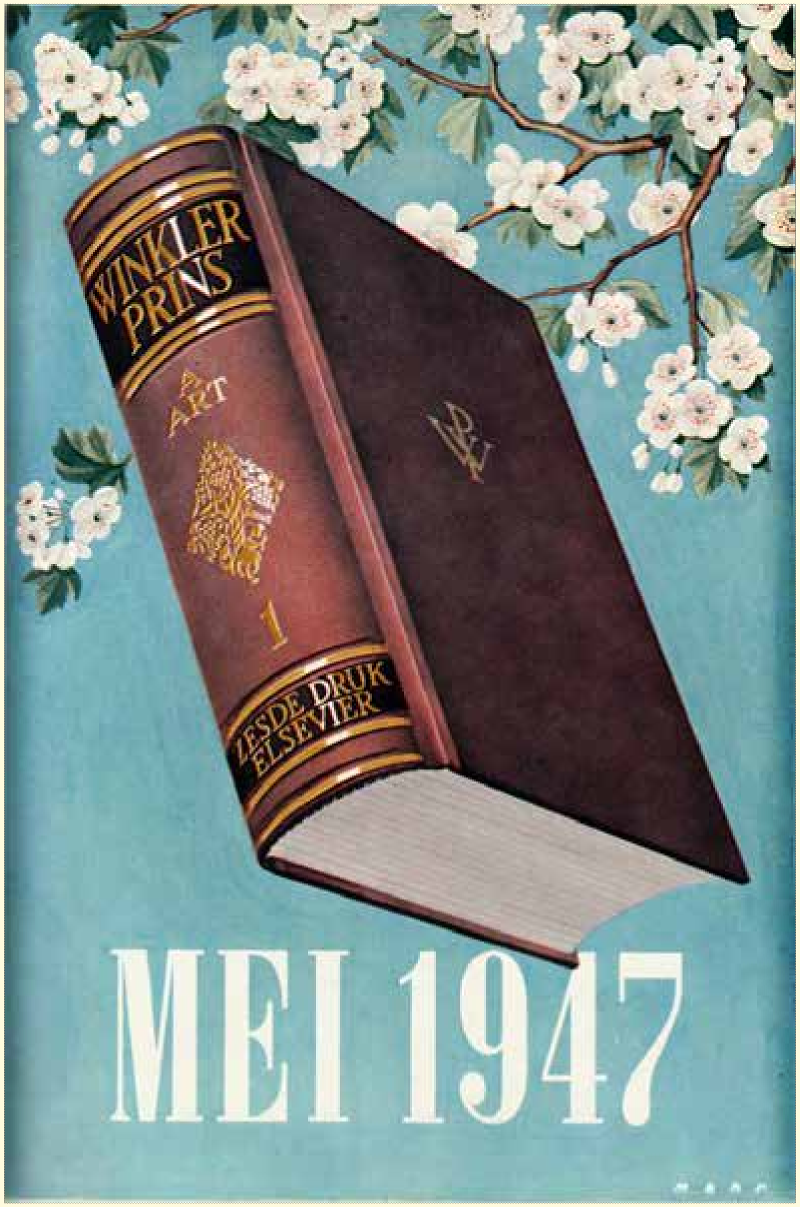
Trinité Italic 1
Trinité Italic 2
Trinité Italic 3
Trinité Italic 4
Trinité Medium Italic 1
Trinité Medium Italic 2
Trinité Medium Italic 3
Trinité Medium Italic 4

Trinité Bold 1
Trinité Bold 2
Trinité Bold 3

TRINITÉ ROMAN SMALL CAPITALS 1
TRINITÉ ROMAN SMALL CAPITALS 2
TRINITÉ MEDIUM SMALL CAPITALS 1
TRINITÉ MEDIUM SMALL CAPITALS 2

ZIE OOK ARCHIEF ‘GFB’ OP BLZ. 384

ANNO 1971
RUDOLF OTTO
EINDELIJK VER
GEHEIM IS
door Mary Noothov
Verkrijgbaar bij de boekhandel
ƒ 24,90
DESIDERATA
GO PLACIDLY
Ik ben hier alleen
Ik ben hier om Hem te
Ik hoef me geen zorgen
Ik ben tevreden daar te
Ik zal genezen zijn, war
HEID & WAANZIN

Ben Mohr tekende dit affiche voor de 6e druk van de WP-ENCYCLOPAEDIE waarvan het lang verbeide verschijnen moest worden aangekondigd. (**In de Bodini? 'MEI 1947'**)

BANDEN gestempeld met bladgoud **LETTER** *Baskerville* **DRUK** *Meijer's Boek- en handelsdrukkerij, Rotagravure, Joh. Enschede en Zonen* en *Smulder's Drukkerijen* **CLICHE'S** *Nauta & Haagen* en *L. van Leer & Co.*

VOORBERICHT[1]

ZELDEN IS NAAR DE VERSCHIJNING VAN EEN ENCYCLOPAEDIE DOOR EEN ZO GROTE SCHARE EN MET ZOVEEL BELANGSTELLING UITGEZIEN ALS NAAR DE ZESDE DRUK VAN DE WINKLER PRINS.

Zij evenaart in dit opzicht haast de vermaarde uitgave van Diderot en d'Alambert. De drijfveer tot die belangstelling, en daarmee het doel van de encyclopedie, is anders dan bij het grote Franse voorbeeld.

De hoofdredactie had de opdracht een encyclopedie te maken die de duizenden belangstellenden zou geven wat zij verlangden. En dat was nauwkeurige, objectieve, uitgebreide, zakelijke en feitelijke informatie. Niet alleen omdat een transparante bron van betrouwbare gegevens over de bewogen oorlogsjaren die achter ons liggen, onmisbaar is. Omdat wij in de laatste jaren getuige zijn geweest van verdraaiing van feiten en vervalsing van geschiedenis en wetenschap op zo'n massale schaal, met zo boze oogmerken en met zulke heilloze resultaten, dat het vertrouwen in de mogelijkheid van objectieve voorlichting ernstig is geschokt.

De Winkler Prins zal, naar de hoofdredactie verwacht er toe bijdragen dit geschokte vertrouwen te herstellen door de in twijfel getrokken mogelijkheid te maken tot waarneembare en controleerbare werkelijkheid. Dit doel vroeg een bezonnen leiding, die met open oog voor het blijvend waardevolle en belangrijke én voor het veranderde en veranderende, gedetailleerde gegevens en samenvattende opheldering geeft over wat was en wat is.

Hij is gedacht als een betrouwbare, gemakkelijk hanteerbare gids; geen ‹*la généalogie et la filiation de nos connaissances*› – woorden van d'Alembert in de *Discours Préliminaire de l'Encyclopédie*. De Winkler Prins strijdt niet, zij rapporteert; zij predikt niet, zij licht in; zij pleit niet, zij deelt mee.

Ten slotte is dit ook de bevrijdingseditie van de Winkler Prins. Zij is geconcipieerd tijdens de bezetting van 1940-1949. Zij draagt er het stempel van. Want wél wil zij objectief zijn, maar zij verbergt niet dat haar samenstellers beseffen, dat zij de spiegel is van een van het christendom doordrenkte, democratische beschaving.

E. DE BRUYNE
G.B.J. HILTERMANN
H.R. HOETINK

April 1947

1 Uit het voorbericht bij de eerste naoorlogse druk van de W.P.
* BUCKRAM *Bougran*, grof stijf en vormelijk (boekbinders-) linnen

RELIGIE ZONDER VERRASSINGEN

Humanitaire religie op biologische basis

Wanneer wij het stadium van volle verlichting hebben bereikt,
dat wij volkomen zelfstandig denken en handelen,
dan is dat niet per definitie in strijd met 'Gods scheppingsplan'.[1]

LITERATUUR DEEL I
Gotthold Efraim Lessing († 1781) *Die Erziehung des Menschengeschlechts* (1780). *De opvoeding van de mensheid*, ingeleid, vertaald en geannoteerd door Jan Sperna Weiland, Baarn 1979, geciteerd als *Lessing 1979*.
Julian Huxley, *Religie zonder openbaring*, Rotterdam 1968, gecit. als *Nld. 1986*.
J. S. Huxley, *Religion Without Revelation*, Londen 1927, gecit. als *Eng. 1927*.

LITERATUUR DEEL II *Het archief*
Dr. J. H. van den Berg, *Psychologie en geloof*, Nijkerk 1958, gecit. als P&G.
Dr. H. C. Rümke, *Karakter en aanleg in verband met het ongeloof*, Kampen 2003 geciteerd als K&A.
William James, *The Will to Believe* (1898), Dover-editie 1956 gecit. als WTB 1956; *De wil om te geloven*, Amsterdam, 2014, gecit. als WTBnl. 2014.[2]
Willam James, *Varieties of Religious Experience* (1902), gecit. als VREnl. 2010.

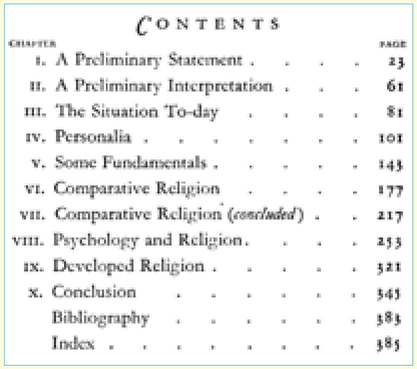
ISBN 978-90-79133-94-9
EAN 9789079133949

1 G. E. Lessing, *De opvoeding van de mensheid*, Baarn 1997

2 OPMERKING VAN DE UITGEVER: Over het essay dat aan de bundel *Essays in popular philosophy* zijn naam gaf merkt James later in een brief aan F. H. Bradley op 'dat het beter *The Right to Believe* had kunnen heten', BRON Ralph Barton Perry, *The Thought And Character of William James*, VOL. II, Londen, 1935 p. 488.
ZIE OOK Hein van Dongen, *Van radicaal empirisme naar religieuze ervaring – en terug* in het nawoord van de Nederlandse uitgave.

DE TRADITIONELE RELIGIE is door de natuurkundigen van de 17^{e} eeuw (Newton, Boyle *c.s.*), gerationaliseerd. In de woorden van Locke: 'Er is geen overtuigender bewijs van de goddelijke openbaring dan de beginselen van de rede.' Na de filosofische beschouwingen van Hume[1] en Kant[2] en het natuurwetenschappelijke werk van Darwin werd deze benaderingswijze losgelaten.

DE GODSDIENSTWETENSCHAP maakt de religie zelf tot onderwerp van bestudering. Binnen dit domein ontstonden de godsdienst-antropologie, -psychologie en -sociologie. Freud en Frazer waren kritisch, William James en Durkheim zagen een meerwaarde. De wetenschap verdedigt de religie, niet de theologie in haar streven zichzelf te 'demythologiseren'.

CONTENTS

VOOR HET EERST zijn wij nu in staat de bestudering van de natuur en de mens en de bestudering van de religie samen onder te brengen in de conceptie van de evolutie. Kennis van de natuur en de bestemming van de mens en van de functie van de religie in de maatschappij en in het persoonlijk leven geeft richting aan de inhoud van een religie zonder voorspellende verrassingen. Wat wordt ontdekt over de wereld van de (menselijke) natuur, de oorsprong en bestemming van een ontzagwekkende kosmische omgeving. Het samenvloeien van evidente intuïtie en geleerde aannames is de waarheid waarop religie berust. Een andere deugdelijke kennis is er niet. Deze kennis van wezen en karakter, van subject en object, van natuurlijke krachten en fenomenen is de basis voor een bestendige in de natuur gewortelde religie.[3]

JULIAN HUXLEY 1967

1 DAVID HUME: *Het is niet alleen in de poëzie en in de muziek dat we onze smaak en ons gevoel moeten volgen, maar ook in de filosofie. Wanneer ik van een principe overtuigd ben, dan is dit alleen maar een idee die mij sterker treft dan andere.*

2 IMMANUEL KANT: *Het smaakoordeel is zuiver contemplatief. dat wil zeggen het is een oordeel dat onverschillig staat ten opzichte van het bestaan van het object, en slechts de aard van het object met het gevoel van behagen en onbehagen vergelijkend verbindt.*

3 NIEUW EDITIE, red. Raymond Williams in *The New Thinker's Library*, C. A. Watts, Londen 1967.
De tekst hierna is een compilerende parafrase van *Some Fundamentals*, VI & VII Comparitve Religion.

GODSDIENSTWETENSCHAPPERS, theologen, mystici en andere aardlingen zijn het er over eens dat de religieuze werkelijkheid in laatste instantie onuitsprekelijk is, niet volledig in woorden uit te drukken, niet geheel door het menselijke verstand te bevatten. Een ervaring als het verliefd worden zou voldoende moeten zijn om de intellectualistische scepticus er van te overtuigen dat sommige zeer werkelijke en zeer gewone ervaringen de grenzen van de mededeelbaarheid te buiten gaan. Het aantal religieuze definities is gelijk aan het aantal vormen en hebben soms weinig met elkaar gemeen.

- 'Moraliteit met een tikje emotie'.
- 'Een verzameling gewetensbezwaren die de vrije ontplooiing van onze vermogens belemmeren'.
- 'Het geloof in geestelijke wezens'
- 'Het waarnemen van het oneindige onder inwerking van verschijnselen die het vermogen hebben het morele karakter van de mens te beïnvloeden'.
- 'Een gunstig stemmen of verzoenen van aan de mens superieure krachten die de loop van de natuurlijke gebeurtenissen besturen en beheersen'.
- 'De vele verschillende vormen van religie zijn alle pogingen om uitdrukking te geven aan de conceptie van God'.
- 'Religie is theorie en praktijk van de kunst van het innerlijk menselijk leven, en van wat blijvend is in de natuur der dingen.'
- 'Religie is de overgang van *God de Leegte* naar *God de Vijand* en *God de Vriend*.'
- 'Religie is de appreciatie is voor een onzichtbare wereld, gewoonlijk voor een onzichtbare aanwezigheid. Of wordt het beter omschreven als het totale gedrag van de mens tegenover wat hem het beste enß grootste schijnt?'
- 'Religie is de krachtsinspanning om contact te behouden, niet met het oneindige, maar met datgene wat een verheven waarde bezit - wat misschien slechts een diepere vorm van oneindigheid is.'
- 'Religie is als wedden, met je leven als inzet, dat God bestaat.'
- 'Religie is geloof in de uiteindelijke betekenis van het universum.'
- 'Religie is een beveiligingssysteem van de deugdzaamheid'.
- 'Geloofsbelijdenis is een theorie over de relatie tussen mens en universum'.
- 'Het geloof in een eeuwige God, in een goddelijke Geest en Wil die het universum bestuurt en met de mensheid morele relaties onderhoudt'.[1]

1 VGL. III *Enige grondbeginselen* p. 5, Nld. 1986; V *Some Fundamentals* p. 143, Eng. 1927.

ALFRED WHITEHEAD stelt menselijke activiteiten tegenover religie. 'U *gebruikt* het rekenen, maar u *bent* religieus. Religie is geloofskracht die het innerlijk reinigt... De dogmatische kant van de religie kan daarom beschreven worden als een systeem van algemene waarheden die een omvorming van het karakter teweeg brengen wanneer zij oprecht worden nageleefd en levendig worden nagestreefd.'
'Dit is de ware en zuivere manier om God te dienen: Help weduwen en kinderen zonder vader in hun moeilijkheden. Doe wat God wil, en leef niet zoals de mensen die God niet kennen' (*Jakobus* 1:27).' Deze definitie van het religieuze ideaal is niet volledig, vele aspecten van het religieuze leven zijn er niet in opgenomen.
T. H. HUXLEY sprak over *het geëngageerd zijn van de affecties ten gunste van die bepaalde gedragswijze die wij goed noemen* en vervolgt: 'Ik kan niets anders denken dan dat dit, samen met ontzag en respect (en pas op met het antieke begrip *vrees*) waarmee we te maken krijgen wanneer we proberen door de oppervlakte van materiële of van geestelijke aard kwesties heen te boren, de kwintessens uitmaakt van wat in religie in een of andere vorm van statische werkelijkheid heeft.' Door zijn vorm kan deze definitie geen aanspraak maken op algemeenheid, maar is belangwekkend omdat hij een van de eerste pogingen tot een psychologische interpretatie is.[1]
'Religie is duidelijk een gemoedstoestand. Het is ook duidelijk dat het niet uitsluitend de aanvaarding is van bepaalde bevestigingen als waar. Het lijkt mij een emotie die berust op een overtuiging van harmonie tussen onszelf en het universum in het algemeen.'[2]
Deze voorbeelden tonen de grote verscheidenheid aan denkbeelden over dit onderwerp. Alle tot nu toe gegeven definities zijn onvolledig en leggen de nadruk op bepaalde aspecten van religie ten koste van andere. Maar de wezenlijke religieuze werkelijkheid, de ervaring die zich zelf tracht te belichamen in symbolen en probeert in theologieën een intellectuele uitdrukkingswijze te vinden - wat is dat? Is dat niet het gevoel van heiligheid? En is niet dit gevoel van heiligheid, evenals het gevoel van honger, de opvlammende woede, de passie van de liefde, iets onweerlegbaars, iets dat zichzelf en niets anders is, waar men alleen over spreken kan met anderen die hetzelfde vermogen tot emotie en passie bezitten, omdat je nu eenmaal het gevoel voor kleuren niet aan een blinde duidelijk kan maken?

1 THOMAS HENRY HUXLEY, Engels bioloog (1825-1895), grootvader van Julian en Aldous Huxley.

2 John McTaggart, *Some Dogmas of Religion* Londen 1906 p. 3. Hij besluit zijn boek met: 'Al het uitmuntende is even moeilijk als zeldzaam. Misschien zal het niet altijd zo zijn. Misschien zal de tijd ßzijn onvolmaaktheid dichter bij de volmaaktheid van de eeuwigheid brengen. Maar durven we hier en nu ontkennen dat Spinoza gelijk heeft? *Omnia præclara tam difficilia quam rara sunt*, al wat de moeite loont is even moeilijk als zeldzaam.'

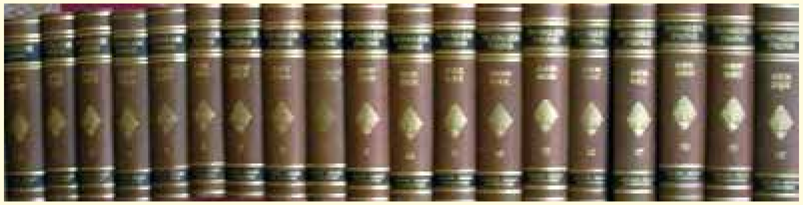
EEN ENCYCLOPEDISCH VERSLAG hoort te steunen op een definitie waarin alle feiten kunnen worden ondergebracht. Zo'n definitie wordt door A. E. Crawley in *The Tree of Life* (Londen 1905) voorgesteld, waarin hij uiteenzet dat Grieks noch Latijn een samenvattend woord bezitten voor religie, behalve in de ene taal *leáeá* in de andere *sacra*, woorden die gelijkwaardig zijn aan *heilige zaken*: 'Wij mogen dan ook het religieuze object als HET HEILIGE definiëren'. Deze kernachtige psychologische definitie is min of meer overgenomen door Nathan Søderblom, Robert Marett, dr. Rudolf Otto e.a.

DR. ROBERT MARETT († 1943) beschrijft de religies van schriftloze volkeren met de blik van een antropoloog: 'Bij emoties van ontzag en verwondering, waarbij het gevoel op dat moment de kracht van een redelijke verklaring schijnt te overtreffen, treedt er in het rijk van de menselijke gedachte een sterke impuls op om het mysterieuze of bovennatuurlijke 'iets' te objectiveren en zelfs te personifiëren met een aansluitende impuls om dat *iets* onschadelijk te maken of gunstig te stemmen door een sterke beheersing, communicatie of verzoeningspoging.' 'Wat aan al deze wisselende interpretaties van het denken ten grondslag ligt, kan aangemerkt worden als een universeel gevoel, namelijk het besef dat er van de aanbeden voorwerpen iets ontzagwekkends uitgaat dat bij de mens innerlijk aanslaat en resultaten van ontzag oproept, zoals respect, verzoening en dienst- & dankbaarheid.'

DR. RUDOLF OTTO, theoloog én godsdienstwetenschapper, schreef *Das Heilige*, dat in filosofische en godsdienstpsychologische kringen als hoogst belangrijk erkend werd.[1] Hij vindt in het directe ervaren van HET HEILIGE (Hh) in gebeurtenissen, personen, dingen en gedachten niet alleen de oorsprong van religieuze gevoelens in het verleden van schriftloze volkeren, maar de kern van alles wat in het moderne christendom, evenals elders in het religieuze leven, van waarde is. Hij wijst er met enige nadruk op dat heiligheid in oorspronkelijke zin niet alleen in geen enkele relatie staat met welke morele associaties of intellectuele interpretaties dan ook, maar dat zelfs in volwaardige religies zoals het christendom, waar moraal en intellect in nauwe relatie zijn getreden met het religieuze gevoel, het ervaren van heiligheid iets *sui generis* is, een directe ervaring, zoals die van schoonheid of logische juistheid en dat je, door er een rationeel moreel gevoel of een intellectueel theologisch begrip voor in de plaats te stellen, de religieuze ervaring van zijn kernpunt en zijn gevoelsbron berooft.[2]

1 *Het heilige; Onderzoek naar de relatie tussen de rationele en non-rationele kanten van religie*, Amsterdam 2012⁴.

2 Otto studeerde natuurwetenschap, filosofie, godsdienstgeschiedenis en theologie. Als filosoof was hij Kantiaan en aanhanger van Schleiermacher en grensde zo de naturalistische wereldbeschouwing af tegen het godsdienstige en legde hij de nadruk op het irrationele karakter van religieuze ervaringen. Hij was internationaal georiënteerd en stichter van de *Religiöser Menscheitsbund* (C.J.B, 1955).

RUDOLF OTTO spreekt over dit gevoel als een diep religieus bewustzijn: 'Denken wij nu aan het diepste en meest fundamentele in iedere sterke religieuze gevoelsbeweging, voor zover ze nog meer is dan geluksgeloof, vertrouwen of liefde, datgene wat afgezien van deze begeleidende elementen ook in ons soms het innerlijk met een zinnenverwarrend geweld kan aangrijpen en vervullen. Gaan wij het na door het ons in te leven, mee te voelen en na te voelen bij anderen, in de sterke explosies van diepgelovigheid en de stemmingsuitingen daarvan, in de plechtigheid en de hoge gestemdheid van het rituele en liturgische, in datgene wat om religieuze monumenten, gebouwen, tempels en kerken leeft en zich beweegt, – zo kan zich slechts één uitdrukking voor dit alles aan ons opdringen: het gevoel van het *mysterium tremendum*, van de huiveringwekkende geheimenis. *Het gevoel van dit mysterie kan met milde stroom het innerlijk vervullen in de vorm van de verheven stille stemming van verzonken aandacht. Het kan overgaan in een rustig vloeiende gestemdheid van de ziel die lang aanhoudt en natrilt, tot zij uiteindelijk wegsterft en de ziel weer in het profane, het alledaagse achterlaat. Het kan ook met krampachtige stoten en stuiptrekkingen plotseling uit de ziel naar voren breken. Het kan voeren tot een vreemde opwinding, tot roes, vervoering of extase. Het kan wild en demonisch worden. Het kan geleidelijk omlaaggaan tot spookachtig vrezen en sidderen. Het heeft zijn ruwe, barbaarse eerste uitingen en laagste vormen. En het ontwikkelt zich tot een teer, gelouterd en opgetogen gevoel. Het kan worden tot het stille en deemoedige huiveren en verstommen van het schepsel voor het – ja waarvoor?*

'VOOR WAT IN EEN ONUITSPREKELIJK GEHEIM ALLES TE BOVEN GAAT.

Zo zeggen wij het, om toch iets te zeggen. Het valt echter meteen weer op dat wij daarmee eigenlijk niets zeggen, of tenminste, dat ook hier weer onze poging tot begripsbepaling zuiver negatief is. *Mysterium* is naar het begrip niets anders dan de naam voor het verborgene, dat wil zeggen het onbekende, niet begrepene en verstane, niet alledaagse, niet vertrouwde, zonder dat dit nader kan worden bepaald naar zijn hoe. Toch is er iets mee bedoeld dat zonder meer positief is. Het positieve ervan wordt louter in gevoelens beleefd en deze gevoelens kunnen wij al toelichtende ook wel verduidelijken, door ze gelijktijdig te laten doorklinken.'[1]

1 *Hh*⁴ p. 46. Over de zin van 'gevoel' als een vóór en boven het begrip bestaande en toch waargenomen betrokkenheid op een object, vergelijk *Das Gefühl des Überweltlichen*, HFST XV *Nachträgliche bemerkungen § Schlußbemerkung über 'Gefühl'*. ZIE OOK: W. Banning: *Religieuze opbouw*, 1933. In aansluiting op Otto's *mysterium tremendum* m.n deel 2 *De inhoud van de Godsvoorstelling*, HFST. VI *Het Heilige*. Dit hoofdstuk is integraal opgenomen in D. Mok, *Een wijze uit het westen*, Amsterdam 2001 p. 160-166 (*Fenomenologische Bibliotheek* №7).

Zowel het buitenredelijke aspect van de religieuze ervaring als de psychologische basis ervan worden duidelijk door hem beschreven. De kracht waarmee het religieuze gevoel het leven kan omvormen, wordt levendig geschetst.[1]

RELIGIEUZE VERVOERING is als profane geestdrift, je kunt niet eeuwig verliefd zijn; het leven wordt na de verliefdheid iets volstrekt anders.'[2]

DIT GEVOEL komt in 'enge' (*unheimliche, uncanny*) voor het eerst tot uiting. Van deze vrees en haar ruwe beginvorm, van dit eenmaal in de eerste opwelling doorgebroken gevoel voor iets 'engs' dat vreemd en nieuw in het gemoed van de oermensheid opdook, is alle godsdiensthistorische ontwikkeling uitgegaan. Daarin vinden 'demonen' net zoals 'goden' hun oorsprong en wat verder de 'mythologische bewuste waarneming' of de 'fantasie' aan objectiveringen van dit gevoel te voorschijn bracht. Als je dit niet als een eerste, kwalitatief specifieke, uit niets anders afleidbare fundamentele factor en kracht van het gehele godsdiensthistorische proces wilt aanvaarden, kom je met alle animistische, magische en volkspsychologische verklaringen van het ontstaan der religie onmiddellijk op dwaalwegen en ga je aan het eigenlijke probleem voorbij.[3]'

DIT GEVOEL, meet de bovennatuurlijke kracht die verondersteld wordt HET te verklaren, is niet per definitie goed. Het feitelijke gevoel, de 'religieuze huiver', is moreel gezien neutraal en kan, zoals Otto zegt, wanneer HET in contact komt met dingen die op zich zelf goed of kwaad zijn, veredeld dan wel ontluisterd worden. En de bovennatuurlijke kracht die in zulke als heilig aangevoelde objecten zouden zetelen, het *theoplasma* waar goden van gemaakt worden, wordt verondersteld zich ten goede of ten kwade te manifesteren.

1 Wellicht niet zo levendig als Victor Hugo's beschrijving in *Les Misérables* van de *femme de ménage* Baptistine: '*De natuur had niets meer dan een schaap van haar gemaakt; de religie gaf haar de gedaante van een engel*'

2 Sir Francis Younghusband, *The Light of Experience: A review of some men and events of my time*, 1927. Younghusband publiceerde reisverhalen en filosofische verhandelingen over oosterse religie, gebaseerd op zijn ontmoetingen met o.a. de Dalai Lama, Mahatma Gandhi. Anders dan bij Edmund Hillary en John Muir *c.s.* is zijn naam grotendeels verloren gegaan door zijn nachtmerrieachtige invasie van Tibet in 1903 (2700 doden aan Tibetaanse kant) en de koloniale erfenis. Zijn ervaringen in Tibet en de Himalaya maakte hem, nadat hij Kasjmir verliet, een pleitbezorger voor de onafhankelijkheid van India, en omarmde hij eclectischerwijs oosterse en westerse dogma's die geen ruimte boden voor Victoriaanse goedkeuring.

3 VGL. hoofdstuk 25 *Mythus und Religion* in Wundts *Völkerpsychologie* in Otto's boek *Aufsätze das Numinose Betreffend* en dat in *Deutsche Literatur Zeitung*, 1910, № 38. Otto vindt in de onderzoeken van R. Marett en Nathan Søderblom een bevestiging van zijn beweringen. Beide auteurs onderkennen het volstrekt eigene van de *numineuze vrees* nog niet met die scherpte die hiervoor nodig is, vooral bij Marett scheelt het nog maar een haartje. VGL.: R. R. Marett, *The threshold of Religion*, Londen 1909 en N. Søderblom, *Das Werden des Gottensglaubens*, Leipzig 1915 (die in dit boek de *categorie van het heilige* invoert. ZIE bij dit laatste Otto's bespreking in de *Theologische Literaturzeitung*, januari 1925.

4 *Gevoel is alles, een naam an sich is niets*; VGL. Otto *Het heilige* 2012 p. 35.

HET wordt gebruikt om door rituelen veranderingen te verkrijgen die zijn afgestemd op hogere machten[1], om de vruchtbaarheid te bevorderen, plagen en zegeningen te veroorzaken en HET kan zowel wraaklustig als liefdevol zijn.

ROBERT MARETT suggereert om de begrippen 'het gewijde' en 'het heilige' los te koppelen van loutere goedheid en het Polynesische woord *Mana* te lenen dat in álle objecten zou zetelen die dit ontzagwekkende gevoel veroorzaken.

RUDOLF OTTO voelt zich gedwongen een nieuw woord te verzinnen voor de ervaring van heiligheid, en gebruikt daarvoor *het numineuze*, van het Latijnse *numen*, een autoriteit die aanbeden moet worden.

RONALD HEPBURN benoemt in *Christianity and Paradox* (1957) het *numineuze* als de *onherleidbare harde kern van religieus ervaren.*

Het is niet zonder betekenis dat verschillende denkers, die het onderwerp langs andere wegen benaderen, tot dezelfde slotsom komen. Robert Marett, de antropoloog probeert de zin te ontdekken in de verhalen van reizigers, zendelingen en geleerden over de in onze ogen verwarde werkwijzen van het schriftloze verstand. *Rudolf Otto* als *godsdienstwetenschapper* beschrijft die religieuze overeenkomsten en verschillen zo volledig en nauwkeurig mogelijk.[2]

De een benadert de schriftloze religie van de buitenkant, de ander beschrijft inlevend religies religies van binnenuit. Beiden merken dat er een uiterst religieus ervaren bestaat, bepaald door dit gevoel van mysterie en ontzag.

RUDOLF OTTO gaat het verst. Hij toont niet alleen aan dat het numineuze in slechte zowel als in goede dingen kan worden gevoeld, maar dat *normaliter*, in slechte of goede evenals in neutrale dingen, dit gevoel zowel aantrekking als afstoting, zowel betovering als vrees inhoudt.[3] Alle definities gaan er vanuit dat de *trinité* voelen, handelen en geloven bij religie de norm is die de religieuze waarde kenmerkt. Zelfs Reinachs *verzameling gewetensbezwaren die de vrije ontplooiing van onze vermogens belemmeren* impliceert gevoelens die een krachtige invloed op het handelen hebben.

1 Methoden van *magie* zijn neutraal en gelijk, alleen de doelen – ten eigen bate of het goede voor de wereld beogende – kunnen verschillen.

2 ZIE: Otto's essay *Religieuze overeenstemming in de godsdienstgeschiedenis* dat is toegevoegd in de Nederlandse uitgave van *De genadereligie van India en het christendom*, Amsterdam 2005.

3 'Rudolf Otto heeft ons HET HEILIGE laten zien als *het volstrekt andere*, dat zich opdringt als van een geheel andere orde dan wat ons bekend is. Het is *a nobis sepositum*, apart gezet van ons en onze wereld. Wij beantwoorden dit zich opdringende met een dualistisch gevoel. De *Scheu*, die *Das Ganz Andere* wekt, splitst zich daarna in gevoelens van vrees, huivering, ontzag, eerbied, kleinheid, ja nietigheid en gevoelens van aangetrokken worden, verraste blijdschap en liefde. HET HEILIGE trekt aan en stoot af, het doet een eindeloze distantie beseffen en een nooit vermoede nabijheid gevoelen. Zullen wij wegen vinden van *het heilige* naar *humanitaire verhevenheid* dan zal ook dít, hoe dan ook, dát besef in ons moeten wakker maken dat ons leert zich te verhouden tot *Das Ganz Andere*.' G. van der Leeuw, *Wegen en grenzen*, Amsterdam 1932

ZONDER HULP VAN PSYCHOLOGISCHE SLEUTELS EN DEFINITIES zoals van Crawley, Marett, Otto *c.s.* is het buitengewoon lastig om te zien zijn hoe deze drie componenten – emotie, praktijk en intellect – zich in religies kunnen inpassen en welke gemeenschappelijke component deze levensoveruigingen hebben waar de term religieus op van toepassing kan zijn. Wat maakt een religieuze emotie *religieus* en niet louter *(esth)etisch*? Wat maakt het ene handelingsmotief religieus en de ander kunstzinnig of moreel? Wat brengt het ene gedeelte van een ceremonie of een ritueel binnen de sfeer van het religieuze en sluit het andere deel er buiten? Waarom noemen wij het ene geloof *wetenschappelijk* en het andere *religieus*?

Normaal gesproken hebben we een aangeboren vermogen om bij sommige gebeurtenissen iets heiligs te ervaren; zoals we op een ander niveau vrees, walging en schoonheid ervaren of de deugdelijkheid van een logische bewijsvoering beoordelen. Sommigen bezitten dit vermogen in overstelpende mate en worden gedreven door hun 'heilige ervaringen' en de behoefte hun leven hierop te baseren. De meesten hebben dit minder intens. Zij zullen, wanneer zij er op gewezen worden, naar vermogen iets van heiligheid aanvoelen maar missen de scheppende krachten van hen die de wereld van poëzie en muziek vormgeven. Anderen zijn door aanleg en opvoeding gespeend van het vermogen datgene te waarderen wat als gewijd en heilig geldt. Weer anderen kúnnen geen waardering voor muziek hebben; anderen zijn (nog) niet in staat een logische gedachtegang te volgen, terwijl weer anderen als morele dwazen ter wereld komen met een zwak onderscheidingsvermogen voor wat met goed en wat met kwaad bedoeld wordt. *Last but not least* de velen bij wie opvoeding, traumata of eigen levens deze morele zin hebben verwrongen of verwoest.[1]

Het vermogen om HET HEILIGE te ervaren vraagt om bevrediging van dit gevoel. 'De hoogste vorm van geluk brengt vaak zoveel smart met zich mee, dat we het alleen van pijn kunnen onderscheiden doordat het is wat we boven alles verkieslijk vinden, omdat onze ziel ons zegt dat het goed is.'[2]

Het begrip 'gevoel voor het gewijde' *(religieus besef)* of 'gevoel voor het heilige' *(religieus sentiment)* voldoen bij gebrek aan beter. Zo kunnen krachten die achter de natuur werkzaam zijn, het mysterieuze waarmee de onderzoekende geest geconfronteerd wordt, de grote momenten in het leven van de mens – geboorte, relatiebevestiging en dood – , uitingen van kunst en wetenschap, het morele ideaal en doen wat goed is – al deze fenomenen, religieuze objecten worden. Ze worden pas als 'religieus' aangemerkt wanneer ze ons geestelijk raken door hun gewijde karakter en onze denkgeest de heiligheid aanvoelt.

1 VERG. Viktor E. Frankl, *De zin van het bestaan: een inleiding tot de logotherapie*, Rotterdam 2015[15].
Van hem is de uitspraak: *Dat niets ter wereld bij machte is jou van je ervaringen te beroven.*
ZIE OOK: Verena Mayer, *Husserl, denken zonder oordelen*, p. 224, 291, 338, Amsterdam 2020[2];
Francesca Brencio, *Sufferance, Freedom and Meaning: Viktor Frankl and Martin Heidegger*, Krakau 2015.

2 George Eliot in haar *Romula* (1907); Herbert Spencer over George Eliot: 'Haar vermogen tot abstract denken, samen met een concreet voorstellings- en uitdrukkingsvermogen, heb ik nimmer zo krachtig aangetroffen.'

Dit besef van HET HEILIGE is een complexe gemoedstoestand. Een belangrijk psychologische verschijnsel waarmee het gepaard gaat is *ontzag*, een complex samengesteld uit vrees, verwondering en bewondering. Eerbied, die een verdunde nederigheid in zich draagt, kan er onderdeel van zijn. Het mysterie kan als de zuiverste essentie ervan worden beschouwd, met ontzag en respect als een noodzakelijk en voor de hand liggend *evident* bestanddeel. Het mysterie kan vulgaire geheimzinnigheid te zijn, voortkomend uit het ongewone of vreemde. Deze geheimzinnigheid kan door loutere *profaniteit* verdwijnen. Begrip, in de betekenis van idee hebben van het causale verband, of van het ontleden van een specifiek gebeuren of organisme tot in hun samenstellende delen, met inbegrip van hun werking – hoeft het in beschouwing genomen wezen of fenomeen niet per definitie van het mysterieuze te worden beroofd.[1] Dan wordt het een mysterie dat niet langer appelleert aan het schrift- en letterloze verstand maar *exclusief* is gericht op de cognitief geschoolde versie. Eenvoudigen van geest en kinderen die aan hun voorliefde toegeven zonder zich te bekommeren om normen die zijn bedacht om onze waarden te beschermen zijn vrij van alles. Binnen het domein van de pedagogiek krijgt de *inclusief* gerichte fenomenologische methode veel aandacht.[2]

Een karakteristiek van de zin voor het mysterieuze in een getraind denkvermogen ligt in de neiging de onderwerpen van overdenking steeds meer op vertrouwd terrein te zoeken en minder in het louter ongewone. Zo gaat het ook in de kunst. Kunst kan in eenvoud meer zin voor schoonheid leggen dan kitsch over het belangrijkste voorval ooit. De mooiste kunstwerken verwijzen vaak naar de eenvoudigste en meest menselijke waarheden.

Zo is het ook met religie. De sluimerende geest die door buiten gewone prikkels gewekt moet worden – een wonder, een catastrofe – maakt plaats voor het inzicht dat in de gewoonste dingen de eerbied, de verwondering of liefde verwezenlijkt kan worden. Als het bestaan zelf een bron van verwondering is geworden, is er geen plaats meer voor het wonder in alledaagse zin.

1 CAUSALITEIT: *oorzakelijk verband* = dat het een het ander veroorzaakt; het begrijpen van hoe en waarom een bepaald gebeuren of organisme tot stand kwam. Omstreden binnen de humaniora is de absolute geldigheid van de relatie tussen *causaliteit & finaliteit*, de doelgerichtheid in de natuur.

2 Eva Kessler *Liefdevol opvoeden, een kunst*, Amsterdam 2008; *(systemische- of fenomenologische pedagogiek).*

Als een rozeruiker zoet
in het zacht ontloken turen,
schat van de ademloze ure
dat het hart zijn liefde ontmoet.

Als een rozeruiker zoet
is het ingetogen zwijgen,
sprakeloos tot elkander neigen
als het hart de liefste ontmoet.

Als een rozeruiker zoet
is het eindeloos mild genezen,
't zalig geborgen wezen
als het hart, vervuld, ontmoet

Liefde en Liefdes overvloed.[1]

1 Ida Gerhardt, *Buiten schot*, Amsterdam 1947
N.B. Het oorspronkelijke gedicht staat op blz. 33.

WANNEER SENTIMENT DE PLAATS VAN GEVOELENS INNEEMT, als vulgariteit de boventoon voert en reële motieven niet gehoord worden, dan wordt de zichtbare werkelijkheid diffuus en samenleven bemoeilijkt. Denkbeelden die gevoelens van walging oproepen, zo *evident ongerijmd* pretentieus van klank. Gevoel voor wat zuiver is, wordt verstoord door de wijze waarop sommige gemeenschappen gebruik maken van onbeheerste gevoelens en driften die morbiditeit aanmoedigt en andere waarden ontluistert. Er zijn geen overtuigende verklaringen voor het ontstaan van 'leven' überhaupt. Het mysterieuze blijft behouden zolang het niet wordt weggeredeneerd. Pogingen om religieuze fenomenen te verklaren, vinden hun neerslag in mythologie en archeologie. In het begin zijn deze schriftloze rationalisaties pogingen om een *verlangen* verstandelijk te ondersteunen. De *logica* brengt verbeteringen aan door inherente tegenstrijdigheden te elimineren. De ervaring probeert de verklaringen – *in overeenstemming met het waargenome* – in een vorm te gieten. Religie was niet gerelateerd aan geloof aan God of goden, of met een *abstract goed* tegenover een *abstract kwaad* en fenomenen als *zielsverlossing* of gehoorzaamheid aan een *openbaring*. Dit zijn denkbeelden van ervaring en vanzelfsprekend denken. Daardoor stuiten we op fenomenen en ideeën die op vanzelfsprekende wijze een sfeer van heiligheid uitstralen.

HET GEVOEL VOOR HET HEILIGE IS DE KERN VAN HET HELE FENOMEEN. Religie heeft in haar ontwikkeling het intellect, de moraal, het ritueel en het gevoel erbij betrokken. Zij heeft het gevoel voor HET HEILIGE in allerlei voorwerpen en ideeën verankerd. Logica en ervaring wijzen niet per definitie dezelfde richting uit, de logica aanvaardt bepaalde premissen als vanzelfsprekend (bijvoorbeeld dat er een persoonlijke God bestaat) en er dan de conclusies uittrekt. Deze conclusies hoeven niet op feiten steunen en kunnen in tegenspraak zijn met de ervaring; toch zijn *logische conclusies* geliefder dan de geleefde werkelijkheidleving.

DE OVERDRACHT VAN HET GEVOEL VAN HEILIGHEID DAT IN BEPAALDE FENOMENEN WORDT ERVAREN was een proces dat zich van het begin af voelbaar manifesteerde in de lijn van: *het principe van associatie,* dat diep in de menselijke geest geworteld is.[1]
Dit verklaart de irrationele weerstand tegen veranderingen die worden bedolven onder een stroom van gevoelens en niet gewogen op hun intellectuele merites. Tot onheuglijke tijden teruggaande tradities en het feit dat bepaalde dingen sinds generaties zo gebeuren, zijn een geldige reden om het nu en in de toekomst ook zo te doen. Dit staat los van sociale aanpassingen die we gebruiken om prettig met de ander om te gaan. Bij boeren gaat het om hun *heilige grond*. Wanneer die grond wordt gebruikt tot algemeen nut van de biotoop is dat predicaat heilig te noemen. Niet alle verklaringen vallen binnen de grenzen van hun realiteitsgebied. Conclusies vinden hun weg in het leven van alledag en vragen om toepassing op allerlei zaken, het gewone gangetje heeft geen eeuwigheidswaarde.
HET ASSOCIATIEPROCES kan leiden tot een verstandelijke verklaring, of tot bepaalde pogingen om tegenover religie tot een zekere soort verstandelijke verklaring te komen, waardoor deze verklaringen te maken krijgen met het specifiek religieuze heiligheidsaspect. Zo kunnen humanitaire waarden door associatie worden geheiligd. Handelingen die diepe gevoelens raken worden als kwetsend ervaren krijgen het predicaat van *negatieve heiligheid*. Handelingen die indruisen tegen de door de gemeenschap gewaardeerde normen worden niet geaccepteerd. Een deel van ons ethisch handelen krijgt een zacht-religieus heilig tintje, zonder dat daarbij noodzakelijkerwijs wordt gedacht aan kosmologische verbanden.

HOE LANGER WE OVER ONZE RELIGIEUZE KWESTIES NADENKEN, des te moeilijker wordt het om goden van laagstaande bedoelingen te verdenken of van een laag moreel inzicht te betichten. De logica dringt ons langzamerhand het idee op dat de moraal, evenals de intellectuele en andere eigenschappen van HET HEILIGE, absoluut en volmaakt is – dat HET niet alleen krachtiger en beter is dan wij en meer kennis bezit, maar dat HET ONNOEMBARE alwetend, almachtig en absoluut goed is. Aan de andere kant bestaat de menselijke twijfel en het bestaan hiervan is een uitdaging voor het ethische besef. Het feitelijke gevolg van deze tweeledigheid is het ontstaan van allerlei verschillende tendensen.

1 VGL. de antropologische studie *Religieuze overeenstemming in de godsdienstgeschiedenis* van Rudolf Otto in *De genadereligie van India en het christendom; Overeenkomsten en contrasten*, Amsterdam 2005; ZIE OOK: Otto, *Het heilige* 8 § 11 *Wet van de gevoelsassociatie* p. 109, Amsterdam 2012[4].

In John Miltons *Paradise Lost* is Satan een vooraanstaande figuur in het kosmische drama, maar het conflict tussen hem en God is geen eerlijke strijd, zoals die in de Perzische theologie tussen Ormuzd en Ariman. Wij worden al spoedig ingewijd in het geheim – waarover de duivels geen zekerheid hebben – dat HET OPPERWEZEN alwetend en almachtig is en dat daarom alle kuiperijen van de boze net zo zeker tot mislukking zijn gedoemd als die van de schurk in een melodrama.[1]

Een serieuze levensovertuiging is, ondanks alle twijfel, een oriëntatiepunt in moeilijke tijdensteun voor het persoonlijke en nog meer voor een maatschappelijk moreel leven. Matthew Hales, een rechter in de laatste jaren van de zeventiende eeuw, schreef: ‘Te zeggen dat religie bedrog is, betekent het opheffen van al die verplichtingen waardoor de beschaafde maatschappij in stand wordt gehouden.’ Deze gedachte is ontzenuwd door o.a. schrijver/jurist Edmund S. P. Haynes († 1949): ‘Als moraliteit werkelijk afhankelijk zou zijn van geboden uit een andere wereld, dan zouden de religieuze veranderingen van de laatste vijftig jaar de maatschappij volledig hebben ontwricht’. Over de kwestie van de goddelijke persoonlijkheid zegt Harvard-schrijver/filosoof George Santayana († 1952): ‘Wat ten aanzien van de voorwaarden tot een geslaagde manier van leven als rechtschapen geldt, hoeft in persoonlijke zin nog niet moreel te zijn, evenmin als de voorwaarden die voor het bestaan van een vlam noodzakelijk zijn, zelf hoeven te branden’. De band tussen moraal en religie, mores in de mantel van behoudzuchtige onaantastbaarheid, heeft de morele vooruitgang vertraagd.

Het uiteindelijke resultaat is altijd een compromis. Tegen de tijd dat men over de moraal begon na te denken in plaats van de morele normen als een noodzakelijke traditie te accepteren, is de idee van een leidende kosmische AANWEZIGHEID, tot leven gekomen. De logica, aangepast aan de zich ontwikkelende morele zin van de mens, vertoont de neiging deze abstractie tot een voorbeeld van morele perfectie te maken. Aan de andere kant hadden de feiten die de werkelijkheid van het leven uitmaken, inclusief het kwaad, al lang tevoren de aandacht opgeëist en vroegen om een verklaring. Waarom worden onschuldigen of zij die proberen rechtschapen te leven door het ongeluk getroffen? Job stelt deze vraag vanuit zijn eigen toestand. Zijn drie vrienden antwoorden vanuit hun geloof: ‘omdat je het verdiend hebt.’ Job weet dat dit niet waar is. Hij beroept zich op de EEUWIGE. Het antwoord is even eenvoudig als dat van de drie troosters. Het heeft niet veel meer aan troost te bieden maar het is verheven, niet kinderachtig, het tekent een waarachtig feit

1 Miltons het epos *Paradise lost* (1667), is een dramatisering van het bijbelse verhaal over de val van de mensheid uit het paradijs. Milton schreef ook een vervolg, *Paradise regained* (1671), waarin Jezus zich met succes tegen de duivel verzet en het door Adam en Eva verloren paradijs weer terugwint.

in plaats van een valse veronderstelling te geven. Het antwoord luidt: ‘Omdat ik de EEUWIGE ben, omdat mijn wegen niet de jouwe zijn; omdat jij de bedoeling niet kunt begrijpen; omdat de OPPERSTE WERKELIJKHEID een mysterie is en dat altijd zal blijven, teneinde zowel gerespecteerd als bemind te worden.’[1]

Hoe verheven ook, het houdt theïstisch allerlei bezwaren in, die vermeden worden wanneer de religie haar objecten van aanbidding niet verpersoonlijkt.

DE ESSENTIE VAN RELIGIE vindt haar oorsprong in het menselijk vermogen tot ontzag en eerbied, *(hoe versteend ook door conventie of gekleineerd door bijgeloof of angst)*, in authentieke fenomenen en ideeën die het gevoel van heiligheid opwekken. De conceptie van kosmische wezens, een verstandelijke rationalisatie was toen net zo onvermijdelijk als de volgende stap om tot verdere religieuze vooruitgang komen.

Suggesties van een andere benaderingswijze zijn het verzoek om onze ideeën op hun kop te zetten. Onze geschiedenis heeft voorbeelden genoeg hoe noodzakelijk en vruchtbaar het kan zijn het tij te keren. Een wetenschappelijk voorbeeld hiervan is de *Leer van Gregor Mendel* die onzichtbare eenheden tot uitgangspunt maakt van een studie over erfelijkheid in plaats van terug te denken vanuit de zichtbare eigenschappen van de plant of het dier. Darwins grootse conceptie van de natuurlijke selectie was een ander geval van het omkeren van een gangbare mening. De toegespitste variëteit, die vroeger werd toegejuicht als bewijs van een voorop gezette bedoeling van de kant van de MAKER, werd nu van de andere kant af benaderd en gezien als de noodzakelijke uitkomst van niet-doelbewuste variatie en selectie. De huidige stand van zaken in de filosofie, mede door de relativiteitstheorie door Einstein, is een ander toepasselijk geval. We zijn er zo aan gewend tijd en ruimte als een noodzakelijk en vaststaand uitwendig geraamte te beschouwen, dat zij de basis van hun denken onder zich voelen wegzakken als hun gevraagd wordt ze relatief te zien, eerder als een denkmethode dan als iets dat werkelijk buiten ons bestaat. Of, om een voorbeeld uit de ethische sfeer te nemen: aan het begin van onze tijdrekening moeten axioma’s als de verplichting om je vijanden lief te hebben, de doorsnee barbaar, de doorsnee jood of de doorsnee Romein als een volkomen omgekeerde wereld voor gekomen zijn. Je had als lid van de stam, als goede jood, als goed burger de plicht je vijanden te haten. De religieuze jood heeft in ieder geval voldoende goddelijke macht achter zich staan om ze daarmee dodelijk te kunnen treffen. En toch zullen zelfs tegenstanders van

1 Vergelijk Spinoza’s woorden: *Wie God waarlijk liefheeft kan niet verlangen dat God in ruil daarvoor ook hem bemint.*

het christendom moeten toegeven dat de wereld, hoe onvolkomen zij dit voorschrift ook heeft opgevolgd, ontdekt heeft dat het een diepere waarheid bevat dan het tegendeel.

Als religie niet louter het naïeve geloven in goden of God en het gehoorzamen aan hun bevelen of wil betekent, wat het dan wel? Het is een levenshouding, een beschouwing die moet worden beoefend wanneer we er iets goeds mee willen bereiken.

Religieuze emotie zal er altijd zijn, zal zich altijd willen uiten. De manieren waarop zij tot uitdrukking wordt gebracht is aan ons. Het normenstelsel van de mens dat de belangrijke waarden beschermt, zijn geestelijke vermogens vragen om richting, het doel waarnaar moet worden gestreefd. Het feitelijke in de natuur en het leven bepaalt de grenzen waarbinnen zij zich kan bewegen, de latten van het raamwerk waarlangs deze verlangens en gevoelens moeten groeien, willen zij de stralen van de zon der waarheid kunnen opvangen, wanneer zij zich tenminste boven het kruipen over de grond willen uitwerken. Het is onze plicht deze uitwendige factoren goed en volledig te leren kennen, bereid te zijn iedere waarheid onder ogen te zien en niet af te wijzen wat niet met onze verlangens strookt. Het is onze plicht onze eigen mogelijkheden te realiseren, te weten welke verlangens de boventoon moeten voeren, welke verlangens moeten worden beteugeld. En ons hele weerbarstige gevoelsleven, onze onstuimige wil, te stellen onder de gemeenschappelijke leiding van respect en rede. Als we dit nalaten, maken we van onszelf iemand die zichzelf verdeeld en geven we de vloedgolf van het religieuze gemoed de kans de vruchten van harde menselijke arbeid te overspoelen en te niet te doen. De keuze is aan ons.[1]

Wetenschap is de grote reiniger van het menselijk denken; het maakt elke religie onmogelijk behalve de hoogste. Burnett Hillman Streeter † 1937[2]

1 SECULIER (Lat. *sæcularis*), in het *chr. Lat.* eeuwigheid, de wereld, het aardse leven. Ongewijd wereldlijk, *Waarden & Normen* van een ***bepaalde*** tijd.
REVELATIE (*Lat.*) = ONTDEKKING (het bedekkende wegnemen, zichtbaar worden).
OPENBARING (verkondiging van iets dat nog niet bekend is, in die zin ook *grote verrassing*)
PROFAAN (Lat. profanus = niet <in>gewijd). De dans is profaan geworden, maar dat doet niets af van de oorsprong. profaan oningewijd, werelds

2 *Reality*, IX P. 272, het eerste motto dat Huxley *Religon without revelation* in 1927 meegaf. BRON *Encyclopaedia Britannica*. LETTER *Adobe Garamond Pro.*

SIR JULIAN SORELL HUXLEY werd in 1925 hoogleraar in de dierkunde aan het Kings College in Londen, later hoogleraar in de fysiologie aan het Royal Institute (1926–1929). Hij reisde in 1931 naar Oost-Afrika om advies uit te brengen over de ontwikkeling van de inheemse bevolking, was secretaris van de Zoological Society (1935–1942) en directeur-generaal van de UNESCO (1946–1948). In 1948 werd vooral door zijn toedoen de Internationale Unie tot Behoud van de Natuur en de Natuurlijke Hulpbronnen (IUCN) opgericht. Hij gaf, samen met Victor Stolan, de stoot tot de oprichting van het Wereld Natuur Fonds. Huxley wordt beschouwd als woordvoerder van het neodarwinisme. Uitgaande van het moderne evolutionisme heeft hij een evolutionair humanisme ontwikkeld dat bedoeld is als de logische uitbreiding en consequentie van hetgeen wetenschappelijk over de evolutie bekend is. Naast vakliteratuur publiceerde hij vele heldere uiteenzettingen van moeilijke biologische onderwerpen gericht op de geïnteresseerde leek. In 1945 verscheen ***The Perennial Philosophy*** van zijn broer Aldous Huxley, bij *Harper & Brothers Publishers* in New York en Londen. In het hoofdstuk *Truth* staat een citaat van Rudolf Otto. *'Jñaña (inzicht) is eeuwig, is algemeen, is noodzakelijk en is geen persoonlijke kennis van wie dan ook. Ze bestaat als kennis in de Ätman zelf, en ligt daar verborgen onder alle avidyä (onwetendheid) – onontvreemdbaar, hoewel ze verduisterd kan zijn, onbewijsbaar, omdat ze vanzelfsprekend is en geen bewijs nodig hebbend, omdat ze zelf aan alle bewijs ten grondslag ligt.' 'Dit heeft veel overeenkomst met Eckhart's kennis en met de lezingen van Augustinus over de eeuwige waarheid in de ziel, die door haar eigen rechtstreeks verkregen zekerheid de basis vormt voor alle zekerheid en een bezit is, niet van het een of ander, maar van de ziel',* aldus Huxley.[1]

WERKEN VAN JULIAN SORELL HUXLEY

1910 The individual in the animal kingdom 1923 Essays of a biologist¶ 1926 The stream of life¶ 1926 Essays in pop.science¶ 1927, 1967 Religion without revelation¶ 1927 Animal biology, (J. B. S. Haldane)¶ 1929 Science of life, m. (H. & G. Wells)¶ 1930 Science, religion and human nature¶ 1931 Africa view¶ 1931¶ 1935 An introduction to science¶ 1932 Problems of relative growth¶ 1934 Scientific research and social needs¶ 1936 Elements of exp.l embryology¶ 1939 At the zoo¶ 1940 The living thoughts of Darwin¶ 1941 New systematics¶ 1943 The uniqueness of man¶ 1942 1963 Evolution, the mod. synthesis¶ 1943 Evolutionary ethics¶ 1945 Evolution & ethics, 1893–1943¶ 1946 Religion as an objective problem¶ 1947 Man in the mod. world¶ 1952 Evolution in action¶ 1953 Proces der evolutie¶ 1954 Evol. as a process¶ 1957 New bottles for new wine¶ 1958 Story of evol.¶ 1960 The humanist frame¶ 1964 Essays of a humanist¶ 1966. vert.¶ 1968 Religie zonder openbaring

1-Het citaat is afkomstig uit *India's Religion of Grace and Christianity compared and contrasted*, Londen 1930, een vertaling van *Die Gnadenreligion Indiens und das Christentum; vergleich und Unterscheidung*, München 1930; *De genadereligie van India en het christendom, overeenkomsten en verschillen*, Amsterdam 2005 (Fen. Bibliotheek №3). Twee andere door Huxley genoemde auteurs zijn met hun titels vertegenwoordigd in *de Fenomenologische Bibliotheek*: William James en Rufus Jones.

RELIGIE ZONDER OPENBARING

¶ 166? SPINOZA, *Ethica* ¶ 1841 FEUERBACH, *Wesen des Christentums* ¶ 1869 M. ARNOLD, *Culture and Anarchy* ¶ 1875 STUART MILL J. *Three Essays on Religion* ¶ 1882 SIR JOHN SEELEY, *Natural Religion* ¶ 1954 G. SANTAYANA, *The Life of Reason* 1905, ¶ 1934 JOHN DEWEY, *A Common Faith* ¶ 1960 MURPHY, G. *Human. Potentialities* ¶ 1961 LASKI, MARGHANITA, *Ecstasy, A study of some Secular and Religious Experiences* ¶ 1962 JAMES, VANMETER, *Zen and American Thought* ¶ 1964 ROBINSON, R. *An Atheist's Values.*

RELIGIE EN WETENSCHAP

1866 LANGE, F. A., *Geschichte des Materialismus und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart* ¶ 1935 RUSSELL, B. *Religion and Science* ¶ 1953 PRICE, H. H. *Some Aspects of the Conflict between Science and Religion* ¶ 1953 RAVEN, C. E. *Organic Design. A study of scientific thought from Ray to Paley* ¶ 1956 MASCALL, E. L. *Christian Theology and Natural Science* ¶ WESTFALL, RICHARD *Science and Religion in Seventeenth Century England* 1958 ¶ BURY, J. B. *A History of Freedom of Thought* 1913, 1952 ¶ SCHILLING, H. K. *Science and Religion* 1963 ¶ KENT, JOHN, *From Darwin to Blatchford: the role of Darwinism in Christian apologetic* 1966 ¶ JAMES, WILLIAM, *The Varieties of Religious Experience*, 1902, (*Varianten van religieuze beleving*, Arnhem, 1963. ¶ 1923 THOULLESS, R. H., *An Introduction to the Psychology of Religion* ¶ 1944 CASSIRER, ERNST, *An Essay of Man*, VIII *Myth and Religion* ¶ 1949 FRANKFORT, HENRY et al., *Before Philosophy*, ¶ 1955 BRAITHWAITE, R. B., *An Empiricist's View of the Nature of Religious Belief*, Cambridge ¶ 1953 STACE, W. T., *Religion and the Modern Mimi*, Londen ¶ 1921 SCHELER, MAX, *Vom Ewigem im Menschen* ¶ 1961 MACMURRAY, JOHN, *Religion, Art and Science. A study of the reflective activities in man*, Liverpool ¶ 1964 HEPBURN, RONALD et al., *Religion and Humanism*, Londen ¶ 1964 MASLOW, ABRAHAM H., *Religions, Values, and Peak-experiences* ¶ 1966 FLEW, A. G. N., *God and Philosophy*, Londen

RELIGIE EN MAATSCHAPPIJ

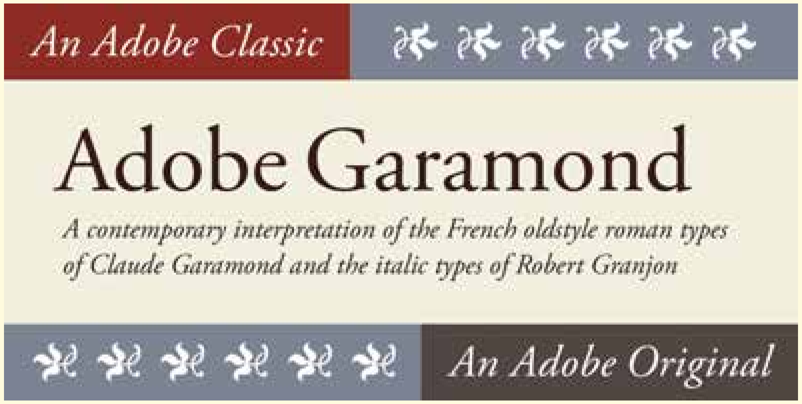
DURKHEIM, ÉMILE, *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, 1912 ¶ 1958 ARGYLE, MICHAEL, *Religious Behaviour*, Londen ¶ 1964 LIENHARDT, GODFREY, *Social Anthropology Chap. VI, 'Belief and Knowledge'* ¶ 1966 EVANS-PRITCHARD, E. E., *Theories of Primitive Religion*, Oxford ¶ 1966 BLACKHAM, H. J., *Religion in a Modern Society*, Londen ¶ 1966 WILSON, B. R., *Religion in Secular Society*, Londen

She was a Phantom of delight
When first she gleam'd upon my sight;
A lovely apparition, sent
To be a moment's ornament;
Her eyes as stars of twilight fair;
Like twilight's, too, her dusky hair;
But all things else about her drawn
From May-time and the cheerful dawn;
A dancing shape, an image gay,
To haunt, to startle, and waylay.

I saw her upon nearer view,
A Spirit, yet a Woman too!
Her household motions light and free,
And steps of virgin liberty;
A countenance in which did meet
Sweet records, promises as sweet;
A creature not too bright or good
For human nature's daily food;
For transient sorrows, simple wiles,
Praise, blame, love, kisses, tears, and smiles.

And now I see with eye serene
The very pulse of the machine;
A being breathing thoughtful breath,
A traveller between life and death;
The reason firm, the temperate will,
Endurance, foresight, strength, and skill;
A perfect Woman, nobly plann'd,
To warn, to comfort, and command;
And yet a Spirit still, and bright
With something of angelic light.[1]

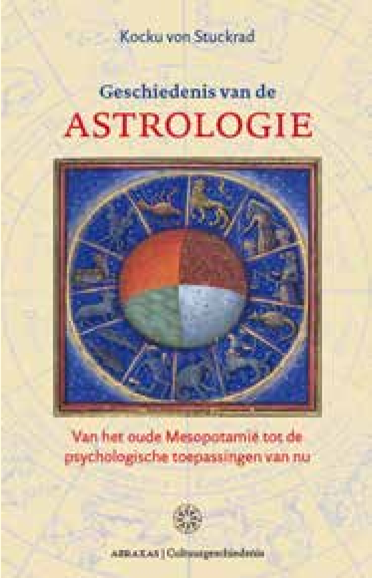
1 William Wordsworth, ZIE blz. 26.

ROBERT SLIMBACH (1956) groeide op in Zuid-Californië waar hij een interesse kweekte voor grafisch ontwerp en lettertypes. Na zijn school opende hij een kleine drukkerij waar hij posters en postkaartjes ontwierp.
In 1983 begon hij met het ontwerp van enkele lettertypes en ging twee jaar later werken als font designer en kalligraaf voor *Autologic Incorporation*. Daarna volgden jaren als zelfstandige letterontwerper werken en ontwikkelde voor de ITC (*International Typeface Corporation*) de fonts ITC *Slimbach* en ITC *Giovanni*. Voor de Giovanni ging Slimbach op zoek naar een klassieke oude stijl. Het lettertype werd een *Garalde* met een ingekorte stok- en staartletters. De kapitalen werden lichter gemaakt terwijl de x-hoogte iets hoger werd.
In 1987 ging Slimbach werken voor *Adobe Systems*. Toen hij weer een soort van Garalde wilde ontwikkelen werd het meesterschap van de 16e-eeuwse *Claude Garamond* in zijn geheugen gegraveerd. Hij ging studeren in Antwerpen waar deze letters bewaard worden in het *Plantin-Moretus* museum. Slimbach legde het ontwerp voor ADOBE *Garamond*® op tafel. Hij heeft voor dit lettertype zich voor de cursief heeft laten inspireren door de cursief van Robert Granjon. Deze 16e eeuwse lettersnijder werkte met Christoffel Plantijn. Het lettertype werd uitgebreid met kleinkapitalen, uithangende cijfers en sierkapitalen – uitbreidingen die typisch waren voor de 15e en 16e eeuw.

‹DIT GOED GESCHREVEN BOEK beschrijft de lange weg van de astrologie van het eerste begin van het denken over sterrenkunde in het Nabije Oosten tot de psychologische astrologie van tegenwoordig. Het legt de grondbeginselen van de horoscoop uit, bespreekt de oorsprong van de sterrenbeelden en verklaart de rol van de astrologie in verschillende filosofieën, de grote religies alsmede in de dagelijkse politiek. Een 'must' voor iedereen die in de geheimen van de sterrenduiding is geïnteresseerd. Het is de vooraanstaande rol van de astrologie in de Europese cultuur die haar spannend maakt. Daarover gaat dit goed leesbare en veelomvattende boek.›– (MANUELA LENZEN, *Literaturen*)

IN DEZE EERSTE OMVATTENDE GESCHIEDENIS VAN DE ASTROLOGIE beschrijft Kocku von Stuckrad hoe de sterrenkunde is ontstaan is Mesopotamië, welke betekenis ze had in het oude Egypte en hoe de kennis van de loop der planeten en sterren in de Oudheid, Middeleeuwen en Renaissance werd verfijnd.
Hij onderzoekt de rol van de astrologie in verschillende filosofische systemen en in de grote religies en laat zien welke wegen de astrologie in de nieuwere tijd is ingeslagen nadat er steeds meer vragen gesteld werden bij haar aanspraken.

De astrologie is een van de oudste wetenschap van de mensheid. Zij speelde in de vroege beschavingen en de Europese cultuurgeschiedenis een rol van betekenis. De ontwikkeling van de natuurwetenschap begint bij de bron met <*astrologie/astronomie*<>*natuurkunde*> en <*alchemie/scheikunde*>. Ze werd verwerkt in filosofie en religie en gaf de doorslag bij politieke beslissingen met verregaande consequenties.

Kocku von Stuckrad beheerst de kunst deze verschillende aspecten te bundelen en laat zo de betekenis zien van een stroming binnen de ***Europese geschiedenis van wetenschap en cultuur die inmiddels is verwaarloosd en doorgaans slechts met enige smetvrees wordt benadert***. Dit geordende en informatieve boek is een inleiding tot de ***systemen van astrologische interpretatie***. Het gaat vergezeld van een woordenlijst met uitleg van de belangrijkste begrippen en een register. De geschiedenis en voor de huidige praktijk van de astrologie – om het even of men al dan niet zelf speurt naar zo boven, zo beneden.[1]

1 De aangekondigde Nederlandse vertaling laat vooralsnog op zich wachten. Elders tussen de archiefdocumenten onder <esoterie etcetera>. ITC *Giovanni Std.*

DE FENOMENOLOGISCHE METHODE HEEFT VASTE GROND GEVONDEN IN DE HUMANIORA. Eerst vooral in de godsdienstwetenschap (*Philipps-Universität* Marburg en RUG) en psychiatrie (*Albert Ludwig Universität* Freiburg en UU) en het agnostisch humanisme. In 1923 publiceerde H.C. Rümke zijn dissertatie *Phaenomenologisch en klinisch-psychiatrisch onderzoek over geluksgevoel.* In 1933 verscheen in Tübingen het magnum opus van Gerardus van der Leeuw (RUG) *Phänomenologie der Religion.* Zowel Rümke als Van der Leeuw hebben een blijvende invloed verworven in de Nederlandse cultuurgeschiedenis.[1]
Fragmenten uit het archief zijn terug te vinden in onze fenomenologische publicaties. Het belang zou er in kunnen schuilen dat steeds gepoogd is om alle begrippen zo helder mogelijk te duiden en in verschillende verbanden te bezien. Altijd handig voor studenten en belangstellenden. Op de eerste plaats is het ons er om te doen geweest het antwoord van Einstein op Freuds nihilisme te verwezenlijken: emancipatie vanuit de traditie, geen abrupt alles opeens anders doen.
Hoe actueel wil je het hebben? De geïnstitutionaliseerde religie is in diskrediet gebracht, maar niet het religieuze zoeken dat weigert genoegen te nemen met triviale rituelen van macht en uitbuiting als uitdrukkingen van zingeving. Religie in overgeleverde vorm heeft voor ons afgedaan. Het zoeken naar de zin van het bestaan is gebleven. Einstein: <*Ik ben een diep religieuze ongelovige*>.[2]

1 VGL. dr. K. von Stuckrad, hoogleraar *Religiewetenschap* RUG en dr. D. Denys, hoogleraar *Psychiatrie* AMC-UVA.

2 VGL. Paul W. Pruyser: *Between Belief and Unbelief*, New York 1974/*Tussen geloof en ongeloof; een psychologische studie van de twijfel*, Baarn 1976

‘Het is zó belangrijk dat er een organisatie met een orgaan bestaat die binnen het humanistisch raam waarin de geschiedenis van het vrije denken zich beweegt, het als een ethische taak beschouwt, als een menselijke verplichting zelfs, dit bevrijdend denken te stimuleren, te bevorderen en te verdedigen.’

Vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte, Oene Noordenbos (vz.)

RUDOLF OTTO: *Het heilige: een verhandeling over het irrationele in de idee van het goddelijke en de verhouding ervan tot het rationele.* - Hilversum, C de Boer/Paul Brand, 1963. - (*Sterrenserie 6*). - Paperback. Vertaling J. W. Dippel, bewerkt door O. Noordenbos.

OENE NOORDENBOS (1896-1978), een theoloog die zich ontwikkelde tot vrijdenker en op de geschiedenis van het atheïsme promoveerde, tot de oprichters van de PSP behoorde maar ook brieven en een traktaat van Erasmus vertaalde. Voor hem vertegenwoordigde Erasmus een stadium in een ontwikkeling van het begrip van de menselijke waardigheid.
Oene Noordenbos, geboren 5 juli 1896 in Bozum, Friesland, studeerde theologie te Leiden. Sinds 1925 assistent en van 1934 tot 1945 conservator aan de Gemeente Bibliotheek Rotterdam. Van 1945 tot 1952 redactiesecretaris van de ENSIE (*Eerste Nederlandse Systematisch Ingerichte Encyclopedie*). Van de oprichting in 1946 tot de opheffing in 1967 redacteur en van 1953 tot 1958 redactiesecretaris van het tijdschrift *De Nieuwe Stem*. Van 1947 tot 1951 voorzitter van de federatie Amsterdam van het Humanistisch Verbond en van 1954 tot 1957 voorzitter van *Vrijdenkersvereniging De Dageraad*. Medewerker aan *De lage landen bij de zee* van A. en J. Romein.

PUBLICATIES

Het atheïsme in Nederland in de 19e eeuw (dissertatie te Leiden), 1931; (met T. Noordenbos-de Klerk) *Brieven van Abelard en Heloïze*, 1929; (met G. van Leeuwen) *Erasmus den spiegel van zijn brieven*, 1936; In het voetspoor van Erasmus, 1941; *De kroniek van P. L. Tak* (in De Gids), 1944; *Plan en Gericht, Augustinus*, Arnhem 1952; (met dr. E. Brongersma) *Rooms gevaar of katholiek recht?*, 1954; *Plan en Gericht, Augustinus*, Arnhem 1952; *Bevrijdend denken*, Gedenkbundel ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van *Vrijdenkersvereniging De Dageraad*, 1856-1956, Amsterdam, 1956; *Raddraaiers der redelijkheid, Portretten van vrijdenkers* (1954-1956), Nijmegen 1976.
Diverse bijdragen aan de *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, DLN. VIII-‘De mens die vraagt: God, waar bent U? weet dat Gods antwoord er niet in bestaat mij te antwoorden, maar in het mij terugsturen naar de Ander, ook al is hij een stoorzender en bij uitstek ongewenst, de dakloze die mijn tapijt bevuilt.’

‘DE MENS DIE VRAAGT: GOD, WAAR BENT U? weet dat Gods antwoord er niet in bestaat mij te antwoorden, maar in het mij terugsturen naar de Ander, ook al is hij een stoorzender en bij uitstek ongewenst, de dakloze die mijn tapijt bevuilt.’

ETHIEK

Antwoord: gestalten van geloof in de wereld van nu,
RED. J. Sperna Weiland &. Th. P. van Baaren, Amsterdam, 1975[1], 1982[2],1989[3].

Smal is de weg naar het leven
en breed is de weg naar de dood.
Twee wegen – en de mens op de tweesprong
verdwaalt, wanneer hij geen gids heeft
die hem bij de hand neemt en leidt;
want een mens moet zichzelf overwinnen
en alléén is hij daar niet toe in staat.

De weg gaat daarom door de woestijn,
maar onderweg wordt het heil bevestigd
en is er liefde en vrede en recht.
Het doel en de weg vallen samen
voor wie de woorden van het leven in acht neemt

Er is al veel gebeurd
wanneer je leven begint
de wereld is al gevormd
er is al een hele cultuur.
Je begint niet aan het begin
je leert en je wordt gevormd
je doet wat de anderen voordoen
je spreekt hun taal die zij weer

van anderen hebben geleerd
je denkt en het zijn niet
je eigen gedachten je hebt ze
aan je omgeving ontleend.
Toch komt er een moment
waarop je zelf moet beslissen
en jij alleen geeft het antwoord
op de vraag naar de zin van het leven.

'MAAR VOORLOPIG LEEF IK NOG, en voor mijn dood wil ik nog één keer tegen mijn God spreken, als een levend mens, als een eenvoudige levende mens, die de grote, en ongelukkige eer had een jood te zijn.'

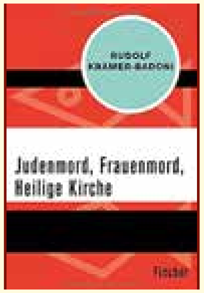
Deze zin staat in *Josl Rakover wendt zich tot God*, een harde en indrukwekkende tekst van twintig bladzijden. Ze is in 1946 in een paar dagen tijd geschreven door de journalist Zvi Kolitz op een hotelkamer in Buenos Aires en enige dagen later onder zijn naam gepubliceerd in de Grote Verzoendag-editie van *Di Jidisje Tsajtoeng*, de plaatselijke joodse krant.

ZVI KOLITZ liet *Josl Rakover* twintig jaar later verschijnen in *Survival for what?*[1] . De tekst wordt voorafgegaan door een inleiding van de uitgever die het ontstane misverstand uit de doeken doet, en werd vervolgd door een postume en overdadige brief van Rudolf Krämer Badoni en een en Sebastian Müller De heruitgave was duidelijk bedoeld om de zaken recht te zetten. Het mocht niet baten. Herhaaldelijk is hij voor oplichter en bedrieger uitgemaakt. Deze boeken kregen geen enkele weerklank in de niet-joodse wereld en werden nooit herdrukt. Het duurde tot ver in de jaren negentig voor Kolitz als de rechtmatige auteur werd erkend.

In het origineel, dat Paul Badde in de jaren '90 terugvond in een bibliotheek in Buenos Aires, had Kolitz zijn lezer gemeld dat het om lit. fictie ging, geïnspireerd door historische documenten. Badde publiceerde zijn bevindingen in de *Frankfurter Allgemeine* van 23 april 1993. 'Er veranderde niets, niets hielp', schrijft hij later. Zvi Kolitz werd geprezen door Isaac Bashevis Singer en Wolf Biermann. Thomas Mann voelde, en bracht het onder woorden, een hartgrondige relatie met dat eenzame fonomeen op zijn laatse levensdag.

EMMANUEL LEVINAS, die uit dezelfde wereld als de auteur stamde, leest de tekst in 1955 en beseft dat het om een lit. fictie ging: *'Wij hebben zojuist een mooie en ware tekst gelezen, zó waar als alleen een fictie kan zijn.'* Dit bleef onopgemerkt door de behoefte aan authentieke documenten met betrekking tot de Shoah. Het is een monoloog tegen God van de fictieve *Josl Rakover* uit Tarnopol. De hoofdpersoon vlucht in het begin van de oorlog en wordt daar opgesloten in het getto. Zijn vrouw en kinderen zijn dood. Hij neemt deel aan de opstand die uitbreekt wanneer de laatste 60.000 joden naar Treblinka dreigen te worden gevoerd. We treffen Rakover aan op een verdieping in een van de weinige huizen die niet in brand staan. Zijn medestrijders zijn dood. Hij gebruikt de tijd voor een brief die hij wil verbergen in een leeg benzineflesje tussen de bakstenen van zijn kamer.

1 Opstellen over redenen om als jood te overleven na de Shoah, *Lied van het vermoorde joodse volk*, inl. p. 15.

Dan richt het personage zich tot zijn EEUWIGE.

> *'Ik geloof in de God van Israël, ook al heeft hij alles gedaan om mij niet in hem te laten geloven.' Maar zijn verhouding tot de eeuwige is veranderd: 'Ik voel nu dat hij mij ook iets verschuldigd is, ik vind dat ik het recht heb hem te vermanen'. Ik buig mijn hoofd voor zijn grootheid, maar ik zal niet de stok kussen waarmee hij mij slaat. Ik heb hem lief en zijn Thora nog liever. Al zou ik teleurgesteld in hem zijn, dan nog zou ik zijn Thora beschermen.'*

Rakover weet dat de gruwelen geen straf voor hun 'misstappen' zijn.

> *'Is er één misstap op de wereld die een straf waard is zoals wij die nu gekregen hebben?. 'Als we zeggen dat we de klappen zelf verdiend hebben, onszelf belasteren. Wie zichzelf belastert, belastert God.'*

Hij begrijpt dat het 'een tijd is van *hastores ponem*, de tijd waarin God zijn gezicht verborgen houdt'. Daardoor zijn de mensen aan hun wilde driften overgeleverd. Degenen in wie het goddelijke en zuivere vertegenwoordigd is, zijn de eerste slachtoffers. Rakover bedenkt dat de God van de joden de God van de vergelding is.

> *'Onze Thora staat vol met dreigingen met de dood voor de kleinste zonden, maar de Talmoed zegt dat wanneer het het Rabbijnse Hooggerechtshof eens in de zeventig jaar een terdoodveroordeling uitsprak, dit genoeg was om de rechters moordenaars te noemen'. De Europese God is een God van liefde en toch vermoorden ze ons dagelijks meedogenloos, al bijna tweeduizend jaar lang'.*

De wrekende God heeft zachtmoedigheid gecreëerd en de liefdevolle God haat en wreedheid.

LEVINAS expliceert dat de monoloog van Rakover de verandering blootlegt van het zich toevertrouwen aan een naïeve God naar het vertrouwen in een volwassen God. Voor hen die geloofden in 'een simpele god die in zijn eeuwige goedheid mensen als kinderen behandelde, prees, strafte en fouten vergaf', is de hemel na de Shoah leeg. Voor Rakover openbaart zich juist dóór de leegte van de kinderlijke hemel een serieuze God die zijn gelaat verbergt, die het meest gruwelijke laat gebeuren zonder in te grijpen en een beroep op de werkelijke volwassenheid van de volledig verantwoordelijke mens', schrijft Levinas. Een mens die 'alle verantwoordelijkheden van God op zijn schouders moet voelen'. Een mens die alleen nog in zijn geweten de overwinning kan behalen, een gerechtigheid zonder zege. In het jodendom, schrijft Levinas, is de verhouding tussen God en mens geen op het gevoel gebaseerde gemeenschap in de liefde van een God die mens wordt. 'Zij is een relatie tussen geesten door bemiddeling van onderricht door de Thora.' En juist doordat de GOD VAN DE THORA veeleisend is, komen volgens Levinas 'de ware menselijkheid van de mens en zijn mannelijke tederheid in de wereld'.

Zodoende maakt hij volwassen mensen mogelijk: 'Zijn gelaat bedekken om van de mens – op bovenmenselijke wijze – een mens te scheppen die in staat is om zijn God als schuldeiser, en niet voortdurend als schuldenaar aan te klampen – dát is waarachtig goddelijke grootheid!'

> *'Wat moet er nog gebeuren', vraagt Rakover aan God, 'voordat je je gezicht weer aan de wereld laat zien? (...) En ik wil je nog iets zeggen: trek de strop niet te veel aan, want hij kan knappen.'*

Daarop gebiedt Rakover God allen te vergeven die zich van hem hebben afgekeerd, en niet zozeer de moordenaars te straffen – want die hebben uiteindelijk zichzelf getroffen: 'Wie één mens doodt, doodt de hele mensheid. Dubbel zwaar weegt het verzwijgen, of de moord met hun mond veroordelen maar zich er in hun hart over verheugen. Want de laatsten zijn niet bang voor God, maar alleen voor wat de mensen zullen zeggen. Het geschrift eindigt met de zin: 'In jouw handen, God, leg ik mijn ziel.'

'IK GELOOF IN DE LIEFDE, OOK ALS IK DIE NIET VOEL.'[1]

Josl Rakover bevat impliciet een krachtige boodschap en ontstijgt die om te worden tot een indringende, ethische visie op de Shoah.

***

Zvi Kolitz

Jossel Rakovers Wendung zu Gott

Jiddisch – Deutsch

HERAUSGEBER

Paul Badde

Mei faksimilee fan de earste edysje yn Hebrieusk skrift

1 Zvi Kolitz, *Josl Rakover wendt zich tot God*, Baarn 1998; ZIE OOK Chris Rutenfrans in *Trouw*, 9 mei 1998

MYSTIEK IS EEN BREED BEGRIP WAARVAN IEDEREEN EEN EIGEN VOORSTELLING HEEFT. Het is geheimzinnig, verborgen, duister en raadselachtig en wordt omringd door begrippen als mysterieus, mystificatie en mythe. De negatieve notie is afkomstig via de gevaarlijke belangstelling van de *Inquisitie*.[1] De Roomse houding tegenover vrouwen beleefde het dieptepunt toen Gregorius de Grote *Maria Magdalena* tot zondares te promoveerde zodat de twijfelende Petrus ongehinderd tot de *Rots onder de Kerk* kon opklimmen. Samengevat: M.M. is 1400 jaar gecanceld geweest. Jacob Faber schreef zijn in 1517 zijn bezwaren neer in *De Maria Magdalena et triduo Christi disceptatio*. Het het *frame* over Maria Magdalena als zondige vrouw als broeierige hoer, kuise apostel, mystieke minnares gold voor iedereen die een vermeend gevaar was voor de manlijke soevereiniteit. In geen enkel evangelie en in de apocriefe varianten wordt Maria Magdalena met prostitutie of huwelijksontrouw in verband gebracht. De ontkrachting van deze hardnekkige verdraaiing is na lezen in de Bijbel.

DE LIEFDESBAND TUSSEN DEZE MARIA EN JEZUS, waarvan gnostische evangelies melding maken, is niet van fysieke maar van mystieke aard. Maria Magdalena fungeert er als de meest intieme en hoogste ingewijde in het mysterie.[2] Het langdurig bewust ingewreven van een (onjuist) beeld wordt langdurende *cliffhanger*.
Deze valkuil wordt methodologisch omzeild in de fenomenologie waarin de gebruikte begrippen nauwkeurig luisteren. Dan blijkt enige cultuur-historische kennis van waarde. Wij gingen uit van de 'fenomenologische waarden' en kwamen uit bij die humaniora die aanschouwen met een open oog voor de Ander en de samenleving in het algemeen met al haar objecten. De eigen 'kleuring' die hun eigen levenshouding immer, al of niet tussen de regels door, weergeeft schetsen de colour locale.[3]

1 ZIE Th. de Vries: *Ketters; Veertien eeuwen ketterij, volksbeweging en kettergericht* Amsterdam 1982/1998^{6} p. 286 e.v.

2 ZIE Susan Haskins: *Mary Magdalen; Myth and metaphor* Londen 1994.

3 MYSTIEK (van Gr. *myein*, de ogen sluiten en *mustèrion*, geheimenis), de rechtstreekse en innige vereniging van de menselijke ziel met HET HEILIGE, HET GODDELIJKE, HET ONEINDIGE of HET ABSOLUTE. In de mystiek verbreekt de mens de grenzen van *subject* (onderwerp, handelende persoon) en *object* (lijdend voorwerp van beschouwing, de zaak buiten het 'ik' of de buitenwerld); de scheiding tussen deze beide (de voorwaarde van (objectiverend) denken, wordt in beginsel opgeheven. Mens & wereld/mens & God worden tot één. De mystiek bereikt die eenheid door zover door te dringen in subject *en* object tot het eigenlijke, HET WEZENLIJKE, dat geen naam en geen inhoud meer heeft, is bereikt. De middelen zijn de *ascese*, de *extase* en de *meditatie* of *contemplatie*. Mystiek trekt zich dus uit het *volle* leven terug in een *onbetreden* gebied. Zij is niet geheel consequent en ontleent haar pathos aan het hartstochtelijk verlangen naar de vereniging (*unio mystica*) meer dan aan de bereiking aarvan. Zij is internationaal en interconfessioneel. Haar typische vorm heeft zij o.m. gevonden in het *neoplatonisme* dat, door de leer van Plotinus over HET ENE, tussen de 3e en 6e eeuw het Europesese denkklimaat beïnvloedde als postludium van de antieke filosofie.

DENKEN ZONDER OORDELEN
EVEN ONTSPANNEN VOOR JE CONCLUSIES TREKT

EERST een compleet systematisch overzicht van Husserl's beeld- en denkwerk, met biografie, tijdtafel, bibliografie en register. **DE BIJLAGEN** laten de praktische uitwerking zien binnen diverse domeinen. **UITLEG** van begrippen toont aan dat ons handelen vaak fenomenologisch te noemen is ondanks de afschrikwekkende term. Er is aandacht voor de inzet van *Hen Rümke* die de psychiatrie al vroeg een fenomenologisch/humanistische basis gaf. *Damiaan Denys & psychiatrie* sluit aan bij de reflecties op de haperende zorg en wijst naar Husserl's lijfspreuk:

Terug naar de dingen zelf.

Henri Bergson ***Invoelend denken*** Damiaan Denys ***Fenomenologische psychiatrie*** William James' ***object of thought*** en Husserl's ***noëma*** Karl Jaspers ***Onvoorwaardelijke verantwoordelijkheid*** Emmanuel Levinas ***Het is volstrekt persoonlijk*** Max Scheler ***Fenomenologische mystiek*** Richard Rorty ***Filosofie als wetenschap en metafoor*** Peter Sloterdijk ***Macht over het leven*** Fenomenologie als *filosofie van het jodendom, de religiewetenschap, pedagogiek en psychologie.*

HET MOOISTE CITAAT IS VAN VIKTOR FRANK
Met doorleefde kracht verkondigt hij:
Dat niets ter wereld bij machte is jou van je ervaringen te beroven.

Fenomenologische Bibliotheek № 9
ABRAXAS *Zuider-Amstel*

Met dank aan de jubelende bespreking van Peter van der Broek in de *Beursberichten* van 2009 en daarna nog een keer prachtig voorgedragen voor de VPRO-microfoon van *De Avonden*, presenteren wij onze tweede druk in *Paradiso.*

Uitermate geschikt om voor te lezen tijdens de lange winteravonden in deze barre crisistijd voor slechts € 9,90.

TEGEN HET EINDE VAN DE 19E EEUW treden mensen naar voren die zich met het mystieke leven bezighouden en dit ook in hun geschriften tot uiting brengen. Dit zijn o.a. Evelyn Underhill (*Mysticism*), Dom Cuthbert Butler (*Western Mysticism*) en in Duitsland Rudolf Otto (*Das Heilige; West-Östliche Mystik*).

> 'Daar is al een, en een in al. Daarin ligt de louterheid der ziel, dat zij gelouterd is van een leven dat verdeeld is, en treedt in een leven dat verenigd is. Al wat verdeeld is in lagere vormen, dat wordt verenigd, zodra de (schouwende) ziel opklimt tot een leven waar geen tegenstelling is. Wanneer de ziel komt in het licht van het ware inzicht, zo kent zij geen tegenstelling meer.'
>
> Eckhart bij R. Otto, *West-Östliche Mystik*, blz. 60

DR. W. J. AALDERS bepleit en verdedigd in zijn ene grote werk *Mystiek*, dat men niet langer, ook in de kringen van de kerk, de mystiek verwaarlozen zal, dat er ook mystieke krachten openbaar worden in het evangelie. Aalders vermeldt de onderscheiding die Rudolf Otto maakt in zijn *West-Östliche Mystik*, tussen '*der weg nach Innen*' en '*der weg der Einheitsschau*'. Dat wil zeggen die vorm van mystiek, die de veelvormigheid van het leven volkomen wil achterlaten, en die andere vorm, die het geheel van de wereld, of van de mensheid, wil zien als een eenheid-in-God.

(Dr. W.J. Aalders: *Mystiek: haar vormen, wezen, waarde*, Groningen 1928)

DR. G. L. DALFSEN begint het hoofdstuk over mystiek in haar boek ***Het Inwaarts Licht bij de Quakers***, in het bijzonder bij Barclay, met de opmerking dat een bevredigende definitie van mystiek niet te geven is omdat 'de mystiek dieper ligt dan de verschijnselen en vatbaarheid van de menselijke geest'. Zij sluit zich grotendeels aan bij Rudolf Otto, die de mystiek kenmerkt als 'overspanning van de irrationele elementen in het geloof'. Zij zegt dan verder: 'De psychologische zelfobservatie van daartoe competente mystici, gepaard aan de indruk die hun persoon op hun omgeving maakt, wijst uit, dat in de mystiek zich een innerlijke wedergeboorte voltrekt die onlosmakelijk is verbonden aan een morele loutering en een voortgaande zelfverloochening.' Verder vermeldt zij nog als onderscheiding van Otto, 'dat er naast een mystiek van de *Innenschau* die God ontmoet in de eigen ziel, ook een mystiek is van de *Einheitsschau* die God schouwt (in de geest waarneemt) als de ENE in de veelheid der dingen... De Einheitsschau is in de christelijke mystiek niet, zoals in de Indische, overwegend of uitsluitend op het kosmische gericht, maar waar aan haar het aspect van de Einheitsschau eigen is, schouwt zij de mensheid als het ene lichaam van Christus, indien niet in actu als de alomvattende gemeenschap der heiligen, dan toch naar haar bestemming.

D. A. Vorster: *Protestantse Nederlandse mystiek*, VIII *De twintigste eeuw*, Amsterdam 1948

"IN DE EERSTE EEUWEN NA ONS JAAR NUL ONTSTOND HET CHRISTENDOM DOOR ANNEXATIES VAN WAARDEVOLLE BESTANDDELEN UIT SEKTEN, ALS DE MITHRAS- EN ISISDIENST, ELEUSISCHE MYSTERIËN. Deze enigszins vampierachtige praktijken neemt Nietzsche het christendom uitermate kwalijk, maar waarom eigenlijk? Een wereldgodsdienst mag niet kieskeurig zijn in de middelen om er te komen. Het feit zelf wordt intussen door de theologen volmondig toegegeven, ten bewijze waarvan ik het volgende, niet van pikanterie verstoken citaat uit *Das Heilige* van Rudolf Otto licht, daar waar hij schrijft over de begrippen 'licht' en 'leven' die het jonge christendom zich uit de zojuist genoemde bronnen toegeëigend heeft: 'In Johannes (bedoeld is het evangelie van die naam) *saugt das Christentum aus konkurrierenden Religionen 'phos' und 'zoe' in sich, und saugt sie damit aus: nach dem Recht des Stärkeren.*' Dit is openhartige taal; en men zou er nu wel aan toe kunnen voegen dat vele sterksten de zwaksten zullen blijken te zijn - zoals de huidige positie van het christendom genoegzaam illustreert – maar daarmee is nog niet gezegd dat de zwakke die eens sterk geweest is niet opnieuw sterk kan worden door anderen van hun kracht te beroven."

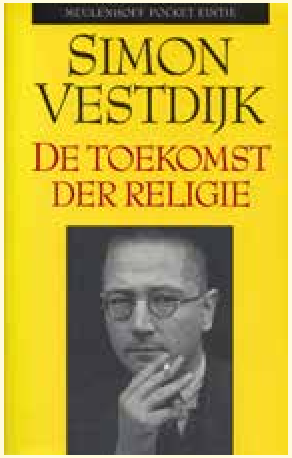
Simon Vestdijk: *De toekomst der religie*, 1947/1992^6 p. 258[1]

"LATEN WIJ EENS VERONDERSTELLEN dat wij van Kant enkel de *Kritik der reinen Vernunft* bezaten, en ons op grond daarvan een oordeel moesten vormen aangaande de religiositeit van Kant. Dat in dit beroemde werk een wereldbeschouwing vorm heeft aangenomen, die op 'totaliteit' aanspraak maakt, lijdt geen twijfel; het is het wereldbeeld van de transcendentale filosofie, waarin alle verschijnselen hun plaats vinden, waarin alles wetmatig geordend is, waarin niets een partieel of incidenteel karakter draagt. Er is een grote, richtinggevende gedachte, waaraan alle gegevens van ons kritisch verstand ondergeschikt zijn gemaakt en die daarom ons verstand ook volledig, 'totaal' bevredigt. Ons verstand, niet ons gevoel. Althans niet het gevoel van de meesten onzer, en óók van Kant niet, die tenslotte niet voor niets, behalve de *Kritik der reinen Vernunft* ook nog de *Kritik der praktischen Vernunft* heeft geschreven. We stuiten hier op het verschil tussen religie en filosofie; en dit verschil mag dan niet volstrekt bindend zijn, zo is in de meeste filosofische systemen de religieuze inslag onmiskenbaar (Plato, Plotinus, Spinoza, Hegel), terwijl bij de oude Indiërs de grens vaak niet eens meer te trekken is - zodra het aan de dag treedt, blijkt het toch duidelijk te berusten op een verschil in 'totaliteit' - niet wat het object betreft (het zuiver filosofische wereldbeeld hoeft niet minder groots en minder omvattend te zijn dan het religieuze wereldbeeld), maar wel ten aanzien

1 T.Z Vestdijk droeg dit boek op aan Theun de Vries.

van het subject - de persoonlijkheid van de theoretische filosoof en van degenen die zijn boeken lezen. Dit subject is als het ware gehalveerd; alleen de rationele helft doet mee. Maar voor de religieuze houding is nu juist kenmerkend, dat béide helften meedoen: het rationele, waarbij het accent nu eens op het ene, dán weer op het andere kan komen te liggen. Een volmaakt irrationele religie, die alleen op het gevoel en het handelingsleven haar beroep doet (en die zich dus niet eens in woorden zou mogen openbaren!) kunnen wij ons al evenmin voorstellen als een religie, die geheel in begrippen zou zijn opgegaan en uitsluitend tot het verstand van de 'gelovige' – in dit geval nog maar een naam zonder inhoud – spreken. Het is opvallend dat het gevaar van een dergelijke extreme rationalisering der religie haast nog meer van de kant der theologen dreigt dan die van de kant van de gelovige filosofen; maar gelukkig zijn er ook altijd weer theologen, die voor de tegenstroming zorgen en met nadruk komen vaststellen, dat religie en geloof in wezen irrationeel zijn, in de moderne tijd bijvoorbeeld Rudolf Otto, in het bekende boek *Das Heilige*, waarvan de algemene strekking, voor zover die polemisch of corrigerend wil zijn, een buitenstaander haast overbodig, en in elk geval vanzelfsprekend toeschijnt. Aan de andere kant zou men er verkeerd aan doen de religie door middel van dit irrationele moment te willen definiëren en het geloof uitsluitend als 'gevoelskwestie' af te handelen. Het geloof, ik herhaal het, berust op totaliteit, totaliteit van menselijk reageren. En aangezien de ervaring ons leert, dat in onze reacties het irrationele verre prevaleert boven de ratio, daarom, en daarom alléén is het irrationele in de religie toonaangevend, niet omdat deze beide begrippen zonder meer met elkaar tot dekking zouden zijn te brengen.

Hoezeer het ook mogelijk geacht moet worden aan de hand van het totaliteitsbegrip een volledige beschrijving van het complex 'religie' te geven, toch kunnen wij ons niet aan de indruk onttrekken dat dit begrip toch meer een sjibbolet is, een nuttige handwijzer, dan dat het ons duidelijk maakt wat religie in diepste wezen is. 'Totaliteit' is een goed woord voor filosofen die over religie schrijven, een woord dat hen in staat stelt hun stof systematisch, op een min of meer deductieve wijze te behandelen: afdalend van het algemene naar het bijzondere, of anders gezegd: van het 'totale' naar het afzonderlijke, of van het 'oneindige' naar het 'eindige', of van de 'eenheid' naar de 'veelheid'. Al deze begrippen: totaliteit, oneindigheid, eenheid, synthese, binding - men leidt *religio* wel af van het Latijnse woord voor 'binding', al wordt ook andere afstamming opgegeven – deze begrippen blijven dat eigenaardige 'formele' cachet behouden, dat nauwelijks aan wezenlijke inhoud toekomt; zij leiden wel naar het essentiële van religie toe en draaien op het beslissende moment er omhéén, als in een doolhof.

HET ZIJN FILOSOFISCHE. BEGRIPPEN, GEEN PSYCHOLOGISCHE – zo zou ik het ook kunnen zeggen. Op een of andere wijze verzwijgen zij de werkelijkheid van de religieuze, of gelovige mens. Deze leemte kan ik de lezer het best tot bewustzijn brengen door het stellen van deze vraag: waaróm leeft de religieuze mens in de totaliteit, of streeft hij daarnaar? Waarom neemt hij dan toch geen genoegen met het 'Einzelerlebniss', en waarom vertegenwoordigt de 'Totalsinn' voor hem een waarde? Door deze vraag naar het motief van het religieuze streven, hebben wij het probleem verplaatst; wij willen nu niet meer weten: wat is religie? - maar: waarom is de mens religieus? In ruimer verband valt deze vraag samen met iedere vraag die wij aangaande het menselijke handelingsleven in het algemeen en de daarin aan de dag tredende motiveringen zouden kunnen stellen; en het antwoord is in dit ene, bijzondere geval al evenmin twijfelachtig als in al die andere."

Simon Vestdijk: *De toekomst der religie* p. 16.

HARRY MULISCH

'*Ik ga dit alles verzwelgende niets nu niet psychologisch funderen*, zoals altijd te vergeefs wordt geprobeerd, maar filosofisch, want hij is allereerst een logisch probleem: een bundel predikaten zonder subject. Daarmee is hij het exacte tegendeel van de God uit de negatieve theologie van Pseudo-Dionysius Areopagita, uit de vijfde eeuw: daarin is God een subject zonder predikaten, want hij is te groot om ook maar iets over te kunnen zeggen. Je zou dus kunnen beweren, dat Hitler in het kader van de negatieve theologie de Duivel is, – maar niet in de officiële, positieve theologie van Augustinus en Thomas.' Hij nam een slok van de Chablis. '[...] In het kielzog van Hegel, maar in oppositie tot hem, heeft Kierkegaard gezegd dat het Niets de angst baart. [...] Later keerde Heidegger de stelling van Kierkegaard om en zei, dat de angst het Niets openbaart – en dat 'in het zijn van het zijnde het nietigen van het Niets' geschiedt. Hoongelach van de logisch-positivisten natuurlijk, vooral van de *Wiener Kreis*[1], maar ligt in de richting van die negativistische conceptie niet de verklaring van Hitler? Namelijk als personificatie van dat angstbarende, nietigende Niets, de uitroeier van alles en iedereen, niet alleen van zijn vijanden, ook van zijn vrienden [...].[1]

En op de achtergrond van dat alles schemert dan de extatische gestalte van Meister Eckhart, wiens mystieke bezetenheid in dit perspectief plotseling demonische trekken krijgt, hij, met zijn donkere nacht van de ziel en nietswording...

1 DER WIENER KREIS werd in 1925 opgericht door Moritz Schlick en Rudolf Carnap. Hier werd de basis gelegd van het logisch positivisme of logisch empirisme, in 1929 volgde het manifest *Wissenschaftliche Weltauffassung*.

Ik huiver, maar die huiver wijst nauwkeurig in de goede richting: die van het verschrikkelijke, het afgrijselijke, het *mysterium tremendum ac fascinans.'* [...] Het *mysterium tremendum ac fascinans* was een term die ruim tachtig jaar geleden was gemunt door Rudolf Otto, in zijn boek *Das Heilige*... Als jongeman had Nietzsche *Die Geburt der Tragödie aus dem geiste der Musik* geschreven. In dat boek vulde hij de 'edele eenvoud en stille grootheid' van Winckelmanns apollinische, vredige, harmonieuze beeld van de Griekse cultuur aan met zijn dionysische, extatische, irrationele, vreesaanjagende tegenhanger.[1] Je mag zeggen dat in het verlengde daarvan Rudolf Otto op de kern van de religie had gewezen: het huiveringwekkende *Ganz Andere* het absoluut vreemde, de ontkenning van alles wat bestaat en gedacht kan worden, het mystieke Niets, de *stupor*, het 'geheel op de mond geslagen zijn', dat zowel aantrekt als afstoot. Dat was andere taal dan de goedertieren 'lieve God' van de christenen. Die was een aamborstige nakomeling van de authentieke, woeste hemelkerels en hemelwijven – die er overigens ook niet voor terugschrok zijn eigen zoon te offeren, een daad die hij Abraham ooit verboden had. Nee, van dat lugubere was uitsluitend en alleen Hitler de *epifanie.'*[2]▸

Siegfried – een zwarte idylle, Amsterdam 2001

NRC-*Handelsblad* 2-2 2001

'Hitler ziet er bij Mulisch uit als de negatieve versie van 'het heilige', zoals Rudolf Otto dat heeft beschreven in *Das Heilige*: het 'Totaal Andere' oftewel het *mysterium tremendum ac fascinans* – het verschrikkelijke en tegelijk betoverende geheim.'

Arnold Heumakers

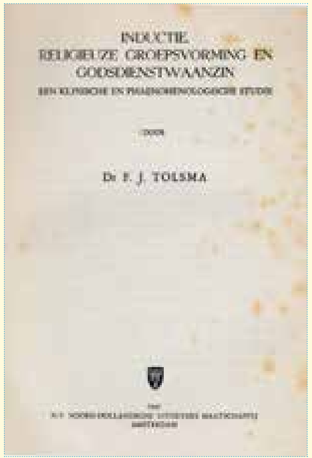
THEUN DE VRIES

'Mulisch heeft zich met respectabele intelligentie vastgewroet in de mollengangen van de Duitse filosofie en daaruit de merkwaardige constructie aan het licht gebracht die Hitler kenschetst als de niet-toevallige, niet uit de modder opgeklommen intrigant die zich door sinistere praktijken opwerkte tot dictator en ten slotte tot massamoordenaar. Het is veel erger. Adolf Hitler is het Niets, een godsgruwelijk negatiebeginsel, een filosofisch en zelfs theologisch niet meer te duiden horrendum, een 'zwart gat' dat men alleen nog kan benaderen in bewoordingen, ontleend aan het befaamde geschrift *Das Heilige* van Rudolf Otto: een grondeloos, numineus en schrikwekkend mysterie.'

De Groene Amsterdammer 17-2-2001

1 JOHANN JOACHIM WINCKELMANN (1717-1768), archeoloog, kunsthistoricus en schrijver. Hij studeerde theologie, natuurkunde en filologie.

2 EPIFANIE: verschijning van een godheid aan de mensen; ZIE OOK Mircea Eliade (FK VI).

INDUCTIE
RELIGIEUZE GROEPSVORMING EN
GODSDIENSTWAANZIN
EEN KLINISCHE EN PHAENOMENOLOGISCHE STUDIE
DOOR
Dr F. J. TOLSMA

'[...] het religieuze gevoel is door Rudolf Otto in zijn boek *Das Heilige* (1917) aan een nader fenomenologisch onderzoek onderworpen. Otto wijst erop, dat men vaak de ogen gesloten heeft voor het geheel eigen karakter der religieuze beleving, zoals die ook allerwegen bij de primitieven gevonden wordt. Uitgangspunt is bij hem het heilige, dat Otto nader aanduidt als *het numineuze*, Dit numineuze komt in alle godsdiensten voor als haar meest eigen innerlijkheid. Passend bij de beleving van het numineuze is die emotionele toestand, welke Otto de numineuze gemoedsstemming noemt. Waar dit numen aanwezig beleefd wordt, ontstaat als reflectie in het zelfbewustzijn het *creatuurgevoel*, het gevoel schuldig schepsel te zijn. Het primaire waaruit dit creatuurgevoel ontstaat is het *mysterium tremendum*, het gevoel van een huiveringwekkende geheimenis. Het kan stootsgewijs naar voren komen en voert dan tot een vreemde opwinding, tot roes en extase. Naast het afwerende van het tremendum wijst Otto in de beleving van het numineuze op een andere aspect, namelijk het *fascinosum*, dat met het tremendum in wonderlijke *contrastharmonie* staat. Het goddelijke, het heilige is tevens aantrekkelijk en betoverend."

F.J. Tolsma: *Moderne opvattingen omtrent inductiepsychose*, 1999

'Rudolf Otto koos als ondertitel voor zijn boek *Het heilige*: Een verhandeling over het irrationele in de idee van het goddelijke en de verhouding ervan tot het rationele. De meest specifieke religieuze gevoelens noemt hij numineuze gevoelens, belevingen van het numineuze, waarvan hij een fijnzinnige analyse geeft. Die gevoelens noemt hij irrationeel, zodat hij zoekt naar het verband tussen dit irrationele voelen én het rationele religieuze weten of geloven. Hij meent, dat het heilige een categorie a priori is en numineuze gevoelens onherleidbaar zijn. Deze religieuze gevoelens kunnen niet alleen andersoortige gevoelens aantrekken, maar ook bepaalde ideeën en voorstellingen. Het verband tussen genoemde gevoelens en genoemde voorstellingen of ideeën is soms incidenteel, soms echter constant. In het laatste geval spreekt Otto van een schematisering, in navolging van Kant, die de verbinding van de categorie van *causaliteit* (verband tussen oorzaak en gevolg) met die van het *temporele* (tijdelijke) voor-en-na-elkaar een schema noemt. Otto gaat er dus vanuit, dat er een vaste koppeling is van religieuze numineuze gevoelens en van religieuze voorstellingen is.
In dit alles is in elk geval te prijzen, dat Otto hiermee een vlak rationalisme evengoed als een vlak sensualisme bestrijdt, terwijl hij ook een psychologisch evolutionisme weerlegt. Tegenover dat alles komt hij op voor het religieuze beleven, en voor de waarde, zowel van het irrationele als het rationele in het religieuze.'

Dr. P.J. Roscam Abbing, *Psychologie van de religie*, 1981

ZIE OOK BLADZIJDE 354

GERARDUS VAN DER LEEUW

"Het eerste en voornaamste punt waar lijnen elkaar kruisen, is de ontdekking van het *andere*, de ontwaking tot bewustzijn of menswording. Dit andere heet in de religie HET VOLSTREKT ANDERE (God). De mens die zichzelf tegenover de wereld plaatst vindt *de ander* en *het andere*. Religieus wordt de menswording beschreven als: de mens, die zichzelf vindt, vindt God en zijn eigen *creatuurlijkheid*, nietigheid en misstappen. In zijn *conscientia* (geweten) hoort hij de stem Gods, in zijn bewustzijn vindt hij het medeweten van het volstrekt Andere.
Nog beter spreken wij de religieuze taal, wanneer wij het omkeren: de mens, die 'God' ontdekt, ontdekt zichzelf.

> (Met respect gedenken wij hem, die onze generatie deze dingen weer deed verstaan in hun elementaire kracht: Rudolf Otto. Hoeveel ook op het terrein van de godsdienstgeschiedenis en van de methodologie en psychologie veranderd mag zijn, het werk van Otto zal zijn fundamentele betekenis nog zeer lang behouden.)

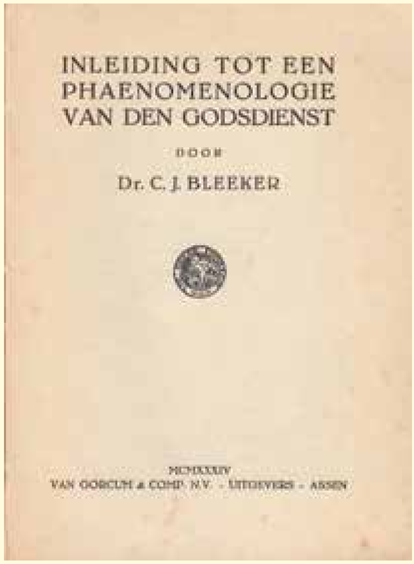
Dit punt ligt, hoe wonderlijk het moge klinken, in het vlak van de 'moderne mens', het is onlosmakelijk verbonden met de menswording. Wij mogen hier dus niet een eenzijdige samenhang van de religie met de primitieve mentaliteit constateren. De reeds losgelaten termen nu voorgoed overboord: de religie heeft onder de verschillende antropologische structuren in de eerste plaats te maken met de antropologische bij uitnemendheid, die van de mens zoals hij mens wordt."

Dr. G. van der Leeuw: *De primitieve mensch en de religie*, 1937

CLAAS J. BLEEKER

Rudolf Otto bezat een uitgebreide kennis op het gebied van natuurwetenschap, filosofie, godsdienstgeschiedenis en theologie. Als wijsgeer was hij Kantiaan en aanhanger van Schleiermacher, naar de interpretatie van Fries. Zodoende grensde hij aan de ene kant de naturalistische wereldbeschouwing af tegen het godsdienstige en legde hij anderzijds de nadruk op het irrationele karakter van godsdienstige ervaringen. Op godsdiensthistorisch terrein ging zijn belangstelling vooral uit naar de Voorindische godsdiensten. In zijn geloofsdenken was hij Lutheraan. Van zijn hand verschenen belangrijke liturgische voorstellen. Otto is vooral beroemd geworden door zijn in vele talen vertaalde studie over *Das Heilige*. waarin hij dit beschrijft als een *Mysterium tremendum ac fascinans* (een mysterie dat doet beven en dat fascineert). Ook was hij de stichter van de *Religiöser Menscheitsbund*, die alle gelovigen oproept tot strijd tegen de euvelen van deze tijd.

Claas Bleeker: *Encyclopedie van het christendom*, 1955

OTTO & FREUD

De belofte van verlossing en gelukzaligheid waarin religie van oudsher voorzag, is langzaam uit het hiernamaals weggesijpeld naar het hiernumaals. De mensheid gaat haar eigen geschiedenis maken. Wetenschap en techniek leverden de instrumenten en een groeiend sociaal bewustzijn sprak van een mensheid die niet meer door grenzen en ongelijkheid was verdeeld.
Aan die zonnigheid maakte augustus 1914 een einde. De verschrikking kwam als een fantoom omhooggekropen uit de loopgraven van Ieper en de Marne. Daar stierf de negentiende-eeuwse illusie van een stralende toekomst en de bevrijding van de mens uit zijn 'zelfopgelegde onmondigheid', zoals Kant het nog had genoemd. Achter het scherm van orde en beheersbaarheid bleek inderdaad de woestheid te woeden die de romantici al hadden vermoed. Ze toonde zich als een *raadsel* dat tegelijk *fascinerend* en *schrikwekkend* bleek, zoals de godsdiensthistoricus Rudolf Otto het in 1917 in zijn beroemd geworden boek *Das Heilige* noemde. Twee jaar later koos Freud er de term *das Unheimliche* voor.

Ger Groot

WOORDEN VOOR HET ONZEGBARE

Afscheidscollege 1975 van C. C. de Bruin van de *Faculteit der Godgeleerdheid* RUL.
'Er wordt uitgegaan van het besef dat wij, zoals Calvijn zegt, slechts kunnen stamelen en dat religieuze paradigma's slechts vensters zijn die een blik bieden op het onuitsprekelijke van het bestaan. In de christelijke traditie wordt dit het besef van *het heilige* (Rudolf Otto) genoemd, waardoor het licht van God heenbreekt. Daarmee wordt niet de overgave van het hart gerelativeerd, en de ontmoeting van hart tot hart. Geloof is hartelijk, geen geloof in een abstractie of ideologie.'

HET HEILIGE

Van alle tijden en volken zijn er gewoonten en voorschriften die gevolgd werden bij geboorte en dood waarvan de zin voor ons dikwijls verborgen was. Geleidelijk zijn wij gaan begrijpen welke gedachten en gevoelens er aan ten grondslag lagen. In de religieuze voorstellingswereld en taal wordt het woord 'heilig' gebruikt om het karakter van de geheimzinnige LEVENSKRACHT aan te duiden. Heilig was wat niet tot bij dagelijkse gang van zaken hoorde en niet te berekenen en te verklaren viel; wat spontaan 'uit de bronnen' opwelt, niet in de menselijke middelen laat vangen, eigen wegen gaat, eigen wetten volgt en waartegenover de mens in huiverende eerbied en ontroerde schuchterheid staat.
Veel van wat ooit *heilig* heette, dus in wezen de mens te boven gaat, is inmiddels doorzichtig en duidelijk geworden. De kring van het door mens en wetenschap beheerste levensgebied wordt steeds groter.

Menigeen kent wel ergens het gevoel, en heeft dus kennelijk een 'orgaan', waarin het ondoorgrondelijke *levensmysterie* meetrilt. Menigeen wordt ineens stil als het geluid nieuw leventje klinkt of in de stilte wanneer van een mens geworden is tot zielloos overschot. Wie wordt dan niet stil om het ondoorgrondelijke dat ons bestaan doorkruist?

HET HEILIGE kan ons in alle levensgebieden raken en zich allerlei fenomenen manifesteren. Rudolf Otto heeft voornamelijk drie kenmerken naar voren gebracht van het heilige, zoals dat in de religie naar voren komt. Het eerste, en veel geciteerde. kenmerk is het *huiveringwekkende mysterie* dat...

'Met milde vloed het gemoed doortrekt als rustige, verheven stemming van verzonkenzijn van de verzonken aandacht. Het kan overgaan in duurzame zielsklank, die lang aanhoudt en natrilt tot zij uiteindelijk wegsterft en de ziel weer in het profane achterlaat. Het kan met krampachtige stoten plotseling uit de ziel doorbreken en voeren tot een vreemde opwinding, roes, verrukking en extase. Het kan wild en demonisch worden. Het kan geleidelijk omlaaggaan tot spookachtig vrezen en sidderen. Het heeft zijn ruwe, barbaarse eerste uitingen en laagste vormen, en kan zich ontwikkelen tot een teer, gelouterd en opgetogen gevoel. En het kan worden een stil, ootmoedig en zwijgend huiveren van het schepsel voor – ja waarvoor? Voor wat in onuitsprekelijke geheimenis boven alle schepselen is. Zo zeggen we het, om toch iets te zeggen (R.Otto, *Het heilige*, Amsterdam 2012[4], p. 47).

In de (religieuze) literatuurkomt dit besef van het heilige terug. De Ambrosiaanse lofzang getuigt: 'die Gij waart ten allen tijd blijft Gij ook in de eeuwigheid'.

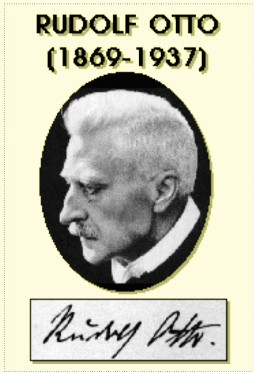
In Goethe's *Iphigeneia* klinkt als het donkere noodlot zich lijkt te voltrekken:

'In vrees door de goden	*Es fürchte die Götter*
Leev' 't mensengeslacht!	*'Das Menschengeschlecht!*
Zij voeren regering	*Sie halten die Herrschaft*
In eeuwige handen	*'In ewigen Händen,*
Gebruiken hun almacht	*Und können sie brauchen*
Zoals 't hun behaagt'	*Wie 's ihnen gefällt'*

Waar de mens in diepe eerbied staat tegenover het overmachtige, ondoorgrondelijke van de levenswerkelijkheid, die boven de dagelijkse gang van zaken uitgaat, is iets van het besef van het heilige.

Het tweede kenmerk is het mysterie dat boeit, innerlijk aantrekt, *fascineert*:

‹Zo huiveringwekkend het demonisch-goddelijke zich aan het gemoed kan voordoen, zo lokkend en betoverend is het tegelijkertijd. En het schepsel dat daarvoor

'De wijze weegt, met scherp gezicht, zijn woorden met een goudgewicht'

siddert, in diepste deemoed, heeft toch steeds de begeerte om zich tot het goddelijke te wenden, ja zich op een of andere wijze HET toe te eigenen. Het mysterie is niet slechts het wonderbare, het is ook het wondervolle›.[1]

Als derde element is dat de mens tegenover het overmachtige mysterie de eigen nietigheid beseft. Otto noemt dat *Selbstabwertung*. Tegenover het bekende, geordende, onze biotoop, voelt de mens zich heel wat tegenover het heilige valt dat alles radicaal weg.

'IK BEN EEN MENS VAN ONZUIVERE LIPPEN en ik leef te midden van een onzuiver volk.'

'Ga weg van mij, Heer, want ik ben een zondig mens.'

Zo spreken *Jesaja* (6:5) en *Petrus* (Lucas 5:8) wanneer het numineuze hen ontmoet en voelbaar wordt. In deze beide uitspraken moet het onmiddellijk spontane opvallen, het bijna instinctieve van dit op jezelf neerkijkende gevoelsantwoord dat geen resultaat van nauwgezet gewetensonderzoek is maar, onder druk van het numineuze, als het ware ontvlamt als een rechtstreekse en onwillekeurige reflexbeweging van de ziel. Het vloeit niet voort uit een moreel besef over begane misstappen. Het is de ontmoeting met het numen, met de absolute, numineuze waarde die het wegzinken in nietigheid oproept bij de mens, die vervolgens zijn omgeving en al het bestaande daarbij betrekt. Dat deze depreciërende gevoelsuitbarstingen in eerste instantie geen devaluering van morele waarden betekende, is direct aan te voelen. Het is geen gevoel dat de ethische norm werd geschonden, hoewel het logisch is om, voor zover er überhaupt normen waren, deze daarin te betrekken. Het is een gevoel van een volstrekt eigen soort. Het is het gevoel van de absolute profaniteit.[2].

Door de nadruk op de *categorie van het heilige* als wezenlijk, wordt religie *iets anders* dan *klerikaliteit*. Rudolf Otto maakt duidelijk dat HET HEILIGE niet is het logische, ethische is dat het een eigen alle menselijk zijn te boven gaande geesteswerkelijkheid aanduidt.

Wetenschap is niet uitsluitend een kwestie van verstand, zij heeft ook haar levensbeschouwelijke kanten; evenals het levensbeschouwelijke ook zijn kant van verstandelijke doordenking heeft; kunst is niet alleen een kwestie van gevoel. Juist het sterk ontwikkelde religieuze leven heeft zijn redelijke kant, doet een beroep op wil en levensbeschouwelijk oordeel, en houdt innig verband met kunst.

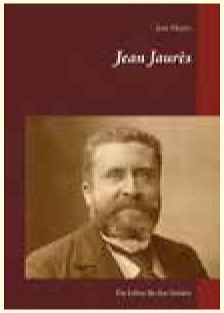
1 *Het heilige* p. 92

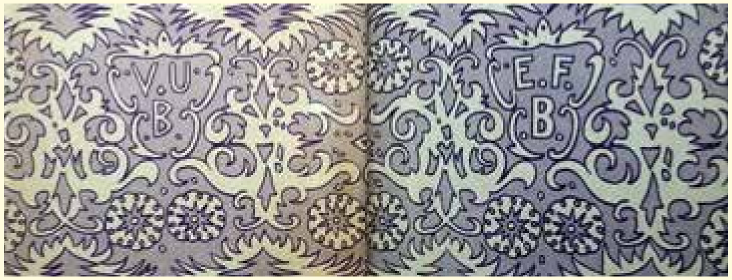
2 *Het heilige* p. 117

DE MENS IS EEN 'SYSTEMISCHE' EENHEID is een van de inzichten van de humanistische psychologie; een geestesleven is niet in stukjes te knippen. Rudolf Otto bracht iets waardevols in door het religieuze leven als iets *volstrekt anders* te verstaan, niet af te leiden uit logisch denken, levensbeschouwelijk idealisme of schoonheidsbesef. Het kan niet los van deze gebieden worden gezien. Zonder twijfel kan het streven naar ethische volmaaktheid het karakter bezitten van het mysterie waarvoor wij eerbiedig huiveren, dat ons fascineert en onze eigen 'onwaardigheid' leert beseffen tegenover het karakter van HET HEILIGE. Het is voor religie fataal als menselijke waarheid, goedheid en schoonheid gescheiden worden van HET HEILIGE. Otto wijst op het *onherleidbare van religie*, het is een eigen innerlijk leven, het richt zich op eigen wijze op de eeuwig geldige waarden. Augustinus noemde God *superior illa luz, qua mens humana illustrateur*, het hogere licht waardoor de mensengeest verlicht wordt. Het heilige wonder ligt in de simpele dingen van het leven; het is liefde en stil ontvangen geluk; het is in de dood, van een hoogheid met mensenhand niet aan te raken; het is louterend verdriet en de zegen van het weer opgericht worden. Het is naar Vondels woord: *der eeuwigheden glans en ader, waarvan al het zijnde in z'n vergankelijkheid de stille afglans draagt.*[1]

1 ZIE: William Brede Kristensen (†1954), *Het leven uit den dood*, Haarlem 1926. VGL het begrip *Eenmaal geboren/tweemaal-geboren* in W. James, *Vormen van religieuze ervaring*, IV *De religie van de gezonde geest* §2, p. 64, 20106.
Dr. W. Banning: *Religieuze Opbouw*, Arnhem 1933. Willem Banning (†1971) volgde de Kweekschool en studeerde theologie in Leiden. Vanaf 1929 directeur van de *Vereniging Woodbrookers* en leidde vanaf 1931 het *Conferentiecentrum van de Arbeidersgemeenschap der Woodbrookers*. Banning promoveerde in 1931 op Jean Jaurès.[2] Hij was actief in de SDAP en speelde een rol bij oprichting van de PvdA in 1946. Betrokken bij de oprichting van *Kerk en Wereld* en hoogleraar kerkelijke sociologie in Leiden en Rotterdam.
AG *Trefpunt voor Zingeving en Democratie* is de voortzetting van de *Woodbrookers*, komt voort uit het joods-christelijke humanisme en zet zich in voor humanisering, democratisering, solidariteit en emancipatie. In deze lijn van de traditie stelt Z&D zich tegenover het materialistische utiliteitsdenken en zoekt een cultuurkritische benadering waarbij er in het politieke debat sprake is van een constante bezinning op en discussie over de *waarden die aan handelen ten grondslag liggen*. Bij de fenomenologische methode wordt de culturele dimensie van politiek handelen duidelijk en ook welke politieke krachten zich identificeren met de kwaliteit van het publieke domein en zich willen inzetten voor de sociale cohesie, beseffend dat politiek zich bewust situeert in het spanningsveld tussen mondigheid en solidariteit in een weerbarstige wereld.

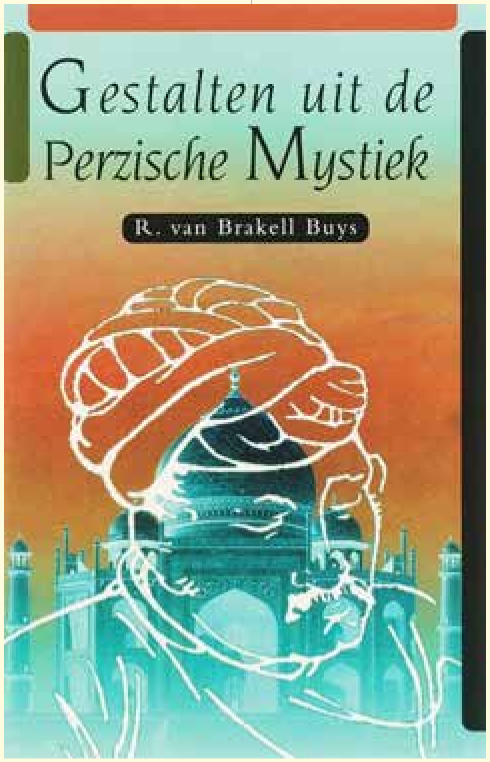

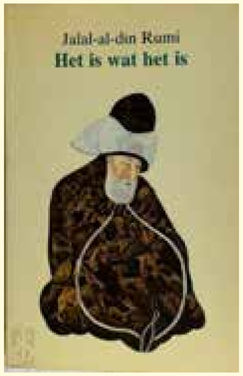

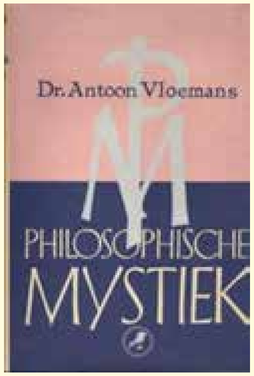
BIBLIOGRAFIE

Edward Browne: *A Literary History of Persia* (4 vol.)¶D. B. Macdonald: *The religious attitude and Life in Islam*, 1912. R. A. Nicholson: *The mystics of Islam*, 1962; *Studies in Islamic mysticism* 1967; *Selected odes from the Diwani Shamsi Tabriz* 1961; *The Mathnavi of Jalalu'ddin Rumi*, 1977; *Kasfal Mahjub* 1959; *The Idea of Personality in Sufism*, 1923¶. Shaik Muhammad Iqbal: *The developinent ofmetaphysics in Persia*, 1908¶.W. R. Inge: *The philosophy of Plotinus*, 1929¶. Mahmud Shabistari: *Gulshani Raz*¶. Jami: *Yusufand Zulaikha* 1882¶.Pierre Salet: *Omar Khayyam* G. Dunbar: *India* 1936. W. H. Moreland: *From Akbar to Aurangzeb* 1923¶.Sir Jadunath Sarkar: *Studies in Mughal India* 1919¶.Sir Jadunatp Sarkar: *History of Aurangzeb* 1912-1924¶.Stanley Lane-Poole: *Aurangzeb*. Y. S. Trimingham: *The Sufi Orders in Islam*, 1971. F. Attar: *Muslim Saints and Mystics* (*Tadhkinat al-Auliya'*, transl. A. J. Arberry, 1973¶.F. Attar: *The Conference of the Birds* (*Mantiq al-taye*) Arberry, 1979¶.A. Schimmel: *The Triumphal Sun. A Study of the Works of Jalaloddin Rumi* 1978; *Mystical dimensions of Islam* 1975¶.A. J. Arberry: *Classical Persian Literature*, 1958; *Tales from the Mathnavi* 1961; *More tales from the Mathnavi*, 1963¶.I. Goldziher: *Vorlesungen über den Islam*¶.Alfred von Kremer: *Geschichte der herrschenden Ideen des !slams*. A. Mez: *Die Renaissance des Islams* 1922¶.*Die Sinnsprüche Omar des Zeltmachers* (Friedrich Rosen, Stuttgart en Leipzig 1909)¶.H. Richter: *Das Meer der Stille, Uber F. Attar*, 1955¶. Comte de Gobineau: *Les Religions et les Philosophies dans l'Asie centrale* 1928¶. Depont et Coppolani: *Les confréries religieuses musulmanes* 1897. L. Massignon: *La Passion d'al Halladj* 1957¶. Ch. Huart: *Les saints des Derwiches Tourneurs* 1918¶.H. Grobin: *L'imagination créatrice dans le Soufisme d'Ibn Arabi* 1958¶.T. Burkhardt: *Introduction aux doctrines esotériqué de l'islam* 1955; *La sagesse des prophétes* 1955¶.E. Meyerovitch: *Anthologie du Soufisme* 1976; *Mystique et poésiè en Islam* 1972¶.Tj. de Boer: *De wijsbegeerte in de Islam* 1921¶. Rumi door R. van Brakel Buys 1978.

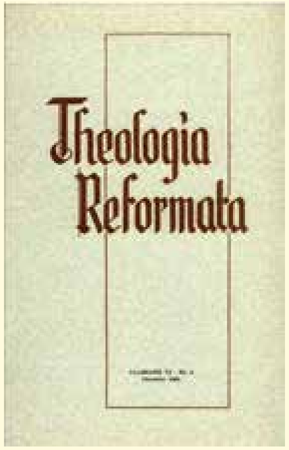

Rond het jaar 900 ontstond binnen de islam het Perzische soefisme in een religieuze sfeer die nuchterheid, niet alleen in het afzien van spiritualiën, waardeert en overschuimend exotisme afwijst. De Perzische dichtkunst is sinds de 11e eeuw doordrenkt met mystieke ideeën en uitdrukkingen waardoor de poëzie zowel esoterisch als exoterisch begrepen kan worden.

Van Dr. A. Kockelmans verscheen reeds eerder in de serie *Denkers over God en wereld*, een studie over Martin Heidegger.[1] Tot diezelfde reeks behoort nu ook het hier aangekondigde werk. Wat uit de pen vloeit van de hooggeleerde schrijver is wetenschappelijk verantwoord on getuigt van vakstudie, hetgeen ons in deze korte maar krachtige studie aantrekt.

Er is veel te doen op het erf der fenomenologie, waarvan Edmund Husserl de grondlegger is, althans van de huidige denkwijze daarin. De schrijver laat ons in een kort voorwoord zien, dat er verschillende stemmen zijn in het koor van hen, die de lof van de fenomenologie willen bezingen. Dr. Kockelmans haalt zijn fenomenologisch inzicht in Husserl allereerst uit diens eigen arsenaal, een 'onafgebroken' reeks van geschriften, bijgezet in het *Husserl-archief*, dat door bijzondere zorg aan de nazi's is ontkomen. Maar ook uit de bijgebouwen wordt materiaal verzameld, wat alles als een prachtig en goed gedocumenteerd geheel tot ons is gekomen in de vorm van dit boekwerkje.

Hier wordt geen volledig beeld gegeven van Husserls werk. Een relatief duidelijk en beknopt overzicht van de meest wezenlijke onderwerpen van Husserls fenomenologische filosofie wordt ons wel geboden. Allereerst wordt de weg gebaand tot de fenomenologische wijsbegeerte. Vervolgens komen aan de orde de vraagstukken, die Husserl zijn leven lang hebben geboeid, o.a. filosofie als loutere wetenschap; evidentie en de fenomenologische reductie, de intentionaliteit; de constitutie; solipsisme of inter-subjectiviteit. Tenslotte wordt behandeld de invloed die de fenomenologie op de psychologie gehad heeft; en de vraag wordt gesteld of het realisme de voorkeur verdient boven het idealisme.

De summiere opsomming van enkele vaktermen moge u uitnodigen aan de hand hiervan de hedendaagse wetenschappelijke vraagstukken te overzien en nog meer: deze in te zien. Voor wat de fenomenologie betreft kunt u veilig met deze studie beginnen. Helder, eenvoudig, objectief.[2]

K'dijk W.v.H.

A. Kockelmans SS.CC. *Edmund Husserl,* 127 blz. *ƒ* 3, 50, *Lannoo* Den Haag 1963.

1 *Congregatio Sacrorum Cordium* (SS.CC.) Congregatie van de Heilige Harten van Jezus en Maria.

2 De belangstelling voor de fenomenologie werd in het vroege stadium opgepakt door universiteiten van alle gezindten zoals Groningen, Harvard, Leuven, Nijmegen, Utrecht en de VU.

270 BOEKBESPREKING

Natuurlijk zouden we bezwaren kunnen opperen, maar tegen een zo gefundeerde kritiek op het existentialisme in vertegenwoordigers, die God „verneinen", en tegen een zo positief staan tegenover de persoon van Christus, is alleen maar op zijn plaats de gedachte dat we van de zijde van andersdenkenden - de auteur is r.-k. - zeer veel kunnen leren.

Dit boek is uit de reeks *Randgebieden*. Is dit boek bedoeld voor wijsgerig belangstellenden of voor hen, die theologie bedrijven? Het laatste heeft ongetwijfeld de boventoon, maar dan in die zin, dat het de schrijver alleen maar te doen is om het perspectief der christelijke existentie te laten zien, waarin de „gegevenheden" van schuld en vergiffenis cirkelen om Christus.

Gaarne nemen we deze studie van een hoogbejaarde denker aan en eerbiedigen het vaderlijk vermaan: „Christ avant tout!"

K'dijk W.v.H.

A. Kockelmans, ss. cc., EDMUND HUSSERL, *Een inleiding tot zijn fenomenologie*, 127 blz., f 3,50, Lannoo, Den Haag, 1963.

Van Dr. A. Kockelmans verscheen reeds eerder in de serie *Denkers over God en wereld*, een studie over Martin Heidegger. Tot diezelfde reeks behoort nu ook het hier aangekondigde werk. Wat uit de pen vloeit van de hooggeleerde schrijver is wetenschappelijk verantwoord en getuigt van vakstudie, hetgeen ons in deze korte maar krachtige studie aantrekt.

Er is veel te doen op het erf der fenomenologie, waarvan Edmund Husserl de grondlegger is, althans van de huidige denkwijze daarin. De schrijver laat ons in een kort voorwoord zien, dat er verschillende stemmen zijn in het koor van hen, die de lof van de fenomenologie willen bezingen. Dr. Kockelmans haalt zijn fenomenologisch inzicht in Husserl allereerst uit diens eigen arsenaal, een „onafgebroken" reeks van geschriften, bijgezet in het Husserl-archief, dat door bijzondere zorg aan de nazi's is ontkomen. Doch ook uit de bijgebouwen wordt materiaal verzameld, wat alles als een prachtig en goed gedocumenteerd geheel tot ons is gekomen in de vorm van dit boekwerkje.

Hier wordt geen volledig beeld gegeven van Husserls werk. Een relatief duidelijk en beknopt overzicht van de meest wezenlijke onderwerpen van Husserls fenomenologische filosofie wordt ons wel geboden. Allereerst wordt de weg gebaand tot de fenomenologische wijsbegeerte. Vervolgens komen aan de orde de vraagstukken, die Husserl zijn leven lang hebben geboeid, o.a. filosofie als loutere wetenschap; evidentie en de fenomenologische reductie, de intentionaliteit; de constitutie; solipsisme of intersubjectiviteit. Tenslotte wordt behandeld de invloed die de fenomenologie op de psychologie gehad heeft; en de vraag wordt gesteld of het realisme de voorkeur verdient boven het idealisme.

De summiere opsomming van enkele vaktermen moge u uitnodigen aan de hand hiervan de hedendaagse wetenschappelijke vraagstukken te overzien en nog meer: deze in te zien. Voor wat de fenomenologie betreft kunt u veilig met deze studie beginnen. Helder, eenvoudig, objectief.

K'dijk W.v.H.

Jan M. Lochman, DIE BEDEUTUNG GESCHICHTLICHER EREIGNISSE FÜR ETHISCHE ENTSCHEIDUNGEN, *Theologische Studien*, Heft 72, DM 2.20, EVZ-Verlag, Zürich.

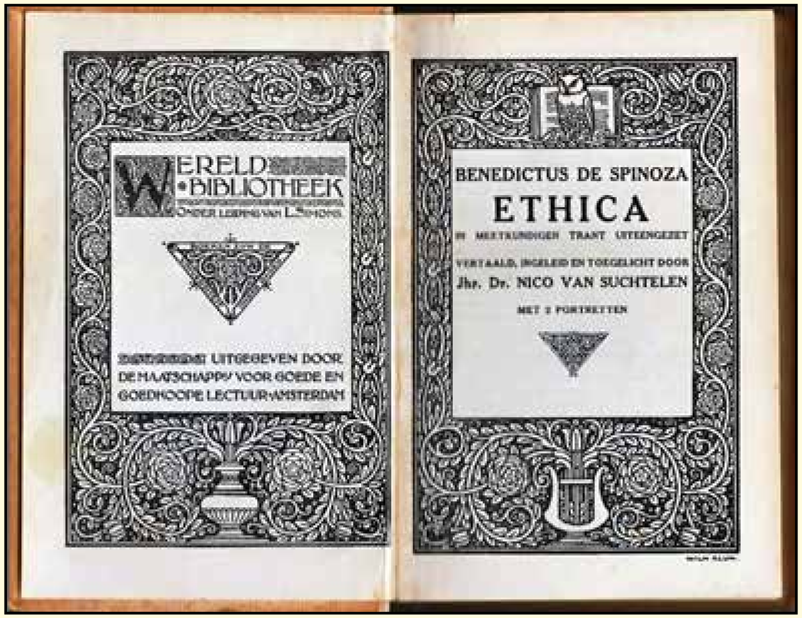
De vraag die de schrijver zich stelt vinden we in de titel uitgedrukt: in hoeverre is de historische situatie mede constitutief

ABNORMAAL GEDRAG Gedrag in strijd met de waarden van de samenleving.
AMOREEL GEDRAG Gedrag dat niet met moraal te maken heeft.
BETAMELIJK voegzaam, gepast (*op betamelijke wijze*); Mnl. *betemelijc* = passend voor.
BETAMEN voegen, passen; behoren, behoorlijk zijn: *dat is niet zaols het betaamt.*
DEMOCRATIE Een staatsvorm waarin het volk in principe zijn eigen leiders kiest en waarin 'democratische rechten' bestaan.
DILEMMA Netelig (hachelijk, benard, heikel) vraagstuk; moeilijke keuze.
EMOTIE Kan snel opkomen en wegzakken, *bevlieging, vluchtige sensensatie;* ZIE: *gevoel*
ETHIEK Wetenschap waarin systematisch nagedacht wordt over moraal (normen en waarden). Praktische filosofie die zich bezighoudt met wat goed en kwaad is.

1. de heersende zeden en gebruiken => *moraliteit, moreel, zedelijkheid*
2. iemands voorstelling van het juiste en verkeerde => *ethiek*
3. moreel
4. zedenles, lering => *moralisatie*
5. De moraal van het verhaal = de boodschap of diepere betekenis van het verhaal, in de sport ook de wilskracht.

ETHISCHE RICHTING stroming in de Nederlandse Hervormde Kerk, opgekomen ca. 1850 onder leiding van D. Chantepie de la Saussaye, N. Beets en J. J. Doedes. De aanhangers noemden zich *ethisch-irenischen.* Irenisch waren zij, omdat zij niet als een partij in de Kerk wilden strijden. Ethisch heette hun theologie, omdat volgens deze richting de waarheid die God aan de mens mededeelt vóór alles van ethische waarde is. De stroming had tot in het begin van de 20ste eeuw grote invloed.
GEVOEL Onderstroom v. h. gemoed, *ruimte voor bezinning* en *berusting;* ZIE: *emotie*
GROEPSMORAAL Normen en waarden typerend voor een bepaalde groep.
IMMOREEL GEDRAG Gedrag dat in strijd is met onze moraal.
MORAAL Alle normen en waarden samen wordt moraal genoemd.
MORAALFILOSOFIE Denken over de beginselen (*principes*), waarden en regels van betamelijk menselijk handelen => ethiek
MORAALRIDDER moralist
MORAALTHEOLOGIE Kerkelijke ethiek
MOREEL DILEMMA Probleemstelling die de *waardering van de hiërarchie van waarden* raakt; waarin het gaat over vragen van goed en kwaad.
MOREEL GEDRAG Gedrag dat in overeenstemming is met onze moraal.
MORES Leefregels (*iemand een lesje leren*); zeden, gebruiken => conventie.
NORM Gedragsregel om de gezamenlijke waarden te borgen; de overeengekomen wetten en omgangsvormen waarvan we ons rekenschap moeten geven.

NORMAAL Overeenkomstig de regel, gewoon <=> *abnormaal*
ONBETAMELIJK (Mnl. onbetamelijc = *onvoegzaam, onbehoorlijk*)
NORMAAL GEDRAG Gedrag dat in overeenstemming is met de waarden van de samenleving.
PLICHT Wat van iem. geëist wordt door (bevoegd) gezag of geweten: *dat is mijn plicht.*[1]
RECHT Iets wat niet krom is.
RECHTHEBBEN Ieder heeft het recht om verzoeken e.d. aan de bevoegde macht in te dienen om recht te (ver)krijgen (om) te —
TAMELIJK Redelijk, vrij goed; Mdn. TAMELIKE = op gepaste, waardige, behoorlijke, fatsoenlijke wijze.
WAARDE Een gemeenschappelijk doel in de samenleving dat van belang is.

1 'De lonkende vooruitzichten van respect en welvaren die jongeren wordt voorgehouden zijn middelen om hen in staat te stellen hun plicht te doen, ook wanneer het tegenzit.[83] Dat zou het doel van de menselijke opvoeding zijn; en het goddelijke zou dat niet kunnen klaarspelen? Wat de kunst met de enkeling lukt, zou de natuur met het geheel niet lukken? Lastering! Lastering! [84] (In § 84 schuift hij spinozistisch over het conventionele taalgebruik een ander taalveld. 'God is de immanente (in de fenomenen zelf werkende), niet de transcendente (buiten de fenomenen staande) oorzaak van alles.' (*Ethica, op meetkundige wijze uiteengezet* I-18). Dat zegt niet dat de mens haar eigen opvoeder is, dat de openbaring van een *chiffre* van de religieuze ervaring en God een chiffre van de hele werkelijkheid is. Dat theologie voortaan kosmologie en antropologie is. Dat Lessing over Hegel heen uitkomt bij Feuerbach? De conclusie lijkt evident. Het is wel waar dat mensen een doel hebben, namelijk om zich zo lang mogelijk staande te houden (*suum esse conservare*). Voor Lessing was de hele geschiedenis – is de hele natuur! – doelgericht en in alle *desperatio* was de *consolatio*, dat dat doel wordt bereikt: eens zullen we eindelijk mensen zijn! (*Lessing 1997*, p. 105)

Auch die Philosophen selbst, die über diese Frage nachgedacht haben, stellen ja ganz entgegengesetzte Werttafeln auf. Wie wenig hoch stellt z. B. Schopenhauer das Leben selbst gegenüber allem, was Geist ist. Für Nietzsche dagegen steht das saftstrotzende Leben am höchsten unter allen Werten, während der Geist und die Nächstenliebe sehr tief herabgedrückt werden.

Unter den Menschen, wie sie einem im Leben begegnen, hält der eine für den höchsten Wert die Macht, der andere das Glück der Gemeinschaft, der dritte den wirtschaftlichen Nutzen, der vierte wissenschaftliche Erkenntnis, wieder einer seine Religion, ein anderer die Kunst und so fort. Vielleicht kann man Gruppen zusammenfassen und sie mit Spranger als besondere Lebensformen oder Typen bezeichnen. Aber man hat immer aufs neue das Empfinden, den Boden unter den Füßen zu verlieren und nichts Objektives mehr in der Hand zu behalten.

O.: Um in diese Zusammenhänge Klarheit zu bringen, müssen wir umfassende Überlegungen anstellen und etwas weiter ausholen.

Von Werten reden wir in sehr verschiedenem Sinn. Hab und Gut, Gebrauchsgegenstände, Genußwerte sind mir für meinen Genuß oder zu meinem Gebrauch wertvoll. Dies sind bezügliche oder subjektive Werte. Aber schon wenn ich davon rede, daß mir etwas zu meiner eigenen Förderung dienlich sei, so weist mich bereits der Ausdruck selbst auf etwas hin, das in ganz anderem Sinn wertvoll genannt wird. Förderung im höchsten Sinn wird mir zuteil, wenn das Fördernde mir hilft, etwa ein tüchtiger, ein guter, ein charaktervoller Mensch zu werden, wenn es mir dient zu meiner Erziehung und Ausbildung. Ein solches Förderndes nennen wir erst wahrhaft wertvoll. Und dieses wahrhaft Wertvolle unterscheidet sich selbst schon bedeutsam von allem, was mir Lust oder auch Freude gibt.

Trotzdem ist auch dieses Förderliche im tieferen Sinne noch immer nicht ein Wertvolles in sich selbst. Es hat auch nur den Wert eines Mittels. Der objektive Wert ist auch hier erst dasjenige, was durch diese Förderung herauskommen soll, nämlich etwa die Güte meines eigenen Wesens. Diese besitzt einen Wert in einem ganz anderen Sinn als alles nur dienlich Wertvolle. Es ist dasjenige, was rein um seiner selbst willen dasein und stattfinden sollte. Es ist Wert oder Zweck in sich selbst. Die Frage: „Wozu ist dieses da?" hört hier auf. Hier gibt es keine Beziehung mehr auf ein „Wozu". Dieses soll selber sein und soll sein um seiner eigenen, in sich ruhenden Güte willen. Es ist Zweck in sich selbst. Und Zweck in sich selbst ist es deswegen, weil es einen Wert in sich selbst hat.

Die Gegenstände, die solche Werte in sich tragen, stellen Ansprüche an uns, treten uns achtungsfordernd gegenüber. Sie erregen nicht nur zufälligerweise oder auf Grund einer Naturanlage den Kitzel des Angenehmen, sondern sie werden, wenn sie verstanden werden, von uns gelobt, bewundert, anerkannt, und zwar um ihrer selbst willen. Sie können unter Umständen viel stärker erlebt werden als alles nur Angenehme und die Seele mit Glück, Wonne und Freude erfüllen. Aber nicht weil sie erfreuen, nennen wir sie Werte, sondern weil wir diese in sich ruhenden Werte erkennen, darum gewinnen wir Freude. Und sie sind, was sie sind, auch wenn sich niemand an ihnen freut.

Ihnen kommt nicht zufälligerweise eine lustvolle Erregung unseres Gemütes zu, sondern ihnen g e b ü h r t die Gemütshaltung der Bewunderung, die zwar immer auch ein Lust- und Glücksmoment einschließt, aber in ihrem tieferen Wesen Anerkennung ist eines objektiv und am Gegenstand selbst Vorhandenen.

Ein feinfühliger Mensch wird, um ein Beispiel zu nennen, von selber, und ohne daß er darüber besonders nachdenken müßte, nicht willkürlich ein Lebewesen zertreten, das seinen Weg kreuzt. Er respektiert es und geht ihm aus dem Weg. Er achtet den objektiven Wert, den Lebendiges rein als solches in sich hat, ohne darum zu wissen. Ebenso wird ein Feinfühliger nicht mutwillig ein schönes Gewächs der Natur roh vernichten. Er respektiert den besonderen Wert, den wir Schönheitswert nennen. Solche unwillkürlich aufquellende Achtung, solch ein Respektgefühl kann uns somit zum Kennzeichen dafür werden, daß wir wirklich objektiven Wert vernehmen, und kann uns zum Leitfaden werden, um solche in sich ruhende Werte aufzufinden und zu ordnen.

Freilich gibt es neben Werten, die allen Menschen entgegentreten und von ihnen Anerkennung fordern, auch solche, die nur einen bestimmten Kreis entgegentreten. Zeugen der großen Vergangenheit eines bestimmten Volkes, die Helden eines bestimmten geschichtlichen Zusammenhangs treten nur in den Gesichtskreis eines Teils der Menschen, aber wem sie entgegentreten, dem nötigen sie Achtung ab. Diese Begrenzung des Kreises, in den sie eintreten, darf uns nicht darüber täuschen, daß es sich dennoch um Selbstwerte handelt, die Achtung und Verehrung heischen.

Prof. D. Dr. Rudolf Otto, *Verantwortliche Lebensgestaltung, Gespräche über Fragen der Ethik;* Herausgegeben von Dr. Karl Kussner, Lüneburg *Metta Kinau Verlag* 1986
Gespräche mit Rudolf Otto *über* Ethik Stuttgart *Kohlhammer,* 1943. ZIE de paragraaf *Melancholia* op p. 70 van Rudolf Otto; *Het kwetsbare leven* (BK IV) 2012.

‘De confrontatie met het heilige, het volstrekt andere, is levensbepalend. Wat eerst nog onrecht werd genoemd wordt nu godvergeten, gewetenloos, misdadig en onheilbrengend. Een misstap wordt onrecht doen. De normen van het geweten worden universele normen. Door de ervaring van HET HEILIGE als hoogste waarde wordt de ethiek met de kwaliteit van HET HEILIGE doordrenkt, gesanctioneerd. Sommige waarden treden sterker op de voorgrond, andere treden terug. Alles verschijnt in een nieuw licht.
Dit is het wezenlijke verschil tussen religieuze ethiek en de profane of filosofische. De religieuze mens hanteert geen andere normen dan de ongelovige, beiden volgen hun geweten en beroepen zich op waarden en rechten. Maar tegenover HET HEILIGE worden de normen serieus en verkrijgen hun echte diepte. Een uiteindelijke existentiële rechtvaardigheid verlicht het geweten.’[1]

1 Rudolf Otto, (hrsg. von K. Kussner) *Verantwortliche Lebensgestaltung*, Stuttgart 1941, p. 169.

Geest en Leven

Dr. W. R. van Brakell Buys dankt aan een uitstekende levensbeschrijving van John Keats en aan de karakterschets van drie Engelse dichteressen uit het Victoriaanse tijdvak een te goede naam, dan dat hij zich wagen moet aan kwasi-populariserende geschriftjes als de vertaling van „Books that Moved the World. Tales and Studies of the Dynamic Word” van Horace Shipp, uitgegeven bij de uitgeverij „In de Toren” te Naarden onder de titel „Woorden die de wereld vormden”.

Immers, wat is precies de bedoeling van zulk een oppervlakkig geschriftje, waarin wij de Bijbel, Plato, Augustinus, de Koran, de Goddelijke Comedie, Shakespeare, Bunyan, Milton, Darwin en Karl Marx op het kortst beschreven vinden als geestelijke leiders voor heden, die „in twee werelden tegelijkertijd” willen verblijven, de wereld der tastbare werkelijkheid en de wereld der geestelijke verbeelding?

Het kan nuttig zijn het publiek wegwijs te maken in wereldberoemde boeken, doch dit is niet de strekking van het onderhavige werkje. Het geeft korte, onbeduidende lekepreekjes over de genoemde boekwerken als bronnen van wijsheid, waarna dan enige aforismen volgen, meest met ethische strekking.

Dat de Bijbel bij zulk een beschouwing en behandeling in het geheel niet tot zijn recht komt, vraagt nauwelijks nadruk, maar dient toch te worden opgemerkt, al springt het in het oog. Men kan „de wijsheid van de Bijbel” niet herleiden tot enkele fragmenten uit het Nieuwe Testament, hoe pakkend die ook zijn, maar nog minder kan men deze wijsheid op één lijn stellen met aforismen van Marx, die zegt, dat stoffelijke bestaansvoorwaarden de daden van particuliere personen bepalen en dat derhalve de geschiedenis minder moet worden beschouwd als het effect der werking van verantwoordelijke persoonlijkheden dan als het resultaat der samenvloeiing van stoffelijke omstandigheden.

Men kan zeggen, dat Shakespeare door zijn woorden een wereld vormde, zelfs, dat hij de bestaande wereld door zijn poëzie beïnvloedde, doch er is geen mogelijkheid deze „wereld” van Shakespeare of deze wereld-beïnvloeding door Shakespeare als gelijkwaardig te beschouwen, of zelfs maar als gelijkwaardig, met de wereld, gelijk Bunyan die wenste te vormen of te beïnvloeden.

Uiteraard kan men iedere verzameling teksten wel zo excerperen, dat het excerpt een ietwat ethische smaak krijgt, doch indien men niets anders beoogt, heeft men geen reden Augustinus boven Seneca, of Dante boven Boëthius te verkiezen, om nu maar te zwijgen over de vraag, of de Pelgrimsreize van Bunyan om enigerlei voorkeur boven de Navolging van Christus verdient.

Het is waarschijnlijk, dat zulk een boekje weinig kwaad sticht. Geheel onontwikkelde lezers grijpen er gewoonlijk niet naar en bevoegden zien er hoogstens een curiosum in. Maar het bevordert toch de heersende neiging, zaken, die bedreven kennis vereisen, af te doen met oppervlakkige praatjes. Bovendien suggereert het een overeenkomst van geestelijke waarde tussen teksten, waarvan het verschil in waardeerbaarheid opvallend blijkt. Niemand heeft iets aan zo'n boekje.

DE TIJD
30-12-1948

Het was in een klein Oost-Europees stadje dat een man steeds kwaad sprak over de rabbijn. Op een dag kreeg hij spijt en vroeg de rabbijn om vergeving. Hij was bereid tot elke vorm van boetedoening. De rabbijn vroeg hem om een veren kussen open te snijden en de veertjes te verstrooien in de wind. Toen hij dat gedaan had, keerde hij terug en vroeg: ‘ben ik nu vergeven?’
‘Bijna’, was het antwoord. ‘Nog één ding, zoek de veertjes bij elkaar.’
‘Maar dat is onmogelijk,’ protesteerde de man. ‘De wind heeft ze overal naartoe geblazen’.
‘Precies,’ antwoordde de rabbijn. ‘Hoewel je oprecht het slechte dat je gedaan hebt wilt rechtzetten, is het onmogelijk om de schade die je woorden hebben aangericht te herstellen’.
Deze beroemde anekdote is een les over kwaadsprekerij en laat de macht van het woord zien.[1]

De mens kan op een zelfbewuste wijze over zichzelf en zijn omgeving nadenken. De mens is, zoals Rodin uitbeeldde, een Denker.[2] Er is ook een verwantschap tussen ‘mens’ en het Sanskriet: manas, *manu* en *manushya*. Het gegeven dat de mens zelfbewust kan denken, geeft verantwoordelijkheid en keuzemogelijkheden. Voor die keuze is de mens moreel en *karmisch*[3] verantwoordelijk omdat de oorzaak van onze handelingen uit het mentale domein komen. Alles begint bewust met een gedachte of onbewust met een impuls. De verantwoordelijkheid voor wat we denken strekt zich uit over wat we zeggen en hoe we iets zeggen. Niet alleen de inhoud van de woorden is (karmisch) van belang en beïnvloedt onze omgeving De intonatie, de articulatie en het tempo waarmee we spreken, is een uiting van wat er zich in ons innerlijk afspeelt. Alles, zonder aanzien des persoons, uiten kan kwetsend zijn. Zijn we ons altijd bewust van de invloed van ons taalgebruik? De meest funeste wijze waarin onze onvoorzichtigheid met woorden zich uit, is zonder twijfel roddel en kwaadsprekerij. In bep[aalde kringen wordt dit zelfs tot een kunst verheven.

1 Joseph Telushkin, *Words That Hurt. Words that Heal: How to choose Words wisely and well* (Woorden die kwetsen. Woorden die helen: Hoe kiezen we woorden op een wijze en goede manier) New York, 1996, 0-688-12445-3

2 MĒNS, MENTIS, (*femininum* Lat.) = denkvermogen, verstand, zelfbeheersing.

3 Zo genoemd in het niet (westerse) liniaire denken; *kringloop* versus *begin- en eindpunt*.

IN HET BOEK WORDS THAT HURT, WORDS THAT HEAL bespreekt rabbijn Joseph Telushkin verschillende ethische aspecten van de macht en het gebruik van woorden en staat stil bij de oorzaken en gevolgen van roddel. Waar velen roddel als een tamelijk onschuldig tijdverdrijf beschouwen, of zien als een vorm van menselijke communicatie, legt hij bloot dat roddel schuldig is en kan of moet worden vermeden. Hij stelt vast dat alle religies en filosofieën roddel afkeuren. *Docenten in het huis der verwondering* noemen 'roddel' in dezelfde ademtocht met 'zonden' als moord en doodslag of diefstal. Roddel schaadt reputatie en versterkt eergevoel. Kwaadsprekerij steelt een naam en ontneemt eergevoel en recht op verdediging. In het Engels spreekt men ook wel eens van *character assassination.* Zoals een Talmudisch spreekwoord zegt: *De roddelaar staat in Syrië en doodt in Rome.* Het vermijden van roddel lijkt uit het klassieke rijtje van universele ethische *waarden & normen* verdwenen. De schrijver klaagt dit gebrek aan aandacht voor de woorden die we gebruiken aan en analyseert treffend hoe mensen vaak onbewust zich tot roddel of achterklap laten verleiden en welke beweegredenen daarachter kunnen zitten.

Welke belangen spelen er? Een dief steelt iemands bezittingen omdat hij deze zelf wil hebben. Een roddelaar steelt iemands goede naam, maar wat krijgt hij? Niets tastbaars. Wat is het motief? De belangrijkste motivatie om te roddelen is dat het ons in staat stelt onze status of reputatie te verhogen door die van een ander te verlagen. Het is een oneigenlijk argument 'dat we niet roddelen om er zelf beter van te worden of om anderen kwaad te berokkenen maar omdat oprechte belangstelling hebben in het leven van de mensen waarover we roddelen, vrijwel steeds over de slechte dingen. We schijnen wel te roddelen over onze 'gelijken' en onze 'superieuren' en nooit over 'ondergeschikten'. Een verborgen motivatie van roddel schuilt in ijdelheid en in de behoefte naar erkenning en eigen waarde. In het boek geeft Telushkin een aantal voorbeelden van hoe we tegen wildvreemden vaak in de meest lovende woorden over onze 'bijzondere vrienden' praten De motivatie van deze vorm van roddel is, dat we zo kunnen laten zien dat we zelf ook bijzonder zijn omdat de mensen waarover we spreken anders niet onze vrienden zouden zijn. Op die manier praten we eigenlijk toch over onszelf zonder dat we de slechte indruk geven dat we onszelf in het middelpunt van de belangstelling zetten. Telushkin wijst er op dat dit niet zo onschuldig is als het lijkt.

Samuel Johnson zei ooit: 'De ijdelheid van het toevertrouwd krijgen van een geheim is vaak de hoofdreden om het te onthullen'. Wanneer we een (positief of negatief) geheim doorvertellen bereiken we verschillende zaken tegelijk, zo stelt Telushkin vast. In de eerste plaats laten we zien hoe belangrijk en geliefd we zijn. Daarnaast strelen we de ijdelheid van onze gesprekspartner door dit geheim in vertrouwen te vertellen en bevestigen zo onze vriendschappelijke relatie. En vooral laten we indirect blijken dat wij iets weten wat een ander niet weet zodat we kunnen laten merken dat we toch 'iets' beter zijn. De behoefte tot emotionele wraak wordt getriggerd als we gekwetst worden en we te laf zijn of niet in de positie verkeren om het uit te praten. Dan lopen we het risico opnieuw gekwetst te worden. Dan is het makkelijker troost te zoeken bij anderen in de hoop dat zij onze woede als gerechtvaardigd bestempelen. Deze vorm van roddel is schadelijk omdat we willen dat anderen onze verontwaardiging, ergernis en woede delen zonder dat zij daartoe een reden hebben.

Telushkin slaagt er in om de ethische relevantie van het vermijden van roddel op bijna wetenschappelijke wijze duidelijk te maken. De schrijver baseert zich hoofdzakelijk op de joodse mystieke traditie die belang hecht aan de macht van woorden. Er zijn joodse mystici en kabbalisten die verhandelingen hebben geschreven over de ethica van het spreken. Zo wijdt de anonieme schrijver van de middeleeuwse kabbalistische tekst *Orhot Tzaddikim* (De wegen van de rechtvaardigen) bijna een hoofdstuk aan de gevaren van het spreken. De joodse wijsheidstraditie ziet woorden als tastbare en uiterst krachtige fenomenen, als levende wezens. Eén van de Hebreeuwse termen voor woorden is *devarim*' dat ook 'dingen' betekent. Deze visie grijpt terug op de wijsheid uit de bijbelse mythologie dat zelfs God 'woorden' nodig had om te scheppen. Vanuit dit metafysische gegeven worden door joodse kabbalisten allerlei psychologische en ethische regels afgeleid die we terugvinden in de boeddhistische ethica. Als geestelijk raadsman toont Telushkin de praktische waarde van het juiste spreken aan zonder te moraliseren. Hij staat stil bij de vraag of het ethisch gezien enig verschil maakt of wat we over iemand zeggen waar is of niet. Hij stelt vast dat de meeste mensen roddelpraat minder of zelfs niet moreel verwerpelijk vinden wanneer de informatie die over iemand wordt verteld waarheidsgetrouw en accuraat is. De joodse traditie noemt dit *lashon ha-ra,* het verkondigen van schadelijke waarheden, wat zich onder-

scheidt van *motzi shem-ra*, het vertellen van schadelijke leugens of laster. Op het eerste gezicht lijkt laster schadelijker dan het verspreiden van een pijnlijke waarheid. Via laster verspreiden we leugens. Vanuit een joods-ethisch perspectief het verspreiden van *schadelijke waarheden* verwerpelijker omdat de schade van *laster* nog kan worden hersteld door de leugens te ontkrachten en de waarheid aan het licht te brengen. Zo wordt tegelijk de lasteraar als leugenaar aan de kaak gesteld. Is de pijnlijke roddel daarentegen waar, dan is het kwaad onherroepelijk geschied en kan het slachtoffer zich onmogelijk daartegen verdedigen behalve door leugens te vertellen of kwaad te spreken over de roddelaar. Het is ook een principiële kwestie: de waarheid die evenals schoonheid en goedheid van een geestelijke natuur is, mag nooit voor slechte doeleinden gebruikt worden. Daaruit wordt dan de ethische gedragsregel afgeleid dat men een negatieve of pijnlijke waarheid pas mag vertellen wanneer anderen gevaar lopen en dan alleen aan de betrokkenen zelf. De motivatie is dan gericht op het vermijden van lijden.

DE GEVAREN VAN RODDEL, ook netelige kwesties als kritiek op iemands gedrag: wanneer is kritiek gepast en wanneer niet? Waar ligt de scheidslijn tussen verantwoorde positieve kritiek en bemoeizucht? Telushkin geeft op dit vlak advies dat sterk doet denken aan wat W.Q. Judge ons adviseert in *Brieven* XXV, p.167 die mij geholpen hebben. Stel de volgende vragen voordat je iemand bekritiseert:

1. Hoe voel ik mij tegenover van de kritiek?
2. Geeft het bekritiseren mij plezier of doet het me pijn?
3. Bevat mijn kritiek specifieke suggesties voor een verandering ten goede? Zijn mijn woorden geruststellend?

Door terug te grijpen op de mystieke wijsheid van het jodendom sluit de inhoud van het boek aan bij de esoterische traditie en de daarmee samenhangende goddelijke ethica. Volgens de *theosofie* is ware ethica geen kwestie van conventies of van cultuur, maar een praktische en noodzakelijke uitdrukking van de natuurwetten. Moest ethica niet in metafysica geworteld zijn, dat wil zeggen, moesten ethische waarden niet hun bestaansrecht vinden in onveranderlijke waarheden, dan zou ethica alleen maar kunnen worden herleid tot wat mensen met elkaar afspreken. De natuurlijke kringloop houdt rekening met *ware ethica* en niet zozeer met lini-

aire afspraken, anders zou de mens de (*karma-*) uitwerking opzij kunnen zetten. Dat geldt ook voor de ethica van het denken en spreken. Roddel met alle uitlopers vandien zijn maatschappelijk aanvaardbaar geworden, d.w.z. sinds privé-overschrijdende 'roddelpersers' het businessmodel van de reclamegeld aantrekkende schaamteloosheid hebben ontdekt

De theosofische ethica verwijst regelmatig 'naar het belang van woorden. H.P. Blavatsky citeert in *De Geheime Leer* P. Christian: 'Wanneer onze ziel (denkgeest) een gedachte schept of oproept, grift het teken dat die gedachte weergeeft, zich in het astrale fluïdum, dat de vergaarbak en om zo te zeggen de spiegel is van alle manifestaties van het zijn. Het teken drukt de idee uit: de idee is de (verborgen of occulte) kracht van het teken. Het uitspreken.van een woord is het oproepen van een gedachte, en deze naar buiten brengen: het magnetische vermogen van de menselijke spraak is het begin van iedere manifestatie in de occulte wereld... Het woord (*verbum*) of de spraak van iedere mens is een *zegen* of een *vloek*.'

Blavatsky voegt hieraan toe: 'Als esoterische lering, die wordt aanvaard door alle oosterse scholen van het occultisme, is dit volkomen waar.'[1]

In *Licht op het Pad* staat voorgeschreven: 'Voordat de stem kan spreken in het bijzijn van de Meesters, moet zij 't vermogen om te kwetsen hebben afgeschaald.'

Als toelichting wordt onder meer het volgende gezegd:

'Een mens moet, wil de stem 't vermogen om te kwetsen hebben ingeboet, dat punt hebben bereikt, waar hij zichzelf slechts ziet als één uit de grote scharen, die leven; één der zandkorrels her- en derwaarts gespoeld door de zee van het deinend bestaan... Wanneer hij dit beseft, geeft de mens zijn vermeende persoonlijke recht~ op, wat deze ook zijn mogen. Dat neemt één scherpe angel weg, die alle gewone mensen gemeen hebben.'[2]

W.Q. Judge onderstreept het belang van woorden en de wijze waarop we deze dagelijks gebruiken als volgt:

'Woorden zijn dingen... Op het lagere gebied van de maatschappelijke omgang zijn zij dingen, maar zielloos en dood, omdat de conventie, waaraan zij ontsproten, hen onvoldragen baarde. Maar als wij ons van die conventie losmaken, krijgen zij leven in verhouding tot de werkelijkheid en de zuiverheid van de gedachte, die er achter staat. Daarom zijn zij in de

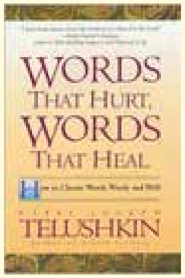
1 H.P.Blavatsky, *De Geheime Leer*. DEEL I, *Theosophical* U.P. Pasadena/Den Haag, 1988, Eng. pp. 93-94.

2 *Licht op het Pad*, Stichting Theosofie, Amsterdam, pp. 83-85.

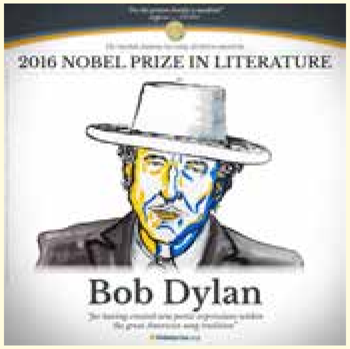
omgang tussen twee studerenden werkelijke dingen en die studerenden moeten er goed over waken, dat de basis van die omgang volledig begrepen wordt. Laten wij die levende boodschappers, die woorden genoemd worden, met zorg gebruiken.'[1]
Met *Words that Hurt; Words that Heal* , heeft Joseph Telushkin een praktisch boek geschreven over een onderwerp dat in onze samenleving veel te weinig aandacht krijgt: de hygiëne van denken en spreken. Aan eenieder die de helende kracht van woorden beter wil leren kennen en toepassen door het schadelijke gebruik ervan af te zweren, wordt dit boek sterk aangeraden.

Hilde Van Oost

In the time of my confession, in the hour of my deepest need

When the pool of tears beneath my feet flood every newborn seed
There's a dyin' voice within me reaching out somewhere
Toiling in the danger and in the morals of despair
Don't have the inclination to look back on any mistake
Like Cain, I now behold this chain of events that I must break
In the fury of the moment I can see the Master's hand
In every leaf that trembles, in every grain of sand
Oh, the flowers of indulgence and the weeds of yesteryear
Like criminals, they have choked the breath of conscience and good cheer
The sun beat down upon the steps of time to light the way
To ease the pain of idleness and the memory of decay
I gaze into the doorway of temptation's angry flame
And every time I pass that way I always hear my name
Then onward in my journey I come to understand
That every hair is numbered like every grain of sand
I have gone from rags to riches in the sorrow of the night
In the violence of a summer's dream, in the chill of a wintry light
In the bitter dance of loneliness fading into space
In the broken mirror of innocence on each forgotten face
I hear the ancient footsteps like the motion of the sea
Sometimes I turn, there's someone there, other times it's only me
I am hanging in the balance of the reality of man
Like every sparrow falling, like every grain of sand

© 1981 Special Rider Music

1 W. Q. Judge, *Brieven die mij geholpen hebben*, Amsterdam, 1971, p.28; ZIE *Theosofie*, Januari 1999, № 1, p. 30-37

Afgevaardigde Klaver:
'Voorzitter, woorden doen ertoe. Dat is niet omdat ik het zeg.'
'Woorden doen ertoe. Als we zien dat steeds meer mensen...'
'Mensen [...] denken dat er iets heel groots gaande is, u draagt daar u aan bij en daar spreek ik u op aan.'
Afgevaardigde Heerma viel spreker bij met de ingehouden emotionele urgentie uit de traditie waarin hij is opgegroeid.[1]

De pakhuizen aan de Van Diemenstraat...broedplaats voor nieuw theaterleven...

1–De principiële houding van de inmiddels nagewuifde '*mannenbroeders*' met hun '*strijd der Kleine luyden*' is nog steeds hoorbaar en dwingt respect af bij de afgevaardigden, zonder aanzien van hun politieke en levensbeschouwlijke achtergrond. In *Werkgebouw Het Veem* hebben we deze inzet gezien bij het behoud, de verbouwing en opbouw van onze drukkerij v/h *De Appelbloesem Pers*, thans uitgeverij *Zuider-Amstel*.
–De wethouder van de *kleine luyden* paste perfect in de traditie van de grote namen uit de nog niet helemaal uitgewuifde sociaal-democratische *Amsterdamse School.* Na zijn overlijden in 1999 opende de rouwadvertentie namens *Het Veem* met: 'VERNIEUWING VANUIT DE TRADITIE'. Leo Mok had een 'verzetsvriend' van gereformeerde huize, hij memoreert in een zijn geschriften: *Wat heb je nu eigenlijk aan je geloof? — Het is mijn oriëntatie in verwarrende tijden.* Een antwoord als een slagboom; ZIE:
–LITERATUUR: Gerben Abma: *Geloof en Politiek*, Leeuwarden; C. Bremmer e.a: A.R.P., *Personen en Momenten*, Franeker; G. Puchinger e.a.: *Doctor Algra, de Friese Senator*, Franeker.

Spreken

VERKEERDE DINGEN DOEN WE ALLEMAAL. *Als je nooit iets verkeerds zegt, ben je volmaakt. Als je de baas bent over je tong, dan ben je de baas over je hele lichaam.*[1]

Let op je woorden, zodat anderen ze niet verkeerd verstaan. Een *inconvenant* woord dat een zwak hart raakt, breidt zich uit als een druppel olie op een stuk papier.

Als ongeriefelijke woorden op onschuldige wijze dubbelduidig en eloquent scherper zijn als een dolk, is het oppassen geblazen. Hoe spitser de impertinenties des te dieper wordt je geraakt.

Mensen kunnen als bijen samenkomen om de honing van een goed gesprek te proeven, niet om zich als wespen te goed doen aan andermens bloed.

Leugens, dubbelhartigheid en onoprechtheid zijn kenmerken van een beperkte geest. Goed, eerlijk, oprecht en openhartig praten is een mildstemmend sieraad. Wees onbevangen en ter goeder trouw. Zeg nooit en te nimmer iets waarvan je weet dat het onwaar is en giet je eigen zekerheden niet in beton.

Laat in één woord de vriendelijkheid en bescheidenheid in alles de boventoon voeren zonder dat je de kaas van je brood laat eten.

1 *Myn bruorren, jimme moatte net allegearre learmasters wêze wolle. Jimme witte wol, dat wy dêr nammerste stranger om oardiele wurde sille.*

Oordelen

WIE ZORGVULDIG OVER ZIJN EIGEN GEWETEN WAAKT, ZAL NIET GAUW VERLEID WORDEN TOT EEN LICHTVAARDIG OORDEEL OVER ANDEREN.

Laat je gedachten niet gaan over de nevelige daden of de duistere gedragingen van anderen. Besluit liever je bezig te houden met je eigen kwaliteit van leven. Liefde is de panacee voor menselijk falen door gebrek aan wijsheid en het onrechtmatig oordeel over de ander.

Mild van gevoelens, mild in oordeel; liefdevolle gevoelens, opbouwende kritiek Negatief opgevatte kritiek verwijdert. Vertrouwen brengt naderbij.

Drink zoveel mogelijk de heilige wijn der liefde. Het geneest u van de giftige sappen die verleiden tot lichtvaardig oordelen over uw medemens.

De goede naam

DE LIEFDE EIST DAT WIJ ONZE GOEDE NAAM HOOGHOUDEN, OMDAT DE GOEDE NAAM NU EENMAAL EEN VAN DE PIJLERS IS VAN ONZE SAMENLEVING.

Zonder goede naam kunnen wij de samenleving geen goede diensten bewijzen, eerder schade berokkenen. Respectloosheid is ergerlijk, een prettige omgang vraagt om enige bescheidenheid. Wees niet overdreven nauwkeurig of kleinzielig.

Sta gerust op je goede naam, maar maak er geen afgod van. Een erezaak is een precaire kwestie.

Kwaadspreken

LICHTVAARDIG OORDELEN IS MINACHTING VOOR DE ANDER.

Hoogmoed, zelfvoldaanheid… het ergste is de kwaadsprekerij de pest van de menselijke samenleving. Insinueren is een moordwapen dat in één keer drie levens doodt, zijn geestelijk leven en dat van hen die naar hem luisteren en de maatschappelijke dood van de gedupeerde.

Een boogschutter trekt de pijl op zijn boog zo ver mogelijk naar achteren om hem vervolgens met te meer kracht weg te schieten. Kwaadwillenden houden hun liefdeloze woorden zolang mogelijk achter, daarna stoten zij ze krachtiger dan ooit naar voren en boren ze diep in het gemoed van hun luisteraars.

Als je je door woorden van kwaadsprekers of door beledigingen van vijanden zó beetgenomen voelt, zó gebeten bent zoals men zegt, dat je woedend opvliegt en boosaardig wordt, dan is er iets met je nederigheid en je zachtmoedigheid, dan zijn je nederige houding en je milde woorden niet echt en oprecht maar niets meer en niets minder dan valse schijn.

Drift

ALS LEVEN DE WEG NAAR DE HEMEL IS, wees dan onderweg in hemelsnaam zachtmoedig en leef in vrede.

Méér nog, kort en bondig en zonder uitzondering: Laat je nooit door drift meeslepen, wees bewust, sluit deur van je hart voor de toorn. Heb je impulsief iets verkeerds gedaan, herstel je fout door respectvolle zachtmoedigheid, zoals het beste middel tegen de leugen het ogenblikkelijke terugnemen van de woorden is zodra je innerlijke stem de misstap merkt. Verse woorden genezen het snelst. Vergeef jezelf, leg je erbij neer dat je onvolmaakt bent door gebrek aan wijsheid en vergeet je adem niet.[1]

FRANCISCUS VAN SALES was bisschop; leefde in Annecy en heeft als eretitels: kerkleraar, grondlegger der lekenspirirualiteit, patroon van de katholieke schrijvers en journalisten en volgens Anton van Duinkerken *de grootste christen humanist*. Levend in de 17e eeuw heeft Franciscus niets aan waarde verloren. Zijn leer is van alle tijden, modern, realistisch en uiteraard evangelisch. Met zijn boekje *Inleiding tot het devote leven* deed hij baanbrekend werk. Hij stelde de 'deugdbeoefening' als een ideaal dat door iedereen in de wereld verwerkelijkt kan worden. Hij *humaniseerde* de geloofsbeleving. Anders gezegd: hij werd de grondlegger en vertegenwoordiger van een *menselijke toewijding*, voor iedereen bereikbaar, passend bij elke levensstaat: bij rijken en armen, bij gezonden en zieken – ook bij mensen van nu.

De brieven van Franciscus (2.000 zijn er bewaard) zijn een ware goudmijn van salesiaanse devotie en geloofsbeleving. Franciscus staat als de grote stimulator en voorbeeld nog midden in onze tijd, die evenzeer als de zijne gekenmerkt wordt door afvalligheden, twijfel en kritiek en een rusteloos streven naar vernieuwing en herstel. Hij was een authentiek mens van evenwicht, natuurlijkheid, gematigdheid zonder uitersten en overdreven strengheid.

Woorden als *la dévotion* etc. hebben hebben een notie van zoete, kwezelachtige vroomheid. Franciscus doelt echter op omgangvormen die in elke religie en ook in het *agnostisch-humanisme* hebben postgevat.

1–*Introduction a la vie dévote, de Saint François de Sales,*
–Évêque et Prince de Genève, Instituteur de l'ordre de la visitation de Sainte Marie. Édition corrigée A. M. D. G. a Lyon, chez périsse frères, libraires, rue Mercière, № 33.
–A Paris, au dépôt de librairie de périsse frères, place Saint-André-des Arts, № 11, 1832.
–De *Archiefinventaris Oblaten van Franciscus van Sales* is opgenomen in het *Erfgoedcentrum voor Nederlands Kloosterleven* van het *Kruisherenklooster van Sint Agatha*.
–[Met dank aan Michel Vermeer]

OBLATES OF ST FRANCIS DE SALES

PEDAGOGIEK EN FENOMENOLOGIE ZIJN FAMILIAIR. Pedagogiek is voortgekomen uit theologisch/filosofische studie en kreeg in 1948 een faculteit aan de VU. Het wezen van pedagogiek is nauw verbonden met religie (*Heschel*), wereldbeschouwing, filosofie (*Dewey, James*) en ethiek (*F. Savater*); tot de 17e eeuw werd zij slechts als onderdeel hiervan behandeld. De verzelfstandiging van de pedagogiek begon bij Juan Vivès († 1540)[1], Jan Comenius († 1670)[2], Rousseau († 1779), Pestalozzi († 1827)[3], Herbart e.a. Een nieuwe impuls werd gegeven door Fröbel († 1852)[4] en Montessori († 1952), waarbij vooral de nadruk op de zelfwerkzaamheid van de leerlingen werd gelegd. Veel van deze pedagogen hebben in Nederland gewerkt. Is dat de reden dat het opvoeden in de Lage Landen verschilt van de haar omringende landen? Dat zij hier wat minder dwingend en wat 'losser' is?
"Als wetenschap ontleent zij normen aan filosofie en theologie en onderzoekt hoe deze in de opvoeding tot gelding kunnen worden gebracht. Zij is echter ook descriptief en beschrijft zo nauwkeurig mogelijk alle facetten van pedagogiek *door fenomenologisch schouwend-observerend door te dringen tot het wezen van de opvoedkundige activiteit.*"[5]
Hoewel de accenten binnen de pedagogiek in elk tijdsgewricht verschillen, hebben ze meestal een cyclisch bestaan. Daardoor blijven de uitgangspunten van pedagogisch handelen elastisch omlijnd. Zo is de aanpak van de bekende Nederlandse pedagoog Jan Ligthart († 1916) is nog steeds actueel. 'Ieder kind, iedere leerling is een individu met eigen geaardheid en behoeften. Binnen de ruimte van algemene regels moet iedereen zichzelf kunnen zijn.'[6] Wat wel verandert zijn de leefomstandigheden van jeugd. De pedagogiek speelt daar op in door de traditie te vertalen en aan te passen naar de situatie van het moment. Vernieuwing vanuit de traditie.

---

1 Vives was een grootste Spaanse geleerde in de 16e eeuw. Met Erasmus was hij een vertegenwoordiger van het humanisme in de Nederlanden. Prof. Chris Coppens schreef over hem: *'Het denken van Vivès is heel actueel. Niet alleen liggen zijn ideeën mee aan de basis van moderne opvattingen over onderwijs, psychologie en pedagogie, Vivès was een pacifist en voorstander van een verenigd Europa. Alleen al vanwege die twee laatste opvattingen die toen niet zo vanzelfsprekend waren, verdient Vives het om uit de schaduw van Erasmus te worden gehaald'.*

2 Het uitgangspunt van Comenius' pedagogiek was het leren door iets te doen, met een nadruk op het aanschouwelijke, meer dan op mondelinge overdracht, het voorbeeld eerder dan het belerend woord.

3 Pestalozzi wordt gezien als een pionier in de pedagogiek; de mens moet beginnen met de elementaire dingen te leren, zoals getallen, letters en klanken. Zijn ideeën sloten aan bij die van Jean-Jacques Rousseau.

4 Friedrich Fröbel was helder: *onderwijs is een creatief en dynamisch proces, waarbij alle aspecten van de persoonlijkheid samen worden ontwikkeld, sociaal, moreel, esthetisch, spiritueel en wetenschappelijk. En het moet leuk zijn.*

5 Dr. J. J. Gielen, Nijmegen 1956

6 Kessler/Mok, 2008 p. 221

DOMEINEN VOOR 'LEREN'

1. De biologische ontwikkeling en fasen daarin (leeftijd, ontwikkelingsachterstand)
2. Cognitieve functies en vaardigheden (waarneming, aandacht, informatieverwerking, geheugen, planning etc.)
3. Psychologische factoren (emotie, motivatie, stress, beleving, angst etc.)
4. Psychosociale en sociodemografische factoren (context, gezin, woonsituatie, economische status, opleiding ouders, opvoedingsstijl, ambities, sociale relaties, peers, eerdere ervaringen)
5. Bio(psycho)logische omgevingsfactoren (gezondheid, stress, gender, voeding, slaap, seksualiteit)
6. Functiestoornissen en psychopathologie (angst, op tenen lopen, ADHD, stress, depressie, autistisch spectrum, leerproblemen)
7. Cultuur en persoonlijke biografie (eerdere ervaringen, cultuur)

PUBERGEDRAG is naast observatie biologisch te begrijpen door de veranderingen in de ontwikkeling en organisatie van de hersenen en hormonen. Deze veranderingen hebben invloed op hoe jongeren met *nieuwe informatie* omgaan en het omgaan met emoties als *boosheid* en *verdriet*. Hersenen zijn volgroeid rond het 24e levensjaar. Wanneer volgroeid en de identiteitsvorming op harmonieuze wijze is verlopen, heeft de mens in principe de capaciteit om gevolgen van daden te kunnen overzien, sociale conventies en regels te kunnen accepteren.

DE VOLWASSENE MOET BEGRIJPEN DAT BIJ KINDEREN DE IMPULS VAAK SNELLER IS DAN DE REMMING. De rijping van de frontale cortex is onderdeel in de tempering van impulsen, een spel van geven en nemen. Met deze feitelijke gegevens moeten we rekening houden bij de begeleiding van jongeren. Waarom? Omdat we 'rendement' willen. Wanneer wij enigszins begrijpen waarom jongeren doen zoals ze doen, dit begrip zal leiden tot minder irritatie waardoor de sfeer goed is en geschikt voor wederzijdse 'kennisoverdracht'. Als mensen zich gekend voelen, staan ze open. Iedereen die zich miskent voelt, is niet of minder ontvankelijk. Niet alleen bij jongeren maakt abstracte uitleg weinig indruk, er is geen 'beeld' om een voorstelling van maken. Het brein moet leren de verschillende mogelijkheden naast elkaar te zetten. Volwassenen begeleiden het proces om de goede alternatieven naast elkaar te leggen. Een goede beslissing is nergens opgeschreven of te vinden. Volwassen horen de jongere de route wijzen en

helpen om zich een voorstelling te maken van 'wat… als dat'. De fenomenologische methode kan daarbij behulpzaam zijn.
Immer gaat het om oriëntatie. Hou verhoudt jouw persoon zich met zichzelf en de buitenwereld. Wat zijn de aanknopingspunten? Waar en hoe kun je aanhaken/jezelf laten meevoeren zodat je *jezelf zinvol opgenomen voelt in het geheel van het zijnde?*[1] Leren begint met verwondering. Dat is iets anders dan nieuwsgierigheid. Kinderen hebben behoefte aan oriëntatiepunten, zowel in tijd als in ruimte.[2] Verwondering of ernstige verbazing kan jongeren onzeker maken. Zij willen weten. Ze verwachten een eenduidig en begrijpelijk antwoord op hun (levens-)vragen.

> *'Het begin van geluk ligt in het begrijpen dat een leven zonder verwondering niet waard is om geleefd te worden. Wat we missen is niet een wil om te geloven maar een wil om ons te verwonderen. De grootste hinderpaal voor een dergelijk besef is onze aanpassing aan conventionele ideeën, aan geestelijke clichés. Verwondering of grondige verbazing, het niet aangepast zijn aan woorden en ideeën is daarom een eerste vereiste voor een echt bewustzijn van wat dat is.'*[3]

IN ELKE VORM VAN COMMUNICATIE LIGT DE UITDAGING OM EEN HERKENBAAR TE BEVATTEN WERELDBEELD TE SCHETSEN. Socialisering betekent in de fenomenologie niet persé aanpassen aan conventionele ideeën en clichés. Een overtuigingen is meestal overgeleverd. Volgens William James *tweedehands geloof*.[4] James liet de kerkelijke en religieuze opvattingen links liggen en was vooral enorm nieuwsgierig. Door James' aandacht voor het individu lijkt hij zich te richten op wat Jan Oegema de *soloreligieuzen* noemt, en past zijn werk in een tijd waarin kerken steeds meer gezag verliezen en de innerlijke beleving steeds belangrijker wordt.[5]

1 Rümke K&A
2 ZIE: Mircea Eliade, *Het heilige en het dagelijkse bestaan*, Amsterdam 2006 (Fenomenologische Bibliotheek №6).
3 Heschel 2005, p. 61 (Fenomenologische Bibliotheek №4).
4 ZIE: James, *Vormen van religieuze ervaring*
5 *Trouw* 8-11-2005.

'*Ik heb eerbied voor de heilige boeken* van het jodendom, christendom en de islam; ik luister naar de stemmen die tot mij spreken vanuit het hindoeïsme en boeddhisme. Maar ik heb moeite met richtlijnen die leiders van deze wereldreligies hun volgelingen opleggen. Ik, voor mij, heb ruimte nodig om tot een eigen visie te komen op grond van eigen ervaringen.'
JAWAHARLAL NEHRU vormt zijn mening op grond van zijn eigen ervaringen.
Biologie ons over de eerste vraag, 'waar komen we eigenlijk vandaan?' De evolutietheorie gaat over de *ontwikkeling van de soorten* leven vanaf het prilst mogelijke moment. Waar het leven vandaan komt, laat de biologie onbesproken, het zg. *biologisme* daar gelaten.
Fenomenen als 'gevoel', 'intuïtie, 'denken' kunnen we niet zien, horen, meten of ruiken. Het is *evident* omdat ze er zijn. We weten dat omdat we het ervaren, de plek kunnen we niet aanwijzen… We spreken wel van: *recht uit het hart*. Een muzikant die uit zijn dak gaat heeft *de geest gekregen* en van een gestorvene rest het *stoffelijk* overschot. Niet alle stoffelijke fenomenen zijn benoembaar. Een uitdrukking spreekt boekdelen. Het kosmisch gebeuren is niet te bevatten, het is a-fenomenaal. Vooralsnog is er de verbeelding:
Stel voor dat je nog niet geboren bent. In potentie ben je wel al 'aanwezig' in het zaad en eicellen van ouders, grootouders, overgrootouders en zo voort. Als je een steen in een oneindige vijver gooit gaan de kringen tot in de eeuwigheid door. Na een tijdje kan je ze niet meer zien, nog later kan de fijnste apparatuur de kringen niet meer meten. Het verdwijnt uit het menselijk vermogen, De echo klinkt het eeuwig door. (VERG. Mok 2002)

How still the riddle lies Emily Dickinson 89[1]

'LEREN IS DE COMMUNICATIE VAN EEN GEBEURTENIS. Een gedachte komt op bij de een en gaat door in de ander. Niets leren is verzekerd wanneer personen als parallelle lijnen elkaar alleen in het oneindige raken. Denkbeelden komen niet tot bloei in een vacuüm. Wil een woord tot leven komen dan moet het de ziel doordringen en verband houden met levende problemen, dromen, gevoelens. Losgezongen van het dagelijkse wordt betrokkenheid leeg en zinloos: leren is omgaan met de levende fenomenen van het menselijk bestaan, met de problemen van hen die naast ons zit. 'Overdracht in het luchtledige is zinloos. Elke stap vraagt om een houding tegenover waarden.

1 Theo van Baaren: *Trommels van marmer*, Amsterdam 1986

INZICHT IN WAARDEN LIGT AAN COMMUNICATIE EN DAARMEE DE OPVOEDING EN PEDAGOGIEK TEN GRONDSLAG.[1] Geloofsvertrouwen geeft houvast in tijden van onzekerheid; de psalmist vraagt: *Hoe sterk sta je in je schoenen als de wind van veranderingen versnelt?*

De *calculus*, de rekenmeester, ziet het nut er niet vanzelfsprekend in. Is er een vonkje overgeslagen of is het 'ondergaan'? Heschel koppelt waardeontwikkeling aan karakteropvoeding. Karaktervorming is niet alleen een kwestie van de geest, maar vooral van de ziel:

'Karaktervorming kan alleen bewerkt worden in de diepte, door een algehele gevoeligheid aan te kweken. Er is geen mededogen zonder een gevoel van verwondering en eerbied voor het mysterie van het heilige. Karakteropvoeding moet zich eerst richten op het aangeboren besef van verwondering van de mens en daarna op het aankweken van het vermogen tot radicale verbazing door fenomenen aan de orde te stellen die het individu innerlijk en persoonlijk raken. Levenslessen verfijnen de ziel, niet alleen de denkgeest.'[2]

Het is een serieuze opdracht om het gevoel voor het wonderlijke en mysterieuze, een gevoel van verplichting en het besef van een zinvol bestaan…'[3]
Heschel brengt het begrip ziel vaak in verband met *transcendentie* en spiritualiteit. Geest wordt vaak in psychologische zin gebruikt.[4]

1 Heschel: *Afgoden in de tempels* in *Onzekerheid in vrijheid*, Houten 1989, pp. 73

2 Heschel 1989, p. 74-75

3 Heschel 1989, p. 76

4 ZIE Index van *Man is not Alone* ('mind' en 'soul'); Marilynne Robinson (1943) biedt met haar nadruk op verwondering een tegenwicht aan de neurowetenschappelijke reductie, tegen de fysicalistische idee dat alles materie is; Alain de Botton (1969) omschrijft de ziel als een kern die gevoed moet worden. ZIE: Martine Oldhoff (1990) over 'culturele, traditionele an filosofische denkbeelden van de ziel' (*Trouw* 22-11-2021).

JONGEREN ZIJN HET PROBLEEM NIET. Het lastige zit de tijdgeest: de ontkenning van het mysterieuze, de smakeloosheid van waarden, de leegheid van het hart, de verminderde gevoeligheid voor de waarde van de geest, de verbreking van de communicatie tussen de traditie en de innerlijke wereld van de enkeling. Wij verleerden te denken, te bidden, te huilen, en weerstand te bieden aan de listen van misleiders.

Het probleem wordt niet opgelost door mensen het gevoel te geven erbij te horen. Een samenleving die faalt in het bieden van mogelijkheden tot het bevredigen van authentieke menselijke behoeften neemt teleurstelling en opstandigheid niet weg. Urgent is een besef van een zinvol bestaan en een respectvolle kritische houding tegenover de ander. Tederheid en mededogen komen voornamelijk voort uit liefdevolle compassie. In staat te zijn respect/eerbied/ontzag te koesteren is de kern van de *Tien Geboden*.

WIJ ZIJN GETUIGEN VAN EEN CRISIS IN DE GESCHIEDENIS. Wij zijn blootgesteld aan corrosie van onze ethische en geestelijke ontvankelijkheid, een proces waarin onze vrijheid en zelfs ons leven op het spel staat. Verworven inzichten van de westerse traditie worden losgelaten. Eeuwige waarden raken uit de mode. Ontspannen vreugde van vredig leven lijken een luxe. Gevoeligheid is een luxe, leeg amusement een dwangneurose. Huiselijkheid, innerlijkheid, vriendschap, gedachtenwisseling zijn een luxe.

WAT IS DE GEEST VAN DE TIJD? Is het de herleiding van de wereld, van de mens, van alle waarden, tot instrumenten, tot werktuigen? Er is armoede, wij worden bedreigd met verwording door macht. Klein is de wereld die ons bezighoudt, beperkt is onze belangstelling. Wat zien als wij de wereld zien?

'Het raadsel ligt doodstil,
want iedere beweging
verraadt ons iets hiervan.
Daarom houdt het zich stil,
zodat het authentiek een
raadsel blijven kan.

Some things that fly there be,
Birds, hours, the bumble-bee:
Of these no elegy.
Some things that stay there be,
Grief, hills, eternity:
Nor this behooveth me.
There are, that resting, rise.
Can I expound the skies?
How still the riddle lies!

De natuur eist onze aandacht op: haar *macht*, haar *schoonheid* en haar *grandeur*. Om met de wereld in relatie te treden kunnen wij haar exploiteren, van haar genieten en haar aanvaarden in ontzag. In de cultuurgeschiedenis heeft de natuur de talenten van de mens te voorschijn geroepen. Onze tijd is er een waarin *opbrengst* de grootste verdienste van de natuur gevonden wordt. Is verwerven van macht, het verbruiken van natuurlijke hulpbronnen de waarde van de mens in het universum?
De Grieken studeerden om te begrijpen. De Hebreeën studeerden om te vereren. De moderne mens studeert om te gebruiken volgens de stelregel *kennis is macht*. Kennis betekeLnt succes. Wij laten ons leren hoe wij welke waarde dan ook kunnen verantwoorden op grond van haar *nuttigheid*. ▸

Geest en Leven

Dr. W. R. van Brakell Buys dankt aan een uitstekende levensbeschrijving van *John Keats* en de karakterschets van drie Engelse dichteressen uit het Victoriaanse tijdvak een te goede naam, dan dat hij zich wagen moet aan kwasi-populariserende geschriftjes als de vertaling van *Books that Moved the World. Tales and Studies of the Dynamic Word* van Horace Shipp, uitgegeven bij *In den Toren* te Naarden onder de titel *Woorden die de wereld vormden*.
Immers, wat is precies de bedoeling van zo'n oppervlakkig geschriftje, waarin wij de Bijbel, Plato, Augustinus, Koran, Goddelijke Comedie, Shakespeare, Bunyan, Milton, Darwin en Karl Marx op het kortst beschreven vinden als geestelijke leiders voor lieden, die 'in twee werelden tegelijkertijd' willen verblijven, de wereld der tastbare werkelijkheid en de wereld der geestelijke verbeelding?
Het kan nuttig zijn het publiek wegwijs te maken in wereldberoemde boeken; dit is niet de strekking van het onderhavige werkje. Het geeft korte, onbeduidende lekepreekjes over de genoemde boekwerken als bronnen van wijsheid, waarna dan enige aforismen volgen, meest met ethische strekking.
Dat de Bijbel bij zo'n beschouwing en behandeling in het geheel niet tot zijn recht komt, vraagt nauwelijks nadruk, maar dient toch te worden opgemerkt, al springt het in het oog. Men kan 'de wijsheid van de Bijbel' niet herleiden tot enkele fragmenten uit het *Nieuwe Testament*, hoe pakkend die ook zijn, maar nog minder kan men deze wijsheid op één lijn stellen met aforismen van Marx, die zegt, dat materiële bestaansvoorwaarden de daden van particuliere personen bepalen en dat deswege de geschiedenis minder moet worden beschouwd als het effect der werking van verantwoordelijke persoonlijkheden dan als het resultaat der samenvloeiing van materiële omstandigheden.
Men kan zeggen, dat Shakespeare door zijn woorden een wereld vormde, zelfs, dat hij de bestaande wereld door zijn poëzie beïnvloedde, doch er is geen mogelijkheid deze 'wereld' van Shakespeare of deze wereld-beïnvloeding door Shakespeare als gelijkwaardig te beschouwen, of zelfs maar als gelijkwaardig, met de wereld, gelijk Bunyan die wenste te vormen of te beïnvloeden.
Uiteraard kan men iedere verzameling teksten wel zo excerperen, dat het exerpt een ietwat ethische smaak krijgt, doch indien men niets anders beoogt, heeft men geen reden Augustinus boven Seneca, of Dante boven Foethius te verkiezen, om nu maar te zwijgen over de vraag, of de *Pelgrimsreize* van Bunyan om enigerlei voorkeur boven de *Navolging van Christus* dient.
Het is waarschijnlijk, dat zulk een werkje weinig kwaad sticht. Geheel ontwikkelde lezers grijpen er gewoonlijk niet naar en bevoegden zien er hoogstens een curiosum in. Maar het bevordert toch de heersende neiging, zaken, die gedegen kennis verlangen af te doen met oppervlakkige weetjes. Bovendien suggereert het een overeenkomst van geestelijke waarde tussen teksten, waarvan het verschil in waardeerbaarheld opvallend blijft. Niemand heeft iets aan zo'n boekje.[1]

DE TIJD
30-12-1948

1 ZIE p. 64 voor het origineel.

Het dierenrijk is als een *zoeken naar het maximum aan welstand bij een minimum aan energieverbruik*. Het dier past zich aan, plant zich voort, verdedigt het nest, eet en voedt. *De bron van gevaar is niet de overlevingsdrang van dieren, maar de macht van de mens.* Lonkend gevaar vereist voortdurende waakzaamheid, verdediging in de diepte van elke persoon. Gruweldaden worden veroorzaakt overal waar iemand vernederd wordt. Het dagelijkse leven voltrekt zich aan de rand van de afgrond. Problemen liggen niet voor ons, het ligt in wat hier en nu gebeurt. Publieke schandalen voorkomen is onaangename in verwikkelingen in particuliere schandalen te vermijden. Er is een valkuil van comfort, spel en vermaak. Dat het leven ontberingen, ziekte, verdriet en zelfs foltering meebrengt, dat vele harten vervuld zijn van bitterheid, wrok, afgunst – zijn fenomenen waar mensen zich liever niet van bewust zijn. In tijden van crisis verschuift schuld naar anderen.
De wil tot macht heeft het leven van de mens veranderd en zijn betrokkenheid op schoonheid en grootsheid ingesnoerd. Wij hebben kwantiteit gewonnen en kwaliteit verloren. Door de wereld louter te beschouwen als kans voor de bevrediging van zo'n beetje al onze begeerten, hebben wij onszelf buitengesloten. Er schuilt een wonderlijk listigheidje in het feit dat de mens, die alleen let op wat nuttig is, uiteindelijk nutteloos wordt voor zichzelf. Door de wereld tot werktuig te maken, wordt de mens zelf werktuig. De mens als gereedschap en de machine als verbruiker. Het herleiden van de wereld tot instrument leidt tot de *desintegratie van de mens*. Opvoeding en pedagogiek leren jongeren te socialiseren en belangrijke waarden te internaliseren. Studie is leven, een levenservaring, een hoogtepunt van het bestaan. De *docent in het huis der verwondering* is een vertegenwoordiger en vertolker van de heiligste bezittingen van de mensheid.[1]
Wat is er in ons leven dat de overmaat van ziekelijkheid en somberheid en verzet veroorzaakt? Er zijn banen, kansen op succes, gemak, zekerheid. Waar is het gevoel van verantwoordelijkheid in een welvaartsstaat? Het zijn uitdagende vragen: Wat zal ik doen met macht? Wat zal ik doen met voorspoed, met succes of zelfs met bekwaamheid?
Radicale herziening is een eis van de tijd en een kwestie van leven en dood. Zal de mens deze crisis aankunnen? In de ziel van de mens zijn meer wonderen verborgen dan wij bevroeden. 'De ziel ontwikkelt zich door het aanvoelen van en respect voor DE ANDER, door de aandacht te vestigen op de grootsheid, het mysterie van alles wat leeft en beeft, op de heilige dimensie

1 ZIE Michael Jinkins en Daniël Mok *Docent in het huis der verwondering*, voorwoord bij de Nederlandse uitgave van A.J. Heschel's *De Sabbat*, Amsterdam 2006 (*Fenomenologische Bibliotheek №7*).

van het menselijk bestaan, door te leren het dagelijkse met HET HEILIGE te verbinden. De ziel wordt ontdekt in de reactie, in daden die het ik overstijgen, in het besef van doeleinden die eigenbelang en behoeften te boven gaan.'[1] Inlevingsvermogen, het proberen je te verplaatsen in de ander, is voor kinderen lastig. Rond het 10e levensjaar krijg je te horen dat zij zichzelf toch wel het allerbelangrijkste vinden, daarna hun huisdieren 'omdat die zo hulpeloos zijn' en op de laatste plaats komt de ander. Filmpjes e.d. raken hen wel, maar zodra de bel of telefoon gaat, staat het contact met hun leeftijdsgenoten weer voorop.

"De 'hogere' hersenfuncties rijpen veel later dan werd aangenomen; ze zijn belangrijk voor de aanpassing aan een veranderende (sociale) omgeving, waarin rekening gehouden moet worden met de eigen emoties en intenties en die van vrienden, ouders, docenten en anderen."[2] Adolescenten kunnen waarden als compassie nog niet internaliseren. Ze begrijpen het, voelen het ook goed aan, maar daadwerkelijk inleven past niet in hun fase. Wel kan de kiem gelegd worden die tijdens de verdere ontwikkeling van de frontale cortex tot wasdom kan worden gebracht. Welke hersengebieden zijn belangrijk voor de afweging van morele dilemma's? Onderzoek laat zien dat de aanwezigheid van vrienden voor meer activiteit zorgt in het gebied van de hersenen dat belangrijk is bij het nadenken over gedachten en intenties van anderen, wat te verwachten is bij vriendschappen.[3]

Een vertrouwde omgeving is dus een voorwaarde voor een goed gesprek. In een situatie die als 'onveilig' wordt ervaren worden mensen formeel, ze durven zich niet creatief te uiten en zijn bang om uitgelachen te worden. Ethische onderwerpen liggen per definitie gevoelig. Gevoelens uitspreken, aandachtig luisteren, andere perspectieven willen zien is niet zo eenvoudig. Uitspraken als *'het toch logisch dat…'* bereiken het cognitieve brein. *'Moet je horen…'* prikkelt het emotionele breinsysteem. Omdat emoties snel kunnen wisselen en vaak extremer klinken dan bedoeld, is het altijd oppassen iets te berde te brengen dat direct met de ander is verbonden. *Triggeren* kan een onbedoeld proces op gang brengen.

1 ZIEL: *onstoffelijk levensbeginsel in de mens*, kan als onsterfelijk worden gedacht.

2 Jolles 2010

3 VGL. Berna Guroglu: *Development of Dyadic Peer Relationships: Friendships and Antipathies*, Nijmegen 2008

HET HERKENNEN VAN EMOTIES bij anderen is een de belangrijke voorwaarden voor communicatie.[1] Emoties worden ingeschat op basis van de wijze van spreken en bewegingen. Onderzoek levert resultaten op.

1. De vaardigheid om emoties te herkennen ontwikkelt zich nog tussen tien en achttien jaar.
2. Emoties worden beter herkend als naast gelaatsuitdrukking ook de lichaamshouding als informatie kan worden gebruikt.
3. Gedurende alle stadia van ontwikkeling blijken vrouwen beter te zijn in het herkennen van emoties op gezichten dan mannen.[2]

Expressieve competenties en plastische uitdrukkingsvaardigheden zijn heel belangrijk. Emotionele gebeurtenissen worden dan opgeslagen in het lange termijngeheugen. Hiervan zou het onderwijs beter kunnen profiteren door expressiviteit en plastisch uitdrukkingsvermogen als competentie op te nemen.

Emoties en gedachten vormen elkaar en kunnen niet losgekoppeld worden. Daarom heeft de docent aandacht voor de gevoelens, houdingen van de leerling.

Zoals kinderen meer op de gelaatsexpressie en andere lichaamstaal letten, zo zal ook de docent aandacht moeten hebben voor de non-verbale uitingen van zijn leerlingen.[3]

Uit de essentiële rol die emoties spelen bij het leren, volgt dat het van groot belang is om te kijken of we onderwijs kunnen ontwerpen dat gericht is op de individuele scholier. Onderwijs, waarbij het voor ieder kind spannend is om te leren, en waarbij we gebruik maken van de natuurlijke, individuele emotionele betrokkenheid van een kind.

NIET ABSTRAHEREN MAAR CONCRETISEREN. Basisbegrippen als *zin* (betekenisgeving), *waarden* (wat belangrijk wordt gevonden) en *vrijheid* zijn abstract. De uitdaging is deze begrippen hanteerbaar te maken door ze te concretiseren, zodat ze passen binnen de belevingswereld van de ander.

1 *Crone 2008*, p. 87

2 *Idem* p. 88

3 *Jolles 2010* p. 97

De hoop van de mens ligt in zijn mogelijkheid tot zingeving.
Het begrip 'waarde' staat in verband met zelfkennis:
‹De mens staat nooit neutraal of onverschillig tegenover zijn eigen zelf. Liefde en kennis, waardeoordeel en feitelijke beschrijving kunnen niet apart gehouden worden bij het ontstaan van zelfkennis. Zelfkennis houdt of aanvaarding of verwerping in. Iemands verhouding tot het zelf is ondenkbaar zonder zekere normen of waardevoorkeuren›.[1]
Waardebesef ontstaat als de mens vanuit de behoefte aan zingeving zoekt naar de betekenis van het leven. Het is een bewustwording waardoor het handelen richting krijgt. Naast oriëntatiepunten in tijd en ruimte, die belangrijk blijven als ankers voor een 'veilige haven', komt de *humanistische oriëntatie* en houdt direct verband met het begrip 'vrijheid' en innerlijke keuzemogelijkheden als iets het geweten en het hart. *Het is ontsnappen aan de dwingelandij van het egocentrisme.* Het inlevingsvermogen is in potentie aanwezig. Na het zien van rampzalige beelden van leeftijdsgenoten krijgen veel jongeren de neiging om een, met schrijnende plaatjes beplakte, schoenendoos te maken als collectebus om er zelf als eerste een 'offer' in te doen. Dat vrijheid het vermogen veronderstelt om offers te brengen als het beeldend bewustzijn nog overheerst en de mogelijkheid tot abstraheren beperkt is.
‹Het geheim van effectief communiceren is de ander tot tijdgenoot maken van het levende ogenblik.›[2]
De taak van de verstandige mens is om in tijden van crisis de vorming van waarden en het belang van normen te laten zien, om deze waarden te beschermen. Het zelfbeeld van de mens, de eigen kijk op de wereld, de houding tegenover anderen bepaalt de manier waarop beslissingen worden genomen.[3] De omgeving speelt ook sleutelrol. Ouders staan er in toenemende mate alleen voor als het gaat om de opvoeding van hun kinderen. De RMO suggereert dat scholen, kinderdagverblijven sportverenigingen e.d. structureel pedagogische avonden organiseren voor ouders om onderling contact te bevorderen en om gesprekstof te voeden. De RMO stelt dat een sterkere rol voor de omgeving van gezinnen de opvoedkwaliteit verhoogt en de noodzaak vermindert tot 'professioneel' ingrijpen.[4]

1 Heschel: *Wie is de mens?* Baarn 1992 I § 5, p. 25.

2 Heschel: *Essay on Youth, Synagogue Council of America*, New York 1960 p. 7. Dezelfde gedachte klinkt in het geëxalteerde boekje *Een persoonlijke visie op groei, professionaliteit en pedagogisch vermogen* van B. Banning, 2007.

3 Heschel 1992, I § 3 *Zelfkennis is een deel van ons leven*, p. 22.

4 Micha de Winter 2009

Zedenpreken gaan bij jongeren, als prediker geluk heeft, het ene oor in en het andere oor uit. Meestal komt de boodschap zelfs dat ene oor niet in. Elke opvoedkundige stap betekent een bepaalde houding tegenover waarden. Inzicht in waarden ligt daarom aan de basis van pedagogiek. Het is nutteloos om moraliteit te onderwijzen. Karaktervorming is geen geïsoleerde zaak, of een losstaand onderdeel:

> ‹Je kunt iemand alleen beïnvloeden als je zijn innerlijk bereikt, het niveau waarop iedereen onzeker is en zijn onvolledigheid voelt, het bewustzijnsniveau dat zich niet laat verwoorden›, schrijft Heschel. ‹Karaktervorming kan alleen bewerkt worden in je diepte, door een algehele gevoeligheid aan te kweken. Er is geen mededogen zonder een besef van verwondering en eerbied voor het mysterie van het zijn. Karaktervorming moet zich eerst richten op de aangeboren gevoeligheid voor verwondering van de mens en vervolgens op het aankweken van het menselijk vermogen tot radicale verbazing door problemen aan de orde te stellen, die het individu innerlijk, persoonlijk dient te beantwoorden.›[1]

Uit een achttiende-eeuws Hebreeuws boek

> Eens wilde een jonge man smid worden. Hij kwam dus als leerjongen bij een smid en leerde daar alle nodige vaardigheden van het vak: de tang te hanteren, de voorhamer te zwaaien, het aambeeld te raken en het vuur met de blaasbalg aan te wakkeren. Toen hij zijn opleiding voltooid had, werd hij gezel in de koninklijke smederij. De vreugde van de jonge man verdween snel toen hij merkte dat hij niet geleerd had een vonk te ontsteken.
> Al zijn bekwaamheid en kundigheid bij het hanteren van het gereedschap waren nutteloos.[2]

Het werk van de godsdienstfilosoof is geen spel van 't gescherpt verstand, geen leeg weten des wetens wille. Ook zij bestaat zoals alle wetenschap, om der wille van de humaniteit als een medewerker aan het ruisende weefgetouw van de tijd, een opdracht voor het leven van iedereen in de door tegenstellingen beheerste leefwereld.[3]

1 Heschel *Wie is de mens?* pp. 74-75

2 Heschel 1989 p. 86

3 LIT. G. Th. Fechner *Die drei Motiven und Gründen des Glaubens*. Uit *Die Tagesansicht gegenüber der Nachtansicht* en *Die Seelenfrage* blijkt Fechner een denker bij wie de nieuwere natuurkunde, psychologie en wijsbegeerte in harmonie zijn gekomen met een diep religieus gemoedsleven; ZIE *Fenomenologische Mystieken* (FM 2).

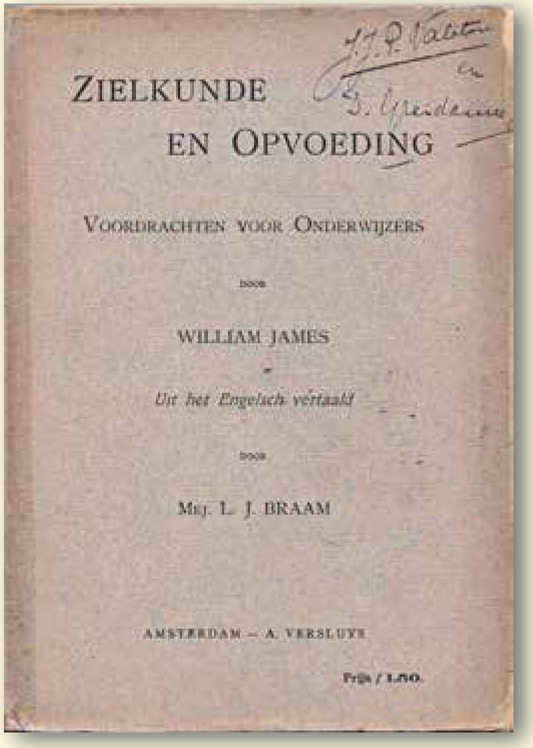

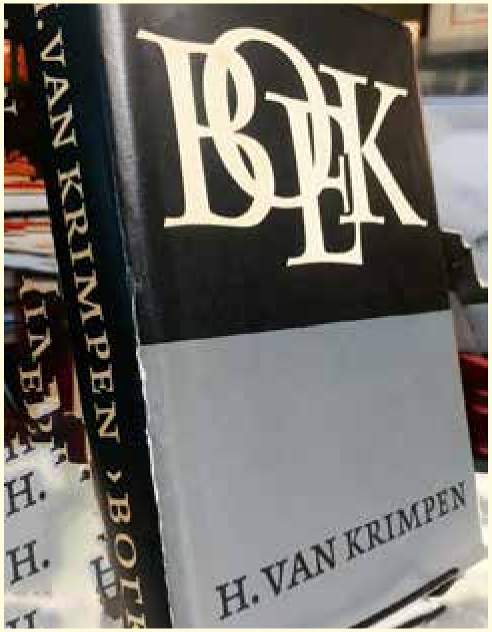

FOTO Timo Jaakonaho © 2008 by ANP-*Photo*, Rijswijk
OMSLAGONTWERP & BASIS LAY-OUT Marin de Swart
LETTER DTL Documenta, DTL Documenta Sans ST
DTL DOCUMENTA SANS T CAPS

◈ *F*ENOMENOLOGISCHE *B*IBLIOTHEEK ◈
◈ *F*ENOMENOLOGISCHE *K*LASSIEKEN ◈
◈ FENOMENOLOGISCHE *M*YSTIEKEN ◈
◈ *F*ENOMENOLOGISCH *A*RCHIEF ◈
◈BIOGRAFISCHE *K*LEINODEN◈

Rudolf Otto: *fiHet heilige; over het buitenredelijke van religie*
2012^{4} ISBN 90-807300-1-7 (FK 1)
William James: *fiVormen van religieuze ervaring;*
2010^{6} Een onderzoek naar het wezen van de mens 2010^{6} 9080730025 (FK 2)
Rudolf Otto: *fiDe genadereligie van India en het christendom;*
Overeenkomsten en contrasten 2005 ISBN 90-807300-3-3 (FK 3)
Abraham Joshua Heschel: *God zoekt de mens;*
fiEen filosofie van het jodendom 2011^{4} ISBN 90-807300-5-X (FK 4)
Rufus Jones & Daniël Mok: *Quakers, Triomf en tragiek van het geweten;*
2005^{2} *Beeld van een humanitaire religie* ISBN 90-807300-4-5 (FK 5)
Mircea Eliade: *fiHet heilige en het dagelijkse bestaan;*
Een onderzoek naar het wezen van religie 2006^{5} ISBN 90-807300-6-8 (FK 6)
Abraham Joshua Heschel: *fiDe Sabbat*
en *Vernieuwing vanuit de traditie* 2006 ISBN 978-90807-300-7-6 (FK 7)
William James: *fiDe wil om te geloven;*
En andere populair-filosofische essays 2014^{2} ISBN 978-90807300-83 (FK 8)
Verena Mayer: *Edmund Husserl;*
Denken zonder oordelen ISBN 9789079133-055^{1e}/253^{2e} (FB 9)
William James: *fiDe onsterfelijkheid van de mens;*
Twee mogelijke bezwaren tegen dit beginsel 2016^{3} 978-9-079133-01-7 (FK 10)
Daniël Mok: *fiEen wijze uit het westen;*
Beschouwingen over Rudolf Otto en het heilige 2001 90-74509-36-1 (FB 7)
Paul Neff en Rudolf Otto: *fiReligie als genade & Sensus numinis*
2013 ISBN 978-9-079133-09-3 (FM 1)
Gustav Fechner: *fiHet boekje over het bewustzijn na de dood;*
2014^{2} *Inleiding William James* ISBN: 978-9-079133-11-6 (FM 2)
Religie zonder verrassingen
Humanitaire religie op natuurlijke basis ISBN 978-90-79133-94-9 (FA 1)
Daniël Mok: *Rudolf Otto*
Het kwetsbare leven 2012 ISBN 978-90-79133-08-6 (BK IV)

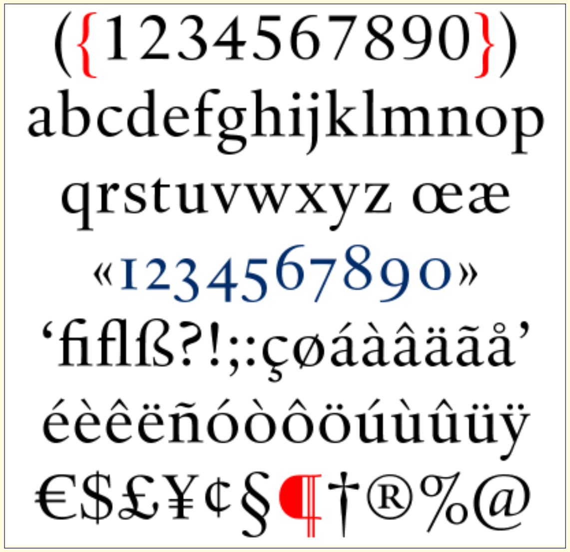

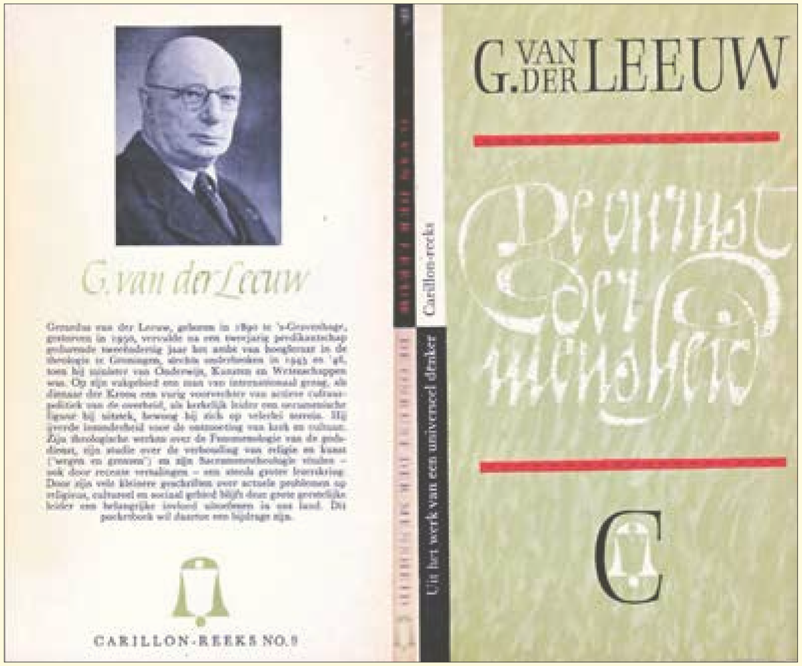

De ontwerpen op de volgende spread zijn resp. van *Boudewijn J.B. Ietswaart* en *Wilhelm Heinrich Klijn* die signeerde met Willem of Wilm Klijn.[1]

1 Klijn schilderde, aquarelleerde en tekende vooral landschappen stillevens en stadsgezichten. Was tevens graficus (etsen, houtsnedes en litho's). Onderstaand omslag is van Boudewijn Ietswaart.

WANNEER WE TWIJFELEN AAN DE BETEKENIS VAN ONS LEVEN, aan de zin van de wereld, dan twijfelen we aan onszelf, aan onze levensvisie. Deze menselijke onrust kan niet anders overwonnen worden dan door deze twijfel heen. Wie de onrust, de ongerustheid niet kent, de onaandoenlijken, zien geen reden tot bezorgdheid. Er zijn er die over hun onrust heenleven, weggeleefd onder de fenomenen van het dagelijks bestaan. Onbewuste of halfbewuste onrust is veelal sterker dan de onrust die open en bloot aan de oppervlakte ligt.
‹De onrust van de ziel kan in de meeste gevallen worden herleid tot een onbegrepen en slechts met tegenzin bekende ongerustheid over *het heilige.*›
GERARD VAN DER LEEUW (1890–1950) ontmoette Hen Rümke op het *Stedelijk Gymnasium Haganum*. Er ontstond een levenslange vriendschap waarin ze elkaar graag citeerden.[1]
Schrijven over religie is geen versterken of verwakken van de levensovertui-

1 Hen. C. Rümke (1893-1967) was verbonden aan de *Valeriuskliniek* en promoveerde op een fenomenologisch en klinisch-psychiatrische studie in Utrecht. Rümke *c.s.* leverden een bijdrage aan de ontwikkeling van de fenomenologische psychologie. Vd. Leeuw *c.s.* deden dit voor het godsdienstfenomenologische domein. Van der Leeuws *Dogmatische Brieven* zijn aan Rümke gericht. Op zijn sterfbed heeft V.d. Leeuw persoonlijke herinneringen aan hem en zijn vrouw toevertrouwd (Rümke, *Ter Herinnering*, 1950 in *De Nieuwe Stem 6*). ZIE OOK: Van Belzen, *Zicht op synthese? H.C. Rümke's streven naar integratie in psychiatrie en GGZ*, Utrecht 1988. Willem Hofstee, *Goden en mensen; De godsdienstwetenschap van Gerardus van der Leeuw* p. 18-23, Kampen 1997.

ging gebaseerd op de vrije en individuele keus. Het is een verstaan en waar moeilijkheden rijzen en gevaren dreigen deze onbevangen onder ogen te zien en aan te wijzen. Problemen oplossen en hindernissen opruimen is aan de samenleving. De schrijver begeleidt op afstand het proces.[1]

GODSDIENSTFILOSOFIE IS GEEN SPEL VAN 'T GESCHERPT VERSTAND, geen leeg weten des wetens wille. Ook zij bestaat zoals alle wetenschap, om der wille van de humaniteit als een medewerker aan het ruisende weefgetouw van de tijd, een opdracht voor het leven van iedereen in de door tegenstellingen beheerste leefwereld.[2]

1 Groenewegen verwijst op p. 11 in Th. Zieglers *Godsdiensten* naar *noot 9* p. 108 op de betekenis van *Das Heilige* (1917) en zijn artikel in *Nieuw Theol. Tijdschr.* in hetzelfde jaar. ZIE OOK H. Groenewege in D. Mok, *Het heilige in Rudolf Otto; Het kwetsbare leven*, p. 77-92, Amsterdam 2012 *Biografische Kleinoden №4* (BK IV).

2 Vandaar de aandacht op het boek van G. Th. Fechner *Die drei Motiven und Gründen des Glaubens*. Uit *Die Tagesansicht gegenüber der Nachtansicht* en *Die Seelenfrage* blijkt Fechner een denker bij wie de nieuwere natuurkunde, psychologie en wijsbegeerte in harmonie zijn gekomen met een diep religieus gemoedsleven. ZIE OOK H. IJ. Groenewegen en D. Mok, in Theo Fechner *Het boekje over het bewustzijn na de dood*, met een inleiding van William James, p. 75 e.v. Amsterdam 2014[2] *Fenomenologische Mystieken №2* (FM 2).

HET WOORD FENOMENOLOGIE doet denken aan de filosofie van Thomas Carlyle in *Sartor Resartus*. Met kleding bedoelde Carlyle de vormen waarin het maatschappelijk, cultureel en beschouwelijke leven 'gekleed gaat' en de mode gehoorzaamt. Het heeft een symbolische betekenis, zij is verhulling en onthulling van een diep geheim.

Neem de moeite om de wetenschapsterminologie vanuit deze gezichtshoek te bekijken. Kan de *roep der onpartijdigheid* haar vrijwaren voor grillige behaagzucht? De wetenschap hult zich als een primaire behoefte met het gewaad van de nieuwste termen.

In allerlei lectuur wordt aandacht geschonken aan het begrip *fenomenologie*, ondanks de nogal afschrikkende klank. Toonaangevende filosofische stromingen ontrolden de fenomenologische banier. De humanistische psychologie kent de *fenomethode* en de godsdienstwetenschap heeft van huis uit een fenomenologische thuishaven. De *fenomenologie* wordt soms met pathos en weinig wetenschappelijke precisie gehanteerd. Door de verscheidenheit zal dat vanuit een bepaalde optiek zo blijven, zij betwijfelen het wetenschapsgehalte. De fenomenologie is als volwaardige wetenschap erkent. Zij doet haar best om die erkenning te stellen onder de strenge tucht van de geest. De *principia*, het wezen en taak van de (godsdienst)-fenomenologie is geen gril van excentrieke geesten maar een tak van wetenschap met een specifieke opdracht.[1]

1 Claas Bleeker, *Grondlijnen eener Pheanomenologie van den Godsdienst* p. 6, Den Haag 1943

‹Indien dit werkje mag bijdragen tot een dieper inzicht in het wezen van de christelijke ethiek, dat naar het woord van Nietzsche 'een christen anders heeft te handelen dan een ander', zal het doel van de auteur grotendeels verwezenlijkt zijn. Als het inzicht dan door de Goddelijke genade in daad wordt omgezet, zal deze arbeid zelfs vrucht mogen dragen.›

H. v. O.

DE MENS ZIET ZICH GEPLAATST VOOR HET MYSTERIE, dat zijn wil zich bewust tegen zichzelf keert (Jaspers). Hij voelt zich gevangen in een macht, die onweerstaanbaar naar de diepte trekt; de *dæmonie* van het ik-zoekend leven, de afval van God. Alleen in dit *zuiver religieuze* verband heeft het zondebesef haar pointe. Een idealistische antropologie vindt hiervoor nimmer de ruimte. Kant is daarvan wellicht het meest sprekende voorbeeld, geworsteld als hij heeft met het 'radicaal boze', dat niet diep genoeg ging om radicaal te zijn en toch te 'boos' was om de Idee van het goede te doen zegevieren![1]

Carl von Weizsäcker heeft de kosmologische worsteling met het godsprobleem beschreven.[2] Hoe in de antieke wereld God en natuurwet samenvallen. Sinds het christendom is de transcendente SCHEPPER-GOD als het volstrekt ONEINDIG-HEILIGE tegenover de ontrouwe eindige wereld komen te staan. Sinds de Renaissance de oneindigheid der wereld zelf ontdekte en de wereld vergoddelijkt wordt, is het transcendente godsbesef illusoir geworden en het woord van David Friedrich Strauss levend is geworden: 'Voor God is de woningnood begonnen...' De natuurwetenschap moest het grenzeloze als het kenmerkende zinnebeeld van de evolutiebiologie loslaten waardoor van verschillende kanten een nieuw besef van eindigheid en begrensdheid naar voren kwam. De beperktheid van ons menselijk kennen staat voor het duizelingwekkend vacuüm van het heelal: 'Spreekt God niet meer tot ons?' De laatste volzin van Von Weizsäcker's geschrift luidt:

De schrik voor de oplichtende waarheid, voor de afgrond, waarin wij staren, als de werkelijkheid, die wij niet gemaakt hebben, met één' slag onweersprekelijk tegenover ons staat, is nauw verwant aan de huivering van de mens voor God. ¶

UIT HET ARCHIEF ☞

1 H. van Oyen, *Christelijke ethica*, p. 31

2 C. von Weizsäcker, *Zum Weltbild der Physik*, Leipzig 1943, 2002[14]; De tijd dringt, *pleidooi voor een vredesconcilie over gerechtigheid, vrede en het behoud van de schepping*, Baarn 1987; *Tijdperk der atoomenergie*, Utrecht 2009; J. Stellingwerff, *Schets van de Filosofie van C. F. von Weizsäcker*, Leiden 1994 (ZIE OOK: eindnoot 2).

Jan Greven, 26 oktober 1999 in *Trouw*[1]

'OM HET GEHEUGEN OP TE FRISSEN', meldt Greven, **'dat de kerk het gnostisch gedachtegoed buiten de deur heeft gehouden'.** Dit is een milde benadering van de praktische uitwerking die door en namens de kerk zijn uitgevoerd.[2] Zou Jan Greven een paar eeuwen eerder Hans Stolp naar de brandstapel geleid hebben? Tuurlijk niet, er is een gradueel verschil.

Voorvader Abraham dronk een glas wijn met zijn God Israels. Greven maakt onderscheid maken tussen God en mens, dat mag. Maar de tallozen die, al of niet met een glas wijn, een gevoel van eenheid ervaren met 'hun bron' hebben recht op een eerlijke benadering. Temeer omdat uit de wrede geschiedenis blijkt dat zij, ondanks de levensgrote risico's, hun innerlijke stem altijd lieten prevaleren boven de heersende orde. En zoiets fascineert, net zoals de theologische huiver tegenover het onbegrepene. ⁋

Jan Greven, 21-08 2001 in *Trouw* *Het Heilige uit de omgevallen boekenkast*

'IN 1917 VERSCHEEN DAS HEILIGE van de Duitse theoloog en godsdienstwetenschapper Rudolf Otto. Het boek veroorzaakte een schok in de theologie, omdat het godsdienst en geloof radicaal anders benaderde. In het cultuur-protestantisme van de jaren voor de Eerste Wereldoorlog sloot God op een vanzelfsprekende wijze aan op leven, cultuur en vaderland. God was met ons, *mit uns* of *on our side*.

Mede als gevolg van de Eerste Wereldoorlog, die de wereld van de cultuur-protestant vernietigde, zag Otto God als *De Heilige*,[3] die woont in ontoegankelijk licht, zich slechts ten dele laat kennen en altijd een donkere, dreigende kant houdt. De mens kent deze God door ingeboren gevoel voor het religieuze. Daardoor verklaarde Otto, dat de goden in alle godsdiensten dezelfde trekken hebben: ze zijn afschrikwekkend, maar fascineren tegelijkertijd. *Das Heilige* werd in vele talen vertaald, waaronder in 1928 in het Nederlands, door dominee Joh. W. Dippel. Een facsimile uitgave van die druk verschijnt dit jaar en als opmaat daarvoor verscheen nu al *Een wijze uit het Westen – Beschouwingen over Rudolf Otto*.

1 De geroformeerde theoloog Greven was directeur van de IKON en tot 1998 hoofdredacteur van *Trouw*.

2 ZIE OOK blz. 31, De Vries, *Ketters 1998*; C. J. Bleeker, *Het christendom en de godsdiensten der aarde, Wat de wetenschap leert - wat het geloof getuigt*, Assen 1940.

3 De correcte vertaling van *das Heilige* in het Nederlands is *het heilige* (DAS/HET HEILIGE).

HET IS MIJ MET DAT BOEK VERGAAN ALS DE GELOVIGE MET 'HET HEILIGE'. Aan de ene kant stootte het me behoorlijk af, aan de andere kant nam ik het toch steeds weer op. Om maar met het slechte nieuws te beginnen. De samensteller heeft alle mogelijke theologen, psychologen en filosofen, die in het verleden ooit iets over Otto geschreven hebben, bij elkaar geharkt en achter elkaar gezet. Zonder dat daar kop, staart of structuur in te ontdekken valt. Te midden van al die verschillende beschouwingen, soms beslaan ze niet meer dan een halve bladzijde, staat ineens ook een korte biografie van Otto-vertaler Dippel. Daardoor weet ik nu dat deze in 1941, oorlog of geen oorlog, alles gaat gewoon door, zijn ambt neerlegde wegens een buitenechtelijke verhouding. Interessant, maar wat dat te maken heeft met het vertalen van *Das Heilige* in 1928 blijft in nevelen gehuld, terwijl vragen naar dat verband wel interessant zijn.

Hoe kwam de jonge hervormde Terschellingse predikant Dippel er toe om dit boek te vertalen? Wat was zijn relatie met de Groninger hoogleraar G. van der Leeuw, die er een voorwoord in schreef? We krijgen er niet meer over te horen dan dat er 'niets gevonden is dat enige duidelijkheid zou kunnen scheppen over de ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse uitgave van 1928'. Zacht gezegd onbevredigend, en bovendien ongeloofwaardig.[1]

Dat de samensteller zijn bloemlezing lijkt te hebben samengesteld door een boekenkast ondersteboven te trekken, maakt het voor de lezer niet makkelijk. Bij iedere bijdrage moet je je opnieuw inleven in de gedachtegang van een schrijver om op het moment, dat je er zo'n beetje in zit, onderbroken te worden voor de volgende schrijver en zo door.

Op den duur irriteert dat behoorlijk, en toch, en dat is het goede nieuws, blijf je her en der lezen. Dat komt in de eerste plaats doordat Otto's gedachten onveranderd boeien. Ik vermoed doordat ook in onze tijd veel vanzelfsprekendheden over God zijn weggevaagd. Dit keer niet, zoals in 1917, door een oorlog, maar door individualisering en secularisering. Iemand als Otto, die God ziet als de gans andere, blijkt onverminderd actueel. Minstens zo belangrijk is dat in de loop van de jaren zo veel interessante geleerden over Otto hebben geschreven. Dat springt zelfs in het oog als je hun bijdragen zo verkort weergeeft, dat het op verknippen begint te lijken. Een voorbeeld daarvan is de in 1989 overleden pedagoog M. J. Langeveld, die Otto's opvatting kritiseert dat ieder mens in aanleg een gevoel voor het religieuze

1 Het *Archief Gerardus van der Leeuw* van RUG, noch de Bibliotheek *Religionswissenschaft* (BR) in Marburg bevatten aanwijzingen hieromtrent. In ons *fenomenolgisch archief* zijn enige triviale persoonlijke notities aanwezig a.d.h. van een telefoongesprek met een nabestaande van Johan Dippel. In Zeeland is de ZB geraadpleegd en in Goes is het predikantenbord bestudeerd. Over uitgever Seyffardt is een wat uitgebreidere notitie gevonden. Rudolf Otto heeft Miskotte een briefkaart gestuurd: [...] Der Verleger S. sucht einen tüchtigen übersetzer [...].

heeft, dat slechts wacht om tot leven te komen.[1] Zoiets als een aanleg voor muziek of voor wiskunde. Langeveld stelt daar tegenover dat er meer nodig is dan alleen een ontmoeting met het mysterie om tot religie te komen. Voordat bepaalde ervaringen religieuze betekenis krijgen, moet er eerst door de opvoeding een gevoel voor religie ontwikkeld zijn. Religie ontstaat niet spontaan. Daarom zijn niet-religieuze opvoeders, aldus Langeveld, niet in staat op religieuze beleving voor te bereiden. Voor een religieuze beleving is allereerst een omgeving nodig waarin het kind zich veilig voelt en geborgen weet. Alleen in zo’n omgeving kan de onvermijdelijke angst die een eerste ontmoeting met het onbegrijpelijk machtige altijd met zich meebrengt, gevoelens van eerbied oproepen. Ik moest hierbij denken aan de avondmaalsvieringen in mijn jeugd. Die duurden lang, omdat iedereen letterlijk ‘aan tafel’ ging en er soms wel tien tafels nodig waren voordat de hele kerk aan de beurt geweest was. Als de mensen van de ene tafel opstonden en anderen aanschoven heerste er een eerbied oproepende stilte. Achteraf realiseer ik me, dat Langeveld gelijk heeft: ik was door mijn opvoeding voorbereid om die stilte als ‘eerbiedig’ te interpreteren. Een buitenkerkelijk vriendje had waarschijnlijk niet anders gezien dan wat ongemakkelijk aan witte tafels aan- en afschuivende mensen. Misschien is het onvermogen van veel ouders om voor te bereiden op religieuze beleving wel een verklaring voor het razendsnelle secularisatieproces in onze contreien. Dat zo’n schots- en scheef-bundel toch nog tot zo’n vermoeden leidt, tekent niet de kracht van de bundel, wel de onverminderde zeggingskracht van Otto en zijn commentatoren.’[2]

Het Reformatorisch Dagblad ☞

1 ZIE over Langeveld ook de bijlagen in *Husserl*; denken zonder oordelen p. 220, 273, 301, 336.

2 TERZIJDE 22 jaar later is *Trouw* nog steeds een vertrouwde bron voor de *Zuider-Amsteliaanse* redactie. De facsimile uitgave van de vert. van *Hh.* bleek een hopeloze exercitie. De eerste druk van onze vertaling verscheen in 2002 als *Fenomenologische Klassieken* №1 o.d.t. Het heilige *– Over het buitensporige van het numineuze dat doet huiveren en fascineert*; een onderzoek naar de relatie tussen rationele en non-rationele kanten van religie, Amsterdam 2012[4].

‘RUDOLF OTTO’S MEESTERWERK HET HEILIGE TILT LEZERS BOVEN DENKKADERS UIT’

J. C. Karels, R.D. 16-4-2003 HET HEILIGE.[1]

IN 1917, ALS DE OORLOG ALS EEN FANTOOM UIT DE LOOPGRAVEN BIJ IEPER EN DE MARNE OMHOOG KRUIPT, verschijnt een boek dat snel wereldwijd resoneert: *Das Heilige* van de godsdiensthistoricus Rudolf Otto. Van de klassieker kwam onlangs een Nederlandse vertaling op de markt, vergezeld van een bundel beschouwingen over deze wijze uit het Westen.

Otto’s tijdgenoot Karl Küssner herinnerde zich welke indruk *Das Heilige* overal maakte. ‘Ik zag het in de boekenkast bij dokters, leraren, fabrikanten, bij journalisten en diplomaten in verschillende landen, hoorde in Engelse arbeidersscholen, in de salons van de Franse intelligentsia, in kringen van Amerikaanse academici, van Indische Sanskrietleraren over Otto spreken. Gandhi stond met hem in contact en schatte zijn werk hoog.’

In Nederland vond Otto een warm pleitbezorger in prof. dr. G. van der Leeuw, die zijn magnum opus karakteriseerde als ‘een van die weinige wetenschappelijke daden die de vanzelfsprekende vooronderstelling vormen van elk verder onderzoek.’

In *Het heilige* neemt Otto niet het uitgangspunt in een bepaalde godsdienst, kerk, beweging of confessie, maar in het religieuze beleven zelf. In plaats van ideeën over God en het goddelijke, onderzocht hij de aard van de godsdienstige ervaring. Otto had Luther gelezen en van hem begrepen wat de ‘levende God’ betekent voor een gelovige: geen filosofische constructie of abstractie, maar een ‘*mysterium tremendum & fascinans*’, een angstaanjagend en tegelijk fascinerend en aantrekkend geheimenis. Die tweeheid loopt als een rode lijn door het boek. Otto spreekt, in navolging van Calvijn en Von Zinzendorf, van *het numineuze*, het heilig-goddelijke dat als ambivalente grootheid ontoegankelijk is voor elke vorm van rationalisme, en alleen door tekentaal en vingerwijzingen benaderd kan worden.

Het heilige is een liefdevolle en subtiele ontvouwing van dit numineuze. ‘Wat is nu eigenlijk dat objectief, buiten mij gevoelde numineuze zelf?’ vraagt Otto. ‘*Het gevoel van het mysterium tremendum kan met milde stroom het innerlijk vervullen in de vorm van zwevende stille stemming van verzonken eerbied. Zo kan het overgaan in een rustig vloeiende gestemdheid der ziel, die lang aanhoudt en natrilt, tot zij uiteindelijk wegsterft en de ziel weer in het profane achterlaat. (…) Het kan worden tot het stille en deemoedige sidderen en verstommen van de creatuur voor het – ja waarvoor? Voor*

1 Auteur: Rudolf Otto; De Appelbloesem Pers Amsterdam, 2002 isbn 90 807300 17 Pagina’s: 256 Prijs: 24,90

wat in onuitsprekelijk geheimenis boven alle creatuur is.'

STUDEREN, REIZEN EN SCHRIJVEN

Dertien kinderen telde het lutheraanse gezin waarin Rudolf Otto (1869-1937) als twaalfde telg ter wereld kwam. Vader Wilhelm was fabrikant. Moeder overleed toen Rudolf twaalf was. Aan haar droeg hij in 1898 zijn dissertatie *Luthers opvatting van de Heilige Geest* op. Otto blikte later terug op zijn nest als 'de hechte kring van een eenvoudig en bekrompen milieu.' Als schooljongen legt hij belangstelling voor andere godsdiensten aan de dag. Door een rooms-katholieke kameraad laat hij zich over de heiligen voorlichten. In het liberale Göttingen studeert Otto godsdienstwetenschap en filosofie. Studiereizen voeren hem naar het Midden-Oosten, Noord-Afrika, India, Birma, China, Japan en Siberië. In brieven en verslagen vertelt hij over zijn ervaringen, doortrokken van een intense beleving:

'Ik heb het *Sanctus Sanctus Sanctus* van de kardinalen in de Sint-Pieter gehoord, het *Swiat Swiat Swiat* in de kathedraal van het Kremlin en het *Holy Holy Holy* van de Patriarch in Jeruzalem. In welke taal dan ook, deze woorden, de hoogstverhevene ooit door menselijke lippen gevormd, raken je in het diepst van je ziel, met een machtige huivering het mysterie van die andere wereld die erin verborgen ligt oproepend en openbarend.'

In 1914 volgt zijn benoeming als hoogleraar in Breslau, enkele jaren later gevolgd door die in Marburg. Vanuit heel de wereld stromen studenten naar zijn colleges. Als in 1917 *Das Heilige* verschijnt, wordt het in het Frans, Engels, Italiaans, Nederlands, Spaans, Zweeds en Japans vertaald. Otto legt een verzameling objecten en cultische voorwerpen uit allerlei godsdiensten aan, die tegenwoordig nog als *Religionskundliche Sammlung* in Marburg te zien is.[1]

Mensen die hem ontmoetten, raakten onder de indruk, 'meer dan van zijn persoonlijkheid, van een eigenaardige macht en mysterie achter hem, alsof hij een andere wereld toebehoorde. Men voelde het, als hij zweeg', schrijft godsdiensthistoricus R. Boeke. Ondanks alle ontmoetingen leidde Otto een eenzaam leven, op zijn wandelingen vergezeld van zijn hond. Een enkele keer zong hij in zijn tegen de berg gebouwde woning een lied.

1 TERZIJDE Er was geen sprake van zg. koloniale roofkunst, over de financiering van Otto's studiereizen ZIE Mok, *Het kwetsbare leven van Rudolf Otto* p. 40, Amsterdam 2012 *Biografische Kleinoden* № IV (BK IV).

OTTO DEELT HET LOT VAN ALLE WAARLIJK GROTE GEESTEN: ieder zichzelf respecterend auteur heeft wel een voetnoot bij zijn werk geplaatst. Het boek *Een wijze uit het westen*, dat verscheen als preludium op de Nederlandse vertaling van *Das Heilige*, bevat commentaren van Johan H. Bavinck, Hendrik Berkhof, Willem J. Aalders, Doede Nauta, Karen Armstrong, Simon Vestdijk, Ger Groot, Henriette Roland Holst, Helen Schucman, Emmanuel Levinas, Fokke Sierksma, Mircea Eliade en tientallen anderen.[1]

Naast de bijval en bewondering was kritiek zijn deel. Zo merkte de VU-hoogleraar D.H.Th. Vollenhoven terecht op dat van een getuigenis voor God of tegen satan bij de Marburgse godsdienstwetenschapper geen sprake is. Dat zal de reden zijn waarom dominee Johannes Willem Dippel, sprekend over Otto, bij zijn vertaling (1928) van *Das Heilige* erin slaagde religieuze vogels van diverse pluimage op één lijn te krijgen:

'De vrijzinnige juffrouw, die me toevertrouwde dat ze 't liefste kerkte bij dominees die haar aan 't huilen brachten, is blijkbaar uit hetzelfde psychische hout gesneden als de Kersteniaanse visser, die in de prediking de donder van het oordeel prachtig vindt: *'We motte gesloage worden!'*'

STOF EN AS

Zonder de vrijzinnige dame en de visser op één hoop te gooien, kunnen we inderdaad vaststellen dat Otto's boek gedachten vormgeeft die in de bevindelijk gereformeerde godsdienst niet onbekend zijn. Volgens hem 'lijdt het geen twijfel, of ook het christendom moet spreken over *de toorn Gods*, ondanks Schleiermacher en Ritschl'. Hij tekent daarbij aan dat het afwerende, vreesaanjagende moment in het religieus beleven 'alleszins storend is voor die groep van mensen, die alleen goedheid, mildheid, liefde, betrouwbaarheid en in het algemeen slechts momenten van een naar-de-wereld-toegewend-zijn in het goddelijke willen aanvaarden.' Over de afhankelijkheidservaring van het 'stof en as' zijn tegenover de goddelijke overmacht, die rooms-katholieke en protestantse mystici met elkaar verbindt, spreekt Otto het liefst in de taal van de hymne. Hij citeert Gerhard Tersteegen, de grootste protestantse mysticus in de tweede helft van de achttiende eeuw, en geestverwant van Lodenstein:

Gott ist gegenwartig
Alles in uns schweige
Und sich innigst vor Ihm beuge

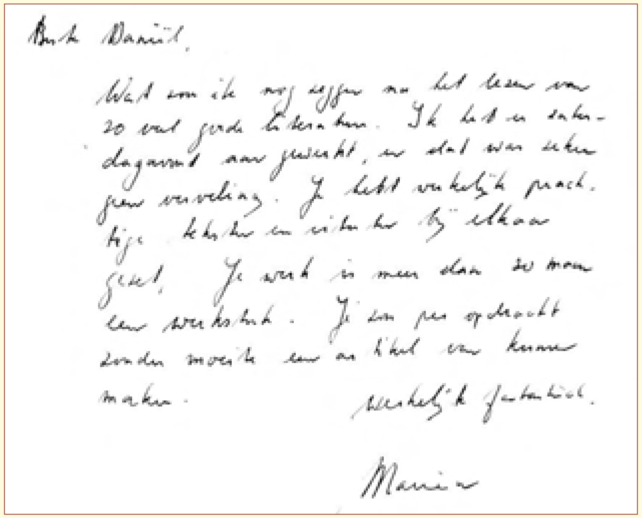
1 FB 7

Otto geeft verder handreikingen die in huidige discussies over bijbeltaal en liturgische liedteksten een rol zouden kunnen spelen. ‘Hoe komt het’, vraagt hij, ‘dat juist de ouderwetse en inmiddels soms ondoorzichtige uitdrukkingen in bijbel en gezangboek en de ‘andere’ manier van zeggen in beide, dat zelfs de half of geheel onverstaanbaar geworden cultustaal de vroomheid geen afbreuk doen maar juist vergroten? Is dat ouderwetse liefhebberij of alleen het blijven hangen aan het overgeleverde? Zeker niet. Het komt doordat het gevoel van het mysterie, van het ‘gans andere’, hierdoor opgewekt wordt en zich hieraan vasthecht.’

SPROOKJE

Er gaat een oud sprookje, dat in allerlei vormen bij veel volken voor komt. Hoofdmotief is het meisje dat of de jongen die alleen achter worden gelaten in een groot kasteel. Van alle kamers krijgt de sprookjesheld de sleutels in handen, op één kamer na.[1] Lezing van *Das Heilige* bepaalt weer eens bij wat we al wisten, maar hier onnavolgbaar geformuleerd vinden: dat er een verborgen kamer is, waaromheen al het menselijk hopen en vrezen zich beweegt.

Na lezing van het adembenemende *Das Heilige* blijf je als lezer verbaasd achter over Otto’s diepzinnigheid en subtiele inzichten. Deze man brengt het denken voor een moment tot stilstand.[2]

Beste Daniël,

Wat kan ik nog zeggen na het lezen van zo veel goede teksten. Ik heb er enkele dagavonden aan gewerkt, en dat was zeker geen verveling. Je hebt werkelijk prachtige teksten en citaten bij elkaar gezet. Je werk is meer dan zomaar een werkstuk. Je kan per opdracht zonder moeite een artikel van kunnen maken.

werkelijk fantastisch.

Marien

1 VGL. August von Löwis of Menar, *Finnische und Estnische Märchen* № 33 *»Bekennst du?«*, Düsseldorf-Köln 1962.

2 Het ontstaan van FB 7 werd gestimuleerd door bovenstaande notitie van docent dr. Marien van den Boom. ZIE OOK: *Angst en vertrouwen, een existentieel dilemma* in *De kwetsbaarheid van het bestaan*, Kampen 1995.

opent met een biografische notitie over Rudolf Otto. Gevolgd door een een aantal theologische, godsdienstfilosofische, historische en letterkundige beschouwingen over het thema van het heilige. Het tweede gedeelte van het boek heeft een godsdienstpsychologische invalshoek met uitlopers naar psychologie, kinderpsychologie en psychiatrie. Er is een apart hoofdstuk over numineuze poëzie en hymnen met voorbeelden die ook in de bijlagen van de Engelse uitgave, The idea of the Holy, zijn opgenomen. Veel aandacht is er voor het heilige en de heilige aspecten binnen de joodse geloofsbelevenis.

In Een wijze zijn als bijlage twee aanvullingen op Het heilige opgenomen. Het boek bevat ook een stoutmoedige fenomenoscopie tussen Das Heilige van dr. Rudolf Otto en het magnus opus van dr. Helen Schucman uit 1975: ‘Je houdt duizenden stukjes angst vast die de Hoogheilige beletten binnen te treden”.

Hervormd Nederland 8 september 2001

‹Daniël Mok heeft met deze selectie teksten een goede inleiding tot het werk en gedachtegoed van Rudolf Otto samengesteld. En meer dan dat: de bundel laat vooral de invloed van Otto zien op de generaties die na hem kwamen.›

ER ZIJN BOEKEN VERSCHENEN DIE HET LANDSCHAP VERANDERDEN EN GERUIME TIJD DE DISCUSSIE BEPAALDEN. Een voorbeeld is de *Römerbrief* van Karl Barth in 1918, het befaamde commentaar op de *Brief aan de Romeinen*. Een jaar eerder was een boek uitgekomen dat minder besproken werd door vakgenoten, maar evenzeer baanbrekend was, *Das Heilige* van Rudolf Otto. In die tijd gingen zowel de rechtzinnigheid als de vrijzinnigheid sterk uit van het rationele. Alles moest te beredeneren zijn. Het gevaar is dan dat het eigenlijke van het religieuze verdwijnt. Otto bouwde voort op een traditie van ontzag voor het heilige en aandacht voor het niet-rationele. Hij had daarin grote voorgangers. Augustinus schreef zijn *Bekentenissen* ten overstaan van een ontzagwekkend geheim.

PASCAL NOTEERDE DE GEDACHTEN OVER EEN GOD DIE NIET LANGS DE WEG VAN DE FILOSOFEN TE VINDEN IS. Volgens hem is de mens een denkend riet (*rosau pensant*). Het heelal kan hem verpletteren, maar als dit gebeurt, heeft het universum daar geen weet van en de mens wel. De mens is groots én ellendig. Het hart schouwt dieper dan het verstand.[1]

In deze traditie van kritiek op het rationalisme staat Rudolf Otto. Er is bij hem geen sprake van afwijzing van de rede, het gaat om de erkenning dat we juist denkend stoten op het grootste geheim dat zowel troostend is en geborgenheid biedt als dat het *huiveringwekkend* is en angst inboezemt.

Otto heeft met zijn benadering een bijdrage geleverd aan zowel de godsdienstfilosofie als de godsdienstpsychologie. In 2002 verschijnt bij uitgeverij *De Appelbloesem Pers* een herziene derde druk van *Het heilige*. Als prelude is een bundel samengesteld met allerlei beschouwingen over en naar aanleiding van Otto. Het is een allegaartje geworden van commentaren en aanduidingen van verwantschap met het voordeel dat zo ook artikelen werden opgediept die niet gemakkelijk toegankelijk zijn. We vinden er de levensbeschrijving en plaatsbepaling die Rudolph Boeke indertijd gaf van Otto. Boeke: ‹Dat HET HEILIGE werkelijk verschijnt en zich laat gelden, daar gaat het om›.[2] Geen gedweep en wars van illusies. Het heilige doet zich aan ons voor, een goddelijke werkelijkheid maakt zich kenbaar.

De remonstrantse hoogleraar H. IJ. Groenewegen was een bewonderaar van Otto. Volgens hem gaat het bij Otto om het diepste en meest oorspronkelijk moment van de religie. Het is de combinatie van huiver en verlangen. Deze benadering is van grote betekenis voor pastoraat, maar ook voor de liturgie. Er is ruimte voor een aanbidding die niet verwordt tot zinloos vragen. De huiver, het staan voor God, heeft een plaats in de viering. Een modern godsdienstpsycholoog als Jan Weima zegt: ‘Voor Otto is het numineuze iets irrationeels, dat wil zeggen iets dat buiten de kaders valt van vertrouwde of definieerbare begrippen, iets dat zich niet onttrekt aan ons gevoel, maar wel aan ons begripsmatig denken’. We vinden in dit boek ook een interessante levensbeschrijving van de eerste vertaler van *Het heilige*, dominee Johannes Dippel. Diens werk kan meer dan tachtig jaar later nog goed worden gebruikt.

---

1 ZIE OOK: *De gok van Pascal en de wil van James.*

2 Rudolph Boeke (1906-1994): *Divinatie, met name bij Rudolf Otto*, Leeuwarden 1957 (diss. Leiden); R. Boeke: *Drie Westerse wijzen in de 20e eeuw*: R. Otto, P. Tillich en W. Nigg, 1985. In 1972 stichtte hij het centrum voor religieuze contacten *Interreligio*. Vanaf 1981 was hij verbonden aan de *Faculteit voor Vergelijkende Godsdienstwetenschap* te Antwerpen.

IM VORWORT ZU HEFT 11 DER *Aufsätze das Numinose betreffend* (4. Aufl. 1929) schreibt er: ‹*Meine Untersuchung über* **Das Heilige** *entsprang mir einst aus dem Bedürfnisse, mir selber und meinen Schülern die Frage zu beantworten, was Sünde, Schuld und Urschuld sei, und was im Zusammenhange damit ‘*Sühne *und, Entsühnung’ im Christentums bedeute.*›

Es ist das genau der Ort, wo die durch Rudolf Ottos Hauptwerk berühmt gewordene Restitution der Lehre vom ‘Zorn Gottes’ wurzelt, ebenso wie die theologisch ganz zentrale Betrachtung des Opfertodes Jesu Christi am Kreuz. Es ist zugleich die Stelle, wo R. Otto trotz dankbar bekannten Zusammenhangs mit der Ritschlschen Schule über die Theologie Albrecht Ritschls bewußt und energisch hinaus schreitet, in lebendigem Verständnis für ‘Orthodoxie’ aus evangelischem Geiste.

Erst an zweiter Stelle – das muß zur Abwehr von Mißdeutungen immer wieder betont werden - ist noch ein an Quellort für die Idee des Heiligen bei R. Otto festzustellen: der persönlich erfahrene Eindruck außerchristlicher Frömmigkeit. Dafür liegt ein literarisch älteres Zeugnis an ziemlich verborgener Stelle vor, das hier neu zu Wort kommen soll. Im Jahre hat R. Otto Reisebriefe in der *Christlichen Welt* veröffentlicht, die zum Fesselndsten gehören, was wir aus seiner Feder besitzen. Darin ist ein Bericht aus Nordafrika, der für sich selber spricht. Er lautet:

AM SABBAT

Ein kleiner, halbdunkler Saal. Nicht zehn Meter lang. Kaum fünf breit. Gedämpftes Licht von oben. Braunes Getäfel an den Wänden, vom Qualm der dreißig hängenden Öllampen angeräuchert. An den Wänden ringsum Bänke mit abgeteilten Sitzen, wie Chorgestühl von Bettelmönchen. Ein hoher Schrein in der Schmalwand, und in der Mitte ein kleiner Altar mit breitem Pult. Durch labyrinthische Gänge des Ghetto, über zwei enge finstere Treppen hat Chajjim el Malek mich hierher geführt. Eine Synagoge nach der alten Art, vom Westen noch unberührt. Vierzig solcher sind etwa hier, die meisten von ihnen Stiftungen Privater und in Privathäusern, wie Hauskapellen gehalten, durch Rabbinen und Vertreter alten Schlages bedient, Gebetsstätte und Talmudschule zugleich. Es ist Sabbat und schon im dunkeln, unbegreiflich schmutzigen Hausflur hörten wir das *Bemschen* der Gebete und Schriftverlesungen, jenes halbsingende halbsprechende nasale Cantillieren, das die Synagoge an die Kirche wie an die Moschee vererbt hat.

DER KLANG IST WOHLLAUTEND und bald unterscheidet man bestimmte regelmäßige Modulationen und Tonfälle, die wie Leitmotive sich abwechseln und folgen. Die Worte zu trennen und zu fassen bemüht sich das Ohr zunächst vergeblich und will die Mühe schon aufgeben, da plötzlich löst sich die Stimmenverwirung und - ein feierlicher Schreck fährt durch die Glieder einheitlich, klar und unmißverständlich hebt es an:

Kadosch, Kadosch, Kadosch Elohim Adonai Zebaoth
Male'u haschamajim wahaarez kebodo!

Ich habe das *Sanctus, Sanctus, Sanctus* von den Kardinälen in Sankt Peter, und das *Swiat, Swiat, Swiat* in der Kathedrale des Kreml das Hagios, *Hagios, Hagios* vom Patriarchen in Jerusalem gehört. In welcher Sprache immer sie erklingen, diese erhabensten Worte, die von Menschenlippen gekommen sind, immer greifen sie in die tiefsten Gründe der Seele, aufregend und rührend mit mächtigem Schauer das Geheimnis des Überweltlichen, das dort unten schläft. Mehr als sonst hier an diesem dürftigen Orte, wo sie erklingen in der Sprache, in der sie Jesaias zuerst vernommen hat, und von den Lippen des Volkes, dessen erstes Erbteil sie waren.
So weit R. Ottos eigene Worte! Zusammenhang wie Unterscheidung zwischen der 'allgemeinen' Idee des Heiligen und dem spezifisch evangelischen Verständnis von Gottes Heiligkeit, die nirgends so wie in Christi Kreuz offenbar wird, werden am Nebeneinander der beiden Bekenntnisse deutlich. Sie kennzeichnen ebenso die Struktur des Ottoschen Denkens wie nicht minder den doppelten Aufgabenkreis moderner Theologie. Möge es Rudolf Otto vergönnt sein, die Verwirklichung seiner großen Pläne auf religionswissenschaftlichem und auf theologischem Gebiete zu erleben, und uns gewährt, durch weitere Gaben seines Geistes unsere eigene Arbeit gefördert zu sehen!

Zum 25. September 1930 Heinrich Frick

Marburger Theologische Studien; Herausgegeben von Prof. D. Dr. Heinrich Frick
Rudolf Otto-Festgruss Drittes Heft *Zur systematischen Theologie*, Gotha 1931

OTTO, RUDOLF (1869-1937) Duits luthers theoloog en godsdienstfilosoof, docent in Götingen vanaf 1897, hoogleraar in Breslau van 1914-1917, hoogleraar in Marburg van 1917-1929. Opgevoed in het lutherse piëtisme werd zijn denken bepaald door de theorieën van Fr. Schleiermacher (1768-1834) en A. Ritschl (1822-1889) over het religieuze gevoel, maar ook door de historische benadering van zijn tijdgenoot E. Troeltsch (1865-1923). Hij deelde diens kritiek op de christelijke daim over de absolute waarheid te beschikken. Ook het beroemde boek van William James, *Varieties of Religious Experience*, uit 1902, maakte indruk op hem. Wel was hij van mening dat de empirische methode die James hanteerde toch eigenlijk niet geschikt was voor de interpretatie van religieuze verschijnselen.
Otto heeft vooral bekendheid gekregen door zijn studie *Das Heilige* (1917), waarin hij stelde dat religie in wezen irrationeel van aard is. Niet door het verstand, maar allereerst door het gevoelsleven wordt het voorwerp van het religieus beleven ervaren. *'Godsdienst is de beleving van het mysterie en komt tot uiting als het gevoel zich openstelt voor de indrukken van het teuwige dat door de sluier van het tijdelijke aan ons verschijnt.'* Otto gebruikte hiervoor de term het *numineuze*, dit is het geheimnisvolle, goddelijke gebeuren, dat zich voordoet in twee polaire momenten: het *tremendum*, het element van de overweldigende majesteit, en het *fascinosum*, de onweerstaanbare aanngskracht van het goddelijke mysterie. Mystiek was voor hem een niet weg te denken aspect van het menselijke bewustzijn. De waarde van religieuze symbolen zag hij vooral in de wijze waarop de deelnemers binnengetrokken werden in de sfeer van het transcendente mysterium.
Zijn bestudering van mystiek beperkte zich niet tot Europa en het christendom. Twee jaar lang (1911, 1912) trok hij een groot deel van de wereld door: Afrika, Egypte, India, China, Japan, de VS. Hij probeerde zich ook de talen van de gebieden waar hij vertoefde eigen te maken. In India leerde hij het Sanskriet in voldoende mate om hindoeteksten in het Duits te kunnen vertalen. In zijn studie uit 1926, *West-östliche Mystik*, waagde hij zich aan een fascinerende vergelijking tussen Meester Eckhart (1260-1327) en de vedantafilosoof Shankara (± 800) die zich vooral verdiept had in de bewustlijnstoestand waarin men de ware werkelijkheid ervaren kan. Gezien Otto's ontwikkeling is het begrijpelijk dat hij het *sacrament van de stilte*, zoals dat ook door de *Quakers* beoefend werd, steeds meer leerde waarderen als de meest geschikte opening voor een religieuze beleving.[1]

1 UIT: ISBN 978-90-784-3406-1 p. 190-191, *Uitgeverij Ten Have*. VGL. *Encyclopedie v.d. mystiek; Fundamenten, tradities, perspectieven, Kampen 2003*[2]. LIT. Rudolf Otto, *Leben und Wirken Jesu* (1902); *Religionphilosophie* (1909); *Das Heilige: Ueber das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen* (1917; 30ste druk 1958; vert. J. W. Dippel, D. Mok, 3e druk, A'dam 2002); *West-östliche Mystik* (1926); S. P. Dubey, *Rudolf Otto and Hinduism*, 1969; D. Mok (red.), *Een wijze uit het westen; Beschouwingen over Rudolf Otto en het heilige*, Amsterdam 2001.

DE STORM

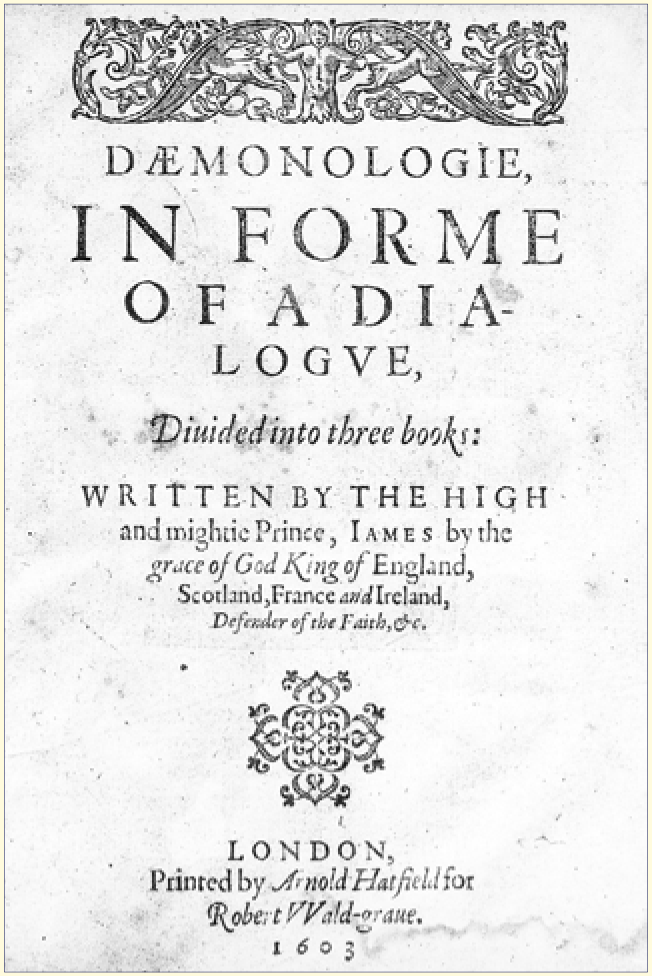
Dag feeën in de heuvels, meren, wouden, dag feeën die met vederlichte voeten bij eb Neptunus spoorloos van het strand vervagen en bij vloed hem weer ontvluchten.
Dag kleine poppetjes, die in het gras bij maanlicht zure kringen trekken waar een ooi van eet, die voor het plezier 's nachts paddestoelen maken, juichen bij het horen van de avondklok.
Met jullie hulp – hoe schuchter ook – heb ik de middagzon verduisterd, woeste winden opgewekt; de groene zee, de azurern lucht elkaar de oorlog doen verklaren.
De geduchte donder heb ik vuur geschonken en met zijn eigen bliksemschicht heb ik de stoere eik van Jupiter gekliefd.
Ik liet het rotsgevaarte denderen, trok de spar en ceder bij de wortel uit; op mijn bevel spalkten graven open en lieten, door mijn macht, hun slapers vrij.
Maar deze grove Kunst zweer ik hier af. Geef mij nu hemelse muziek; zij zal mij helpen hen te wekken uit hun waan.
En dan breek ik mijn staf. Ik zal hem in de aarde vele vadems diep begraven, en dieper dan ooit zinklood zonk, mijn boek in zee verdrinken.

THE TEMPEST IV 33-50

Ye elves of hills, brooks, standing lakes, and groves; And ye that on the sands with printless foot do chase the ebbing Neptune, and do fly him when he comes back.
You demi-puppets that by moonshine do the green sour ringlets make whereof the ewe not bites; and you whose pastime is to make midnight mushrooms, that rejoice to hear the solemn curfew; by whose aid – weak masters though ye be – I have bedimm'd the noontide sun, call'd forth the mutinous winds.
And 'twixt the green sea and the azured vault
Set roaring war: to the dread rattling thunder
Have I given fire, and rifted Jove's stout oak
With his own bolt; the strong-based promontory have I made shake, and by the spurs
pluck'd up the pine and cedar: graves at my command have waked their sleepers, oped, and let 'em forth.
By my so potent art. But this rough magic
I here abjure; and, when I have required some heavenly music – which even now I do –
To work mine end upon their senses, that
This airy charm is for, I'll break my staff,
Bury it certain fathoms in the earth,
And deeper than did ever plummet sound I'll drown my book

ECHTER, het tij was gekeerd voor deze tak van filosofie en ervaring van de Renaissance. De Welse geleerde, tovenaar, sterrenwichelaar, wiskundige, werktuigkundige, verzamelaar van oudheden, cartograaf en gewezen diplomaat en bovenal *magus*, dr. John Dee, die wellicht de inspiratiebron was voor de figuur *Prospero*, overleed straatarm in 1608 in Mortlake.[1] Hoewel een gunsteling van Koningin Elizabeth I en haar progressieve hovelingen, de kring rond Sir Philip Sydney, werd Dee aan de kant geschoven door Jacobus I. Nieuwe bezems veegden Europa schoon door de de drift van de katholieke contra-reformatie en de protestantse (en katholieke) heksenjacht. Jacobus I van Engeland (James Charles), de schrijver van *Demonologie*, die geloofde dat duivels en hun duivelse werken echt bestonden, was er niet de man naar om steun of gehoor te verlenen aan iemand die geprobeerd had contact te krijgen met de engelen uit de bovenhemelse wereld in de ijdele hoop hierdoor een diepgaande kennis te krijgen en verlicht te worden. Als altijd stond men weer huiverig tegenover inzicht.

1 MAGUS (Lat.) Wijze.

DÆMONOLOGIE,
IN FORME
OF A DIA-
LOGVE,
Diuided into three books:
WRITTEN BY THE HIGH
and mightie Prince, IAMES by the
grace of God King of England,
Scotland, France *and* Ireland,
Defender of the Faith, &c.

LONDON,
Printed by *Arnold Hatfield* for
Robert VValdgraue.
1603

‹PLECHTIG DOEN ALLEEN ONNOZELE HALZEN, DA'S BEKEND. Wie niet in staat is om in de humor de ernst te voelen, die is ook niet in staat om de valse 'ernst' die een schijnheilige kwezel als het één en alles van het leven beschouwt, humoristisch te vinden, en zo iemand wordt het slachtoffer van geestdriftwekkende leugens, de zogenaamde 'levensidealen'.
De allerhoogste wijsheid waart rond in het narrenkleed!
Waarom? Omdat alles – ook het lichaam – wat eenmaal als 'kleed' en niets dan kleed is herkend en doorzien, noodgedwongen alleen maar een narrenkleed kan zijn ... Voor een ieder die het ware 'ik' zijn bezit noemt, is het eigen lichaam en ook dat van anderen: een narrenkleed en verder niets.

***Dacht u, dat het ik het in de wereld kon uithouden als de wereld werkelijk zo was als ze er in de ogen van de mensheid uitziet?*›**[1]

1 Gustav Meyrink in: *Walpurgisnacht*

MERIC CASAUBON, een zoon Isaäc Casaubonus[1] die de legende van Trismegistus naar het rijk der fabelen had verwezen, bracht in 1659 de religieuze dagboeken van John Dee in de openbaarheid. Hij deed dit ter ondersteuning van zijn geloof in het bestaan van boze geesten. Casaubon voert aan dat de door Dee opgeroepen 'engelen' niet waren waar hij ze voor aanzag. En daar had Casaubon gelijk in. Zij waren het product van de verziekte geest van Edward Kelley, Dee's schandelijke toekomstvoorspeller, die oude magische teksten met de anglicaanse liturgie verbond.

Er zit echter een serieuze kant in. De hermeticus steekt zogezegd in alle tijden een vermanende vinger op tegen hen die proberen de natuur in hun macht te krijgen. Dit geldt in het bijzonder voor onze tijd. De *magus* waarschuwt de natuurvorser zich niet te laten obsederen door de structuur der dingen, maar door die structuur heen te dringen naar een *gnosis*[2] die meer geestelijk gericht is en waardoor vorm en begrip aan zijn inspanningen verleend worden. De eeuwige vormen worden 'weerspiegeld', maar in de wereld der elementen bestaan zij niet. Dit houdt in dat een wijze geen vrede zou hebben met de mate van afhankelijkheid die de moderne wetenschap kent tegenover wetten en formules. Hoe dieper je in de materie doordringt op zoek naar de vorm, waarbij je de ideeën aanziet voor materiële basispatronen, des te materialistischer worden je opvattingen. Het angstaanjagende gevolg hiervan is, dat de mens als handelend wezen zal gaan werken als een soort *demiurg* of *archont*, die alleen oog heeft voor het verkrijgen van macht over materie.[3] Dit inzicht is ons vertrouwd in voorstelling van de 'krankzinnige geleerde' en de angst voor de wetenschap die daarmee gepaard gaat, een angst die de positivisten van de 19e eeuw weten aan bijgeloof, waarvan zij John Dee als een belachelijk voorbeeld aanvoerden. John Dee ging alvorens aan een hermetische opdracht te beginnen eerst vurig ging bidden.

1 FILOLOOG CASAUBON †1614 was een groot kenner van het Grieks. Zijn hoofdwerk waren de edities van Athenaeus en Polyaenus, zijn bekendste werk is *De Satyrica Graecorum poësie et Romanorum Satira* (1605). De uitnodiging van Hendrik IV. Door de godsdiensthaat werd zijn hoogleraarschap geweigerd en na de moord op Hendrik in 1610 verhuisde hij op uitnodiging van Jacobus I naar Londen waar hij zijn letterkundige werk onder gunstige omstandigheden voortzette. In 1603 gaf hij de *Historia Augusta* uit, een serie biografieën gewijd aan Marcus Aurelius, Hadrianus, Antonis Pius, Aelus Verus e.a. Na de oorlog heeft *Historia Augusta* een belangrijke rol gespeeld in talloze onderzoeken. ZIE: Pierre Grimal *Marc Aurèle*, 1991, Baarn 1994.

2 GNOSIS: Esoterische kennis op basis van de christelijke gedachte aan verlossing en overwinning van het kwaad. LITERATUUR: Wouter Hanegraaff *Dictionary of Gnosis and Western Esoterism*, 2005; Tobias Churton *Geschiedenis van de gnosis*, Teleac 1989; H. Jonas *Het gnosticisme*, 1969

3 demiurg: (Gr.) Bouwer van de wereld, het intellect dat de chaos tot kosmos omvormde.
archont: (Gr.) Overheidspersonen in het oude Athene.

JOHN DEE (1527-1608)

John Dee was adviseur op het gebied van de navigatie en verwierf in 1570 wetenschappelijke faam door zijn redactiewerk aan de vertaling van Sir Henry Billingsley van de werken van Euclides. Dee's werk stimuleerde de belangstelling voor wiskunde in Engeland. Zijn laatste wetenschappelijke werk dateert van 1583 en is een vertoog over de noodzaak van kalenderhervorming. Dee genoot vooral bekendheid als hofastroloog. Hij had zich hier al vanaf zijn studententijd mee beziggehouden en moest in 1547 naar Leuven moeten uitwijken in verband met geruchten in Cambridge over 'toverij'. Ook schreef hij een boek over cryptografie, *Monas hieroglyphica* (1563), nadat hij de *Steganographia* van Trithemius had gelezen. Het lijkt alsof de *Monas* evenals de *Steganographia* over het verband tussen magie en getallen gaat, maar in essentie gaat het over geheimschrift.

John Dee maakte na 1580 kennis met de Edward Kelley (1555-1595) met wie hij samen de engelentaal *Enochiaans* ontdekte. Kelley had spiritistische gaven en Dee publiceerde wat de geesten zoal met Kelley bespraken. Kelley schijnt Dee ervan overtuigd te hebben dat de geesten hun opdroegen van vrouw te ruilen.[1] In 1583 wisten Dee en Kelley de Poolse graaf Albert Laski ervan te overtuigen dat ze ijzer in goud konden veranderen en zo zijn financiële problemen konden gladstrijken. Toen de graaf vrijwel tot de bedelstaf was gebracht door alle 'proeven', ging het tweetal naar Praag, naar het hof van Rudolf II van Habsburg. Het einde van dit avontuur was dat Rudolf ze eruit gooide. Kelley viel dood toen hij met geknoopte lakens uit de gevangenis ontsnapte; de reputatie van John Dee was aan flarden.

Volgens de Britse historicus Frances Yates legde Dee tijdens zijn verblijf in Duitsland de basis voor de latere beweging van de *Rozenkruisers*.[2] Dee's streven naar eenheid van kennis en levenswijsheid, beschreven in het boek *Monas hieroglyphica* maakte diepe indruk.[3]

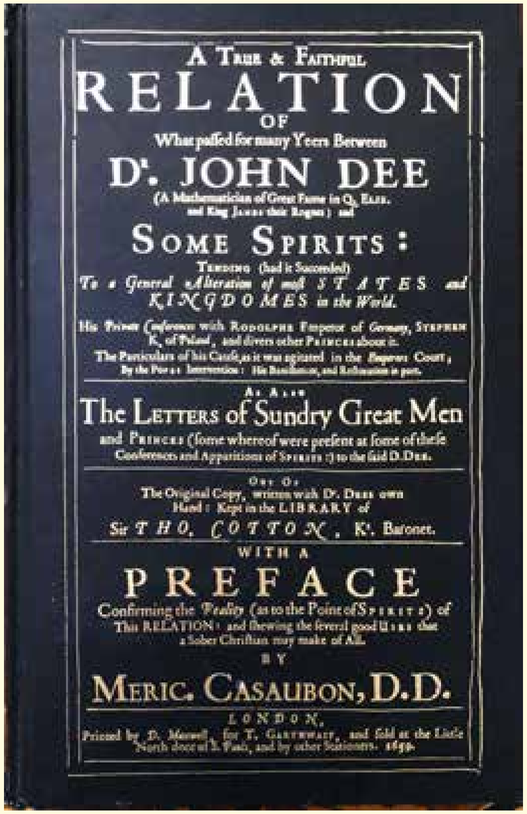
Na het overlijden van koningin Elizabeth I in 1603 viel Dee in ongenade bij haar opvolger Jacobus I. Misschien omdat Dee de executie van diens moeder Mary, *Queen of Scots*, correct had voorspeld en misschien omdat de protestant Jacobus niets moest hebben van magie, zoals blijkt uit zijn afkeer van de *koninklijke aanraking*, een Engels en Frans koninklijk gebruik om scrofula, *the king of evil* te genezen.[4]

1 'Dee' s echtgenote was aantrekkelijk.'

2 *The Rosicrucian enlightenment*, 1972

3 *Heilig teken van eenheid*, 1564

4 BRONNEN: J. Randi *The mask of Nostradamus* 1990; C. MacKay *Extraordinary popular delusions & the madness of crowds* (1841) 1980; J. B. Easten in C. C. Gillispie Dictionary. *of scientific biography* 1970-'80

EEN GEHEILIGDE HEILIGE STEEN EN EEN BIJZONDERE OPENBARING

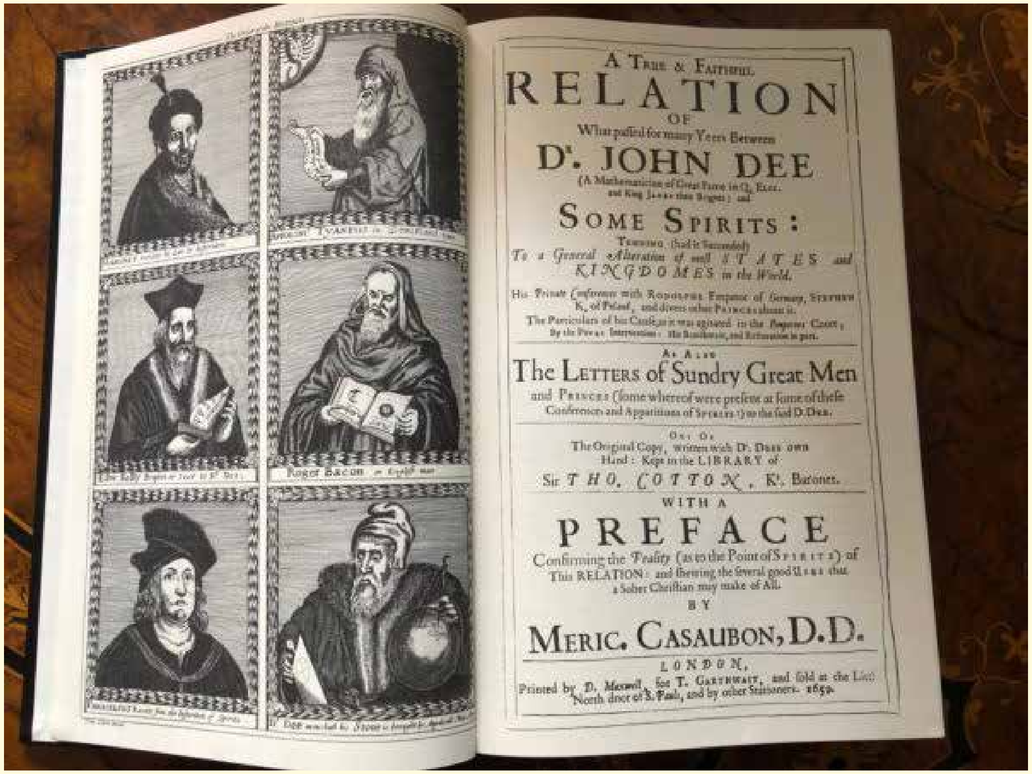
Lapis sacer sanctificatus et praecipuus manifestationis[1]

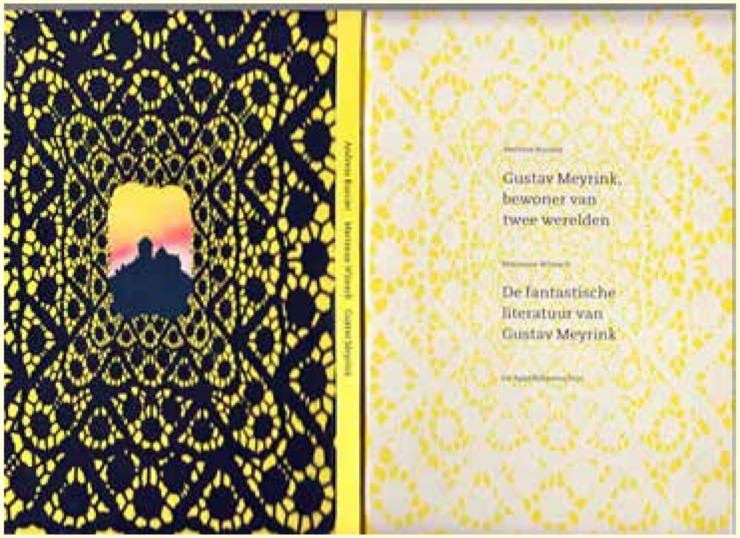
SIR JOHN DEE OF GLADHILL – is een naam waar weinigen in hun leven over gehoord hebben. Toen ik zo'n 25 jaar geleden zijn biografie las, een levenslot zo avontuurlijk, mysterieus, facsinerend en zo huiveringwekkend en onvergelijkbaar, drong zijn leven zo diep in mijn wezen door dat ik 's nachts naar het Alchimistenstraatje op de Praagse Burcht begaf en mij in de roes verloor dat uit een vervallen deurtje van een amper manshoog huisje John Dee mij in de door de maan beschenen straat in levenden lijve tegemoet zou komen en met mij een gesprek zou aanknopen over de geheimen van de *alchemie*. Niet de 'alchemie' die doorgronden wil hoe onedel metaal tot goud kan getransformeerd. Nee, hoe de mens zijn sterfelijk bewustzijn kan ontstijgen en zichzelf nooit meer verliest. — Er gingen maanden voorbij waarin de figuur van John Dee uit mijn verdween, maar hij kwam terug, meestal in mijn dromen, onuitwisbaar, helder, duidelijk. Niet vaak, wel regelmatig, zoals de 29e februari die eerst uit vier delen moet worden samengevoegd voordat in een schrikkeljaar gezegd kan worden: *Het is een hele dag geworden.* — Na mijn beginnende schrijverschap werd mij volstrekt helder dat ik deze John Dee niet meer los kon laten en besloot, als dienaar van een gedachte niet de schepper, zijn lotgevallen vast te leggen en wel zo goed en zo kwaad als ik daartoe dan in staat was. — Twee jaar geleden nam ik het 'besluit'. Iedere keer als ik aan mijn schrijftafel zat, werd ik honend aangesproken door een innerlijke stem: *Wil je een historische roman schrijven? Weet je niet dat alles wat met de geschiedenis te maken heeft doortrokken is van lijklucht, een weerzinwekkende lucht als van oude veren, waar de geur van het levende heden mist?* Als ik het plan wilde opgeven, riep 'John Dee' mij tot de orde, hoe ik me ook verzette. De gedachte om de lotgevallen van een hedendager te vervlechten met die van de verleden John Dee bracht verlossing. Of ik zelf die levende mens ben? Ik kan het kunnen beamen en kunnen ontkennen. Portretschilders leggen daar zonder het te willen iets van hun in zoals schrijvers met hun personages. Wie John Dee was? Wel, lees mijn boek. Hier zeg ik dat hij een gunsteling was van Elisabeth en haar de raad gaf Groenland en Noord-Amerika te onderwerpen aan de Kroon. Het plan werd goedgekeurd, de legerleiding wachtte op het bevel en op het laatste moment trok de grillige koningin haar besluit in zoals de huidige landkaarten laten zien! Toen Dee zag dat zijn eerzuchtige plan schipbreuk had geleden, besloot hij een onaards land te exploreren, een *ander* land waarover in onze tijd net zo hard gelachen wordt als destijds over het «Amerika» waarvan Columbus droomde. Naar dat «andere» land ging hij op weg, vastberaden en doelmatig. Zijn reis was afmattender, huiveringwekkender en sopender dan die van Columbus en ging ook verder, veel verder. Wat wij uit de overlevering weten is al angstaanjagend genoeg, hoe schokkend waren zijn belevenissen waar wij niets van weten! Leibniz heeft hem terloops genoemd, de geschiedschrijvers hebben er amper een lemma geproduceerd. Wat niet begrepen is niet per definitie «dwaas». Ik ben zo vrij te geloven dat John Dee verre van dwaas was. Vast staat dat John Dee een van de grootste geleerden van zijn tijd was. Geen vorst in Europa die hem niet gevraagd heeft aan zijn hof te komen. Keizer Rudolf liet hem naar Praag komen. Daar maakte hij, zo luidt het verhaal, goud uit lood. Zijn vurigste streven was echter niet gericht op de transformatie van metalen. Het was gericht op een andere transformatie.
Welke dat is, heb ik in mijn roman uiteen gezet.[2]

1 G. QUISPEL *Gnosis – De derde component van de Europese cultuurtraditie*, 9789067322904
MEYRINK, G. *De engel van het westelijk venster*, 9789067320597
Volgens Gustav Meyrink is er in deze mensenwereld het oorspronkelijke leven: de innerlijke mens. De zoekende mens heeft geen inzicht en schept illusies die hem te gronde richten. Die illusies noemt Meyrink *engelen van het westelijk venster*. 'Rust is te vinden door binding te houden met *het juweel met de twaalf vlakken*'. Dit alles aan de hand van het levensverhaal van *John Dee*, alchemist in de tijd van Elisabeth I (1533-1603).

2 Gustav Meyrink over *Der Engel vom westlichen Fenster* in het maandblad *Der Bücherwurm*, Leipzig 1927.

Andreas Burnier Marianne Wünsch *Gustav Meyrink, bewoner van twee werelden*

Trouw 20 december 996

Nagelaten proza: zijn beste stukken uit Vrij Nederland.

Andreas Burnier: Gustav Meyrink, bewoner van twee werelden. Marianne Wünsch: De fantastische literatuur van Gustav Meyrink. De Appelbloesem Pers, Amsterdam; 56 blz. ƒ 24,90.
Twee schetsen over het werk van de Oostenrijkse schrijver, die leefde van 1868-1932. Hij is vooral bekend door 'De Golem'.

Trouw
VRIJDAG 20 DECEMBER 1996

De wereld van de engel van het westelijk venster is van een verwarrende orde. Het vinden van de eigenlijke verbindende ordening is complex door wisselende rangorde. Eén oorzaak hiervan is dat *De Engel* als de *summa* van Meyrinks oeuvre kan worden beschouwd. Alle belangrijke thema's van zijn voorgaande boeken komen voorbij. Er zijn vele ordeningen. Wat is de ordening der ordeningen? Een recensent en tijdgenoot van Meyrink wees op de vraag die door de tekst impliciet wordt opgeworpen: *Wat is werkelijkheid?* Deze vraag verbindt Meyrinks werk met dat van een groot aantal schrijvers van zijn tijd.

Het probleem van de verborgen ordening waarnaar men zoekt, weerspiegelt zich in de wijze waarop het figurenensemble van de roman is georganiseerd. Elke figuur heeft meerdere 'zijden', en naar gelang de invalshoek waaronder ze worden aanschouwt, vormen zich verschillende groepen. Figuren die aanvankelijk in de ene rol optreden, blijken naderhand dubbelrollen te spelen. Zo'n verdubbeling kent ook de ruimtelijke ordening. Het omniversum van de roman bevat talrijke zijtonelen cq. 'boven-' of'ondertonelen'.

Wat bij deze wisselende rolbezetting constant blijft is de hiërarchische orde. Vaak treedt een type verhouding op dat is gebaseerd op een schijnbaar eenzijdige afhankelijkheid tussen twee strijdige, en tegelijk complementaire rollen. Heerschappij, macht, bezit en kennis vormen zulke relaties. In hen is een van de partners altijd superieur, terwijl de ander zich laat leiden. Zulke verhoudingen zijn kenmerkend voor de literatuur van Meyrinks tijd.

In *De Engel* komen ze in vele varianten voor: aardse heersers, hetzij op geestelijk (*de bloedige bisschop*) of op wereldlijk gebied (*Elisabeth, keizer Rudolf*), staan naast overheersten. Dragers van reële maatschappelijke of magische macht (*rabbi Löw, Theodor Gärtner*) staan naast machtelozen. Bezitters van de meeste uiteenlopende zaken (geld, vrouw, dolk) staan naast bezitlozen, dragers van aardse kennis (*John Dee* als geleerde) of van metafysische kennis (*rabbi Löw*) naast leerlingen en niet-ingewijden. Wie over de ene 'waarde' beschikt, beschikt niet per se over de andere. Iemand die bijvoorbeeld bezit heeft, hoeft niet ook kennis te hebben. Beschikt iemand over de aardse variant van iets, dan wil dat niet zeggen dat hij eveneens over de bovenaardse variant ervan beschikt, en omgekeerd. Zo heeft keizer Rudolf politieke macht en rabbi Löw magische macht. ***John Dee***, die tijdens zijn leven geen heerser is, kan dit in principe aan gene zijde van het leven wèl worden.

Wanneer iemand over een waarde beschikt, zal een ander nooit op hetzelfde moment over diezelfde waarde beschikken. De waarden zijn individueel en ondeelbaar. Wereldlijke heerschappij blijft voor John Dee onbereikbaar zolang hij aan de zijde van Elisabeth leeft. De omstreden dolk kan steeds slechts door één iemand worden bezeten. Het is een ondeelbaar object. Twee 'heersers' in de magie, zoals Gärtner/Gardener en rabbi Löw, treden nimmer gelijktijdig in dezelfde wereld op. Van twee concurrerende, verwante machten is altijd één onbetwistbaar de sterkere (*de strijd tussen Bartlett Green en Garden er om John Dee's lijk*). Eén vrouw (Jane) kan niet aan twee mannen (John Dee en Kelley) tegelijk toebehoren.

Strijd, concurrentie en rivaliteit zijn het kenmerk van deze wereld. Hierin schuilt ook de betekenis van de talrijke analogieën met dieren. Zo behoren tot de wereld van Isaïs allerlei soorten katachtigen (kat, panter, leeuw) en wordt een andere groep (Rudolf, rabbi Löw) door roofvogels (adelaar, gier) gesymboliseerd. In mindere mate komen ook de slang (kardinaal) en de spin voor. Het zijn zonder uitzondering dieren die van jacht, strijd en buit leven, en wier logische complement de prooi is. Een dergelijke verdierlijkte wereld is een veelvuldig voorkomend verschijnsel in de literatuur van deze tijd. Denk aan Thomas Manns *Zauberberg* met zijn talloze verwijzingen naar dieren en dierlijk gedrag. Of aan Kafka's *Schloß*, waarin dieren de wereld van het dorp karakteriseren, of aan Alfred Kubins *Die andere Seite*, waarin dieren de ondergang begeleiden.

Verslinden, opvreten, uitzuigen komen keer op keer naar voren als manieren om zich een vreemde persoon toe te eigenen. Een grensgeval is het zuiver parasitaire bestaan, dat vampierachtig, zonder eigen leven, van dat van anderen leeft. Dit is, bijvoorbeeld in de ogen van John Dee, het geval met Elisabeth. Het is de bestaanswijze van de bedrieger *John Kelley* en niet in de laatste plaats van de groene engel, die immers leeft van dezelfde mensen die hem hebben voortgebracht. Hij 'vreet' aan het eind Kelley zelfs levend en wel op. In dit verband moet ook 'de zuigende dood welke de vrouw brengt' worden geplaatst.

Partnerschap en gelijkwaardigheid bestaan noch tussen mensen noch tussen waarden. Nergens komen twee figuren voor die door het bezit van eenzelfde waarde een gelijke rang bezitten. Twee waarden zijn nimmer gelijk. Het is een dynamische hiërarchie, gekenmerkt door onevenwichtigheid en ongelijkwaardigheid. Iemand die over geen enkele waarde beschikt, zal er een willen verwerven. Wie in haar of zijn eigen ogen een lage waarde bezit, streeft naar een hogere. De figuren worden in hun strijd geflankeerd door helpers en tegenstanders, of zij nu, zoals Bartlett en Gardener, behoren tot duidelijk begrensde metafysische gebieden met vaststaande waarden, of zich, zoals Mascee-Lipotin, steeds aansluiten bij de sterkste van het moment.

Wanneer iemand een waarde wil veroveren, moet een ander deze noodzakelijkerwijs verliezen. Winnaars en verliezers houden elkaar in evenwicht. Om een nieuwe waarde te verkrijgen zal men ofwel een oude waarde moeten prijsgeven, ofwel haar van een ander moeten afnemen.

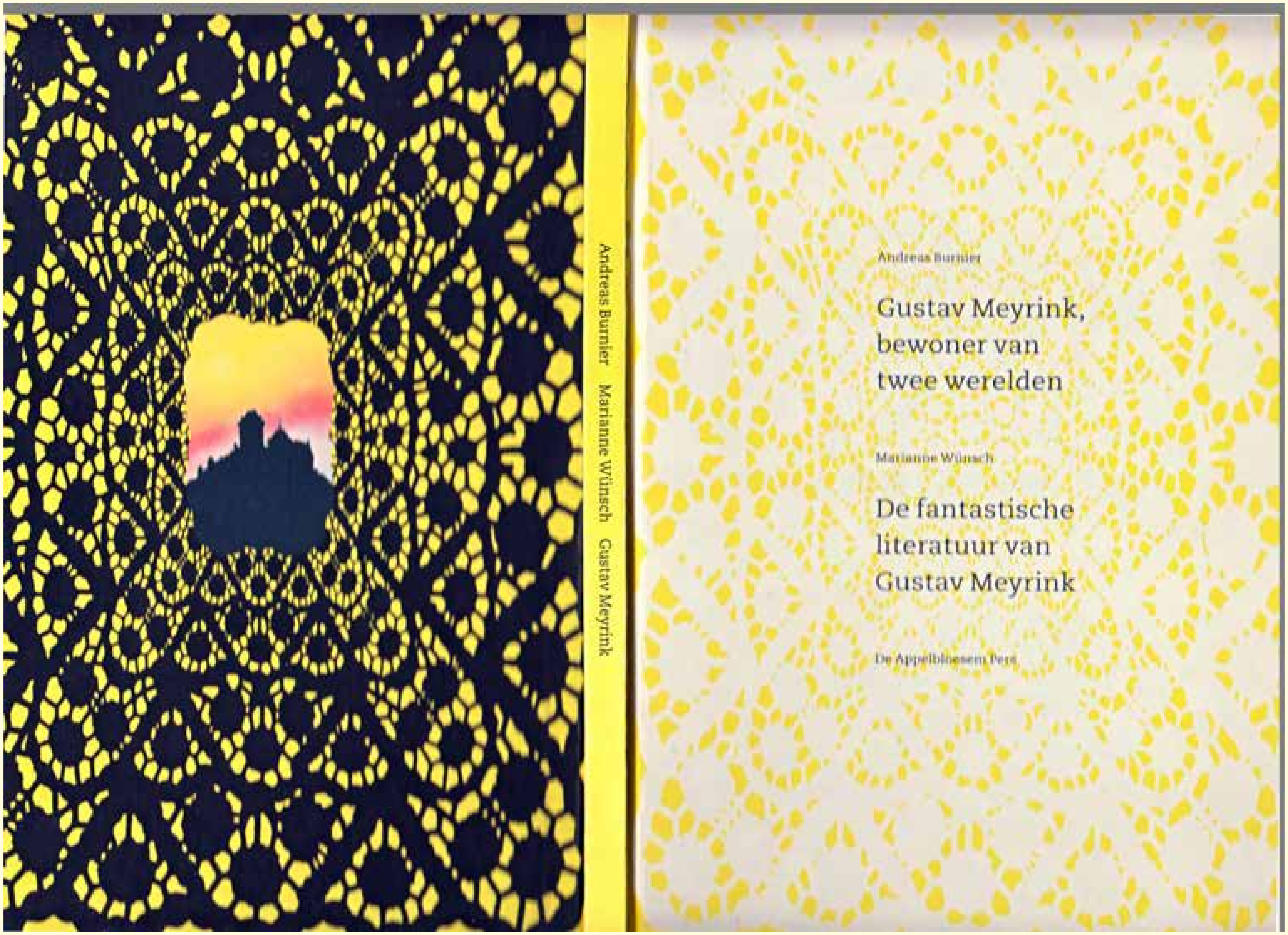
Waarde en offer zijn nauw met elkaar verbonden. Het maakt daarbij geen verschil of men het offer zelf brengt, dan wel een ander ertoe dwingt. In het gunstigste geval wordt het offer vrijwillig gegeven. Het belangeloze prijsgeven van haar eigen ik door Johanna, maakt het voor een ander (de ik) mogelijk om zichzelf te vinden en zich met 'de koningin' te verenigen.

Deze wereld functioneert dus als een afgebakend, gesloten systeem, een wereld waarin alles kan veranderen, maar de som constant blijft.[1]

1 Gustav Meyrink, *Biografische kleinoden deel 2*, vert. M. van Duyn en D. Mok, Amsterdam 1996 (fragment).

Als eerste in deze reeks verscheen ‹Geheim is geheim› van Mary Noothoven van Goor.

▸zet- en drukwerk: *De Appelbloesem Pers*, Amsterdam◂▸bindwerk: *Van Waarden*, Zaandam◂▸ontwerp: *Marianne Elbers*, Amsterdam◂▸illustratie achterplat: *Marin de Swart*, Amsterdam◂▸letter: PMN *Caecilia*. ¶ © 1988 Andreas Burnier/◂▸uitgeverij *Meulenhoff*, Amsterdam◂▸oorspronkelijke uitgave▸uitgeverij *Martinus Nijhoff*, 1988◂▸© 1975 *Marianne Wünsch; Droemersche Verlaganstallt Th. Knaur Nachf.*, München ◂▸ © 1996 deze uitgave: De Appelbloesem Pers, Amsterdam◂▸-CIP-gegevens *Koninklijke Bibliotheek*, Den Haag◂▸Burnier, Andreas◂▸*Gustav Meyrink, bewoner van twee werelden*◂▸Andreas Bumier.◂▸-*De fantastische literatuur van Gustav Meyrink*/ Marianne Wünsch;◂▸[vertaald uit het Duits en bewerkt door *Mark van Duijn*]; Oorspronkelijke◂▸titel: *Auf der Suche nach der verlorenen Wirklichkeit*.◂▸Amsterdam: De Appelbloesem Pers▸ *(Biografische kleinoden;* №2)◂▸ISBN 90-70459-09-4 ▸NUGI 631 -SISO 245.5- UDC 235.3 (44)◂▸ TREFW.: Meyrink, Gustav; mystiek en magie in de literatuur; essays.

ONTWERP: *Marianne Elbers* ◂▸ILLUSTRATIE ACHTERPLAT: *Marin de Swart*.
De mysterieuze zuigende werking van de *Burcht* is tot genoegen uitgevoerd.

J. L. WILLEM SEYFFARDT JR. WAS DE OPVOLGER VAN J. L.W. SEYFFARDT SR. Het erelid van de *Vereniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels* vestigde zich op 1 september 1849 als Duits boek- en kaartverkoper te Amsterdam. Aanvankelijk op de Nieuwendijk, later in het pand, waar hij jarenlang zijn zaak gedreven heeft, Damrak 99, bij de Dam, op de plaats waar thans het gebouw van de Incassobank staat.
Op 1 januari 1890 kwam J. L. Willem Seyffardt met zijn beide broers in de boekhandel van zijn vader, die zich toen uit zaken terugtrok. Als *Seyffardt's Boekhandel* werd de zaak, onder dezelfde firmanaam, in vennootschap voortgezet. Zij legde zich voornamelijk toe op de handel in Duitse- en Nederlandse boeken, in muziek en in land- en zeekaarten. In 1919 zette hij de muziekhandel voort in vennootschap met zijn zoon C. Seyffardt, onder de firmanaam *Seyffardt's Muziekhandel*. De boekhandel werd door Seyffardt alleen onder de bestaande naam van *Seyffardt's Boekhandel* voortgezet. In 1926 richtte hij met zijn zoon en W.L. Salm de N.V. *Seyffardt's Boek- en Muziekhandel* op, waarvan hij commissaris was. Intussen was in 1918 het pand op het Damrak verkocht; het werd later afgebroken. De muziekuitgeverij ging in 1929 over aan de firma *G. Alsbach & Co.*, de boekenuitgeverij was toen gevestigd in de Gravenstraat 6, vanwaar zij in 1930 verhuisde naar Singel 113. In 1932 trad J. L. Willem Seyffardt af als commissaris en trok zich uit zaken terug. In 1934 gingen de firmanten uit elkaar. Het fonds werd in juli van dat jaar geveild. Zijn collectie platen en foto's van Amsterdam gingen naar architect Kok. In de jaren 1908-1910 was Seyffardt jr. commissaris van de A.D.V. *Schoolboekhandel*.[1]

SEYFFARDT'S BOEK- EN MUZIEKHANDEL

PROF. DR. RUDOLF OTTO

HET HEILIGE

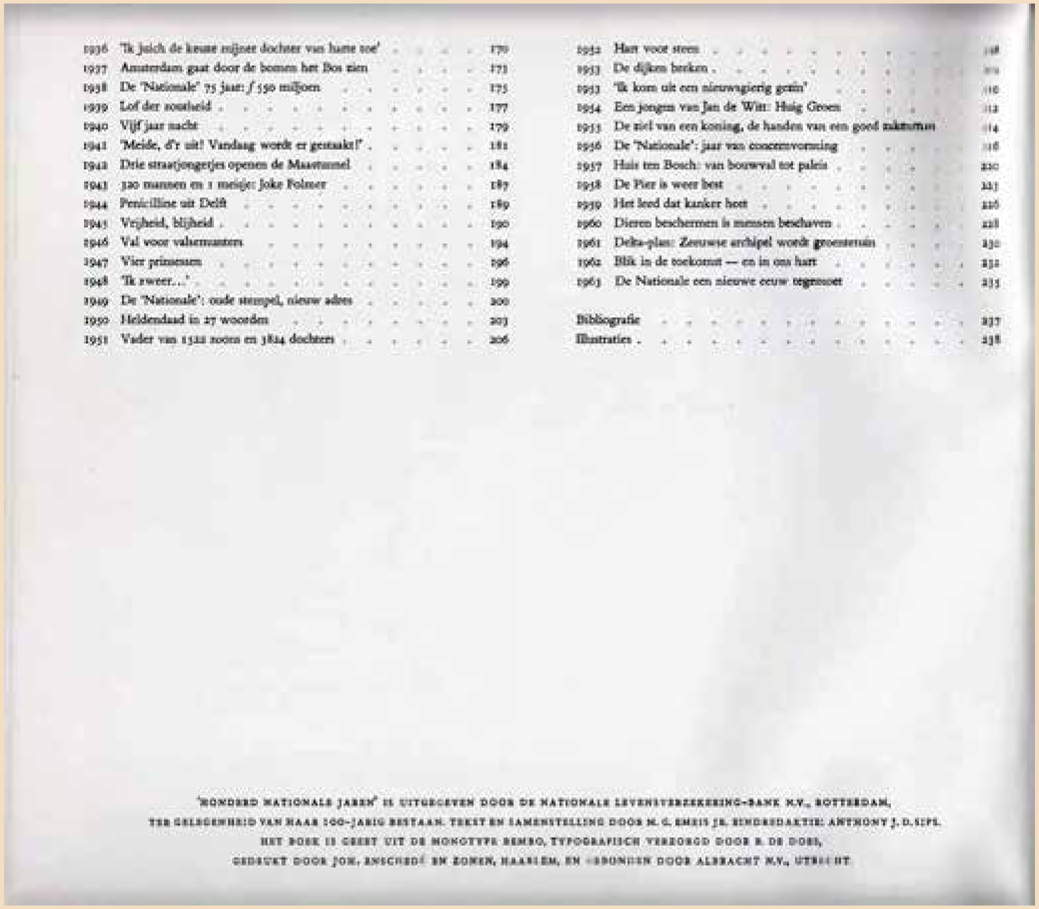
OVER HET IRRATIONEELE IN DE IDEE VAN HET GODDELIJKE EN DE VERHOUDING ERVAN TOT HET RATIONEELE
UIT HET DUITSCH VERTAALD
DOOR J. W. DIPPEL,
THEOL. DOCTS. TE AALTEN.
MET EEN INLEIDEND WOORD VAN
PROF. DR. G. V. D. LEEUW,
HOOGLEERAAR TE GRONINGEN.

SEYFFARDT'S BOEK- EN MUZIEKHANDEL
AMSTERDAM 1928

1 BRON: *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 108 (1941)
Anoniem: *Heiligen en hun attributen*, Seyffardt's uitgeverij, Amsterdam z.j. 236 blz.
Dr. Dirk Loenen: *Vrijheid en gelijkheid in Athene, Vrijheid en gelijkheid in Athene*, Seyffardt Amsterdam 1930.
J. Suys: *Leo Sjestov's protest tegen de rede. Biografie van een russisch denker*. Amsterdam, Seyffardt, 1931, 232 pp.
Prof. dr. Rudolf Otto: *Het heilige, Over het irrationeele in de idee van het goddelijke en de verhouding ervan tot het rationeele* (1917), uit het Duitsch vertaald door J. W. Dippel, theol. docts. te Aalten. Met een inleidend woord van Prof. Dr. G. v.d. Leeuw, hoogleeraar te Groningen. Seyffardt's boek- en muziekhandel, Amsterdam 1928 [annotatie: Naar de 14e dr.: Gotha, 1926: *Das Heilige. Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen*]

'HONDERD NATIONALE JAREN' IS UITGEGEVEN DOOR DE NATIONALE LEVENSVERZEKERING-BANK N.V., ROTTERDAM,
TER GELEGENHEID VAN HAAR 100-JARIG BESTAAN. TEKST EN SAMENSTELLING DOOR M. G. EMEIS JR. EINDREDAKTIE: ANTHONY J. D SIPS.
HET BOEK IS GEZET UIT DE MONOTYPE BBMBO, TYPOGRAPISCH VERZORGD DOOR B. DE DOES,
GEDRUKT DOOR JOH, ENSCHEDÉ EN ZONEN, HAARLEM, EN GEBONDEN DOOR ALBRACHT N.V., UTRECHT

'HONDERD NATIONALE JAREN' IS UITGEGEVEN DOOR DE NATIONALE LEVENSVERZEKERING-BANK N.V., ROTTERDAM,
TER GELEGENHEID VAN HAAR 100-JARIG BESTAAN. TEKST EN SAMENSTELLING DOOR M. G. EMEIS JR. EINDREDAKTIE: ANTHONY J. D. SIPS.
HET BOEK IS GEZET UIT DE MONOTYPE BEMBO, TYPOGRAFISCH VERZORGD DOOR B. DE DOES,
GEDRUKT DOOR JOH. ENSCHEDÉ EN ZONEN, HAARLEM, EN GEBONDEN DOOR ALBRACHT N.V., UTRECHT

Directie Bijkantoor der Amsterdamsche Bank N.V.

Paleis Soestdijk,
december 1962.

De levensverzekering is een van de belangrijkste pijlers van de Nederlandse economie. Zij verstrekt financiële zekerheid aan talrijke mensen en door haar beleggingen creëert zij nieuwe welvaart.

Nederlands grootste levensverzekering-maatschappij de "Nationale" herdenkt het feit dat zij een eeuw lang deze zegenrijke taak heeft verricht.

Door de snelle aanwas van de bevolking en de expansie op alle gebieden van het bedrijfsleven zal ook de toekomst voor de "Nationale" een krachtige uitdaging inhouden.

De Nationale Levensverzekering-Bank gaat thans een nieuwe eeuw tegemoet. Moge zij daarin de kracht ontplooien en de wijsheid vinden die haar in het verleden gekenmerkt hebben.

Prins der Nederlanden

De kinderjaren van de kinderpostzegel 1924

VEEL MENSEN ZOEKEN SERIEUS NAAR SPIRITUALITEIT. Wat dat begrip ook mag inhouden, het heeft in ieder geval te maken met een sfeer die traditioneel HET HEILIGE of sacrale wordt genoemd. Maar wat is dat heilige? Wie op zoek gaat naar het sacrale komt oog in oog te staan met de 'sfeer van het grondeloze' stelt universitair docent filosofie Douwe Tiemersma.

HET VERLANGEN NAAR HET HEILIGE of *sacrale* lijkt teruggekeerd te zijn, maar erg bekend met die sfeer van het heilige is onze samenleving niet meer. Wat kan het heilige of sacrale in onze situatie betekenen? Het woord sacraal (heilig, geheiligd, gewijd) krijgt zijn betekenis in de tegenstelling tot 'profaan'. het heilige is een kwalitatief andere werkelijkheid dan de profane, wereldse werkelijkheid. Het is min of meer bovennatuurlijk, het transcendeert de gewone, praktische wereld.
In oude culturen ging het om een hogere macht die zich in de wereld manifesteert, in opmerkelijke natuurverschijnselen als de bliksem, de storm, maar ook een berg, een rivier, een grote boom. Ook deze verschijnselen en plaatsen waren dan heilig. Mozes moest bij het brandende braambos zijn sandalen uitdoen, want de grond waarop hij stond, was heilig door de aanwezigheid van God. Deze heilige aanwezigheid werd in het christendom herkend in de persoon van Jezus. Met Pinksteren was er de *uitstorting van de heilige Geest*. In ruimere zin is de hele schepping een uiting van de heerlijkheid van God en in die zin heilig (*Jesaja 6,3*). Wanneer HET HEILIGE zich op intense wijze manifesteert, komen de specifieke kwaliteiten duidelijk naar voren. Het heilige wordt ervaren als iets groots. Het is geheimzinnig en machtig. De Duitse godsdienstwetenschapper RUDOLF OTTO (1869–1937) beschreef *het heilige* als huiveringwekkend (*tremendum*), onbenaderbaar, overmachtig, groots (*majestas*), energetisch, vol wil en kracht, en als het onbegrijpelijke volstrekt Andere (*mysterium*). De ervaring van het heilige gaat gepaard met een gevoel van *afhankelijkheid* en eigen nietigheid. Mensen hebben daarbij weinig meer te vertellen, ze staan met de mond vol tanden.
HET HEILIGE wekt fascinatie en afkeer op. Enerzijds worden mensen aangetrokken en verlangen zij ernaar, want eraan deelhebben belooft een grootser bestaan, heil, geluk. Het heilige is dat wat heil-ig is, wat verbonden is met het heil. Het heil is de voleinding van de mens, het bereiken van het hoogste doel, van de hoogste mogelijkheid, vooral geformuleerd als het hoogste geluk. In de christelijke theologie gaat het om de voleinding van het menselijk leven in de gemeenschap met God. Anderzijds is er een heilige huiver en afschrikking, want het contact met HET HEILIGE is niet zonder gevaar. Het gedrag en de houding ten opzichte van het heilige zullen een juiste vorm moeten hebben – die van bekering, nederigheid, ontvankelijkheid, geloof. Het gaat om verlossing, bevrijding, vergeving van zonden. Elke religie is dan ook gericht op een juiste relatie met HET HEILIGE; het Latijnse *religare* betekent verbinden. Daarin hebben geloof, ritueel, cultuur, kennis, devotie, reiniging, wijding, enzovoort een plaats. Een principiëler punt bij de *huiver* is dat in het contact met HET HEILIGE veel van datgene waarmee een persoon zich identificeert en waaraan hij ten diepste aan gehecht is, zal moeten verdwijnen. Vaak is dat een pijnlijk proces, dat angst oproept.

1 'Spiritualiteit en het sacrale', *VolZin* 19 november 2004

HET HEILIGE is voor een groot deel uit onze samenleving verdwenen. Vanaf het begin van de Moderne Tijd in de zestiende eeuw is het bergafwaarts gegaan met de aanwezigheid van HET HEILIGE. De Reformatie beperkte *het heilige* tot de *relatie* met God. De opkomst van de wetenschap bevorderde en bevestigde de mechanisering van het wereldbeeld. Voor HET HEILIGE was steeds minder plaats. In de Verlichting van de achttiende eeuw kwam de autonomie van de rationele mens naar voren. De negentiende eeuw leverde Darwin en het *biologisme* (de mens als het religieuze dier), Feuerbach, Freud en het *psychologisme* (het religieuze is een projectie), Nietzsche (God is dood).[1] In de jaren zestig van de vorige eeuw voltooide de christelijke theologie zelf de ontmythologisering, zodat weinig overbleef van de diepte van 'het heilige'. Deze secularisatie zette zich door en de religieuze dimensie verdween uit allerlei terreinen van het leven. Hooguit bleef een persoonlijke ervaring over. De *theologie* (godsleer) werd een *antropologie* (mensleer); over God werd alleen gesproken in termen van menselijke ervaring binnen de wereldse horizon. Foucault liet zien dat de noties God en mens verbonden zijn en stelde: nu God verdwenen is, zal ook de mens verdwijnen. Er is geen absolute grond en de eindige mens zal deze grond zeker niet in zichzelf kunnen vinden. Waar het zogenaamde postmodernisme zich doorzette, vond dat verdwijnen van 'de mens' inderdaad plaats. De identiteit van de mens lost meer en meer op in de vluchtige en oppervlakkige verhalen en beelden van media met vlot taalgebruik. Wat overblijft, is voornamelijk een virtuele identiteit.

1 VGL. de kritsche noten over de verschillende *isme's* in FB 9.

Het leven gaat om nauwelijks meer dan het pragmatisch functioneren en de zorg dat het ‘prettig’ blijft. In afgezwakte betekenis speelt HET HEILIGE nog steeds een rol in onze samenleving, zij het in een geseculariseerde vorm. Het woord *heilig* slaat dan op allerlei zaken die men erg belangrijk vindt, de ‘heilige huisjes’. Voor veel mensen zijn gezondheid en geld heilig. In allerlei opleidingen is winnen, doelpunten maken en daarvan afgeleid ook de zg. *kanjers* heilig werden verklaard. Bekend is de foto van Seedorf met een doornenkroon met de tekst: ‘Verlos ons, Clarence’. HET HEILIGE met de oorspronkelijke verwijzing naar een overstijgende orde is echter in al die afgeleide vormen niet in het geding.

Een groeiend aantal mensen zoekt een spiritualiteit waarin die sacrale, transcendente, het profane overstijgende orde, wel aanwezig is. De beperkte en afgezwakte vormen blijven namelijk onbevredigend; de heiligheid van geld, gezondheid, voetbal, enzovoort, blijkt zomaar aangetast te kunnen worden en te kunnen verdwijnen. Steeds opnieuw vindt dan een heiligverklaring plaats, zelfs bij cynisch geworden mensen, want het sacrale verlangen is eindeloos. Hypes wisselen elkaar af in een voortdurende kringloop. Hoe deze kringloop te doorbreken? Dat kan door de cirkel te overschrijden, door een *absolute transcendentie*, dat wil zeggen: door HET HEILIGE niet meer te projecteren op beperkte vormen, die, als resultaat van verafgoding, niet meer dan pseudo-goden en afgoden kunnen zijn.

Is dan de terugkeer naar de oude ervaring van heiligheid de oplossing? Daarin was tenminste een authentiek besef van *het heilige*. Als dit al zouden kunnen – maar teruggaan naar de tijd vóór de ontmythologisering en secularisering is onmogelijk – dan nog blijft er dezelfde problematiek bestaan: HET HEILIGE wordt gevat in beperkte vormen en tegenover het profane gesteld. Ook dan wordt HET HEILIGE begrensd en aan condities onderworpen. De winst van de ontmythologisering is dat de god en goden van de mythen worden gezien in het kader van menselijke verhalen. Als supermensen blijven het wezens met al te menselijke eigenschappen. Die eigenschappen blijken projecties te zijn, voortkomend uit de gelovigen zelf. Dat wordt nu doorzien en de projecties worden opgelost. Maar de ervaring van transcendentie gaat gauw verloren, als de horizon die van de alledaagse praktische mens blijft. De mythologiekritiek is verder gegaan; het postmodernisme heeft laten zien dat ook de denkbeelden over de mens constructies zijn, verhalen. De mythologiekritiek heeft het ‘verhaal mens’ opengebroken.

MET ANDERE WOORDEN: de status van de postmoderne mens is niet duidelijk. Er is geen enkele houvast. Waar de ontmythologisering zich heeft doorgezet, blijven slechts relativisme, pragmatisme, of nihilisme over.

Wat nu? Voor de authentieke zoeker naar spiritualiteit zijn zowel de traditionele voorstellingen als de meer recente kritische ontwikkelingen problematisch. Beperkte vormen van sacraliteit voldoen niet. Deze vormen afschaffen en proberen het sacrale te vergeten in een pragmatisch leven voldoet evenmin. In de huidige situatie blijft er niets anders over dan de dimensie van het grondeloze open te laten. Dit is een leegte, een absolute leegte die onaantastbaar is, fascineert en doet huiveren. Dat is per definitie het heilige bij uitstek. Juist als elk houvast ontbreekt, kan dit heilige zich manifesteren. De hedendaagse situatie is er een van volledige afbraak. Deze gaat verder dan de oneindige ruimte die verschrikt (Pascal) en dan het absolute dat angst oproept (Kierkegaard). Want de verschrikking en de angst betreffen de menselijke existentie, die toch weer een leefbare sfeer zoekt. Nu is zelfs die existentie, het ik levend in de wereld, niet meer dan een verhaal met een virtueel bestaan. Het gaat niet langer zozeer om de dakloosheid van mensen (Buber), waarmee mensen op een of andere wijze moeten leven. De afbraak van het huis waarin mensen wonen, is zover doorgegaan dat ook de mens zelf werd afgebroken.

Degenen die verder gaan op het spirituele pad krijgen vroeg of laat met deze sfeer van absolute openheid te maken. Zij zullen de huiver en de fascinatie die van dit heilige uitgaat herkennen. De radicaliteit van die sfeer van absolute openheid vereist namelijk dat de zich in de loop der jaren ontwikkelde identiteit, de persoonlijkheid, oplost. In de absolute openheid kan namelijk geen zelfstandige vorm blijven bestaan, ook niet de afgebakende persoonlijkheid van de mens. Het ‘ik’ wordt op zichzelf teruggeworpen, tot vóór zijn welgevormde identiteit. Het ‘ik’ kan zich niet meer als een aparte identiteit handhaven - het verdwijnt. Over wat overblijft, is nauwelijks iets te zeggen. In elk geval is er het besef dat er geen scheidingen zijn, noch tussen mensen en dingen (object-subject), noch tussen mensen/dingen en het absolute. Er is geen tweeheid meer van het transcendente en het immanente, of van het heilige en het profane. Er is alleen een onuitsprekelijke openheid. In de *Upanishads* uit de achtste eeuw voor Christus wordt het zo gezegd: ‘Jij - Ātman - bent DAT - Brahman’.[1]

De vormen van de wereld, inclusief het ‘ik’ en de persoon, komen uit DAT voort en lossen er weer in op. Ze zijn geen vaste realiteiten en verstoren

1 ZIE *De Upanishads*, vert. Wim van der Laar, vw. Philip Renard, Tilburg 2014.

de non-dualiteit niet. Ook in een menselijke vorm, een menselijk leven, blijft er primair de deelname aan die absolute openheid. De hele menselijke ervaring, ook van het heilige, blijft bestaan, compleet met alle dualiteit die daarbij hoort. Deze doorbreekt echter niet de eenheid met de oorspronkelijke openheid. Dit is te vergelijken met de verhouding tot het eigen lichaam: het lichaam zijn wil niet zeggen dat het 'meer zijn dan het lichaam' wordt doorbroken. In dat 'meer zijn' is het lichaam opgenomen. Zo ook is het menselijk leven in de wereld ingebed in de 'non-dualiteit van de openheid'. De overgang naar die non-dualiteit vergt een overgave, een loslaten van de identiteit van de vertrouwde ik-persoon en alles wat in de wereld daaraan vastzit. Maar al te vaak blijft de spiritualiteit van mensen beperkt binnen het goede gevoel dat spirituele verruiming geeft. Aan de rand daarvan deinst men terug, omdat een verdere ontplooiing het offer van de ik-identiteit vraagt. Maar juist dat is de betekenis van het offer in de oude tradities; het blijft in elke authentieke spiritualiteit van kracht. Jezus deinsde niet terug voor deze offergave en christenen kunnen al evenmin hun oude 'ik' vasthouden. Ook van hen wordt gevraagd zichzelf los te laten, als het graan in de akker.
Dat de grondeloosheid doet huiveren en afschrikt, is begrijpelijk, maar in de gedaante van het heilige fascineert het ook. Spiritualiteit is gericht op deze heilige grondeloosheid. Spiritualiteit is deze onbeperkte dimensie openlaten, daarin alles laten gebeuren en herkennen dat wij in die onbegrensde ruimte opgenomen zijn. Dat ontdekken is de echte heiliging.▸

TEN DIEPSTE IS HET HEILIGE EEN IRRATIONEEL FENOMEEN.[1]

RUDOLF OTTO WEES OP DE DUBBELHEID VAN HET HEILIGE/GOD ALS AFSCHRIKWEKKEND EN FASCINEREND. Deze mix vormt de grondslag van de spirituele ervaring. Daardoor lukt het niet een God van liefde te onderscheiden van een gewelddadige God. Er is geen ontwikkeling binnen de Bijbel aan te wijzen naar een minder gewelddadig godsbegrip. Ook kunnen we niet zeggen, zoals Barth nog probeert, dat God de gevolgen van zijn geweld op zichzelf betrekt of dat Jezus vecht in de vorm van liefde.[2] We zullen tenminste moeten erkennen dat *aan God de wraak toekomt*.[3]

1 Theo L. Hettema in *Theologisch Debat* 1.1 (2004) 15-23.

2 Karl Barth, KD II/1 441 EN KD IV/1 268. Ik dank de verwijzing aan Gerrit G. de Kruijf in 'How Violence Disappeared From God' (LISOR *Congress Religious Change in Pluralistic Contexts*, 29 augustus 2003).

3 Vgl. *Dtn.* 32,35; *Rom.* 12,19; *Hebr.* 10,30.

Zelfs daar zit nog een zeker nut in. Door de wraak aan God toe te kennen, voorkom je menselijke eigenberechting. Beter in handen van God te vallen dan in mensenhanden (vgl. 2 *Sam.* 24,14). Dat 'nut' kan echter niet in alle gevallen gedacht worden.
De meest radicale gedachte is dat Gods liefde zelf een gewelddadig karakter heeft. Ons begrip van liefde is gekleurd door twintigste-eeuwse intenties van relationaliteit, dialoog en gelijkwaardigheid. In het bijbelse taalveld heeft liefde heel andere connotaties: die van een ziedende, onstuitbare kracht, waar niet mee valt te spotten. De 'toorn van God' is die van een jaloerse echtgenoot (*Ezech.* 16). De vlam van de liefde heeft een dodelijk karakter en dat is reden tot *schrik* en *fascinatie* (*Hgl.* 2,7, etc.; 8,6), om de termen van Otto nog eens te gebruiken. Het is aan de theologie om deze verbinding van liefde en geweld in God te doordenken.
Ik zou voor deze doordenking opnieuw bij Otto te rade gaan. Otto is bekend geworden door zijn omschrijving van het heilige als *fascinans* en als *tremendum*. Weinigen lezen echter door in zijn boek over *het heilige* om te zien hoe Otto nog andere wijzen heeft gebruikt om het karakter van het heilige te benoemen. Uiteindelijk doet hij dat met de term ***augustum***, het verhevene.[1] Daarmee duidt Otto aan dat HET HEILIGE *een categorie op zichzelf is*, die niet tot iets anders valt te herleiden.
Ruard Ganzevoort stelt in het debat dat geweld een term *sui generis* is. Het is veel gezegd om dit in het algemeen te beweren, maar het zou wel op kunnen gaan voor het geweldskarakter van Gods liefde.

MIMETISCHE BEGEERTE

DIE GEWELDDADIGE LIEFDE MOETEN WE BESCHOUWEN ALS EEN FENOMEEN OP ZICHZELF. We zouden er bijna een tweede term 'geweld' voor moeten creëren. Ons beeld van geweld is ingekleurd door René Girards opvatting van geweld als mimetische begeerte, die zich over alles uitstrekt. Hier moeten we spreken over een andersoortig geweld, niet te herleiden tot een drang naar een doel buiten zichzelf.[2] Het is een geweld dat niet anders is dan zichzelf. Ik zou er de term 'implosie' voor gebruiken. Een explosie ontstaat doordat een gewelddadige kracht tegendruk

1 Rudolf Otto, *Das Heilige. Über dat Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen* (München: Beck, [1917] 1997) p. 67; *Het heilige* (FK 1) 2012[4] HFST. 9 *Het sanctum als numineuze waarde* p. 117.

2 Zoekend naar parallellen, denk ik aan Walter Benjamin, die in zijn *Kritik der Gewalt* na het menselijke geweld aan een Messiaans, goddelijk geweld het laatste woord geeft. Walter Benjamin, *Zur Kritik der Gewalt und andere Aufsätze* (Frankfurt a.M. *Suhrkamp* 1965) 29-66; in het bijzonder de laatste zin op p. 65.

van buitenaf ondervindt. Een implosie is een kracht die in zichzelf vernietigend werkt. Het goddelijk geweld is een autonoom geweld.
Als God en geweld voor de theologie samen te denken zijn, dan kan dat slechts geschieden vanuit de eigenheid van de categorie van het heilige. Daarmee plaatst dit goddelijk geweld zich buiten ons verklaringskader van geweld dat pretendeert een middel te zijn, of geweld dat voortkomt uit een mimetische begeerte. Voor de dogmatiek zou het goddelijk geweld onderscheiden moeten worden van het fenomeen van religieus geweld. Alle instrumentaliteit gaat er mee verloren. Een dergelijke opvatting van goddelijk geweld laat zich bijvoorbeeld niet eenvoudig plaatsen in een leer van zonde en verzoening. Het is een geweld dat alleen te relateren is aan zijn eigen karakter van heiligheid. Zoals Otto reeds neerzette, gaat dat ons conceptuele bevattingsvermogen te boven.[1] Ten diepste is het heilige, en daarmee het gewelddadige van Gods liefde, een irrationele zaak.

HET WERK VAN J.H. VAN DEN BERG IS UNIEK VOOR NEDERLAND

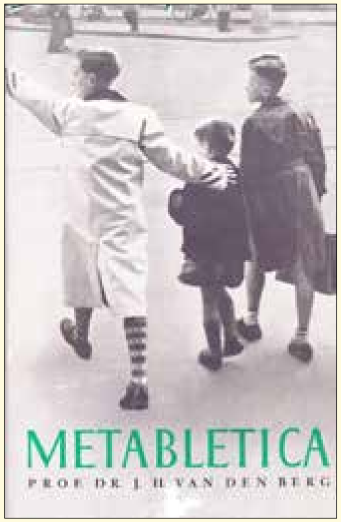
DE HERDRUKKEN EN VERTALINGEN VAN ZIJN VELE BOEKEN ZIJN NAUWELIJKS TE TELLEN; waarschijnlijk is hij de in het buitenland meest gelezen Nederlandse auteur. Vooral zijn 'metabletische' beschouwingen hebben opzien gebaard en soms tot felle kritiek geleid. Het werk neemt echter een geïsoleerde plaats in, die voor een deel door Van den Berg zelf gezocht lijkt te zijn. Dwars door disciplines zich bewegend en schoolvorming schuwend, leek hij zich niets van kritiek aan te trekken en zich in *splendid isolation* terug te trekken. Toen als zijn zoveelste boek in 1995 *Metabletica van God* verscheen, is Van den Berg uitgenodigd tot een discussie over zijn werk, een uitnodiging die hij ditmaal aanvaard heeft. Deze bundel bevat de teksten die bij die gelegenheid besproken zijn. Van den Berg zet nog eens kort uiteen wat hij met zijn 'metabletica' beoogde. Vervolgens worden verschillende aspecten daarvan onder de loep genomen vanuit wijsbegeerte, psychologie, geschiedschrijving en sociale wetenschap. Daarmee levert deze bundel een aanzet tot het doorbreken van het isolement en tot een nieuwe uiteenzetting met Van den Berg.[2]

---

1 Otto, *Het heilige* HFST. 10 *Wat betekent irrationeel?*

2 J.A. van Belzen, *J.H. van den Berg en zijn 'critici'*;
J.H. van den Berg, *De vraag 'Wat is metabletica?' goeddeels autobiografisch beantwoord*;
A.W.M. Mooij, *Hermeneutiek en metabletica*;
M.B. Pranger, *De onveranderlijkheid van God*;
W. van Hoorn, *Metabletica en de psychische transformaties in de cultuurgeschiedenis*;
Van Belzen, *Metabletica en de armoede van de (godsdienst) psychologie*;
L. Laeyendecker, *De God van metabletica. Een kritische verkenning.* 9789070459130–

Metabletica

METABLETICA is een door prof. dr. J.H. van den Berg(1914) geïntroduceerde term. In 1956 verscheen zijn boek *Metabletica of leer der veranderingen.* Daarin betoogt hij dat de mens niet een onveranderlijk gegeven is geweest in de geschiedenis, maar dat hij juist verandert in de loop van de tijd. Daarom is ons leven niet 'een variatie op een bekend thema' (namelijk het leven dat mensen vroeger leefden), maar 'anders, en wel wezenlijk anders'. Van den Berg vergelijkt dan ook vroeger en nu en vraagt naar de zin en de betekenis van de veranderingen die hebben plaatsgevonden. Het wonderlijk is dat die veranderingen zichtbaar werd op allerlei gebieden tegelijkertijd: het gezin, de wiskunde, de architectuur, de spiritualiteit, de natuurkunde, de psychologie, de godsdienst, de relaties tussen mensen, de kunstgeschiedenis, enz.

IN 1628 ONTDEKTE DE ENGELSE ARTS WILLIAM HARVEY DAT HET HART EEN POMP IS. Vrijwel tegelijkertijd propageerde in Frankrijk de priester Jean Eudes de devotie van het Heilig Hart. Beide waren iets nieuws, al lijken ze in tegenovergestelde richtingen te gaan. Maar volgens de psycholoog en filosoof Jan Hendrik van den Berg brachten ze samen een fundamentele verandering in de westerse cultuur tot uiting. De mens ging zijn lichaam ervaren als een machine, maar gaf het hart ter compensatie een nieuwe spirituele rol.
Door zulke omslagen wordt de geschiedenis volgens Van den Berg getekend. In 1956 schreef hij er een boek over dat een intellectuele bestseller werd: Metabletica, of Leer der veranderingen. Zesentwintig drukken, zo'n 80.000 exemplaren. Zijn faam verspreidde zich naar de VS en Zuid-Afrika, waar hij regelmatig gastcolleges gaf. Hij gold als een van Nederlands meest originele denkers.
Van den Berg overleed op 22 september, 98 jaar oud, door de tijd ingehaald. Academische vakbroeders bekeken zijn '*historische psychologie*' altijd met wantrouwen. In de jaren zeventig en tachtig verloor hij ook het grote publiek.
Toch was *Metabletica* een visionair boek dat duizenden lezers een filosofische sensatie bezorgde. Kijken naar de geschiedenis alsof die voor het eerst gebeurde en daarin het onverwachte zien, dat had Van den Berg geleerd van de Franse fenomenologie. Hij luisterde naar het geschiedverhaal als een psycholoog naar een patiënt: met een open oor voor bijzondere voorvallen en de individuele betekenis die daarin naar voren komt. Als psychiater had Van den Berg van zijn leermeester *H.C. Rümke* geleerd de zieke te nemen zoals hij is. Ook in zijn 'historische psychologie' gaf hij de feiten de voorrang boven de theorie, hoe scherp zijn academische collega's hem ook bekritiseerden om zijn gebrek aan wetenschappelijke methode. Hij bekritiseerde hen op zijn beurt om hun onvermogen de geschiedenis als discontinu wordingsproces te zien. Achteraf bekeken lijkt de historie één lange voorbereiding op het heden. De hartenklop van het nieuwe dat daarin gebeurt, wordt dan niet meer gehoord.
Van den Berg overtuigde zijn publiek met een meeslepende stijl. Na meer dan een halve eeuw brengen de slotregels van *Metabletica* nog altijd de intellectuele opwinding teweeg die Van den Berg in het verleden op het spoor trachtte te komen. 'Descartes was opgewonden toen hij het verschiet van een nieuwe wetenschap zag', schreef hij. 'Freud was naar eigen woorden radeloos. Wetenschappelijke ontdekkingen zijn emotionele ontdekkingen.'

6 oktober 2012 Ger Groot NRC-*Handelsblad*

Kroniek en een standpunt[1]

RUDOLF OTTO schrijft vanuit een *zarte Empirie, die sich mit dem Gegenstand innigst identisch macht und dadurch zur eigentlichen Theorie wird*, een boek dat de lezer bladzij na bladzij verrast en verrukt.[2] *Das Heilige* (1917) beleefde tientallen herdrukken en werd in vele talen vertaald. De inhoud bestaat in een haast speelse beschrijving van de eigenschappen van DAS HEILIGE, en de terugslag daarvan op de mens die dit heilige ervaart. Een korte samenvatting van de inhoud lijkt mij niet mogelijk; om een indruk te krijgen moet je het werk zelf ter hand te nemen.

Een enkel woord echter over de titel: *Das Heilige*. Er staat niet '*Der Heilige*'. Met het onzijdige lidwoord drukt de schrijver uit, dat het gaat om een universeel en daardoor nog naamloos *oergegeven van buitenredelijke aard*, dat ons direct, gevoelsmatig aanspreekt. Wie het heilige of numineuze ervaart, ervaart het mysterie in en achter alle dingen, een mysterie dat hem vreemd is, dat hij niet kent noch al redenerend vermag te kennen, een macht die hem overweldigt, hem klein en bevreesd maakt, die hem evenwel tegelijk fascineert en enthousiasmeert.

De ervaring van HET HEILIGE is niet de ervaring van God. God is de verpersoonlijking van HET HEILIGE. God 'ontstaat' uit het heilige, is jonger dan HET HEILIGE. Niettemin ontleent Otto voorbeelden aan de Bijbel, waarmee *het Heilige* tevens het gewaad wordt waarmee God zich kleedt. Zo bewijst God zich aan de mens: als drager van HET HEILIGE.

Samengevat: HET HEILIGE is in de eerste plaats eigenschap van de kosmos, grond der dingen, macht van het al, geweld der schepping, al datgene daarbuiten ons wat ons aanspreekt, be-roert, ontroert, overweldigt, wegvaagt - en vervult met gloed en bezieling. In de tweede plaats is HET HEILIGE: wat ons in het omgaan met ding en mens uitnodigt tot geloof in een persoonlijk God. Het neutrale en onpersoonlijke lidwoord *das* hangt stellig ook samen met Otto's kantiaanse oriëntering, en met de theologie van het begin der 20^{e} eeuw, waaraan Otto zich niet kon ontworstelen. Het was al revolutionair genoeg HET HEILIGE centraal te stellen – en niet *het innerlijk*. Barth had zijn *Römerbrief* nog niet geschreven.[3]

1 Dr. J. H. van den Berg: *Psychologie en geloof* p. 44, Nijkerk 1958

2 Vanuit een tactvol empirisme, dat zichzelf innig identificeert met het fenomeen en daardoor de feitelijke theorie wordt.

3 Barth zag in Otto een geestverwant in de strijd tegen het conservatisme. Otto's theologische interesse gold vooral 'de vorm en inhoud van de dienst'. Otto's kracht was de fenomenolgische methode die hij godsdienstwetenschappelijk toepaste en hem wereldberoemd maakte. *Zie ook* BK IV, p. 11.

WILLIAM JAMES' naam in het colofon ontbrak toen *The American Journal of Religious Psychology and Education* in 1904. Twee jaar ervoor, in 1902, was zijn werk *The Varieties of Religious Experience verschenen*, een boek dat onmiddellijk aandacht trok en dat het belangrijkste en het meest authentieke geschrift van godsdienstpsychologische aard mag heten. Ook nu nog, honderd jaar na verschijnen, vindt dit boek lezers - terwijl de overige godsdienstpsychologische werken terzijde liggen.[1] Het boek plaatste James echter naast de stroom van de godsdienstpsychologische gebeurtenissen; het staat alleen - evenals zijn auteur, een der belangrijkste psychologen, die noch door zijn landgenoten, noch door zijn Europese vakgenoten ten volle in hun wetenschap kon worden opgenomen. Zeer veel van wat James op psychologisch gebied verrichtte ligt ongebruikt.

James trad nimmer tot de redactie van *The American Journal* toe. Nooit verscheen van zijn hand in dit tijdschrift een artikel, een aantekening of een recensie. Met scepsis vervolgde hij de 'empirische', experimenteel-statistische aanpak. Toen Starbuck in de negentiger jaren James' aandacht vroeg voor het onderzoek waaruit *The Psychology of Religion* zou voortkomen, veroordeelde James zijn methode. Later was zijn instelling milder, hij schreef zelfs een voorwoord in Starbuck's werk, maar verzuimde niet daarbij enkele restricties uit te spreken.

James was een ongewoon man. Zijn eerste sympathieën waren zuiver artistiek; daarop besloot hij, na een kort theologisch intermezzo, medicijnen te gaan studeren, hij werd medicus, maar bracht zijn beroep niet in praktijk. Op een reis naar Brazilië leek het of de biologie hem blijvend zou boeien, terug in Amerika echter werd hij anatoom en fysioloog. Daarna richtte hij zich op de psychologie – maar ook deze belangstelling was niet blijvend, ten slotte doceerde Jarries wijsbegeerte aan de Harvard-universiteit. Maar dit is zijn gezicht naar buiten. Zijn persoonlijk leven is gekenmerkt door ernst en bewogenheid. Als hij, nog jeugdig, in de problemen raakt, vertrekt hij naar Europa, waar hij kennis maakt met vele geleerden en tegelijk een oplossing zoekt voor de onrust en onzekerheid die hem kwellen. Hij vindt de uitkomst in een geloof dat hem niet meer zal verlaten. Vanuit dit geloof wordt *The Varieties of Religious Experience* geschreven.[2]

1 *Vormen van religieuze ervaring*, 2010^{6} (FK 2).

2 De *Insel*-uitgave (1997) van *Die Vielfalt Religiöser Erfahrung* opende met *Chancen im Ungeheuren. Notiz zum Gestaltwandel des Religiosen in der moderne Welt in Anschluß bei William James* van Peter Sloterdijk. In James' *De Wil om te geloven* is dit essay, als *Kansen in de gevarenzone* in de vertaling van Mark Wildschut, opgenomen (FK 8).

‹Voor professionals in de wet- en regelgeving zijn het spannende tijden. Opkomst van nieuwe technologieën, andere werkvormen en extra toezicht. En tegelijk is er die opdrachtgever die snelheid en flexibiliteit verwacht. Dit vraagt om vernieuwing. SDU is dé innovatiepartner voor juridische en fiscale professionals. Wij willen echt begrijpen wat ze nodig hebben. Deze diepe inzichten geven ons voorsprong. De voorsprong om met vernieuwende oplossingen te komen die naadloos passen in het werkproces van onze klanten.›

Aldus presenteert zich het huidige SDU UITGEVERS v/h *Algemeene Landsdrukkerij.*

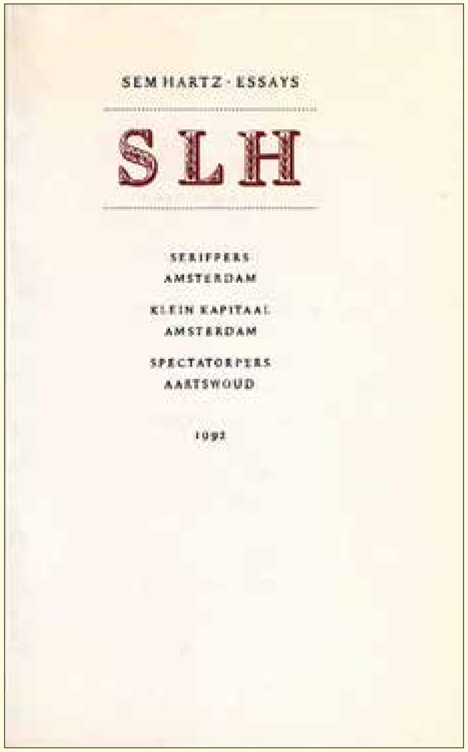

In 1988 werd de *Staatsdrukkerij* en *Uitgeverij* de 'NV SDU'. In 2007 verkocht de Staat der Nederlanden deze samenwerkende bedrijven aan *Allianz Capital Partners* en AAC *Capital Partners* en kocht NV SDU het 25,9% belang van *Wolters Kluwer Nederland* B.V. SDU bestond op dat moment uit SDU UITGEVERS en SDU IDENTIFICATION. De opbrengst voor de Staat was netto € 320.000.000. In 2013 werd SDU overgenomen door *Éditions Levebvre Sarrut* (ELS). Tot 1 januari 2004 droeg SDU IDENTIFICATION de naam *Enschedé/SDU*. Nadat Joh. Enschedé vertrok was SDU 100% eigenaar van SDU *Identification*. In 2008 is SDU *Identification* verkocht aan *Sagem Securité* van de *Safran*-groep. Vanaf 2009 ging het verder onder de naam SAGEM IDENTIFICATION. SDU heeft een belang van 45,33% van de aandelen van *Juris* GMBH gekocht van de Duitse staat. *Juris* is de belangrijkste aanbieder van juridische (online)-informatie in Duitsland.

Joh. Enschedé & Zonen is in 1703 opgericht in Haarlem en heet inmiddels *Royal Joh. Enschedé* (RJE).
De ***Algemeene Landsdrukkerij*** werd in 1814 bij *Souverein Besluit* № 44 opgericht.
De ***Amsterdamse Stadsdrukkerij*** is anno 1796.
In 2002 wordt de drukkerij een privé-onderneming en in 2009 wordt *Stadsdrukkerij Amsterdam* NV overgenomen door *Hollandia* in Heerhugowaard. De drukkerij krijgt de naam *Stadsdrukkerij Hollandia* en blijft in Amsterdam gevestigd. In 2009 wordt het faillissement van *Hollandia* aangevraagd. *Stadsdrukkerij Amsterdam* (SdA) blijft buiten het faillissement en begint een eigen filiaal. In 2014 wordt de *Stadsdrukkerij* failliet verklaard.

Bovenstaande bedrijven hebben, evenals *Wolters-Kluwer, Martinus Nijhoff, A. A. M. Stols* c.s. een onuitwisbare groef in de geschiedenis van de kwaliteit van inhoudsoverdracht gegraveerd. Bij hun werkten in een lijn typografen, zetters, drukkers en afwerkers die nog steeds de standaard bepalen, al was het maar door het gebruik van de aldaar ontworpen lettertypen. Hun namen komen voor in ons archief: *The Enschedé Font Foundry* en *Dutch Type Library* & URW *Unternemersberatung*.

Bram de Does † 2015[1]
Huib van Krimpen † 2002
Sem Hartzs † 1995
Sjoerd de Roos † 1962
Jan van Krimpen † 1952
Fré Cohen † 1943

[Op bladzijde 16 staat de advertentie-icoon van Elsevier voor de eerste naoorlogse W.P.
ONTWERP: *Ben Mohr* † 1984
PLATEN zijn gedrukt door *Joh. Enschedé en Zonen* te Haarlem.]

1 Bram de Does drukte 'SLH' op de Victoria degel van zijn Spectatorpers.

IN DEN BEGINNE WAS ELKE DRUKKER LETTERMAKER. Dat bracht met zich mee, dat de onderling verschillende hoogten en afmetingen van de letters technische moeilijkheden veroorzaakten. Na een poging van de Engelse lettergieter Moxon kwam Pierre Simon Fournier (1737) met een systeem op basis van de Parijse voet. Het twaalfdelig maatsysteem verdeelde de voet zodanig, dat twaalf typografische punten een eenheid vormden. Door de lokale aanduiding werd 't systeem niet algemeen. De aanduiding der lettercorpsen was makkelijker geworden: Fournier gaf de corpsbenamingen een vast aantal punten. Zo werd *pareil* = 5 punten, *gaillarde* = 8 punten enz.

Dit stelsel werd door François Didot verder uitgewerkt en ca. 1770 gepubliceerd en ingevoerd. Hij ging uit van de door het Hof gebruikte *Koningsvoet* die werd verdeeld in 12 duim, de duim in 12 streep (*lengtemaat, mm*) en het zesde deel van de streep vormde de typografische *punt*.

Aan het eind van de 19e eeuw werd door Hermann Berthold de punt afgestemd op de meter, met dien verstande dat 2660 punten op een meter gaan. Ter controle werd een *typometer* van 30 cm = 798 punten gebruikt. De typografische eenheid waarin de maten worden uitgedrukt is de *augustijn*, twaalf punten.

De term *cicero* is afkomstig van de Duitse benaming. Tegelijk met het Didot-stelsel is de benaming *augustijn* (Frans St-Augustin) meegekomen. De Angelsaksische landen gebruiken de *pica*, die eveneens in twaalf delen wordt verdeeld (11,25 Didot-punt). De corpsnamen zijn meestal van historische afkomst. De naam augustijn werd ontleend aan het door Schweynheim en Pannartz in 1467 gedrukte *De Civitate Dei*, van Augustinus.

Het lettertype, daarvoor gebruikt, is ca 12 punten, naar de thans geldende maat gemeten.

DE GROOTTE DER LETTERSOORTEN werd niet alleen in punten (*corps*) maar met verschillende benamingen aangeduid. De namen, met de grootte in aantal punten zijn de volgende: *Microscoop* 3 punten; *Brevier* 7½ pt. *Diamant* 4 pt. *Galjard* 8 pt. *Parel* 5 pt. *Garmond* 9 pt. *Nonparel* 6 pt. *Dessendiaan* 10 pt. *Kolonel* 7 pt. *Augustijn* 12 p. Men spreekt van *8-punts letter* enz. Nederlandse letterstaafjes zijn 24,85 mm hoog, de zgn. *Hollandse hoogte*. De Franse hoogte 23,55 mm. *Letters, letterwit, holwit, interlinies* (die tussen de regels komen om de regelafstand te bepalen), *regletten* (repen van 6, 12 en 16 pt), ornamenten, lijnen enz. zijn op een bepaald aantal punten gebaseerd. Het model voor de letterzetter is naar de maatstaf van hele en halve augustijnen. Ter vergelijking volgt hier de typografische maat in augustijnen en de decimale maat.

Lit. M. H. Groenendaal Jr, *Drukletters*
A. Stork, *Het typometrische maatstelsels in de typografie*, 1946.

DE ROOS

TYPOGRAFIE

Dit is de vreugde van de typograaf: het dode materiaal zo te gebruiken dat het leeft. In deze scheppingsdaad bevrijdt zich de vakman, na moeitevolle strijd, van de dode stof. Pas in het goede handwerk komt de kwaliteit van het materiaal tot volle glans. Het goede handwerk is een edelsteen, glanzend in de facetten van hand, hart en geest.

Gegoten in de series De Roos mager, halfvet en cursief

TYPOGRAFISCH MAATSTELSEL. In de aanvang van de boekdrukkunst was elke drukker van de zelfstandige lettergieter bracht met zich mede, dat de onderling verschillende hoogten en afmetingen van de letters zeer veel technische moeilijkheden veroorzaakten. Na een poging van de Engelse lettergieter Moxon kwam Pierre Simon Fournier (1737) met een systeem, dat gebaseerd was op de Parijse voet. Daar het toenmalige maatsysteem twaalfdelig was, verdeelde hij de voet zodanig, dat twaalf typografische punten een eenheid vormden. Doordat hij een plaatselijke maat als basis nam, was men nog niet algemeen met dit systeem gebaat, ofschoon de aanduiding der lettercorpsen reeds gemakkelijk was geworden, daar hij de corpsbenamingen tevens een vast aantal punten gaf. Zo werd pareil = 5 punten, gaillarde = 8 punten enz. Dit stelsel werd door François Didot nader uitgewerkt en omstreeks 1770 gepubliceerd en ingevoerd. Hij was uitgegaan van de door het Hof gebruikte Koningsvoet, welke verdeeld werd in 12 duim, de duim in 12 streep en het zesde deel van de streep vormde de typografische punt. Aan het eind van de 19de eeuw werd door de Duitse lettergieter Hermann Berthold de punt afgestemd op de meter, met dien verstande, dat 2660 punten op een meter gaan. De gieterijen gebruiken voor de contrôle een typometer van 30 cm = 798 punten. De typografische eenheid, waarin de maten van werkstukken worden uitgedrukt is de *augustijn*, twaalf punten. In de werkplaatsen gebruikt men ook vaak het woord *cicero*, hetgeen afkomstig is van de Duitse benaming. Mèt het Didot-stelsel is de benaming augustijn (Frans St-Augustin) meegekomen. De Angelsaksische landen gebruiken de *pica*, die eveneens in twaalf delen wordt verdeeld (11,25 Didot-punt). De corpsnamen zijn meestal van historische afkomst.

De naam augustijn werd ontleend aan het door Schweynheim en Pannartz in 1467 gedrukte *De Civitate Dei*, van de heilige Augustinus. Het lettertype, daarvoor gebruikt, is ca 12 punten, naar de thans geldende maat gemeten.

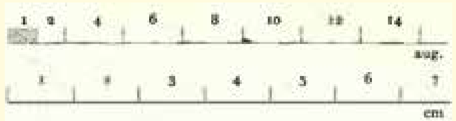
De grootte der lettersoorten werd niet alleen in punten (corps), doch ook met verschillende benamingen aangeduid. De namen, met de grootte in aantal punten zijn de volgende:

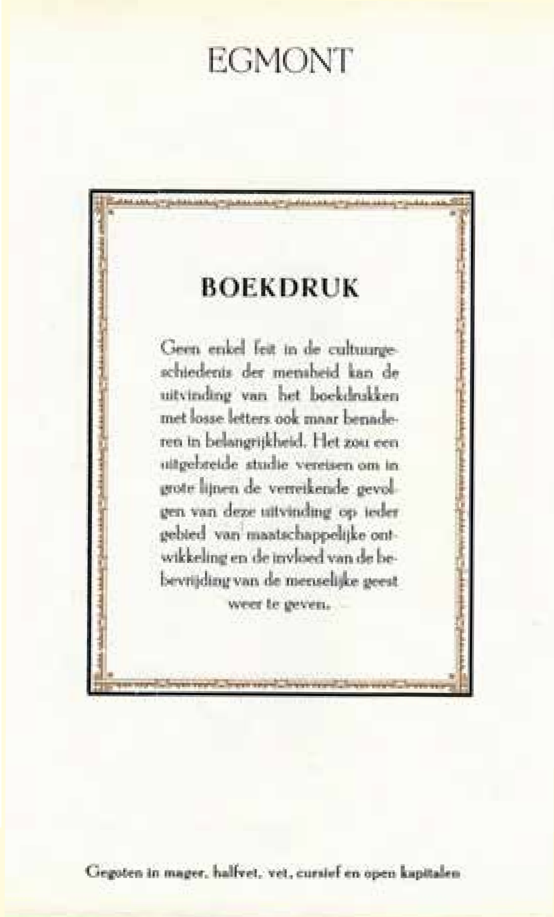
Microscoop	3 punten	Brevier.	7½ punten
Diamant	4 punten	Galjard	8 punten
Parel	5 punten	Garmond. . . .	9 punten
Nonparel.	6 punten	Dessendiaan . .	10 punten
Kolonel	7 punten	Augustijn. . . .	12 punten

Deze namen worden nog maar weinig gebruikt en men noemt de letter bij het aantal punten. Men spreekt dus van 8-punts, 10-punts letter enz.

De hoogte van de letterstaafjes is in Nederland 24,85 mm, de zgn. *Hollandse hoogte*; op sommige drukkerijen gebruikt men letters van 23,55 mm hoog (zgn. *Franse hoogte*).

Op een drukkerij is alles systematisch ingericht. Letters, letterwit, holwit, interlinies (die tussen de regels komen om de regelafstand te bepalen), regletten (repen van 6, 12 en 16 punten), ornamenten, lijnen enz. zijn op een bepaald aantal punten gebaseerd. Het is gewenst, het model voor de letterzetter te berekenen naar de maatstaf van hele en halve augustijnen; dit voorkomt veelal nodeloos werk en bijgevolg onnodige kosten. Ter vergelijking volgt hier de typografische maat in augustijnen en de decimale maat:

EGMONT

BOEKDRUK

Geen enkel feit in de cultuurgeschiedenis der mensheid kan de uitvinding van het boekdrukken met losse letters ook maar benaderen in belangrijkheid. Het zou een uitgebreide studie vereisen om in grote lijnen de verreikende gevolgen van deze uitvinding op ieder gebied van maatschappelijke ontwikkeling en de invloed van de bevrijding van de menselijke geest weer te geven.

Gegoten in mager, halfvet, vet, cursief en open kapitalen

DE HEILIGE BOEKEN VAN DE WERELDGODSDIENSTEN hebben hun sporen diep in de cultuurgeschiedenis gegraveerd. De secularisatie die langzaam vanuit de Verlichting de cultuur van de 20e eeuw binnendrong, raakte na W.O. II in een stroomversnelling die duurde tot het begin van 21e eeuw. De cultuur en geschiedenis van de mensheid was tot voor kort doordrenkt met religie of wat daar voor doorging. Het was niet voor niets dat in de opleidingen van de *Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels*, sinds 1990 *Koninklijke Vereniging van het Boekenvak*, de cultuurgeschiedenis in drie delen een pittig examenonderdeel was.[1] De grondwettelijke vrijheid van woord en geschrift moet tenslotte wel geborgd zijn met enige kennis van zaken enigszins te kunnen begrijpen hoe het zo gelopen is tot de huidige toestand in de wereld.

De vragen rondom geldigheid, schriftgeleerdheid, transcriptie enz. blijven. De feitelijkheid van de geschiedenissen zijn verborgen in het zand van het Midden-Oosten en het is de transparantie die archeologen, testamentici, historici, literatoren e.a. als meest overtuigende oplossing aandragen waardoor we verzekerd kunnen zijn van de kwaliteit van hun wijzigingen.

Heilige boeken verschijnen nog steeds. Als uitgever krijgen wij ze soms in ongepubliceerde vorm te lezen. De afweging behelst, zoals gebruikelijk, de authenticiteit, de waarde van de inhoud en de leesbaarheid. Dat laatste is de lastigste. Uitgevers van wetteksten worden niet geacht een redactioneel rondje te houden om de tekst te verbeteren. Dat is voorbehouden aan de wetgever.

1 Izaak (Jacques) den Haan (boekverkoper en schrijver1908-1982): *Onderweg; vallen en opstaan in de cultuurgeschiedenis*, Meulenhoff Amsterdam 1966.

ER BESTAAT GEEN STANDAARD. Voor wie troost put uit een levensovertuiging is deze overtuiging waar. Als de angst voor dood en hiernamaals wordt verlost door atheïsme, is atheïsme het ware geloof. Als de angst voor dood en hiernamaals wordt verlost door een theïst, is het beeld van een in de wereld werkende (immanente) en als Schepper boven de mensen staande (transcendente), zelfbewuste, persoonlijke levende God (wel je onderscheiden van deïsme[1]) het ware geloof.[2]

HEIDEGGER, ONDER DE INDRUK VAN DE VERSTOFFELIJKING c.q. materialisering van het bewustzijn (*Verdinglichung des Bewußtseins*), pleit voor decentralisatie van het menselijk subject.

LEVINAS trekt de eigen oorsprong (arché) van het menselijke fenomeen in twijfel en maakt gewag van de afhankelijkheid (heteronomie) en 'anarchie' als oercondities van het mens-zijn ten overstaan van de Ander. Herman Dooyeweerd noemde de abstracte relatie van subject en *Gegenstand* kenmerkend voor de wetenschappelijke denkgeest en ontzegd dit schema, net als Levinas, oorspronkelijkheid.

De doem van de verlichtingsdialectiek, dat verstandelijke denken een hogere waarde heeft dan zintuiglijke waarneming en dat elk natuurgebeuren gedetermineerd is. Een triumphales Unheil wordt afgewend als natuurlijke omstandigheden verdere ongunstige ontwikkelingen verhinderen.[3]

JOHN VON NEUMANN WERD IN DE ZOMER VAN 1955 OVERVALLEN door een ongeneeslijke ziekte. De wiskundige en pionier van de speltheorie bekeerde zich tot het christendom toen de ziekte hem aan bed kluisterde. Zoals te verwachten was van de uitvinder van het minimax-principe, zou Von Neumann joviaal gezegd hebben dat Blaise Pascal een punt had: als er een kans is dat God bestaat en dat verdoemenis het lot is van de ongelovige, dan is dat ook uiteindelijk logisch om te geloven.[4]

1 DEÏSME: Geloof aan één God rustend op de *rede*, niet op de *openbaring*.

2 VRIJ naar William James.

ZIE OOK: J. Klapwijk, *Dialectiek der Verlichting ter discussie* in *Transformationele filosofie*, Kampen 1995.

4 Norman Macrae, *John von Neumann* p. 379, New York 1992. Von Neumann (1903-1957) was een Hongaars-Amerikaans wiskundige die veel heeft betekend voor de fysica en informatica. Zijn specialiteiten waren de verzamelingenleer, kwantummechanica, numerieke analyse en statistiek.
Georgio Israel en Ana Millán Gasca, *Von Neumann het rijke leven van een wiskundige duizendpoot*, Diemen 2014.
J. von Neumann & O. Morgenstern, *Theory of Games and Economic Behavior*, Princeton U.P. 1944.
BLAISE PASCAL (1623-1662) ‹De mens is een mysterie waarin het denken een beperkt inzicht geeft. Niet *les raisons de la raison*, de redenen van het verstand wegen het zwaarst, *les raisons du cœur*, de redenen van het hart geven de doorslag. Niet de *esprit de géométrie*, de geest van de meetkunde ontsluiert iets van de diepste werkelijkheid Het gaat om de geest van de verfijnde ervaring: de *esprit de finesse.*›

In The Will to Believe noemt William James een bezwaar tegen Pascals weddenschap:

◂JE VOELT HET ONGETWIJFELD AL AAN. Wanneer religieus vertrouwen zich zo in de taal van de goktafel uitdrukt, speelt het zijn laatste troef uit. Pascal's persoonlijk geloof in eucharistie en wijwater had totaal andere oorzaken. Deze befaamde passage van hem is alleen bedoeld als een argument om anderen te overtuigen, een laatste wanhopig grijpen naar een wapen tegen de hardheid van het ongelovige hart. We voelen dat zo'n vertrouwen in mis en wijwater dat na zo'n mechanische berekening weloverwogen wordt aanvaardt, de innerlijke ziel van de geloofswerkelijkheid mist. Als we ons in de Schepper zouden verplaatsen, zouden we er waarschijnlijk van genieten om zulke gelovers hun oneindige beloning te laten mislopen.▸1

Sommigen suggereren dat James hier bezwaar aantekent tegen de gok.[2] Dit is twijfelachtig omdat James later in zijn essay verklaart dat *Pascals argument, in plaats van machteloos te zijn, dan een gewone clinch lijkt, en de laatste slag die nodig was om ons geloof in missen en wijwater compleet te maken* (TWB p. 11). Anderen menen dat het argument van James het best kan worden gezien als een gok van Pascal.[3] Beide interpretaties zijn onzeker. Ik pleit voor drie stellingen.

1. James's *Will to Believe* (WTB) argument, hoewel gedeeltelijk een pragmatisch argument, is geen Pascaliaanse gok.
2. Het combineren van drie sleutelelementen van James' argument met een standaardversie van Pascal's gok resulteert in een hybride Pascaliaanse weddenschap die verschilt van de versies van de gok die door Pascal zijn ontwikkeld.
3. Deze hybride weddenschap overleeft verschillende sterke bezwaren die zijn ingediend tegen de oorspronkelijke gok van Pascal.

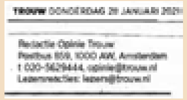
Laten we eerst proberen te begrijpen wat een Pascaliaanse gok is en de aard van het WTB-argument van James.

1 *The Will to Believe* (WTB/*us*. 1897), editie 1956 p. 6; *De wil om te geloven*, § 2 *Pascals gok* p. 49, Amsterdam 2014[2] (WTB/*nl*, FK 8).

2 ZIE *e.g.*, Slater (2009, p. 57) en Connor (2006, pp. 184–85).

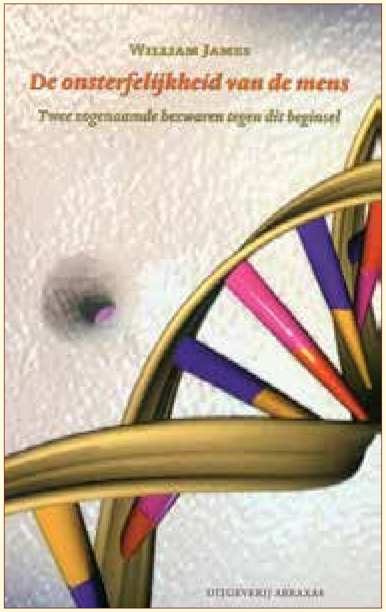
3 ZIE *e.g.*, Wernham (1987, pp. 75–80). Michael Slater stelt dat James wel een Pascaliaanse weddenschap ontwikkelt in *Faith and the Right to Believe* uit *Some Problems of Philosophy* (1911) en niet in WTB uit 1896. ZIE Slater (2009, pp. 48-66). Het essay uit SPP *Vertrouwen en het recht om te geloven* is opgenomen in FK 8 2014.

Wetenschapsfilosofen De Regt en Dooremalen verklaren in het stuk over Van Lommel dat alleen wat wetenschappelijk bewezen is waar is en dat de rest allemaal varianten zijn van kwakzalverij. *(Opinie, 26 januari)* Ze dragen voor uit eigen werk waarin ze spreken ze over *"bepaalde 'wetenschappers' die beweren dat bewustzijn onsterfelijk is."* Deze diskwalificatie geldt voor allen die ruimte laten voor wat niet bewezen kan worden en toch als evident wordt ervaren.
Een bewijs is geen waarheidsverklaring. Hun starre beweringen rieken naar een soort biologisme dat alles verklaart en als tovermiddel een wetenschappelijk- disciplinaire focus aanbeveelt die geen meerduidigheid accepteert.
Je moet maar durven.

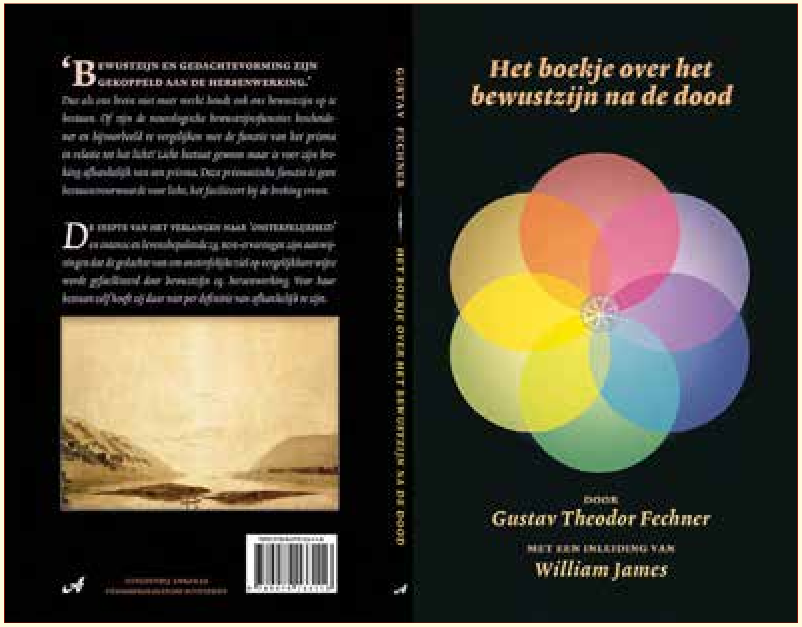

TROUW DONDERDAG 28 JANUARI 2021

Redactie Opinie Trouw
Postbus 859, 1000 AW, Amsterdam
t 020-5629444, opinie@trouw.nl
Lezersreacties: lezers@trouw.nl

Onsterfelijk bewustzijn
Wetenschapsfilosofen De Regt en Dooremalen verklaren in het stuk over Van Lommel dat alleen wat wetenschappelijk bewezen is waar is en dat de rest allemaal varianten zijn van kwakzalverij (Opinie, 26 januari). Ze dragen voor uit eigen werk waarin ze spreken ze over "bepaalde 'wetenschappers' die beweren dat bewustzijn onsterfelijk is". Deze diskwalificatie geldt voor allen die ruimte laten voor wat niet bewezen kan worden en toch als evident wordt ervaren.
Een bewijs is geen waarheidsverklaring. Hun starre beweringen rieken naar een soort biologisme dat alles verklaart en als tovermiddel een wetenschappelijk-disciplinaire focus aanbeveelt die geen meerduidigheid accepteert. Je moet maar durven.
***Daniël Mok** Amsterdam*

PRAGMATISCHE ARGUMENTEN rechtvaardigen acties die bevrediging van verlangens en ethische eisen vergemakkelijken. Hoewel het wtb-argument van James gedeeltelijk pragmatisch is, is het geen *gok van Pascal*. Zo'n weddenschap heeft de structuur van een gok, een beslissing die wordt genomen zonder zekerheid over de toekomst. Pascal ging ervan uit dat iemand, alleen al omdat hij in de wereld is, voor het onvermijdelijke staat: *het onvoorwaardelijk kiezen of afwijzen van het bestaan van God.* Een pragmatisch argument is een *gok van Pascal* als het beide twee kenmerken heeft.

1. Het betreft een *beslissingssituatie* waarin mogelijke winst of voordeel van alternatieven al het andere overspoelt.[1] Met Pascals gok wordt verondersteld dat de mogelijke winst van theïsme niet alleen groter is dan verlies van geloofsvertrouwen, het is oneindig veel groter. Je kunt beweren dat zulke kansberekeningen worden gevonden in domeinen die niet religieus zijn, dus is het 't beste om the *swamping property* te begrijpen. Niet als oneindige waarde, als een winst die veel groter is dan die van zijn rivalen een winst die zo groot is dat de waarschijnlijkheidstoewijzingen, tenzij bekend is dat ze nul naderen, bijna irrelevant.2
2. Wat staat er op het spel? Het doel moet van belang zijn. Je kunt je bijvoorbeeld een *Pascaliaanse gok* voorstellen als bij een terminale ziekte beslist moet of je wilt investeren in wanhopige laatste pogingen.[3] *Pascaliaanse wraagstukken* gaan over ultieme belangen. Zolang een argument pragmatisch van aard is met een uitkomst die verband houdt met een *alternatief* is zo verbazingwekkend dat alle andere worden overspoeld; Dat alternatief met ultiem belang, gebruikt een *gok van Pascal.*

In tegenstelling tot de gok is de reikwijdte van James' argument veel breder dan de rationele zaak van het theïsme. Het omvat verschillende filosofische kwesties, waaronder het accepteren van filosofisch determinisme of indeterminisme; of de idee dat het leven zin heeft te omarmen en of het universum rationeel is. Er zijn twee belangrijke fasen in het betoog van James. De eerste probeert de gedachte te verslaan dat stellingen pas geloofwaardig als ze door voldoende bewijs worden ondersteund. De tweede fase probeert het theïstische geloof te situeren binnen het domein

1 Verzwolgen eigendom hoeft geen winst of voordeel op te leveren, het kan wel een catastrofaal verlies zijn.

2 Is de vaagheid, die in deze aanspraak op de loer ligt, te vermijden?

3 Met dank aan Doug Stalker voor het voorbeeld.

van het toelaatbare, ook al ontbreekt er voldoende bewijs. De eerste fase van James' argument is niet zozeer pragmatisch als wel bewijsgrond voor de intellectuele onaanvaardbaarheid van wat we de ***agnostische regel*** kunnen noemen. Het erkennen dat de eerste fase van James' argument niet pragmatisch is, maakt duidelijk waarom het onjuist is om James' wtb-argument simpelweg te zien als een Pascaliaanse gok, los van de affiniteit van James' WTB-argument met Pascal's waagstuk.

DE AGNOSTISCHE REGEL stelt dat rationaliteit of moraliteit geloofsonthouding vereist wanneer het bewijs onvoldoende is. James stelt dat de agnostische regel onaanvaardbaar is omdat een denkregel die mij absoluut zou verhinderen om bepaalde soorten waarheid te onderkennen als die soorten waarheid er werkelijk waren, een irrationele regel zou zijn.1 Het voorbeeld van James van een bepaald soort waarheid dat men door de agnostische regel niet kan erkennen, is

‹*...dat er dus situaties zijn waar een feit zich niet kan voordoen behalve als er aan zijn komst vertrouwen vooraf gaat. En waar vertrouwen in een feit kan helpen om dat feit te realiseren.*›2

Onder andere voorbeelden die James van dit soort waarheid geeft, is die van sociale samenwerking:

‹*Een sociaal organisme van welke aard dan ook, groot of klein, is wat het is, omdat elk lid zijn eigen plicht doet met het vertrouwen dat de andere leden tegelijkertijd hun plicht zullen doen. Overal waar door de medewerking van vele onafhankelijke personen een gewenst resultaat wordt bereikt, is het bestaan ervan als feit een zuiver gevolg van het precursieve vertrouwen in elkaar van de direct betrokkenen.*›[3]

Met voorstellen die alleen waar zijn als ze worden geloofd, zelfs voordat het bewijs is beoordeeld, wordt een belangrijke stap in James' WTB-argument goed onderbouwd. De (contrasterende) achtergrond van James' essay was Clifford, een prominent voorstander van de zg. agnostische regel.[4]

1 WTB *1956* p. 28, WTBnl. *2014* p. 67

2 WTB *1956* p. 25, WTBnl. *2014* p. 64

3 WTB *1956* p. 24, WTBnl. *2014* p. 63

4 William Kingdom Clifford (1845-1879), wiskundige in Londen schreef ook algemeen logische en filosofische beschouwingen. De twintig hoofdstukken in James' *The varieties of religious experience* zijn gebaseerd op de 20 *Clifford Lectures* die James in Edinburgh hield in 1901 en 1902. ¶ 'Na ruim honderd jaar heeft dit opmerkelijke boek ons nog steeds veel te vertellen. De actualiteit is verbazingwekkend. Veel hedendaagse kwesties sluiten aan bij de gedachten die James in dit werk ontwikkelde. Je vergeet dat deze baanbrekende lezingen meer dan een eeuw geleden zijn gehouden.' Dat zei Charles Taylor tijdens zíjn *Glifford Lectures* in 1999.
De uitgever voegde toe: *Inderdaad, het is een boek waarvan de glans met het verstrijken van de tijd alleen maar sterker is geworden. Een klassieker in de ware zin van het woord dus.*

‹Als ik mezelf iets laat geloven op basis van onvoldoende bewijs, kan er geen grote schade aangericht worden door louter te geloven; het kan toch waar zijn, of ik misschien nooit gelegenheid hebben om het in uiterlijke handelingen te tonen. Maar ik kan het niet helpen dit grote kwaad jegens de Mens te doen, dat ik mezelf goedgelovig maak. Het gevaar voor de samenleving is niet alleen dat ze verkeerde dingen gelooft, hoewel dat groot genoeg is; maar dat het lichtgelovig zou worden en de gewoonte zou verliezen om dingen te testen en ernaar te onderzoeken; want dan moet het terugzakken in wreedheid› (p. 185/86).1

Clifford presenteerde de *gnostische imperatief* als een morele regel:

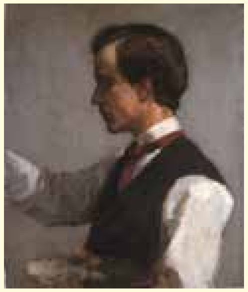
‹Het is altijd, overal en voor iedereen verkeerd om iets te geloven op basis van onvoldoende bewijs› (p. 185). Volgens Cliffords ethische versie van de *agnostische regel* is, wie gelooft in een voorstel (*propositie*) dat minimaal een overwicht aan bewijskracht mist, in strijd met de goede gewoonten.

James stelt dat de agnostische regel slechts één intellectuele strategie is die voor ons beschikbaar is. Een voorstander van die regel adviseert in feite dat men ten koste van alles fouten moet vermijden en daardoor het risico loopt alle waarheden die ons ter beschikking staan, te verliezen. Maar een andere strategie die voor ons openstaat, is om de waarheid te zoeken met alle beschikbare middelen, zelfs met het risico op fouten. James verdedigt het laatste via een argument dat we zouden kunnen schetsen als:

1. Er zijn twee verschillende intellectuele strategieën beschikbaar:
   ✪ STRATEGIE A riskeer verlies van waarheid en verlies van een essentieel goed voor de zekerheid fouten te vermijden.
   ✪ STRATEGIE B risicofout voor een kans op waarheid en een vitaal goed.
2. De Agnostische Regel is een voorbeeld van STRATEGIE A.
   Maar,
3. strategie B heeft de voorkeur boven strategie A omdat strategie a ons zou weigeren toegang tot een bepaalde klasse van waarheden.
   En,
4. Elke intellectuele strategie die de toegang tot een bepaalde klasse van waarheden ontzegt, is onaanvaardbaar.
   Daarom,
5. De agnostische regel is onaanvaardbaar.

Van de vier *premissen* zijn er twee, (2) en (4), duidelijk genoeg... ☞

1 W. K. Clifford, *The Ethics of Belief*. In *Lectures and Essays*, VOL. II pp. 177–211, 1879; OOK IN *The Ethics of Belief and other Essays* 1947.

WILLIAM JAMES

olieverf op karton
John La Farge 1860

☜ ...dat er een soort voorstel is die alleen waar is als ze wordt geloofd, dan lijken præmissen (1) en (3) ook goed onderbouwd.[1]

Natuurlijk houdt het aanvaarden van *propositie* (5) en het bevorderen van een strategie om de waarheid te zoeken via alle beschikbare middelen, zelfs met het risico op fouten, niet in dat iets mag. Een onderdeel van James' essay beperkt wat rechtmatig zou kunnen worden beoordeeld bij gebrek aan voldoende bewijs. Mm deze begrenzingen te begrijpen, parafraseren we acht sleutelelementen die door James zijn gepresenteerd:

1. HYPOTHESE: iets dat mag worden geloofd.
2. OPTIE: een keuze tussen twee hypothesen.
3. LEVENDE OPTIE: een beslissing tussen twee levende hypothesen.
4. LIVE-HYPOTHESE: iets dat een echte kandidaat is voor geloof. Ruw gezegd, een hypothese is levend, zouden we kunnen zeggen, voor een persoon in het geval dat de hypothese heeft een intuïtieve aantrekkingskracht uitoefend. Een hypothese is maximaal levend voor iemand als er een bereidheid is om onherroepelijk te handelen op basis van die hypothese.
5. ZWAARWEGENDE KEUZE: dit ernstige alternatief mag zich nooit meer aandienen, of kan niet gemakkelijk worden terug gedraaid, of er hangt iets belangrijks aan de keuze. Het is geen alledaagse zaak.
6. GEDWONGEN OPTIE: de beslissing kan niet worden vermeden door te weigeren te beslissen. Het is hetzelde als daadwerkelijk beslissen voor een van de alternatieven hypothesen.
7. AUTHENTIEKE OPTIE: een die levend, gewichtig en geforceerd is.
8. INTELLECTUEEL OPEN: het bewijs lost de kwestie niet op.

James' stelling is dat elke hypothese, die deel uitmaakt van een echte optie en die intellectueel open is, kan worden geloofd, ook zonder voldoende bewijs. Geen enkele regel van ethische of redelijke aard wordt geschonden bij een hypothese die oprecht en open is. Nu de Cliffordiaanse dreiging is getemperd, gaat James over naar de tweede fase van zijn betoog in de richting van ‹een poging tot rechtvaardiging van het geloof, de verdediging van ons recht een gelovige houding aan te nemen in religieuze aangelegenheden, ondanks het gegeven dat ons loutere logische denken er niet voor zal zwichten› (1956 p. 1; 2014 p. 45). Deze tweede fase van James

1 PRÆMISSE, (*fil.*) voorafgaande of vooropgestelde stelling (van een sluitrede); PREMISSE *vooronderstelling*.

WTB-argument is pragmatisch. Hij maakt gebruik van een algemeen en abstract begrip van religie: *Religie zegt in wezen twee dingen... de beste dingen zijn de meer eeuwige dingen, de overlappende dingen, de dingen in het universum die de laatste steen gooien, om zo te zeggen, en het laatste woord zeggen... De tweede bevestiging van religie is dat we zelfs nu beter af zijn als we geloven dat de eerste bevestiging van [religie] waar is... Het meer volmaakte en eeuwige aspect van het universum wordt in onze religies voorgesteld als een persoonlijke vorm. Het universum is voor ons niet langer louter het, maar een gij... Wij hebben ook het gevoel alsof het beroep van religie op ons is gedaan op onze eigen actieve welwillendheid, alsof bewijs kan voor altijd voor ons worden achtergehouden, tenzij we de hypothese halverwege halen.*[1]

Let op wat James de tweede bevestiging van religie noemt – we zijn beter af zelfs nu als we geloven. James suggereert in *The Varieties of Religious Experience*, dat religieus geloof heeft wat we 'tijdelijke voordelen' zouden kunnen noemen – essentieel goederen die men in deze wereld heeft en die niet alleen in een postmortaal bestaan worden verkregen. Volgens James omvatten deze tijdelijke voordelen:

> ‹*Een nieuwe levenslust die als een gift aan het bestaan wordt toegevoegd en de vorm aanneemt van lyrische verrukking of van een beroep op ernst en heldhaftigheid. Een nieuw elan dat zichzelf als een geschenk aan het leven toevoegt en de vorm aanneemt van lyrische betovering of van een beroep op ernst en heldhaftigheid. De zekerheid van veiligheid en gemoedsrust, en tegenover anderen overwegend liefdevolle gevoelens.*›[2]

We kunnen het punt van James hier begrijpen als de bewering dat er zelfs nú voordelen zijn aan het theïstische geloof, los van alle voordelen die in een hiernamaals zouden kunnen ontstaan. Als Jacobus gelijk heeft, zijn er essentiële goederen, waaronder tijdelijke voordelen, verbonden aan theïstisch geloof. Met het beroep op tijdelijke voordelen waagde James zich in het rijk van het pragmatische. Ook al is de tweede fase van het WTB-argument pragmatisch, het is geen Pascaliaans argument, zoals duidelijk wordt wanneer de structuur van James' argument stap-voor-stap wordt gepresenteerd.

Omdat theïsme intellectueel open is en dat de beslissing om theïstisch te geloven deel uitmaakt van een echte mogelijkheid, en het feit dat er

1 [1956, blz. 25-27]

2 VREnl. 2010 Lezing XX *Conclusies* p. 360, VREeng. *1936* p. 475–76, *1982* p. 485–86.

tijdelijke voordelen aan theïstisch geloof zijn verbonden zijn er, betoogt James, voldoende reden om te geloven. James' tweede hoofdargument van het WTB-*essay* kan worden geschetst als:

6. De beslissing om het theïsme al dan niet te accepteren is een echte optie.
   En,
7. Theïsme is intellectueel open.
   En,
8. Er staan wezenlijke zaken op het spel bij het accepteren van theïsme.
   En,
9. Niemand is onredelijk of verzoekt de goden in het riskeren van fouten voor een kans op waarheid en een vitaal goed.
   Dus,
10. Theïsme is acceptabel.

Met dit argument probeert James de tweede van zijn twee belangrijkste stellingen van te ondersteunen: een religieuze verbintenis is toegestaan, omdat de vervulling van bepaalde voorwaarden moraliteit noch rationaliteit uitsluiten. Waarom pleitte James voor de toelaatbaarheid van het accepteren van theïsme, in plaats van te argumenteren dat het accepteren van theïsme rationeel verplicht is? Er zijn minstens twee redenen.

1. De eerste houdt in dat de persoonsrelativiteit van het theïsme een echte optie is. Niet iedereen zal het theïsme als een levende hypothese hebben, noch zal iedereen het erover eens zijn dat er essentiële goederen op het spel staan bij de optie waarbij theïsme betrokken is.
2. En ten tweede zal niet iedereen het erover eens zijn dat theïsme intellectueel open is, aangezien sommigen bijvoorbeeld beweren dat de kans op theïsme nul is.

Deze twee feiten:
1. Er is discussie of theïsme intellectueel open is,
2. en of het een echte optie is — zijn voldoende om van het toelaatbare de juiste stopplaats van het argument te maken.

Een veelgehoorde klacht over James' argument is dat het doxastische voluntarisme veronderstelt. *Doxastisch voluntarisme* is de stelling dat personen naar believen overtuigingen kunnen verwerven; dat mensen directe controle hebben over hun overtuigingen.

Het prominente bezwaar in deze zin komt van Bernard Williams' bewering dat het onmogelijk is om zowel te *geloven* dat P als te *weten* dat P onwaar is. Doxastisch voluntarisme zou echter alleen waar kunnen zijn als dat mogelijk zou zijn.[1] Het argument van Williams mag lastig zijn voor doxastisch voluntarisme, niet voor James. Het voorstel van James is geldig onder voorwaarden van intellectuele openheid, niet in het licht van overtuigend of negatief bewijs. James keurt het niet goed als het bewijs duidelijk is dat de hypothese onjuist is. James' toespraak over het geloven van deze of gene hypothese worden opgevat als het accepteren van deze of gene hypothese. Of geloof onder controle is of niet, acceptatie is dat zeker. Aanvaarding is een vrijwillige handeling, *een oordeel dat een bepaalde propositie waar is.* Men accepteert een propositie wanneer men instemt met die propositie, en handelt ernaar. Het WTB-argument van James werkt perfect als we het begrijpen als acceptatie en niet als geloof.

Een ander bezwaar dat tegen James' argument wordt geuit, is dat "het een onbeperkte vrijheid voor wishful thinking vormt… als het ons doel is te geloven wat waar is, en niet noodzakelijkerwijs wat we willen, zal James' universele toegeeflijkheid ons niet helpen".2 Dat wil zeggen, hopen dat een propositie waar is, is geen reden om te denken dat dat zo is. Dit bezwaar is onterecht. Zoals we hebben opgemerkt, is James niet van mening dat de onjuistheid van de agnostische regel impliceert dat alles mag. Het beperken van de relevante toelaatbaarheidsklasse tot proposities die intellectueel open zijn en deel uitmaken van een echte optie biedt aantoonbaar voldoende bescherming tegen wensdenken. Bovendien, waarom denken dat geloven wat waar is en geloven wat we willen, elkaar noodzakelijkerwijs uitsluiten? Sommige filosofen hebben gesuggereerd dat James dacht dat hartstochtelijk redeneren onder bepaalde omstandigheden een betrouwbaar middel was om ware overtuigingen te verwerven.[3]

Als bepaalde toepassingen van de hartstochten een betrouwbaar middel zijn om waar geloof te verwerven, dan is de aanklacht van wensdenken niet alleen oneerlijk, maar zou het doel wild missen.

1 Williams, 1973a, pp. 136-51

2 (Hick, 1990 ,p.60)

3 ZIE BV. W. Wainwright, *Reason and the Heart.* Cornell U.P. 1995: Er is een juiste instelling nodig om het bewijsmateriaal ter ondersteuning van het theïsme te waarderen; en dat het begrijpen van de betekenis van deze steun wordt beïnvloed door menselijke gevoelsuitbarstingen.

…vier versies van zijn *audace* in *Pensées* waarvan de vierde te vinden is in de slotopmerkingen die Pascal aan zijn gesprekspartner maakt:

> ‹Wat voor ergs kunt u overkomen wanneer u deze keuze maakt? *U zult trouw, eerlijk, deemoedig en dankbaar zijn, genereus, een oprechte echte vriend… Weliswaar zult u geen schadelijke genoegens, roem en een goed leven genieten, maar zult u geen anderen kennen? Ik verzeker u dat u er in dit leven van zult profiteren…*›[1]

De vierde versie wordt begrepen als een onzekere beslissing, er worden geen waarschijnlijkheidsoordelen gebruikt en uitgaat van de idee dat de voordelen van een godgok groter zijn dan die geassocieerd met de geen godgok, of God nu bestaat of niet. Wat er ook gebeurt, gokken op pro-theïsme is de beste keuze, omdat het sterk niet-gokken overheerst. Deze vierde versie van de weddenschap is een argument met sterk overwicht:

11. Bij het kiezen uit verschillende alternatieven, als elke uitkomst van een bepaald alternatief α beter is dan die van de andere alternatieven, moet men α kiezen.

–En,

Elke uitkomst voor God is beter dan die van niet-wedden voor God,

–Daarom,

Zou je moeten wedden dat God bestaat.

13. is te begrijpen als bewerend dat rationaliteit inzet vereist.
12. is als premisse alleen waar als je simpelweg wint door te wedden dat God bestaat. Alleen als dat inzetten voor God resulteert in tijdelijke voordelen. Pascal dacht blijkbaar dat dit duidelijk was:

> De christelijke hoop op bezit van oneindig goed is vermengd met genot en angst, want, in tegenstelling tot mensen die hopen op een koninkrijk waar ze geen deel aan hebben omdat ze onderdanen zijn, hopen christenen op heiligheid en om vrij te zijn van onr

Een oprechte christelijke toewijding resulteert, dacht hij, in deugdzaam leven, en deugdzaam leven is meer de moeite waard dan slecht leven.

1 L418/S680] Blaise Pascal, *Gedachten* p. 178, Amsterdam 1997 – vert. Frank de Graaff.
AUDACE: *vermetelheid, gewaagdheid, stoutmoedigheid.*

De reactie van Pascals gespreksgenoot kan zijn dat Pascal een ongeoorloofde veronderstelling heeft gemaakt: *waarom denken dat een deugdzaam leven het christendom vereist?* En zo ja, waarom zou je dan denken dat moreel beter zijn gelijk staat aan beter af zijn, alles bij elkaar genomen? Inderdaad, je kunt Pascal een tweede ongeoorloofde veronderstelling opleggen: Pascal neemt ten onrechte aan dat de relevante alternatieven alleen wedden op de God van het christendom, en wedden dat er geen god is. Maar hoe zit het met andere mogelijke goden? Al in 1762 maakte Denis Diderot († 1784) bezwaar dat:

> *Pascal heeft gezegd dat als je religie vals is, je niets op het spel hebt gezet door te geloven dat het waar is; als het waar is, heb je alles op het spel gezet door te geloven dat het niet waar is. Een imam had hetzelfde kunnen zeggen.* [1875 [1746], LIX]

Pascal bedoelde zijn weddenschappen als ondersteuning van het theïstische geloof in het algemeen en niet specifiek ter ondersteuning van christelijke theïsme, of een bepaalde traditie binnen het christendom.1 Het bezwaar van de vele goden (MGO) stelt dat Pascal's weddenschap gebrekkig is omdat de alternatieven niet gezamenlijk de mogelijkheden uitputten. De MGO berust op twee standaard Pascaliaanse aannames. De eerste veronderstelling is dat er een oneindige winst is voor juist geloof; terwijl de tweede is dat er slechts eindige kosten verbonden zijn aan religieuze weddenschappen. De MGO hangt ook af van een niet-Pascaliaanse veronderstelling dat een religieuze optie, indien mogelijk, een positieve kans heeft. Het is waarschijnlijk dat Pascal een verontschuldigend geval in twee delen bedoelde. Het eerste deel houdt in dat de weddenschap een toewijding aan het theïsme motiveert; terwijl het tweede deel argumenten bevat dat het christendom de 'ware religie' is ten opzichte van zijn theïstische rivalen van het jodendom en de islam.2 Op deze manier begrepen, was Pascals verontschuldiging in overeenstemming met de standaard zeventiende- en achttiende-eeuwse apologetische strategie van argumenteren. Dit is de strategie die onder meer werd gevolgd door William Paley († 1805), die het ontwerpargument gebruikte om te pleiten voor een goddelijke ontwerper, en vervolgens een ander argument gebruikte, een argument uit

1 Een theïst is iedereen die theïsme accepteert. Theïsme is de stelling dat God bestaat. De theïstische religies – het jodendom, het christendom en de islam – zijn elk uitbreidingen van het theïsme. Dat wil zeggen, ze zijn (gedeeltelijk) conjuncties van andere proposities met de kernpropositie dat God bestaat.

2 Zie bijvoorbeeld L203–220/S235–253 en L298–322/S329–353.

wonderen, om te betogen dat de ontwerper degene was die geassocieerd werd met met de christelijke religie. Er is dus geen goede reden om te verwachten dat meer van de weddenschap dan wordt verwacht van bijvoorbeeld Paley's ontwerpargument, of de vijf manieren van Thomas van Aquino. Dit zijn argumenten voor theïsme, en niet een specifiek soort theïsme. Hoewel bezwaren tegen deze argumenten vaak voorkomen, verwijt niemand ze dat ze niet specificeren welke specifieke theïstische traditie, denominatie of sekte men zou moeten aannemen. De eis dat een enkel theïstisch argument, indien succesvol, het specifieke soort theïsme moet specificeren, vereist te veel.

De MGO hoeft de alternatieven echter niet te beperken tot verschillende actuele religieuze tradities. Een voorstander van de MGO zou een denkbeeldige godheid als alternatief kunnen stellen, zolang men reden heeft om aan te nemen dat de waarschijnlijkheid van het bestaan van de godheid groter is dan nul.

De verschillende versies van Pascal zijn '2 x 2'-weddenschappen, aangezien elk slechts twee wereldcondities poneert, een met God en een wereld zonder God met twee alternatieven, wedden dat...ja/nee. In feite stelt de MGO dat het, in plaats van een weddenschap van 2 x 2, passender is om de weddenschap op zijn minst als een weddenschap van 3 x 3 in te kaderen, met drie wereldstaten (de wereld met de theïstische God bestaat en een waarin een niet-theïstische God bestaat en een wereld waarin geen god bestaat); en drie alternatieven (wedden dat de theïstische God bestaat, wedden dat de niet-theïstische God bestaat en wedden dat er geen god bestaat). Als de MGO goed is, wordt er geen specifieke religieuze optie aanbevolen. Hier is het dat James' WTB-argumenten een Pascaliaan voorzien van middelen om de MGO te ontwijken.

3 DRIE JAMESIAANSE BRONNEN

Het resultaat van de MGO is dat een oneindig nut geassocieerd met meer dan één van de alternatieven resulteert in een gelijkspel, zonder dat een specifiek alternatief de voorkeur verdient boven zijn rivalen. De MGO probeert de inzet op te drijven van een inzet van 2 x 2 naar minstens een inzet van 3 x 3, waarbij de bijbehorende uitkomsten zo zijn gerangschikt dat een agent zou geen reden meer hebben om het ene alternatief boven het andere te kiezen.1

1 Ook al is het mogelijk om een willekeurig aantal exotische goden voor te stellen van het soort dat Martin heeft opgeroepen, elke uitbreiding van een inzet van 3 x 3 tot een inzet van 4 x 4, of een inzet van 5 x 5, of een inzet van x *n*, voor getal *n*, is logisch redundant. Er is ofwel een besluitonzekerheid die wordt gegenereerd door het opnemen van een derde alternatief, of niet. Het aantal extra alternatieven voegt niets toe. Dus uitbreiden voorbij een inzet van 3 x 3 voegt niets van logische of dialectische consequenties toe aan de MGO.

De drie Jamesiaanse middelen zijn bedoeld om de weddenschap te depreciëren tot een meer beheersbare 2 x 2 omvang. De eerste Jamesiaanse bron is het idee van een gedwongen keuze. Deze gedachte is te vinden in Pascal's opmerkingen over de weddenschapt: *'je moet wedden'*. Inzetten is onvermijdelijk en daardoor gedwongen: weigeren om in te zetten staat gelijk aan inzetten tegen. Een beslissing wordt geforceerd wanneer niets beslissen in de praktijk gelijkwaardig is aan het kiezen van alternatieven. Voltaire (1694-1778) maakte bezwaar dat...

'Het onjuist is om te beweren dat niet wedden dat God bestaat, hetzelfde is als stellen dat hij niet bestaat: een twijfelaar die geïnformeerd wil worden, legt geen van beide kanten vast.'[1]

Voltaire heeft gelijk dat niet gokken dat God bestaat niet hetzelfde is als gokken dat God niet beﬅaat. Pascal heeft dit nooit beweerd. Pascal beweert niet dat gokweigeren hetzelfde is als een tegenstem, eerder dat het weigeren om te wedden dezelfde praktische consequentie heeft als inzetten tegen. Je blijft in dezelfde praktische toestand, door tegen te wedden of geen weddenschap aan te gaan, alsof je niet gokt dat God bestaat. Wat is het om dat te wedden?

God bestaat? We kunnen wedden dat God bestaat begrijpen als een toewijding aan het bestaan van God. Dit omvat het heroriënteren van fundamentele waarden en houdingen. Voor wedden is misschien niet het geloof nodig dat God bestaat, omdat het misschien genoeg is om te accepteren dat God bestaat voor een pro-weddenschap. Bedenk dat acceptatie een vrijwillige handeling is die bestaat uit zowel instemmen met een voorstel als ernaar handelen. Pascal lijkt dit begrip van wedden te gebruiken wanneer hij zegt tegen degenen die proberen te geloven: Leer van hen die ooit gebonden waren zoals u en die nu alles inzetten wat ze hebben (L 418). Iemand die doelen, waarden en gedrag heroriënteert door de stelling te accepteren dat God bestaat, zal na verloop van tijd zeer waarschijnlijk gaan geloven dat God bestaat. Wedden op God is in feite een regime met een soort geloofsinducerende technologie, een gebruikelijk en inclusief rollenspel alsof men al gelooft door het gedrag te vertonen dat wordt geassocieerd met gelovigen. Door dit te doen, wordt het vooruitzicht dat men theïstisch geloof zal verwerven vergroot. Gewoon je rol spelen, is de gedachte die leidt naar verwachting tot het verwerven van geloofsvertrouwen.

1 Voltaire, F. M. A. [1734] *Pascal's thoughts concerning religion.* (Letter XXV), In N. Cronk (ed.), *Letter Concerning the English Nation* (p. 127). Oxford U.P. 1994.

GECITEERDE WERKEN: Vogel, Bram. *1986. William James.* Londen. *Routledge en Kegan Paul.Clifford, wk 1879. Lezingen en essays. vol. 2. Londen: Macmillan.Gale, Richard. 1991. Over de aard en het bestaan van God.* Cambridge, Engeland: *Cambridge University Press.Hacken, Ian. 1972. ‹De logica van Pascal's inzet.› Amerikaanse Filosofische Quarterly 9: 186-92. Hik, Johannes. 1990.* Godsdienstfilosofie. *4e druk. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.Jacobus, Willem. 1956. 'De wil om te geloven.' In De wil om te geloven en andere essays in de populaire filosofie.* New York: Dover. *Macraé, Norman. 1992. John von Neumann.* New York, Pantheon. *Martijn, Michaël. 1990. Atheïsme: een filosofische rechtvaardiging.* Philadelphia, Temple U.P. *Mills, Eugène. 1998. 'De eenheid van rechtvaardiging.' Filosofie en fenomenologisch onderzoek 58: 27-50.* Pascal, Blaise. *1995. Pensées. Trans, eer Levi.* Oxford U.P. *Rawls, Johannes. 2001. Rechtvaardigheid als rechtvaardigheid: een herformulering.* Ed. E. Kelly. *Cambridge,* Massachusetts, Belknap Press.*Saka, Paul. 2001. 'Pascal's inzet en het bezwaar van de vele goden.' Religiewetenschap 37:321-41Wainwright, Willem. 1995. Rede en het hart: een prolegomenon voor een kritiek op de passieve rede. Ithaca, ny,* Cornell University*Druk op.Willems, Bernard. 1972. 'Beslissen om te geloven.' In Problems of the Self Philosophical Papers 1956-1972, 136-51.* Cambridge u.p.*Voor verder lezen Pantser, Leslie. 1993. 'Infini Rien': Pascal's inzet en de menselijke paradox. Carbondale: Southern* Illinois u.p. *Bruin, Jeffrey. 1984. 'Een verdediging van Pascal's inzet.' Religiewetenschap 20: 465-79.Cargile, James. 1966. 'Pascal's inzet.' Filosofie 41: 250-57.Duff, Antony. 1986. 'Pascal's inzet en oneindige hulpprogramma's.' Analyse 42: 107-9.*Veldman, Richard. *2000. 'De ethiek van het geloof.' Filosofie en fenomenologische onderzoek 60: 667-95.Foley, Richard. 1994. 'Pragmatische redenen voor geloof.' In Jordanië 1994a.* Fouke, Daniel, C. *1989. 'Argument in Pascal's Pensées.' Geschiedenis van de filosofie Quarterly 6:57-68.Hajek, Alan. 2000. 'Vaag bezwaar maken tegen de weddenschap van Pascal.' Filosofische Studies 98: 1-16.* Jackman, Hendrik. *1999. 'Prudentiële argumenten, genaturaliseerde epistemologie en de wil om te geloven.' Transacties van de Charles S. Peirce Maatschappij 35: 1-37. Jordanië, Jeffrey. 1991. 'Duff en de weddenschap.' Analyse 51: 174-76. Jordanië,. 1993. 'Pascal's inzet en het probleem van oneindige hulpprogramma's.' Geloof en filosofie 10: 49-59.Jordanië, op.*

WORDT VERVOLGD

De 6^{e} herziene en vermeerderde druk 2010 wordt rond 2023 vervangen door de 7^{e} druk.
De recensie betreft de 4^{e} druk 2003:

WILLIAM JAMES, ARTS, PSYCHOLOOG, FILOSOOF, SCHREEF VEEL BELANGWEKKENDS. THE VARIETIES OF RELIGIOUS EXPERIENCE MAAKTE HEM WERELDBEROEMD. Deze bundeling van zijn *Gifford Lectures* zijn een monument gebleven van wat de (godsdienﬅ-) psychologie ging heten. Volgens James, in de pragmatische, Amerikaanse traditie, moet godsdienﬅ niet op de theoretische bedoelingen en uitgangspunten beoordeeld maar op de vruchten: *Not the roots but the fruits.*

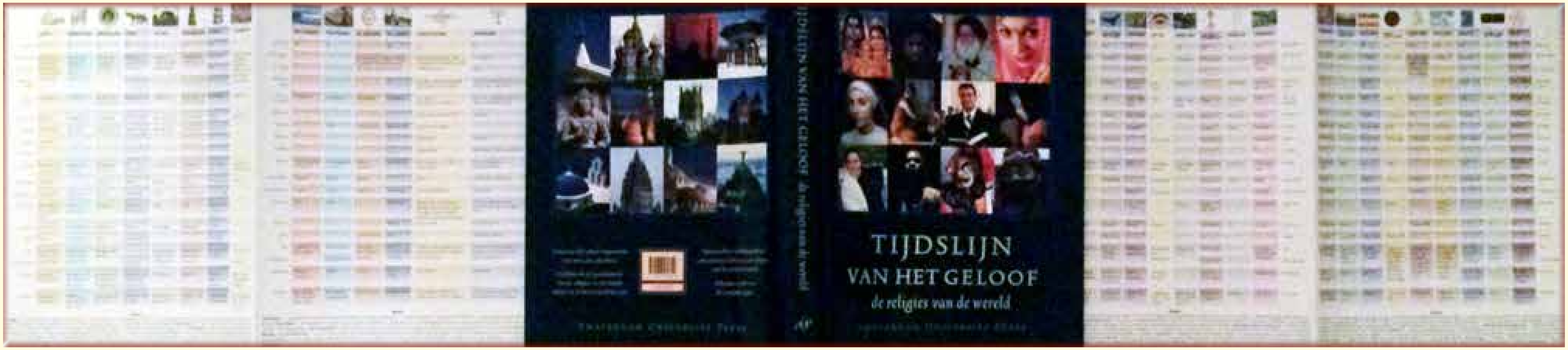
In zijn *Varieties* beschrijft James religieuze verschijnselen als bekering, heiligheid, myﬅiek, gebed en de rol van godsdienﬅ op het gelukkig en ongelukkig zijn van de mens. William James en zijn broer, de Britse romanschrijver en essayiﬅ Henry James, waren beiden gezegend met een bijzondere schrijfvaardigheid. Nog ﬅeeds wordt *Varieties* geroemd om zijn mooie en heldere beschrijvingen en het belang dat James in een rationaliﬅische tijd hechtte aan de persoonlijke ervaring met een open oog voor de mogelijkheden van de experimentele psychologie.

Hij ﬅelde dat een mens zonder religieuze ervaring nooit kan voldoen aan hoge morele eisen als die van liefdadigheid en heldendom. Hier was hij het tegendeel van Nietzsche die meende dat godsdienﬅ dreef tot passieve gehoorzaamheid en onderdanigheid.

Nog ﬅeeds is William James in ere, met een *Society*, een *Council*, een *Association*, een tijdschrift, websites, jaarlijkse essay-wedﬅrijden, en *awards.*

Van de *Varieties* is een herziene Nederlandse vertaling uitgebracht: *Vormen van de religieuze ervaring; een onderzoek naar het wezen van de mens.*

¶Uitgeverij Abraxas. ISBN 90-807300-2-5, 400p. € 24,90 Pieter van der Ven, *Trouw* 27-5-2003.

DEZE INTERNATIONALE UITGAVE IS MEER DAN EEN STAALTJE ENGELSE VERTELKUNST. Het is geschikt voor kennisverwerving, door de afbeeldingen wordt het beeldgeheugen gevuld. Bij zo'n uitgave worden de kleuren in grote oplage voorgedrukt en de zwarte tekst ingedrukt in de verschillende talen. De typografische kwestie is het gegeven dat een visuele tijdlijn met vele kleine afbeeldingen een rustige typografie behoeft. De redactionele kwestie is de aanpassing van de tekst om binnen de gestelde kaders te blijven. Voor het omslag is er een bepaalde mate van vrijheid. Vandaar de Trinité. De combi van *Lexicon* en *Trinité* zou geschikt zijn voor het binnenwerk.

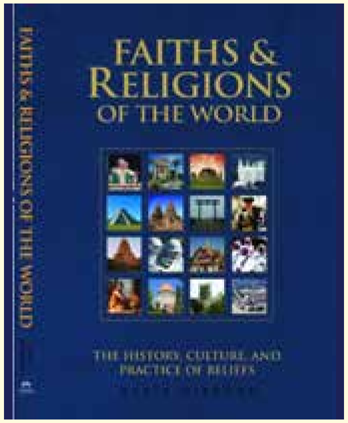
TEKST *David Gibbons* – ONTWERP & PRODUCTIE DAG *Publications Ltd* – KAARTEN EN ILLUSTRATIES *Anthony A. Evans* – ONTWERP OMSLAG NED. ED. *Kok Korpershoek.* ➤

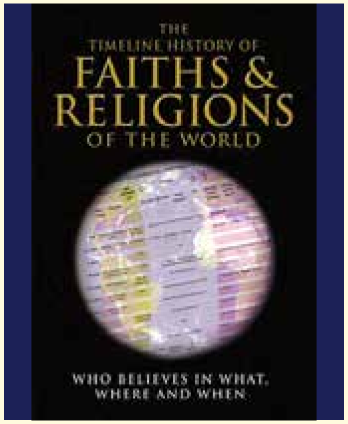
TIJDSLIJN
VAN HET GELOOF

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

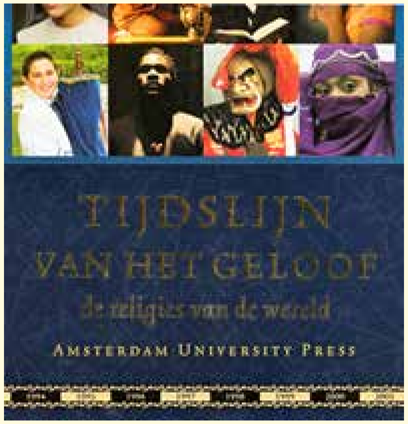
de religies van de wereld

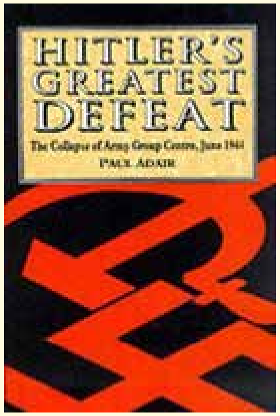

➤ *Deze tekst is gezet in de Baskerville*

Van: **Nova Mail** nova@novatv.nl
Onderwerp: RE: Uitz. van 2000
Datum: 22 september 2008 om 11:29
Aan: Uitgeverij Abraxas info@uitgeverijabraxas.nl

Geachte heer Mok,
NOVA beschikt zelf niet over archiefmateriaal. Nabestellen op dvd kan alleen Beeld en Geluid (het omroeparchief). Neem contac op met klantenservice@beeldengeluid.nl of kijk op www.beeldengeluid.nl. Hieronder de gegevens van het NOVA-onderwerp waar u op doelt. Dat weet Beeld en Geluid precies waar ui op doelt.

Vriendelijke groet,
Wim, Fortuyn, redactie NOVA

Titel	*NOVA* - act#*NOVA* - prg#*NOVA*
Publicaties	televisie; 08-09-2000; NPS; 28′13″
Schone inlas	Aanwezig
Dragers	
Samenvatting	Actualiteitenprogramma . Actualiteitenprogramma, gepresenteerd door Margriet Vroomans, met de volgende onderwerpen: 1. onderzoekscommissie adviseert opheffen EU-sancties tegen Oostenrijk; 2. politieke barometer: winst voor GroenLinks; 3. Duits *stripverhaal* over Adolf *Hitler* verschijnt ook in Nederland. . DUITS *STRIPVERHAAL* OVER ADOLF *HITLER* VERSCHIJNT OOK IN NEDERLAND
Kleur	kleur
Genre	actualiteiten, actualiteiten
Makers	Fillekers, Lieke (regie) Ribbink, Ed (eindredactie) Vroomans, Margriet (presentatie) Goedhart, Marcel (redactie) Oosten, Ad van (redactie) Rooijakkers, Art (redactie)
Beoogd medium	televisie
Rechten	Herkomst Rechten
Overige opmerkingen	Schone inlassen aanwezig.

Items

Titel

DUITS *STRIPVERHAAL* OVER ADOLF *HITLER* VERSCHIJNT OOK IN NEDERLAND

Schone inlas	Aanwezig
Tijdsduur annotatie	Avail: 7′36″
Beschrijving	Het stripalbum "Adolf", over Adolf *Hitler*, van de Duitse tekenaar Walter Moers is in Duitsland een groot succes en het album wordt ook in Nederland uitgebracht. De stripfiguur Adolf is na WO II ondergedoken in een riool en kruipt daar nu weer uit. In Duitsland is ook allerlei merchandise rondom het stripfiguurtje op de markt gebracht. INTERVIEWS met: - R. Muntz en P.J. van de Wint, programmamakers die na een parodie op *Hitler* ontslagen werden bij de VPRO; - R. Evers, rabbijn, die vindt dat er geen grappen gemaakt mogen worden over de WO II; - D. Mok, uitgever van "Adolf"; - Ruben van der Veer en Horace Cohen, komieken, die als *Hitler* optreden in de Comedy Club; - J.M. van Tol, cartoonist, die de strip grappig vindt en de beeldtaal herkenbaar. SHOTS: - cu voorkant en tekeningen van "Adolf"; - merchandise rondom "Adolf": poppetje dat uit riool kruipt en wekker. ARCHIEFMATERIAAL: fragement Comedy Club met Horace Cohen als *Hitler*.
Trefwoorden	satire
Makers	Goedhart, Marcel (redactie) Oosten, Ad van (redactie) Rooijakkers, Art (redactie)
Personen	Cohen, Horace; Evers, Raphael; *Hitler*, Adolf
Geografische namen	Duitsland; Nederland
Namen	Tweede Wereldoorlog

NOVA TELEVISIE 08-09-2000

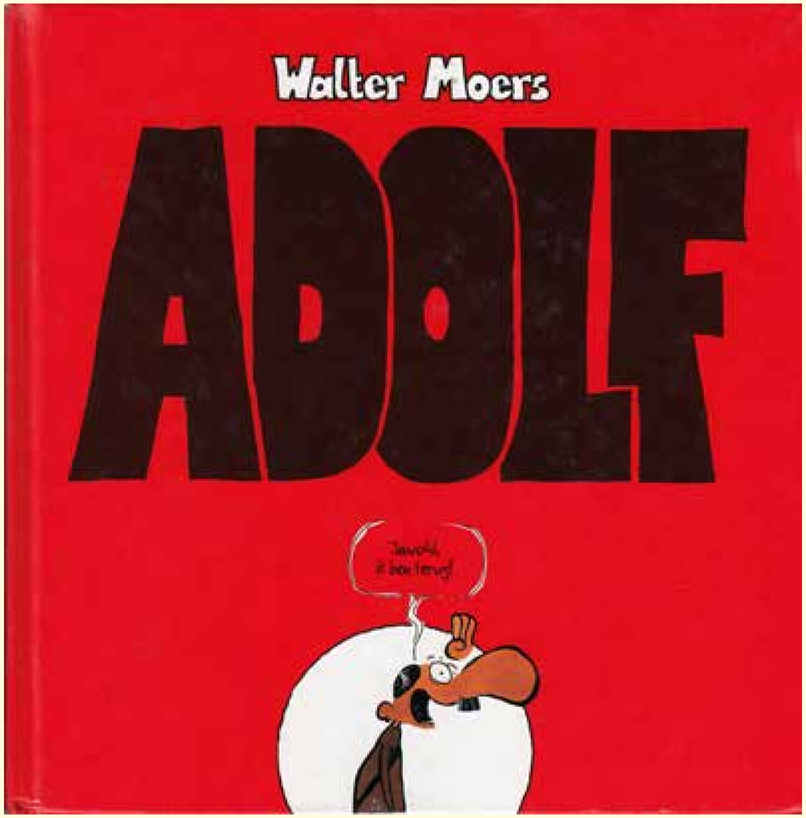
HET STRIPALBUM *Adolf*, over Adolf Hitler, van de Duitse tekenaar Walter Moers is in Duitsland een groot succes en het album wordt ook in Nederland uitgebracht.
De stripfiguur Adolf is na WO II ondergedoken in een riool en kruipt daar nu weer uit. In Duitsland is ook allerlei merchandise rondom het stripfiguurtje op de markt gebracht.

INTERVIEWS met:
- R. Muntz en P.J. van de Wint, programmamakers die na een parodie op Hitler ontslagen werden bij de VPRO; - R. Evers, rabbijn, die vindt dat er geen grappen gemaakt mogen worden over WO II; - D. Mok, uitgever van *Adolf*; - Ruben van der Veer en Horace Cohen, komieken, die als Hitler optreden in de *Comedy Club*; - J.M. van Tol, cartoonist, die de strip grappig vindt en de beeldtaal herkenbaar.

SHOTS:
- CU voorkant en tekeningen van 'Adolf';
- MERCHANDISE rondom 'Adolf': poppetje dat uit riool kruipt en wekker.

ARCHIEFMATERIAAL:
FRAGEMENT *Comedy Club* met Horace Cohen als Hitler.

PRESENTATIE
Margriet Vrooman

Type	Soort	Formaat	Begin- en eindtijd	Nummer	Volg-nr.	Bewaar-plaats	Archief-status
DIGI-BETA	Programma		22:51:05 - 22:58:41	TDU49577			uitleenkopie
DIGI-BETA	Schone Inlas		23:20:09 - 23:27:19	TDU49577			uitleenkopie
DIGI-BETA	Programma		22:51:05 - 22:58:41	TD49577			
DIGI-BETA	Schone Inlas		23:20:09 - 23:27:19	TD49577			
VHS	Programma		22:51:05 - 22:58:41	V79857			
VHS	Schone Inlas		23:20:09 - 23:27:19	V79857			

https://youtu.be/z-sk4nFalvc

Van: Uitgeverij Abraxas info@uitgeverijabraxas.nl
Onderwerp: Walter Moers/strip
Datum: 11 januari 2009 om 13:26
Aan: info@oogenblik.nl
Kopie: info@debezigebij.nl

Collegae,

Het is alweer een kleine 10 jaar geleden dat ik (toen *De Appelbloesem Pers*) de Nederlandse vertaling van Walter Moers' *Adolf* heb uitgegeven.
Daar is toen veel over te doen geweest en de eerste druk van 5.000 ex. was voor een groot gedeelte bij aanbieding al verkocht.
We zijn nog wel begonnen met de voorbereidingen van een 2e druk en het 2e deel, maar door mijn vertrek bij De Appelbloesem Pers is dat niet meer van gekomen.

Toen ik vernam van de samenwerking tussen u en De Bezige Bij kwam het in me op dat u wellicht geïnteresseerd bent om deze boeken verder uit te baten.
De strips passen niet bij het karakter dat mijn nieuwe uitgeverij heeft en wij missen ook de slagkracht van uw combinatie om het werk wederom in de markt te zetten.
Hieronder volgen de boekgegevens:

Titel:	Adolf : Jawohl, ik ben terug! / Walter **Moers** ; [geautoriseerde vert. uit het Duits: Cindy Hoetmer]
Auteur:	Walter Moers (1957-); Cynthia Hoetmer (1967-)
Jaar:	2000
Editie:	1e dr
Uitgever:	Amsterdam : De Appelbloesem Pers
Annotatie:	gekleurde ill Vert. van: **Adolf, Äch bin wieder da!!** - Frankfurt am Main : Eichborn, 1998
Omvang:	[72] p
Formaat:	22×22 cm
ISBN:	90-70459-23-X geb.
Nummer:	(Brinkman) B0037691
Trefwoord:	(BTR) stripverhalen
Onderwerp:	Adolf Hitler (1889-1945)
Code:	(UNESCO) Kinderboeken, stripverhalen
Samenvatting:	Ballonstrip over de terugkomst van Adolf Hitler in de jaren negentig.
Recensie:	Der Adolf ist wieder da! In het oergrijze verleden kwam het verschijnsel al voor: als er een gruwelijke boef dood was, kwamen er legenden over zijn terugkomst. Zo ook hier. Een snel getekend stripverhaal waarin Adolf H. (eertijds bevriend staatshoofd en massamoordenaar) opduikt uit een riool, waar hij vele decennia ondergedoken was. Hitler komt in aanraking met de verworvenheden van de twintigste eeuw, en ontmoet in het kader daarvan een tot vrouw omgebouwde Göring (met tepelpiercings!) in een bordeel, vermoordt hem (of haar?), komt in aanraking met een psychiater die bij nader inzien Lady Di, Princess of Hearts blijkt te zijn en blaast samen met haar het vliegtuig van de Amerikaanse president op. Na enige andere omzwervingen van dit kaliber blijkt Göring toch niet door hem gedood te zijn en leven ze nog lang en gelukkig samen. Hitler als schlemielige, belachelijke hoofdfiguur, met - zoals we al wisten - politiek incorrecte denkbeelden ('GRRRRR! JODEN!' en 'Vuile spleetogen!'), die overigens aardig op de hak worden genomen. Absoluut ongeschikt voor de geschiedenisles. Positief besproken in nette Duitse kwaliteitsbladen.
Genre:	Stripverhaal
Genre / literaire vorm:	Stripverhaal
Doelgroep:	Ontspanning voor volwassenen
Illustratie:	

◂Waren de Nazi's grappig? – Nee.
Zijn over de Nazi's en i.h.b. Hitler grappen te maken?
Zeker. Kunnen die leuk zijn? Ja.
De Duitse striptekenaar Walter Moers bewijst dat.▸

◂Dit is meer dan een stripboek over Hitler, het is een gemene satirische schets van onze samenleving, onze mythes en onze sterren.▸

ALGEMEEN DAGBLAD: 'Hitler-strip op Nederlandse markt' BRABANTS DAGBLAD: Lachen om Adolf werkt bevrijdend JACOBINE GEEL praat met IAN KERSHAW (Engelse historicus en Hitler-biograaf) HISTORISCH NIEUWSBLAD: Vraag: is deze strip leuk? Ja hoor. BIB.VLAANDEREN. BE: sublieme satire van de bovenste plank. LEEUWARDER COURANT: ...een bizarre cocktail van zwarte humor en een satirisch commentaar op de hedendaagse samenleving. NEWS.nl: De reacties op de strip zijn erg verschillend. *'Mensen zullen met gemengde gevoelens naar het stripverhaal kijken'*, voorspelt de uitgever van De Appelbloesem Pers in Amsterdam: *'Hadassa Hirschfeld vindt dat je Hitler niet buiten de geschiedenis moet plaatsen.*

Ik zet daarnaast dat historici geen algemeen aanvaard en compleet beeld van de oorzaken van de nazi-ellende kunnen geven. Er zullen altijd vragen blijven. Dat maakt de verwerking lastiger. De bevrijdende lach heeft geen last van historische hiaten. Er zijn oudere mensen die vinden dat het echt niet kan. Dat kan ik goed begrijpen. Anderen vinden dat het wel kan, zeker als het helpt de grauwsluier die nu om de Tweede Wereldoorlog ligt, weg te nemen.'[1] NOORD-HOLLANDS DAGBLAD: *'Hitler-strip: Humor of smakeloze rotzooi?'* HET PAROOL: *'Waren de nazi's grappig?* Nee. Zijn over de nazi's en meer in het bijzonder Hitler grappen te maken? Zeker. Kunnen die leuk zijn? Ja. De Duitse striptekenaar Walter Moers bewijst dat.' PROPRIA CURES: Walter Moers heeft met zijn nieuwe biografie over Adolf Hitler een bijzonder prijzenswaardige prestatie geleverd. Kopen dat boek. PZC: *Jawohl, ik ben terug*, roept een op het eerste gezicht eigenlijk wel lief stripfiguurtje op de omslag van een nieuw boekje van *De Appelbloesem Pers*. TROUW: De reacties zijn over het algemeen positief, Moers wordt *vermakelijk* en *taboedoorbrekend* gevonden.

1 ZIE NCRV

VLAAMSE OPENBARE BIBLIOTHEKEN: *Sublieme satire van de bovenste plank.* FRANKFURTER ALLGEMEINE ZEITUNG: *Moers' parodie op Hitlers karakter en eigenaardigheden is een genot om te lezen.* JÜDISCHE WOCHENZEITUNG: *Doorgewinterde rechts-extremisten zullen Adolf eerder verafschuwen omdat hun idool met de grond gelijk gemaakt wordt.* DAS ZENTRALKOMITEE DER DEUTSCHEN KATHOLIKEN: *'geschmacklos'.* ZENTRALRAT DER JUDEN: «Als men er akkoord mee gaat dat in de kunstvorm satire ook het bittere lachwekkend is, dat het net zoals *Art Spiegelman* stof geeft tot nadenken, dat het iets kan betekenen, dan is dit product niet politiek incorrect». DIE WOCHE: «~~Als men er akkoord mee gaat dat in de kunstvorm satire ook het bittere lachwekkend is, dat het net zoals Art Spiegelman stof geeft tot nadenken, dat het iets kan betekenen, dan is dit product niet politiek incorrect~~». LIBÉRATION: *Dit is meer dan een stripboek over Hitler, het is een gemene satirische schets van onze samenleving, onze mythes en onze sterren.* TIME MAGAZINE: *Hitler zou er de lol niet van inzien…* TAZ HAMBURG: *Een verschrikkelijk grappig, belangrijk werk.* EO 7 september 2000 11.45 - 12.00 uur Radio en televisie HET BELANG VAN LIMBURG: *Hitler verrezen als stripfiguur.* Lieber Blaubär SUBWAY sprach mit Moers KULTUR AM NIEDERRHEIN Mit seinem Comic *Das kleine Arschloch* ist Walter Moers berühmt und mit *Adolf die Nazi-Sau* berüchtigt geworden. Jüngst legte der medienscheue Niederrheiner seinen ersten Roman vor: Die *13 Leben des Käpt'n Blaubär*, im Herbst erscheint *Adolf II.* DONDERDAG 7 SEPTEMBER 2000 - DE EO OP RADIO 1 Hitlerstrip: *Humor of smakeloze rotzooi?* Gesprek met de Nederlandse uitgever Daniël Mok. DINSDAG 5 SEPTEMBER 2000 - RTL LIVE *Minoesch Jorissen in gesprek met Daniël Mok* ⟶ 8 SEPTEMBER - DEBAT OP 5 (NCRV) - RADIO 5 *Adolf; echte humor of niet meer dan een smakeloze grap?* Gesprek met de uitgever van een komische Hitler-strip Debat tussen Tamarah Benima (journalist) en Daniël Mok (uitgever) o.l.v. Heidi Iepema[1] VRIJDAG 8 SEPTEMBER - NOVA - NEDERLAND 3 EN WERELDWIJD VIA BVN-TV *Mag je om Adolf lachen?* Gesprekken met o.a. Daniël Mok, Robbie Muntz, Rabbijn R. Evers, Ruben van der Meer, Horace Cohen, I. M. van Tol, de maker van *Fokke en Sukke*, en regisseur Paul Jan van de Wint. LA STAMPA, 6-9-2000, *Il piccolo stronzo*, Satire. Redactioneel succes in Duitsland en Nederland. *Hitler is niet dood en inderdaad, hij combineert alle kleuren! In dit stripboek beleeft Adolf, die zijn antisemitische haat, paranoia en op hol*

1 ZIE ELDERS: De rabbinale kreet ‹*Meneer Hitler heeft gewonnen*› over dit debat in het NIW van 27 nov. 2018.

geslagen autoritarisme intact houdt, hilarische ontmoetingen met personages als Göring, die transseksueel is geworden en sado-maso-optredens geeft of hedendaags als de chauffeur van Lady Diana op de avond dat ze stierf. Met zijn satire toonde Moers , zoals Time erkende , 'de behoefte die veel Duitsers hebben aan een onconventionele en niet-academische benadering van het omgaan met het verleden van het land en met Hitler.' 29 SEPTEMBER 2000, © DAGBLAD TROUW Monika Labusch: *Nederlanders nazificeren Duitsers.* Labusch wist niet wat ze zag, toen ze voor het eerst Bevrijdingsdag meemaakte. ‹Kinderen zaten met oranje ballonnen op historische legervoertuigen. Ik vond het verschrikkelijk, in Duitsland kennen we zoiets niet. Ik begon tegen mijn vriend te praten: *Hast du das gesehen? Kinder auf Panzer!* Ik merkte dat hij dat niet leuk vond. Toen dacht ik: hier is iets aan de hand.› RHEINISCHE ZEITUNG, NICOLA PRIETZE: ‹*Äch bin wieder da!*'› Umstritten: *Hitler als* Comic-Figur mit Gurkennase Kein Tabu bleibt unangetastet/ *Lächerlichmachen hat auch etwas Aufklärerisches/ Drohungen der rechten Szene.* BERLINER MORGENPOST: *Aufklärerisch oder geschmacklos? Der Streit um Walter Moers' Hitler-Comic* 28.02.99 SONNTAGSZEITUNG: *Walter Moers, wovor fürchten Sie sich eigentlich?* ein Exklusivinterview *Adolf lebt!* Hitlerstrip zorgt voor deining ‹*In eenvoudige pennenstreken en het goorste straatjargon blijft geen taboe onaangeraakt.*› WALTER MOERS: *Zugegeben: Viele meiner Arbeiten vermitteln unverblümt eine Kostprobe meines verqueren Humors und meiner sarkastischen Fantasie. Trotzdem kann ich aber noch immer problemlos die Grenze zwischen Kunst und Realität ausmachen. Ich identifiziere mich nie mit meinen Schöpfungen, die immer Kunstfiguren sind und jeglicher autobiografischen Grundlage entbehren.* JUNGE FREIHEIT: Das neue Buch von Walter Moers zeigt die Nachkriegsgeschichte Hitlers JUNGE WELT: Walter Moers »Adolf« erteilt der Nazi-Pest eine tüchtige Abfuhr REFORMIERTE PRESSE: *Hitler-Comic «Adolf» ist ein Renner:* Duitsland kan lachen om Hitler-strip URSULA SAUTTER BONN (TIME MAGAZINE): ‹*Can Der Fuhrer Be Funny?*› *German cartoonist Walter Moers touches a nerve with his satirical comic strip romp about Hitler* THE WASHINGTON POST: ‹*Through Charlie Chaplin, Mel Brooks and John Cleese, among others, British and American culture long ago found comedic value in Adolf Hitler, with his bug eyes, ridiculous mustache and bad fringe haircut.*› FREIE RUNDSCHAU MITTELEUROPA: *Fehlleistung oder witzige Satire?* 'MOERS IST EIN SCHWEIN, ER MUSS ZUM SCHWEIGEN GEBRACHT WERDEN'. DE NIEUWE JOODSE GAZET: 'Nederlandse uitgever ziet Hitler-strip als middel voor verwerken oorlog'.

IAN KERSHEW: ‘HITLER STAAT HIER IN DE WEG VAN HISTORISCHE GEVOELIGHEID, DAT MAAKT HISTORISCH BEGRIP ONMOGELIJK’.*

MARLIES KIEFT, TROUW 29 JULI 1998: *Duitsland kan lachen om Hitler-strip*
BERLIJN - *Daar ben ik weer!!*, roept het stripfiguur met de bekende snor vanaf de voorkant van Walter Moers’ nieuwste stripboek. Duitslands populairste striptekenaar heeft zich op glad ijs begeven. In zijn boek *Adolf, het Nazi-zwijn* laat hij Hitler na zoveel jaren uit het riool omhoogkruipen en een tweede leven beginnen.

‘ADOLF HITLER WAS ZO GEMAKKELIJK TE TEKENEN, verklaart Moers die graag mag provoceren, in het voorwoord de keuze voor zijn controversiële onderwerp. In het boek dat in Duitsland na een maand al aan de vierde druk toe is (50.000 exemplaren), begint de hoofdpersoon een odyssee door de jaren negentig. Hij is nog steeds een verwoede jodenhater, en met al zijn goede voornemens niet in staat zijn leven te beteren. Op zijn tocht komt hij ook Göring weer tegen die een transgenderbehandeling heeft ondergaan. Na een flinke snuifsessie brengen ze *crackwise* de nacht door. Hij wordt chauffeur van ‘Di en Dodi’ en veroorzaakt het noodlottig ongeluk. Diana blijkt niet dood en ontpopt zich tot de booswicht van het verhaal. Aan het eind vertrekt de anti-held samen met Göring naar Zuid-Amerika waar ze bruinbrood en *sushi* verkopen.

WAAR DE DUITSE KWALITEITSKRANTEN voorheen niet veel woorden vuil maakten aan nieuw werk van Moers is het boek nu nieuws. De reacties zijn over het algemeen positief, Moers wordt ‘vermakelijk’ en ‘taboe-doorbrekend’ gevonden. Michel Friedman van de Centrale raad van Joden zei zijn bedenkingen te hebben bij de inhoud van het verhaal, niet tegen het opvoeren van Hitler als satirische stripfiguur. De in Duitsland wonende Joodse schrijver Rafael Seligmann noemt het boek *bevrijdend*. ‘Je kunt het verleden niet wegvagen, wel er op een bepaalde manier mee omgaan. Als je erom lacht, kun je er ook weer over praten. Natuurlijk heb ik niet alleen gelachen. Ik was ook geschokt. Het gaat toch om iemand die in de holocaust een deel van mijn familie heeft vermoord. Ik denk dat oudere Joden ook niet zullen lachen. Evenmin als oude nazi’s. Die zullen waarschijnlijk heel boos zijn.’ Volgens Uwe Gruhle van *Eichborn Verlag* reageren jong en oud verschillend op Adolf: ‘De ouderen vinden het pedagogisch onverantwoord. Over Hitler mag je alleen maar ernstig praten.

JONGEREN LACHEN EROM, hoewel soms voorzichtig want ze weten niet of dat wel politiek correct is. Ze weten dat Hitler een idioot was, en ze geloven niet dat zoiets nog gebeuren kan’. Enkele neo-nazi’s hebben op het boek gereageerd in de trand van ‘Moers is een zwijn en zou monddood gemaakt moeten worden’. Uitgever Gruhle lacht wat. ‘Ik denk dat zij het niet waarderen dat Adolf het in het boek met Göring doet.’[1]

Op 20 nov. 2018, om 12:59 schreef Redactie | NIW ‹redactie@niw.nl› het volgende: ‘Beste Eliëzer Kolthoff, Dank voor uw email. De maximale lengte van een brief op de reactiepagina is 250 woorden. Kunt u uw reactie tot die lengte inkorten? Alvast bedankt, Achsa Vissel Redactie NIW’.

Beste Achsa Vissel,
Hierbij een tot de helft ingekorte versie:

IN TEGENSTELLING tot Michel Waterman schrok ik niet van Benima’s kreet dat ‘Meneer H. heeft gewonnen’. Eerder verkondigde Benima al (Debat op 5, 8-9-2000, NCRV) *dat je ook nooit om hem mocht lachen*. Hitler-biograaf Ian Kershaw vond dat humor helpt bij het ontdemoniseren van de ‘dramatische geopolitieke soap’ met alle aandacht op de hoofdpersoon (Ned. 1, 15-12-2000, IKON). Soortgelijke woorden van A. J. Heschel werden door haar afgedaan met: ‘*Veel Joden denken daar anders over*’. De NOVA-uitzending (8 september 2000) bevestigde dat het hardop uitlachen van H. een bevrijdende werking kon hebben. Volgens Benima ging dat om *individuele gevallen, die ik dat heus wel gun* (sic). Historicus Kershaw was kritisch over ‘hysterische geschiedbeleving en gepsychologiseer’.[2] Eerder werd Hadassa Hirschfeld, namens CIDI, in dit verband geciteerd door het Noordhollands Dagblad: ‘*In het algemeen zeg ik dat je Hitler niet buiten de geschiedenis moet plaatsen*’. De rabbinale kreet ‘*Meneer Hitler heeft gewonnen*’, is een inkoppertje voor neonazi’s, want de rabbijn zegt het zelf! ☞

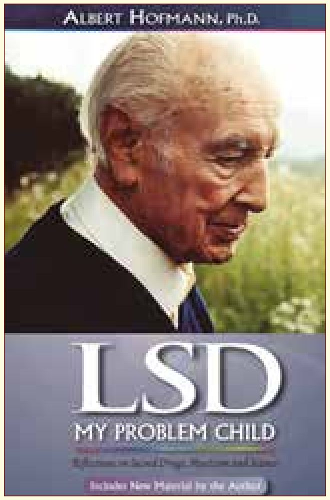
1 Dit artikel was het startpunt voor onze relatie met *Eichborn Verlag* AG, Kaiserstraße 66, Frankfurt am Main.

* 14-12-2000 Jacobine Geel ontvangt in *Geel* (red. Peter Sierksma) de Engelse historicus en Hitler-biograaf *Sir* Ian Kershaw over de manier waarop een samenleving het kwaad kan onderscheiden en beteugelen. Uitgangspunt is het oordeel dat *The Economist* over het tweede deel van Kershaws biografie velde: *Voor wie Hitlers korte wandeling met de duivel wil bevatten, is geen beter startpunt te bedenken*’ (22.50 uur, IKON Nederland 1).

VAN EEN RABBIJN is meer samenhang te verwachten dan *framing one-liners*. Wat zou haar reactie zijn als deze woorden door een dominee zouden zijn uitgesproken? In *De Volkskrant* herhaalt zij haar mantra: 'De enige oplossing is een mystieke ervaring'.[1] Geen zelf-reflectie of *lernen*, nee, door hersenbeïnvloeding. Ik ben me dus niet 'rotgeschrokken' van Benima's kretologie dat 'Meneer Hitler heeft gewonnen'. Hopelijk neemt Tamarah Benima Michel Watermans *Visie* serieus. Zijn oproep klinkt als een dringend verzoek, als een smeekbede welhaast.

Met vriendelijke groet, *Uitgeverij Abraxas* | Zuider-Æmstel
GODSDIENSTWETENSCHAP | RELIGIE | JUDAICA | SYSTEEMPEDAGOGIEK | FILOSOFIE | FENOMENOLOGIE

1 Benima hoopt op 'een farmaceutische oplossing zonder bijwerkingen zoals de LSD' waarmee ze zelf een eenheidsbeleving had gekregen.

Satirische Hitler-strip op Nederlandse markt

Door onze kunstredactie

AMSTERDAM, 5 SEPT. „Jawohl, ik ben terug", roept een lief stripfiguurtje op het omslag van een stripboek, dat gisteren op de Amsterdamse uitgeversbeurs 'Vers voor de Pers' is gepresenteerd. Wie wat beter naar het mannetje kijkt, ziet dat de illustratie Adolf Hitler voorstelt.

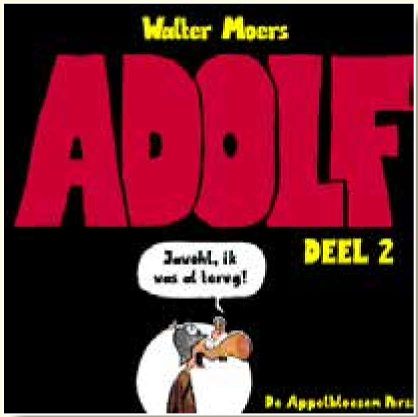
De strip is een vertaling van deel I van de inmiddels driedelige *Adolf*-serie van de Duitser Walter Moers. Van de eerste twee afleveringen zijn in Duitsland zo'n 200.000 exemplaren verkocht. Ze leidden tot serieuze besprekingen in dagbladen als de *Frankfurter Allgemeine*. De joodse gemeenschap in Duitsland heeft zich nooit aan *Adolf* geërgerd.

De satirische strip verhaalt hoe Adolf, na decennia ondergedoken te hebben gezeten, in de bovenwereld terugkeert en een nieuwe kans krijgt. Zijn avonturen hebben een hoog absurdistisch gehalte. Zo vermoordt hij zijn Tamagotchi en de als vrouw op aarde teruggekeerde Göring, ontmoet hij Moeder Theresa, koopt hij de Eiffeltoren en verwoest hij Hiroshima. Ook wordt Adolf lijfwacht van prinses Di, neemt hij deel aan een Karaoke-wedstrijd en doet hij de Pepsi-test. Tot slot komt hij voor de beslissing te staan of hij de mensheid moet redden of vernietigen.

Een woordvoerder van de Appelbloesem Pers, die de strip in vertaling uitgeeft: „De stripfiguur Hitler heeft sinds de oorlog verstopt gezeten in een riool, maar in onze tijd komt hij weer tevoorschijn om nieuwe plannen aan de man te brengen. Het wordt allemaal niets, hij is de ultieme verliezer. Het is een wat ambivalent boekje en ik begrijp wel dat sommige andere mensen er moeite mee zullen hebben. Persoonlijk vind ik het bevrijdend om ook eens om Hitler te lachen." De Nederlandse *Adolf* verschijnt medio 2001, in een oplage van 5000 exemplaren. Wie aan het boekje niet genoeg heeft, kan Adolf nog aanschaffen als badstop en sierkurk. Ook is er een Adolf-wekker voorradig.

Adolf en Göring (Tekening Walter Moers)

ESTHER HAGEMAN *Trouw* 30 APRIL 2008

ALBERT HOFMANN WERKTE BIJ SANDOZ toen hij in 1943 merkte dat een stof, die hij in de dertiger jaren ontwikkeld had, opmerkelijke eigenschappen had: *je ging er de werkelijkheid totaal anders door zien*. Het ging om *Lysergzuur-diethylamide-25*, oftewel LSD-25. Om de werking te kunnen beschrijven nam Hofmann op 19 april 1943 tegen het einde van de middag een kwart milligram LSD in. Toen de werking begon ging hij per fiets naar huis – de fans van LSD noemen die dag *Bicycle Day*. Tot middernacht bleef Hofmann onder invloed. – Sandoz zette LSD in de markt als psychiatrisch geneesmiddel. Het middel raakte in trek in de artistieke voorhoede en daarna in de jeugdcultuur. Denk aan *The Beatles*. Hofmann schreef verschillende boeken over zijn vondst en noemde LSD: *'Mein Sorgenkind'*. Hij verafschuwde de 'LSD-drugsprofeten'. Hij was er tegelijk van overtuigd dat het een stabiel mens goed kan doen om, door LSD te gebruiken, gevoeliger te worden voor een *andere realiteit*. {Jan Bastiaans (1917-1997) wijdde leven en werk aan de behandeling van oorlogsgetraumatiseerden.[1]}

1 Wim Wennekes, *Allemaal rottigheid, allemaal ellende: het KZ-syndroom van Willem van Salland*. Verslagen van zes LSD-zittingen, geleid door de Leidse psychiater dr J. Bastiaans, die samen met een verzetsman het spoor terug volgde naar 'toen', Amsterdam 1975.

KURIOSES AUS EINEM VERLAGSARCHIV

UNSERE EIGENE WIEDERGUTMACHUNG für diesen jüdischen Herausgeber: 5000 Exemplare, die fast alle zum Verkauf an Buchhändler verkauft wurden. Diese Ausgabe entpuppte sich als Novum in der Geschichte des niederländischen Buchhandels: Der Comic von Walter Moers bewies die Akzeptanz des Bilderbuchs im literarischen Buchhandel. 22 Jahre später entpuppte sich ein Radiogespräch zwischen der Herausgeberin und Tamarah Benima, der Reporterin/Chefredakteur des *Neue israelitische Wochenzeitung* (NIW, *seit 1865*) und später Rabbiner, und dann als Auftakt zu einer groß angelegten Absage an ihr Bild von ADOLFJE und dem Holocaust. Wie ein kleiner jüdischer Verlag die Exklusivrechte von einem großen führenden deutschen Verlag erwirbt und einen Medienhype auslöst, nicht um die Qualität des Inhalts, sondern darum, ob es ethisch vertretbar ist, so ein lustiges Adolfje zu präsentieren. Mogen we om *Adolf* lachen? Nein! Man muß!!

Knapperig boekenaan

Opvallende lectuur van de Vers voor de Pers-beurs.

De familie Boslowits: ooit 'afschuwelijk proza', nu een hoogtepunt

BOEKEN

NIW 10

Judith Mok

Adolf Hitler als een 'realistische strip voor volwassenen'

Nieuw Israelietisch Weekblad sinds 1865

OPEENS STOND DANIËL MOK (50) IN HET CENTRUM VAN DE BELANGSTELLING. Alle media wilden weten waarom de eigenaar van uitgeverij De Appelbloesem Pers *Adolf* van de Duitse striptekenaar Walter Moers uitgeeft. Een strip over Hitler, kan dat wel? De kleine zelfstandige uitgever wist niet wat hem overkwam.

Had u alle aandacht verwacht?
'Verwacht wel, maar niet dat het zo snel zou komen. De dag na *Vers voor de Pers* stond de telefoon roodgloeiend. En dat ging de hele week door. Elk blad heeft op z'n minst het ANP-bericht overgenomen.'

Hoe beviel dat?
'Het is leuk als de journalisten eens achter míj aangaan. Tegelijk was het een soort de topsport. Ik moest steeds geconcentreerd uitleggen dat het lachen om Hitler voor mij bevrijdend werkt. Ik wilde me openstellen en eerlijk mijn verhaal vertellen, mét de twijfels die ik heb gehad voordat ik besloot Adolf uit te geven.'

Denkt u dat het gelukt is om te laten zien dat u heel verantwoordelijk bent?
'Ja, daarom wilde *Eichborn*, de Duitse uitgever van Adolf, met ons in zee. Zij zochten een uitgever met de hoogste integriteit, die met open vizier en eerlijk om zou gaan met de weerstand.'

Speelde bij hun keus uw joodse achtergrond mee?
'Dat moet je *Eichborn Verlag* vragen. Voor mij speelt het joods-zijn niet zo'n rol, maar ik vermoed dat het voor hen een garantie is dat ik niet als een bulldozer door de gevoelens van met name ouderen heen raas. Misschien had ik als ik niet joods was zelf ook nóg langer over de uitgeefbeslissing nagedacht.'

En een snelle zakkenvuller bent u niet?
'Integendeel, ik dacht juist: hoe kan ik de uitgave rendabel maken? Het boek telt 72 pagina's, allemaal in fullcolour; het heeft tekstuitsparingen in alle kleuren, waardoor we de druk niet deels met de Duitse konden laten meedraaien, en de verkoopprijs moest onder de *ƒ* 25,- blijven.'

Hoe hebt u – vóór de grote jongens – de rechten kunnen kopen?
Nadat ik Adolf in 1977 voor het eerst op de *Frankfurter Buchmesse* tegenkwam, heb ik meteen mijn interesse laten blijken. Vervolgens heeft het heel lang geduurd voordat opeens de *foreign rights manager* belde:

'Ik ben dan en dan in Amsterdam, zullen, we praten?' Dat werd een heel prettig gesprek over integriteit en kwaliteit. Pas aan het eind kwamen voorschotten ter sprake. Omdat ik nog nooit een boek in het buitenland had gekocht, had ik een collega van *Sjaloom & Wildeboer* gevraagd erbij te komen zitten.'

Waren andere uitgevers niet geïnteresseerd?
'Een precair onderwerp. Daar weet ik het fijne niet van. Maar wat ik begrepen heb: die het wilden doen, vond Eichborn te commercieel, en de lit. uitgeefhuizen waar Eichborn normaal zaken mee doet, durfden het niet aan. Ze waren bang voor de negatieve uitstraling die het werk zou hebben op de rest van hun fonds.'

Want hoe breng je een strip als 'Adolf'?
'Precies. Ik heb er dan ook een aparte folder voor gemaakt en het apart aangeboden. Al denk ik wel dat het binnen het kader van, zeg, mijn 'beleving van het leven' in mijn fonds past.'

Maar appart aangeboden kan de rest van het fonds niet meesurfen op het succes.
'Kan dat überhaupt? De autobiografie van Piet Heukemeijer die vijftig jaar in het Concertgebouworkest zat, is zó anders. Het enige waaraan *Adolf* bouwt, is de naamsbekendheid van De Appelbloesem Pers, die is deze maand meer gegroeid dan de afgelopen dertig jaar.'

Wat is de startoplage geworden?
'Vijfduizerd exemplaren, uiteindelijk, die vermoedelijk allemaal bij aanbieding zijn verkocht. In eerste instantie had ik heel voorzichtig op tweeduizend gerekend. Maar mijn vertegenwoordiger Pieter van Duuren zei meteen: 'Dit wordt een klapper. Maak er tienduizend van.' Hij zag gelijk de potentie van Adolf, en ik denk nu dat hij dat goed gezien heeft.'

Hoe reageerden de boekhandels? Hebben sommige 'Adolf' niet ingekocht?
'Bij mijn weten heeft Pieter van Duuren geen probleem gehad. Maar ik kan me voorstellen dat bijvoorbeeld boekhandel *JoachimsthaI* het niet wil verkopen.'

En hoe reageerden zij op de merchandising?
'Dat is een vergissing. Ik heb op de folder afbeeldingen van de Adolf-bad-

stop, -kurk en -tijdmachine gezet om het wit te vullen. Maar ik handel er niet in. Er staan ook Duitse ISBN's bij.'

Hoe gaat de Appelbloesem Pers na deze strip verder?
'Ik ga voor het eerst winst halen – als het inderdaad een bestseller wordt, natuurlijk. Maar het beleid zal niet worden gewijzigd. Wel krijg ik door het succes meer lef. Zo brengen wij binnenkort een herdruk van *Het heilige* van Rudolf Otto dat bij intekening *f* 95,- kost. Vroeger durfde ik dat niet voor een boek te vragen. Ook zijn er contacten over deel 2 van Adolf.' (MD)

'Adolf' verschijnt op 15 oktober (90-70549-23-x, *f* 14,95). Foto: Jan-Reinier van der Vliet

Boekblad 6 oktober 2000

2000-10-09 13:58 De Appelbloesem Pers 020 6209253 P.01

Productnieuws — 9 — Pers 7 oktober 2000

Nieuwe prijscourant Scaldia klaar voor digitale revolutie

De nieuwe prijscourant van Scaldia is uit. Deze 56e uitgave heeft een aantal veranderingen ondergaan ten opzichte van vorig jaar. Zo is het met een hoofdstuk uitgebreid en is er een aparte ... voor luchtpost-enveloppen aan de inhoudsopgave toegevoegd.
Scaldia belooft in het nieuwe hoofdstuk 'Digital print supplies' alles op het gebied van digital printing in 32 pagina's te hebben gevat. Enkele ... die in de prijscourant zijn terug te vinden zijn Cromático, een serie gekleurd transparant papier en enveloppen, en Renewal, een teken- en ... van hergebruikt materiaal van Strathmore. Ook het ... is Cybercar, dat geschikt is voor zowel inkjet als laser. De prijscourant is aan te vragen bij Scaldia: tel. (024) 3722171.

Onlangs rolde de nieuwe prijscourant van Scaldia van de persen.

Papierkalender De Appelbloesem Pers

Voor de achtste keer gaf De Appelbloesem Pers in Amsterdam een notitiekalender uit, gedrukt op allerlei papiersoorten. Dit jaar zijn het 24 soorten en ligt de nadruk op hennep. Alle gebruikte soorten zijn volgens De Appelbloesem Pers minder belastend voor het milieu omdat ze gemaakt zijn van hergebruikt materiaal of van alternatieve grondstoffen (hennep, versnipperde dollarbiljetten, algen). ... werd Megila (Van Son) gebruikt, een inkt op basis van plantaardige oliën met een zeer laag gehalte vluchtige organische verbindingen. De kalender kost *f* 19,90, inclusief ... en verzendkosten. U kunt hem bestellen door dit bedrag over te maken op giro 4318850, t.n.v. De Appelbloesem Pers in Amsterdam.

2000-10-09 13:14 De Appelbloesem Pers 020 6209253 P.01

Boekblad 6 okt 2000

Daniël Mok, uitgever van De Appelbloesem Pers: 'Ik ga voor het eerst winst halen, als het een bestseller wordt, natuurlijk.'

'Andere uitgevers durfden het niet aan'

Opeens stond Daniël Mok (50) in het centrum van de belangstelling. Alle media wilden weten waarom de eigenaar en uitgever van De Appelbloesem Pers 'Adolf' van de Duitse striptekenaar Walter Moers uitgeeft. Een strip over Hitler, kan dat wel? De kleine zelfstandige uitgever wist niet wat hem overkwam.

Had u al die aandacht verwacht?
'Verwacht wel, maar niet dat het zo snel zou komen. De dag na 'Vers voor de Pers' stond de telefoon roodgloeiend. En dat ging de hele week door. Elk blad heeft op z'n minst het ANP-bericht overgenomen.'

Hoe beviel dat?
'Het is leuk als journalisten eens achter mij aangaan. Tegelijk was het een soort topsport. Ik moest steeds geconcentreerd uitleggen dat het lachen om Hitler voor mij bevrijdend werkt. Ik wilde me openstellen en eerlijk mijn verhaal vertellen, mét de twijfels die ik heb gehad voordat ik besloot *Adolf* uit te geven.'

Denkt u dat het gelukt is om te laten zien dat u heel verantwoordelijk bent?
'Ja, daarom wilde Eichborn, de Duitse uitgever van *Adolf*, met ons in zee. Zij zochten een uitgever met de hoogste integriteit, die met open vizier en eerlijk om zou gaan met de weerstand.'

Speelde bij hun keus uw joodse achtergrond mee?
'Dat moet je Eichborn vragen. Voor mij speelt het joods-zijn niet zo'n rol, maar ik vermoed dat het voor hen een garantie is dat ik niet als een bulldozer door de gevoelens van met name ouderen heen raas. Misschien had ik als ik niet joods was zelf ook nóg langer over de uitgeefbeslissing nagedacht.'

En een snelle zakenman bent u niet?
'Integendeel. Ik dacht juist: hoe kan ik de uitgave rendabel maken? Het boek telt 72 pagina's, allemaal fullcolour; het heeft tekstuitsparingen in alle kleuren, waardoor we de druk niet deels met de Duitse konden laten meedraaien, en de verkoopprijs moest onder de *f* 25,- blijven.'

Hoe hebt u — vóór de grote jongens — de rechten kunnen kopen?
'Nadat ik *Adolf* in 1997 voor het eerst op de Frankfurter Buchmesse tegenkwam, heb ik meteen mijn interesse laten blijken. Vervolgens heeft het heel lang geduurd voordat opeens de foreign rights manager belde. "Ik ben dan en dan in Amsterdam, zullen we praten?" Dat werd een heel prettig gesprek over integriteit en kwaliteit. Pas aan het eind kwamen voorschotten ter sprake. Omdat ik nog nooit een boek in het buitenland had gekocht, had ik een collega van Sjaloom & Wildeboer gevraagd erbij te komen zitten.'

Waren andere Nederlandse uitgevers niet geïnteresseerd?
'Een precair onderwerp. Daar weet ik het fijne niet van. Maar wat ik begrepen heb: die het wilden doen, vond Eichborn te commercieel, en de literaire uitgeefhuizen waar Eichborn normaal zaken mee doet, durfden het niet aan. Ze waren bang voor de negatieve uitstraling die het werk zou hebben op de rest van hun fonds.'

Want hoe breng je een strip als 'Adolf'?
'Precies. Ik heb er dan ook een aparte folder voor gemaakt en het apart aangeboden. Al denk ik wel dat het binnen het kader van, zeg, mijn "beleving van het leven" in mijn fonds past.'

Maar apart aangeboden kan de rest van het fonds niet meesurfen op het succes.
'Kan dat überhaupt? De autobiografie van Piet Heukemeijer die vijftig jaar in het Concertgebouworkest zat, is zó anders. Het enige waaraan Adolf bouwt, is de naamsbekendheid van De Appelbloesem Pers. Die is deze maand meer gegroeid dan de afgelopen dertig jaar.'

Wat is de startoplage geworden?
'Vijfduizend exemplaren, uiteindelijk, die vermoedelijk allemaal bij aanbieding zijn verkocht. In eerste instantie had ik heel voorzichtig op tweeduizend gerekend. Maar mijn vertegenwoordiger Pieter van Duuren zei meteen: 'Dit wordt een klapper. Maak er tienduizend van.' Hij zag gelijk de potentie van Adolf, en ik denk nu dat hij dat goed gezien heeft.'

Hoe reageerden de boekhandels? Hebben sommige 'Adolf' niet ingekocht?
'Bij mijn weten heeft Pieter van Duuren geen probleem gehad. Maar ik kan me voorstellen dat bijvoorbeeld boekhandel Joachimsthal het niet wil verkopen.'

En hoe reageren zij op de merchandising?
'Dat is een vergissing. Ik heb op de folder afbeeldingen van de Adolf-badstop, -kruk en -tijdmachine gezet om het wit te vullen. Maar ik handel er niet in. Er staan ook Duitse ISBN's bij.'

Hoe gaat de Appelbloesem Pers na deze strip verder?
'Ik ga voor het eerst winst halen — als het inderdaad een bestseller wordt, natuurlijk. Maar het beleid zal niet worden gewijzigd. Wel krijg ik door het succes meer lef. Zo brengen wij binnenkort een herdruk van *Het heilige* van Rudolf Otto dat bij intekening *f* 95,- kost. Vroeger durfde ik dat niet voor een boek te vragen. Ook zijn er contacten over deel 2 van Adolf.' (MD)

'Adolf' verschijnt op 15 oktober (90-70549-23-x, f 14,95).

Foto: Jan-Reinier van der Vliet

Ronald Dietz ziek thuis

Rob Haans neemt tijdelijk de taken van De Arbeiderspers-directeur Ronald Dietz waar. Of Dietz — die ziek thuis zit — terugkeert, is onduidelijk.
Waarnemend directeur Rob Haans is sinds juli directielid van de Weekbladpers Groep. Volgens algemeen directeur Pieter de Jong is Haans aangesteld 'omdat nu eenmaal iemand de leiding moet overnemen'. De Jong benadrukt dat Haans geen ad interim directeur is, maar tijdelijk de huidige directeur vervangt. Hij laat in het midden of er wordt gezocht naar een nieuwe directeur voor De Arbeiderspers. Eerdere geruchten dat De Arbeiderspers wordt ondergebracht bij een andere Weekbladpers-uitgeverij doet De Jong af als 'apekool'. Sinds het vertrek van sterauteur Gerrit Komrij naar De Bezige Bij eind augustus doen de wildste geruchten de ronde over Dietz. Volgens zowel Komrij als Dietz had het vertrek echter niets te maken met Dietz zelf, maar met het functioneren van de uitgeverij. Voor volgende week valt er geen besluit te verwachten over de toekomst van de uitgeverijleiding. (PEN/AG) ■

Ontmoetingsplek de Oplichterij

Op zaterdag 7 oktober krijgt Rotterdam er een boekhandel bij: de Oplichterij. De boekhandel zal de fondsen aanbieden van de 36 uitgeverijen die zijn aangesloten bij de eerder dit jaar opgerichte Vereniging van Zelfstandige Uitgevers (VZU), de opvolger van de Stichting Boekenmakers. De nieuwe boekhandel aan de Witte de Withstraat wordt geleid door Stichting de Oplichterij te Rotterdam en zal zeven dagen per week geopend zijn. De Oplichterij moet uitgroeien tot een ontmoetingsplek voor liefhebbers van kunst, cultuur en literatuur. Kunstenaars, schrijvers, kijkers en lezers kunnen elkaar ontmoeten tijdens activiteiten als discussiebijeenkomsten, multimedia-avonden en poëzie-avonden. Stichting de Oplichterij heeft tot doel 'die kunst, cultuur en literatuur te bevorderen die dreigt te verdwijnen in het geweld van commercie en schaalvergroting'. De boekwinkel hoopt een publiek te trekken dat niet alleen in de nieuwste uitgaven op het gebied van kunst en humaniora geïnteresseerd is, maar ook in bijzondere uitgaven, boeken met een beperkte oplage, klassieken en bijzondere tijdschriften. (CS) ■

TOTAL P.01

G. Drive Google foto's

DUITSE VREDESPRIJS: FRITZ STERN BLIJFT ZOEKEN NAAR HET WAAROM[1]

In zijn boek 'is dit een mens?' vertelt Primo Levi dat hij, nog opgesloten in de veewagen die hem naar Auschwitz heeft gebracht, van de dakrand een ijspegel weet te plukken waarmee hij zijn kwellende dorst wil lessen. Maar meteen wordt de pegel hem uit handen gerukt door een bewaker buiten de trein, die op zijn vraag 'waarom?' antwoordt met de woorden: 'Hier bestaat geen waarom.'

Deze passage staat centraal in de dankrede die de Amerikaanse historicus Fritz Stern zondag uitsprak nadat de *Vredesprijs van de Duitse Boekhandel* aan hem was uitgereikt. In de woorden *Hier bestaat geen waarom* komt volgens Stern de verachting voor al het menselijke tot uiting. Het 'waarom' is immers de existentiële vraag die ieder mens stelt, aan zijn God of aan zijn noodlot. Wie mensen verbiedt deze vraag te stellen beschouwt hen in wezen als niet-bestaand, maakt hen volstrekt rechteloos. Dat is precies wat de nazi's deden met de joden en hun andere slachtoffers.

In 1987 viel hem de zeldzame eer te beurt de Bondsdag te mogen toespreken. Ruim veertig jaar democratie hadden hem weer vertrouwen gegeven in zijn vaderland. Een paar jaar later trachtte hij het diepe wantrouwen weg te nemen van de Britse premier Thatcher, die hem raadpleegde over de gevolgen van de Duitse hereniging. Het staat voor hem buiten kijf dat Duitsland binnen het nieuwe, geïntegreerde Europa het machtigste land zal zijn, maar hij is ook van mening dat het geen misbruik zal maken van deze positie en zijn rol in Europa waardig zal vervullen - zolang het maar niet probeert zich te ontdoen van zijn verleden.

De Appelbloesem Pers

Van Diemenstraat 410-412, 1013 CB Amsterdam
telefoon 020 625 88 59 fax 020 620 92 53
www.dap.nl - mail@dap.nl

BESTELFORMULIER

ISBN	AANTAL	AUTEUR/TITEL	prijs
90-70459-23-x		Walter Moers, *Adolf, ik ben terug!!*	ƒ 24,90

rubriek (NUGI): realistische strips voor volwassenen (371)
pagina's: 72; uitvoering: genaaid gebonden in harde kaft

Badstop *Hier ben ik weer!!*
ISBN 3-8218-1261-6
ƒ 12,95

Kurk *Hier ben ik weer!!*
ISBN 3-8218-1261-4
ƒ 12,95

Tijdmachine *Adolf*
ISBN 3-8218-1261-7
ƒ 29,95

Uitlevering uitsluitend via CB Boekhandel:

ISBN 90-70459-23-X

Prijswijzigingen voorbehouden

vertegenwoordiging voor Nederland: Pieter van Duuren
verspreiding in België: Van Halewyck, Leuven

9 789070 459239

1 Hans Dijkhuis *Trouw* 23 oktober 1999

200.000 exemplaren verkocht in Duitsland en Oostenrijk!

Als een mens kwaad heeft gezien, laat hij daar dan niet moeilijk over doen, zodat hij zich bewust kan worden van zijn eigen kwaad en daar dan aan kan gaan werken. Want wat hij gezien heeft, is ook binnenin hem. (Baäl Sjem)

De Nederlandse uitgever van 'Adolf, Äch bin wieder da!!' is opgegroeid in een gezin waar de naweeën van de oorlog vrijwel dagelijks voelbaar waren. Het hartelijk lachen om 'Adolf' heeft er toe bijgedragen dat deze grauwsluier uit zijn leven verdween. Zonder 'Adolf' nou meteen uit te roepen tot hèt universele middel om van oorlogstrauma's af te komen, heeft het op hèm in ieder geval een bevrijdende werking gehad.
Ischa Meijer heeft gezegd, dat als we onze kinderen weer Adolf kunnen noemen, de oorlog voorbij is. Vanuit deze optiek is dit boekenkindje een statement. Maar laten we vooral niet vergeten dat het gewoon een goede, geile, gore, gave en grappige strip is waar je, wellicht na even wennen, erg hard om kan lachen. In Duitsland zijn ze inmiddels aan deel 3 toe en verschijnt er nu ook een echte *Äch bin wieder da!!*-kalender.
Mogen we om Adolf lachen? **Nein! Man muß!!**

Walter Moers:

In het jaar 1997 verscheen in het striptijdschrift TITANIC onder de titel 'Een avond met meerdere symbolen' een verhaal van mijn hand waarin Adolf Hitler plotseling bij mij op bezoek komt. Nu weet iedereen dat als Adolf eenmaal bij je op de stoep staat, je hem niet meer zo gemakkelijk kwijtraakt. Daar kunnen de meeste Europese landen over meepraten! Adolf vertelde mij over zijn pogingen om na de verjaring van zijn misdaden een nieuw leven te beginnen. Dit is zijn verhaal.
Ja, zo zou het voorwoord van dit boek kunnen zijn, het gebruikelijke grappig bedoelde gezeik van de tekenaar die het slachtoffer geworden is van zijn eigen creatie. Maar dat is allemaal gelul. De waarheid is dat ik deze strip gemaakt heb omdat Adolf Hitler zo gemakkelijk te tekenen is.

Recensies en reacties kunt u vinden op: www.dap.nl/Adolf
Het is mogelijk zelf reacties te plaatsen en deel te nemen aan de discussie

Woord van de uitgever

'Het is zeer onwaarschijnlijk dat iemand na het lezen van **Adolf** neo-nazi wordt. Doorgewinterde rechts-extremisten zullen **Adolf** eerder verafschuwen omdat hun idool met de grond gelijk gemaakt wordt.'
Allgemeine Jüdische Wochenzeitung

'Het centrale comité van Duitse katholieken bestempelt het stripboek als «smakeloos». Michel Friedman van de Centrale raad van Joden in Duitsland zegt over het 70 pagina's tellende boek: «Als men er akkoord mee gaat dat in de kunstvorm satire ook het bittere lachwekkend is, dat het net zoals Art Spiegelman stof geeft tot nadenken, dat het iets kan betekenen, dan is dit product niet politiek incorrect.»'
Die Woche

Waar de Duitse kwaliteitskranten voorheen niet veel woorden vuil maakten aan nieuw werk van Moers is het boek nu nieuws. De reacties zijn over het algemeen positief, Moers wordt 'vermakelijk' en 'taboe-doorbrekend' gevonden.
Michel Friedman van de Centrale raad van Joden zei zijn bedenkingen te hebben bij de inhoud van het verhaal, niet tegen het opvoeren van Hitler als satirische stripfiguur. De in Duitsland wonende joodse schrijver Rafael Seligmann noemt het boek 'bevrijdend'. 'Je kunt het verleden niet wegvagen, wel er op een bepaalde manier mee om gaan. Als je erom lacht, kun je er ook over praten. Natuurlijk heb ik niet alleen gelachen. Ik was ook geschokt. Het gaat toch om iemand die in de holocaust een deel van mijn familie heeft vermoord. Ik denk dat oudere joden er ook niet om zullen lachen. Evenmin als oude nazi's.'
Trouw

'Dit is meer dan een stripboek over Hitler, het is een gemene satirische schets van onze samenleving, onze mythes en onze sterren.'
Libération

Als een mens kwaad heeft gezien, laat hij daar dan niet moeilijk over doen, zodat hij zich bewust kan worden van zijn eigen kwaad en daar dan aan kan gaan werken. Want wat hij gezien heeft, is ook-binnenin hem. *(Baäl Sjem)*

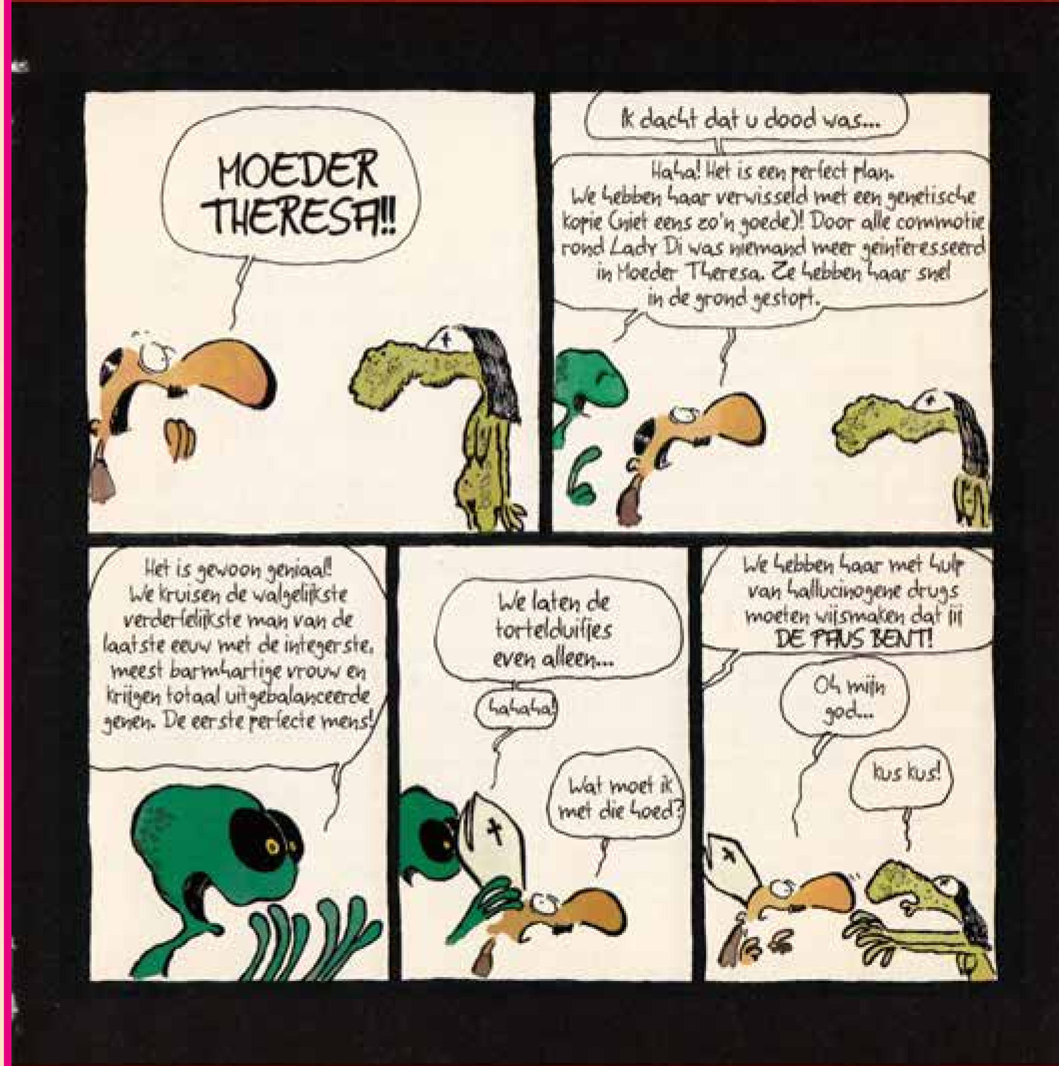
De Nederlandse uitgever van 'Adolf, Äch bin wieder da!!' is opgegroeid in een periode waar de naweeën van de oorlog nog dagelijks voelbaar waren. Het hartelijk lachen om 'Adolf' heeft er toe bijgedragen dat deze grauwsluier soms werd opgelicht.

Adolfje als panacee of liever ellesdé? *Nou nee geen van twee. Ischa Meijer:* ***'Als we onze kinderen weer Adolf kunnen noemen, is de oorlog voorbij'****. Zogezegd is dit boekenkind een statement. Maar laten we vooral niet vergeten dat het gewoon een goede, geile, gore, gave en grappige strip is waar je, wellicht na even wennen, erg hard om kan lachen. In Duitsland zijn ze inmiddels aan deel 3 toe en verschijnt er nu ook een echte Äch bin wieder da!!-kalender.*

Mogen we om Adolf lachen? ***Nein! Man muß!!***

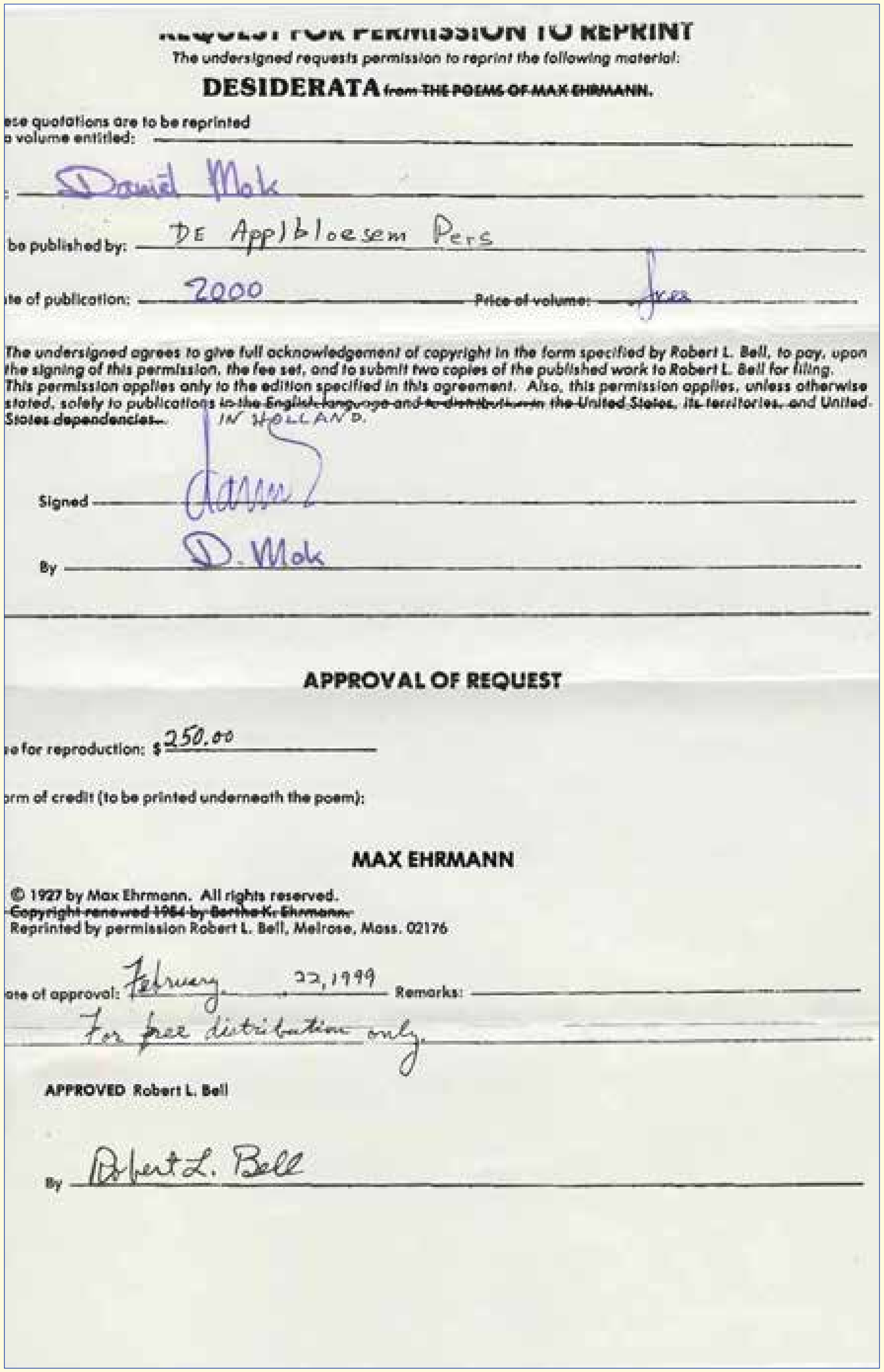
Walter Moers:
'In 1997 verscheen in het striptijdschrift TITAN onder de titel 'Een avond met meerdere symbolen' een verhaal van mijn hand waarin Adolf Hitler plotseling bij mij op bezoek komt. Als Adolf eenmaal bij je op de stoep staat, raak je hem niet meer zo gemakkelijk kwijt. Daar kunnen de meeste Europese landen over meepraten. Adolf vertelde over zijn pogingen om na de verjaring van zijn misdaden een nieuw leven te beginnen.

Dit is zijn verhaal. *Ja, zo zou het voorwoord van dit boek kunnen zijn, het gebruikelijke grappig bedoelde gezeik van de tekenaar die het slachtoffer geworden is van zijn eigen creatie. Maar da's allemaal gelul. De waarheid is dat Adolf zo makkelijk te tekenen is.*

Adolf ontvoerd door aliens...

DESIDERATA APPROVAL OF REQUEST Fee for reproduction: $ 250,00 – Form of credit (to be printed underneath the poem): MAX EHRMANN © 1927 by Max Ehrmann. All rights reserved. Reprinted by permission Robert L. Bell, Melrose, Mass. 02176 – Date of approval: Februari 22, 1990 APPROVED Robert L. Bell

REQUEST FOR PERMISSION TO REPRINT

The undersigned requests permission to reprint the following material:

DESIDERATA ~~from THE POEMS OF MAX EHRMANN.~~

…ese quotations are to be reprinted …a volume entitled:

…: David Mok

…be published by: DE Appelbloesem Pers

…te of publication: 2000 ~~Price of volume:~~ free

The undersigned agrees to give full acknowledgement of copyright in the form specified by Robert L. Bell, to pay, upon the signing of this permission, the fee set, and to submit two copies of the published work to Robert L. Bell for filing. This permission applies only to the edition specified in this agreement. Also, this permission applies, unless otherwise stated, solely to publications ~~in the English language and to distribution in the United States, its territories, and United States dependencies.~~ IN HOLLAND.

Signed [signature]

By D. Mok

APPROVAL OF REQUEST

…e for reproduction: $ 250.00

…orm of credit (to be printed underneath the poem):

MAX EHRMANN

© 1927 by Max Ehrmann. All rights reserved.
~~Copyright renewed 1954 by Bertha K. Ehrmann.~~
Reprinted by permission Robert L. Bell, Melrose, Mass. 02176

…ate of approval: February 22, 1999 Remarks:

For free distribution only.

APPROVED Robert L. Bell

By Robert L. Bell

Het Wenselijke

Wees kalm temidden van het lawaai en de haast, en bedenk, welk een vrede er in stilte kan heersen. Sta op goede voet met alle mensen, zonder jezelf geweld aan te doen.

ZEG JE WAARHEID rustig en duidelijk, en luister naar anderen, ook als zij saai en onwetend zijn: ook zij hebben hun verhaal.

MIJD luidruchtige en agressieve mensen: zij belasten de geest. Wanneer je jezelf met anderen vergelijkt, zou je ijdel of verbitterd kunnen worden, want er zullen altijd kleinere en grotere mensen zijn dan je zelf bent.

GENIET zowel van wat je hebt bereikt als van je plannen.

Blijf belangstelling hebben voor je eigen werk, hoe nederig dat ook moge zijn: het is een werkelijk bezit in het veranderlijk fortuin van de tijd.

WEES VOORZICHTIG bij het zakendoen, de wereld is vol bedrog. Laat dit je niet verblinden voor de bestaande deugd: veel mensen streven hoge idealen na, en overal is het leven vol heldendom.

WEES JEZELF. Veins vooral geen genegenheid en wees evenmin cynisch over de liefde, want bij alle dorheid en ontgoocheling is zij eeuwig als het gras.

VOLG DE LOOP DER JAREN MET GRATIE, verlang niet naar een tijd die achter je ligt. Kweek geestkracht aan om bij onverwachte tegenslag beschermd te zijn.

MAAK JEZELF NIET VERDRIETIG met spookbeelden. Vele angsten worden uit vermoeidheid en eenzaamheid geboren.

GUN JEZELF een gezonde discipline op en wees daarbij lief voor jezelf. Je bent een kind van 't heelal, niet minder dan de bomen en sterren.

JE HEBT HET RECHT HIER TE ZIJN.

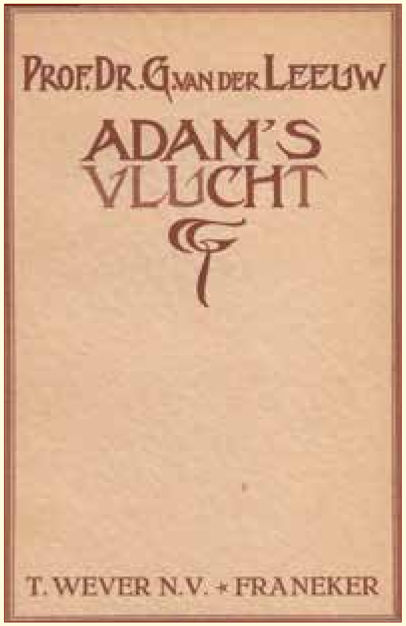
Of het je al of niet duidelijk is, het heelal ontvouwt zich zoals het zich ontvouwt. Heb daarom vrede met GOD, hoe je ook denkt dat HET moge zijn, en wat je werk en aspiraties ook mogen zijn:

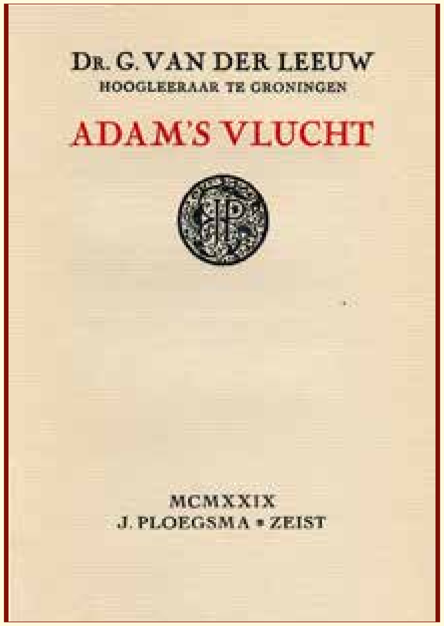
HOUD VREDE MET JE ZIEL in de lawaaierige verwarring van het leven.

Met al zijn klatergoud, somberheid en vervlogen dromen is dit nog steeds een prachtige wereld.

WEES OPGEWEKT. STREEF NAAR GELUK.

HET IS EEN MERKWAARDIG VERHAAL, DAT ONS IN DEZE KRONIEKEN WORDT OVERGELEVERD. Waarom is de volkstelling, door David ondernomen, zonde? Men heeft gedacht aan de schroom van de Oosterling, die *wat een gave Gods is, niet uitmeet en -telt*. Nog steeds moeten wij niet naar het *getal* hunner kinderen vragen, hoe trots zij daarop ook zijn. Zo kunnen wij begrijpen, dat de Israëliet in Davids doen een onbehoorlijke zelfverheffing zag. De glorieuze koning wil nu ook eens pralen met de *hoeveelheid* van zijn onderdanen, en of de nuchtere Joab al zegt, dat het er *precies evenveel blijven, geteld of ongeteld,* hij verlangt, in begrijpelijke tevredenheid na de vele overwinningen: *'Ga heen en tel Israël van Berseba tot Dan toe en vertel het mij zodat ik hun getal weet.'*
Onze tijd voelt over het algemeen meer voor David dan voor Joab. De schroom, die niet telt, is een zeldzaam goed. Wij beleven – naast vele andere 'eeuwen', ook *de 'eeuw der statistiek'*. In enquêtes

vatten we de wereld, de materiële en de spirituele, samen. Het leven te beheersen, begint met te tellen. Tellen is weten, is kennen, is heersen... Weliswaar wordt vergeten dat bij de statistiek veel, zo niet alles aankomt op *l'art de grouper les chiffres*, dat bij de *Fragenbogen* der enquêtes alles af hangt van het inzicht van de geënquêteerden. Vergeten en verder tellen. Dat begint al op *SCHOOL*. Wat een getallen! Ze dreunen nog in mijn hoofd in stille ogenblikken. Heldengestalten verbleken, levensavonturen worden onwezenlijk, naast de majesteit van het getal. En dan: het examen. Nu geldt het eerst recht de *'stof'* te beheersen! Een goed cijfer te krijgen! De examinatoren tellen de examinandi, en dezen wederom schattende examinatoren, dat zij hun getal weten! Ten slotte de *MAATSCHAPPIJ*. Daar begint het tellen pas goed. Allereerst wat zich altijd nog het gemakkelijkst tellen laat: het *GELD*. Er zijn dan geen mensen met zielen in onze omgeving, maar grote rijksdaalders, welgestelde guldens, middenstandskwartjes en magere dubbeltjes. Alles pleegt onder ons te worden geschat: *STAND, BEGAAFDHEID, CONNECTIES* ... We merken het soms opeens in een gesprek: *de ander wist niet wie we waren en keek min of meer over ons heen*; toen merkte hij, dat we familie waren van die of die, dat we een eervolle betrekking bekleedden, - en plots ziet zijn oog ons vriendelijk aan. Wij tellen veel, wij tellen alles... van Berseba tot Dan toe. En als er niet genoeg te tellen valt, gaan we demonstreren. Om te laten zien, dat we wel niet veel te tellen hebben, maar tenminste geteld kunnen worden. Getal is macht. We krijgen meerderheden, behalen imponerende cijfers... Wat een kromme sprongen (van Berseba tot Dan toe 1) maken wij allen niet telkens om het getal!
Tellende, wegende, metende, komen wij er niet uit.[1]

1 WORDT VERVOLGD OP BLZ.

De opgeruimde Boekenkast

BEENTJES, P.C. *2 Kronieken* 9043512966
BOR, JAN *25 eeuwen oosterse filosofie*, teksten, toelichtingen 9053528229
JONGH, E. DE *58 miljoen Nederlanders en hun kerken* 9027497168
DE ZIRKOFF, BORIS *Aan de bron van de occulte traditie* 9061750490
ELIADE, MIRCEA *Aan het hof van Dionis*, verhalen 9029012285
GLAUDEMANS, WILLEM *Aanvullingen op Een cursus in wonderen* 9020282085
EINHORN, STEFAN *Aardig zijn is een kunst* 9063052391
COWAN, JAMES *Aborigine Dreaming:* 0007145462
LINDEN, NICO TER *Abraham* 9024246679
KAPLAN, EDWARD K. *Abraham Joshua Heschel: Prophetic Witness* 0300071868
WAPNICK, KENNETH *Absence from Felicity: The Story of Helen Schucman*
LEEUW, G. VAN DER *Adam's vlucht*[1]
PAGELS, ELAINE Adam, *Eva en de slang* 9063253613
PUT, WARD VAN DER *Adobe InDesign CS2 in de praktijk:* 9043010138
ROOB, ALEXANDER *Alchemie & Mystik: das hermetische Museum* 3822888036
MARSHALL, PETER ALCHEMIE: *De steen der wijzen* 9043901458
ZAAL, WIM *Alle heiligen*, heiligenkalender 9038906927
COMPERNOLLE, THEO *Alles went, ook een adolescent* 9789020972160
KUSHNER, HAROLD S. *Als 't kwaad goede mensen treft* 9025947700
BEUMER, JURJEN *Als de hemel de aarde raakt*, 9024244706
KUSHNER, HAROLD S *Als kinderen over God vragen*, 902594311X
FORTMANN, DR. HAN M. M. *Als ziende de onzienlijke*, Hilversum 1974
HOSTIE, RAYMOND G.E.M. *Analytische psychologie en godsdienst*
HAVEL, VÁCLAV *Angst voor de vrijheid*, redevoeringen 9060129296
COSTA, DENISE DE *Anne Frank & Etty Hillesum*, 9050183158
MEERA, MOTHER *Answers*
SMELIK, K. A. D. *Anti-judaisme en de kerk:* Een verkenning 9025943233
SPERNA WEILAND, J. *Antwoord, gestalten van geloof* 9029095504

1 Het citaat uit dit in 1929 uitgegeven boekje 1929 is afkomstig van de eerste naoorlogse minister van Onderwijs. Als aanhanger van de doorbraakgedachte werd hij lid van de PvdA. Stelde als minister in het kabinet-Schermerhorn/Drees diverse partijgenoten aan in de top van zijn departement. Streefde een actieve cultuurpolitiek en vorming van een nationale omroep na.

DEURLOO, KAREL Antwoord aan het nihilisme, met Miskotte op weg 9025945880
MAAS, WILHELM Arabisme, Islam en Christendom, 9062385184
BINDERVOET, ERIK Arthur Schopenhauer 902841729X
QUISPEL, G. Asclepius, de openbaring van Hermes Trismegistus 9071608077
GILBERT, MARTIN Atlas van de Joodse geschiedenis 9062621813
OFFRINGA, BAUKJE Auf dem Weg, Bibel für Kinder 3403027465
TILLICH, PAUL Auf der Grenze, Aus d. Lebenswerk Paul Tillichs 3771501342
OTTO, RUDOLF Aufsätze das Numinose betreffend
OTTO, RUDOLF Aufsätze zur Ethik 3406060684
OORT, J. VAN Augustinus, facetten van leven en werk 9024248159
OTTO, RUDOLF Autobiographical and social essays 3110145197
LEEUW, GERARDUS VAN DER Bachs Matthaeus- en Johannespassion, 9061685893
LEEUW, G. VAN DER Balans van Nederland
CHIN, DANY The Basic Yi Jing, Oracle of Change 9077787186
BASTIAENS, J. CH. Bijbel, met deuterocanonieke boeken 9061268591
GURDJIEFF, G.I. Beëlzebubs verhalen aan zijn kleinzoon, 9062715273
BRAEKERS, MARCEL Begrijpt u wat u leest? 9031708712
ENGELSMAN, JAAP Bekende citaten uit het dagelijks taalgebruik 9012105218
VERGOTE, ANTOON Bekentenis en begeerte in de religie, 9028903712
LANGEVELD, M.J. Beknopte theoretische pedagogiek 1974[2]
ROLAND HOLST, HENRIËTTE Belijdenis voor jonge menschen die God zoeken
AUGUSTINUS, AURELIUS Belijdenissen 9026315422
DUBY, GEORGES Bernard van Clairvaux en de cisterciënzerkunst 9051571437
ESSEN, JAC. VAN Beschrijvend en verklarend handwoordenboek der psychologie
PRUYSER, PAUL W. Between Belief and Unbelief: Dynamics of Belief
JAMPOLSKY, GERALD G. Bevrijd je van schuld en angst 9062717454
SCHIPPER, MINEKE Bezweren en betoveren, magie en literatuur 9026313713
FOREST, JIM Bidden met iconen 9025947360
LOOPIK, MARCUS VAN Bitter & zoet, zestien psalmen belicht 9061738997
LEIGH, MARION Bloemenessences van Findhorn 9062718876
ARMSTRONG, KAREN Boeddha 9050184596
BOOM, MARIEN VAN DEN Boeddhisme 9043500593
KOOTEN, LUUT VAN Bond van Vrije Evangelische Gemeenten 9043505706
BAAL, J. VAN Boodschap uit de stilte; Mysterie als openbaring 9025944868
DROOGERS, A.F. Boodschap uit het Mysterie, reacties op J. van Baal 9025946488
HESEMANN, MICHAEL Boodschappen uit de kosmos, 9051215460

DIEKSTRA, RENÉ Brainjoggen, een handleiding 9022982238
BALTHASAR, HANS URS VON Brandpunten van de hedendaagse theologie, voordrachten van protestant-christelijke en rooms-katholieke theologen
BERNADETTE Brieven van Bernadette uit Lourdes en Nevers 9789061730279
LORBER, JAKOB Brieven van Jezus en Abgarus 906556263X
ELIADE, MIRCEA Briser le toit de la maison, la créativité et ses symboles 2070706001
BONHOEFFER, DIETRICH Bruidsbrieven uit de cel, 1943-1945 9025954081
BUBER, MARTIN Chassidische vertellingen 9021584980
BUBER, MARTIN Chassidische vertellingen 9063253656
CHRISTENDOM 2500 begrippen van A tot Z, red. D. Mok en P. de Bruyn Kops Spectrum opzoekboek Utrecht 2004 ISBN 9789027478757
BERKHOF, HENDRIKUS Christus, de zin der geschiedenis
HARMS, ALBERT Cirkels van de evolutie, wijsheid uit het oude Thebe
WOLTERS, CLIFTON The cloud of unknowing 0140441085
ZAEHNER, R.C. The concise encyclopaedia of living faiths
NIESING, J.W. Connie Palmen, De wetten 9071844544
WIT, HAN F. DE Contemplative psychology 0820702285
BROEK, R. VAN DEN Corpus Hermeticum 9026310587
PEACE, FOUNDATION FOR INNER A Course in Miracles
WATSON, CAROL Dank u wel, Heer, 365 kindergebeden 902971056X
CAHILL, THOMAS Dankzij de Joden, 9050184081
FEIGEL, FRIEDR. Das Heilige, Kritische Abhandlung über Rudolf Otto's Buch
KARRER, OTTO Das Religiöse in der Menschheit und das Christentum
BITTLINGER, ARNOLD Das Vaterunser, Tiefenpsychologie 3466360749
FOLBERG, NEIL Dass ich mitten unter ihnen wohne, 3861501570
SLAVENBURG, JACOB De 'logische' Jezus: Logos, (Logos-reeks) 9020282077
WAAL, FRANS DE De aap en de filosoof, hoe de moraal is ontstaan 789025420994
SOETENDORP, AWRAHAM De adem van kinderen, 9025952615
ADOLFS, ROBERT De afwezigheid van God 9025946984
DATTĀTREYA DE AVADHŪTA GĪTĀ VAN DATTĀTREYA, rāja yoga
ARMSTRONG, KAREN De Bijbel, de biografie 9789053305782
GUADALUPI, GIANNI De Bijbel, een vertaling in beelden 902595409X
MATSIER, NICOLAAS De Bijbel volgens Nicolaas Matsier 904630048X
MEIJ, FRITS VAN DER De Bijbel voor beginners 9025334210
JANSEN, EVA RUDY De beeldentaal van het hindoeïsme, 9074597084
LEWIS, C.S. De beeldhouwer en zijn beeld, gedachten over God en mens

HANEVELD, G.T. *Het mirakel van het hart* 9026311052
VINK, TON Het mosterdzaad, over het kwaad en het lijden 9024248124
BERK, TJEU VAN DEN Het mysterie van de hersenstam, 9021138581
TEASDALE, WAYNE *Het mystieke hart,* 9020282298
BERK, TJEU VAN DEN Het numineuze 9021140403
KLIJN, A.F.J. *Het ontstaan van een Nieuw Testament* 9026604424
BITTLINGER, ARNOLD Het Onze Vader en chakra-meditatie 9062718264
ROBINSON, EDWARD *Het oorspronkelijke visioen* 9025711812
VESTDIJK, S. Het proces van Meester Eckhart
CRONE, EVELINE Het puberende brein, over de ontwikkeling van de hersenen in de unieke periode van de adolescentie 9789035132696
WINTER, LEON DE Het recht op terugkeer 9789023414469
GEEST, PAUL VAN Het rooms-katholicisme 9024294053
SKOLIMOWSKI, HENRYK Het theater van de geest 906271823X
NIEUWENBROEK, ARD *Het tienminutengesprek met leraren,* 9043506656
MEHTA, P.D. Het transcendente zien 9063252676
MEHTA, P.D. Het transcendente zien 9063252676
URANTIA FOUNDATION Het Urantia boek 9090111514
DOUGLAS-KLOTZ, NEIL *Het verborgen evangelie van Jezus* 9020282131
HERMANS, HUB. J.M. *Het verdeelde gemoed, de grondmotieven van ons leven*
BARNARD, H. *Het verhaal, bijbel voor de jeugd. Oude Testament 1* 9026910541
MILLER, D. PATRICK *Het verhaal achter Een cursus in wonderen* 9020281526
LINDEN, NICO TER *Het verhaal gaat... Wie wat waar,* register 9050186203
MAGEE, BRYAN 9071206335
COLLINS, MICHAEL *Het verhaal van het christendom* 9076341109
DEKKER, JEROEN J.H. *Het verlangen naar opvoeden, pedagogische ruimte*
BORG, MARCUS Het verloren evangelie Q, dichter bij de bron 9021136783
HILLESUM, ETTY Het verstoorde leven, *dagboek 1941-1943* 9022835790
BLOKKER, JAN *Het vooroudergevoel, de vaderlandse geschiedenis* 9025427510
HORST, PIETER W. VAN DER *Het vroege jodendom van A tot Z,* 9021140969
BLEEKER, C.J. *Het wezen en de funktie van de godsdienst* 9063251424
VESTDIJK, S. Het wezen van de angst 9023415302
NEIMAN, CAROL *Het wonder,* buitengewone gebeurtenissen 9038902816
PRAAG, H. van *Het wonder van Perzië*
NORDHOLT, J. W. SCHULTE *Het woord brengt de waarheid teweeg* 902428841X
WITKAM, J. *Het Woord dat mij liefheeft, Bernardus van Clairvaux* 9065560262

STANDAERT, BENOÎT *Het woord is onder ons, bij Lucas in de C-cyclus*
SCHULTE NORDHOLT, J.W. *Het zwarte schaap der schepping,* 9024644410
PERNOUD, RÉGINE Hildegard van Bingen 9068014870
SCHILLING, RITA *Hildegard van Bingen, vijf visioenen* 9025947611
KRANENBORG, R. *Hindoeïsme* 9024279607
FORTMANN, H. *Hindoes en boeddhisten, aantekeningen en brieven* 902630126X
HEERING, G.J. *Hoe ik tot mijn geloof kwam*
GROOT, MARIA DE de Hoe ver de weg nog is, mystieke poëzie 9025953700
MEHTA, P.D. *Holistisch bewustzijn,* bespiegelingen 9053400109
ROEMI, DJELAL OED-DIN *Honderd verhalen uit de Masnavi van Roemi*
SIJS, NICOLINE VAN DER *Hondsdraf, waar komen onze woorden vandaan?*
EINSTEIN, ALBERT *Hoogachtend, Albert Einstein,* brieven 9051740026
HOOGLIED 902530219X
BOEKE, ENNO *Hoogte en diepte, bijbelse symboliek van dualisme en kringloop*
REMEN, RACHEL NAOMI *Hoop doet leven, lessen die pijn en lijden genezen*
PASSMORE, JOHN *A hundred years of philosophy* 0715601768 (Pelican)
BIEZEN, J. VAN *Hymnen,* de Latijnse en Griekse kerk
GABRIELLI, ALEXANDRA *Hymnen uit de Rig Veda* 9062716598
JAGERSMA, H. I Koningen. Dl. 2, [12-22] 9043512907
OVERBEEKE-RIPPEN, F. VAN Ibrahiem en Abraham, koran en bijbel BEN-
NETT, J. *Idioten in Parijs, de laatste maanden van G.I. Gurdjieff,* Parijs 1949
NHAT HANH (THICH) Iedere stap is vrede 9020251589
BUBER, MARTIN Ik & Jij 9789061315995
KOHNSTAMM, DOLPH Ik ben ik, de ontdekking van het zelf 9023401662
BUBER, MARTIN Ik en Jij 9061316545
ERASMUS, *...Ik geef liever adviezen dan dogma's,* een keuze 9035126947
DREWERMANN, EUGEN *Ik laat u niet gaan, tenzij gij mij zegent, Genesis*
BAAR, MARIA P. A. DE *'Ik moet spreken', Antoinette Bourignon* 9030408235
BOSCH, INGEBORG Illusies, over destructieve emoties 902040542X
HEILER, FRIEDRICH Im Ringen um die Kirche
SCHIMMEL, ANNEMARIE *In de naam van God,* Inleiding in de islam
BUFFINGA, N. In de schuilplaats des allerhoogsten 9029700998
MAIN, JOHN *In de volheid van God, Westerse en Oosterse tradities* 9020916459
THYS, WIM *In den beginne was de mythe, over mythos en logos* 9028901787
KHAN, HAZRAT INAYAT In een Oosterse rozentuin 9789076771359
KONIG, ANDRÉ *In gesprek met de leerling* 9040200327

VELDEN, MAR VAN DER *In God geborgen,* Eugen Drewermann 9026603231
TRINE, RALPH WALDO *In harmonie met het oneindige*
ARMSTRONG, KAREN *In het begin, een nieuwe uitleg van Genesis* 9041401652
HESCHEL, ABRAHAM JOSHUA *In het licht van zijn aangezicht* 9789061316824
TENNYSON, ALFRED In memoriam 9026315724
OTTO, R. *India's religion of grace and Christianity compared and contrasted*
TOLSMA, FREDERIK JACOB Inductie, *religieuze groepsvorming en godsdienstwaanzin, een klinische en phaenomenologische studie*

PLOEGER, ALBERT K. Inleiding in de godsdienstpedagogiek 9024269849
RÜMKE, H.C. Inleiding in de karakterkunde
WAAIJMAN, KEES Inleiding spiritualiteit 1995 9073963184
KRISTENSEN, W. BREDE *Inl. Godsdienstgeschiedenis* 9022845273
LEEUW, G. v.d. *Inl. tot de phaenomenologie van de godsdienst*
LEEUW, G. VAN DER *Inleiding tot de theologie*
DANKBAAR, W.F. *Inleiding tot de theologische studie*
WAPNICK, KENNET *Inl. tot Een cursus in wonderen* 9020281658
BLEEKER, C.J. *Inl. tot een phaenomenologie v.d. godsdienst* 1934
GOLEMAN, DANIEL *Innerlijke rust, meditatie in Oost en West*
HESCHEL, ABRAHAM Insecurity of Freedom 0805203613
BORGHUIS, J. *Insja Allah, waaruit moslims leven.* 9024926602
ARMSTRONG, K. Islam, *gesch. v.e. wereldgodsdienst* 023400550
HESCHEL, A. J. *Israël: een echo van eeuwigheid* 9030408030
HEIJDEN, C. v.d. *Israel, een onherstelbare vergissing* 89025428365
BAVINCK, J.H. J. H. Bavinck (1895-1964), *een keuze uit zijn werk* 9024265231
WEERAPERUMA, SUSUNAGA *J. Krishnamurti zoals ik hem kende* 9062718035
JANSMA, RUDI *Jainisme, een introductie* 9020283561
LINDEN, NICO TER Jakob 9024244676
LEITNER, KARL GOTTFRIED VON *Jakob Lorber, schrijfknecht van God* ARMSTRONG, KAREN *Jeruzalem, een geschiedenis van de Heilige Stad* 9041400567
PORTER, J. R. *Jesus Christ: The Jesus of History, the Christ of Faith* 0195325435
SHIRE, RABBI DR MICHAEL *The Jewish Prophet from Moses to Heschel*
WILSON, A.N. Jezus, een biografie 905713103X
FLUSSER, DAVID Jezus, een joodse visie 902390401X
CAHILL, THOMAS Jezus, en de wereld in die dagen 9050185312
ARAV, MAX *Jezus, gestalte van de Tora, Joodse mystiek in het Lukasevangelie*

GROLLENBERG, LUCAS Jezus, weg naar hoopvol samen leven 9025941877
STOLP, HANS *Jezus de Meester,* verhalen voor kinderen 9025952763
GIBRAN, KAHLIL Jezus de zoon des mensen 9062716385
STOLP, HANS Jezus van Nazareth, esoterisch bijbellezen 9020281488
BORG, MARCUS *Jezus: gezocht en onderzocht, het Jezusonderzoek* 9021137046
HAWINKELS, PÉ *Job. Prediker* 9026304331
COHEN, JULIE-MARTHE Joden in de wereld van de Islam 9054600128
STOLP, HANS Johannes de ingewijde, esoterisch bijbellezen 9020282026
EEDEN, FREDERIK VAN Johannes Viator 906325055X
DIEPERINK, MARTIE *John Wimber en bijbelse spiritualiteit* 9029711043
STOUTENBEEK, JAN *Joods Nederland, een cultuurhistorische gids* 9021483165
UCHELEN, N.A. van *Joodse mystiek, Merkawa, tempel en troon,* 9064460612
VRIES, S.PH. DE (MZN.) Joodse riten en symbolen 9029554630
ABRAM, I.B.H. Joodse traditie als permanent leren
ELIADE, MIRCEA Journal. III: 1970-1978 0226204081
ELIADE, *Het heilige en het profane*
SKUTCH, R. *Journey Without Distance, The Story Behind a Course in Miracles*
DAVIS, AVRAM Judaic Mysticism (Mystic Library) 0786863293
BAIR, DEIRDRE Jung, een biografie 9023411986
DIJKHUIS, HANS *Kaïns kinderen, over Kaïn en de oorsprong van het kwaad*
PONCÉ, CHARLES Kabbalah, achtergrond en essentie 9020248405
BERENSON-PERKINS, J. Kabbalah Decoder: Revealing 0764152629
SLOTERDIJK, PETER *Kansen in de gevarenzone, kanttekeningen bij de variatie in spiritualiteit na de secularisatie* 9039108579 (ZIE OOK WTB/nl)[1]
KLINKE, WILLIBALD *Kant für jedermann*
RÜMKE, H.C. *Karakter en aanleg; Psychologie van de twijfel* 9039108870
DOORN, M. VAN *Karma als kans, zingeving en koersbepaling* 9060382919
KATECHISMUS, of Onderwijzing de Nederlandse gereformeerde kerken
ESPALLIER, VIC. D, *Katholieke encyclopaedie voor opvoeding en onderwijs*
SMITS VAN WAESBERGHE, M.M.J. Katholieke Nederlandse mystiek
ALISON, JAMES Kennis van Jezus 9025945651
KIERKEGAARD: een keuze uit zijn dagboeken
DELFGAAUW, BERNARD *Kierkegaard: waarheid en menselijkheid* 903910543X

1 'Notitie bij de religieuze gedaanteverandering na de secularisatie in aansluiting op het gedachtengoed van William James' opgenomen als voorwoord bij *Die Vielfalt religioser Erfahrung,* Leipzig/Frankfurt am Main 1979 en *De wil om te geloven & Vertrouwen en het recht om te geloven* (VERT. Mark Wildschut), Amsterdam 2007.

SCHOLTENS Kierkergaard
LANGEVELD, M.J. *Kind en religie, over een 'godsdienst-paedagogie'* 1955[1]
MOK, LIESBETH Kinderdroom, een IVF-behandeling *902594518X*
HEESEN, BERRIE *Kinderen filosoferen / Docentenboek 9789055732432*
HEESEN, BERRIE *Kinderen filosoferen / Leerlingenboek 9789055731930*
OTTO, R. *The kingdom of God and the Son of man; a study in the history of religion*
JASPERS, KARL Kleine leerschool van het filosofisch denken *9061316561*
RAHNER, KARL *Kleines theologisches Wörterbuch 3451075571*
SIEBELINK, JAN *Knielen op een bed violen*, roman *9023416341*
LEEUW, G. VAN DER *L'homme primitif et la religion, étude anthropologique*
ELIADE, MIRCEA La chamanisme et les techniques archaïques de l'extase
TODOROFF, BORIS *Laat heb ik je liefgehad, christelijke mystiek 9058261832*
BOON, RUDOLF *Laat ons de woorden wagen, die voormaals zijn geschied…*
HOLTEN, F. VAN *Langs het levenspad van John Bunyan 9061408156*
ELIADE, MIRCEA *Le chamanisme et les techniques archaïques de l'extase*
ÉLIADE, MIRCEA *Le mythe de l'éternel retour, archétypes et répétition*
OTTO, RUDOLF *Le Sacré 2228888761*
SIJS, NICOLINE VAN DER *Leeg en ijdel, invloed van de Bijbel op het* Nederlands
LEFORT, RAPHAEL Leermeesters van Gurdjieff *906077955X*
LIGTHART, JAN *Letterkundige studiën.* [1]: De kleine Johannes, DL. I[2]
Marletta-Hart, Susan *Leven met hooggevoeligheid*
BROKERHOF, D. *Levende godsdienst*, Docentenhandl. [DL. 1] *9023820282*
DOORN, M. VAN *Levensthema's, wetmatigheden in de levensloop 9060383613*
LIEVEGOED, BERNARD *Lezingen en essays 1953-1986 9060382390*
OOSTERHUIS, HUUB *Licht dat aan blijft 9024276837*
BILT, F.C. VAN DE *Licht en duister, gedachten en gebeden voor zieken 9025710921*
COLLINS, MABEL *Licht op het pad en Karma*
KESSLER, EVA ***Liefdevol opvoeden, een kunst**: op een zinvolle manier grenzen stellen en daarbij je goede humeur bewaren 9789080730090*

---

1 'Religieus ontzag en gevoel voor het majesteitelijke is dezelfde huivering als het gevoel in een schemerig bos of bij een ravijn in de bergen en bij de gedachte over onze relatie tot het bovennatuurlijke' (VRE/*nl.* 2010[6] p. 27). Langeveld citeert William James op p. 125: ‹*There is religious fear, religious love, religious awe, religious joy, and so forth. But religious love is only man's natural emotion of love directed to a religious object; religious fear is only the ordinary fear of commerce, so to speak, the common quaking of the human breast, in so far as the notion of divine retribution may arouse it; religious awe is the same organic thrill which we feel in a forest at twilight, or in a mountain gorge; only this time it comes over us at the thought of our supernatural relations; and similarly of all the various sentiments which may be called into play in the lives of religious persons*› (VRE/*us.* 1902[1], LECTURE II ***Circumscription of the Topic*** §2 NO ONE SPECIFIC 'RELIGIOUS SENTIMENT'.

2 De studie van Jan Ligthart *Geen sprookje maar werkelijkheid* is, in aangepaste vorm, als nawoord in *De kleine Johannes* 2009 opgenomen, *Abraxas*|Zuider-Æmstel 2012[2].

EIND 2007 IS ER EEN REPRESENTATIEF ONDERZOEK GEDAAN I.O.V. 'J/M' OVER HET WELBEVINDEN VAN HET GEZIN.

'TE WEINIG CONSEQUENT ZIJN EN TE VAAK TOEGEVEN zijn de absolute opvoedingsmissers.' Pedagoog Micha de Winter: *'Het klopt dat veel ouders moeite hebben met het stellen van grenzen en over de hele linie wat toegeeflijker zijn geworden. Maar we zijn geen volk van laissez faire opvoeders. Mensen beseffen best wel dat ze fout zitten. Ze weten vaak alleen niet goed wat de regels moeten zijn en wanneer ze zich moeten laten gelden.'*

Inmiddels lijken grote groepen ouders schoon genoeg te hebben van de softe pedagogische aanpak. Het moet maar eens uit zijn met dat verwennen en ouders moeten hun kinderen weer strenger opvoeden vindt 66% van de ondervraagden.

'In gesprekken met ouders merk ik dat er sprake is van een kentering', zegt De Winter. *'De verloedering van de maatschappij, het verval van waarden en normen zijn terugkerende thema's in deze discussies. De behoefte aan een nieuwe strengheid is daar een logische reactie op. Wij, als pedagogen, hameren er steeds op dat het stellen van grenzen niet vies of ouderwets is, maar even hard nodig is als liefde en aandacht. Sterker nog: je móet ze wel stellen. Doe je dat niet, dan komen kinderen onherroepelijk in de problemen in een maatschappij die voortdurend van mensen vraagt om met anderen om te gaan. Je komt niet zo ver als je je eigen grenzen als enige norm beschouwt. Je moet juist handig om kunnen gaan met verschillen. De jeugd groeit op in een open samenleving. Je moet leren zelf je gedrag te sturen. Dat betekent dat ouders zich bewust moeten bezighouden met wat ze eigenlijk doen. Meekijken, met ze praten, samen internet op. Rekening houden met anderen, zelfredzaamheid, eigen keuzes maken en beslissingen nemen; dat zijn de waarden en doelen die bij een moderne opvoeding passen.'*

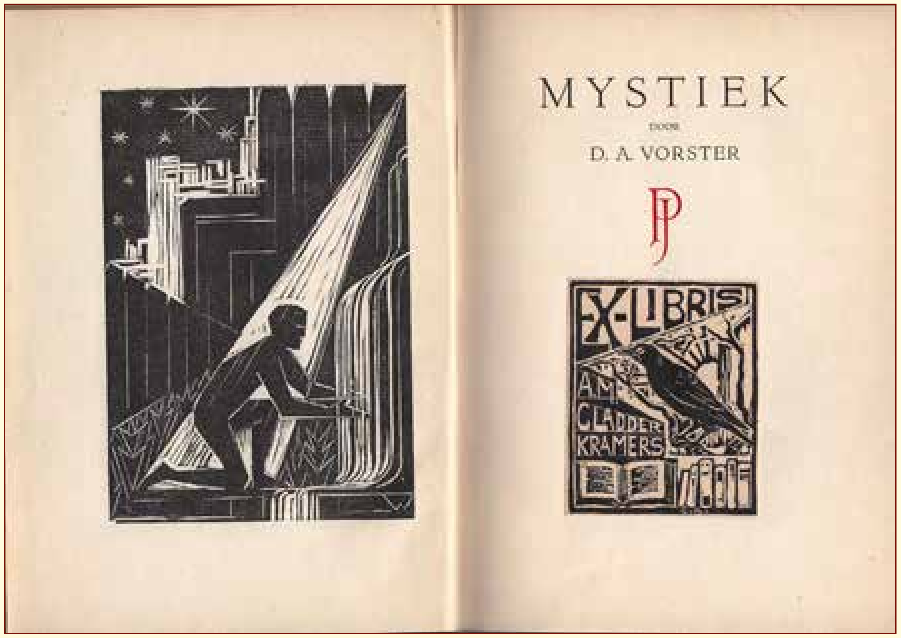
De ouders uit het onderzoek bepleiten een zogenaamde autoritatieve opvoedingsstijl:

Steunen en begeleiden en daarnaast regels hanteren en grenzen stellen.

FERRINI, PAUL *Liefhebben zonder voorwaarden,*
MCGRATH, ALISTER E. *John Calvin, In the Shaping of W-Culture 0631189475*
STELLAMANS-WELLENS, HEDWIG *Littekens op de ziel 9058260070*
WATTS, ALAN W. *Lof der onzekerheid 9060092546*

SMIT, JOOP Lotgevallen, de Bijbel in psychoanalytisch perspectief 905352097X
MERTON, THOMAS Louteringsberg
FABER V.D. MEULEN, HARRY E. Lucas' verhalen 9043501174
GORDON, THOMAS Luisteren naar kinderen, Overleg in het gezin 9051210825
KOOIMAN, W.J. Luther en de Bijbel
BAKELS, H. Luther's leven voor leeken verteld
VYĀSA (KRISHNA DVAIPĀYANA) Mahābhārata 9062718159
HESCHEL, ABRAHAM J. Man Is Not Alone, A Phil'y of Religion 0374513287
HESCHEL, ABRAHAM J. Man's Quest For God 0943358485
PASSMORE, JOHN Man's responsibility for nature; Eco-problems 0715607561
MANI Mani's lichtschat, een bloemlezing uit manichese teksten 9067321907
MAKARIAN, CHRISTIAN Maria, een vrouwenleven 9041401644
BELYJ, ANDREJ Mijn jaren met Rudolf Steiner 9060382609
PARDOEN, JUSTINE Mijn kind online, je kind op internet 9066655771
TOLSTOJ, LEV Mijn kleine evangelie 9061319862
SCHMIDT, K.O. Meester Eckeharts weg tot kosmisch bewustzijn 9789067322447
BUNGE, H. Meesters van het verborgene, het esoterisme
HEINBERG, RICHARD Memories and visions of paradise 083560716X
CAPPS, DONALD Religion & Melancholia: James, Otto, Jung, Erikson 0300069715
HIDDING, K.A.H. Mens en godsdienst, levende godsdiensten phaenomenologisch belicht; Nederlandsch Nat. Bureau v. Anthropologie Mensch en maatschappij, Tijdschrift v. anthropologie, psychologie, erfelijkheidsleer, eugenetiek
BAAREN, TH.P. van Mensen tussen Nijl en zon, de godsdienst van Egypte
HAMMARSKJÖLD, D. Merkstenen 9789024293919
SHAPIRO, R. Minyan: Ten Principles for Living a Life of Integrity 0609800558
VERMASEREN, M.J. Mithras, de geheimzinnige god
SYTHOVE, MERLIN Moderne hekserij, Wicca, natuurreligie 9043500100
VOORSLUIS, BART Moderne spiritualiteit tussen traditie en vernieuwing, over Simone Weil, Abraham Joshua Heschel en Dag Hammarskjöld 9021136864
DREWERMANN, E. Moge ook de minste mijn broeder zijn, Dostojewski, dichter
ARMSTRONG, KAREN Mohammed, poging tot begrip van de islam 9041402462
OLATI, ADILAKSHMI Mother Meera / Adilakshmi
ALEICHEM, SJOLEM Mottel, de zoon van Pejse de voorzanger
RIS, G. Mozes en de profeten, verklaring van Numeri 11,35-12,1-16, 9024253683
KELLER, HELEN My Religion 1585092843
BERK, TJEU VAN DEN Mystagogie, 9021137682 Het mysterie van de hersenstam

OTTO, RUDOLF Mysticism East and West; A Comparative Analysis of the Nature of Mysticism (First Edition)
INAYAT KHAN Mystiek 9080012165
VORSTER, D.A. Mystiek, Zeist 1926 J. Ploegsma
LEEUW, G. VAN DER Mystiek
SINGER, ANDRÉ Mystiek & magie, 9065334157
BORCHERT, BRUNO Mystiek, geschiedenis en uitdaging 9025721192
AALDERS, W.J. Mystiek, haar vormen, wezen, waarde
BURNIER, A. Mystiek en magie in de litteratuur 1988 RUYSBEEK, E. Mystiek
QUISPEL, G. Mystiek in onze tijd, 9060383451
MACGUCKIN, JOHN A. Mystieke teksten van de woestijnvaders 9020283014
JOANNES VAN HET KRUIS Mystieke werken 9070092069
LEEUWE, JULES The myth of the eternal return or, cosmos and history

CAMPBELL, JOSEPH *Mythen & bewustzijn, de kracht van verbeelding*
LASCARIS, ANDRÉ *Nabootsing, in discussie over fi*René Girard*fl* 903910042X
SCHUURMANS, M. *Nacht die gelukkig maakt, Johannes van het Kruis*
SLAVENBURG, JACOB *Nag Hammadi geschriften,* alle teksten uit de Nag Hammadi-vondst en de Berlijnse Codex. DL. I 9020219499/DL. II 9020219502
OTTO, RUDOLF *Naturalistische und Religiose Weltansicht*
BOUMAN, D. New Age, op weg naar een nieuwe wereld? *9026603134*
KRANENBORG, R. *New age, visies vanuit het christelijk geloof 9061843731*
SÖLLE, DOROTHEE *Niet wennen aan geweld 9025945821*
DALEN-OSKAM, KARINA VAN *Nieuw Bijbels lexicon, 9035128648*
KOHNSTAMM, DOLPH *Nieuw cultureel woordenboek 9041408495*
BEUMER, JURJEN *Nieuwe wegen binnen een oude traditie 9025944663*
BORG, MARCUS J. *Nooit kenden wij God aldus, van dogmatisch naar authentiek*
RUNIA, K. *Notities over spiritualiteit 9024266580*
BLAVATSKY, H.P. *Occulte verhalen 9070328518*
VERHOEFF, MAURITS *Ochenebbisj, verhalen en geintjes over het Amsterdamse getto*
DETHLEFSEN, THORWALD *Oedipus, de mens tussen schuld en bevrijding*
BOON, RUDOLF *Offer, priesterschap en reformatie, een uitnodiging tot beraad*
RUTTEN, MATHIJS *Om mijn oorsprong vechtend, Origenes ofwel het optimisme van een mysticus 9024284430*
SCHILDER, ALEID *Omgaan met donker in het licht van eeuwig leven 9025945376*
SCHLEIERMACHER, FRIEDRICH *On Religion: Speeches to Its Cultured Despiers*
LINSCHOTEN, JOHANNES *On the way toward a phenomenological psychology, the psychology of William James*
BANNING, W.J.M. *Onderwijsdier in hart en nieren, een persoonlijke visie*
WEDEMEYER, INGE VON *Onderweg naar harmonie een universele oecumene*
VINCENT, HANS R. *Ons wereldbeeld en het integrale denken, 9039108188*
BOON, RUDOLF *Ontmoeting met Israël, het volk van de Torah 9024202299*
SOETENDORP, J. *Ontmoetingen in ballingschap.* DL. I: *135-1250*
GURDJIEFF, G. *Ontmoetingen met bijzondere mensen 9060775074*
SWEDENBORG, EMANUEL *Ontwaken uit de dood 906556098X*
LIEVEGOED, BERNARD *Ontwikkelingsfasen van het kind 906038492X*
LEWIS, C.S. *Onversneden christendom 9025951759*
AALDERS, C. *Onze vader, over het volmaakte gebed*
BERK, TJEU VAN DEN *Op de bodem van de ziel, 9021141256*
BOR, JAN *Op de grens van het denken, de filosofie van het onzegbare 9035127366*
MESSING, MARCEL *Op het oosterse tapijt, oude wijsheid in verhalen 9020290800*

BRAECKMANS, L. *Op het ritme van de oneindigheid, natuurlijk godsverlangen*
OFFRINGA, BAUKJE *Op weg, verhalen uit de Bijbel voor kinderen 9021135957*
BELZEN, J.A. VAN *Op weg naar morgen 9043501077*
BECK E.A.: *Grondleggers van het geloof*
BLEEKER, C.J. *Op zoek naar het geheim van de godsdienst,* Amsterdam 1952
OUSPENSKY, P. D. *Op zoek naar het wonderbaarlijke, fragm. v.e. onbekende leer*
NOUWEN, HENRI *Open uw hart, de weg naar onszelf, de ander en God*
THOOMES, D. TH. *Opgroeien in perspectief: Theologisch-pedagogische opstellen*
BROECK, H. VAN DEN *Opvoeden in de klas 9789020965445*
ANGENENT, HUUB *Opvoeding en persoonlijkheidsontwikkeling 9789055744497*
SÖLLE, DOROTHEE *Opwellingen van moed, een andere manier van denken*
CHESTERTON, G.K. *Orthodoxie*
WOENSEL KOOY, M. VAN *Oude en nieuwe zangen*
FREITAG, K.E. *Oude mysteriën, mod. mystiek, van Gilgamesj tot Teilhard de Chardin*
SWEDENBORG, EM. *De gewijde schrift of het woord des Heeren uit ondervinding*
BOON, RUD. *Over de goede engelen, of, De ontmaskering van een pedant ongeloof*
SCHLEIERMACHER, FRIEDRICH DANIEL E. *Over de religie 9789085064640*
SCHLEIERMACHER, FRIEDRICH *Over de religie, redevoeringen tot de ontwikkelden onder haar verachters 9021161109*
THOMAS VAN AQUINO *Over de wet,* [summa theologica I-II, QQ. 90-97]
ECKHART (MEISTER) *Over God wil ik zwijgen,* II: Preken *9065544410*
KLOOSTER, C. TEN *Over luisteren gesproken, gespreksvaardig theorie en praktijk*
SCHOMAKERS, BEN *Over mystieke theologie 9024276772*
VANDERMEERSCH, PATRICK *Over psychose, seksualiteit en religie, 9061683572*
KUITERT, H.M. *Over religie, aan de liefhebbers onder haar beoefenaars 9025951767*
ANSELMUS VAN CANTERBURY *Over waarheid = De veritate 9024275946*
BAANDERS, B. *Overgeleverd aan de toekomst,* Emmanuel Levinas *en de* Talmoed
CASIMIR, R. *Paedagogische encyclopaedie*
PARALLELEDITIE [1] *Statenvertaling* en *Est(h)er, Prediker, Jona* en *Handel.*
DIETZ, PAUL ANTON *Parapsychologische woordentolk*
EEDEN, FREDERIK VAN *Pauls ontwaken 9063252145*
FREUD, SIGMUND *The Penguin Freud reader 0141187433*
HUXLEY, ALDOUS *The Perennial Philosophy* (Perennial Classics) *006057058X*
SCROGGS, J. R. *Persoon en persoonlijkheid, ideeën uit persoonlijkheidstheorieën*
WATTS, ALAN *Philosophies of Asia: The Edited Transcripts*
VLOEMANS, ANTOON *Philosophische mystiek*
PASSMORE, JOHN ARTHUR *The Philosophy of Teaching* 0674665651 ZEG-

WAART, H. Pinksterkerken, *gesch. en verschijningsvormen van het Pentecostalisme*
KASTER, JOSEPH *Poort naar de klassieken, mythologisch namenboek* 9068016814
JAMES, WILLIAM *Pragmatisme, een nieuwe naam voor enkele oude denkwijzen*
UNDERHILL, EVELYN *Praktische mystiek voor nuchtere mensen* 9076671230
ARENDS, INGE *Prisma van de Islam* 9027434425
SIERKSMA, F. *Prof. Dr G. v. d. Leeuw, dienaar van God en hoogleraar te Groningen*
VORSTER, D.A. Protestantse *Nederlandse mystiek*
FROMM, ERICH *Psychoanalyse en religie* 9061315565
BERG, J.H. VAN DEN *Psychologie en geloof, een kroniek en een standpunt*
BELZEN, J.A. van *Psychologie en het raadsel van de religie* 9789085064664
SCHUURMAN, C.J. *Psychologie, godsdienst en religie* 9020248421
GOODENOUGH, ERWIN RAMSDELL *The Psychology of Religious Experiences*
DEBATS, DOMINIQUE *Psychotherapie en zingeving, een spectrum van visies*
PSYCHOTHERAPIE EN ZINGEVING: *Een spectrum van visies* 9033490285
JONES, RUFUS M. *Quakers, triomf en tragiek van het geweten,* 9080730041
POORTMAN, J.J. *Raakvlakken tussen oosterse en westerse filosofie* 9023213866
BELZEN, J.A. VAN *Rümke, religie en godsdienstpsychologie* 9024267935
VELTMAN, W. FRED. *Reïncarnatie en regressie, over de werking van het karma*
SCHEGGET, G.H. TER *Recht op gemeente, de betekenis van joodse denkers*
HORST, P. VAN DER *Redactiewijzer, taalkundig en typografisch* 905797049X
BUBER, Martin *Reden über Erziehung* 3795300177
FERNÁNDEZ-ARMESTO, F. *Reformatie, het christendom 1500-2000*
OTTO, RUD. *Reich Gottes und Menschensohn, ein religionsgeschichtlicher Versuch*
WEIMA, J. *Reiken naar oneindigheid, Inl. tot de psychologie v.d. religieuze ervaring*
GROF, STANISLAV *Reizen door de geest, Niveaus van het menselijk bewustzijn*
MESSING, MARCEL *Religie als levende ervaring* 9023223055
VROOM, HENK *Religie als ziel van cultuur, religieus pluralisme als uitdaging*
WAARDENBURG, JACQ. *Religie onder de loep, Inl. in de godsdienstwetenschap*
HUXLEY, JULIAN *Religie zonder openbaring*
VROOM, H.M. Religies en de waarheid 9024233143
LANS, J.M. VAN DER *Religieuze ervaring en meditatie,* 9060015908
GODIN, ANDRÉ *Religieuze ervaring komt niet uit de hemel vallen* 9026304803
BANNING, W. *Religieuze opbouw, Het verstaan van het religieuze leven*
NEFF, PAUL ***Religion als Gnade***
OTTO, R. *Religious Essays – A Supplement to The Idea of The Holy*
PELCKMANS, P. *René Girard, het labyrint van het verlangen, opstellen* 9028922040
BEEM, H. *Resten van een taal = [sje-eriet]*, woordenboek van Ned.- Jiddisch

ELIADE, MIRCEA *Riten en symbolen van inwijding* 9060775953
OMAR KHAYYĀM *The Rubáiyiát of Omar Khayyám*
TURNER, HAROLD W. Rudolf Otto, *'The idea of the holy', a guide* 0950370819
ALMOND, PHILIP C. Rudolf Otto, *an introduction to his philosophical theology*
BENZ, ERNST *Rudolf Otto's Bedeutung für die Religionswissenschaft und die Theologie heute, zur Hundertjahrfeier seines Geburtstags*
ALMOND, PHILIP C. Rudolf Otto: *An Introduction* 0807815896
OTTO, RUDOLF *Rudolf Otto: Autobiographical and Social Essays (History of Religions in Translation, 2)* 3110145189
CHILDS, GILBERT Rudolf Steiner, een biografische schets 9062386202
HEYER, C.J. DEN Ruim geloven, een theologisch zelfportret 9021138158
VELING, KARS *Ruimte voor de rede, filosofie als systematische reflectie* 903910817X
HESCHEL, ABRAHAM JOSHUA *The Sabbath* Its meaning for modern man
LEEUW, GERARDUS VAN DER Sacred and profane beauty, the holy in art
KRANENBORG, REENDER Satanisme 9043512303
VELTMAN, MARIA *Søren Kierkegaard, zijn nalatenschap* 902322258X
SCHOLTENS *Kierkergaard*
KOHNSTAMM, PH. *Schepper en Schepping* (godsdienstwetenschap)
KOHNSTAMM, PH. Schepper en Schepping DL. II: *Persoonlijkheid*
KOHNSTAMM, PH. Schepper en Schepping, DL. III: *De heilige*
SCHEURKALENDER van de bijbel...
DOLE, ANDREW *Schleiermacher on religion and the natural order* 9780195341171
RENKEMA, JAN *Schrijfwijzer* 9012090237
SLOTERDIJK, PETER *Sferen schuim, plurale sferologie* BD 2 III 9789085066750
HESSE, HERM. *Siddharta; De steppewolf ; Demian ; Reis naar het morgenland*
KESTER, JOS Sjamanisme, in het licht van verbinding 9043506761
HAASSE, HELLA S. Sleuteloog 9021467283
JASPERS, KARL Socrates, Boeddha, Confucius, Jezus
HOFSTEDE, MARTEN Soefisme, de alchemie van het hart 9038901089
JAMES, WILLIAM Some problems of philosophy 0674820355
LAYTON, EUNICE Speurtocht naar het zelf 9061750237
VRIES, THEUN DE Spinoza 9068012924
CARRETTE, JEREMY *Spiritualiteit in de uitverkoop,* 9025956041
BULTHUIS, VICTOR *Spirituele renaissance, over christendom en bewustwording*
DELDEN, J. VAN *Spreekwoorden en zegswijzen uit de bijbel* 9027440530
KONINGSVELD, P.S. VAN Sprekend over de islam en de moderne tijd

Leeuw, Jan de *Standpunt*
Breukel, Thom *Stilte atlas van Nederland*, 9050185231
Ferrini, P. *Stilte van het hart, reflecties van het Christusbewustzijn*
Wiersma, Rymke *Stoïsche notities*, 9789073034440
Mikaal (heer) Stralen der waarheid 9020254383
Laing, Strategie van de ervaring 9060090322
Haley, Jay Strategieën in de psychotherapie 9061312361
Winkeler, Lodewijk Stromingen in katholiek Nederland
Bakker, F. L. *Surinaams hindoeïsme, het Caraïbisch hindoeïsme*
Soetendorp, Jaap *Symboliek der joodse religie, gebruiken in het joodse leven*
Kristensen, W. Brede *Symbool en werkelijkheid*Tagore, Rabindranath Tagore, *Een testament* 9021520311
Lau-tze Tau teh tsjing, (Tau teh king)
Lao Tzu Tau-te-tsjing, *Het boek van weg en deugd* 906030277X
Tillich, Paul *Teksten van Paul Tillich* 9021161117
Milosz, C. *Testimony to the Invisible: Essays on Swedenborg*
Aleichem, Sjolem *Tevje de melkboer* 9025301762
Brink, H. *Theologisch woordenboek*
Grunberg, Arnon *Tirza* 9789038827261
Brennan, J.H. Toegangen tot het astrale 9026130147
The Torah 0805048200
Levinas, Emmanuel *Transcendentie en intelligibiliteit, een gesprek*
Baaren, Theo van *Trommels van marmer* 9029023341
Drewermann, Eugen *Troost, troost mijn volk, Elia en Jesaja* 9021138328
Fontijn, Jan *Trots verbrijzeld, het leven van Frederik van Eeden vanaf 1901*
Wakeman, George (1668-1685) *The tryals of Sir George Wakeman, Barronet, William Marshall, William Rumley, and James Corker, Benedictine monks, for h*
Janssens, David *Filosofie, profetie en politiek bij Leo Strauss* 9053526285
Groenewoud, G. *Tussen de regels van de filosofie, spiritualiteit bij filosofen*
Ruyter, Doret de *Tussen traditie en vernieuwing*, 9024293316
Hulspas, Marcel *Tussen waarheid & waanzin, een encyclopedie* 9052265860
Maimonides, Mozes *Twee ethische tractaten* 9021161125
Gerhardt, Ida Twee uur: de klokken antwoordden elkaar 9025380646
Fontijn, Jan *Tweespalt, het leven van Frederik van Eeden tot 1901* 9021463016
Bekkum, W.J. van *Tweespalt en verbondenheid, joden en christenen*
Nietzsche, F. *'U heeft nooit een woord van mij begrepen'*, briefwisseling

Dvaipāyana *Uddhava-gītā* 9062718817
Miskotte, K.H. *Uit de dagboeken 1935-1937* 902428399X
Hensen, Wilfried *Uit de diepten, mystiek in het protestantisme*
Baaren, Th.P. van *Uit de wereld der religie*
Beyerman-Walraven, J. Uit de *Wijzangen* van Rabindranath Tagore, vertaald door Frederik van EedenMcGrath, Alister E. *The Unknown God* 0745950337
Hof, Ella van 't Van Adam tot Zevende hemel, 9001396801
Moormann, Eric M. *Van Alexandros tot Zenobia, thema's uit de geschiedenis* Besten, L. den *Van animisme tot ietsisme* 9789085065005
Cox, H.L. *Van Dale groot woordenboek Duits-Nederlands* 9066481226
Geulincx, Arnout *Van de hoofddeugden, 1e tuchtverhandeling*
Belzen, J.A. van *Van gisteren tot heden* 9024263263
Beck e.a.: *Grondleggers van het geloof*
Laan, J. H. van der *Van God gesproken, de mooiste preken sinds de Bergrede*
Schilder, Aleid *Van paradijs naar koninkrijk, over schuld, karma en genade*
Petuchowski, Jakob J. *Van Pesach tot Chanoeka*, de joodse gebruiken
Schilder, Aleid Van vrijmaking tot bevrijding 902594597X
James, William *The varieties of religious experience* 0674932250
James, William *The Varieties of Religious Experience* 0980060540
Otto, R. *Verantwortliche Lebensgestaltung, Gespräche über Fragen der Ethik*
Chadwick, Owen *Verbeeld geloof, een geschiedenis van het christendom*
Uyldert, Mellie Verborgen krachten der edelstenen
Berg, A. Jaap van den *Vertaald verleden, geschiedenis van bijbelvertalen*
Heyer, C.J. den Verzoening, *Bijbelse notities bij een omstreden thema*
Heering, H.J. *Rosenzweig, Benjamin, Levinas, Fackenheim* 9024275741
Grun *Vijftig engelen voor je ziel* 9789025952907
Fellner, Judith B. *Volgens de Joodse traditie*, feestdagen, 9061138914
Leeuw, Gerardus van der *Vom Heiligen in der Kunst*
Kessler, Eva *Von der Kunst, liebevoll zu erziehen, sinnvoll Grenzen setzen*
Ploeg, J.P.M. van der Vondsten in de woestijn van Juda
Koenot, Jan *Voorbij de woorden, essay over rock, cultuur en religie* 9031712345 r
Anbeek, Christa *Voorbij goed en kwaad?, christendom en boeddhisme*
Bloom, Harold Voortekenen van een nieuw millennium, 9025947069

feit/waarde-onderscheid Vooral sinds *Hume gemaakt om te betogen dat uit een objectief gegeven of stand van zaken niet een waardeoordeel kan worden afgeleid. De houdbaarheid van het onderscheid en daarmee de ongeldigheid van deze gevolgtrekking wordt echter geregeld in twijfel getrokken.

feministische filosofie Tak van filosofie die onderzoek doet naar onder andere de positie van vrouwen, mechanismen van onderdrukking en uitsluiting van vrouwen, naar vrouw (en man)beelden en naar taal die deze mechanismen en beelden bevestigt en lijkt te legitimeren.

fenomenologie Voornamelijk 20ste-eeuwse stroming die de werkelijkheid probeert te beschrijven zuiver en alleen in termen van wat zich aan ons bewustzijn toont. Volgens de belangrijkste representant, de Duitse filosoof Edmund Husserl (1859-1938), moeten we ons onthouden van oordelen aangaande een onafhankelijk van ons denken bestaande wereld. Hij analyseerde het bewustzijn om te komen tot kennis van wat wezenlijk en *a priori geldig is in de door ons ervaren wereld.

Foucault, Michel (1926-1984) Invloedrijke Franse denker, vaak geassocieerd met het *postmodernisme en *deconstructivisme. Belangrijk element in zijn filosofie is het beschrijven van fundamentele denkstructuren (epistemen) in een bepaalde tijd. Deze bepalen hoe de mens de werkelijkheid beziet en structureert. Taal is daarbij fundamenteel en bepaalt actief wat mensen als kennis, moraal en *waarheid zien, en is dus veel minder een passieve afspiegeling van de werkelijkheid. *Zie ook* vertoog.

Frankfurter Schule Kring van voornamelijk sociologen, opgericht te Frankfurt in 1929 door Horkheimer en Adorno. Belangrijke representant is *Habermas. Leverden als neomarxisten (*zie ook* marxisme) kritiek op het westerse *kapitalisme en het wetenschappelijk *positivisme, dat zij als ideologie daarvan zagen.

Frege, Gottlob (1848-1925) Grondlegger van de moderne *logica, filosofie van de *wiskunde en *taalfilosofie. Grondslag voor de wiskunde zag Frege in de logica, op basis waarvan via definitie en *deductie *bewijzen voor wiskundige stellingen konden worden geleverd. Hiertoe ontwikkelde hij als een van de eersten een logische taal met symbolen.

Habermas, Jürgen (1929) Duitse sociaal filosoof en representant van de *Frankfurter Schule. Heeft vanuit neomarxistisch (*zie ook* marxisme) perspectief kritiek geleverd op de westerse ideologie, die gebaseerd zou zijn op macht en ongelijkheid. Hij ontwikkelde een theorie van het zogeheten communicatieve handelen, waarin het be-

Karikatuur van Michel Foucault: de mens gevangen in structuren.

reiken van consensus binnen een ideale discussiegemeenschap centraal staat.

hedonisme (Grieks: hedone = aangename gewaarwording, vreugde) Stelling dat vreugde het enige en eigenlijke doel is van alle menselijke handelingen; veelal niet bedoeld als maximalisatie van (lichamelijke) genietingen, zoals hedonisten dikwijls verweten is.

Hegel, G.W.F. (1770-1831) Duitse denker van het *idealisme. Ziet filosofie als een in essentie historisch proces waarbij mensen een steeds adequater begrip van de rationele structuur van de werkelijkheid en van zichzelf krijgen. Kritische reflectie op voorgangers is hierbij de motor van deze verwerkelijking van rationaliteit. Hegel beschreef dit proces in termen van de Rede, waaraan ook de mens onderworpen is (*zie ook* stoïcisme). Uiteindelijk valt inzicht in de rationele structuur van de mens en die van de werkelijkheid samen in de zogeheten Absolute Geest, die doel en einde van de geschiedenis is. *Zie ook* dialectiek.

Heidegger, Martin (1889-1976) Duitse denker, in opspraak gekomen om zijn oorlogsverleden. Zijn filosofie wortelt in het *existentialisme en de *fenomenologie. Op zoek naar de grond van al het concrete bestaan (*zie ook* ontologie) komt hij tot een kritiek op het westerse denken en de techniek, die de vraag naar en de oorspronkelijke omgang met deze grond, 'het Zijn', hebben ingewisseld voor rationeel-wetenschappelijke bestudering en technische manipulering van de werkelijkheid. *Zie ook* deconstructivisme *en* postmodernisme.

hermeneutiek Methode van verklaren van menselijke

JAMES, WILLIAM *Vormen van de religieuze ervaring*, 9080730025
KIERKEGAARD, SØREN Vrees en beven 9025942253
ZEYDE, M.H. VAN DER Vreugde van de psalmen 9060757424
CHITTISTER, JOAN *Vreugdezangen* 9031715530
STEUR, CHARLES *Vruchten van de levensboom, inleiding in de kabbalah*
HENSEN, WILFRIED *Waar is God gebleven?, een zoektocht naar het Heilige*
FORELL, BIRGER Rudolf Otto,*Waar Oost en West elkaar ontmoeten*
TERSTEEGEN, GERHARD *Waarheid die naar de godzaligheid is*
SAMY, AMA *Waarom kwam Bodhidharma naar het Westen? Zen en het Westen*
LANGE, F. DE *Wachten op het verlossende woord, Bonhoeffer en God* 9025946127
BODAR, ANTOINE *Wandelen met de Heer* 902092396X
CAMPBELL, JOSEPH *Wat mythen ons vertellen*, met Michael Toms 062718132
ACHOUR, FAROUK *Wij vertellen je het mooiste verhaal, Koranvertellingen*
DOUDE VAN TROOSTWIJK, CHRIS *'Wij willen het heidendom eeren'*, Miskotte
BOER, A.A. *de Wijsheid en verhalen uit de Babylonische Talmoed* 902321420X
LEEUW, G. VAN DER *Wegen en grenzen, studie over religie en kunst*
HOEKSTRA, E. G *Wegwijs in religieus en levensbeschouwelijk Nederland*
GRATRY, ALPHONS *Weisheit des Glaubens*: Katechismus fur Gebildet
LAO-TZU WEN-TZU, *Verdere lessen van Lao-tzu* 9021520273
BOUWMAN, KITTY *Werken met spiritualiteit* 9025952453
OTTO, RUDOLF *West-Östliche Mystik: Vergleich und Unterscheidung zur Wesensdeutung*, Gotha 1929[2]
EDDY, MARY B. *Wetenschap en gezondheid met sleutel tot de Heilige Schrift*
HINNELLS, JOHN R. *Who's Who of Religions* (Penguin Reference Books)
CALVOCORESSI, PETER *Wie is wie in de bijbel* 9026604122

Verkoper referentie: groen

Artikelomschrijving	Conditie	ISBN/EAN	Aantal
Nieuw Cultureel Woordenboek	Goed	9789041408495	1

Het betaaloverzicht van deze bestelling vind je in je account.

Een artikel retour sturen?
Dat kan binnen 30 dagen na ontvangst. Het werkt als volgt:
- Log in op je account en zoek je bestelling.
- Bekijk de details van je bestelling en klik op de link 'Retour melden'.
- Doorloop de retouraanvraag en ontvang je retouretiket en -instructies.

Indien de verkoper Antiquariaat Zuider-Æmstel aangeeft dat het artikel in goede staat is ontvangen, vervalt je betalingsverplichting. Heb je al betaald? Dan betalen wij je terug.

JELSMA, AUKE Wie is wie in de mystiek Kampen 2006 9078434066
BROWNRIGG, RONALD Wie is wie in het Nieuwe Testament 9023008634
COMAY, JOAN Wie is wie in het Oude Testament, incl.de apocriefe
TAGORE, RABINDRANATH Wij-zangen, gitanjali
JAMES, WILLIAM The will to believe, and other essays in popular philosophy
WILLIAM JAMES Selected Writings
STEPHEN, HENRI J.M. Winti, levenshouding en religie 9043504955
GOODHILL, RUTH MARCUS The Wisdom of Heschel
JONGERIUS, H. Wonen onder de wolk: in gesprek met A. Heschel 9076242585
DANNEELS, GODFRIED Woorden van leven 9020921258
PINKSTER, HARM Woordenboek Latijn-Nederlands 9053561382
NOORDZIJ, NEL Woordenboek van magie, okkultisme en parapsychologie 1975
JAGER, OKKE Worden als een kind 9024233658
TELUSHKIN, JOSEPH Words That Hurt, Words That Heal 0688163505
ELIADE, M. Yoga, scholen, technieken en svormen in hindoeïsme, boeddhisme etc.
KARADE, BABA IFA YORUBA, Afrikaanse mystiek, 9063783965
MACKINTOSH-SMITH, TIM Zaal der duizend zuilen 9789045012087
BURGGRAEVE, ROGER Zand erover?, vereffenen, vergeven, verzoenen 9058260682
KRANENBORG, R. Zelfverwerkelijking, oosterse religies/westerse subkultuur
SUZUKI, D.T. Zen Boeddhisme en psychoanalyse
ABE, MASAO Zen en het westerse denken 9039107165
WATTS, ALAN W. Zen-boeddhisme
REPS, PAUL Zen-zin, Zen-onzin, verzameling van Zen- en pre-Zen-geschriften
BOCK, BEN DE Ziel en zaligheid, over theologie en spiritualiteit 9024268265
WILLIAM JAMES Zielkunde en Opvoeding; Voordrachten voor Onderwijzers
LINDENBERG, WLADIMIR Zo bidt de mensheid, een universele benadering
SCHIPPERS, AART Zoet is het licht, de opbouw van het boek De Prediker,-
met de Hebreeuwse tekst, een vertaling en een parafrase 9025953735

De opgeruimde Boekenkast

Leesbibliotheek van Abraxas|Zuider-Amstel

GEALFABETISEERD OP AUTEUR, BIOGRAFIEËN OP ONDERWERP

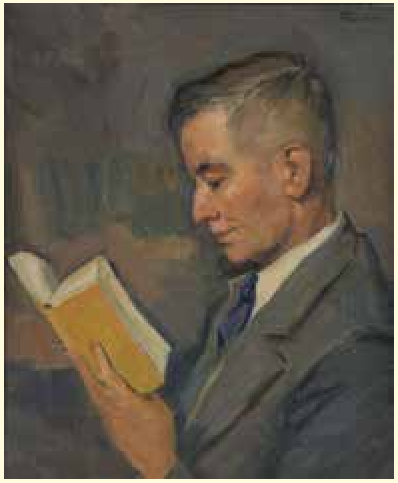
C. AALDERS: Onze Vader; over het volmaakte gebed, Amsterdam, ca. 1960
DR. W. J. AALDERS: Mystiek, haar vormen, wezen, waarde, Groningen 1928
DR. W. J. AALDERS: Groote mystieken deel 1 (Augustinus, Ps. Dionysius Areopagita, Bernard van Clairvaux, Eckehart, Tauler), Ruusboec, Baarn 1913
DR. W. J. AALDERS: Groote mystieken deel 2 (Giordano Bruno, Santa Teresa, Jacob Boehme, Mme de la Mothe-Guyon, Gerhard Tersteegen, Novalis), Baarn 1914
MASAO ABE: Zen en het westerse denken (1985), Kampen Kapellen 1997
GERRIT ACHTERBERG: En Jezus schreef in 't zand, (1947), Amsterdam 1983
ROBERT ADOLFS: De afwezigheid van God, Baarn 1997
JAMES ALISON: Kennis van Jezus, ingeleid door L. Grollenberg, Baarn 1994
GR. D. ALLIS (Ed.: Rudolf Otto Autobiographical and Social Essays, Berlin 1996
PHILIP C. ALMOND: Rudolf Otto; An Introduction to His Philosophical Theology, Chapel Hill/London 1984
CHRISTA ANBEEK: Voorbij goed en kwaad?, Christendom en Boeddhisme, 1991
DR. HUUB ANGENENT: Opvoeding en persoonlijkheidsontwikkeling, 1996
F. R. ANKERSMIT: Hermeneutiek en cultuur, Amsterdam / Meppel 1995
ANSELMUS VAN CANTERBURY: Over waarheid - Ingeleid, vertaald en geannoteerd door dr. Arjo Vanderjagt, Kampen 1990
ANSELMUS VAN CANTERBURY: Over keuzevrijheid, Kampen 1997
THOMAS VAN AQUINO: Over de Wet, Baarn 1996
MAX ARAV: Jezus gestalte van de Thora, Joodse mystiek in het Lukasevangelie, Baarn 1999 - 309 pagina's
PSEUDO-DIONYSIUS AREOPAGITA: De kerkelijke rangorde, Amsterdam 1953
PSEUDO-DIONYSIUS AREOPAGIET: Over mystieke theologie; Vertaling en essay Ben Schomakers, Kampen 1990
KAREN ARMSTRONG: Een geschiedenis van God, Vierduizend jaar jodendom, christendom en islam, Baarn 1995 - K. ARMSTRONG: Jeruzalem, Een geschiedenis van de Heilige Stad, Amsterdam 1996 - KAREN ARMSTRONG: De Strijd om God, Een geschiedenis van het fundamentalisme, Amsterdam 2000
KAREN ARMSTRONG: De dood van God, voordrachten, Amsterdam 1997
KAREN ARMSTRONG: Boeddha, Amsterdam 2001
KAREN ARMSTRONG: Door de nauwe poort (1981), Amsterdam 2001
KAREN ARMSTRONG: Islam; Geschiedenis van een wereldgodsdienst, 2001

KAREN ARMSTRONG: *De wenteltrap; Mijn weg uit de duisternis*, 2003
KAREN ARMSTRONG: *Mohammed*; Een westerse poging tot begrip van de islam (1991), Baarn 1996
KAREN ARMSTRONG: *Het evangelie volgens de vrouw* (1986), A'dam 1997
LORNA ST. AUBYN: *Bewust sterven, Spiritueel omgaan met de dood* (1991), 1994
DR. O. NOORDENBOS: *Plan en Gericht*, **Augustinus**, Arnhem 1952
AURELIUS AUGUSTINUS: Belijdenissen, Amsterdam 1997
DR. J. VAN OORT: **Augustinus**, *facetten van leven en werk*, Kampen 1989
AUGUSTINUS, AURELIUS: Als licht in het hart, Baarn 1996
AUGUSTINUS, AURELIUS: Over de vrije wilskeuze, Baarn 1994
AUN WEOR, SAMAËL: *Over revolutionaire psychologie* (1975), Rotterdam 1994
PIERRE GRIMAL: **Marcus Aurelius**, Een biografie, Baarn 1994
TERESA VAN AVILA: Geef mij van dat levend water, Wassenaar 1981
J. VAN BAAL: *Boodschap uit de stilte / Mysterie als openbaring*, Baarn 1996[3]
A. F. DROOGERS (red.): *Boodschap uit het Mysterie, Reacties op* **Van Baal**, 1996
PROF. DR. TH. P. VAN BAAREN: *Uit de wereld der Religie* - Van Loghum Slaterus, Arnhem MCMLVI - 184 pagina's - populaire uitgave van zijn dissertatie *Voorstellingen van openbaring phaenomenologisch beschouwd* - Utrecht 1951 - In het *Woord vooraf* worden genoemd: G. van der Leeuw en Mircea Eliade. - AANBEVOLEN LECTUUR: - C. J. Bleeker: *Op zoek naar het geheim van de godsdienst*, 1952 - W. B. Kristensen: *Inleiding tot de godsdienstgeschiedenis*, 1955 - K. A. H. Hidding: *Mens en godsdienst*, 1954 - H. Th. Obbink, *De godsdienst in zijn verschijningsvormen*, 2e druk 1947 - G. van der Leeuw: *Inleiding tot de phaenomenologie van de godsdienst*, 1948 - Van der Leeuw-Bleeker: *De godsdiensten der wereld*, 3e druk 1955-1956
DR. TH. P. VAN BAAREN: *Uit de wereld der Religie*, Arnhem 1951 Prof. Dr.
TH. P. VAN BAAREN: Doolhof der Goden - Geïllustreerde Salamander - Em. Querido's Uitgeversmij N.V., Amsterdam 1960 - 224 pagina's; **Van maansikkel tot rijzende zon**, *De grote godsdiensten van Azië*, Zeist 1960
THEO VAN BAAREN: *Trommels van marmer*, gedichten, Amsterdam 1986
TH. P. VAN BAAREN: **Scheppingsverhalen**; *s het geloof der volken*, 1964
GERARDUS VAN DER LEEUW: **Bachs Matthaeus- en Johannespassion**, *Met de complete teksten en hun vertaling* (resp. 1937 en 1946), Nijmegen 2000
MAARTEN 'T HART: **Johann Sebastian Bach**, Amsterdam 2000
ROB VAN DER HILST: *Een engel uit de hemel*; **Bach** *en Nederland*, 2000

BAERS, DR. JORIS (red.): **Encyclopedie van de mystiek**; *Fundamenten, tradities, perspectieven*, Kampen/Tielt 2003
BAGOT, JEAN-PIERRE & BARRIOS-AUSCHER, DOMINIQUE: *De bijbel dichter bij iedereen*; bewerkt door Gertie Evenhuis, Turnhout 1991
BAHA'U'LA: *Verborgen woorden*; 2e herziene druk, Den Haag 1975
H. BAKELS: **Luther's leven**; *voor leeken verteld*, geïllustreerd, Amsterdam 1917
HANS URS VON BALTHASAR e.a.: Brandpunten van de hedendaagse theologie (1959), Hilversum/Amsterdam 1962
HENK BARNARD: **Het Verhaal**; *Bijbel voor de jeugd* N.T. 1, Kampen 1995
HENK BARNARD: **Het Verhaal**; *Bijbel voor de jeugd* N.T. 2, Kampen 1997
DR. W. BANNING: *Religieuze Opbouw* Arnhem 1933
R. VAN WOUDENBERG: **J. H. Bavinck**, *Een keuze uit zijn werk*, Kampen 1991
JEAN-PIERRE BAYARD: *De Rozenkruisers* (1990), Baarn 1998
R. PIERCE BEAVER: Handboek van De Wereldgodsdiensten, Den Haag, 1983
PROF. DR. H. L. BECK e.a.: **Grondleggers van het geloof**, *De levensverhalen van Mozes, Boeddha, Jezus en Mohammed*, Amsterdam 1997
CHRISTIANE BEERLANDT: *Sleutel tot Zelf-Bevrijding* (1993), Oostende 1998
C. BEERLANDT: **De Hoorn des Overvloeds**; *Voeding en Zelf-Bevrijding*, 1997
C. BEERLANDT: **Het Signalenboek**; *Ontdek de betekenis van gebeurtenissen, verschijnselen, ziekten... als signalen op je levenspad*, Oostende 1999
SAMUEL BERCHOLZ en SHERAH CHÖDZIN KOHN (red.): **De stroom ingaan**, *Boeddha's leven en leer* - Servire, Cothen 1993
DR. J. A. VAN BELZEN: Van gisteren tot heden; godsdienstpsychologie in Nederland, Kampen 1999
DR. J. A. VAN BELZEN: **Op weg naar morgen**; *godsdienstpsychologie in Nederland*, teksten II, Kampen 2000
BERG, JAAP DE: *De preek van het jaar*, Kampen 2000
BERG, DR. J. H. VAN DEN: **Metabletica van God**; *de drie voornaamste veranderingen*, Kapellen/Kampen 1995
BERG, J. H. v. d.: **Psychologie en geloof**; *Kroniek en een standpunt*, Nijkerk 1958
KLAUS BERGER: Mag je in wonderen geloven?, Kampen 1997
T. VAN DEN BERK: *Het mysterie van de hersenstam*; psychosomatiek 2001
TJEU VAN DEN BERK: *Mystagogie; Het symbolisch bewustzijn*, 1999
DR. H. BERKHOF: *Christus; de zin der geschiedenis*, Nijkerk 1958
DR. H. BERKHOF: *Geschiedenis der kerk*, Nijkerk 1941

DR. W. H. BEUKEN: *Heilige dronkenschap; Jan van Ruusbroec, de godschouwer van het Soniënbos*, Arnhem 1951
DRS. JURJEN J. BEUMER, red.: *Als de hemel de aarde raakt; Spiritualiteit en mystiek -ervaringen-*, Kampen 1989
DRS. JURJEN J. BEUMER, red.: **Nieuwe wegen binnen een oude traditie**; *m.m.v. Karel Douven, Aleid Schilder, Hans Stolp, Dom Tholens*, Baarn 1991
F. C. VAN DE BILT en Th. J. Moorman: **Licht & duister**, *gedachten en gebeden voor zieken*, Haarlem 1989
RÉGINE PERNOUD: **Hildegard van Bingen**, Baarn 1996
RITA SCHILLING: **Hildegard van Bingen**; *Bazuin van het levende Licht, vijf visioenen*, Baarn 1998
ARNOLD BITTLINGER: *Das Vaterunser erlebt im Licht von Tiefenpsychologie und Chakrameditation*, München 1990
CHARLES J. RYAN: **H. P. Blavatsky en de theosofische beweging** (1937), 1975
H. P. BLAVATSKY en W. Q. Judge: *Occulte verhalen* (1892), Amsterdam 1999
H. P. BLAVATSKY: **De Sleutel tot de Theosofie**: *een uiteenzetting in de vorm van vragen en antwoorden over ethiek, wetenschap en filosofie voor de studie waarvoor de Theosophical Society is opgericht* (1889), Den Haag 1985
DRS. JACOB SLAVENBURG: **H. P. Blavatsky**, *De theosofie en de meesters*, 1991
H. P. BLAVATSKY: **Practisch Occultisme**, *Twee verhandelingen* (1909), 1973
H. P. BLAVATSKY: *Het esoterische karakter van de evangeliën*, Wassenaar 1980
PROF. DR. C. J. BLEEKER: *Inleiding tot een phaenomenologie van den godsdienst*, Assen 1930 – *Het christendom en de godsdiensten der aarde, Wat de wetenschap leert - wat het geloof getuigt*, Assen 1940 – *Grondlijnen eener Phaenomenologie van den Godsdienst*, Den Haag 1943 - 83 p. *Op zoek naar het geheim van de godsdienst, Inleiding tot de godsdienstwetenschap* (1952), tweede druk Amsterdam 1961 – *Het geloof waaruit wij leven*, Assen/Amsterdam 1953 – *Godsdienst voorheen en thans*, Den Haag 1958 - 186 pagina's – *Wat gelooft de mensheid?, wezen en invloeden van de grote godsdiensten* (1959), Den Haag 1968 – *Het Wezen en de Funktie van de Godsdienst*, DEEL I: *Vuur van de hemel* (Uit de leerschool van het godsdienstonderzoek); DEEL II: *Het gulden vlies* (Een speurtocht in de wereld van de godsdienstige verschijnselen), Katwijk aan zee 1982 – *De structuur van de godsdienst; fenomenologie van de godsdienst*, Den Haag ca. 1955
BLOOM, DR. HAROLD: *Voortekenen van een nieuw millennium*, Baarn 1997
BEN DE BOCK e.a. **Ziel en zaligheid**, *Over theologie en spiritualiteit*, Kampen 1991

BODAR, ANTOINE: Geheim van het geloof, Tielt 1996
BODAR, ANTOINE: Wandelen met de Heer, Tielt 1994
PAUL CARUS: Het evangelie van Boeddha (1905), Deventer 1983
R BOEKE: **Devinatie, met name bij Rudolf Otto**, diss., Leeuwarden 1957
DR. RUDOLPH BOEKE: **Drie Westerse wijzen in de 20e eeuw**, *Rudolf Otto 1869-1937; Paul Joh. Oskar Tillich 1886-1965; Walter Nigg 1903-1988*, 1985
DR. FRITS DE LANGE: Wachten op het verlossende woord, Dietrich Bonhoeffer en het spreken over God, Baarn 1995
BOOCHNY, ETTY: *Het Heilige Land*; Kampen 2000
M. V. D. BOOM en L. Minnema: *Boeddhisme*, Kampen 2000
JAN BOR: **25 eeuwen westerse filosofie**; Amsterdam 2003
BORCHERT, BRUNO: *Mystiek; Geschiedenis en uitdaging*, 1989
EDMUND BORDEAUX SZÉKELY: *The Essene Jesus, A revaluation from The Dead Sea Scrolls*, MCMLXXVII - 76 pagina's
EDMUND BORDEAUX SZÉKELY: *The Essene Gospel of Peace I The Third Century Aramaic and Old Slavonic Texts*, Nelson B.C. Canada MCMLXXVI
E. BORDEAUX SZÉKELY: *De leer van de Essenen, Het vredesevangelie* (1978), 1989
MARCUS BORG (red.): Het verloren evangelie Q; inl: . C. J. den Heyer, 1997
Joan Borysenko: Helen van hart en ziel; Schuld als leraar, liefde als les, 1993
INGEBORG BOSCH: **De herontdekking van het ware zelf**, Amsterdam 2000
DRS. INGEBORG BOSCH: **Illusies**; *De doolhof van onze emoties*, 2003
PETER BOT: *Dochters van Deborah, Het profetisch optreden van vrouwen* 1994
HANS BOUMA: *Kunnen we maar niet beter zwijgen?*, Kampen 1988
DS. D. BOUMAN: New age, Op weg naar een nieuwe wereld?, Nijkerk 1993
KITTY BOUWMAN EN DR. KICK BRAS: *Werken met spiritualiteit*, Baarn 2001
L. BRAECKMANS, J. Taels, G. van Eekert, G. Vanheeswijck (red.): **Op het ritme van de oneindigheid**; *Over het natuurlijke godsverlangen*, Leuven 2000
M. BRAEKERS: *Begrijpt u wat u leest?, De bijbelverhalen*, Averbode 1991
R. VAN BRAKELL BUYS: *Gestalten uit de Perzische Mystiek*, Den Haag 1982

R. VAN BRAKELL BUYS: *Goden en menschen van India*; met 11 strophen van de dichteres Lalla vertaald door A. Klumper, Naarden z.j.[1]
J. H. BRENNAN: *Toegangen tot het astrale* (1971), De Bilt 1975
Thom Breukel: Stilte atlas van Nederland, Meer dan 100 plaatsen om tot rust te komen, Amsterdam 2000
DR. H. BRINK O.P. (red.): *Theologisch Woordenboek*, Roermond/Maaseik 1953
VAN DEN BROECK, HERMAN: *Opvoeden in de klas*; Tielt 2002
HERMAN BROEKHUIZEN: *Presentatie; bij wijze van spreken* - Abcoude 1993
R. BROWNRIGG: *Wie is wie in het Nieuwe Testament* (1971), Bloemendaal 1994
MARTIN BUBER: De weg van de mens, Utrecht 1996
MARTIN BUBER: Chassidische vertellingen (1965), Utrecht 1998
Martin Buber: De vraag naar de mens, Het antropologisch probleem historisch en dialogisch ontvouwd (1943), Utrecht 1978
Martin Buber: Godsverduistering, Beschouwingen over de betrekking tussen religie en filosofie (1952), Utrecht 1979; ~~Ik en gij (1923)~~, Utrecht 1973; Ik en jij (1923), Utrecht 1998; *De legende van de Baalsjem*, Deventer 1982
MARTIN BUBER: *Voordrachten over opvoeding & Autobiografische fragmenten; Reden über Erziehung (1925) Autobigrafische Fragmente (1960)*, Utrecht 1970
DR. FRANS HARTENSVELD: De *mystiek van de ontmoeting*; **De betekenis van het dialogisch principe in het denken van Martin Buber**, Baarn 1993
N. Buffinga e.a.: In de schuilplaats des allerhoogsten, Kampen 1992
H. BUNGE: **Meesters van het verborgene**, *Het esoterisme*, Amsterdam 1967
HOLTEN, F. VAN: **Langs het levenspad van John Bunyan**, Kampen 2002
ANDREAS BURNIER: **Mystiek en magie in de litteratuur**, *Drie openbare colleges Gustav Meyrink: de honger naar bovenzinnelijke kennis (11-11-1988) Andréj Belyj: symbolist (18-11-'88) Mystiek en magie in de litteratuur (25-11-'88)* 106 p.
ANDREAS BURNIER: *Essays 1968-1985*, Amsterdam 1985 - 521 pagina's
LUTHERSE BIJBEL, *dat is de geheele Heilige Schrift des Ouden en Nieuwen Testaments.* Uit de HD. vertaling van M. Luther eertijds door Adolf Visscher

1 W.R. van Brakell Buys, olieverf op doek door Jan Poortenaar (1886-1958)
{In *Het soefisme, de religie der schoonheid* schrijft W.R. van Brakell Buys over de Tachtigers en Willem Kloos: *Wij weten allen hoe kort de schone waan duurde en hoe bitter wreed het ontwaken.* Veel *Tachtigers*, zo stelde Brakell Buys, wendden zich al snel weer tot het christendom of het socialisme. En dat terwijl er een godsdienst was *'waarvoor de begrippen* **God** *en* **Schoonheid** *gelijkluidend waren en waarin werd beleed dat de Godheid niet de schoonheid bezit als één van haar attributen, maar de schoonheid is. Deze godsdienst is het Soefisme, de esoterische kant van de Islam.'* De belezen Willem Brakell Buys, interesseerde zich voor filosofie, boeddhisme, soefisme en mystiek. Brakell Buys woonde enige tijd in Djakarta vanwege een professoraat in de Engelse literatuur aan de universiteit van Indonesië, ook Poortenaar deed Indonesië aan. Poortenaar begon in Naarden *Uitgeverij In Den Toren.* Brakell Buys publiceerde er onder meer *Goden en menschen van India* in 1941.}

in het ND. overgezet, Herzien in 1750, 1780, 1832, 1873 en 1906, *imperiaal* formaat, *dessendiaan* letter.[1] Gedrukt bij J. van Boekhoven, Utrecht. NBG 1906
De Bijbel; Uit de grondtekst vertaald: Willibrordvertaling, 's-Hertogenbosch 1995
Groot Nieuws Bijbel, s-Hertogenbosch/Haarlem 1995 Eileen Caddy: De bezieling van Findhorn, Den Haag 1977 - 134 pagina's
THOMAS CAHILL: **Dankzij de Joden**, *Hoe een nomadenvolk ons denken en doen veranderde*, Amsterdam 1999 - 280 pagina's
Thomas Cahill: Jezus; en de wereld in die dagen, Amsterdam 2000
Peter Calvocoresi: Wie is wie in de bijbel (1987), Nijkerk 1995
ALISTAIR E. MCGRATH: **Johannes Calvijn**, *Verlicht hervormer of vormgever van een orthodox keurslijf?* Biografie (1990), Baarn 1994
Joseph Campbell: Wat mythen ons vertellen, in gesprek met Michael Toms, Den Haag 1991
JOSEPH CAMPBELL: *De held met de duizend gezichten* (1949), Amsterdam 2000
J. CAMPBELL en B. Moyers: **Mythen & bewustzijn**, Houten 1990
CAPPS, D.: **Men, Religion, and Melancholia**, New Haven/Londen, 1997
Rober Carter: De Tau en moeder de Gans, Den Haag 1990
Herbert Puryear: Edgar Cayce als ziener, Deventer 1989
Owen Chadwick: *Verbeeld geloof, Ggeschiedeinis van het Christendom, 1996*
Pierre Teilhard de Chardin: Brieven uit Egypte, Utrecht 1965
G. K. Chesterton: Orthodoxie (1907), Utrecht/Brussel 1953
Joan Chittister: Vreugdezangen; beschouwingen bij de psalmen voor elke dag van het jaar, Averbode/Berne 2000
ANDRÉ CHOURAQUI: **De Tien Geboden anno nu**; Amsterdam 2000
JEROEN WITKAM: *Het Woord dat mij liefheeft*, **de mystiek van Bernardus van Clairvaux**, Tilburg 1963
GEORGES DUBY: **Bernard van Clairvaux** en de cisterciënkunst (1979), Amsterdam 1987
Thomas Cleary: De kern van de Koran, Baarn MCMXCIII - 229 pagina's
J.M. Cohen en J.F. Phipps: De mystieke ervaring, Deventer 1992

1 DESSENDIAAN: lettersoort ter hoogte van 10 punten, tussen *garmond* (9pt.) en *mediaan* (11pt.); IMPERIAAL: papier van het grootste formaat (55 x 74 cm). TERZIJDE: na de opkomst van offsetdruk verdwenen langzaam de klassieke grafische termen. Een witregel is nu 2 x *enter*. In typografische programma's is, m.n. voor de lettermogelijkheden, de bestaande terminologie gehandhaafd. *Smout*, tekst met formules, wisselende formaten en sierletters zijn nu te vinden onder *glyphs, emoji's* en *symbolen.*

MABEL COLLINS: *Licht op het Pad & Door de Gouden Poort* (1885), Den Haag 1999
Collins, Michael & Matthew A. Price: Het verhaal van het christendom; 2000 jaar geloof, Antwerpen/Amsterdam 2000
Theo Comernolle e.a.: Alles went, ook een adolescent; wegwijzer bij het opvoeden van jongeren, Tielt 2003
Joan Comay: Wie is wie in het Oude Testament (1971), Bloemendaal 1994
Fernand Comte: De heilige boeken (1990), Utrecht 1995
Dr. E. H. Cossee, dr. Th. M. van Leeuwen en drs. M. A. Bosman-Huizinga: De remonstranten, Kampen, 2000
James Cowan: Het mysterie van de droomtijd, Het spirituele leven van de Australische Aborigines (1989), Deventer 1993
Harold Coward (red.): Leven na de dood; wereldreligies over het hiernamaals (1997), Baarn 1999
BENJAMIN CREME: *Maitreya's missie,* DEEL I (1988), Amsterdam 1998
B. CREME: *Boodschappen van Maitreya de Christus* (1980), Amsterdam 1991
EEN CURSUS IN WONDEREN (1975), Deventer 1999
Frithiof Dahlby: Bijbels woordenboek, Baarn 1973
DR. W. F. DANKBAAR en dr. M. de Jonge (red.): *Inl. tot de theologische studie; samengesteld vanwege de faculteiten der godgeleerdheid aan de rijksuniversiteiten te Leiden, Groningen en Utrecht en Universiteit van Amsterdam*, Groningen 1965
Kardinaal Godfried Danneels: Woorden van leven, Tielt 1992
Dhammapada, Ingeleid en vertaald vanuit het Pali door Tonny Kurpershoek-Scherdt, Amsterdam 1986
ALEXANDRA DAVID-NEEL: *De geheime leer van tibetaanse boeddhistische sekten*, Met een voorwoord van Alan Watts, Amsterdam 1990 - 103 pagina's
Dr. Avram Davis & Manuela Dunn Mascetti: Judaic Mysticism, New York 1997 - rijk geïllustreerd - 224 pagina's
Dominique Debats (red.): Psychotherapie en zingeving, Een spectrum van visies (1988), Cothen 1992
Gerard Dekker e.a.: God in Nederland 1966-1996, Amsterdam 1997
Antonio Damasio: Het gelijk van Spinoza; vreugde, verdriet en het voelende brein, Amsterdam 2003
J. van Delden: Spreekwoorden en zegswijzen uit de bijbel, Nijkerk 1982, Utrecht 1990
Bernard Delfgaauw: Denkwegen, essays, Kampen 1992 - 164 pagina's
Thorwald Dethlefsen: Oedipus, de mens tussen schuld en bevrijding, Deventer 1991
Dr. Karel Deurlo/dr. Wilken Veen (red.): De gezegende tussen zijn broeders, Jozef en Juda in Genesis 37-50, Baarn 1995 Karel Deurlo, Hanna van Dorssen en Karel Eykman: En dat is zeven!; Zeven manieren om kinderen uit de Bijbel te vertellen. Uit de IKON-radio serie "De Zevensprong", Baarn/Kampen 2001
Dr. P. A. Diets e.a.: Parapsychologische woordentolk, Den Haag 1956
ONNO DOCTORS VAN LEEUWEN: ***De Tarot en de Bijbel**, De arcana van de Tarot in het Licht van het Woord*, Utrecht 1998
DŌGEN KIGEN: ***De schatkamer van het oog van de ware leer**, Eerste selectie uit de Shōbōgenzō, met toelichtende informatie.* Met een aanhangsel *Dōgen over Boeddhanatuur* door prof. Masao Abe, Vertaling, toelichting en bezorging van de noten: dr. Boudewijn Koole, Utrecht/Antwerpen 1997
Dolen, Hein L. van: De klassieke canon, Amsterdam 2000
Manfred van Doorn: De sleutel ligt in het donker, Zeist 1995
MANFRED VAN DOORN: ***Karma als kans**, Zingeving en koersbepaling in het dagelijks leven*, Zeist 1994
Manfred van Doorn: Levensthema's, Individuele en universele wetmatigheden in de levensloop, Zeist 1994
Neil Douglas-Klotz: Gebeden van de kosmos, meditaties over de Aramese woorden van Jezus, Den Haag 1995
Neil Douglas-Klotz: Woestijnwijsheid, meditaties over het Verhaal van de Schepping, Woorden van de Aramese Jezus en andere geschriften uit het Midden-Oosten, Heemstede 1997 - 384 pagina's
NEIL DOUGLAS-KLOTZ: *Het Verborgen Evangelie,* Deventer 2000 - 192 p.
Klaus Douglass: Het christendom dichterbij; Hoe een levend geloof in onze tijd mogelijk is, Baarn 1996
DR. WILLEM B. DREES (red.): ***Een beetje geloven**, Actualiteit en achtergronden van het vrijzinnig christendom* - Uitgeverij Balans, Amsterdam 1999
DREES, WILLEM B.: ***Heelal, mens en God**; vragen en gedachten*, Kampen 1996
Eugen Drewermann: Over de onsterfelijkheid van de dieren, voorwoord Louise Rinser. Amsterdam 1993 - 69 pagina's
EUGEN DREWERMANN: ***Functionarissen van God**, Psychogram van een ideaal*, Zoetermeer 1993 - 339 pagina's
Eugen Drewermann: ***Een ruimte om te leven***, gesprekken, Zoetermeer 1995 - derde druk - 146 pagina's

Eugen Drewermann: Moge ook de minste mijn broeder zijn, Dostojewski, dichter van de menselijkheid - Vijf beschouwingen, Averbode/Ten Have, Baarn 1999 - 210 pagina's
E. DREWERMANN: *Hij legde hun de handen op, De wonderen van Jezus,* 1996MAR VAN DER VELDEN: *In God geborgen, De theologie van Eugen Drewermann,* Nijkerk 1994 - 72 pagina's
Eugen Drewermann: Ik laat u niet gaan, tenzij gij mij zegent, Overwegingen bij het boek Genesis (1994), Zoetermeer 1996
Pius Drijvers en Pé Hawinkels (vert.): Job / Prediker, met commentaar en verklarende aantekeningen, Baarn 1993
GEORGES DUBY: **Bernard van Clairvaux** *en de cisterciënkunst* (1979), 1987
DUFFY, EAMON: **Heiligen & zondaars**; *Een geschiedenis van de pausen,* 1997
JEAN DULIEU: *Francesco,* **Het leven van Franciscus van Assisi** (1956), Zeist 1989
HELEN DUKAS en Banesh Hoffmann: **Hoogachtend, Albert Einstein** - *Brieven van Einstein over God, muziek, Hitler, liefde, doodstraf en jood-zijn,* Uitgeverij Annex 1990 - derde druk - 127 pagina's
Dijkhuis, Hans: Kaïns kinderen; Over Kaïn en de oorsprong van het kwaad, Amsterdam 1999
Sebo Ebbens e.a.: Effectief leren in de les; Basisvaardigheden voor docenten, Groningen 1996
Meister Eckhart: Over God wil ik zwijgen, preken, Groningen 2001
DR. DANIËL VAN EGMOND: *De dood serieus nemen,* Utrecht 1996
M. F. Elling (samensteller): Het einde der tijden, Amsterdam 1997 - 440 p.
MIRCEA ELIADE: *De magie van het alledaagse, De transcendentie van het dagelijks leven* - vert. Hans Andreus, Katwijk aan Zee 1987 - 133 pagina's
MIRCEA ELIADE: Aan het hof van Dionis, verhalen, Samenstelling, vertaling uit het Roemeens en nawoord Liesbeth Ziedses-des Plantes, Amsterdam 1982
Mircea Eliade: The Myth of the Eternal Return, or, Cosmos and History (Parijs 1947), New York 1974 - 195 pagina's - tweede druk
Mircea Eliade: *Beelden en symbolen* (Parijs 1952), Hilversum 1963 - 176 p.'s
MIRCEA ELIADE en Ioan P. Couliano: *Wereldreligies in kaart gebracht (Dictionnaire des religions),* Utrecht 1992
Mircea Eliade: De mythe van de eeuwige terugkeer, archetypen en hun herhaling, Hilversum 1964

MIRCEA ELIADE: *Het heilige en het profane,* 2e druk - Amsterdam 1977
Mircea Eliade: *Riten en symbolen van inwijding* (1958), Katwijk aan Zee 1979
Mircea Eliade: Yoga; Scholen, technieken en verschijningsvormen in hindoeïsme, boeddhisme en tantrisme (1975), Amsterdam 1980
NIEK BAKKER: De àndere modernist; T. S. Eliot en het christelijk geloof, Goes 1992
DRS. YOLANDE MICHON, drs. Daniël Valk (red.) **Encyclopedie van de wereldreligies**; *Christendom Jodendom Hindoeïsme Boeddhisme Islam en aanverwante stromingen,* Baarn MCMXCIX
ENDEDIJK, DS. H. C.: Wat zegt de bijbel ervan?, Wageningen 1965
Epstein, Isidore: Het jodendom; Joodse godsdienst in historisch perspectief (1959), Utrecht 2000
Dr. Jac. van Essen: *Handwoordenboek der psychologie,* Den Haag 1965
DR. H. FABER: **Cirkelen om een geheim**; DEEL 1: *Dieptepsychologen over de godsdienst;* DEEL 2: *Godsdienst in het licht van moderne psychoanalytische theorieën,* Meppel 1972
FEIGEL, FRIEDRICH K.: **Das Heilige**; *Kritische Abhandlung über Rudolf Ottos gleichnamiges Buch,* 2. durchgesehene Auflage, Tübingen 1948
Judith B. Fellner: Volgens de joodse traditie, Feestdagen, religieuze en culturele gebruiken, verhalen, liederen en culinaire specialiteiten (1995), Alphen aan den Rijn 2000
Felipe Fernández-Armesto & Derek Wilson: Reformatie, Christendom en de wereld 1500-2000, Amsterdam 1997 - 367 pagina's
JOHN FERGUSON: *Encyclopedie van de mystiek en de mysteriegodsdiensten* (1976), Baarn 1979
Kitty Ferguson: De dobbelstenen van God (The fire in the equations), over wetenschap en religie, 's-Gravenhage 1997 - 319 pagina's (Stephen Hawking: 'Een heldere uiteenzetting van de ultieme vraag')
PAUL FERRINI: *Liefhebben zonder voorwaarden I,* (1994), Deventer 1998²; *Stilte van het hart,* Reflecties II (1996), Deventer 1999 - 251 pagina's
EDWARD FITZGERALD: **Rubáiyát** *van Omar Khayyám,* Baarn 1997
FLOURNOY, THÉODORE: **Van India naar de planeet Mars**; *De meervoudige persoonlijkheid van Hélène Smith, een geheugenonderzoek* (1899), Amsterdam 1996
DAVID FLUSSER: Jezus; Een joodse visie, Hilversum 2001
NEIL FOLBERG: *Historische Synagogen,* Frankfurt am Main 1996

BIRGER FORELL: *Waar Oost en West elkaar ontmoeten, op reis met R. Otto,* 1930
FOREST, JIM: Bidden met iconen, Ten Have 1998
FORTMANN, HAN: **Heel de mens**; *reflcties over de menselijke mogelijkheden,* Bilthoven 1972
FORTMANN, DR. HAN M. M. **Als ziende de onzienlijke**; *1 Freud, Marx, Jungreferaat, 2 Kritiek op de grondbegrippen, 3a Geloof en ervaring, 3b Geloof en geestelijke gezondheid,* Hilversum 1974
Han Fortmann: Hindoes en boeddhisten, Dagboekaantekeningen en reisbrieven, Bilthoven 1968
FRANCISCUS VAN SALES Ed. Michel Vermee O. S. F. S., Kampen 1990
THE FREUD READER **De draagbare Freud**, *selectie,* Amsterdam 1997[3]
K. E. FREITAG: *De Dodezee rollen, De mystiek der Essenen en het evangelie,* Deventer 1973; *Het Evangelie van Thomas / Het Lied van de Parel,* 1966; *Oude mysteriën - moderne mystiek; van Gilgamesj tot Teilhard de Chardin,* Deventer 1966
O. P. GAI: **De grote wereldgodsdiensten over tijdloze thema's**, Amsterdam 1997
GANDHI, MAHATMA: *Ethische religie,* Wassenaar 1978
EVELIEN GANS: **Gojse nijd & joods narcisme**, *De verhouding tussen joden en niet-joden in Nederland* Amsterdam 1994
DR. ROGER GARAUDY: Hebben wij God nodig?, Baarn 1995
ERWIN C. D. GARDEN: Vrijmetselarij in woorde en beeld, Antwerpen 1994
VICTOR VAN GEEL: De orde in orde vernieuwd; Nieuwe ideeën voor het oplossen van ordeproblemen, Baarn 1995
DR. PAUL VAN GEEST: Het rooms-katholicisme, Kampen 2000
GERHARDT, IDA: *Twee uur: de klokken antwoordden elkaar,* Amsterdam 1971
ARNOUT GEULINCX: **Van de hoofddeugden**, Ed. Cornelis Verhoeven, 1986
KAHLIL GIBRAN: *De tuin van de profeet, Wassenaar* z.j.[4] - 50 pagina's
KAHLIL GIBRAN: Jezus, de zoon des mensen (1928), Wassenaar 1981
GILGAMESJ, de mens in verzet tegen zijn noodlot - met 16 etsen van Harry van Kruiningen, De Driehoek, Amsterdam z.j.
BARTHOLD VAN GINKEL en drs. J. A. Picard: **Het evangelie van Jezus**, *In welke gedeelten van de evangeliën is Jezus zélf aan het woord?* Amsterdam 1980
ANDRÉ LASCARIS en Hans Weigand (red.): Nabootsing, *In discussie over René Girard,* Kampen 1992
P. PELCKMANS en GUIDO VANHEESWIJCK (red.): *René Girard,* Kampen 1996
JAAP GOEDEGEBUURE: De Schrift herschreven, de bijbel in de moderne literatuur, Amsterdam 1997 - 132 pagina's
JAAP GOEDEGEBUURE (inl.): De zaak-Jezus, Amsterdam 2001
S. GOLOWIN, M. ELIADE, J. CAMPBELL: *De grote mythen van de wereld,* 1999
ERWIN R. GOODENOUGH: *The psychology of religious experiences,* N.Y. 1965
ALPHONS GRATRY: **Weisheit des Glaubens**; *Katechismus für Gebildete,* 1928
ARTHUR GREEN: **En dit zijn de woorden**; *De taalschat van de joodse spiritualiteit in 149 sleutelwoorden,* Baarn 2001
g. groenewoud: *Tussen de regels van de filosofie, Spiritualiteit,* 2000
CH. GROF: *Dorst naar heelheid, Gehechtheid en verslaving,* Deventer 1996
STANISLAV GROF: *Reizen door de geest,* Cothen 1994
LUCAS GROLLENBERG: Jezus, weg naar hoopvol samenleven (1974)
MARIA DE GROOT: De innerlijke ruimte; Een spirituele weg, Baarn 2001
MARIA DE GROOT: Hoe ver de weg nog is; Mystieke poëzie, Baarn 2003
D. E. GROVE: *De Mysterieleringen van de Bijbel* (1962), Amsterdam 1987
ANSELM GRÜN: *Een veilige schuilplaats;,* Tielt/Kampen 1997
ANSELM GRÜN: Vijftig engelen voor je ziel, Tielt/Kampen, 2002
A. GRÜN en M. DUFNER: *Spiritualiteit van beneden* (1994), Kampen 2002
G. I. GURDJIEFF: *Ontmoetingen met bijzondere mensen* (1974), Cothen, 1990
P. D. OUSPENSKY: **Op zoek naar het wonderbaarlijke**, Den Haag 1965
IR. DRS. M. H. DEKKER: **Gurdjieff**, *De mens en zijn werk,* Amsterdam 1968
RAFAEL LEFORT: *Leermeesters van Gurdjieff* (1966), Katwijk aan Zee 1978
G. I. GURDJIEFF: **Beëlzebubs verhalen aan zijn kleinzoon**; *Een objectief onpartijdige beschouwing over het leven der mensen,* Wassenaar 1977
BENNET, JOHN & ELIZABETH: **Idioten in Parijs**; *De laatste maanden van het leven van G. I. Gurdjieff,* Parijs 1949, Amsterdam 1993
DAG HAMMARSKJÖLD: Merkstenen (1963), Kampen 1998
ALBERT HARMS: *Cirkels van de evolutie, Gedachten uit het oude Thebe,* 1997
DR. ANTON VAN HARSKAMP e.a.: **De religieuze ruis in Nederland**, 1998
VÁCLAV HAVEL: Angst voor de vrijheid, Amsterdam 1992
DR. G.T. HANEVELD: Het mirakel van het hart, Baarn 1991
{H}. J. HEERING E. A. **Vier joodse denkers in de twintigste eeuw**; *Rosenzweig, Benjamin, Levinas, Fackenheim,* Kampen 1987
Dr. G. J. Heering: *Geloof en openbaring; 1. Kritische beschouwing over dogmatiek en moderne theologie,* Arnhem 1935/GEO; *2. Richtlijnen voor een dogmatiek op den grondslag van van evangelie en reformatie,* Arnhem 1937
Dr. G. J. Heering: Hoe ik tot mijn geloof kwam, Amsterdam 1954

Berrie Heesen: Kinderen filosoferen, Leende 1998
Berrie Heesen: Kinderen filosoferen; docentenboek, Leende 2000
Dr. Friedrich Heiler: De openbaring in de godsdiensten van Britsch-Indië en de Christus-verkondiging, Amsterdam 1931
FRIEDRICH HEILER: **De strijd om de Kerk**; *Evangelische Katholizität & Im ringen um die Kirche;* voor Nederland bewerkt door ds. J. K. van den Brink; voorwoord van prof. dr. G. van der Leeuw, Baarn ca. 1935.[3]
HEINBERG, RICHARD: Memories and Visions of Paradise; Exploring the Universal Myth of a Lost Golden Age, Wheaton Ill., 1995
Wilfried Hensen: De gemeenschap met zijn lijden, Lijden en dood in de christelijke mystiek, Baarn 1994 - 106 pagina's Wilfried Hensen: Christendom en chassidisme, een verkenningstocht, Baarn 1993 - 107 pagina's Wilfried Hensen: Uit de diepten, mystiek in het protestantisme, Baarn 1999 Wilfried Hensen: Waar is God gebleven? Een zoektocht naar het Heilige, Baarn 2001
Prof. dr. Hubert J. M. Hermans en drs. Els Hermans-Jansen: Het verdeelde gemoed, Over de grondmotieven in ons dagelijks leven (1986), Baarn 1999 - zesde herziene druk Hubert J. M. Hermans (red.): De echo van het ego, Over het meerstemmige zelf, Baarn 1995
Abel J. Herzberg: *De man in de spiegel, Essays en kritieken 1940-1979*, 1980
ABRAHAM JOSHUA HESCHEL: God zoekt de mens, Een filosofie van het jodendom, Houten 1987 - tweede druk - 478 pagina's
Abraham Joshua Heschel: In het licht van zijn aangezicht, De betekenis van het gebed in de joodse gedachtenwereld (1954), Utrecht 2000
Michael Heseman / Herman Hegge: Boodschappen uit de Kosmos, Het mysterie van graancirkels en andere fenomenen in het veld, Baarn 1995
Hermann Hesse: Siddharta (1950), Amsterdam 1970
Het Heilig Land, Antwerpen 1996 - 480 pagina's, geïllustreerd
C.J. DEN HEYER: *Verzoening, bijbelse notities bij een omstreden thema* 1998[2]
C.J. DEN HEYER: **Ruim geloven**; *Een theologiesch zelfportret*, Zoetermeer 2000
DR. K. A. H. HIDDING: *Mens en godsdienst; phaenomenologisch belicht*, 1954
DR. DENISE DE COSTA: *Anne Frank & Etty Hillesum*, Amsterdam 1996
PAUL LEBEAU: Etty Hillesum, een spirituele zoektocht, Tielt/Baarn 1999
J. G. GAARLANDT: *Het denkende hart van de barak*, **Brieven van Etty Hillesum**, 1982; *Het verstoorde leven, Dagboek van Etty Hillesum 1941-1943*, 1985

Universiteit van Amsterdam
Faculteit der Geesteswetenschappen

prof. dr. Theo de Boer

JOHN R. HINNELLS (ed.) *Who's who of religions, Penguin reference 1991*
E. G. HOEKSTRA en M. H. IPENBURG: *Wegwijs in religieus en levensbeschouwelijk Nederland; Handboek religies, kerken, stromingen en organisaties*, 2000
DRS. ELLA VAN 'T HOF: *Van Adam tot Zevende hemel, in kort bestek*, 1997
Dr. L. J. van Holk, Encyclopaedie der theologie, Assen 1938
DR. R. HOSTIE, s.j.: Analytische psychologie en godsdienst, Utrecht 1954
DR. ANTON HOUTEPEN: *God, een open vraag; cultuur van agnosme*, 2000
EDMUND HUSSERL: *Filosofie als strenge wetenschap*; vert. en samenvatting van Ger Groot, inl. en aant. van Theo de Boer, Amsterdam/Meppel 1980
JORIS-KARL HUYSMANS: *Don Bosco*, Amsterdam 1978
SERGE HUTIN: *De gnosis, Het reddende inzicht* (1958), Amsterdam 1982, 112 p.
JULIAN HUXLEY: *Religie zonder openbaring, De verhouding wetenschap-religie tegen de achtergrond van de huidige crisis*, Rotterdam 1968

OPENBARING: FENOMENOLOGISCH EN THEOLOGISCH[1]

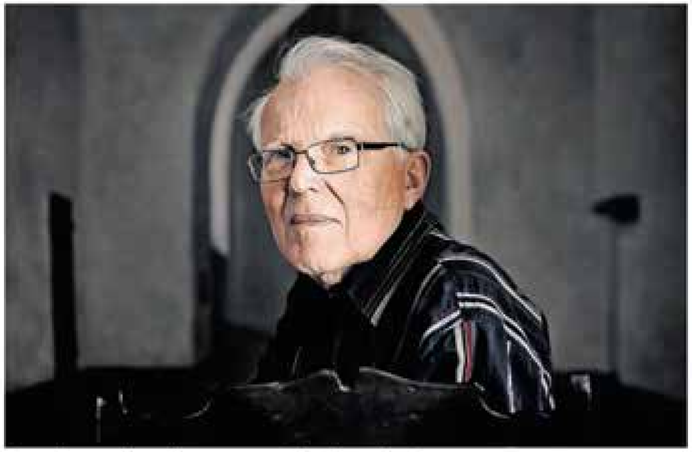
De inzet van de christelijke geloofsleer bij het *openbaringsbegrip* wordt steeds vaker met wrevel geconstateerd. Er klinkt een exclusieve suggestie in door: *alleen het christelijk geloof berust op openbaring, andere religies zijn illusies en dwalingen.* Alle religies berusten op openbaring, meestal verbonden met de suggestie dat alle religies dus even waar of even onwaar zijn.
De stelling: *alle religies berusten op openbaring* is ontleend aan de godsdienstfenomenologie als constatering van een fenomeen dat preciezer kan worden beschreven: *alle religies leven van de overtuiging dat het absolute gekend wordt door openbaring.* De stelling is niet alleen juist, zelfs bijna een tautologie: als religie een relatie is en wel met een ons verre te boven gaande wereld die in de fenomenale wereld verschijnt, dan is menselijke religiositeit te allen tijde afhankelijk van z'n verschijning, ontsluiting, manifestatie, epifanie, openbaring o.i.d. De vraag of aan dit openbaringsbesef van de religies een werkelijke openbaring van de ware God beantwoordt, is binnen de godsdienstfenomenologie noch te stellen noch te beantwoorden.[2]
Vor der Offenbarung macht die Phänomenologie halt (Gerard van der Leeuw).
Julian Huxley's *Religion without revelation* is een abstractie. (Over de reikwijdte van de fenomenologische benadering: Th. P. van Baaren, *Voorstellingen van openbaring phaenomenologisch beschouwd* 1951.)

ALDOUS HUXLEY: *De eeuwige wijsheid*, 's-Gravenhage 1950
PRISMA VAN DE ISLAM, *begrippen van A tot Z*, Utrecht 1995
JAGER, OKKE: *Worden als een kind* (1954), Kampen 1979
WILLIAM JAMES: *The Varieties of Religious Experience; a study in human nature*

1 VGL. Hendrik Berkhof: *Christelijk geloof*, Een inleiding tot de geloofsleer § 8, Nijkerk 1990
2 TAUTOLOGIE: (Gr. *tauto-logein*) = hetzelfde zeggen.

P.S. Theo de Boer 1932-2021

Poëzie is de ouverture van de filosofie, vond De Boer

Hoogleraar wijsgerige antropologie Theo de Boer. FOTO MARK KOHN

Theo de Boer stond bekend als kenner van het werk van de Litouws-Joods-Franse denker Emmanuel Levinas. De hoogleraar is vorige week overleden.

Theo de Boer werd in 1968 hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam en de Vrije Universiteit. Daar trok hij een breed palet aan studenten aan, onder wie een aantal vrouwen die bij hem zouden promoveren; bij zijn emeritaat ontving hij een 'liber amicorum' dat door louter vrouwen was gevuld.

De protestantse De Boer liet zich ook in de theologie niet onbetuigd. "Ondanks alle verwantschap tussen kunst en religie is er inderdaad één groot verschil: kunst is fictie, religie non-fictie." Hoe zich die verhouden, bediscussieerde hij in *Religie zonder God* (2013), met zijn oud-leerling Ger Groot.

Opmerkelijk was De Boers voorliefde om poëzie te betrekken bij zijn denkwerk. Volgens een van zijn andere leerlingen, Jaffe Vink, was hij daarmee in 1986 begonnen. Vaclav Havel had de Erasmusprijs toegekend gekregen, De Boer zou hem opzoeken, maar kwam niet door de Tsjechoslowaakse douane. Havel had een lezing voorbereid over een gedicht van een meisje onder het communisme. "Het is een gedicht dat veel te denken geeft", aldus Havel, wat voor De Boer aanleiding was zich wijsgerig met poëzie bezig te gaan houden. In deze krant resulteerde dat in een serie gesprekken over poëzie met Peter Henk Steenhuis, en de bundeling daarvan, *Denken over dichten* (2011).

Toch noemde De Boer zijn belangstelling voor poëzie ouder dan die voor filosofie. "In mijn puberteit", zei hij, "heb ik een tijdlang alle gedichten die ik tegenkwam, opgeschreven in schriften die ik nog steeds bewaar". De Boer zag de poëzie als de 'ouverture' van de filosofie. "De dichter suggereert iets, hij roept een beeld op en zegt 'kijk'. En de filosoof plaatst wat hij ziet in een horizon en probeert dat raamwerk bewust te maken."

Theo de Boer werd 89 jaar oud.

Lodewijk Dros

Trouw 22 december 2021

(1902), ed. Martin E. Marty, Harmondsworth, 1982
WILLIAM JAMES: *Varianten van religieuze beleving, een onderzoek naar de menselijke aard*, Zeist/Arnhem/Antwerpen 1963
WILLIAM JAMES: *Selected Writings*; intro by Robert Coles, Included *What Pragmatism means and The Varieties of Religious Experience*, New York 1997
LINDA SIMON: *Genuine Reality; A life of William James*, New York 1998
WILLIAM JAMES: *De Hoofdsom van de Psychologie*; Een selectie uit de DRS. DOUWE DRAAISMA, red. *Principles of Psychology*, Amsterdam 1992
G.G. JAMPOLSKY, M.D.: *Bevrijd je van angst en schuld*, Den Haag 1986
EVA RUDY JANSEN, *De beeldentaal van het Hindoeïsme*, Diever 1993
JANSEN, WIM (RED.): Jaargetijdenboek; Kampen 2001
KARL JASPERS: *Kleine leerschool van het filosofisch denken* (1965), Utrecht 1995
Socrates - Boeddha - Confucius - Jezus (1957), Utrecht 1999
JENNINGS, ELIZABETH, *The Collected Poems*, Manchester 2012
PHILIP RENARD (samenst.): *Jezus spreekt, De toespraken en dialogen*, 1983
DE ZAAK-JEZUS; *Trouw* Dossier NL nr. 8, Amsterdam 2001
MIES BOUHUYS & PIET WORM De man van Nazareth, Amsterdam z.j.
B. DE JONG, K. DE JONG OZN.: *Katern III, kunst, cultuur en geloof*, 1994
E. DE JONGH & TH. VAN TIJN: *58 miljoen Nederlanders en hun kerken*, 1979
BEATRICE L. JONGKIND: *De heiliging van Gods Naam*, Kampen 1991
C. G. JUNG: *De catastrophe (Aufsätze zur Zeitgeschichte)*, Arnhem 1947
R. KAISER: *De stem van de grote Geest, Profetieën van de Hopi-Indianen*, 1993
VICTOR KAL: *De joodse religie in de moderne wijsbegeerte*, Kampen 2000
IMMANUEL KANT: *De zin van het leven*, Amsterdam 1997 - 102 pagina's
KLINKE, DR. W. *Spelenderwijs Kant; Immanuel Kant's philosophie voor de belangstellende leek op eenvoudige wijze toegangelijk gemaakt*, Amsterdam z.j.
OTTO KARRER: *Het religieuse in de mensheid en het Christendom*, 1939
KASTER, JOSEPH: *Poort naar de klassieken; myth. namenboek*, Baarn 2000
KATECHISMUS *of christelijke leer*, Amsterdam 1997
FRANS KELLENDONK: *Geschilderd eten*, Leiden - Amsterdam 1988
THOMAS À KEMPIS: *De navolging van Christus*, Utrecht 1858
GILLES KEPEL: *De wrake Gods, Chr., joods en islam. fundamentalisme*, Baarn 1992
INAYAT KHAN: *De eenheid van religieuze idealen* (1929), Katwijk 1994; *In een oosterse rozentuin*, Deventer 1948; *Mystiek* (1925/1926) 's-Gravenhage z.j.
GRETHE KJAER: *Kierkegaards kinderjaren*, Baarn 1995 - 160 pagina's
DRS. WIM R. SCHOLTENS: *Kierkergaards werken, een inleiding*, Baarn 1988

MARIA VELTMAN: *Søren Kierkegaard, een biografische schets*, Assen 1987
SØREN KIERKEGAARD: *Vrees en beven* (1843), Baarn 1983
KIERKEGAARD, *Een keuze uit zijn dagboeken*, Utrecht 1957
BERNARD DELFGAAUW: Kierkegaard; *Waarheid en menselijkheid*, 1995
SØREN KIERKEGAARD: *Gebeden*, Baarn 1976
STANLEY KING: *De magie van de engelen*, Putten 1986 - 174 pagina's
JONATHAN KIRSCH: *De Ongehoorde Bijbel*, Utrecht 1997
TONJA KIVITS: *Freud Revisited*, Amsterdam 1997
Klijn, dr. A. F. J.: Het ontstaan van een Nieuw Testament, Nijkerk 1995
Klooster, Conny ten (red.): Over luisteren gesproken; gespreksvaardigheden in theorie en praktijk, Koog a.d. Zaan 1990
DR. JAN KOENOT: ***Voorbij de woorden***; *Over rock, cultuur en religie*, Baarn *1996*
Prof. dr. Ph. Kohnstamm: Schepper en schepping; Een stelsel van personalistische wijsbegeerte op bijbelschen grondslag, Deel III: De heilige; Proeve van een christelijke geloofsleer voor dezen tijd, Haarlem 1931
Martin Kojc: Het leerboek des Levens (1974). Katwijk aan Zee 1982
Martin Kojc: De mens: schepper van zijn wereld, Wassenaar 1982
André Koning: In gesprek met de leerling, Houten 1995
Prof. dr. P. S. van Koningsveld: Sprekend over de islam en de moderne tijd, Amsterdam - Utrecht 1993
Luut van Kooten en Ties J. Prins (red.): Bond van Vrije Evangelische Gemeenten, Kampen 2002
RUDOLF KRÄMER BADONI
Dr. H. Kraemer: Godsdienst, godsdiensten en het christelijk geloof (Religion and the christian Faith), Nijkerk 1958
Prof. Dr. J. H. Kramers (vert.): De Koran, Amsterdam 1969 - 728 pagina's - derde druk
Dr. R. Kranenborg (red.): New Age, Visies vanuit het christelijk geloof, Zoetermeer 1993 Dr. R. Kranenborg: Zelfverwerkelijking, Oosterse religies binnen een westerse subkultuur, Kampen 1974 Dr. R. Kranenborg (red.): Esoterie, Religieuze bewegingen in Nederland nr. 25, Amsterdam 1992
Susunaga Weeraperuma: J. Krishnamurti zoals ik hem kende, Den Haag 1990 J. Krishnamurti: De vlam van aandacht, Wassenaar 1984 J. Krishnamurti: De enige revolutie (1970), Wassenaar 1990
Krishna Dvaipāyana Vyāsa: Mahābhārata; vertaald en bewerkt door dr.

H. Verbruggen Dr. W. Brede Kristensen: Symbool en werkelijkheid, Godsdiensthistorische studiën (1954), Zeist-Arnhem 1961 - 360 pagina's
Kruis, Joannes van het: Mystieke werken; uit het Spaans vertaald volgens de laatste kritische uitgaven en van inleidingen voorzien door dr. Jan Peters O.C.D. en J.A. Jacobs; tweede volledig herziene druk, Gent 1975
Dr. W. M. Kruseman en J. A. Rispens: *Grote Denkers van Hellas tot Heden*, Den Haag 1959
Dr. J. S. Reinders en drs. W.J. Dondorp (red.): 'Een mens moet van ophouden weten'; In gesprek met Harry Kuitert, Baarn 1994
H. KUITERT: *Over religie; Aan de liefhebbers onder haar beoefenaars*, Baarn 2000
H. M. KUITERT: *Het algemeen betwijfeld christelijk geloof; een herziening*, 1992
H. M. Kuitert: Voor een tijd een plaats van God; een karakteristiek van de mens, Baarn 2002
HAROLD S. KUSHNER: *Als kinderen over God vragen, een joodse benadering* (1971), Baarn 1987
HAROLD S. KUSHNER: *Als 't kwaad goede mensen treft* (1981), Baarn 1983
KUYPERS, DR. K. *Filosofische en psychologische encyclopedie*, Amsterdam 1960
MICHAEL LANDMANN, 1964 *Filosofische anthropologie*, Utrecht 1976[4]
PROF. DR. M. J. LANGEVELD: *Kind en religie*, Utrecht 1955
M. J. LANGEVELD: *Beknopte theoretische pedagogiek*, Groningen 1974[2]
LANS, DR. J. M. VAN DER: Religieuze ervaring en meditatie; Een godsdienstpsychologische studie, Arnhem 1980
LAO-TZU: WEN-TZU (uit het Chinees vertaald door Thomas Clery), Utrecht 1993 - 191 pagina's Lau-Tze: Tau Teh Tsjing (ingeleid en vertaald door ir. J. A. Blok), Deventer 1963
E. & F. LAYTON: ***Speurtocht naar het zelf***, *Theosofische gr.begr.*, Amsterdam
JAN DE LEEUW: *Standpunt 1; Basisdeel levensbeschouwelijke vorming*, Best 1998; *Standpunt 2; Stromingen en thema's*, Best 1999
PROF. DR. G. VAN DER LEEUW: *Mystiek*, Baarn 1925; *Adam's vlucht*, Zeist/ Franeker 1929; *De godsdiensten ter wereld 2 delen* - eerste druk - H. Meulenhoff Amsterdam 1940 - boekverzorging: S. H. de Roos - 935 pagina's - rijk geïllustreerd
G. VAN DER LEEUW: *De verhouding van God en mensch vroeger en nu*, 1940
G. VAN DER LEEUW: *Balans van Nederland; De mens in de wereld*, 1945
GERARDUS VAN DER LEEUW: *Bachs Matthaeus- en Johannespassion*, 2000
Dr. Ferd. Sassen: In Memoriam Prof. Dr. G. van der Leeuw, De Nieuwe

Eeuw, weekblad voor Nederland 25 november 1950[1]
Prof. Dr. G. van der Leeuw: De Bijbel als Boek, Korte inleiding tot den Bijbel als geheel, Amsterdam 1940
DR. WILLEM HOFSTEE: *Goden en mensen, De godsdienstwetenschap van Gerardus van der Leeuw* 1890-1950, proefschrift, Kampen 1997
PROF. DR. G. VAN DER LEEUW: *Wegen en grenzen, Een studie over de verhouding van religie en kunst*, 3e dr. - herz. door. dr. E. L. Smelik, Amsterdam 1955
DR. G. VAN DER LEEUW: De primitieve mensch en de religie, anthroplogische studie, Groningen-Batavia 1937 Fokke Sierksma:
Professor dr G. van der Leeuw, Dienaar van God en hoogleraar te Groningen; ingeleid door prof. dr H. de Vos, Amsterdam 1951
DR. G. VAN DER LEEUW: *Inleiding tot de theologie* - 2e herz. dr., A'dam

---

1 Afkomstig uit: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* te Leiden 1950-1951, pag. 145-146:

GERARDUS VAN DER LEEUW ('s-Gravenhage, 18 Maart 1890 -- Groningen, December 1950)

Al scheiden bijkans twee jaren ons van het heengaan van G. van der Leeuw, de tijd is nog niet rijp om een oordeel te vellen over de waarde van zijn geestesproducten. Onder verwijzing naar al wat er in tal van periodieken ter zijner herdenking is geschreven en in afwachting van een latere studie over zijn persoon en zijn werk, in dit *Jaarboek* worden volstaan met een kort *In Memoriam*, dat een laatste groet aan de overledene beduidt.
Van der Leeuw studeerde 1908-1913 te Leiden in de theologie, waarbij hij de godsdienstgeschiedenis als het vak van zijn voorliefde koos. Een verblijf te Berlijn en te Göttingen in 1913-1914 schonk hem de gewenste verdieping van zijn Egyptologische kennis. In 1916 promoveerde hij tot doctor in de theologie op een proefschrift over *Godsvoorstellingen in de oud-Aegyptische pyramidenteksten.* 1916-1918 stond hij als Ned. Herv. predikant te 's Herenberg. In 1918 werd hij benoemd tot hoogleraar in de *Geschiedenis der godsdiensten, de encyclopaedie der theologie en de Egyptische taal- en letterkunde.* Met de onderbreking door het ministerschap van OK&W in het ministerie Schermerhorn in 1945-1946, heeft hij 32 jaar lang de hem toevertrouwde vakken op een boeiende, elegante en stimulerende manier gedoceerd. Onderscheidingen werden hem geschonken als een erkentenis van zijn vele en grote verdiensten. De laatste was zijn verkiezing tot voorzitter van *The International Association for the Study of History of Religions.*
Het beste deel van zijn leven en zijn gaven heeft wijddde hij aan zijn Groningse professoraat. In zijn optreden leek het alsof hij zijn veelzijdige weten uit de mouw schudde, in werkelijkheid werktr hij intens en hard. Hij kende zijn eigenlijke vak door en door. Zijn onderzoekende geest stopte niet bij de grens van zijn discipline. Van der Leeuw was een hoogleraar van een buitengewoon formaat. Niet alleen schreef hij toonaangevende studies over de Egyptische en de Griekse godsdienst, over de primitieve religie en over de phaenomenologie van de godsdienst, hij ontwikkelde ook theoloog originele denkbeelden en kon gerekend worden tot de leidende figuren in de Ned. Herv. kerk. Bovendien bezat hij een uitgebreide kennis van het cultuurleven van zijn tijd. Zijn aesthetische begaafdheid schonk hem een fijner begrip voor de scheppingen der kunst dan men doorgaans bij theologen vindt. Als staatsman werd hem helaas een te korte tijd geschonken om zijn fantasierijke visie op de functie van het cultuurleven in de Nederlandse samenleving tot werkelijkheid te maken.
Van der Leeuw kon zich beroemen op uitzonderlijke capaciteiten. Hij was brilliant in woord en geschrift. Het meest bekoorde zijn vlotte omgangsvorm en zijn beminnelijke menselijkheid. Toch was de kern van zijn persoonlijkheid moeilijk te benaderen. Daar vermoedde men een sterk geloofsvertrouwen en een verzwegen wijsheid. In de herinnering van de leden van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* zal hij zeker blijven voortleven als de grootmeester van het woord. Immers zonder letterkundige van professie te zijn, bezat hij macht over de taal als weinigen. Hij sprak en schreef met een spelend gemak en wist daarbij die harmonie van schone vorm en sprankelende gedachte te vinden, die aan het woord een duurzaamheid kan schenken, die ver over de korte spanne van een mensenleven heenreikt. Eerbiedige hulde worde gebracht aan zijn nagedachtenis.

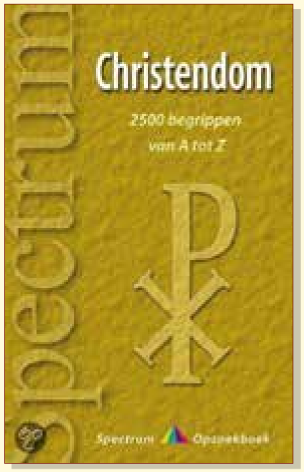
C. J. BLEEKER

1948
G. VAN DER LEEUW: *De onrust der mensheid*, Keuze W. J. Kooiman, 1960
G. VAN DER LEEUW: Goden en mensen in Hellas (1927) Tweede druk bewerkt door dr. Th. P. van Baaren, Haarlem 1955
G. VAN DER LEEUW: *Dogmatische brieven* (1933), Amsterdam 1955[1]
G. VAN DER LEEUW: *Inleiding tot de phaenomenologie van den godsdienst* (1923, *Theologia* II), Haarlem 1948
ULES DE LEEUWE: *Mythe en Rite als bron*, Assen 1992
MARION LEIGH: *Bloemenessences van Findhorn* (1997)
T. LEMAIRE: ***Godenspijs of duivelsbrood***, 1995
LEVENDE GODSDIENST; *Delen 1-3* , Leiden 1988, 1989
Emmanuel Levinas: Transcendentie en intelligibiliteit, Gevolgd door een gesprek (1984); ingeleid door Jacques De Visscher; Vertaald en geannoteerd door Gertrude Schellens, Kampen/ Kapellen 1996
Nathan P. Levinson: De Messias (1994), Baarn 1996
C. S. Lewis: Onversneden Christendom (1952), Baarn 1999
C. S. LEWIS: *De beeldhouwer en zijn beeld* - God en mens, Amsterdam 1949
Bernard Lievegoed: Lezingen en essays 1953-1986, Zeist 1987
Regina Ligtenberg (red.): *De kwetsbaarheid van het bestaan, Opstellen over angst en vertrouwen*, Kampen 1995 - 126 pagina's
DS NICO TER LINDEN: *Het verhaal gaat*, Amsterdam 1996 (1), 1998 (2), 1999 (3), 2000 (4)
Nico ter Linden: Abraham: op verhaal komen in de Wester, Kampen 1987
Dr. Wladimir Lindenberg: Zo bidt de mensheid, een universele benadering (1962); derde herziene druk, 's-Gravenhage 1985
DR. J. LINSCHOTEN: *Op weg naar een fenomenologische psychologie;* ***de psychologie van William James***, Utrecht 1959
Jakob Lorber: Brieven van Jezus en Abgarus (ca. 1850), Deventer 1982
Karl G. Ritter von Leitner: Jakob Lorber, Schrijfknecht van God, Biografie (1884), Breda 1988
De Drievoudige Lotus Soetra, Utrecht 1996 - 480 pagina's
H. Bakels: Luther's leven; voor leeken verteld, geïllustreerd, Amsterdam 1917 Dr. W. J. Kooiman: Luther en de bijbel (1960), Baarn 1977
MAAS, WILHEM: *Arabisme, islam en christendom*, Zeist 1993

---

1 De brieven waren gericht aan zijn boezemvriend Hen. Rümke.

MCBRIEN, R. P.: *De pausen; Van Petrus tot Johannes Paulus II*, 1998
Magee, Bryan: Het verhaal van de filosofie, Antwerpen/Amsterdam 1999
DOM JOHN MAIN: *In de volheid van God, Westerse en Oosterse tradities*, 1989
Christiaan Makarian: Maria, Een vrouwenleven, Amsterdam 1997
Mani's Lichtschat, een bloemlezing uit manichese teksten, Haarlem 1997
Marshall, Peter: Alchemie: de steen der wijzen, Baarn 2002
Matsier, Nicolaas: De bijbel volgens, Amsterdam 2003
JOHN MATTHEWS: *De heilige graal, De belichaming van een droom*, 1992
Alistair E. McGrath: Johannes Calvijn, Verlicht hervormer of vormgever van een orthodox keurslijf? Biografie (1990), Baarn 1994
Alistair E. McGrath: De onbekende God, Zoeken naar zin, Kampen 2000 Mother Meera: Answers, Londen 1995 - 120 pagina's
Adilakshimi: Moeder Meera, 1992 - 146 pagina's
P. D. Mehta: Holistisch bewustzijn, Bespiegelingen over het lot van de mensheid, Den Haag/Londen 1991
PHIROZ MEHTA: **Zarathoestra**: *Het transcendente zien*, Katwijk aan Zee 1985
MENSCH EN MAATSCHAPPIJ; 1 mei 1927, jrg. 3 nr. 3
Thomas Merton: Louteringsberg, Utrecht/Brussel 1948
WIM GYSEN: *Franz Anton Mesmer; Ontdekker van het onbewuste?*, Breda 2001
PER O. ENQUIST: *De vijfde winter van de magnetiseur* (1964), Amsterdam 2002
DRS. MARCEL MESSING (red.): *Religie als levende ervaring*, Assen 1988
Prof. mr. dr. G. Meuleman: De goden reisden mee; Verguisde religies in Mexico, Midden- en Zuid-Amerika, Amsterdam 1997
DR. SIEBREN MIEDEMA: *De comeback van God in de pedagogiek*, VU 2000
F. KIEVIT, J. HOEKSEMA (RED.): *Tussen nabijheid en distantie*, Houten 1999
HEER MIKAAL: *Stralen der waarheid* (1941), Deventer 1993
N. MILANOVICH & SHIRLEY MCCUNE: *Het licht zal je bevrijden*, Tiel 1999
Jack Miles: God; een biografie, Amsterdam 1996
A. Miller: Das Drama des begabten Kindes, die Suche nach dem wahren Selbst, 1981
D. Patrick Miller: *Het verhaal achter Een cursus in wonderen*, Deventer 1998
F. de Miranda: **Verstilling**, Een platen- meditatieboek, Wassenaar 1971

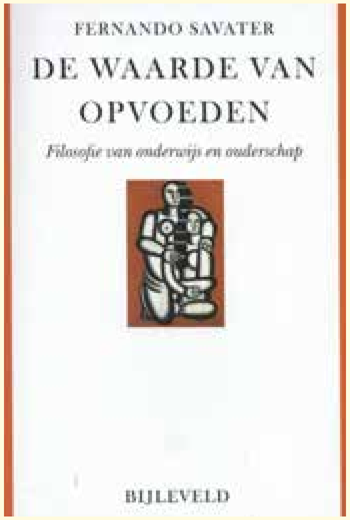
KAREL DEURLO: *Antwoord aan het nihilisme, met Miskotte op weg*, Baarn 1994
CHRIS DOUDE VAN TROOSTWIJK (RED.) *'Wij willen het heidendom eren', Miskotte in de 'nieuwe tijd'*, Baarn 1994
K. H. MISKOTTE, *Keuze uit zijn dagboeken en andere teksten*, Baarn 1994
ALEXANDER MISPELBLOM BEYER: *Bevrijding, Hypnotherapie*, R'dam 1994
DANIËL MOK & PIETER DE BRUYN KOPS: **Christendom** *2500 begrippen van A tot Z, Spectrum/Encarta* (W.P. encyclopedie) Utrecht 2004 PROF. DR. C. W. MÖNNICH, prof dr. J. C. de Groot (red.): *Encyclopedie van het christendom in twee delen*: katholiek deel & protestants deel, (*Winkler Prins Stichting*) Amsterdam 1955
ERIC M. MOORMANN & Wilfried Uitterhoeve: **Van Alexandros tot Zenobia**; *Gesch. literatuur, muziek, beeldende kunst, theater*, Nijmegen 1998
CORINNA MÜHLSTEDT: **Christelijke oersymbolen**; *licht, water, kruis* (1999), Baarn 2001
NAG HAMMADI *geschriften* I: **Jezus van Nazareth** en Hermes Trismegistos, Deventer 1994
NAG HAMMADI DL. II: **Het drievoudige beginsel van de gnosis**, (Nag Hammadi-vondst en Berlijnse Codex, Deventer 1995
STEPHEN NEILL: *De groei der oecumenisische beweging*, Utrecht 1962
CAROL NEIMAN: *Het wonder, Buitengewone & Goddelijke gebeurtenissen*, MXMV
ARD NIEUWENBROEK E.A.: *Het 10-minutengesprek met leraren*, Kampen 2003
THICH NHAT HANH: *Iedere stap is vrede*, (1991), Deventer 1998
DR. WALTER NIGG: **Tragiek en triomf van het geweten**; Amsterdam 1950
Dr. Walter Nigg: Friedrich Nietzsche, Zürich 1994
Dr. Walter Nigg: Gebeden van christenen, Utrecht 1965
WALTER NIGG: **Elisabeth van Thuringen**; *Dienares der armen*, Haarlem 1979
Dr. Walter Nigg: Grote heiligen, Deventer 1978
Dr. Walter Nigg: Het geheim de monniken, Amsterdam 1954
WALTER NIGG: **Heilige im Alltag**, Olten 1976/Helmond 1980
R.J. Hollingdale: The Nietzsche Reader, 1977
FRIEDRICH NIETZSCHE: *Aldus sprak Zarathoestra*, Amsterdam 1985
DR. OENE NOORDENBOS / P. SPIGT: *Atheïsme en vrijdenken in Nederland* (1931) / *Raddraaiers der redelijkheid*, De Dageraad Amsterdam 1956
NEL NOORDZIJ, PH.D.: *W.bk. van magie, occultisme en parapsychologie*, 1975
DRS. TACO R. NOORMAN: *Geloof opnieuw, Bijbelse beschouwingen*, Baarn 1994
H. NOUWEN: *Open uw hart, De weg naar onszelf, de ander en God*, Tielt 1989

URSULA NUBER: *De valkuil van het egoïsme, Zelfverwerkelijking* Baarn 1994
DR. H. TH. OBBINK: *De godsdienst in zijn verschijningsvormen*, Groningen 1933
BAUKJE OFFRINGA & LIKA TOV: *Op weg; Verhalen u.d. bijbel*, Zoetermeer, 1994
Dr. J. van Oort: Augustinus, facetten van leven en werk, Kampen 1989
Prof. dr. Rudolf Otto: Het heilige, Over het irrationeele in de idee van het goddelijke en de verhouding ervan tot het rationeele (1917), uit het Duitsch vertaald door J. W. Dippel, theol. docts. te Aalten. Met een inleidend woord van Prof. Dr. G. v.d. Leeuw, hoogleeraar te Groningen. Seyffardt's boek- en muziekhandel, Amsterdam 1928 [Annotatie : Naar de 14e dr.: Gotha, 1926: Das Heilige. Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen]
RUDOLPH BOEKE: *Devinatie, met name bij Rudolf Otto* Leeuwarden 1957
H. IJ. Groenewegen: Het Heilige, uit: Nieuw Theologisch Tijdschrift 6 (1917): 225. [Het Nieuw Theologisch Tijdschrift is verschenen in de jaren 1912-1946 en was een uitgave van Tjeenk Willink, Haarlem; NTT was de voortzetting van: Teyler's theologisch tijdschrift.]
PROF. DR. RUDOLF OTTO: **Het heilige**, *Een verhandeling over het irrationele in de idee van het goddelijke en de verhouding ervan tot het rationele* - vertaald door J. W. Dippel, herzien door dr. O. Noordenbosch, Hilversum 1963
PROF. DR. RUDOLF OTTO: **Het heilige**, *Een verhandeling over het irrationele in de idee van het goddelijke en de verhouding ervan tot het rationele* - vertaald door J. W. Dippel, herzien door Daniël Mok, Amsterdam 2002
RUDOLF OTTO: **Das Heilige**, *Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen*, München 1947
RUDOLF OTTO: *The idea of the holy, An Inquiry into the non-rational factor in the idea of the devine and its relation to the rational* - vert. en inl. John W. Harvey; voorwoord v.d. auteur - naar de 2e druk uit 1950, New York 1958
RUDOLF OTTO: *Das Heilige* - 12e druk, Gotha/ Stuttgart 1924
RUDOLF OTTO: *Das Heilige* - 5e druk, Breslau 1920
Rudolf Otto: Das Heilige - 21e druk, München 1932
Rudolf Otto: Das Heilige - naar de druk van 1979, München 1997
Rudolf Otto: Das Heilige - naar de druk van 1936, München 1963
Rudolf Otto: Aufsätze, das Numinose betreffend - 1e druk, Stuttgart / Gotha, 19F23 Rudolf Otto: Freiheit und Notwendigkeit, Ein Gespräch mit Nicolai Hartmann über Autonomie und Theonomie der Werte. Mit einem Nachwort herausgegeben von Th. Siegfried, Tübingen, 1940
R. OTTO: *Naturalistische und religiöse Weltansicht* - 2e druk, Tübingen 1909²

RUDOLF OTTO: *Naturalistische und religiöse Weltansicht*, Tübingen 1929³
RUDOLF OTTO: **Reich Gottes und Menschensohn**, München 1940²
RUDOLF OTTO: *The idea of the holy, An Inquiry into the non-rational factor in the idea of the divine and its relation to the rational* - translated and preface by John W. Harvey; foreword by the author - naar de 2e druk uit 1950, London 1982
RUDOLF OTTO: **West-Östliche Mystik** - *Vergleich und Unterscheidung zur wesensdeutung* - 2e druk, Gotha 1929
RUDOLF OTTO: *Mysticism East and West; The nature of mysticism, focusing on the similarities and differences*, New York 1970
RUDOLF OTTO: **Vischnu-Nārāyana**, *Texte zur Indischen Gottesmystik*, Jena 1917
RUDOLF OTTO: The Kingdom of God and the Son of Man; A Study in the History of Religion, naar de herziene druk van 1943, Boston 1957
RUDOLF OTTO: **Goethe und Darwin**; *Darwinismus und Religion*, Göttingen 1909
EEN WIJZE UIT HET WESTEN; *Over Rudolf Otto en het heilige*, A'dam 2001
GREG. D. ALLIS: *Rudolf Otto Autobiographical and Social Essays*, Berlijn 1996
PHILIP C. ALMOND: **Rudolf Otto**; *His Philosophical Theology*, Londen 1984
RUDOLF OTTO: *Das Gefühl des Überweltlichen (Sensus Numinis); 5e u. 6e, vermehrte Auflage von Aufsätze, das Numinose betreffend, Teil 1.* München 1932
RUDOLF OTTO: *Sünde und Urschuld; u.a. Aufsätze zur Theologie*, München 1932
RUDOLF OTTO: **Le Sacré**; *L'élément non rationnel dans l'idée du divin et sa relation avec le rationnel* (1949), Parijs 1995
SCHLAMM, L. **Numinous Experience and Religious Language**, Cambridge 1965
POLAND, L.: *The Idea of the Holy and the History of the Sublime*, Chicago 1921
RUDOLF OTTO: **Autobiographical and Social Essays**, New York 1996
RUDOLF OTTO: Religious Essays; A supplement to the 'Idea of the Holy', translated by Brian Lunn, M.A. Oxon, Oxford/London 1931
FEIGEL, FRIEDRICH K. **Das Heilige**; *Kritische Abhandlung über Rudolf Ottos gleichnamiges Buch*, 2. durchgesehene Auflage, Tübingen 1948 Marburger *Theologische Studien*; Herausgegeben von Professor D. Dr. Heinrich Frick.
RUDOLF OTTO-**Festgruss**, Drittes Heft *Zur systematischen Theologie*, Leopold Klotz Verlag, Gotha 1931
BENZ, ERNST: *Rudolf Otto's Bedeutung für die Religionswissenschaft und die Theologie Heute*, Leiden 1971
RUDOLF OTTO: **India's religion of grace and christianity** compared and con-

trasted; transl. by Frank Hugh Foster, D.D., Londen 1930
OTTO, RUDOLF: **Indiens Gnadenreligion und das Christentum.** *Vergleich und Unterscheidung.* München, C.H.Beck, 1930
OVERBEEKE-RIPPEN, DR. FRANCIEN VAN: *Ibrahiem en Abraham, 2000*
P. D. OUSPENSKY: *De psychologie van mogelijke evolutie* (1934), Den Haag z.j.
Elaine Pagels: Adam, Eva en de slang, Katwijk aan Zee, 1989
ELAINE PAGELS: *De Gnostische Evangeliën,* voorw. v. Gilles Quispel, 1980
J. W. Niesing: Connie Palmen De wetten, Apeldoorn 1992
Raimon Panikkar: Waar wijsheid woont, Deventer 1997
G. KOOLSCHIJN, *Plato, De strijd tegen het democratische beest* (1990), 1997
JAKOB J. PETUCHOWSKI: *Van Pesach tot Chanoeka,* (1984), Baarn 1987
PLAS, M. V. D. *De man van Nazareth; Teksten bij de Evangeliën,* Baarn 1992
Albert K. Ploeger: Inleiding in de godsdienstpedagogiek, Kampen 1993
Charles Poncé: Kabbalah, achtergrond en essentie, Deventer 1979
J. J. POORTMAN: *Raakvlakken tussen oosterse en westerse filosofie,* Assen 1976
SWAMI PRABHAVANANDA: *De Bergrede in het licht v. d. Vedanta-leer,* A'dam zj
VLADIMIR PROPP: *De morfologie van het toversprookje, vormleer v.e. genre,* 1997
Woordenlijst van het Protestantisme, Nijkerk 1987
PAUL W. PRUYSER: *Tussen geloof en ongeloof; Studie van de twijfel,* Baarn 1967
Paul W. Pruyser: Geloof en verbeelding; Essays over levensbeschouwing en geestelijke gezondheid, Baarn/Nijmegen 1992
Pseudo-Dionysius de Areopagiet: Over mystieke theologie; Vertaling en essay dr. Ben Schomakers, Kampen 1990 Pseudo-Dionysius de Areopagita: DR. J. WYTZES (Inl. en vert.) *De kerkelijke rangorde,* Amsterdam 1953
PROF. DR. G. QUISPEL E.A.: Mystiek in onze tijd, Zeist 1993
G. QUISPEL (RED.): *De Hermetische Gnosis in de loop der eeuwen, Beschouwingen over de invloed van een Egyptische religie op de cultuur van het Westen,* Baarn 1992
G. QUISPEL: *Het Evangelie van Thomas en de Nederlanden,* Amsterdam 1971
K. RAHNER & H. VORGRIMLER: *Klein theologisch woordenboek,* H'sum 1965
Dr. Adelaïde van Reeth: Encyclopedie van de mythologie, Baarn 1995
DR. RACHEL NAOMI REMEN: *Hoop doet leven, Lessen die genezen,* Utrecht 1997
PAUL REPS: *Zen-zin Zen-onzin,* inleiding: Prof. Dr. F. Vos, Deventer 1972
Matt Ridley: De oorsprong van de moraal, Amsterdam 1997 - 271 pagina's
RIG VEDA, *Hymnen,* vert. en ingeleid door A. Gabrielli, Wassenaar 1982
G. RIS: *Mozes en de profeten, Numeri 11:35 - 12:1-16* Kampen 1990
HENK RIJNDERS: *De Golem ontsluierd,* Mystiek en Kabbala, Deventer 1991
EDWARD ROBINSON: *Het oorspronkelijke visioen; Religieuze ervaringen in de kinderjaren,* Haarlem 1979
ARBERRY. A. J. *Honderd verhalen uit de Masnavi van Roemi,* Katwijk a. Zee 2001
Roemi: Woorden van het Paradijs, Baarn/Kampen 2001
ALEXANDER ROOB: *Alchemie & mystiek, het hermetische museum,* Keulen 1997
G. ROOIJAKKERS E.A. *Duivelsbeelden, Een cultuurhistorische tocht,* Baarn 1994
Richard Rorty: Heidegger, Wittgenstein en pragmatisme, Essays over postanalytische en post-nietzscheaanse filosofie (1991), Kampen 1993
FRANZ ROSENZWEIG: *De Ster van de Verlossing* (*Der Stern der Erlösung, 1921*), Delft, 2000; FRANZ ROSENZWEIG: *Gebruik je verstand,* R'dam 1967, Düsseldorf 1965, red. N. N. Glatzer
MASSIMO ROSSELLI (red.): *Handboek Psychosynthese,* Utrecht 1996
Roukema, dr. Rouke (red.): Het andere christendom; De gnosis en haar geestverwanten, Zoetermeer 2000
DR. J. C. RULLMANN: *Beknopte christelijke encyclopedie,* Amsterdam 1934
DR. J. A. VAN BELZEN: **Rümke**, *religie en godsdienstpsychologie, Achtergronden en vooronderstellingen,* Kampen 1991
H. C. RÜMKE: *Karakter en aanleg in verband met het ongeloof,* Amsterdam 1943
DR. H. C. RÜMKE e.a.: Twijfel en geloof, Amsterdam 1950 (w.i.o.: H. C. Rümke: De psychologie van de twijfel; G. van der Leeuw: De phaenomenologie van den twijfel; G. Sevenster: De twijfel in de Bijbel; W. J. Aalders: Twijfel en geloof) Dr. H. C. Rümke: Inleiding in de karakterkunde (1929); vijfde herziene druk, Haarlem 1964
DR. K. RUNIA: Notities over spiritualiteit, Kampen 1992
BERTRAND RUSSELL: *Geschiedenis van de westerse filosofie 1946;*
Betrand Russell: *Autobiografie 3e deel 1944-1967,* Amsterdam 1979
Mathijs Ruten: *Om mijn oorsprong vechtend,* Origenes ofwel het optimisme van een mysticus, Kampen 1991
Dr. W. H. Beuken: Heilige dronkenschap; Jan van Ruusbroec, de godschouwer van het Soniënbos, Arnhem 1951
Erik van Ruysbeek: Mystiek en mysterie, Deventer 1992
MILAN RYZL: *Graven naar God; Religies en mystieke ervaring,* Baarn 1992
JOKE W. VAN SAANE: *De rol van gevoelens en emoties in de religieuze ervaring; Een theoretisch psychologische benadering,* Kampen 1998
Sattar, Sajidah Abdus: Islam voor beginners, Amsterdam 1997
F. SAVATER: ***Het goede leven****; Ethiek voor mensen van morgen* (1991), 1999
FERNANDO SAVATER: ***Goed samenleven****; Politiek voor mensen van morgen*

(1992), Utrecht 1998
Fernando Savater: *De waarde van opvoeden; Filosofie van onderwijs en ouderschap* (1997), Utrecht 2001
Bernadien Sluizer: Sataya Sai Baba en Kaliyuga, Deventer 1993
DON MARIO MAZZOLENI: *Een katholieke priester ontmoet Sai Baba* (1993)HEIN SCHAEFFER, red. *Handboek Godsdienst in Nederland*, Amersfoort 1992

John van Schaik (red.): De Rozenkruisers ontsluierd, Zeist 1994
J. VAN SCHAIK (RED.): *Van Aristoteles tot Steiner, De metamorfose* Zeist 1995 G. H. TER SCHEGGET: **Recht op gemeente**, *Joodse denkers voor mijn ethiek*, 1992
Zachtmoedig leven, *meditaties over de eerste brief van Paulus*, Baarn 1992
F. W. J. SCHELLING: *Filosofische brieven over dogmatisme en criticisme*, 1992
ALEID SCHILDER: *Van paradijs naar koninkrijk, Schuld, karma en genade*, 1991
Aleid Schilder: *Omgaan met donker in het licht van eeuwig leven*, Baarn 1993
Aleid Schilder en Jan Veenhof: Van vrijmaking tot bevrijding, Baarn 1995
SCHIMMEL, ANNEMARIE: *In de naam van God, de Erbarmer, de islam*, 1997
M. SCHIPPER & P. SCHRIJVERS (RED.): *Bezweren en Betoveren*, Baarn 1995
Friedrich Schleiermacher: *Over de religie; redevoeringen tot de ontwikkelden onder haar verachters*, 's-Gravenhage 1990
MAURITS SCHMIDT: *De holle diamant, Het grote debat over new age*, 1998
Drs. D. J. Schoon: De Oud-Katholieke Kerk, Kampen 1999
James R. Scroggs: Persoon en persoonlijkheid; sleutelideeën uit persoonlijkheidstheorieën Deel 1: Freud, Jung, Allport, Murray, Erikson, Catell, Rotterdam 1988 James R. Scroggs: Persoon en persoonlijkheid; sleutelideeën uit persoonlijkheidstheorieën Deel 2: Skinner, Bandura, Rogers, Maslow, Kelly, Rotterdam 1990
Erik Bindervoet en Robbert-Jan Henkes: Arthur Schopenhauer: Een oorlogsverklaring aan de geschiedenis, Amsterdam 1996 - 206 pagina's
Dr. Helen Schucman: Psychotherapie, Doel, proces en praktijk / Het doel van het gebed, Gebed, vergeving, genezing (1976)
Jan Willem Schulte Nordholt: Het woord brengt de waarheid teweeg, Essays over literatuur en werkelijkheid, Kampen 1992 - 199 pagina's
J. W. SCHULTE NORDHOLT (red.) **Het zwarte schaap der schepping**, gedichten over de mens in de natuur, Baarn 1982
JAN WILLEM SCHULTE NORDHOLT: *Aan mijn tongval te horen*, gedichten, Amsterdam 1994
HYMNEN EN LIEDEREN, *een bloemlezing uit de Latijnse gezangen en gedichten van de kerk der eeuwen*; verzameld en vert. door J. W. Schulte Nordholt
DR. C. J. SCHUURMAN: Psychologie, godsdienst en religie, De weg uit verstarring naar innerlijke vervulling (1961), Deventer 1975
Drs. Marjolein J. G. Schuurmans, red.: Nacht die gelukkig maakt; ervaringen van Johannes van het Kruis, Zoetermeer 1991
SHANKARA: **Het kroonjuweel van wijsheid**, Viveka Chudamani, Den Haag 1980
Rabbi Rami M. Shapiro: Minyan; Tien beginselen voor een integer leven, Den Haag 1998
FOKKE SIERKSMA: *Een nieuwe hemel & een nieuwe aarde, messianistische en eschatologische bewegingen en voorstellingen bij schriftloze volken*, tweede druk Groningen 1978 - 314 pagina's
F. Sierksma: *De mens en zijn goden*, Amsterdam 1959
Fokke Sierksma: De religieuze projectie, Een anthropologische en psychologische studie over de projectie-verschijnselen in de godsdiensten (1955), Amsterdam 1977 - derde druk
FOKKE SIERKSMA: **Professor dr G. van der Leeuw**, *Dienaar van God en hoogleraar te Groningen*; ingeleid door prof. dr H. de Vos, Amsterdam 1951
Fokke Sierksma: De roof van het vrouwengeheim, De mythe van de dictatuur der vrouwen en het ontstaan der geheime mannengenootschappen, 's-Gravenhage 1962
LINDA SIMON: *Genuine reality, a life of William James*, Orlando 1998
ANDRÉ & LYNETTE SINGER: *De wereld van mystiek & magie*, Utrecht 1996
Henryk Skolimowski: Het theater van de geest (1984), Den Haag 1992
Robert Skutch: Journey Without Distance, The story behind A Course in Miracles (1984), Mill Valley 1996
drs. Jacob Slavenburg: De 'logische' Jezus, Logos, Christusdimensie en de 21e eeuw, Met een voorwoord van prof. dr. C. J. den Heyer, Deventer 1999 - 195 pagina's
H. P. BLAVATSKY, De theosofie en de meesters, Deventer 1991
DR. KLAAS A. D. SMELIK: *Anti-judaïsme en de kerk, een verkenning*, Baarn 1993
DR. KLAAS A. D. SMELIK: *Het gezicht van de twee vijgenkorven*, Kampen 1991

M. M. J. SMITS VAN WAESBRGHE *Katholieke Nederlandse mystiek*, 1947
DS. D. A. VORSTER: *Protestantse Nederlandse mystiek*, Amsterdam 1948
NATHAN SÖDERBLOM: **Der lebendige Gott im Zeugnis der Religiongeschichte**; *Nachgelassene Gifford-Vorlesungen von Lars Olof Jonathan Søderblom, D. theol., Dr. phil., Dr. med., Erzbischof von Uppsala Prokanzler der Universität Uppsala.* In Verbindung mit Dr. Christel Matthias Schröder und Dr. Rudolf Hafner herausgegeben und mit einem *Lebensbild Søderbloms* versehen von Friedrich Heiler, München/Basel 1966
TOR ANDRAE: **Nathan Søderblom**; Inl. W. A. Visser 't Hooft, Zutphen 1935
DR. J. M. VAN VEEN: **Nathan Söderblom**; *leven en denken van een godsdiensthistoricus,* Amsterdam 1940 Soetendorp, Awraham: De adem van kinderen; verhalen rond joodse feestdagen, Baarn/Kampen 2002 Lize Stilma (inl. en red.): Er was een rabbijn in de klas, Lezingen van Awraham Soetendorp, Baarn 1995 Dr. J. Soetendorp: Symboliek der joodse religie; beschrijving en verklaring der gebruiken in het joodse leven (1958), Hilversum/Antwerpen 1966
Dr. Herman H. Somers: Een andere Mohammed, Antwerpen-Baarn 1993
Dorothee Sölle: Opwellingen van moed, aanzet tot een andere manier van denken, Baarn 1994 Dorothee Sölle: Niet wennen aan geweld, Baarn 1994 Dorothee Sölle / Luise Schottroff: De hemel aarden; Een ecofeministische benadering van de Bijbel, Baarn 1996 Benedictus de Spinoza: Ethica, Amsterdam 1915 Theun de Vries: Spinoza, biografie, herziene vierde druk, Amsterdam 1991
J. Sperna Weiland: *De mens in de filosofie van de twintigste eeuw*, A'dam 1999
Sri Krsna Dvaipāyana Vyāsa: Uddhava gîtâ, onverkort herdicht naar de oorspronkelijke Sanskriet verzen van het Bhāgavata Purāna en van aantekeningen voorzien door Hendrik van Teylingen, Den Haag 1998
Joop Smit en Harry Stroeken: Lotgevallen, De bijbel in psychoanalytisch perspectief, Amsterdam 1993 - 184 pagina's
Benoît Standaert: Het woord is onder ons, Overwegingen van een monnik bij het Lucasevangelie in de C-cyclus, Tielt 1991 - 294 pagina's
Gilbert Childs: Rudolf Steiner, een biografische schets, Zeist 1998 Andrej Belyj: Mijn jaren met Rudolf Steiner, Met een inleiding van Andreas Burnier, Zeist 1989 - 405 pagina's
Lize Stilma / Hans Stolp: 'Als ik naar oma ga', het kind en de dood, Baarn 1995 Lize Stilma (inl. en red.): Er was een rabbijn in de klas, Lezingen van Awraham Soetendorp, Baarn 1995
HANS STOLP: *Jezus van Nazareth, Esoterisch bijbellezen*, Deventer 1999
HANS STOLP: *Johannes de Ingewijde, Esoterisch bijbellezen*, Deventer 1999
Hans Stolp: *Het gebed als mystieke weg*, Deventer 1997
Hans Stolp e.a.: *De Zaligsprekingen als inwijdingsweg*, Deventer 1998
Hans Stolp: Maria Magdelana of het lot van de vrouw, Baarn 2000
HANS STOLP: *Jezus de Meester; Verhalen voor kinderen,* Baarn/Kampen 2001
Jan Stoutenbeek & Paul Vigeveno: Joods Nederland, Een cultuurhistorische gids, Amsterdam 1989 - geïllustreerd - 310 pagina's
Hein Stufkens e.a.: Een innerlijk avontuur, Het Benedictijner kloosterleven van binnenuit belicht, Baarn z.j. - geïllustreerd
D. T. Suzuki, E. Fromm en R. de Martino: Zen Boeddhisme en psychoanalyse (1960), Amsterdam 1964 - 223 pagina's
EMANUEL SWEDENBORG: *Ontwaken uit de dood*, inl. K. Ring + J. Lawrence: *Swedenborgs epische reis* + een fragm. H. Keller's *My Religion* (1960) Breda 1998
EMANUEL SWEDENBORG: *Over het Gewijde Schrift of het Woord des Heeren uit Ondervinding, Eerste Nederlandsche Vertaling van de Posthume Schets 'De Scriptura Sacra seu Verbo Domini, ab Experienta'* (1762), 's-Gravenhage 1934
EMANUEL SWEDENBORG: *Hemel en hel*, Baarle Hertog/Tilburg 2001
Richard Swinburne: Het bestaan van God, Baarn 1997
Merlin Sythove: *Moderne hekserij; Wicca - portret van een natuurreligie, 1999*
Rabindranath Tagore: Wijzangen, Deventer 1966
Rabindranath Tagore: Tagore - een testament (1969), Utrecht 1993
TAU-TE-TSJING: *Het boek van Wg en Deugd, De wijsbegeerte van het nietsdoen,* vert. en toegelicht door dr. J. J. L. Duyvendak (1942), Amsterdam 1980
WAYNE TEASDALE: *Het mystieke hart; spiritualiteit in wereldreligies* (1999) 2001
Tersteegen, Gerhard: De weg der waarheid; Een zienswijze uit 1724 op de Bijbel voor de hedendaagse tijd. Met een inleiding van Prof. Dr. W. J. Aalders (ed. Roel Houwink), Rotterdam 1935
Tersteegen, Gerhard: Briefe in Niederländischer Sprache; herausgegeben von C. P. van Andel, Göttingen 1982
De Heilige Theresia van het Kind Jezus: Geschiedenis eener ziel - door haarzelf geschreven 1873-1897 - nieuwe verbeterde uitgave, Gent 1925
THE THORAH, New York 1996
D. Th. Thoomes: *Opgroeien in perspectief, theologisch-pedagogische opst, 1990*
Religieuze Poëzie; gekozen en ingeleid door J. Jac. Thomson, Zeist 1920

Dr. Wim Thys: In den beginne was de mythe; Een opstel over de oorsprong van mythos en logos, Antwerpen 1967
P. TILLICH: *Op de grens, Over theologie, filosofie en cultuur,* Utrecht 1965
PAUL TILLICH: De dynamiek van het geloof, met een beschouwing over Tillich door ds. C. B. Burger, Utrecht 1958
DR. F. J. TOLSMA: *Inductie, religieuze groepsvorming en godsdienstwaanzin, een klinische en phaenomenologische studie,* Amsterdam 1945
Dr. Peter J. Tomson: De zaak-Jezus en de Joden, Zoetermeer 2001
TRINE, RALPH WALDO: *In harmonie met het oneindige,* Rotterdam 1950
Trine, Ralph Waldo: De hoogere zielekrachten, Almelo z.j.
Hermes Trismegistus: Corpus Hermeticum, Amsterdam 1996 Hermes Trismegistus: Asclepius, Amsterdam 1996
Nico Tromp & Jacques Maas: Voorlezen uit Rembrandt; visies op bijbelse verbeeldingen, Tielt 1999
Maartje van Tijn: Midrasjiem, over goed en kwaad II, de mens, waar goed en kwaad tezamen komen..., Kampen 1993
MAARTJE VAN TIJN: *Gekweld door het kwaad; troost uit de midrasj bij Genesis 1, 2 en 3 voor wie als Rachel niet getroost wil worden,* Amsterdam 1979
N. A. VAN UCHELEN: *Joodse Mystiek; Merkawa tempel en troon, 1983*
EVELYN UNDERHILL: *Praktische mystiek; voor nuchtere mensen* (1914), Gent 2001
MELLIE UYLDERT: *Verborgen wijsheid van het sprookje* (1948), Amsterdam 1991
Mellie Uyldert: Verborgen krachten der edelstenen, Amsterdam z.j.
Mellie Uyldert: De psychologie van het christendom, Amsterdam z.j.
Dr. Hans T. Bakker (inl., vert. en annotaties): Upanisaden De leer van de wind, Een Natuurfilosofie uit de Upanisaden, Kampen 1989
HET URANTIA BOEK (1955), Chicago 1997
VAN DE BOMEN EN HET BOS; *Een overzicht van kerndoelen en methoden godsdienst/levensbeschouwing binnen de basisvorming,* Amersfoort 1995
PATRICK VANDERMEERSCH: Over psychose, seksualiteit en religie, Het debat tussen Freud en Jung, Nijmegen 1992
Hans Veldkamp en Ineke van der Zee: Het leven rijmt niet, een verzwegen thema, Baarn 1994
W.F. Veltman: *Reïncarnatie en regressie, De werking van het karma,* Zeist 1993
ANTOON VERGOTE: *Bekentenis en begeerte in de religie, psychoanalytische verkenning,* Kapellen 1989

Manu Verhulst: Jezus; Een ander verhaal, Tielt 1998
SIMON VESTDIJK: *De toekomst der religie* (1947), Arnhem 1960
Simon Vestdijk: *Het wezen van de angst* (1949), Amsterdam 1979 *Het proces van Meester Eckhart* (1970), 's-Gravenhage-Rotterdam 1982 *De nadagen van Pilatus* (1938), 's-Gravenhage-Rotterdam 1984
HUGO VAN SAINT-VICTOR: De drie dagen van het onzichtbare licht; Ingeleid, vertaald en geannoteerd door Jan van Zwieten, Kampen/Kapellen z.j.
De vier geschriften van de Gele Keizer, Vier teksten, in april 168 v.Chr. begraven in Mawangdui bij Changsha, Zuid-China, en ontdekt in 1973, Vertaald en ingeleid door B. J. Mansvelt Beck, Utrecht / Antwerpen 1995
HANS R. VINCENT: Ons wereldbeeld en het integrale denken; Op zoek naar de eenheid van religie, filosofie en wetenschap, Kampen 2000
Dr. A. G. Vink: Aan weerszijden, over de dood, Kampen 1990 - 88 pagina's Dr. A. G. Vink: Het mosterdzaad, over het kwaad en het lijden, Kampen 1990 - 69 p.ttt Dr. A. G. Vink: Het elementaire denken, een visie op Albert Schweitzer, Kampen 1991 - 72 p.
Jacques De Visscher: Een te voltooien leven; over rituelen van de moderne mens, Kapellen/Kampen 1996
Catharina Visser: De sluiers van God; Gesprekken over het beeld van de verborgene, Amstelveen 1985
Piers Vitebsky: De sjamaan; reizen van de ziel - trance, extase en genezing van Siberië tot de Amazone, Kerkdriel 2001
Maria Vlaar (sam.): De Schepping, Verhalen over het begin van de wereld uit alle windstreken, Amsterdam 1997
D. A. Vorster: Mystiek, Zeist 1926
Ds. D. A. Vorster: Protestantse Nederlandse mystiek, Amsterdam 1948
Dr. M. M. J. Smits van Waesbrghe s.j.: *Katholieke Nederlandse mystiek, 1947*
Henk M. Vos: *Filosofie van het geluk, De werkelijkheid van de geluksidee, 1996*
Dr. Kars Vreling: *Ruimte voor de rede; Filosofie als systematische reflectie, 2000*
Rabbijn S. Ph. de Vries Mzn.: Joodse riten en symbolen, (1927-1932) - geïll. met foto's - De Arbeiderspers, Amsterdam 1968 - 7e druk - 316 pagina's
HENK VROOM: *Religie als ziel van cultuur, Religieus pluralisme, 1996*
H. M. VROOM: *Religies en de waarheid, Waarheid in en tussen religies, 1988*
KEES WAAIJMAN: *Spiritualiteit, vormen, grondslagen, methoden, 2000*
JACQUES WAARDENBURG: Religie onder de loep; Systematische inleiding

in de godsdienstwetenschap (Religionen und Religion) Baarn 1990
Dr. G. A. van der Wal: De omkering van de wereld, Achtergronden van de milieucrisis en het zinloosheidsbesef, Baarn 1996
Dr. J. Waldram: Encyclopedie van de filosofie, Baarn MCMLXCIV - derde druk Dr. Muhammed Isa Waley (inl.) Soefisme: de alchemie van het hart (Bronnen der filosofie), Rijswijk MXMIV
KENNETH WAPNICK, Ph.D. ***Absence from Felicity,*** *The story of Helen Schucman and her scribing of A Course in Miracles,* Roscoe 1991 - 525 pagina's
KENNETH WAPNICK: *Inleiding tot A Course in Miracles* (1983), Deventer 1997
K. WAPNICK: *The 50 miracle principles of A Course in Miracles* (1985), Roscoe 1996
KENNETH WAPNICK: *Glossary-Index for A Course in Miracles 2e editie,* 1982
De ware verhalen van een Russische pelgrim; *De mystieke kracht van het Jezusgebed,* Haarlem 1977
Watson, Carol: Dank u wel, Heer; 365 Kindergebeden voor vandaag en iedere dag, Kampen 1992
ALAN W. WATTS: ***Philosophies of Asia****; The edited transcripts,* Boston 1995
Alan W. Watts: Zenboeddhisme, Zeist/Arnhem 1963
Alan W. Watts: Lof der onzekerheid (1951), Meppel 1988
ALAN WATTS: ***God****; de meningen van Alan Watts* DEEL 1, Antwerpen 1974
INGE VON WEDEMEYER: *Onderweg naar harmonie onder de religies, feiten en tendensen tot verwerkelijking van een universele oecumene* Den Haag 1999
DR. JAN WEIMA: Reiken naar oneindigheid; Inleiding tot de psychologie van de religieuze ervaring, Baarn 1981
DR. JAN WEIMA: ***De religie,*** *de mens en de geseculariseerde samenleving,* 1989
FRIEDRICH WEINREB: *De Joodse wortels van het Mattheüs evangelie,* Sint Baafs-Vijve 1983
SAMAËL AUN WEOR: *Verhandeling over revolutionaire psychologie,* 1994
KEN WILBER: *Het Atman Project,* Cothen 1992 - 320 pagina's

> *'Misschien denk je dat de esthetica een wetenschap is die ons vertelt wat mooi is – haast te bespottelijk om hardop te zeggen. Ik neem aan dat ze ook zou moeten behelzen welke soort koffie goed smaakt.'*

R. WILHELM & C. G. JUNG: ***Het geheim van de gouden bloem,*** A'dam z.j.
WILSON, A. N.: Jezus; een biografie (1992), Amsterdam 2001
Wilson, A. N.: *De begrafenis van God,* Amsterdam 2000

MARTIE DIEPERINK e.a. ***John Wimber en de derde golf,*** *Bezinning op bijbelse spiritualiteit,* Kampen 1992
DR. HAN F. DE WIT: ***De verborgen bloei,*** *Over de psychologische achtergronden van spiritualiteit,* Kampen 1993 *De lotus en de roos, Boeddhisme in dialoog met psychologie, godsdienst en ethiek,* Kampen 1998 *Contemplatieve psychologie* 2000
JEROEN WITKAM: *Onze Vader; Gebed en inwijding,* Tielt 1994; *Het Woord dat mij liefheeft, de mystiek van* **Bernardus van Clairvaux,** Tilburg 1963; *De stilte van het woord; Van bijbelwoord naar diepte-inkeer,* Tielt 1998
M. VAN WOENSEL KOOY: Oude en nieuwe zangen, Bussum 1955
DE WOLK VAN NIET-WETEN (*The cloud of unknowing,* ca. 1380), 1995
ALAIN WOODROW: ***De Jezuïeten,*** *Geschiedenis van een macht* (1984), 1993
DR. R. VAN WOUDENBERG: ***J. H. Bavinck,*** *Een keuze uit zijn werk,* 1991
L. WIJNBERG & P. WARNAAR: Religieuze ervaring Apeldoorn 1974
ZAAL, W.: ***Gods onkruid****; Nederlandse sekten en messiassen,* Nieuwegein 1997²
WIM ZAAL: ***Alle heiligen****; Heiligenkalender voor Nederland en Vlaanderen,* 1998
R. C. ZAEHNER: *Concise encyclopaedia of living faiths,* 1959), Rotterdam 1960
DE GÂTHÂ'S VAN ZARATHOESTRA, vert. en bew. G. J. A. van Dantzig, 1967
PHIROZ MEHTA: ***Zarathoestra****: Het transcendente zien,* Katwijk aan Zee 1985
DR. THEOBALD ZIEGLER: *Godsdienst en godsdiensten;* vert.: J. H. Groenewegen jr., ingeleid en met aanteekening voorzien door prof. dr. H. Y. Groenewegen, Amsterdam 1918
ZEYDE, MARIE H. VAN DER: *Vreugde van de psalmen,* Nijmegen 1984
BORIS DE ZIRKOFF: Aan de bron van de occulte traditie, Den Haag 1977
ONNO ZIJLSTRA: *Ethiek en Esthetiek zijn Eén, Over Wittgensteins Tractatus,* 1990
ALEXANDER ZWAGERMAN: *Het gebed, troostende gebeden,* Amsterdam 1997
CONNY ZWEIG & Jeremiah Abrams (red.): ***Ontmoeting met je schaduw,*** *De potentiële kracht van de donkere, onderdrukte kant van je psyche,* Utrecht 1998

**Op 3 april 2010 is het 150 jaar geleden dat Frederik van Eeden werd geboren.
Op 1 oktober 2010 is het 125 jaar geleden dat *De kleine Johannes* verscheen.**

Reden genoeg voor een hernieuwde kennismaking met *De kleine Johannes*

Met deze nieuwe uitgave is het bezwaar van Elsbeth Etty (NRC 14-3-2009) dat '*De kleine Johannes* wat taal en stijl betreft zo gedateerd is, dat het zelfs voor doorgewinterde Nederlanders nauwelijks te begrijpen te valt' weggenomen.

Deze hertaling van *De kleine Johannes* maakt dit zinnebeeldige sprookje waarin begrippen als natuur, liefde, geluk, verlangen, kennis en dood als personen worden opgevoerd, toegankelijk voor een nieuwe lezerskring. In een royaal opgezette nieuwe typografie, in katernen genaaid en gebonden in harde kaft komt de kleine Johannes weer sprankelend tot leven. Zorgvuldig is gekozen voor woorden die passen in de sfeer van het boekje.

'Dit klank- en kleurrijke natuursprookje boeit een grote lezerskring vanaf ca. 13 jaar' (*Biblion* | NBC-recensie).

ABRAXAS | *Populaire klassieken* Amsterdam 2009

Hertaald door Daniël Mok
Nawoord van Jan Ligthart
NUR: verhalen en sprookjes (277)
ISBN: 978-90-79133-02-4

160 pagina's, geïllustreerd
Genaaid en gebonden in harde kaft
Prijs: 16,50
Verschijningsdatum: 25 augustus 2009

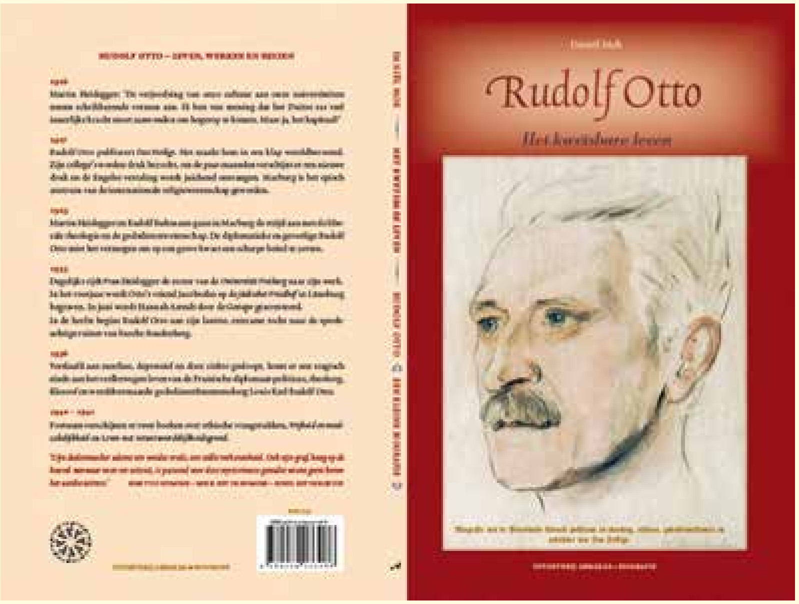
DANIËL MOK-KOLTHOFF (1950) IS WERKZAAM IN DE BOEKENBRANCHE, GRAFIMEDIA EN LEVENSBESCHOUWLIJKE VORMING.

HIJ PUBLICEERDE EERDER:

- *2001 Een wijze uit het westen; beschouwingen over Rudolf Otto en het heilige*
  2003 Christendom; 2500 begrippen van A tot Z
- *2006 De benadering van het heilige bij Mircea Eliade en Rudolf Otto*, essay
  2006 Docent in het huis der verwondering, i.s.m. met Michael Jinkins
- *2008 Over 'systeempedagogiek'*, essay
- 2009 Hertaling (m. Ruth Bueno de Mesquita) van *De kleine Johannes.*[1]

1 'Zoals W. F. Hermans ooit een bezoek bracht aan Engeland, louter vanwege het genoegen zijn vooroordeel tegen dat land nog eens bevestigd te zien, ongeveer zo begon ik aan de hertaalde versie van *De kleine Johannes*. Met dat vooroordeel liep het echter slecht af. Het monnikenwerk, dat Daniël Mok aan dit sprookje heeft verricht, is een niet geringe prestatie. Reken maar dat het vervangen van al dat 'wenen' en al die 'gij's' en 'doch's' zonder op enig moment wezenlijk aan de tekst te morrelen geen sinecure is. Het boek wint door het hertalen aan helderheid en maakt het bij uitstek geschikt om voor te lezen: de zoon aan de vader of de vader aan de zoon. Dat maakt niet uit, zolang het er maar toe bijdraagt dat dit erfgoed niet verdwijnt in de vergetelheid.'
Peter van den Broek in *Beursberichten*, Beurs voor Kleine Uitgevers, Paradiso 2009, *De Avonden*, VPRO-radio 2 december 2009.

- 2010 *De fenomenologische methode via K. H. Miskotte*, essay
- 2011 *Heschel's fenomenologische methode*, essay
- 2012 *Het kwetsbare leven*; Rudolf Otto, een kleine biografie
- 2013 *Religieuze ontwikkelingsfasen via H. C. Rümke en A. J. Heschel*, essay
- 2014 Theo Fechner, i.s.m. Herman Groenewegen, essay
- 2014 *Het archaïsche denken van Fechner*, essay
- 2015 R. L. *Stevenson's De lantaarndragers*, essay
- 2015 Midrasj & Hammoerabi, historie, archeologie, mythologie, essay

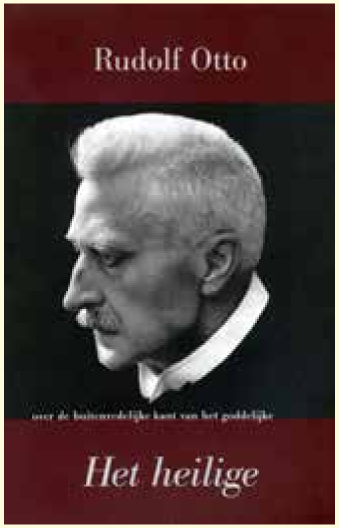
HET HEILIGE,

OVER DE BUITENREDELIJKE KANT VAN HET GODDELIJKE 3e DRUK

‹BEWONDERENSWAARDIG BOEK, IN DE RELIGIEWETENSCHAP EN FILOSOFIE NOG ALTIJD EEN TOPPER.›

DIT BEWONDERENSWAARDIGE BOEK IS IN GODSDIENSTWETENSCHAP EN -FILOSOFIE NOG ALTIJD EEN TOPPER. Hoewel het heilige ook rationele kanten heeft, zoekt Otto het meest eigene van het religieuze in de niet-rationele ervaring van '*het numineuze*': in wat ons diep aangrijpt en ontroert zonder dat wij het nu direct kunnen benoemen. Vandaar het befaamde, door hem geijkte begrip '*mysterium tremendum & fascinosum*': het mysterie dat ons doet huiveren en tegelijk ook fascineert, terwijl het zich onttrekt aan onze begrippen. In zijn onderzoek van het heilige, dat hij prachtig weet te verwoorden, betrekt hij behalve de bijbel en niet-christelijke godsdiensten ook poëzie en kunsten als muziek. Wie zijn godsbegrip zoekt te verhelderen, kan niet om dit boek heen.

D. Mok heeft de tweede druk uit 1963 van deze vertaling stilistisch gemoderniseerd.

NBD|Biblion 2002[1]

1 Fenomenologische Klassieken № 1 – TYPOGRAFIE De Appelbloesem Pers, DRUK Hooiberg, PAPIER BioTop 100 g/m².

Een wijze uit het westen

'Een wijze uit het westen vormt de opmaat tot de nieuwe druk van de Nederlandse vertaling van Rudolf Otto's meesterwerk 'Het heilige'. Dit boek geeft over tijdloze begrippen gevoelens weer uit een levensbeschouwelijk bontgekleurde samenleving. Rudolf Otto en zijn beeld van het heilige staan centraal in deze rijke schakering. Otto inspireerde velen tot het beschrijven van hun relatie met de grootste geheimenis van ons bestaan en de uitingen daarvan in opvoeding, onderwijs, kunst, geloofsbeleving of levensovertuiging. Hun beschouwingen over het *mysterium tremendum & fascinans* met zijn vele nuanceringen zijn in dit boek gebundeld. Deze keuze vormt de opmaat tot de derde Nederlandse druk van Rudolf Otto's boek *Het heilige*. Met wetenschappelijke precisie en een fijnzinnig gevoel voor 'alles wat leeft en beeft' overuigt Rudolf Otto de lezer ervan dat hij de ontsluiering van het fascinerende maar ijzingwekkende mysterie met een gerust hart aan zijn gevoel kan overlaten. Dan wordt de ontmoeting met het heilige concreter en werpt het zijn vruchten af in de ontmoeting met de ander. In *Een wijze uit het westen* komen godsdienstwetenschappers en theologen, maar ook psychologen, pedagogen, psychiaters en literatoren aan het woord en laten een veelkleurig licht schijnen over het thema van het heilige. Deze veelkleurigheid maakt het denken en de centrale begrippen van Rudolf Otto toegankelijk. Zij plaatst het heilige, numineuze als een overkoepelend begrip boven de verschillende religies en levensovertuigingen.'

'Het kwetsbare leven' bevat een aantal documenten en artikelen over leven en werk van de briljante geleerde Louis Karl Rudolf Otto (1869-1937).

Otto was hoogleraar in de systematische theologie aan een aantal Duitse universiteiten, waaronder Marburg. Naast de theologie van Barth, die weinig of geen belevingsaspecten toelaat, plaatst Otto de metafysische beleving die hij volledig erkent en nauwgezet beschrijft. Zijn standaardwerk is *Das Heilige* (1917), dat als misschien het beste theologische boek uit de 20e eeuw wordt beschouwd. Na dit boek heeft hij vele reizen naar Azië gemaakt om de godsdiensten daar te bestuderen. Hij hield vast aan zijn christelijk geloof, maar erkende de andere godsdiensten als gelijkwaardig. *Het heilige* komt volgens Otto niet uit de mens voort en veroorzaakt een numineuze ervaring, schrikwekkend zodanig dat een mens door huivering bevangen wordt, maar dit wel beleeft als een positieve ervaring. De naam ervoor is *mysterium tremendum*. Otto beschrijft het als verschijnsel, waarom hij tot de fenomenologen wordt gerekend. Wie *Das Heilige* nooit heeft gelezen, kan door dit boek toch

TITEL	*Een wijze uit het westen : beschouwingen over Rudolf Otto en het heilige* / [samenst., bew. en voorw.: Daniël Mok]
MEDEWERKER:	Daniël Mok (1950-)
JAAR:	2001
UITGEVER:	Amsterdam : De Appelbloesem Pers
REEKS:	Biografische kleinoden, ISSN 0924-6789 ; nr. 4; Fenomenologische bibliotheek
ANNOTATIE:	Met reg. Uitg. ter gelegenheid van de derde Nederlandse druk van Rudolf Otto's *Het Heilige*
OMVANG:	279 p
FORMAAT:	23 cm
ISBN:	90-70459-36-1
TREFWOORD DEPOT:	godsdienstfilosofie
TREFWOORD GOO:	Godsdienstfilosofie, *Das Heilige* (Otto), Het Heilige
TREFWOORD PERSOON:	Rudolf Otto (1869-1937)
BASISCLASSIFICATIE:	11.02 godsdienstfilosofie
AANVRAAGNUMMER:	2210563
UITLEENINDICATIE:	alleen ter inzage in de KB
AANVRAAGINFO:	alleen ter inzage in de KB
BESCHIKBAARHEID:	Aanvragen
AANVRAAGNUMMER:	NL 93 A 2002
UITLEENINDICATIE:	alleen ter inzage in de KB
AANVRAAGINFO:	De publicatie bevindt zich in één van de leeszalen; u kunt zelf het item uit de kast halen.

De genadereligie van India en het christendom . Religieuze overeenstemmingen / druk 1 *Overeenkomsten en verschillen in de oorsprong van godsdiensten;*
AUTEUR: Otto, R.; VERTALER: Scheepers, A. / Vogel, Joh. / J. Boulanger; EINDREDACTIE: D. Mok; UITG. *Uitgeverij Abraxas;* NUR-code:706,

NUR-omschrijving: *godsdienstwetenschap;* EAN 9789080730038
REEKS *Fenomenologische bibliotheek*, REEKS-NUMMER 4; BIBLIOGRAFISCHE DRUK: 1
VERSCHIJNINGSDATUM 07-04-2005
TAAL Nederlands; UITVOERING illustraties: Ja[1]
AANTAL BLZ.: 175; BINDWIJZE: Ingenaaid Boek

1 De illustraties zijn afkomstig uit de *Marburger religionskundliche Sammlung* van de Philipps-Universität.

D. Mok (samenst.), *Een wijze uit het Westen. Beschouwingen over Rudolf Otto en het heilige*

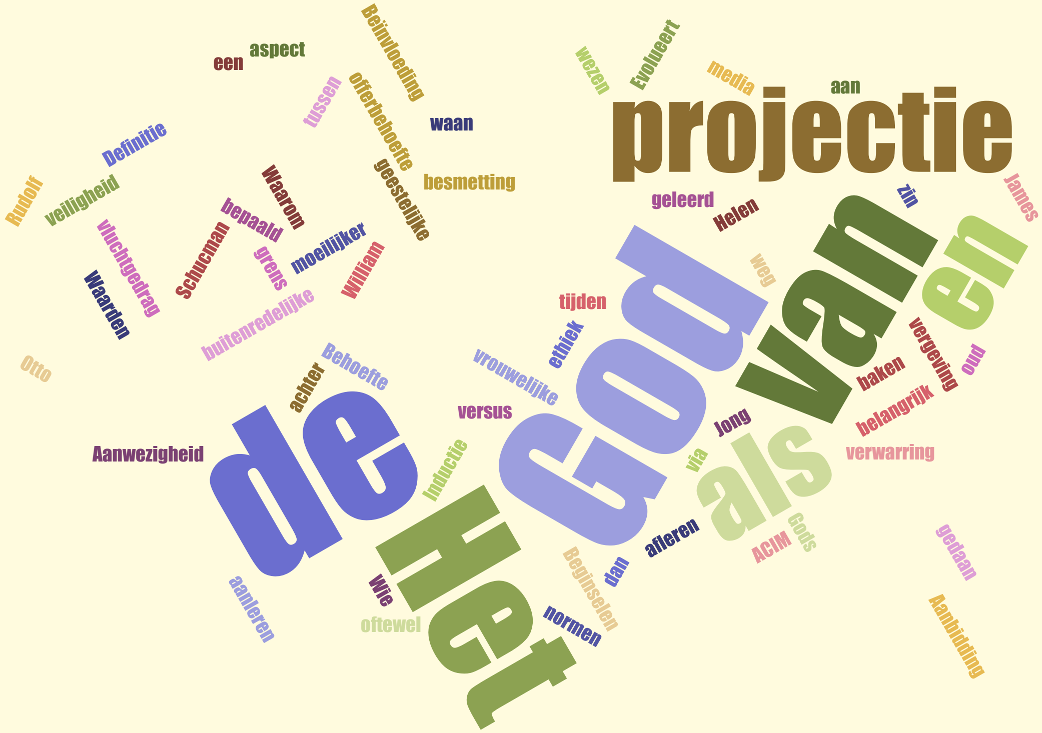
IN 1917 PUBLICEERDE DE LUTHERSE THEOLOOG EN GODSDIENSTWETENSCHAPPER RUDOLF OTTO † 1937) EEN BOEK, DAT GROTE INDRUK MAAKTE: *Das Heilige*. HET HEILIGE is de oorsprong van de onherleidbare religieuze aandrift van alle mensen. Het verschijnt hun niet door waarnemen of denken, maar als een overweldigend geheimenis dat tegelijk fascineert en huiveren doet.

In 1928 verscheen de eerste Nederlandse vertaling, van de hand van ds. J.W. Dippel. Van deze vertaling verscheen in 2002 een herziene uitgave. Naar aanleiding hiervan verscheen *Een wijze uit het Westen.*

Wie uit de ondertitel opmaakt, dat het in deze beschouwingen gaat om een recente wetenschappelijke evaluatie van Otto's monumentale werk, vergist zich: het eerste boek is een compilatie van uiteenlopende reacties die het boek vanaf het eerste begin in het Nederlandse taalgebied heeft opgeroepen. Een bonte stoet theologen, godsdienstwetenschappers, psychologen en opvoeders trekt voorbij: *H. IJ. Groenewegen, J. H. Bavinck, G. C. Berkhouwer, H. Kraemer, P.J. Roscam Abbing, H. Berkhof, W.J. Aalders, G. Quispel, D. H. Th. Vollenhoven, G. van der Leeuw, S. Vestdijk, F. Sierksma, Ph. A. Kohnstamm, J. Waardenburg, J. Weima, H. Mulisch*. Dichters worden aangehaald: *Tersteegen, Boutens, H. Roland Holst, Andreus, Vasalis*. Andere mystieken en denkers krijgen stem: *Johannes van het Kruis, Asclepios, Hermes Trismegistos, Spinoza, Buber, Heschel, Levinas.*

Het voorwoord van dit boek, bedoeld voor werkers in pastorale en geestelijke hulpverlening, studenten en met name godzoekers, suggereert dat Otto in deze tijd een 'vernieuwer van het christendom' kan zijn, omdat zijn 'koepelbegrip' van HET HEILIGE in een tijd waarin individu en samenleving uit elkaar vallen en de gevestigde kerken leeglopen mensen weer hij elkaar kan brengen. Immers, het geloof wordt losgepeld uit rationele beperkingen en dogmatische denkkaders. Een boeiende bloemlezing. En een merkwaardig boek.

drs. Jaap Faber

BEÏNVLOEDING

Rudolf Otto & Helen Schucman

WILLIAM JAMES

fiDefl hergeboortefl neemtfl infl James' werkfl eenfl centralefl plaats infl.

Once born/twice born, de 'jonge optimistische ziel/de oudere twijfelende ziel. De zieke ziel, de gespleten persoonlijkheid en het eenwordingsproces VRE 5, 6 *Lezingen* VI, VII VRE 6 *Lezing* VII, CHARLES RENOUVIER. DR. H. C. RÜMKE *Twijfel en geloof*, AMSTERDAM 1950 (W. I. O.: H. C. RÜMKE: *De psychologie van de twijfel*; G. VAN DER LEEUW: *De phaenomenologie van den twijfel*; G. SEVENSTER: *De twijfel in de bijbel*; W. J. AALDERS: *Twijfel en geloof*) AMSTERDAM 1950. DONALD CAPPS: *Men, Religion, and Melancholia*; JAMES, OTTO, JUNG AND ERIKSON, NEW HAVEN/LONDEN, 1997

WIE BEPAALD DE GRENS TUSSEN WAAN EN ZIN?

Juridisch-praktisch wordt de grens bepaald bij een bepaalde mate van overlast, gevaar en andere zo objectief mogelijk te bepalen bedreigingen van de afgesproken orde.

DEFINITIE VAN GOD

God is een personificatie of andere materialisatie van aan ons bekende aspecten van het mysterieuze. Het is een gecreëerd ijkpunt voor ethisch handelen en bij een religieus beleven ook een rechtvaardige en strenge, maar tevens koesterende en liefdevol en genadeschenkend WEZEN waarvoor veel verschillende namen zijn die als overeenkomst hebben, dat ze meestal met een hoofdletter worden geschreven en met respect worden uitgesproken.
Het vrouwelijke aspect van God Door de vermeende zuiverheid van Maria te materialiseren in de maagdelijke geboorte van haar zoon Joshua zijn in de katholieke Kerk liefde en seksualiteit gescheiden. De zuiverheid van Maria is omgezet in een taboe dat tot op heden zijn uitwerkingen heeft en daarmee interessant voor de twijfelachtige eer van Petrus als rots waarop de Kerk is gebouwd. Nog voor het kraaien zul jij mij drie maal verloochenen. Al moet ik met je sterven, ik zal nooit… *Matteüs 26/Lucas 23*.

SEKSUELE ONTHOUDING BEVORDERT HET RELIGIEUZE LEVEN. Dat de behoeften aan aardse geneugten tijdens *religieuze ontwikkeling* kan verminderen betekent niet dat seksuele onthouding het religieuze leven bevordert.[1] Zo uitgerijpt als A. Bodar en S. Sanders *c.s.* het religieuze pad kozen staat in contrast met wat William James *tweedehands geloof* noemt. Geloofsvertrouwen komt niet *per se* aanwaaien.
Hoewel het ons denkvermogen te boven gaat, maar om toch iets te kunnen zeggen, dat *Aarde de moeder & God de vader* zonder ingrepen van de mens, deze mens een liefdevol en tevens hardvochtig bestaan biedt. Met het ingrijpen van de mens is in deze paradox niets gewijzigd. Goddeloze elementen als afgunst, hebzucht hadden hun intrede al gedaan en met moeite orde wordt De orde verstoord die zich niet laat verstoren.

Moeder natuur en vader cultuur
Zelden was een huwelijk zo zuur:
Vader is een huistiran
en moeder ligt op sterven.
Hun mensenkinderen vechten zich dood
om wat zij nooit zullen erven.

HANS PLOMP

Maria Magdalena is het symbool. Na zo'n tweeduizend jaar wordt ze gerehabiliteerd. De *Greet Hofmanskwestie* draagt kenmerken van angsthazerij tegenover spirituele vrouwen, evenals de toon waarmee buitenbeentjes worden bejegend in de eigen gedachten. James kende veel bevlogen mensen met neurotische en zelfs pathologische trekjes. Wonderbaarlijk dat dit vooral religieuzen kwalijk wordt genomen. Direct na een kwalijke onthulling gaan de (Leidse) sociaalpsychologisten diagnosteren. Wat je ook over *Gods onkruid* kunt zeggen, *troost en baat wordt niet versmaad.*[2] Toch gegund? Er zijn authentieke en consequente vrouwen met een beeld van de 'andere kant' en worden als Maria Magdalena, verguisd om hun buitenredelijkheid. Greta Thunberg overkomt dat en Jozef van den Berg

1 Het is destructie als *Elke rier is in mem, mar net elke mem is in ko.* De middeleeuwse kerkcultuur was een *nepotistische pornocratie* waar vulgariteit samenging met verfijnde smaak. *De Kerk is in zichzelf onheilig, zij zit vol menselijke dwalingen en ijdelheden*, zegt kerktheoloog aan de RUG Arie Lekkerkerker en zo de filosoof: *Alle hemelse macht staat aan de kant van het recht*, en de therapeut weet: *Frustratie leidt tot excessief gedrag.*

2 Troos en weldaad word nie geminag nie. Komfort und Nutzen werden nicht verachtet, Treast en foardiel wurde net ferachte, Comfort e beneficio non sono disprezzati, Komfort og gavn foragtes ikke.

weerstaat dat. Is buitenredelijkheid geen belangrijkste aspect van vertrouwen? Religieus gevoel, ja en religieus verstand? Verbazing/verwondering komen na diskwalificatie/depreciatie. William James heeft in zijn klassieker *Vormen van religieuze ervaring* de 'Paradijsvogels' de revue laten passeren, soms licht ironisch, altijd kritisch, nimmer denigrerend.

EVOLUEERT GOD? *Waarom zou God niet evolueren?*

Als je niet religieus bent, maar je wilt het wel worden moet je ergens beginnen. Psychologiestudies worden vaak begonnen om inzicht te krijgen in het eigen wezen. Al snel wordt echter wel duidelijk dat je daarvoor toch een therapeut nodig hebt die je de nodige feedback kan geven bij het verkrijgen van dit zelfinzicht. Zodat je later zelf je cliënten onbevangen en met een zo hoogst haalbare graad van zuiverheid tegemoet kan treden in wederzijdse relatie.[1]
Om onbevangen al de boeken, getuigenissen etc. tegemoet te kunnen treden, is een zuiver gemoed een noodzakelijke competentie. Zeker, een onzuiver gemoed kan tot van alles in staat zijn en wellicht zelfs langs 'de waarheid' kunnen scheren die door haar uitvergrotingen tot inzichten bij de lezer kunnen leiden. Maar is de religieuze zoeker dat stadium – al naar vermogen – niet al voorbij?
Voor de religieusze in spe is de therapeut God. Sterker, óók God. Zoals het twijfelachtig is of het hindoeïsme in wezen wel een polytheïstische godsdienst is, zo kan je ook je vraagtekens zetten bij het monotheïstische gehalte van velen die zich christelijk geïnspireerd voelen.[2] Als het christendom Gods onkruid met wat egards zou hebben behandeld was het christendom als instituut nu net zo bont geschakeerd als het hindoeïsme altijd al is geweest.

1 Helen Schucman (*Psychiatric Institute of the Colombia-Presbyterian Medical Centre*): Psychotherapie, mits goed begrepen, onderwijst vergeving en helpt de patiënt deze te herkennen en aanvaarden. Door deze genezing wordt de therapeut, samen met hem vergeven. *Psychotherapie; Doel proces en praktijk*, Deventer 2000.

2 In het hindoeïsme is het kosmische goddelijke fenomeen brahman, in wezen ten diepste één zijn. 'Dat zijt gij', *Tat tvam asi*, jij bent ten diepste van hetzelfde fenomeen als het goddelijke, jij vloeit daaruit voort. Het het Caraïbisch en hindostaans hindoeïsme kent vele invloeden. De onbevlekte ontvangenis, deze schitterend gecomponeerde lit. beeldspraak, is bij een andere optiek een kosmisch orgasme. Biologische, seksuologische terminologieën waren de schrifstellers vreemd.

OM VAN ONGELOOF TOT GELOOF TE GERAKEN IS HOUVAST NODIG. Een punt in de oneindigheid zijn om je te kunnen oriënteren. Dwaallichten vliegen af en aan. De Christus, beter misschien de *Chrêstos*, de Boeddha – zijn ijkpunten hoe het ook ervaren wordt, intellectueel, gevoelsmatig of emotioneel. Een specifiek persoonlijke combinatie van drie menselijke drijfveren.
De filosoof sprak over de filosofie als over een ladder die boven aangeland zichzelf overbodig heeft gemaakt.
Vanuit de traditie tot iets komen. Vernieuwing vanuit de traditie. Daarzonder komt het uit de lucht vallen, ongeworteld met een gebrekkige structuur, chaotisch ogend en onrustig aanvoelend. Een van de vruchten van religieus beleven is innerlijke gemoedsrust.
Projecties verhullen het fenomeen Gods, of hoe je Het ook noemen wilt. Beter helemaal niet noemen, uiteindelijk weten we niet waarover we praten. Bij de eerste treden doemt een beeld op, een uitkomst van zinzicht.
Vele aanbieders op de markt van welzijn en geluk. De eigen traditie is het natuurlijk aangewezen uitgangspunt. Dat kan de humanistisch-joods/christelijke traditie zijn, waarvoor bij iedereen de nadrukken, vermengingen en verhoudingen weer anders liggen en het christelijke element een katholieke of protestantse toon kan hebben.
Doel is het hervinden van het contact met je bron, het ervaren van heelheid. Herstel van de eenheid, oftewel terug naar je oorspronkelijk visioen. De kwaliteit van je leven verbeteren – alleen daarom gaat het. Leven doe je met anderen. De levenskwaliteit van een ander verhogen kan door je eigen kwaliteit te verhogen. Jij kunt jezelf veranderen met onontbeerlijke feedback. De ander houdt je de spiegel voor. Je ziet jezelf nooit compleet. Behalve als je 'uittreedt', maar daar gaat het nu niet over.

HET WEZEN GODS ACHTER DE PROJECTIE *De offerbehoefte*
De offerbehoefte is de behoefte om je oorsprong te eren. Een gevoel van nederigheid tegenover je schepper en de behoefte om hem te behagen.

AANBIDDING ALS WEG

Je aanbidt het mysterieuze fenomeent wat je niet kent en waar je iets van verwacht dat te maken heeft met je oorsprong. Het is oppermachtig, je bent er aan onderworpen door moeilijk te doorgronden wetmatigheden. Dat maakt angstig. Het is huiveringwekkend en fascinerend. Als uit- of voortvloeisel van de bron draag je, in enige gradatie, dezelfde kenmerken. Is zelfkennis universele kennis?[1]

WAAROM IS VERGEVING BELANGRIJK?

Acim

Acim is voor het christendom wat het boeddhisme voor het hindoeïsme is; een praktische toespitsing en toepassing op de kern van de zaak.

AANWEZIGHEID VERSUS VLUCHTGEDRAG

Aandacht, aandachtgeven behoeft aanwezigheid. Minder leuk geachte dingen, aangelegenheden waarbij weerstand gevoeld wordt, worden soms met verminderde aandacht benaderd. In het boeddhistische gedachtegoed neemt deze kwestie een centrale plek in.

HET BUITENREDELIJKE

Waarden en normen: Ethiek

Waarden zijn de idealen waarvoor je stáát. Grote begrippen als vrijheid, recht op onderwijs, gelijkwaardigheid enzovoort. Normen zijn de wetten en regels die deze waarden moeten beschermen. Waarden komen niet voort uit de normen. Waarden komen voort uit de menselijke geest die humanistisch, joods-christelijk of anderszins gekleurd zijn. De inspiratiebronnen mogen van elkaar verwijderd zijn, de uiteindelijke opbrengst komt overeen: naastenliefde is hier het sleutelwoord.

BEHOEFTE AAN VEILIGHEID

Veiligheid en beschutting zoek je alleen in een onveilig ervaren wereld.[2] Sommige risico's koop je af; financiële onafhankelijkheid geeft een gevoel van vrijheid. Waar gaat het werkelijk om? Waar ben je bang voor? Welke gedachtes maken onzeker en angstig?

Vaak zijn het onbestemde gevoelens. De ene mens er gevoeliger voor dan de ander. Factoren, als aanleg en (op-)voeding spelen een rol. We willen net zo evenwichtig en besluitvaardig willen zijn als die ander die er wellicht net zo over denkt als jij? Onzekerheid, besluitloosheid, het 'eigenlijk ook niet weten', het komt allemaal voorbij.

INDUCTIE, OFTEWEL GEESTELIJKE BESMETTING VIA DE MEDIA

Besmettelijke ziektes in al hun details vertoond op de televisie leveren geen gevaar op voor de volksgezondheid. Maar hoe zit het met al die meningen die we dagelijks over ons uitgestort krijgen?

BEGINSELEN: EEN BAKEN IN TIJDEN VAN VERWARRING

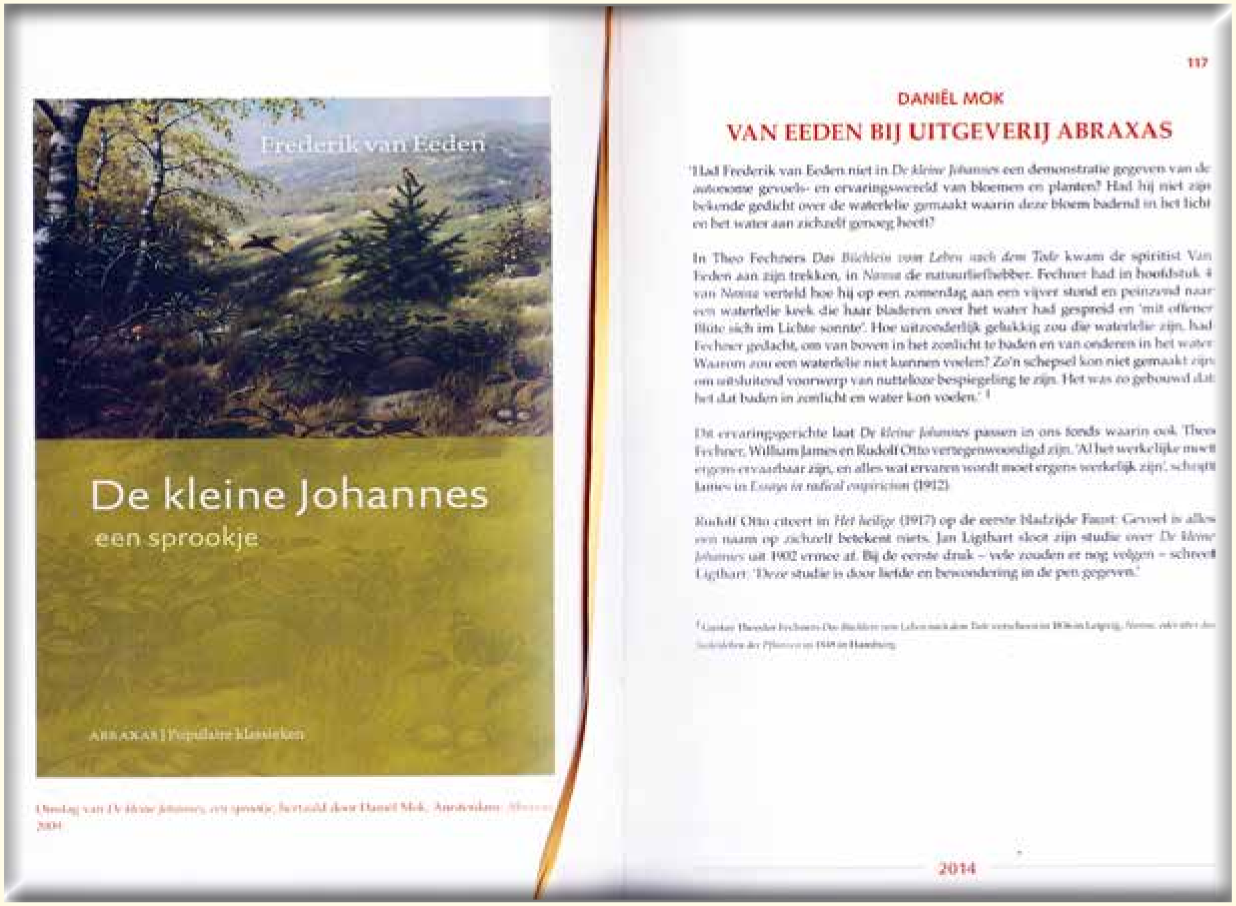
JONG GELEERD, OUD GEDAAN, AFLEREN IS MOEILIJKER DAN aanleren. Foutief aangeleerde motoriek is lastig te herstellen. Vaardigheden van schaatsen tot vaktechnische handelingen moeten er van het begin af aan goed worden ingeslepen. Foutieve handelingen moeten vanaf het begin de kop worden ingedrukt. De uitkomst van een technische handeling moet zonder meer voorspelbaar zijn en aan eenduidige eisen voldoen. Dit is anders bij het aanleren van vaardigheden zoals correct argumenteren, feedback confronteert je met de consequenties van je gedachtegangen en dwaalwegen zijn leerzaam. De geloofsgedachte die je meekrijgt is echter niet altijd afgestemd op de behoeftes en capaciteiten van het kind. Dan kom je op latere leeftijd tot de ontdekking dat er zaken je geest zijn ingeslepen die conflicteren met andere kwaliteiten. Waarden zoals vrijheid van meningsuiting, respect voor de ander, wat weer zijn consequenties kan hebben voor de mate waarin je van de vrije meningsuiting gebruik maakt, maar dit terzijde, zijn zo alom geaccepteerde waarden dat ze zonder meer kunnen worden aangeleerd. Eenduidigheid, zowel thuis als op school geeft de structuur die een gezonde basis vormt voor verdere eigen ontwikkeling.

1 belevenis kan, zoals Rudolf Otto het formuleerde, een *mysterim tremendum & facsinans*, een als het ware *acherontische* (afschuw inboezemende, Acharon is de onderwereld) huivering voelen.

2 Het kan een onbewuste of weggekeken ervaring zijn. Vergeving is de therapie.

‘VAN EEDEN BIJ UITGEVERIJ ABRAXAS

‘Had Frederik van Eeden niet in *De kleine Johannes* een demonstratie gegeven van de autonome gcvoels- en ervaringswereld van bloemen en planten? Had hij niet zijn bekende gedicht over de waterlelie gemaakt waarin deze bloem badend in het licht en het water aan zichzelf genoeg heeft?
In Theo Fechners *Das Büchlein vom Leben nach dem Tode* kwam de mysticus Van Eeden aan zijn trekken, in *Nanna* de natuurliefhebber. Fechner had in hoofdstuk 4 van Nanna verteld hoe hij op een zomerdag aan een vijver stond en peinzend naar een waterlelie keek die haar bladeren over het water had gespreid en *mit offener Blüte sich im Lichte sonnte*. Hoe uitzonderlijk gelukkig zou die waterlelie zijn, dacht Fechner, om van boven in het zonlicht te baden en van onderen in het water. Waarom zou een waterlelie niet kunnen voelen? Zo’n schepsel kon niet gemaakt zijn om uitsluitend voorwerp van nutteloze bespiegeling te zijn. Het was zo gebouwd dat het dat baden in zonlicht en water kon voelen.’[1]

'Had Frederik van Eeden niet in *De kleine Johannes* een demonstratie gegeven van de autonome gevoels- en ervaringswereld van bloemen en planten? Had hij niet zijn bekende gedicht over de waterlelie gemaakt waarin deze bloem badend in het licht en het water aan zichzelf genoeg heeft?

In Theo Fechners *Das Büchlein vom Leben nach dem Tode* kwam de spiritist Van Eeden aan zijn trekken, in *Nanna* de natuurliefhebber. Fechner had in hoofdstuk 4 van *Nanna* verteld hoe hij op een zomerdag aan een vijver stond en peinzend naar een waterlelie keek die haar bladeren over het water had gespreid en 'mit offener Blüte sich im Lichte sonnte'. Hoe uitzonderlijk gelukkig zou die waterlelie zijn, had Fechner gedacht, om van boven in het zonlicht te baden en van onderen in het water. Waarom zou een waterlelie niet kunnen voelen? Zo'n schepsel kon niet gemaakt zijn om uitsluitend voorwerp van nutteloze bespiegeling te zijn. Het was zo gebouwd dat het dat baden in zonlicht en water kon voelen.' [1]

Dit ervaringsgerichte laat *De kleine Johannes* passen in ons fonds waarin ook Theo Fechner, William James en Rudolf Otto vertegenwoordigd zijn. 'Al het werkelijke moet ergens ervaarbaar zijn, en alles wat ervaren wordt moet ergens werkelijk zijn', schrijft James in *Essays in radical empiricism* (1912).

Rudolf Otto citeert in *Het heilige* (1917) op de eerste bladzijde Faust: Gevoel is alles een naam op zichzelf betekent niets. Jan Ligthart sloot zijn studie over *De kleine Johannes* uit 1902 ermee af. Bij de eerste druk – vele zouden er nog volgen – schreef Ligthart: '*Deze studie is door liefde en bewondering in de pen gegeven.*'

1 Gustav Theodor Fechners *Das Büchlein vom Leben nach dem Tode* verscheen in 1836 in Leipzig, *Nanna, oder über das Seelenleben der Pflanzen*, in 1848 in Hamburg.

Het ervaringsgerichte laat ‹De kleine Johannes› passen in ons fonds waarin ook Theo Fechner, William James en Rudolf Otto vertegenwoordigd zijn.
Al het werkelijke moet ergens ervaarbaar zijn, en alles wat ervaren wordt moet ergens werkelijk zijn’, schrijft James in *Essays in radical empiricism* (1912).
Rudolf Otto citeert in *Het heilige* op bladzijde 1 Faust: *Gevoel is alles, een naam op zichzelf betekent niets*. Jan Ligthart besloot zijn studie over *De kleine Johannes* uit 1902 ermee. Bij de eerste druk, vele zouden nog volgen, schreef Ligthart: *Deze studie is door liefde en bewondering in de pen gegeven.*[1]

1 Daniël Mok: Van Eeden bij *Abraxas* U.M. in *Liber Amicorum 2014*, red. Francisca van Vloten, *De Factory* 2015

Frederik van Eeden Genootschap

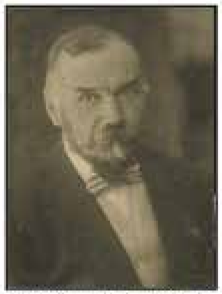
PERSBERICHT

HERINNERING IS EEN KOSTBARE GAVE

LIBER AMICORUM FREDERIK VAN EEDEN & FREDERIK VAN EEDEN-GENOOTSCHAP

Presentatie Liber Amicorum 2014/2015: zaterdag 11 april 2015 van 15.30 – 16.30 uur
Museumcafé van de Bijzondere Collecties van de UvA aan de Oude Turfmarkt in Amsterdam

Liber Amicorum 2014/2015

Frederik van Eeden (1860-1932)

Het Liber Amicorum verschijnt ter gelegenheid van het 80-jarige bestaan van het Frederik van Eeden-Genootschap in 2014. In dat jaar werden de bijdragen geschreven en verzameld. Zij komen zowel van leden van het Genootschap als van mensen die zich rechtstreeks of indirect met Van Eeden hebben beziggehouden. De presentatie heeft bijna op de dag af 85 jaar na de presentatie van het eerste Liber Amicorum (3 april 1930) voor Frederik van Eeden plaats. Het 'nieuwe' Liber Amicorum werd aangevuld met een selectie uit de bijdragen aan het 'oude' Liber Amicorum.

De redactie en samenstelling was in handen van Francisca van Vloten.
Het eerste exemplaar wordt aangeboden aan **Wim Brands** (VPRO Boeken).

De presentatie sluit aan op de Algemene Ledenvergadering 2015 van het Frederik van Eeden-Genootschap, die op 11 april 2015 van 14.30 tot 15.30 uur plaatsheeft in de Regentenzaal van de Bijzondere Collecties.

De Factory | 240 p. | ISBN/EAN: 978-90-811727-8-3 | € 34.

Noot voor de redacties: voor meer informatie en foto's: de voorzitter van het Frederik van Eeden-Genootschap Arnold van Houtum, E avhout30@gmail.com, M 06 543 67 534.

Dames en heren, IN 2014 WAS HET TACHTIG JAAR GELEDEN DAT HET FREDERIK VAN EEDEN-GENOOTSCHAP WERD OPGERICHT. NU, ANNO 2015, IS HET VIJFENTACHTIG JAAR GELEDEN DAT EEN INDRUKWEKKEND LIBER AMICORUM AAN FREDERIK VAN EEDEN WERD AANGEBODEN.

OP 3 APRIL 1930, zijn 70e verjaardag, kwamen vrienden en bekenden van '*de grijze dichter*' naar Walden om hem te feliciteren. Het huldigingscomité van 55 internationale bekenden wilde twee dingen. Een onbezorgde oude dag voor Van Eeden, dat wil zeggen financiële steun, en, omdat Van Eeden zich in later jaren vaak eenzaam, onbegrepen en niet gewaardeerd voelde, een vriendenboek. Beide zijn er gekomen. '*Daarom zonden wij een oproep naar vrienden in binnen- en buitenland*', aldus het comité. '*Van alle zijden kwamen stemmen van liefde, dankbaarheid en waardeering, van beroemdheden en onberoemdheden, van armen en rijken.*' Ruim honderd vrienden droegen aan dat boek bij. Ongeveer 500 woorden was de bedoeling, maar daar werd de hand mee gelicht; er waren uiteindelijk enkele lange en enkele korte bijdragen. Van Eeden komt daar in de eerste plaats naar voren als dichter, schrijver en denker en er is aandacht voor zijn pioniersactiviteiten en idealisme. Zijn rol als geneesheer en psychiater komt aan de orde; zijn veelzijdigheid wordt genoemd, en in dat kader ook de verdieping in mystiek en spiritisme en ten slotte zijn 'dwalen'.

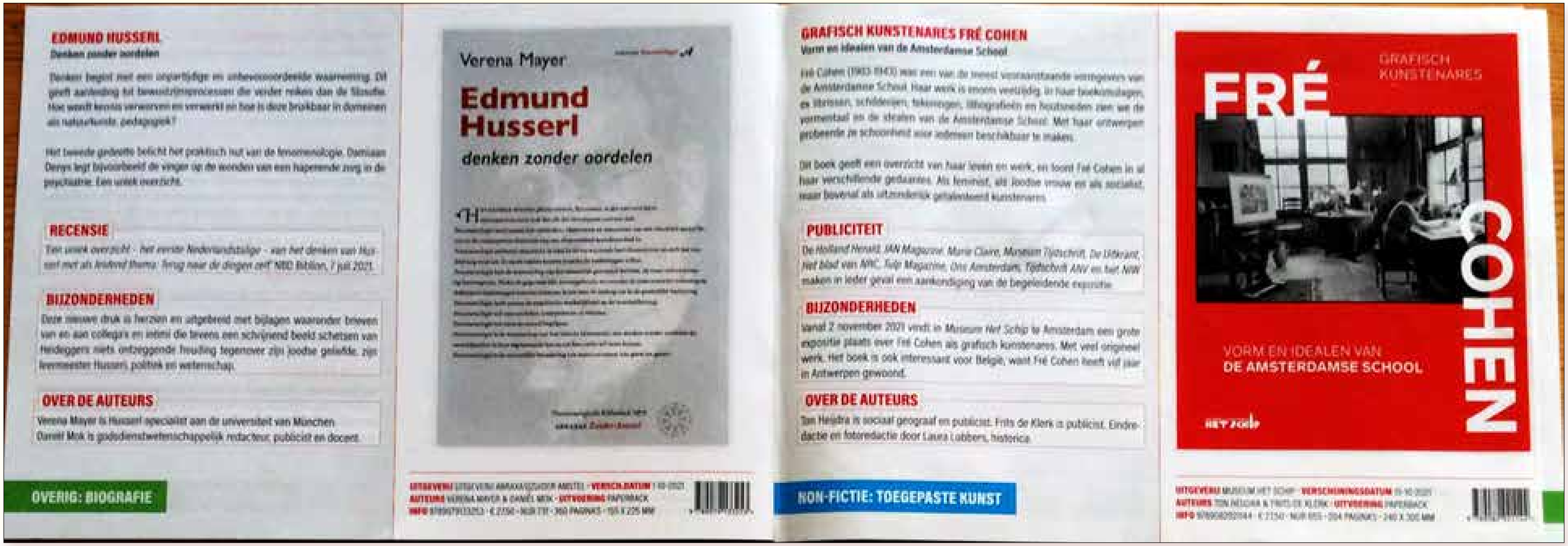
DIT *Liber Amicorum 2014/ 2015*, dat vandaag wordt aangeboden, verschijnt ter gelegenheid van het tachtigjarige bestaan van het *Genootschap*. Het telt zeventig bijdragen met een inleiding en een uitgeleide. Zesendertig van de bijdragen werden in 2014 aangeleverd. Er zijn persoonlijke bijdragen bij, van nazaten en familieleden en een deel komt voort uit studieachtergronden: de *Neerlandistiek* is prominent aanwezig. Ook nu is er aandacht voor Van Eeden als schrijver, denker en dichter, en ook als toneelschrijver. Walden, Van Eedens sociale bewogenheid en activiteiten krijgen een plaats. Allerlei aspecten uit de *Studies* komen aan bod, naast de *Redekunstige Grondslag van Verstandhouding* Van Eedens artikelen over schilderkunst, poëzie en spiritistische verschijnselen. Enkele bijdragen gaan in op de significa, de psychiatrie en het droomleven van Van Eeden. *Het Genootschap* zelf wordt ook niet vergeten; in 14 bijdragen speelt het een rol.

KORTOM, EEN GROTE VEELZIJDIGHEID is aanwezig in deze 36 bijdragen. Om Van Eeden ruimer in de tijd te bezien – vervolledigend en ter vergelijking – is de lijst aangevuld met 34 bijdragen uit het *Liber Amicorum 1930*. Een aantal getuigenissen uit dat boek viel meteen af vanwege de lengte. Van de korte zijn er een paar opgenomen die van mensen kwamen die belangrijk voor Van Eeden waren zoals *Sieg Freud*, *Else Otten* en *Rabindranath Tagore*. Van belang waren de persoonlijke getuigenissen die ons iets geven dat niet bekend was over Van Eeden. Zo komt *Herman Salomonson* met de herinnering aan de keren dat Van Eeden hem versteld liet staan zoals Van Eedens *lievelingswensch* voor een cadeau op zijn 60e verjaardag: een wit paard. Zulke details zijn vertederend – en dat is niet het eerste waar je bij Van Eeden aan denkt.

VAN EEDENS STREVEN NAAR EEN BETERE WERELD WORDT IN VELE ASPECTEN BELICHT, van *Walden* en de *Spoorwegstaking* van 1903 tot de *Forte-Kreis* en de *Significa*. Opvallend is dat Van Eeden zijn sociale ideeën in praktijk bracht. *Walden* mislukte en de totstandkoming van Forte-Kreis – een gezelschap van *Koninklijken van Geest* om de wereld te redden – werd in de kiem gesmoord door W.O. I. Van Eeden heeft geprobeerd de idealen van Forte-Kreis voort te zetten in de *Academie voor Hogere Wijsheid* in Amersfoort waaruit in 1916 onder meer de Internationale School voor Wijsbegeerte voortkwam.

Redekunstige grondslag van verstandhouding had Van Eeden al in 1897 gepubliceerd. Hij was er – net als Lady Welby, de grondlegsger van de *Significa* – van overtuigd dat *een gelukkige mensheid* niet kon worden verwezenlijkt zolang de mensen de beperktheid van hun geestelijk medium *de taal* niet beseften en elkaar daardoor niet begrepen. Voor Van Eeden had dat ook een vergaande sociale kant. Ook hier wilde hij de 'geneesheer van een zieke maatschappij' zijn.

TAAL EN NIET-TAAL zijn als communicatiemiddel de verbindende factoren. Muziek gaat rechtstreeks van hart tot hart; woorden zijn maar symbolen – en de dichter zit daar tussenin. Hij gebruikt woorden, maar tegelijkertijd de volledige expressieve kracht van zinnebeeld en geluid. Ritme.
...En het is nu eenmaal zo – schreef Van Eeden in de *Redekunstige grondslag* – dat over het hoogste en heiligste alleen mag en kan worden gesproken in poëzie, wie het anders probeert, bederft de taal en schendt het heiligste. Hoe Van Eedens poëzie wellicht direct tot het hart spreekt, het 'wezen' de 'schijn' vervangt, daarvan krijgen we straks een voorproefje bij monde van Simon Mulder.
Nu wil ik graag, en met veel plezier, het eerste exemplaar van het *Liber Amicorum 2014/2015* aanbieden aan Wim Brands. Ik citeer uit zijn gedicht *De jas* (1999): *Waar ga je heen?/Nergens heen./Dan gaan we dezelfde kant op.* – Om lang over na te denken... Maar nu hoop ik, Wim, dat je déze kant op wilt komen om het boek in ontvangst te nemen. Dank u wel.

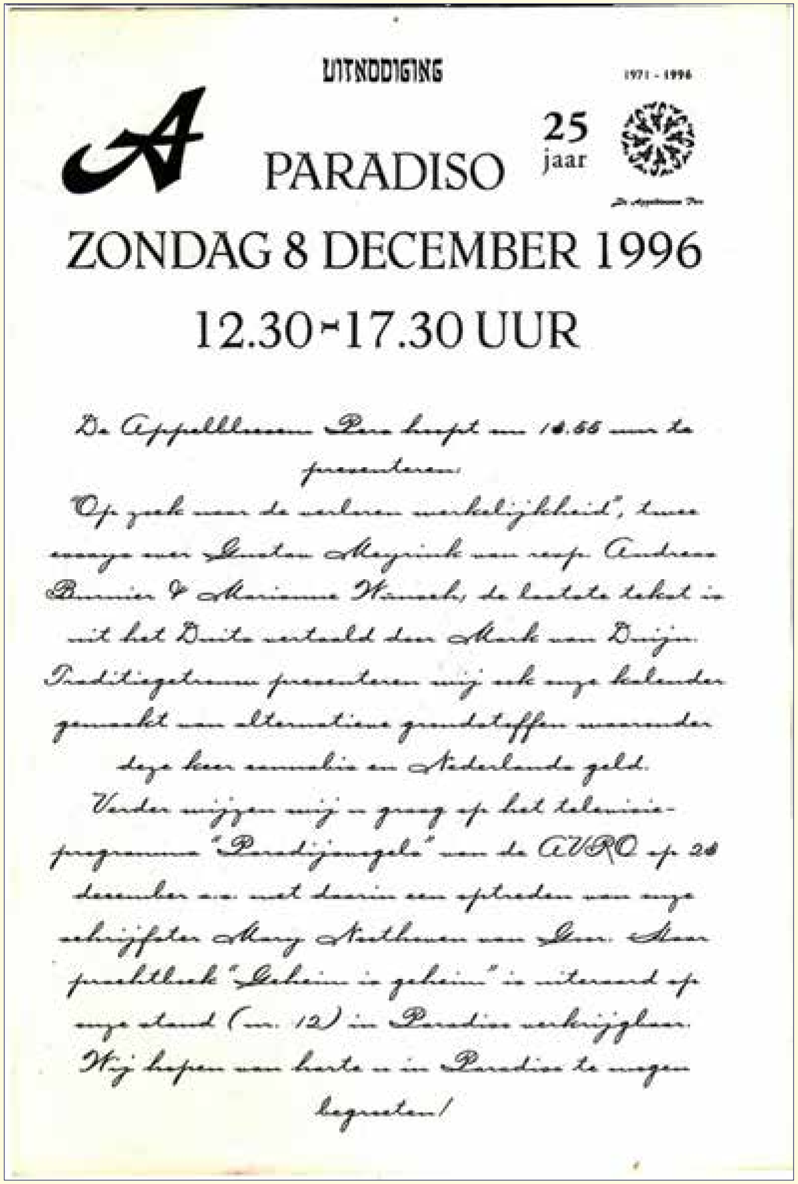

Het archief is ook een biografische reconstructie van de redacteur die als 16-jarige een aanstelling kreeg als 1e bediende bij Boek- & Kantoorboekhandel Jos. Bleijs met grote gebogen spiegelruit op de hoek van de Da Costakade en de De Clercqstraat. In 1969 kon ik door het eveneens ronde hoekraam het Maagdenhuis zien.
Daarna trad ik, op voorspraak van Rob van Gennep in dienst bij ‹N.V. A. Oosthoek's Uitg. My. & Kemink en Zns. Boekhandel› te Utrecht, Domstraat 1-3.

ETIKET: *Fré Cohen*

UITNODIGING

1971 - 1996

PARADISO

25 jaar

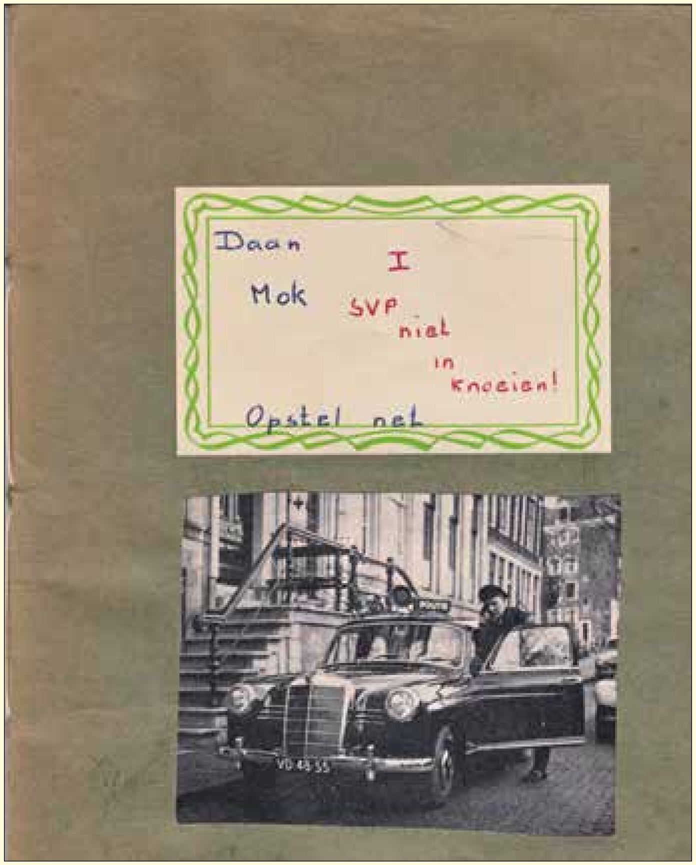
ZONDAG 8 DECEMBER 1996

12.30–17.30 UUR

De Appelbloesem Pers hoopt om 16.00 uur te presenteren:
"Op zoek naar de verloren werkelijkheid", twee essays over Gustav Meyrink van resp. Andreas Bernier & Marianne Wünsch; de laatste tekst is uit het Duits vertaald door Mark van Duijn.
Traditiegetrouw presenteren wij ook onze kalender gemaakt van alternatieve grondstoffen waaronder deze keer eenmalig en Nederlands geld.
Verder wijzen wij u graag op het televisieprogramma "Paradijsvogels" van de AVRO op 28 december a.s. met daarin een optreden van onze schrijfster Mary Nooteboom van Geer. Haar prachtboek "Geheim is geheim" is uiteraard op onze stand (nr. 12) in Paradiso verkrijgbaar.
Wij hopen van harte u in Paradiso te mogen begroeten!

ARCHIEF 'PARADISO'

BEURS VAN KLEINE UITGEVERS

ARCHIEF 'PERSONALIA'

HET IS ONDUIDELIJK MET WELKE STATUUR PAUL DAMEN DE 'GESCHIEDVERVALSING' VERBINDT MET RABBIJN VAN DER KAMP (*niw* 23). Wel is duidelijk dat Damen iets weglaat in zijn 'zwaar geschiedvervalsende mthe', namelijk dat álle Marokkaanse joden, in tegenstelling tot de andere landen die onder het *Vichy-regime* vielen, ongemoeid zijn gelaten. Mohammed V was nu eenmaal niet de Sultan van de Europese joden. Dat er in geschiedenis van Noordelijk Afrika ook stammenstrijd woedde tussen Joden en Arabieren mag zelfs niet *mutatis mutandis* in één ademtocht genoemd worden met het huidige venijn tussen de verschillende semitische groepen. Dat er na de oorlog een veilige haven is gecreeerd voor de overgebleven Joden op historisch grondgebied buiten Europa is geen geschiedvervalsing, net zo min dat in eerste instantie de Engelsen, c.q. de Europeanen, hun verantwoordelijk niet namen waardoor de eer van de aanwezige bevolking werd geschonden.

fiBehoed dan je tong voor het kwaad,
je lippen voor woorden van bedrog.
Mijd het kwade, doe wat goed is,
streef naar vrede, jaag die na. Psalmen 34:13-14

HET WAS IN EEN KLEINE OOST-EUROPEES STAD dat een man steeds kwaad sprak over de rabbijn. Op een dag kreeg hij spijt en vroeg de rabbijn om vergeving. Hij was bereid tot elke vorm van boetedoening. De rabbijn vroeg hem om een veren kussen open te snijden en de veertjes te verstrooien in de wind.
Toen hij dat gedaan had, keerde hij terug en vroeg: 'Ben ik nu vergeven?'
'Bijna, er is nog een klein dingetje, zoek de veertjes bij elkaar.'
'Maar dat is onmogelijk, de wind heeft ze overal naartoe geblazen'.
'Precies, hoewel je oprecht het slechte dat je gedaan hebt wilt rechtzetten, is het onmogelijk om de schade die je woorden hebben aangericht te herstellen'.
Deze anekdote is een les over kwaadsprekerij en laat de macht van het woord zien. De roddelaar staat in Syrië en doodt in Rome. Is het vermijden van roddel uit het klassieke rijtje van universele ethische geboden en verboden is verdwenen? Is kwaadsprekerij normaal geworden?

Het is mij onduidelijk met welke statuur Paul Damen in NIW 23 'geschiedvervalsing' verbindt met rabbijn Van der Kamp. Hij laat iets weg in zijn 'zwaar geschiedvervalsende mythe', namelijk dat álle Marokkaanse Joden, in tegenstelling tot die in andere landen die onder het Vichyregime vielen, ongemoeid zijn gelaten. Mohammed V was nu eenmaal niet de sultan van de Europese joden. Dat er in de geschiedenis van noordelijk Afrika ook een stammenstrijd woedde tussen Joden en Arabieren mag zelfs niet mutatis mutandis in één ademtocht genoemd worden met het huidige venijn tussen de verschillende semitische groepen. Dat er na de oorlog een veilige haven is gecreëerd voor de overgebleven Joden op historisch grondgebied buiten Europa is geen geschiedvervalsing, net zo min als dat in eerste instantie de Engelsen, c.q. de Europeanen, hun verantwoordelijkheid niet namen waardoor de eer van de aanwezige bevolking werd geschonden. 'Behoed dan je tong voor het kwaad, je lippen voor woorden van bedrog. Mijd het kwade, doe wat goed is, streef naar vrede, jaag die na' (Psalmen 34:13-14).

Hoe komt het dat het vermijden van roddel uit het klassieke rijtje van universele ethische geboden verdwenen lijkt en kwaadsprekerij bijna normaal geworden lijkt?

Daniël Mok, Amsterdam

MUSEUM ORIENTALIS
Een lezer stelt in Trouw van 2 juni dat *Museum Orientalis*, het voormalig *Bijbels Openluchtmuseum*, wél verkondigt, door de boodschap uit te dragen dat de monotheïstische religies dezelfde aartsvader hebben.
Lezer vergeet dat wat wij 'God' noemen voor moslims 'Allah' is. Hoe je het ook wendt of keert, zowel christendom als islam zijn varianten op het Jodendom. En de stelling dat geen enkele religie de waarheid in pacht heeft is van Joodse oorsprong. Daarentegen is de conclusie dat Jezus de enige weg en waarheid is wél een verkondiging. *Julia Boulanger Amsterdam*

Museum Orientalis
Een lezer stelt in Trouw van 2 juni dat Museum Orientalis, het voormalig Bijbels Openluchtmuseum, wél verkondigt, door de boodschap uit te dragen dat de monotheïstische religies dezelfde aartsvader hebben. Hij vergeet dat wat wij 'God' noemen voor moslims 'Allah' is. Hoe je het ook wendt of keert, zowel christendom als islam zijn varianten op het Jodendom. En de stelling dat geen enkele religie de waarheid in pacht heeft is van Joodse oorsprong. Daarentegen is de conclusie dat Jezus de enige weg en waarheid is wél een verkondiging.
Julia Boulanger Amsterdam

Om de religieuze vruchten

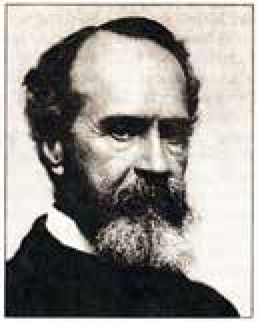
Trouw 27 5-2003

De Amerikaan William James (1842-1910), arts, psycholoog en filosoof, publiceerde verscheidene werken, maar geen ervan bracht hem zo langdurige faam als 'The Varieties of Religious Experience' (1902). Deze bundeling van een serie gastcolleges in Engeland (Gifford Lectures) zou een monument blijven van wat toen de 'godsdienstpsychologie' ging heten.

Volgens James, in de typisch pragmatische, Amerikaanse traditie, moest men godsdienst niet op zijn theoretische bedoelingen en uitgangspunten beoordelen maar op de vruchten. In één zin: *Not the roots but the fruits.*

In zijn 'Varieties' beschrijft James religieuze verschijnselen als bekering, heiligheid, mystiek, gebed maar ook de rol van godsdienst op het gelukkig en ongelukkig zijn van de mens.

William James was de broer van de Britse romanschrijver en essayist

William James

Henry James († 1916); beiden waren gezegend met een bijzonder schrijftalent. Menigeen roemt na honderd jaar de 'Varieties', om zijn mooie en heldere beschrijvingen en om het belang dat James in een rationalistische tijd hechtte aan de persoonlijke ervaring in het religieuze. Maar onderzoek en experimenten waar hij altijd zo voor pleitte, voerde James zelf nooit uit. Zo stelde hij dat een mens zonder religieuze ervaring nooit kan voldoen aan hoge morele eisen als die van liefdadigheid en heldendom. Hierin was hij het tegendeel van Nietzsche die meende dat godsdienst slechts dreef tot passieve gehoorzaamheid en een slavenmentaliteit.

Nog steeds is William James vooral in het Engelse taalgebied in ere, met een *Society*, een *Council*, een *Association*, een tijdschrift, websites, jaarlijkse essay-wedstrijden, *awards* en prijzen.

Van de 'Varieties' van William James verschijnt deze week een herziene Nederlandse vertaling: Vormen van de religieuze ervaring: een onderzoek naar het wezen van de mens. Bew. Daniël Mok, Uitg. Abraxas, ISBN 9080730025, 400 p., € 24,90

DE AMERIKAAN WILLIAM JAMES (1842-1910), arts, psycholoog en filosoof, publiceerde verschei-dene werken, maar geen ervan bracht hem zo langdurige faam als *The Varieties of Religious Experience* (1902). Deze bundeling van een serie gastcolleges in Engeland (*Gifford Lectures*) zou een monument blijven van wat toen de *godsdienstpsychologie* ging heten. Volgens James, in de typisch pragmatische, Amerikaanse traditie, moest men godsdienst niet op zijn theoretische bedoelingen en uitgangspunten beoordelen maar op de vruchten. In één zin: *Not the roots but the fruits.* In zijn *Varieties* beschrijft James religieuze verschijnselen als bekering, heiligheid, mys-tiek, gebed maar ook de rol van godsdienst op het gelukkig en ongelukkig zijn van de mens. William. James was de broer van de Britse romanschrijver en essayist William James Henry Ja-mes († 1916); beiden waren gezegend met een bijzonder schrijf talent. Menigeen roemt na hon-derd jaar de *Varieties*, om zijn mooie en heldere beschrijvingen en om het be- . lang dat James in een rationalistische tijd hechtte aan de persoonlijke ervaring in het religieuze. Maar onderzoek en experimenten waar hij altijd zo voor pleitte, voerde James zelf nooit uit. Zo stelde hij dat een mens zonder religieuze ervaring nooit kan voldoen aan hoge morele eisen als die van liefda-digheid en heldendom. Hierin was hij het tegendeel van Nietzsche die meende dat godsdienst slechts dreef tot passieve gehoorzaamheid en een slavenmentaliteit.
Nog steeds is William James vooral in het Engelse taalgebied in ere, met een *Society*, een *Counsel*, een *Association*, een tijdschrift, websites, jaarlijkse essay-wedstrijden, awards en prijzen.
Van de *Varieties* van William James verschijnt deze week een herziene Nederlandse vertaling: *Vormen van de religieuze ervaring; een onderzoek naar het wezen van de mens*. Bew. Daniël Mok.

LEZERSREACTIES VAN 3 EN 6 APRIL BEDISCUSSIËREN DE PREDCATEN HOOG- EN LAAG OPGELEID.

De woorden 'hoog'- en 'laagopgeleid' komen beide niet in het woordenboek voor, dus lastig bruikbaar als begripsdefinitie.

Dat medisch specialisten langdurig zijn opgeleid om daarna op hoog niveau te opereren is evident. Die duur heeft alles te maken met het gegeven dat er met mensen word gewerkt. Andere vaklieden hebben een kortere opleiding genoten en kunnen in de praktijk met vallen en opstaan uitgroeien tot 'hoogopgeleid'.
Opleidingspredicaten zeggen weinig.
Plastisch geformuleerd zou je kunnen stellen dat er zowel 'hoog-opgeleide kwakzalvers' bestaan als 'laagopgeleide genieën'.

Spreek niet over hoogopgeleid, maar 'theoretisch opgeleid'

met een praktische opleiding zich niet minder te voelen dan iemand met een theoretische opleiding. En vice versa natuurlijk. Dit kan taal doen met ons. Laten we ons daar meer bewust van zijn!
***Mireille Dirven** Molenhoek*

leid. Echter, ik sta vooral (praktisch) te opereren. Praktisch opgeleid? Theoretisch? Gewoon hoogopgeleid. Lang opgeleid maakt geenszins dat ik mij beter voel dan kort opgeleid.
***Erik van der Meij** Dronryp*

Kwakzalvers en genieën

Lezersreacties van 2 en 6 april bediscussiëren de predicaten hoog- en laagopgeleid. De woorden 'hoog-' en 'laagopgeleid' komen beide niet in het woordenboek voor en zijn dus lastig bruikbaar als begripsdefinitie. Opleidingspredicaten zeggen weinig. Je zou dus kunnen stellen dat er zowel 'hoogopgeleide kwakzalvers' bestaan als 'laagopgeleide genieën'.
***Daniël Mok** Amsterdam*

Het Apostolisch Genootschap

Dienstencentrum
Afdeling Communicatie

Postbus 118, 3740 AC Baarn

Uitgeverij Abraxas
Kinderdijkstraat 77
1079 GE AMSTERDAM

Betreft: verzoek tot publiceren
Ons kenmerk: COM/NT
Datum: 23 september 2008
Uw kenmerk:

Geachte mevrouw, mijnheer,

Namens Het Apostolisch Genootschap verzoek ik schriftelijke toestemming voor het publiceren van het in de bijlage genoemd citaat. Het Apostolisch Genootschap is een vrijzinnig en dynamisch kerkgenootschap met wortels in de joods-christelijke traditie, heeft geen enkel commercieel doel en is voor haar inkomsten geheel afhankelijk van de giften van de lidmaten (voor meer informatie over ons genootschap zie www.apgen.nl).

Het citaat wordt opgenomen in een voorgenomen publicatie, getiteld: 'Alom schepping, een literatuurstudie'. De schrijver van dit boek is dr. Willem Hirs, socioloog. Als gebruikelijk in een dergelijke studie is de bron van citaten vermeld.

Het gaat om een interne publicatie; primaire doelgroep zijn de ongeveer duizend leden die bij de geestelijke verzorging zijn betrokken. Zij worden langs deze weg attent gemaakt op externe literatuur, die overeenstemt met het apostolische gedachtegoed over de schepping. Wij verwachten dat langs deze weg het gebruik van die literatuur wordt bevorderd.

Graag verneem ik of wij toestemming krijgen om dit citaat te publiceren. Dit kan via ntimmer@apgen.nl.

Met vriendelijke groet,

Natascha Timmer
Coördinator auteursrecht

K.B. 8 7 5

6²

BIJLAGE *Noten* HET APOSTOLISCH GENOOTSCHAP

1 Hans Joachim Störig, *Geschiedenis van de filosofie* 1, Utrecht 1962 ¶ Etienne Vermeersch, *Historisch Overzicht van de Wijsbegeerte* ¶ 3 Karen Armstrong, *De grote transformatie*, Amsterdam 2005 ¶ 4 Karl Jaspers, *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*, 1949 ¶ 5 *25 Eeuwen oosterse filosofie*, Amsterdam 2003 ¶ 6 Ulrich Libbrecht, *Is God dood?* Tielt 2004 ¶ 7 Ulrich Libbrecht, *Oosterse filosofie, een inleiding*, Leuven 2002 ¶ 8 Yves Lambert, *Religion in Modernity as a New Axial Age*, 1999 ¶ 9 Norbert Elias, *Een essay over tijd*, De Gids 1974/75 ¶ 10 J. Sperna Weiland, *De mens in de filosofie van de twintigste eeuw*, 1999 ¶ 11 G. Vertogen, *Wetenschap is ook geloof, net als God*, 2006 ¶ 12 T. de Boer, De God

van de filosofen en de God van Pascal, Zoetermeer 1989.¶ 13 A. van de Beek, Schepping, de wereld als voorspel voor de eeuwigheid, 1996 ¶ 14 A. van den Beukel, De dingen hebben hun geheim, Baarn 1990¶ 15 L. Kolakowski, Bergson, een inleiding in zijn werk, 1985.¶ 16. Norbert Elias, *Een essay over tijd*, De Gids 1974/75 ¶ 17 Angela Roothaan, *Mag het ietsje meer zijn? In Iets geloven*, Kampen 2006 ¶ 19 M.W. Hengeveld, *De psychopathologie van Karl Jaspers: toen en nu, 2006)* ¶ 20 K. Jaspers, *Wijsgerig geloof*, Haarlem 1962 ¶ 21 Dirk Verhofstadt *De ontdekking van de wereld, Atlas*, 2005 ¶ 22 Hannah Arendt, *Vita Activa*, Den Haag 1994 ¶ 23 J.H. Nota, *Gabriel Marcel*, Baarn 1965.¶ 24 J. Sperna Weiland, De mens in de filosofie van de twintigste eeuw, 1999,¶ Maurice Merleau-Ponty, Phénoménologie de la perception, 1945.¶ 25 Machiel Karskens, Michel Foucaults anti-humanisme, Delft 2005.¶ 26 Emmanuel Levinas, Het menselijk gelaat, Amsterdam 2003¶ 27 N.F. de Pijper, Het gelaat van de ander, in: De Stroom, september 2006, .¶ 28 M. Stokhof, Taal en betekenis, een inleiding in de taalfilosofie, A'dam 2000.¶ 29 M.T. Vlaardingerbroek, Zoektocht naar God 2007¶ 30 S.J. Gould, Rocks of Ages, science and religion Londen 2001.¶ 31 Willem 8. Drees, Heelal, mens en God¶ 32 Palmyre Oomen, Tussen natuurwetenschap en theologie, 2005.¶ 33 D. Vat en M. Middel Intelligente Evolutie z.j.¶ 35 Willem B. Drees, Kan God de evolutietheorie overleven? 2000.¶ W. B. Drees, Van niets tot nu, een wetenschappelijke scheppingsvertelling, 1996.¶ 36 Willem B. Drees, Wat is religie? Wat is onmisbaar?, Kampen 2006.¶ 37 Jan Knol, En je zult spinazie eten, Aan tafel bij Spinoza, Amsterdam 2006.¶ 38 R. Ferwerda, Eén groot schouwtoneel, 2005.¶ 39 E. Schillebeekx, Jezus. Het verhaal van een levende, Bloemendaal 197540. H.M. Kuitert, Het algemeen betwijfeld christelijk geloof, een herziening, Baarn 1992.¶ 41. Antoine Verbij, 'Moraal is het beste middel tegen het kwaad' De woede van Susan Neiman, in:¶ Filosofie Magazine, april 2003.¶ 42. F. de Lange, Nog steeds: God, maar dan anders, 16 september 2005.¶ 43. Y. Aschkenasy e.a., Geliefd is de mens, Hilversum 1982.¶ 44. Nicholas Rescher, 'Process Philosophy', The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer¶ 2002 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL=¶ http://pi ato. sta nford. ed u/a rch ives/sum2002/entries/process-ph ilosoph y/.¶ 45. Palmyre Oomen, 'Doet God er toe? Een interpretatie van Whitehead als bijdrage aan een¶ theologie van Gods handelen', Inleidende woorden, uitgesproken op de openbare zitting ter¶ verdediging van haar proefschrift op 10-12-1998 op de Katholieke Universiteit Nijmegen;¶ http://home.tiscali.nl/~sttdc/jrq6 nr1 p1922.htm.¶ 46. Palmyre Oomen, Doet God ertoe? Een interpretatie van Whitehead als bijdrage aan een¶ theologie van Gods Handelen, uitgeverij Klement, Kampen 1998.¶ 47. Het gebruik van de tegenstelling onpersoonlijk/persoonlijk is mijns inziens een overbodige,¶ anthropocentrische toevoeging; vandaar de haakjes.¶ 48. Johan Goud, Het morgenrood wekken: over alledaags geloof en het andere van God, Derde ¶ J.H. van OosbreelezingJ 4 a ril 2002.¶ 49. H.M. Kuitert, Voor een tijd een plaats van God, Baarn 2002.¶ 50. J. Oegema, De toekomst der religie is begonnen, in: Trouw 19 maart 2005.¶ 51. Edith Brugmans, Morele sensibiliteit en katholiek denken, in: Cultuurfilosofie, Katholieke,¶ reformatorische, humanistische, islamitische en joodse reflecties over onze cultuur, o.r.v.¶ Edith Brugmans, Open Universiteit Nederland 2002.¶ 52. Alice Walker, The Tempte of my Familiar, New York, 1989. Nederlandse vertaling: De¶ tempel van mijn gezel, Amsterdam, 1989.¶ 53. E. de Jong, Geloven als verbeelding (1), De Stroom, nummer 1, 2006, pp 6-8.¶ *54. H.M. Kuitert, Hetzelfde anders zien, het christelijk geloof als verbeelding, Kampen 2005.¶ 55. A.D. Fokker, Om het zo te zeggen, religieus-humanistische essays over weten, geloven en¶ beleven, Uitgeverij DAMON 1998.¶ 56. ontleend aan de biografie door M. Dresden, H.A. Kramers, between tradition and revolution',¶ Springer Verlag 1987.¶ 57. verwijzing naar: Han Fortmann Als ziende de Onzienlijke. Een cultuurpsychologische studie over de¶ religieuze waarneming en de zogenaamde religieuze projectie, (2 dln), Gooi en Sticht, Hilversum,¶ 1974, in: Angela Roothaan, noot 17, p 106.¶ 58. H.C. Rümke, Karakter en aanleg in verband met het ongeloof, Kampen 2004, oorspronkelijk¶ 1939, pp 27-114.¶ 59. Marjoleine de Vos, Godsbeelden, vierde J.H. van Oosbreelezing, gehouden op 5 april 2003 te¶ Hilversum.¶ 60. W.M. Vlaardingerbroek, Is uw godsbeeld ook zo veranderd?, in: De Stroom, augustus 2004,¶ pp 51-53.¶ 61. William James, Vormen van religieuze ervaring, een onderzoek naar het wezen van de mens,¶ (oorspronkelijk verschenen onder de titel: The varieties of religious experience; a study in ,¶ human nature, 1902), uitgeverij Abraxas, Amsterdam 2003¶ 62. Wouter Hanegraaff, New Age Re/igion and Western Culture. Esotericism in the Mirror of¶ Secular Thought, Utrecht 2006.*¶ 64. Het gaat ook voorbij aan het apostolisch adagium dat op individueel niveau de religieuze¶ ervaring te respecteren is zolang men met zijn opvattingen anderen niet tegen elkaar opzet of¶ kwetst.¶ 65. Sjoerd de Jong, De kosmische knuffelcultuur van New Age, website NRC 2006.¶ 66. Fritjof Capra, The Tao of Physics, Shambala Publications, Ine, Boston Massachusetts 1975,¶ maar zie ook The Web of Life, 1997.¶ 67. Ilya Prigogine en Isabelle Stengers, Orde uit Chaos, Bert Bakker 1984.¶ 68. Ervin Laszlo, Bezielde Kosmos, Ankh Hermes bv 2005.¶ 69. G. Steiner, Grammatica van de schepping, Amsterdam 2002 ¶ 70 P. Van Bortel, *Het geweld van de laatste woorden, Filosofie in de marge van de gezondheidsethiek*, Amsterdam 2004 ¶71 Het Apostolisch Genootschap, *Oneindige schepping, cantate*, Baarn 1994 ¶ 72 Hersteld Apostolische Gemeente, *Wording en ontplooiing, cantate*, Amsterdam 1951 ¶ 73 Het Apostolisch Genootschap, Voorlopige liederenbundel, Amsterdam 1953 ¶ 74 *Idem*, № 28 *Wij strijden voor Gods ideaal* 1953 ¶ 75. idem, nr. 6 Leven naar Uw liefdesraad, 1953 ¶ 76 *Idem*, № 54 *Roept het uit!*, Amsterdam 1953 ¶ 77 H. Boer, *De zegen van de twijfel*, Het Apostolisch Genootschap 1976 ¶ 78 B.L. Brand *Van wederkomstverwachting tot werk in de wereld*, Baarn 2000 ¶ 79 J. Bremmer, *Van Zendelingen, Zuilen en Zapreligie*, 2005 ¶ 80 Het Apostolisch Genootschap *Liederen in het licht van deze tijd*, Baarn 1993 ¶ 81. E. Niessen, *Aantekeningen over God, schepping, evolutie en de plaats van de mens in het geheel*, 1993 ¶ 82 E. Niessen en L. van Westrenen, *Deel van het ondeelbare geheel*, 1996.¶ Apostolisch Genootschap, Baarn 2001.¶ 84. Het Apostolisch Genootschap, Basistekst: Essenties van het apostolisch zijn, interne uitgave,¶ Baarn 2003.¶ 85. Het Apostolisch Genootschap, Apostolisch gods- en mensbeeld, vouwblad, Baarn 2004.¶ 86. Het Apostolisch Genootschap, Statuten, Baarn 1997.¶ ¶

Het Apostolisch Genootschap

Uitgeverij Abraxas
Kinderdijkstraat 77
1079 GE AMSTERDAM

Geachte mevrouw, mijnheer,

Enkele weken geleden heb ik toestemming gevraagd om bijgevoegd citaat te laten publiceren.

Het genoemde citaat worden opgenomen in een voorgenomen publicatie, getiteld: 'Atom schepping, een literatuurstudie'. De schrijver van dit boek is dr. Willem Hirs, socioloog. Als gebruikelijk in een dergelijke studie is de bron van citaten vermeld.

Het boek is bijna klaar en kan naar de drukker maar tot op heden heb ik nog geen reactie van u ontvangen. Indien ik binnen twee weken geen antwoord van u ontvangen heb, ga ik ervan uit dat het akkoord is.

Met vriendelijke groet,

Natascha Timmer

ERICA JONG *Seducing the demon: writing for my life* New York 2006
fiHet verleiden van de demon; Mijn leven als schrijfter Amsterdam 2006

ERICA JONG

'Zebra,' zegt hij, en tilt de wagon met de zebra op die als een duveltje uit een doosje komt.
'Ga-raf,' zegt hij met een blik op de wagon met de grote giraf.
Hij benoemt de dieren en laat de wagons dan met groot genoegen op de grond vallen. Ik heb de wagons nog niet aan elkaar geschakeld of hij pakt ze op en gooit ze over de vloer.
'Goud,' zegt hij over de wagon met de goudkleurige vracht.
'Appels,' zegt hij over de boomgaardwagon vol fruit. En vervolgens zet hij zijn tanden in de plastic appels alsof hij me wil duidelijk maken dat hij weet wat het zijn.
'Tsjoeketsjoek trein!' gilt hij triomfantelijk en hij laat de rode locomotief vallen, die blijft doorsnorren, ook al ligt hij als een tor op zijn rug.
'Klaar,' stelt hij vast als hij de wagons die ik zo netjes heb samengevoegd door elkaar heeft gegooid.
De liefde voor woorden zit in zijn genen. Ik denk dat het verhaal nog lang niet uit is.

VERANTWOORDING

Delen uit dit boek zijn eerder verschenen in *The New York Times Book Review* en *The Writer*.
Met oneindige dank aan Ken Siman, die weet waarom.

Foto pag. 11: Poets & Writers, Inc © 1978 Tom Victor

Colette. *De zwerfster*. A.W. Bruna Uitgevers, Utrecht, 1962. Vertaling Jacoba van Velde
Dhammapada. *Wijsheid van de Boeddha*. Theosophical University Press Agency, Den Haag, 1985
FitzGerald, Edward. (strofe 1, 3-4) *'Rubáiyát' van Omar Kahyyám*. Ambo|Anthos uitgevers, Amsterdam, 1997. Vertaling © 1997 W. Blok
James, William. *Vormen van religieuze ervaring. Een onderzoek naar het wezen van de mens*. Uitgeverij Abraxas, Amsterdam, 2003. Vertaling © 2003 Daniël Mok
Lawrence, D.H. *Lady Chatterley's minnaar*. © 2003 Uitgeverij L.J. Veen, Amsterdam. Vertaald door J.A. Sandfort
Miller, Henry. *De kreeftskeerkring*. De Bezige Bij, Amsterdam, 1962. Vertaling John Vandenbergh
Neruda, Pablo. *Twintig liefdesgedichten en een wanhoopslied*. Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 1999. Vertaling © 1996 Barber van der Pol

BOEK BLAD

BESTGELEZEN NIEUWS

Abraxas geeft hertaling De kleine Johannes uit

PROEFABONNEMENT

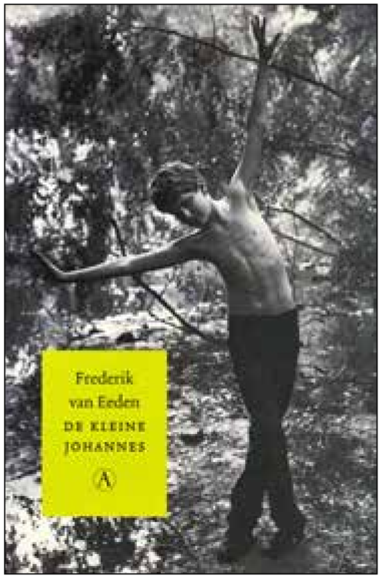
een eigenaardig, homo-erotisch omslag met daarop een jongetje van zo'n veertien jaar met een ontbloot bovenlijf. Johan Polak zou ongetwijfeld gezegd hebben: "schitterend voor boven mijn bed, maar niet als omslag voor een boek!"'

Uitgeverij Abraxas noemt zich een 'godsdienstfenomenologische uitgeverij'. 'Alle klassiekers die we uitgeven gaan over de religieuze ervaring', verklaart Mok. 'Wat gebeurt er nou in het gemoedsleven? In de godsdienstfenomenologie wordt er naar verschijnselen als helderziendheid, spontane genezingen en bijna-dood-ervaringen gekeken, en die worden opgeschreven zonder dat er direct conclusies aan verbonden worden. Bewijzen hebben we niet, maar wel getuigenissen die wetenschappelijk correct genoteerd zijn.'

Hoe past *De kleine Johannes* in dit specifieke fonds? 'Het boek eindigt met een visioen', zegt Mok. 'Twee maanden daarvoor had Frederik van Eeden zelf een visioen. Dat visioen wilde hij gebruiken in het boek. Collega's hebben het hem afgeraden, maar hij deed het toch. Een tijdgenoot van Frederik van Eeden en pedagoog Jan Ligthart heeft een studie gedaan naar *De kleine Johannes*, die we verkort als nawoord hebben opgenomen. Ook Ligthart had een zogenaamde numineuze ervaring. Daaruit blijkt ook de verbintenis met ons fonds' (*Wouter de Vries*)

ABRAXAS GEEFT HERTALING DE KLEINE JOHANNES UIT.
10 AUGUSTUS 2009 Wouter de Vries.

UITGEVERIJ ABRAXAS TE AMSTERDAM brengt op 25 augustus een herhaling van Frederik van Eeden's klassieker *De kleine Johannes* uit. 'Ik was al heel lang met de vertaling bezig', zegt uitgever Daniel Mok. 'Ik las het boek voor aan mijn kinderen. Maar 's avonds was ik er vaak te moe voor, waardoor de vertaling een tijd bleven liggen.' In NRC-*Handelsblad* van 14 maart 2009 formuleerde Elsbeth Etty het bezwaar dat *De kleine Johannes* wat taal en stijl betreft zo gedateerd is, dat het zelfs voor doorgewinterde Nederlanders nauwelijks te begrijpen valt'. Mok: 'Dat is nogal overdreven, maar daarmee gaf zij aan dat het boek voor een nieuw publiek wel lastig is, en het wordt veel gebruikt in boekverslagen omdat het een overzichtelijk werkje is. Wil je het voor het voor het nageslacht bewaren, dan moet er echt iets gebeuren, anders lezen straks alleen VWO'ers het nog maar.
'Twee jubilea vormden een andere reden om verder te werken aan de hertaling van *De kleine Johannes*. Op 3 april 2010 is het 150 jaar geleden dat Van Eeden werd geboren, en op 1 oktober 2010 is het 125 jaar geleden dat *De kleine Johannes* verscheen.

Tot nu toe stamde de modernste uitgave van *De kleine Johannes* van vlak na de Tweede Wereldoorlog, toen het verhaal in de moderne spelling werd gezet. 'Veel uitgevers hebben zich aan *De kleine Johannes* gewaagt', zegt Mok, en steeds weer met de oude typografie. Zo ook *Athenæum Polak & van Gennep*[1], en wel met een, omslag met daarop een beeldschoon jongetje met ontbloot bovenlijf. Johan Polak † zou vermoedelijk iets gebromd hebben als *schitterend voor boven mijn bed, maar niet als omslag voor een boek!*'[2]

'UITGEVERIJ ABRAXAS noemt zich een *godsdienstfenomenologische uitgeverij*. 'Alle klassiekers die we uitgeven gaan over de religieuze ervaring', verklaart Mok. 'Wat gebeurt er nou in het gemoedsleven? In de godsdienstfenomenologie wordt er naar verschijnselen als helderziendheid, spontane genezingen en bijna-dood-ervaringen gekeken, en die worden opgeschreven zonder dat er direct conclusies aan verbonden worden. Bewijzen zijn er niet, wel getuigenissen die wetenschappelijk correct genoteerd zijn.'
Hoe past *De kleine Johannes* in dit specifieke fonds? 'Het boek eindigt met een visioen', zegt Mok. 'Twee maanden daarvoor had Frederik van Eeden zelf een visioen. Dat visioen wilde hij gebruiken in het boek.
Collega's hebben het hem afgeraden, maar hij deed het toch. Een tijdgenoot van Frederik van Eeden, de pedagoog Jan Ligthart heeft een studie gedaan naar *De kleine Johannes*, die we verkort als nawoord hebben opgenomen. Ook Ligthart had een zogenaamde numineuze ervaring. Ook daaruit blijkt de verbintenis met ons fonds' (W. d.V.)

1 Inmiddels een imprint van Em. *Querido's Uitgeverij*, die het sinds 1932 als *Salamander* uitgaf.

2 Dr. Polak zou huiveren bij het aanzien van het binnenwerk en na het aanschouwen van de eerste zetfout op de 2e bladzijde van het verhaal als de *Golem* oprijzen om zijn afgrijzen te tonen ten burelen van *Singel 262*. Het boek is met stille trom uit het assortiment verwijderd, hoewel het niet is uitgesloten dat het archiefexemplaar bij J. *de Slegte* in de Kalversrtaat is aangeschaft. De omslagfoto is van Arthur Tress, *Mijn broer Adam in Central Park* (1985). Zoeken in KB/ OB-catalogus op het ISBN№ 9025311504 geeft geen eenduidig uitsluitsel.

1

BOEK BLAD

BEST GELEZEN - Uitgeverij

- Trouw start actie rondom 'doorbraakromans'
- Thille Dop en Hanneke Modderman starten kinderboekenfonds Luitingh-Sijthoff
- Uitgeverij 5 Publishers laat uit protest vaste prijs los
- Zeven mensen weg bij WPG België
- Luitingh-Sijthoff start met een fondslijn kinder- en jeugdboeken

PROEFABONNEMENT

Kennismaken met BOEKBLAD? Neem een voordelig **proefabonnement**. Voor slechts **26,50 euro** ontvangt u twee keer **BOEKBLAD Magazine** in de bus en heeft u twee maanden toegang tot alle onderdelen van de website. Klik hier om u aan te melden.

Uitgeverij Abraxas neemt Olive Press over

28 november 2014 Mandy den Engelsman 0 reacties

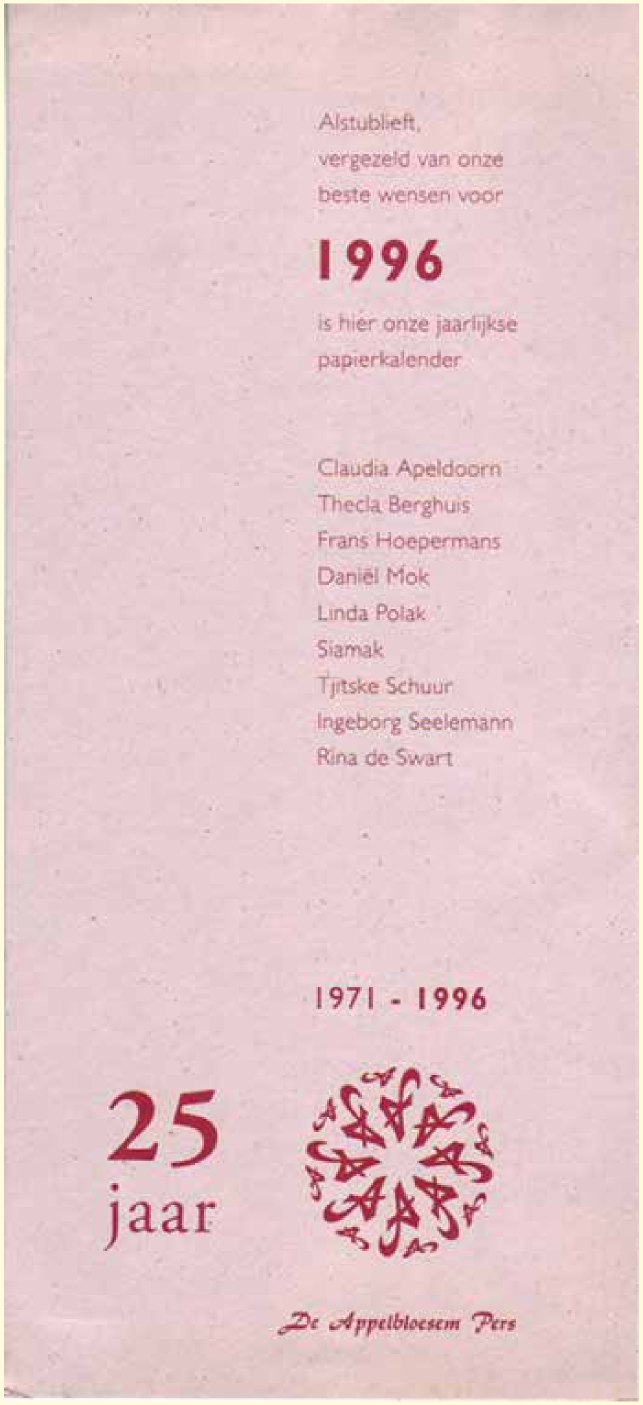
Uitgeverij Abraxas heeft per 1 november uitgeverij Olive Press overgenomen, en tot imprint gemaakt. Daniël Mok, eigenaar van Abraxas, vertelt dat er al langer gesprekken liepen over een samenvoeging, en dat hij blij is dat de krachten gebundeld kunnen worden.

'We hadden er al eerder over samenwerking gesproken', vertelt Mok. 'De distributiekosten zijn hoog voor kleine uitgeverijen en samenvoeging is kostenbesparend.' Mok kent Fred Scheepers van Olive Press al langer. Ze werkten veel samen, zo vertaalde Scheepers een aantal titels voor Abraxas. De overname is versneld nadat Scheepers een herseninfarct kreeg.

Met de overname haalt Abraxas volgens Mok een fonds met 'actuele en kwalitatief hoogwaardige boeken' binnen. 'De titels verkopen gestaag, het zijn inhoudelijke boeken en de woordenboeken die Olive Press uitgeeft, lopen goed.'

Olive Press is gespecialiseerd in oriëntalistiek en maakt drie soorten boeken: (populair-) wetenschappelijk, over Sanskriet en algemeen. 'Met het wetenschappelijke deel gaan wij door, maar het Sanskriet is lastig, daar kan ik niets aan toevoegen want daarvoor missen wij de kennis die Scheepers als gepromoveerd filosoof in huis had. De herdrukken van deze titels zullen dan ook ongewijzigd blijven' De andere boeken van Olive Press worden wel in de typografie van Abraxas uitgebracht en opnieuw gedrukt. De kleine oplages blijven via POD beschikbaar. 'Veel verandert er eigenlijk niet voor de Abraxas, ook wij maken voor de kleinere oplages gebruik van alternatieve productiemethodes en uiteraard ook e-Boeken. Het fonds is alleen uitgebreid naar zo'n vijftig boeken per jaar.'

N.B. Vijftig boeken per jaar klopt niet, dat aantal geldt voor het aantal titels van het gecombineerdee fonds.

Claudia Apeldoorn
DTP-PRÉPRESS

Thecla Berghuis
OFFSET

Frans Hoepermans
MONTAGE,
OFFSET

Daniël Mok
EXTERNE CON-
TACTEN

Linda Polak
DTP

Siamak Babol
GRAFISCHE
AFWERKING

Tjitske Schuur
OFFSET

Ingeborg Seelemann
GRAFISCH ONT-
WERP/PLANNING

Rina de Swart
GRAFISCHE
AFWERKING

Poëzie is de ouverture van de filosofie, vond De Boer

P.S. THEO DE BOER 1932-2021
HOOGLERAAR WIJSGERIGE ANTROPOLOGIE

THEO DE BOER STOND BEKEND ALS KENNER VAN HET WERK VAN DE LITOUWS-JOODS-FRANSE DENKER EMMANUEL LEVINAS.

Theo de Boer werd in 1968 hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam en de Vrije Universiteit. Daar trok hij een breed palet aan studenten aan, onder wie een aantal vrouwen die bij hem zouden promoveren; bij zijn emeritaat ontving hij een *liber amicorum* dat door louter vrouwen was gevuld.

De protestantse De Boer liet zich ook in de theologie niet onbetuigd. ‘Ondanks alle verwantschap tussen kunst en religie is er inderdaad één groot verschil: kunst is fictie, religie non-fictie.’ Hoe zich die verhouden, bediscussieerde hij in *Religie zonder God* (2013), met zijn oud-leerling Ger Groot.

Opmerkelijk was De Boers voorliefde om poëzie te betrekken bij zijn denkwerk. Volgens een van zijn andere leerlingen, Jaffe Vink, was hij daarmee in 1986 begonnen. Václav Havel had de Erasmusprijs toegekend gekregen, De Boer zou hem opzoeken, maar kwam niet door de Tsjechoslowaakse douane. Havel had een lezing voorbereid over een gedicht van een meisje onder het communisme. ‘Het is een gedicht dat veel te denken geeft’, aldus Havel, wat voor De Boer aanleiding was zich wijsgerig met poëzie bezig te gaan houden. Dat resulteerde dat in een serie gesprekken over poëzie met Peter Henk Steenhuis in *Trouw*, en de bundeling daarvan, *Denken over dichten* (2011).

Toch noemde De Boer zijn belangstelling voor poëzie ouder dan die voor filosofie. ‘In mijn puberteit’, zei hij, ‘heb ik een tijdlang alle gedichten die ik tegenkwam, opgeschreven in schriften die ik nog steeds bewaar’. De Boer zag de poëzie als de *ouverture* van de filosofie. ‘De dichter suggereert iets, hij roept een beeld op en zegt *kijk*. En de filosoof plaatst wat hij ziet in een horizon en probeert dat raamwerk bewust te maken.’

Theo de Boer werd 89 jaar oud.

Lodewijk Dros, *Trouw* 22-12-2021

OVER DE FOUTEN VAN BERNOULLI

'Drie jaar geleden was A heel gelukkig met een bonus van 20.000 dollar, maar sindsdien is A's salaris met 20 procent verhoogd en daarom heeft A een grotere bonus nodig om dezelfde utiliteit te krijgen.'

'Beide kandidaten zijn bereid het salaris te accepteren en zullen niet even tevreden zijn omdat hun referentiepunten verschillen. Op dit moment heeft Y een hoger salaris.'

'X spant een rechtszaak tegen Z aan voor alimentatie. X wilde zelf liever schikken en Z geeft de voorkeur aan een rechtszaak. X kan er alleen maar bij winnen en wil daarom geen risico's nemen. Daarentegen zijn voor Z alle opties ongunstig en kiest daarom voor risico.'

Ons Feilbare Denken (Thinking, Fast and Slow)
Daniel Kahneman Amsterdam 2011

‘VERVOLG’ OP PASCAL’S GOK EN DE WIL VAN WILLIAM JAMES (BLZ. 134)

HOE KUN JE KIEZEN TUSSEN WAARSCHIJNLIJKHEDEN? Simpele gokjes zijn voor beslissers zoiets als de fruitvlieg voor genetici. Keuzen met een gokkarakter betekenen dat de gevolgen van keuzen nooit zeker zijn. Elke belangrijke keuze die we in het leven maken, houdt een mate van onzekerheid in en daarom hopen beslissers dat de modelsituatie van toepassing zullen zijn op de problemen in het dagelijks leven.
De theorie van verwachte bruikbaarheid was geen psychologisch model; het was een keuzelogica, op basis van elementaire regels (axioma’s) van rationaliteit:
Als je liever een appel hebt dan een banaan, dan verkies je ook een kans van 10 % om een appel te winnen boven een kans van 10 procent om een banaan te winnen.
De wiskundige *John von Neumann*, een van de intellectuele reuzen van de twintigste eeuw, en de econoom *Oskar Morgenstern* hadden hun theorie van rationele keuze tussen gegokte alternatieven afgeleid uit een klein aantal axioma’s. Economen namen de theorie van verwachte utiliteit, c.q. winst over als een beschrijving van keuzen maken. De feiten waren in tegenspraak met de theorie van verwachte utiliteit. Sommige feiten waren al eerder waargenomen en enkele andere waren nieuw.
Het probleem lag in de sfeer van de psychofysica, het onderzoeksveld tussen geest en stof binnen het domein van filosofie en psychologie waarvoor Gustav Fechner de competenties bezat.[1] Er is is er een fysische hoeveelheid die kan variëren, zoals energie, frequentie etc. En er is een subjectieve ervaring van helderheid, toonhoogte of waarde. Variaties in de fysieke hoeveelheid brengen variaties tot stand in de intensiteit en kwaliteit van die ervaring. Fechner wilde achter de psychofysische wetmatigheden komen tussen de menselijke en fysieke waarneming. Hij stelt dat deze functie voor veel verschillende dimensies logaritmisch is, dat een toename van stimulusintensiteit met een gegeven factor altijd dezelfde toename

1 GUSTAV THEODOR FECHNER (1801-1887), medicus, later natuur- en scheikundige, richtte zich vanaf 1843 op losoe en psychologie. zie ook: *Das Büchlein vom Leben nach dem Tode*, Verlag der Ch. F. Grimmer’sche Buchhandlung, Dresden 1836.
 NUR 738 ISBN 978-90-79133-11-6

op de psychologische meetlat oplevert. Als een verhoging van de energie van een geluid van 10 tot 100 eenheden fysische energie de psychologische intensiteit met 4 eenheden doet toenemen, zal een verdere versterking van stimulusintensiteit van 100 naar 1000 de psychologische intensiteit eveneens met 4 eenheden doen toenemen.
Fechner wist dat hij niet als eerste zocht naar een functie die *psychologische intensiteit* in verband brengt met de *fysische grootte* van de stimulus.
In 1738 liep *Daniël Bernoulli*[1] op Fechners redenering vooruit en paste hij deze toe op de relatie tussen de gevoelswaarde of begeerlijkheid (*utiliteit*) en de materiële hoeveelheid. Hij baseerde zich op psychologisch inzicht in de utiliteit van rijkdom door een nieuwe benadering te presenteren voor de beoordeling van gokken, toen echt wel een dingetje voor de wiskundigen. Eerder werd ervan uitgegaan dat een gok een gewogen gemiddelde van de mogelijke uitkomsten is, waarbij elke uitkomst tegen haar waarschijnlijkheid wordt afgewogen. Bernoulli gaf aan dat dit niet de manier is waarop mensen een gok beoordelen. Hij observeerde dat de meesten afkerig waren van de kans op de slechtste uitkoms en kiezen voor zekerheid en zijn bereid om voor zekerheid de prijs te betalen.
Honderd jaar voor Fechner vond Bernoulli de *psychofysica* uit om deze afkeer van risico te verklaren: keuzen van mensen zijn niet gebaseerd op materiële waarden maar op de gevoelswaarde, hun utiliteiten. De theorie van Bernoulli gaat ervan uit dat mensen gelukkiger of ongelukkiger worden door de utiliteit van hun rijkdom. Hoe heeft een begrip dat kwetsbaar is voor evidente tegenvoorbeelden het zolang uitgehouden? Als een theorie geaccepteerd is en als hulpmiddel wordt gebruikt, is het moeilijk de fouten in die theorie op te merken. Voor een waarneming die niet lijkt te passen, zal een verklaring zijn die over het hoofd is gezien. Er is vertrouwen in de experts die de theorie geaccepteerd hebben. Veel geleerden hebben ooit aan zulke situaties gedacht en terloops opgemerkt dat deze verhalen niet sporen met de utiliteitstheorie. Maar toegeven dat de theorie tekortschoot omdat er geen rekening werd gehouden dat utiliteit afhankelijk is van de geschiedenis en niet van een bepaald moment.

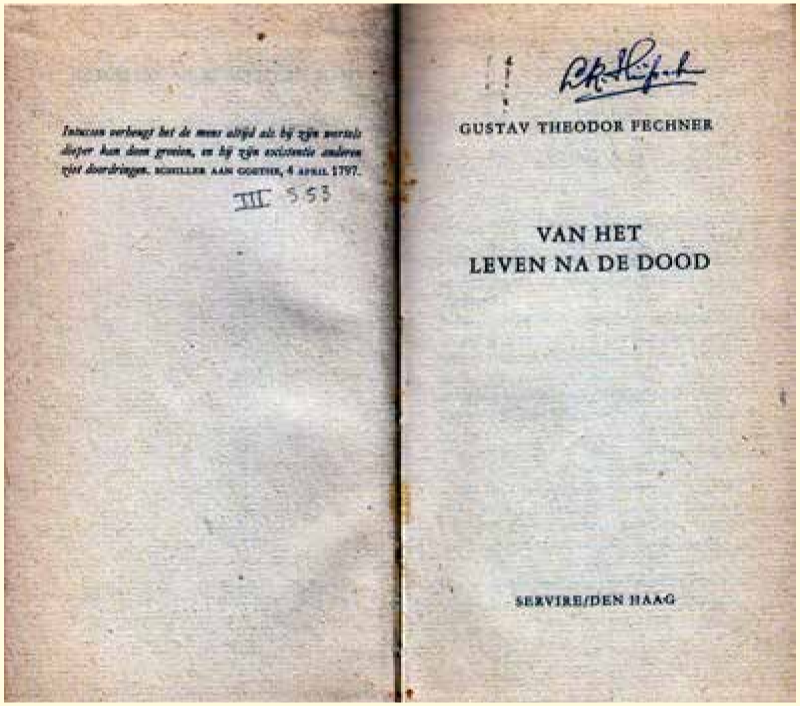
1

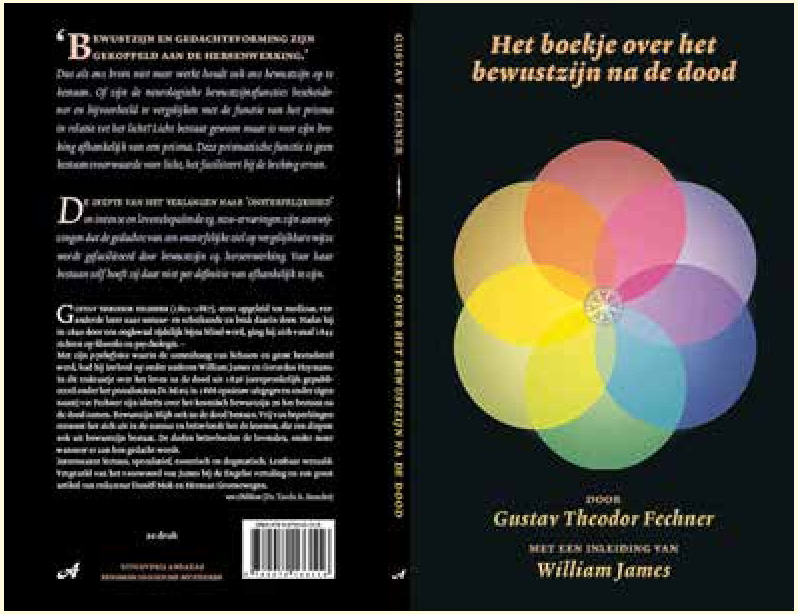
BEWUSTZIJN EN GEDACHTEVORMING ZIJN GEKOPPELD AAN DE HERSENWERKING.
Dus als ons brein niet meer werkt houdt ook ons bewustzijn op te bestaan. Of zijn de neurologische bewustzijnsfuncties bescheidener en bijvoorbeeld te vergelijken met de functie van het prisma in relatie tot het licht? Licht bestaat gewoon maar is voor zijn breking afhankelijk van een prisma. Deze prismatische functie is geen bestaansvoorwaarde voor licht, het faciliteert bij de breking ervan.
De diepte van het verlangen naar 'onsterfelijkheid' en intense en levensbepalende zg. BDE-ervaringen zijn aanwijzingen dat de gedachte van een onsterfelijke ziel op vergelijkbare wijze wordt gefaciliteerd door bewustzijn *cq.* hersenwerking. Voor haar bestaan zelf hoeft zij daar niet per definitie van afhankelijk te zijn.

'GUSTAV FECHNER, eerst opgeleid tot medicus, veranderde later naar natuur- en scheikunde en brak daarin door. Nadat hij in 1840 door een oogkwaal tijdelijk bijna blind werd, ging hij zich vanaf 1843 richten op filosofie en psychologie. – Met zijn psychofysica waarin de samenhang van lichaam en geest bestudeerd werd, had hij invloed op onder anderen *William James* en *Gerard Heymans*.
In dit traktaatje over het leven na de dood uit 1836 (oorspronkelijk gepubliceerd onder het pseudoniem *Dr. Mises*; in 1866 opnieuw uitgegeven onder eigen naam) vat Fechner zijn ideeën over het kosmisch bewustzijn en het bestaan na de dood samen. Bewustzijn blijft ook na de dood bestaan. Vrij van beperkingen stroomt het zich uit in de natuur en beïnvloedt het de kosmos, die ten diepste ook uit bewustzijn bestaat. De doden beïnvloeden de levenden, onder meer wanneer er aan hen gedacht wordt.
Interessante lectuur, speculatief, esoterisch en dogmatisch. Leesbaar vertaald. Vergezeld van het voorwoord van James bij de Engelse vertaling en een groot artikel van redacteur Daniël Mok en Herman Groenewegen.'

NBD/*Biblion* (Dr. Taede A. Smedes)

Gustav Fechner, *Het boekje over het bewustzijn na de dood*, Uitgeverij Abraxas, *Fenomenologische mystieken deel 2* door Gustav Theodor Fechner met een inleiding van William James, 2e druk 2014.

VOLGENS WILLIAM JAMES HEBBEN WE DE VERKEERDE VOLGORDE IN ONS HOOFD BIJ HET OPTREDEN VAN EEN EMOTIE:
Je wordt beledigd je, je wordt boos en gaat huilen, wordt rood of geeft diegene een schop. Ze werkt het niet volgens James. Hij draait de volgorde om: eerst is er de lichamelijke reactie daarna volgt pas het besef van emotie. Dus de emotie van boos worden bestaat niet zonder huilen, rood worden of slaan. Als er helemaa geen lichamelijke reactie is, is er dus ook geen emotie, Als we dus de lichamelijke kenmerken weghalen, blijft er niets van de woede over. Dat heeft een voordeel, want als we ons lichaam kunnen controleren, bijvoorbeeld door tot tien te tellen als we de woede voelen opkomen, kunnen we ook de emotie bedwingen. Andersom kan ook: je kan een emotie oproepen door de bijbehorende lichamelijke kenmerken te vertonen. Zo werkt lachtherapie:
als je met een groepje begint met nep-lachen, wordt het vanzelf echt lachen en word je vrolijk. Zo kunnen we onze emoties dus zelf beïnvloeden.
De fenomenologische benadering van Sartre ten slotte, werpt nog weer een andere blik op emoties. Volgens Sartre zijn emoties een manier om de werkelijkheid te ontvluchten, namelijk door de beleving van de werkelijkheid te veranderen. Flauwvallen is hier een voorbeeld van. Als je bijvoorbeeld heel bang bent, kun je zo de werkelijkheid en daarmee datgene waar je bang voor bent, tijdelijk uitschakelen. Maar ook gaan huilen in een situatie waarin je je machteloos voelt, verandert de beleving van de situatie, waardoor je voor jezelf een excuus hebt om niets te hoeven doen. Zelfs emoties zijn bij Sartre dus het gevolg van een keuze. Ook al is deze keuze dan misschien niet helemaal bewust, het is een manipulatie van de werkelijkheid en niet iets wat je overkomt en waarop je helemaal geen invloed hebt.[1]

1 COGITO; Ik *denk*, inleiding in de filosofie voor het onderwijs, 2007, *red.* E.A. Le Coultre.

De geniale, minutieuze natuurvorser met zijn scherp-critiës intellect (*Elemente der Psychophysik*) was een diep-religieuse, profetische natuur, (*Über das höchste Gut*) vol fantasie en humor.[1] Zijn tijdgenoten, ook zij die hem als een groot empirisch natuuronderzoeker eerden, hielden zijn *Nanna oder über das Seelenleben der Pflanzen*, zijn *Zend-Avesta oder über die Dinge des Himmels und des Jenseits* en zijn *Tagesansicht* voor werken van een fantast.
Zijn neiging tot mystiek, zijn studie van occulte verschijnselen als somnambulisme en spiritisme gaf de overwegend materialistisch georiënteerde fysici van zijn tijd, met hun mechanistische wereldbeschouwing, veel aanstoot. Onmiskenbaar was zijn lit. aanleg; in zijn jeugd had hij geaarzeld tussen de studie der exacte wetenschap en een letterkundige loopbaan3) hij schreef sprookjes, parabelen[2], lit. essays over Rückert en Heine, een bundeltje lyriek.[3] Verder kunstkritiek en een belangwekkend boek over experimentele schoonheidsleer (*Vorschule der Aesthetik*).[4]

1 ZIE zijn *Vergleichende Anatomie der Engel* en zijn satire *Panegyrikus der jetzigen Medizin und Naturgeschichte.*

2 ZIE o.a. *Tagesansicht* pag. 128.

3 VGL. Van Eeden's *Dagboek* II: 'Ik gevoel evenmin roeping mijn leven aan de litteratuur te wijden, vooral door mijn overtuiging, die exacte wetenschap veel hoger stelt.'

4 S. M. Noach in De Nieuwe *Taalgids*. Jaargang 27. J.B. Wolters, Groningen / Den Haag / Batavia 1932.
OPM. V.D. RED. Elders wordt verwezen naar *'Ik heb een reformatoaryske opvoeding genoten'* als repliek op 'goed gedaan' bij gedegen gesnuffel.

HET KENMERK VAN HET ARCHAÏSCHE DENKEN is het besef van de eenheid van al het bestaande, van het onwezenlijke van alle tegenstellingen. Dit eenheidsbesef is wellicht ontstaan uit een, bij de archaïsche mens aanwezig, *schouwen van de eenheid van het Al*. Dit schouwen ging vermoedelijk gepaard met een intens geluksgevoel en onbewust is er een terugverlangen naar het oorspronkelijke visioen.

Fechners filosofische hoofdwerk *Zend-Avista* is vernoemd naar het heilige boek van de oude Perzen, waarmee hij aangeeft zich te willen aansluiten bij het archaïsche denken. Hij betoogt dat wij als beschaafde mensen eigenlijk in een kunstmatige wereld leven.

Ook Bergson protesteert tegen de 'mechanisering' van het wereldbeeld waardoor de wereld iets zielloos wordt. Het verstand rukt de werkelijkheid uit elkaar en probeert daarna de afzonderlijke delen weer tot één geheel te smeden.

Fechner merkt op dat iedereen tijdens zijn gehele leven op zijn omgeving inwerkt. Hij doet dit al door het stofwisselingsproces. Verder vervaardigt de mens voorwerpen, spreekt met zijn medemensen en beïnvloedt hen daardoor. Misschien schrijft hij brieven en boeken waardoor hij ook mensen op grotere afstand beïnvloedt. Al deze werkingen nu zijn, archaïsch gesproken, met *mana* geladen.[1] Zij zijn dus niet zielloos, maar kunnen als centra van voortgezette werking worden gezien. Zo ontstaat een gecompliceerd geheel van werkingen. Het lichaam van de mens vormt als het ware het centrum van dit systeem; omgekeerd kan men dit systeem zien als een uitbreiding van het lichaam. Sommige schrijvers hebben dit een *Tatenleib* genoemd, omdat het door de daden van de mens gevormd is. Bij iemand, wiens daden de hele mensheid beïnvloeden, strekt dit *Tatenleib* zich over de geheIe planeet uit.

---

1 MANA: het bovenmenselijke, transcendente kracht, macht

UIT Fechner, *Bewußtzijn na de dood* p. 117 «Fenomenologische Mystieken» nr. 2, 2014[2]

GUSTAV THEODOR FECHNER; *Philosoph/Physiker/Psychologe Berlin 2002 [Pseudonym: Dr. Mises] 19.4.1801 - 18.11.1887; 1823 Privatdozent; 1834 Professor für Physik an der Universität in Leipzig; 1843 Professor für Naturphilosophie und Anthropologie an der Universität in Leipzig Korrespondierendes Mitglied : 25.3.1841 Arbeitsgebiete : Philosophie Physik Psychologie*

Fechner Biot, Jean Baptiste: *Lehrbuch der Experimental-Physik oder Erfahrungs-Naturlehre*. Durch Beschluss der Commission für den öffentlichen Unterricht als Lehrbuch in den öffentlichen Lehranstalten Frankreichs eingeführt. 2. Aufl. der dt. Bearb. Mit Hinzufügung der neuern und einheimischen Entdeckungen von Gustav Theodor Fechner.

Fechner *Repertorium der Experimentalphysik*, enthaltend eine vollständige Zusammenstellung der neuern Fortschritte dieser Wissenschaft. Als Supplement zu neuern Lehr- und Wörterbüchern der Physik. 1-3. Leipzig 1832

Fechner *Nanna oder über das Seelenleben der Pflanzen*. Leipzig 1848. XII,399 S.

Fechner *Ueber die mathematische Behandlung organischer Gestalten und Processe*. Leipzig 1849 in: *Berichte über die Verhandlungen der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig.*

Fechner *Ueber das Causalgesetz*. Leipzig 1849 in: *Berichte über die Verhandlungen der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig* (KSGDWZL).

Fechner *Ueber den Gang der Muskelübung*. Leipzig 1857 in: KSGDWZL.

Fechner *Beobachtungen, welche zu beweisen scheinen, daß durch die Uebung der Glieder der einen Seite die der andern zugleich mit geübt werden*. Leipzig 1858 in: KSGDWZL.

Fechner *Ueber ein psychophysisches Grundgesetz und dessen Beziehung zur Schätzung der Sterngrössen*. Leipzig 1859 in: *Abhandlungen der* KSGDWZL.

Fechner *Ueber ein psychophysisches Grundgesetz und dessen Beziehung zur Schätzung der Sterngrössen*. (Nachtrag). Leipzig 1859 in: Berichte über die Verhandlungen der KSGDWZL.

Fechner *Ueber die Contrastempfindung*. Leipzig 1860 in: KSGDWZL.

Fechner *Einige Bemerkungen gegen die Abhandlung Osann's Über Ergänzungsfarben* in der Würzburger naturwissenschaftlichen Zeitschrift. Bd 1. Leipzig 1860 in: KSGDWZL.

Fechner *Ueber die ungleiche Deutlichkeit des Gehörs auf linkem und rechtem Ohre*. Leipzig 1860 in: KSGDWZL.

Fechner *Ueber einige Verhältnisse des binocularen Sehens*. Leipzig 1860 in: KSGDWZL.

Fechner *Ueber die Correctionen bezüglich der Genauigkeitsbestimmung der Beobachtungen, der Bestimmung von Schwankungen meteorologischer Einzelwerthe um ihren Mittelwerth, und der psychophysischen Maßbestimmungen nach der Methode der Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig*. Leipzig 1861 in: KSGDWZL.

Fechner *Ueber den seitlichen Fenster- und Kerzenversuch*. Leipzig 1861 in: KSGDWZL.

Fechner *Ueber die Frage des psychophysischen Grundgesetzes mit Rücksicht auf Aubert's Versuche*. Leipzig 1864 in: KSGDWZL.

Fechner *Zur experimentellen Aesthetik*. 1. Leipzig 1871 in: KSGDWZL.

Fechner *Ueber den Ausgangswerth der kleinsten Abweichungssumme, dessen Bestimmung, Verwendung und Verallgemeinerung*. Leipzig 1874 in: Abhandlungen der KSGDWZL. Math.-phys. Classe II.

Fechner [Dr. Mises:] *Kleine Schriften*. Leipzig 1875. VIII, 560 S. 1998 B 305

Fechner *Erinnerungen an die letzten Tage der Odlehre und ihres Urhebers*. Leipzig 1876. Fechner *In Sachen der Psychophysik*. Leipzig 1877. VIII,219 S. Fe 9 350

Fechner Revision der Hauptpuncte der Psychophysik. Leipzig 1882. XII,426 S. Fe 9 346

Fechner *Ueber die Frage des Weber'schen Gesetzes und des Periodicitätsgesetzes im Gebiete des Zeitsinnes*. Leipzig 1887 in: *Abhandlungen der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig.*

Fechner *Ueber die Methode der richtigen und falschen Fälle in Anwendung auf die Massbestimmungen der Feinheit oder extensiven Empfindlichkeit des Raumsinnes*. Leipzig 1887 in: Abhandlungen der Königlich *Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig* (KSGDWZL). Fechner Chronologisches Verzeichniss der Werke und Abhandlungen Gustav Theodor Fechners. Leipzig: [um 1892]. S.337-346 (Sonderdr.) Ve 67 575 Kuntze, J. E.

Gustav Theodor Fechner [Dr. Mises]: *ein deutsches Gelehrtenleben*. Leipzig 1892.

Fechner Das Büchlein vom Leben nach dem Tode. 4. Aufl. Hamburg [u.a.] 1900.

Wundt, Wilhelm: *Gustav Theodor Fechner: Rede zur Feier seines hundertjährigen Geburtstages*. 1901.

Lasswitz, Kurd: *Gustav Theodor Fechner*. 2., verm. Aufl. Stuttgart 1902.

Liebe, Reinhard: *Fechners Metaphysik*. Greifswald 1903.

Lipps, G. F. *Zwei Briefe von Wilhelm Weber an G. Th. Fechner über das psyichische Maß*. Leipzig 1905 in:

Berichte über die Verhandlungen der KSGDWZL. Math.-phys. Classe. 57. S.388-395 Z 2824a-57
Fechner *Elemente der Psychophysik. 3.* unveränd. Aufl. *Mit Hinweisen auf des Verfassers spätere Arbeiten und einem chronologisch geordneten Verzeichnis seiner sämtlichen Schriften*,1907/1991
Fechner *Über die Seelenfrage: ein Gang durch die sichtbare Welt, um die unsichtbare zu finden. 2.* Aufl. besorgt von Eduard Spranger. Mit e. Geleitw. von Friedrich Paulsen. Hamburg [u.a.] 1907. XVI,239 S. 1993 B 467
Paulsen, Friedrich: *Gustav Theodor Fechner*. Berlin 1907 in: *Internationale Wochenschrift für Wissenschaft, Kunst und Technik*. 1. Sp.25-32; 55-64 Z 684-1
Lasswitz, Kurd: *Gustav Theodor Fechner*. 3., verb. Aufl. Stuttgart 1910. VIII,206 S.,Portr. (Frommans Klassiker der Philosophie. 1) 1960 B 1023
Wundt, Wilhelm: *Gustav Theodor Fechner: Rede zur Feier seines hundertjährigen Geburtstages: gehalten in der Aula der Universität Leipzig im Auftrage der Kgl. Sächs*. Gesellschaft der Wissenschaften am 11. Mai 1901. Leipzig 1913 in: Wundt: *e e sāt e*. S.254-343 [S.313-343: Beilage: Persönliche Erinnerungen]. Wu 48 655
Hall, Stanley *Die Begründer der modernen Psychologie. (Lotze, Fechner, Helmholtz, Wundt)*. Übers. u. mit Anm. versehen von R. Schmidt. Leipzig 1914. XXVIII,384 S. (*Wissen und Forschen. 7*) Ha 41 658
Lülmann, C. *Monismus und Christentum bei G. Th. Fechner. Mit drei Beilagen: Die Persönlichkeit Gottes im Lichte des christlichen Glaubens und der Pantheismus. Zur Frage nach der persönlichen Unsterblichkeit. Monismus und Christentum*. Berlin 1917. 88 S. 1995 B 1282
Fechner *Die Tagesansicht gegenüber der Nachtansicht*. 3. Aufl. Leipzig 1919. VI,274 S. Fe 9 3553
Fechner Zend-Avesta: Gedanken über Dinge des Himmels und des Jenseits vom Standpunkte der Naturbetrachtung. Frei bearb. u. verkürzt hrsg. von Max Fischer. Leipzig 1919. XI,294 S. (Der Dom. Bücher deutscher Mystik) 1957 B 20
Fechner *Zend-Avesta: Gedanken über Dinge des Himmels und des Jenseits vom Standpunkte der Naturbetrachtung*. Frei bearb. u. verkürzt hrsg. von Max Fischer. Leipzig 1922. XVI,293 S. (Der Dom. Bücher deutscher Mystik) Fe 9360
Adolph, Heinrich: *Die Weltanschauung Gustav Theodor Fechners*. Stuttgart 1923. XI,171 S., Portr. 1964
Fechner Das Grundgesetz des elektrischen Stromes. Drei Abhandlungen von Georg Simon Ohm (1825 und 1826) und Gustav Theodor Fechner (1829). Hrsg. von C. Piel. Leipzig 1938. 45 S.,Abb. (S.30-38: Fechner: *drei Versuchsreihen, welche die elektromotorische Kraft und die einzelnen Elemente des Leitungswiderstandes betreffen.*) (Ostwald's Klassiker der exakten Wissenschaften. 244) Oh 44 030
Hennemann, Gerhard: *Gustav Theodor Fechner (Pseudonym: Dr. Mises)*. Berlin 1961 in: Neue Deutsche Biographie. 5. S.37-38 4° Bi 53 270-5
Stevens, S. S.: *To Honor Fechner and repeal his law*. Washington 1961 in: *Science*. 133(1961)3445. S.80-86,Abb. Z 6044 f-133
Windelband, Wilhelm: *Gustav Theodor Fechner*. Berlin 1971 in: Allgemeine Deutsche Biographie. 55 (Neudr. der 1. Aufl. von 1910). S.756-763 1996 B 1142-55
Fechner *Vorschule der Aesthetik. 2 Bände in 1 Band. Beigebunden ist Zur experimentellen Aesthetik*. (Nachdr. d. Ausg. Leipzig 1925 und 1871.) Hildesheim [u.a.] 1978. 1998 B 447
Oelze, Berthold: *Gustav Theodor Fechner: Seele und Beseelung*. Münster [u.a.] 1989. 251 S. (Waxmann-Portrait) 1992 B 729 8
Fechner *Über die Seelenfrage: ein Gang durch die sichtbare Welt um die unsichtbare zu finden. 3., mit der 2. übereinstimmende Aufl*. Nachdr. d. Ausg. Leipzig 1928. Eschborn 1992. XIV,239 S. (ReprintLit. 44) 1993 B 46
Heidelberger, M: *Die innere Seite der Natur: Gustav Theodor Fechners wissenschaftlich- philosophische Weltaufassung*. Frankfurt am Main 1993. 457 S. Portr. (*Philosophische Abhandlungen. 60*) 1994 B 25
Scheerer, Eckardt: *Gustav Theodor Fechner und die Neurobiologie: 'Innere Psychophysik' und 'tierische Elektrizität'*. Berlin 1993 in: *Das Gehirn - Organ der Seele?* S.259-286 1993 B 1155
Schreier, Wolfgang: *Die drei Brüder Weber und Gustav Theodor Fechner - Untersuchungen zur medizinischen, Psycho- und technischen Physik*. Basel [u.a.] 1993 in: NTM. *Internationale Zeitschrift für Geschichte und Ethik der Naturwissenschaften, Technik und Medizin*. N.S. 1. S.111-116,Abb Z 669 p-NS 1
Arendt, Hans-Jürgen: *Gustav Theodor Fechner und sein Hauslexikon 1834 bis 1838. Ein Beitrag zur Fechner-Biographie und zur Geschichte der enzyklopädischen Literatur in Deutschland*. Hrsg. von der Gustav-Theodor-Fechner-Gesellschaft. Leipzig 1994. 93 S.,Abb. 1995 B 1297
Hörz, Herbert *Gustav Theodor Fechner*. Marburg (Lahn) 1994 in: Hörz: Physiologie und Kultur in der zweiten Hälfte des 19.Jahrhunderts: Briefe an Hermann von Helmholtz. S.137-154,Portr. 1994 B 1918
Lennig, Petra *Die Entwicklung des Grundkonzeptes der Psychophysik durch Gustav Fechner - eine spezielle Lösungsvariante des philosophisch tradierten Leib- Seele-Problems?* Basel [u.a.] 1994 in: NTM. *Internationale Zeitschrift für Geschichte und Ethik der Naturwissenschaften, Technik und Medizin*. N.S. 2. S.159-174,Abb Z 669 p-NS 2
Lennig, Petra *Von der Metaphysik zur Psychophysik: Gustav Fechner. Eine ergobiographische Studie*. Frankfurt a. M. [u.a.] 1994. 214 S.,Abb.,Portr. (*Beiträge zur Geschichte der Psychologie. 8*) 1994 B 902
Fechner *Über die physikalische und philosophische Atomenlehre*. Hrsg. von Ecke Bonk. (Neuausg., Nachdr. d. Ausg. Leipzig: Mendelsohn1864). Wien [u.a.] 1995. XV,282 S. (Kleine Bibliothek für das 21. Jahrhundert. 1) 1995 B 1259
Altmann, Irene: *Bibliographie Gustav Theodor Fechner*. Hrsg. von der Gustav-Theodor- Fechner-Gesellschaft e.V. Leipzig. Leipzig 1995. 115 S.,Abb.,Portr. 1995 B 971
Westphal, Christian: *Lotze und Fechner, induktive Metaphysik oder Metaphysik einer ganzheitlichen Natur?* Berlin [u.a.] 1995 in: *Interaktion zwischen Philosophie und empirischen Wissenschaften. S.225-238 (Philosophie und Geschichte der Wissenschaften. Studien und Quellen. 31)* 1995 B 787
Briese, Olaf *Von der Physik zur Metaphysik: Gustav Theodor Fechners naturphilosophische Gratwanderung*. Würzburg 1998 in: Briese: Konkurrenzen. S.147-1159 1999 B 372
Arendt, Hans-Jürgen: *Gustav Theodor Fechner: ein deutscher Naturwissenschaftler und Philosoph im 19. Jahrhundert*. Frankfurt am Main 1999. 285 S.,Abb.,Portr. (Daedalus. Europäisches Denken in deutscher Philosophie. 12) 2000 B 991
Bogard, Thomas: *Fechners Anfänge: satirisch bewältigter Skeptizismus*. Tübingen 1999 in: Bogard: *Immanentismus und konjunktives Denken*. S.165-176 (*Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur. 63*) 2001 B 336
Bogard, Thomas: *Kulturelles Erinnern als Erkenntnisparadigma: Fechner und Hemsterhuis*. Tübingen 1999 in: Bogard: Immanentismus und konjunktives Denken. S.193-207 (Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur. 63) 2001 B 336
Bogard, Thomas: *Vom Herbartianismus zur Experimentalästhetik Fechners: Die Macht der subjektiven Vorstellungswelten*. Tübingen 1999 in: Bogard: *Immanentismus und konjunktives Denken*. S.311-320 (*Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur. 63*) 2001 B 336 Die Literaturnachweise werden ständig ergänzt (Stand: 29.5.2002).[1]

1 Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften Akademiebibliothek

Boeken

17

Zonder emotie

Plusjes

Kind heeft behoefte aan regels en aan onvoorwaardelijke ouderliefde

Duidelijkheid biedt veiligheid

INHOUD

RUIMTE DOOR REGELS

DE kunst VAN OUDERLIEFDE

Nadat decennialang vrijheid en ruimte de sleutelwoorden leken te vormen in de visie op opvoeden, is er de laatste jaren een duidelijke kentering waar te nemen. De centrale boodschap in opvoedingsland lijkt nu vooral: 'Ouders, durf grenzen te stellen!' Meer dan ooit lijken pedagogen ervan overtuigd: duidelijkheid biedt veiligheid. En dat is wat kinderen nodig hebben.

Recent verschenen er drie boeken rond het thema *ouderschap en grenzen stellen*.
Het gaat om *Liefdevol opvoeden, een kunst,* geschreven door Eva Kessler, *De kunst van ouderliefd*e van Ross Campbell en *Ruimte door regels*, van Sarina Brons-van der Wekken.
Deze drie auteurs willen ouders een handreiking bieden in het stellen van regels en grenzen enerzijds en het opbouwen van een liefdevolle relatie anderzijds. Want dat die twee kunnen en moeten samengaan, daarover zijn de drie schrijvers het met elkaar eens. Brons en Campbell schrijven vanuit een christelijke perspectief; bij Kessler ontbreekt dat. De auteurs hebben een aantal gemeenschappelijke uitgangspunten.

Logica

1. Allereerst de vooronderstelling dat kinderen per definitie grenzen zoeken en vervolgens proberen die te overschrijden. Een kind verwijten dat het grenzen opzoekt is zoiets als het kind verwijten dat het kind is. Door het testen van die grenzen proberen kinderen te ontdekken welke waarden en normen van ouders echt en belangrijk zijn.
2. Het tweede uitgangspunt dat de auteurs gemeen hebben is de overtuiging van de noodzaak dat ouders. grenzen daadwerkelijk stellen. Grenzen bieden rust, bescherming, houvast en veiligheid.
3. In de derde plaats roepen de auteurs de ouders op zich in te spannen om de kinderlijke logica te ontdekken. Veel ouders redeneren vanuit hun volwassenheid richting de kinderen. Ouders gaan er dan van uit dat kinderen wel hun beste beentje voor zullen zetten om de liefde van hun ouders te winnen. Het is echter zo dat kinderen juist de liefde van hlln ouders testen mét hun gedrag. Achter moeilijk en onhebbelijk gedra gaat steeds de vraag schuil: Houden jullie van mij? Daarom pleiten de auteurs ervoor dat wanneer een kind zich misdraagt, ouders zich afvragen: Wat heeft dit kind nodig? Dit betekent dus dat zij niet reageren vanuit boosheid of frustratie.
4. In de vierde plaats roepen de auteurs ouders ertoe op te accepteren dat conflicten bij het opvoeden horen. Immers, bij het zogenaamde grensverkeer – daar waar ouders grenzen stellen en kinderen grenzen zoeken – ontstaan er gemakkelijk botsingen.
Wat voor kinderen een must is, namelijk dat zij grenzen geboden krijgen, kan voor ouders een last worden, namelijk een voedingsbron voor conflicten. En conflicten stroken niet met het beeld van een harmonieus en liefdevol gezinsleven, wat de meeste ouders voor ogen hebben.
Het is daarom niet verwonderlijk dat twee van de drie auteurs het woord *kunst* in de titel van hun boek hebben verwerkt. Het vereist blijkbaar nogal wat van ouders om grenzen op een goede =liefdevolle manier aan te geven.

Goed humeur

Over het inzetten van middelen om gezag te vestigen en discipline te handhaven lopen de meningen van de auteurs uiteen. Met name Kessler heeft hierin een afwijkende visie.
Zij laat in de ondertiteling van haar boek al doorschemeren wat zij onder de kunst van liefdevol opvoeden verstaat:
Op een zinvolle manier grenzen stellen en daarbij je goede humeur bewaren.
In haar inleiding laat zij weten wat zij bedoelt met 'een goed humeur': *Een stemming waarbij in de omgang met kinderen het positieve, vrolijke en bevestigende overheerst.*
In de daaropvolgende hoofdstukken werkt zij uit wat hiervoor nodig is. Om kinderen te begrijpen moeten ouders vooral invèsteren in het contact.
Wanneer kinderen het gevoel van contact met de ouders kwijt zijn of kwijt dreigen te raken, verliezen zij hun belangrijkste oriëntatiepunt en gaan zij contact uitlokken. Grensoverschrijdingen geven het kind de meeste kans op contact. Immers, een botsing is ook contact. De beste methode om kinderen grenzen bij te brengen is volgens Kessler het kind zelf laten ervaren wat de gevolgen van 'ongepast' handelen zijn, en dus niet via belonen en straffen het kind in de juiste richting sturen.
Straffen en belonen noemt Kessler *autoritaire methodes*: 'Wie straft of prijst heeft macht en kijkt vanuit de hoogte op het kind neer.'
Het alternatief dat Kessler aanreikt is een houding van waardering. Dus niet: 'Wat een mooie boom heb je getekend'. Betrek het kind in je belangstelling: *Hoe heb je dat eigenlijk gedaan, dat die boom zo mooi schittert?*
Het boek is geschreven vanuit een positief kindbeeld. Er wordt nergens gerefereerd aan de zondige neiging van het hart van zowel ouders als kinderen. Evenmin wordt gerept over de bevrijdende Bijbelse boodschap. Hier en daar is er wel een vage verwijzing naar een allesomvattende kracht. Dit kan volgens de auteur echter net zo goed Moeder Aarde als God zijn.
Ronduit stuitend is de illustratie van Adam en Eva die uit het paradijs verdreven worden. Hun zondige daad wordt voorgesteld als gezonde daad, namelijk die van *een pijnlijke maar verruimende verwerving van zelfbewustzijn.*[1]

Waar Kessler het heeft over contactbehoefte van kinderen, heeft Campbell het over liefde.
De ondertitel van het boek luidt: *Over het belang van een warme relatie tussen ouder en kind.*
De auteur spreekt ouders op een invoelende manier aan. Hij probeert dicht bij het ouderhart te komen. Het ouderhart dat verlangt om een liefdevolle ouder te zijn. Om opvoeding in het juiste kader te zetten begint Campbell met de vraag wat ouders zelf nodig hebben om een liefdevolle opvoeding te bieden. Dat is volgens hem: Het gezin en met name een liefdevolle opvoeding te kunnen bieden.
Dat is volgens hem: het gezin en met name een liefdevolle huwelijksrelatie. Met een verwijzing naar *1 Korinthe 13* noemt Campbell de onvoorwaardelijke liefde tussen ouders en van ouders als basis voor de opvoeding.
Dat is volgens hem: het gezin en met name een Campbell houdt een vurig pleidooi voor zelfverloochende liefde tussen echtgenoten.

1 ZIE OOK blz. 514.

Voor de opvoeding geldt dat onvoorwaardelijke liefde tussen ouders niet alleen een vereiste is; ouders moeten in staat zijn om die liefde ook te uiten. Kinderen zijn op hun liefde aangewezen en hebben het nodig daarin steeds weer expliciet te worden bevestigd.
Campbell doet een sterk beroep op ouders om gerichte aandacht te besteden aan hun kinderen. Dat betekent: als ouder je onverdeelde aandacht en energie richten op je kind. Je tijd in dienst stellen van je kind.
Dit vraagt offers van ouders. Campbell doet een appèl op ouders, om ervoor te zorgen (zelf) baas te zijn over de beschikbare tijd en zich niet te laten voortdrijven door de *tirannie van het 'urgente'*, en ondertussen voorbij te gaan aan de belangrijke dingen van het leven; namelijk de relaties binnen huwelijk en gezin: Ouders moeten prioriteiten stellen en wat Campbell betreft is de rangorde duidelijk: *God, echtgenoten, kinderen.*

Fundament

De belangrijkste boodschap van de auteur is: *Hebt uw kinderen lief!* Hoe dieper en onvoorwaardelijker de liefdesband tussen ouders en kinderen is, hoe positiever kinderen reageren op discipline. Als een kind zich geliefd en daarom veilig en beschermd voelt, is het in staat om positief te reageren op discipline.
Straf en andere opvoedingsmiddelen zijn dan slechts hulpmiddelen die af en toe worden gebruikt.

Gewone gezinnen

In het laatste hoofdstuk van het boek gaat Campbell dieper in op het geestelijke aspect van opvoeding. Kinderen hebben het nodig om aan ouders te kunnen zien wat de zin van het leven is. Hoe geven ouders dit door? Daarvoor is allereerst nodig *een fundament in het leven* hebben. De auteur stelt de lezer de vraag of het leven staat op het *Fundament Jezus Christus*. Alleen dan kunnen ouders werkelijke zin en betekenis van het leven doorgeven. Dat is ook waar jongeren naar hunkeren. Dit is niet over te brengen door feitenkennis, maar vraagt van ouders openheid en oprechtheid over hun eigen geestelijk leven.
Ruimte door regels van Sarina Brons-van der Wekken kan als een prima aanvulling dienen op het boek van Campbell.
De centrale uitgangspunten van Campbell komen in dit boek terug, aangevuld met veel *do's & don'ts.* Zij schreef haar boek voor 'gewone ouders' en 'gewone gezinnen.' Met talloze voorbeelden probeert zij aan te sluiten bij de praktijk van alledag en bespreekt ze situaties die voor elke ouder herkenbaar zijn. Regelmatig geeft zij concrete adviezen.
Brons stelt daarbij ook haar eigen opvoedingservaringen aan de orde en schroomt niet om haar eigen kwetsbaarheid daarin te laten zien. Zij stelt zich solidair op met alle ouders die naar het beste voor hun kinderen zoeken.
In tegenstelling tot Kessler is Brons voorstander van middelen zoals straffen en belonen, waarbij ze aangeeft dat belonen over het algemeen effectiever is dan straffen. Met belonen maken ouders duidelijk welk gedrag ze wel willen zien, met straffen alleen wat ze niet willen zien. Als straffen toch nodig is, beschrijft Brons vier stappen die dan belangrijk zijn: *benoem het ongewenste gedrag*, leg uit waarom je niet wilt dat dit gedrag voorkomt, *geef aan wat de gevolgen zijn* van een volgende overtreding, *pas de consequentie toe* zonder in discussie te gaan.
Hoewel er regelmatig verwijzingen zijn naar Bijbelse noties, worden déze niet verder uitgewerkt.' Dit geeft het boek een meer pragmatisch karakter.

Liefdevolle discipline

De drie boeken geven elk op hun eigen manier handvatten voor de dagelijkse opvoeding. De auteurs hopen met hun bijdragen ouders te stimuleren om contact en liefde in te zetten voor het bereiken van gehoorzaamheid bij hun kinderen. Kinderen hebben dringend behoefte aan grenzen en tegelijk dringend behoefte aan de boodschap van hun ouders: *Ik hou van jou.* Zoals Campbell het samenvat: liefdevolle discipline. Dat vraagt enerzijds van ouders dat zij zich impopulair durven te maken en anderzijds dat ouders de gave van zelfverloochende liefde hebben. Puttend uit de Bron.

N.A.V.

Liefdevol opvoeden, een kunst; *Op een zinvolle manier grenzen stellen en daarbij je goede humeur bewaren* door Eva Kessler, eindredactie Daniël Mok; uitg. *Abraxas*, Amsterdam, 2008; ISBN 978 90 8073 009 0; 224 blz.; € 24,90.

De kunst van ouderliefde*; Over het belang van een warme relatie tussen ouder en kind* door dr. Ross Campbell; uitg. *Gideon*, Hoornaar, 2008 (9e druk); ISBN 978 90 6067 197 9; 187 blz.; € 12,95;

Ruimte door regels*; Grenzen stellen in de opvoeding* door Sarina Brons-van der Wekken; uitg. *Boekencentrum*, Zoetermeer, 2008; ISBN 978 90 239 2269 8; 185 blz.; € 15,90.

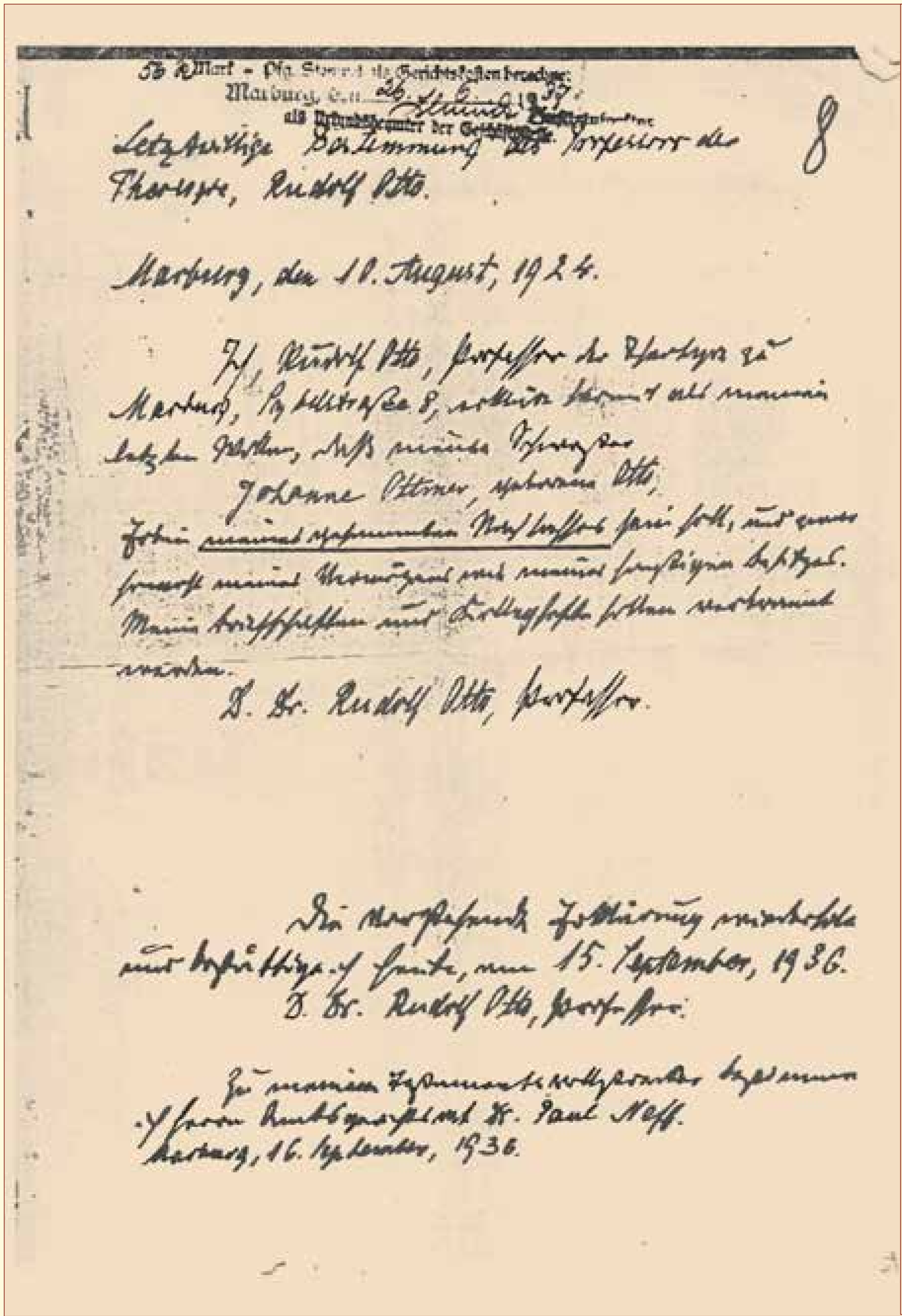
Citaten

'ZONDER DREIGENDE EMOTIE'
Jan is zeven en treuzelt bij het van tandenpoetsen. Vader kondigt zonder de emotie van dreiging aan dat er op deze manier weinig tijd over blijft voor het lezen van een verhaaltje. 'Dan is er vanavond geen tijd meer voor 2 verhaaltjes'.
De toonzetting van vader is cruciaal. Met een zin met *als je niet... dan...* oefent de ouder druk en macht uit, dit leidt snel tot verzet.'

UIT *Liefdevol opvoeden, een kunst* van Eva Kessler.

'PLUSJES'
'De normale taken werden zonder mopperen gedaan. Maar zomaar bereidwillig iets voor een ander doen? Mooi niet. De een was te beroerd om wat voor de ander te doen. Dat moet veranderen. De *bereidwilligheidsprijs* deed zijn intrede in ons gezin. Hoe het werkt? Elke keer als een kind uit vrije wil iets doet, krijgt het een plusje. Het gaat erom wie het hoogst *scoort* op mijn denkbeeldige lijst. Die krijgt de prijs. We hebben alleen plusjes, geen minnetjes. De winnaar mag in een vakantie met mij uit eten. De plusjes vlogen door de lucht. De sfeer veranderde merkbaar. Het bleek soms zelfs leuk te zijn om zomaar iets voor een ander te doen!'

UIT *Ruimte door regels* van Sarina Brons-van der Wekken.

[illegible] Mark – Pfg. Stempel als Gerichtskosten berechnet.
Marburg, den 26. [illegible] 1937.
als Urkundsbeamter der Geschäftsstelle

8

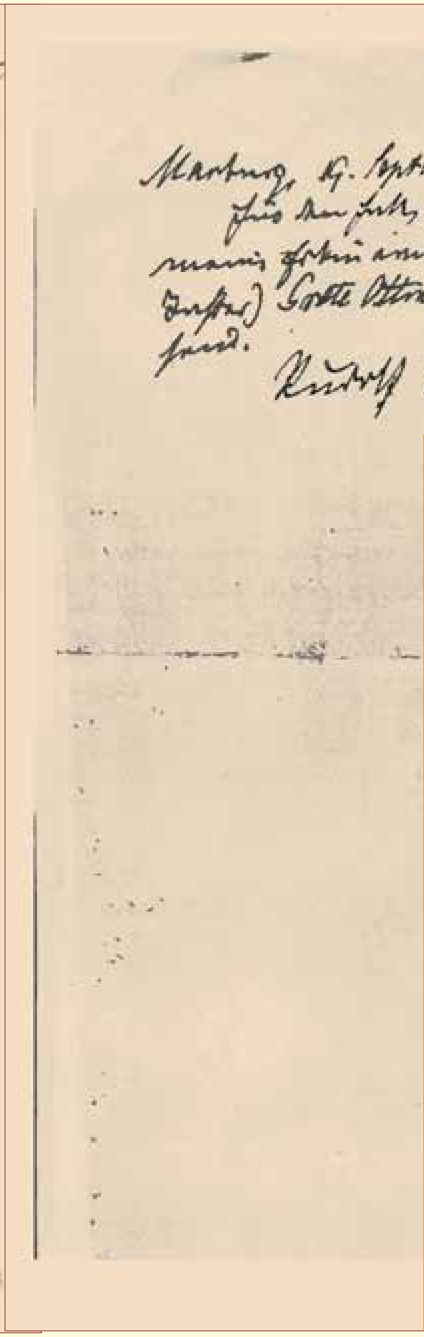
Letztwillige Bestimmung des Professors der Theologie, Rudolf Otto.

Marburg, den 10. August, 1924.

Ich, Rudolf Otto, Professor der Theologie zu Marburg, [illegible] 8, erkläre hiermit als meinen letzten Willen, daß meine Schwester
Johanne Ottmer, geborene Otto,
Erbin meines gesammten Nachlasses sein soll, und zwar einschließlich meiner [illegible] und meiner [illegible].
Meine Briefschaften und Kollegshefte sollen verbrannt werden.
D. Dr. Rudolf Otto, Professor.

Die vorstehende Erklärung wiederhole und bestätige ich heute, am 15. September, 1936.
D. Dr. Rudolf Otto, Professor.

Zu meinem Testamentsvollstrecker bestimme ich [illegible] Dr. Paul Neff.
Marburg, 16. September, 1936.

Marburg, 19. September, 1936.
Für den Fall, daß meine Schwester nicht meine Erbin wird, soll meine Nichte ([illegible]) Grete Ottmer meine alleinige Erbin sein.
Rudolf Otto.

DRIELUIK VISITEKAARTJE OPMAAK INGEBORG SEELEMANN DE APPELBLOESEM PERS

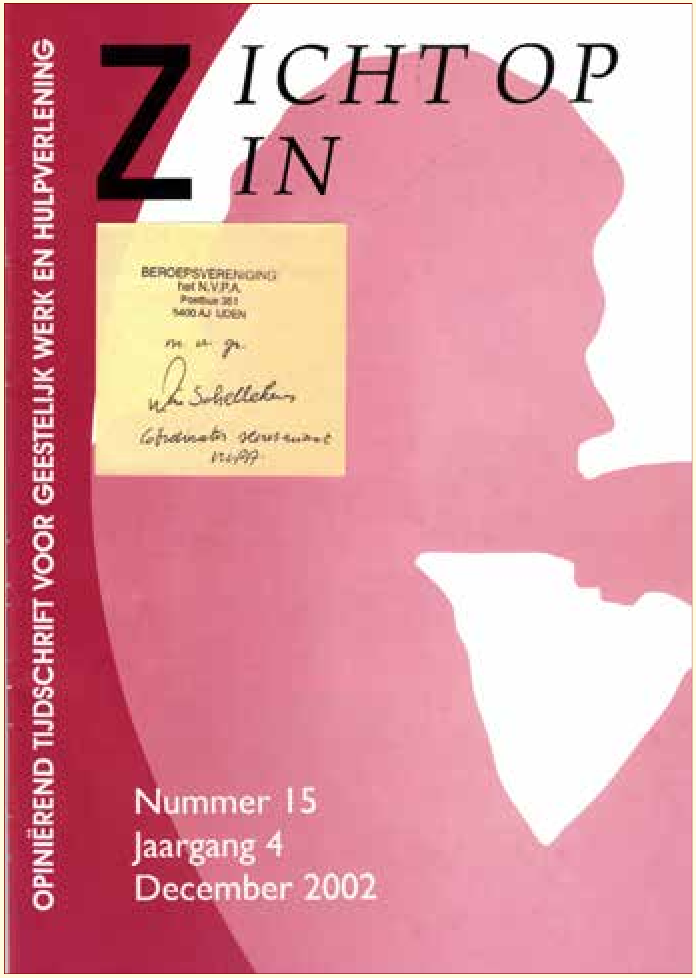
IK VIND HET BIJ DEZE TWEE BOEKEN LASTIG ME TE BEPERKEN TOT ÉÉN BOEKBESPREKING. Ik zou over *Het heilige* (*Das Heilige*) een artikel willen schrijven, omdat voor mij op gaat wat er in de inleiding staat: 'Ieder die meer helderheid wenst over eigen religieus leven zal het met stijgende spanning lezen.'
Lezen is voor mij inmiddels bestuderen geworden zonder te willen beweren dat ik wat ik lees onthouden kan, laat staan reproduceren. Dat artikel zal nog even moeten wachten, want eerst moet ik een nieuwe gewaarwording leren kennen, herkennen en onderscheiden.

In zekere zin gaat het voor mij, net als voor een baby, om een geheel nieuwe wereld. Hoe doet een kind dat? Hoe leert het de plek waar het terecht is gekomen kennen? Het neemt er aan deel. Het geeft zich vol vertrouwen over. Het kijkt, voelt, proeft, ervaart. Het neemt al dat nieuwe in zich op. Om HET HEILIGE te leren kennen staat me in feite geen andere weg open, want zelfs Rudolf Otto kan me er alleen maar beschrijvenderwijs mee in contact brengen en me laten weten dat het niets is van wat ik al ken. Het is het *volstrekt andere*. Het onbegrijpelijke beschrijven met begrippen komt me voor als onbegonnen werk. Maar dat houdt Otto niet tegen. Hij gaat door en geeft de lezer daarmee de gelegenheid deel te nemen aan dat onbegrijpelijke.

Hij benoemt het met termen als creatuurgevoel, het *numineuze*, het *mysterium tremendum & facsinans*, die in eerste instantie nietszeggend nieuw zijn, maar langzamerhand gevuld worden met betekenis. Ik denk weer aan het heel jonge kind, voor wie het woord tafel ook pas wat gaat betekenen, als bij het vele malen heeft horen zeggen in de context waar het bij hoort. Het is beslist niet gemakkelijk om me over te geven aan het leven, het Heilige, op de manier waarop de baby het doet. De boeken moedigen aan en stemmen hoopvol. Het kenmerk van religieuze bewogenheid is dankbaarheid, vertrouwen en plechtige en wonderlijke ontroering, zegt Otto. Niet begrijpen zegt niet dat ik niet kan deelnemen. Misschien is het wel zo dat ik altijd, in meer of mindere mate, deelneem aan het Heilige, bewust of onbewust. Dan is er alleen iets nodig dat helpt meer bewust te worden en te herinneren.

Het heilige is zo'n hulp. In *Een wijze uit het westen* komen mensen aan het woord die ieder vanuit hun eigen invalshoek een licht laten schijnen op het denken en de centrale begrippen van Rudolf Otto. Het helpt de lezer de vele facetten van zijn werk aan te voelen. In beide boeken wordt van tijd tot tijd naar het andere verwezen.

DE UITGEVER HEEFT, IN DE GEEST VAN DE SCHRIJVER EN HET GESCHREVENE, NIET DE NADRUK GELEGD OP EEN FRAAIE VORMGEVING. Hier en daar duurt het even voordat me duidelijk is waar de ene paragraaf ophoudt en de andere begint. Het is niet erg, want het heeft toch allemaal tijd nodig voordat ik een volgend stuk tekst binnen kan laten komen. Kortom: deze boeken zijn niet bedoeld ter ontspanning. Het is hard werken. Voor wie daar geen hekel aan heeft gaat de materie steeds meer leven.[1]

1 Drs. Ria Hopman *Zicht op zin* № 15 jrg. 4/december 2002 NVPA, Uden

'Wie je bent, moet je geheim houden, vooral voor je naasten. Wees hoffelijk en geef niemand meer dan strikt noodzakelijke informatie over uzelf. Mocht u de behoefte hebben uw hart te luchten, doe dat tegenover vreemden, zonder uw naam te noemen, bij voorkeur in een taal die de aanwezigen niet kunnen verstaan.' ישע

Personages, gebeurtenissen en andere data uit dit Fries-Jiddische tafereel zijn in de fictionele blender getranspureerd. *Toch is het allemaal echt gebeurd.*

DE WERKELIJKHEID IS VREEMDER DAN DE VERBEELDING.

IN DOCUMENTAIRES KUNNEN GEGEVENS WORDEN HERGEGROEPEERD.
MAAR VERHALEN LIEGEN NOOIT.

ROOS VAN JERICHO

Rebecca Zavrany

WELKOM IN DE WERELD

‘Als je eens wist, sjikse…’

Een hele jonge moeder

Meisje met je kind zo jong
Er is iets heel erg mis
In de blik op je gezicht.
Er is schoonheid, maar geen charme.

Alle heftige emoties en al de pijn
Maakten een wond binnenin je hart.

Wonden als deze helen nooit.
Je staart en lijkt niets te voelen.

Vijftien is te jong om een kind te dragen
als er geen liefde is.
Wat, zo vraag ik, zal komen en maakt
Een geluk uit zo’n hartenpijn?

Mijn afkomst heb ik gereconstrueerd. Ik sta niet in voor de exactheid van dit relaas, voor mij is het de basis vanwaaruit ik verder ga.
Mijn overgrootouders waren in goeden doen en de familie bekleedde vooraanstaande functies in het Franssprekende gedeelte van Marokko. Het waren patriciërs en vermoedelijk stamden ze af van de Sefardische vluchtelingen die vanaf 1492 uit Spanje en Portugal werden verdreven.
Om een of andere reden, *une affaire*, moest mijn grootmoeder haar familie verlaten en is naar Algiers geëmigreerd. Begin jaren vijftig van de vorige eeuw ontvluchtte zij wat de Fransen nonchalant ‘de gebeurtenissen in Algerije’ noemden, en is in Marseille verzeild geraakt. Daar is mijn moeder geboren en heb ik – Rebecca – het levenslicht aanschouwd.

Er was eens een familie die in duistere tijden en via omzwervingen aanbelandde in Spanje. Tijdens het bewind van het koningspaar Ferdinand en Isabella zijn ze via Portugal in Essaouira terechtgekomen waar Rebecca niet is geboren. Het erfdeel van oma Tirza werd discreet afgekocht. Tirza en haar dochters Rachel en Lea deelden niet in het erfgoed.

Mijn bestaan staat los van het falen van Adolf Hitler. Het is te danken aan sultan Mohammed V. Het was al begonnen voordat ik bestond. Voortgestuwd door krachten van buitenaf, als een weerloze pion in onoverzichtelijke openingsfase waarin de ondergang of overwinning sluimert.
Mijn overgrootvader heette Zelafead en met gevoel voor traditie gaf hij zijn jongste dochter de naam Tirza. Maar deze Zelafead ging niet dood en ze mocht ook niets erven. Ze moest het doen met een oprotpremie. Zoals Sebastian Flyte naar Marokko moest, zo moest mijn oma daar weg. Omdat het zaad vruchtbare grond had gevonden in de schoot van Tirza. Het is onduidelijk wat er zich allemaal afgespeeld heeft. Het enige dat vaststaat is dat mijn oma zichzelf aankondigde en dat haar invloedrijke grootvader Zelafead dat niet accepteerde. Het zal wel niets persoonlijks geweest zijn, maar een warm familie-onthaal was voor Tirza’s eerstgeborene niet weggelegd. Een affreuze affaire. Oma was niet volgroeid, wel vruchtbaar. Haar vrucht was een *mamzer*, in welke betekenis dan ook. Ik kan er niet teveel over nadenken daar word er onrustig van.
Er was een probleem dat ‘elegant’ moest worden opgelost.
Tirza trok aan het kortste eind. Waarom moest zij, een meisje dat haar puberteit amper achter zich had gelaten, haar vertrouwde omgeving verlaten om een reis van duizend kilometer te maken naar een rumoerig buurland? Misschien kan het ooit worden uitgezocht. Zo lang is het allemaal niet geleden en sommige betrokkenen zijn nog in leven.
Onlangs heb ik, samen met mijn Nederlandse *beau-grandpère*, de reis van mijn oma Tirza in omgekeerde volgorde gemaakt.
Zo’n zestig jaar geleden reisde ze met haar mamzer per trein van Essaouira via Marrakech en Fez naar Oran, een Frans aandoende havenstad en de plaats waar Camus *La Peste* situeerde. Of de vrucht in haar schoot verborgen was of al aan haar borst lag, geen idee. Vermoedelijk reisde er iemand anders mee, een oom, of een ander familielid. Ik zou het willen reconstrueren om er achter te komen hoe

het allemaal gegaan is. Het moet zo geweest zijn dat Tirza geld had meegekregen, of dat er op andere wijze voor haar gezorgd zou worden. Haar familie behoorde tot de relatief grote Marokkaans-joodse elite, en wat er ook allemaal gebeurd mag zijn, ze zal toch niet als Hagar de woestijn ingestuurd zijn?
De aanloop tot het aangekondigde leven geschiedde onder een ongunstig gesternte. Rachel, de eerste dochter van Tirza werd vermoedelijk in Oran geboren. De omstandigheden waren, bedekt met de mantel der liefde zullen we maar zeggen.
Om onbekende redenen zijn oma Tirza en tante Rachel in de zestiger jaren van de vorige eeuw naar Marseille verhuisd. Ontvluchtten zij het geweld van de *Guerre d'Algérie*?
Marseille is een rauwe uitvergroting van Oran. Wat kan er allemaal misgaan met een jonge vrouw en haar puberdochter in Marseille? Dat ze Marokkaanse was, was nog het minste. Als ze Algerijnse was geweest...
Ik ben in de buurt geweest waar oma Tirza, tante Rachel en mijn moeder Lea verbleven moeten hebben. Het is de omgeving waar Zinédine Yazid Zidane is opgegroeid. Zou Rachel hem als jochie hebben zien voetballen op de *Place Tartane*?
Waar al die Marseils vandaan kwamen was onduidelijk, maar Frans, nee – dat zelden. Gesluierde vrouwen kropen langs de huizen. Een niet aflatende geur van verrotting. Huizen waaraan je niet kon zien of ze gebouwd, afgebroken dan wel bewoond werden. De touwslagers, de zoutzilte zeegeur, de geur van kruiden, specerijen en zeepfabricage, vage beelden en geluiden, de stank in de steegjes.
Wat Tirza daar deed... Verheffend zal het niet geweest zijn. Vermoedelijk heeft zij daar, hunkerend naar aandacht en liefde en hulp, haar leven verspeeld.
Ik ben gestopt hier verder over te speculeren, de beelden die in mij opkwamen, mijn fantasieën kenden geen grenzen. Gevoelens van huivering en verstikking doemden op. Onleefbare gedachten waren het. Opnieuw een affreuze affaire.
Haar vrucht was wederom een mamzer, in welke betekenis dan ook. Het was in de zeventiger jaren van de vorige eeuw. Tirza noemde deze verboden vrucht Lea.

De contouren van Tirza's vruchtbaarheid zijn diffuus. De geschiedenis herhaalt zich en in de tachtiger jaren is Lea aan de beurt. Het is een armzalig en deerniswekkend bestaan maar enig gevoel voor traditie en grandeur kan haar niet ontzegd worden: Lea noemt haar mamzer Rebecca.
Rebecca wordt verwaarloosd en dat werd haar redding. Als kleuter zwierf ze alleen door de straten en stegen. De bakkersvrouw gaf haar brood, de slagersvrouw voerde haar worst en van de groentevrouw kreeg ze worteltjes. Er wordt wel en niet voor haar gezorgd. Ze scharrelde en schooierde achter de marktkraampjes. Al het nuttige en eetbare deed ze in een plastic boodschappentas die ze achter zich aansleepte om als het donker werd aan haar moeder te geven. Als die tenminste thuis was. Tante Rachel was analfabeet, doof en had een spraakgebrek. Soms kon ze wat verdienen met schoonmaakklusjes.
Waarom werd zij, en niet een van de andere zwervertjes in de kinderrijke en overbevolkte buurt, uitverkoren? Waren het haar eenzame blik, haar smekende ogen die harten deed smelten? Het zijn allemaal gedachtenflarden waarvan ik niet weet of ze uit mijn eigen geheugen komen of er door verhalen zijn ingebracht. Was ik het, die daar zo troosteloos rondzwierf?
Hoe of wie dan ook, Rebecca werd opgemerkt. Lea bleef achter en met haar ging het mis. Mijn moeder is 24 jaar geworden.
Ik heb met mezelf afgesproken om de namen niet verloren te laten gaan. Op mijn grafschrift komen de namen te staan van hen wier namen niet mogen verdwijnen. Niet omdat de traditie het voorschrijft, omdat ik niet kan bestaan zonder wortels.

De klanken uit mijn herinnering herken ik inmiddels als Arabisch en Frans. Mijn Franse juf doorzag me en liet mij vertalen:

> ‘*Non mon père,* ik heb een andere voorstelling van de liefde. Tot ik neerval zal ik weigeren om van een schepping, waarin kinderen worden gemarteld, te houden.’
> ‘Weet u, dokter,’ zei de kerkleraar, ‘ik heb zojuist begrepen wat ik onder genade moet verstaan’.
> ‘U weet het, ik niet. Daar wil ik niet met u over spreken. We werken samen aan een overstijgende taak, dat is het enige wat telt.’
> *Le docteur de l’Eglise* was ontroerd: ‘Je wrok laten smelten, angst en egoïsme van je afschudden zijn anti-instinctief en ons beider opdracht. Ja, ook u werkt voor *le bonheur de l’humanité’.*
> ‘Het geluk van de mens? Dat zijn grote woorden, mijn waarde. Hun gezondheid en welzijn interesseren mij’.
> ‘Als we bedroefd en vermoeid zijn, en angstvallig sidderen voor het onbekende, heeft het iets liefelijks zo samen te zingen, *mon père.*’ –
> *‘Genade is het loslaten van wedijver en wraak. Genade is vrijheid, docteur.’*

‘Als je naar het Nederlands vertaalt, laat je vrije en fantasievolle weergave zien dat je de tekst begrijpt, en daar gaat het om. Als je de rust ervoor vindt kun jij VWO makkelijk hebben.’
Équilibre & sérénité, zonder gedoe gaf ze een voldoende.
‘It foldwaande sûnder gedoente en gesoademiter’, zo noemde mijn Sjikse dat later toen ik HBO ging doen. Zij stelt gerust en ontspant.
In een voortgangsgesprek vroeg ze wat ik me van het Frans uit mijn kleutertijd kon herinneren. Ik werd witheet en voelde als in een kolkende mistral een tomeloze woede en een machteloze drift opkomen. Dwars door dit geweld in mijn hoofd hoorde ik een zachte maar volstrekt heldere stem: ‘Je gaat haar niet kapotmaken, je gaat háár niet kapotmaken’. Geen woorden, een soort gedachteflits eerder. Het vertrouwde gevoel van een opkomende agressieve explosie van krijsen, gooien en smijten veranderde in een neerzijgende moedeloosheid vol zelfverwijt. Mijn oma, mijn moeder en ik, we waren en zijn een last. Iedere keer wordt het ons ingepeperd. Mijn God, wat hebben we *pour l’amour du ciel* uitgespookt om dit te verdienen? *‘Juste ciel!’*, hoor ik juf nog zeggen. Ik voelde schaamte en schuldgevoel en verspilde haar tijd. Spelling en zorgvuldigheid zijn niet van latere zorg. Daarvoor moet je een toekomst hebben. Ze heette trouwens mevrouw Franssen en ik gaf haar de illusie mij aan te kunnen.

Hoe lang is dit vol te houden? Was ik maar dood, beter, was ik maar nooit geboren. Dat ik dit kan opschrijven komt door de ontmoeting met het mooiste wat mij ooit is overkomen.
‘In een betere wereld, Riwke, zou m’n zus nog leven’, zei ze.
‘Als je eens wist, Sjikse, ik wil met je stromen en samenvloeien, met jou tot leven komen.’ – ‘Je bent zo ánders, Riwke, *yn himelsnamme…*’, zei ze.
‘Het voelt zo vertrouwd, niet alleen met je armen om me heen, jij bent geen stoorzender, Sjikse, jij bent zo anders, zo…’ – ‘Ik besau my, ús Riwke, ik heb hier geen woorden meer voor.’
Als zij er zelf geen woorden voor heeft, gebruikt ze die van anderen.

> ‘Als je vraagt: God waar bent U?, weet dat God er niet in bestaat mij te antwoorden, maar mij terug te sturen naar de ander, ook al is hij een stoorzender en bij uitstek ongewenst, de verslaafde die je tapijt bevuilt.’

Toen ik over de vader van mijn oma sprak, antwoordde ze ook met een verhaal:

> *‘Waarom krijgen wij niet het stuk grond van onze vader?’ vraagt Tirza.*
> *‘Omdat wij dochters zijn?’*
> *Mosjee gaat de tent van de verbondsark in. Teruggekomen zegt hij:*
> *‘De Eeuwige zegt dat jullie gelijk hebben. Het bezit van een vader mag ook aan een dochter gegeven worden’.*
> *Tirza en haar zusters zijn blij. Hand in hand huppelen ze terug naar hun tent.*

Toen ik haar vroeg waar zij het allemaal vandaan haalde, zei ze: ‘Ik heb een reformatoaryske opvoeding genoten’.

Moet ik er überhaupt over spreken? het is niet met trots dat ik terugkijk op bepaalde episoden in mijn leven. Ze kwamen niet uit de lucht vallen, dus ik zal bij het begin beginnen: ik ben geboren in Marseille. Het is mij niet duidelijk of ik het mij herinner of dat wat ik erover vernomen heb in mijn geheugen is blijven hangen als herinnering. Het zijn flarden, echt beeld heb ik niet over die periode.
Toen ik vier was, ging ik bij mijn pleegouders in Zwolle wonen. Wat mij daardoor bespaard is gebleven weet ik niet. Hoe zou mijn leven eruit hebben gezien als ik niet uit Marseille weggeplukt was? Had ik mij staande weten te houden? Ja, hoe dan? Zou ik dat milieu ontstegen hebben? Ik speculeer er niet meer over. Als ik de verhalen geloof, is mij door de opname in een welvarend Nederlands gastgezin 'veel ellende bespaard'.
Mijn nieuwe ouders hadden goede bedoelingen. Kritiek op hen zou op ondankbaarheid lijken. Moet ik dankbaar zijn? Te jong voor dat soort vragen, nu houdt het me bezig.
Het was een patchworkgezin waarin ik werd opgenomen. Twee oudere zussen en een jonger broertje behoorden al tot het gezin. De zussen waren voortgesproten uit een eerder huwelijk van mijn nieuwe vader. – Het bleek een heikele onderneming, om van twee mislukkingen een compleet succes te maken. Ik was ongeduldig en maakte in drift van alles kapot. Ik was crapule, zo voelde het. Was ik gefrustreerd omdat ik mij in het begin onhandig uitdrukte? Had ik uit Marseille een 'tweede persoonlijkheid' meegenomen waarin ik wegdook en mij veilig waande?
Ik zorgde voor onrust in het gezin en liet me gemakkelijk de 'schuld' van iets in de schoenen schuiven.
Ik was de *bouc émissaire*, de ander, de indringer, de zwakste en hun prooi om hun eigen ellende op af te wentelen. Het beste kon ik opschieten met mijn nieuwe oma en opa. Het wekte jaloezie op, alsof ik hún grootouders van ze wou afpikken. Ik moet er doorheen om aan te komen bij mijn naschoolse periode waarin ik wat zelfkennis en moraal ontwikkelde. Eerst moet ik stilstaan bij m'n identiteitsontwikkeling en mijn gedrag van enige contouren voorzien om het zelf te begrijpen.
De basisschool heb ik verlaten met een Cito-score van 545, dus kwam ik in de HAVO/VWO brugklas terecht. Via de HAVO ben ik naar de MAVO gebonjourd. Het voordeel was dat ik het daar getroffen had met mijn afdelingsleider die ik kende van opvanguren, ik vond haar straight, grappig en invoelend. –

Tijdens het intake-gesprek zei ze dat ik hier niet was beland omdat ik een MAVO-profiel had maar om buitenschoolse redenen. En ze was streng: 'Mijn afdeling is geen afvalputje voor HAVO/VWO leerlingen die dat niveau wel aankunnen maar niet vooruit te branden zijn. Ik heb je geaccepteerd omdat een beroepsgerichte opleiding in dit stadium voor jou een ravage zou betekenen. Ik wordt niet kwaad als je resultaten achterblijven, nee, ik zal alles doen wat ik kan om je vooruit te helpen. Ik word kwaad als je leerlingen of docenten gaat treiteren. Ik zeg niet dat je dat gaat doen, maar hierover wil ik duidelijk zijn, ik tolereer dat van niemand. Als we de afspraak maken dat je direct naar mij of je mentor gaat als er iets is, en het niet op jouw manier gaat oplossen, dan kunnen we het beste ervan maken. Deal?'
Ik koos eieren voor mijn geld: 'Deal!'
Het was een duidelijkheid waar ik wat mee kon, of niet – helder.
Rond mijn veertiende was de crisis compleet. Ik wist niet wie ik was, wat ik wou, ik kon niets en deugde niet. Alles wat ik liefhad vernietigde ik.
Als ik vooruit keek zag ik een zwart gat. Ik kon mezelf niet voorstellen als iemand van 25, laat staan 40. Het bestond niet.
Het was rond m'n 14e toen ik voor het slapen gaan met veel moeite alle slaappillen van mijn moeder doorgeslikte. Ik versliep me en bij het wakker worden kwam met de herinnering de teleurstelling op: '*Nom de Dieu*, ik leef nog'. M'n moeder deed alsof ik oververmoeid was en meldde mij ziek en heeft er verder geen woord aan vuil gemaakt.
Het is dat ik hoogtevrees heb, want de Onze-Lieve-Vrouwetoren, de *Peperbus*, lonkt verleidelijk.

'Je wou niet dood, je wilde er niet zijn', zei Jeltske. '*Het is de melancholia, de onkenbare diepte van ons fatum*', voegde ze er losjes aan toe.

Na een hoop gedonder word ik overgeplaatst naar mijn 'nieuwe' grootouders in de buurt van Ommen waar ik het wel mee kon vinden. Het was er rustig. Opa heeft mij altijd Riwke genoemd. Ik wist niet waarom en ben er aan gewend. Toen ik bij ze ging wonen heb ik er naar gevraagd. 'Het komt van Riewka', zei hij, 'dat betekent Rebecca'.
Lichamelijk was ik in die tijd gezond maar sociaal-emotioneel was mijn toestand een stuk armoediger, zeg maar abominable. De afspraak met de MAVO-teamleider werkte redelijk uit, op school was ik veilig. Ze hield zich aan haar woord en ondersteunde me wanneer ik de deal even verge-

ten was. Ze bemiddelde in gesprekken tussen mij en docenten waarmee ik problemen had. Ik heb van haar geleerd wat deëscaleren betekent: het is de angel eruit halen. Niemand verdedigen of aanvallen, ze wou gewoon rust in de tent. En dat deed ze goed.
Toen ik zestien werd, zei ze: 'Aan het einde van dit schooljaar zit mijn taak erop'. – De cijferlijst die ik meekreeg had één ruime voldoende: Frans (7). De cijferlijst bewees dat ik aan de leerplichtwet had voldaan. Jeltske wist daar iets opbeurends van te maken: 'Excellente leerlingen redden zich zoals ze dat al eeuwen doen, zij leren vooral buiten school'
Mijn opa had een sollicitatiegesprek voor mij geregeld met de franchisenemer van de boekwinkel, een leerbedrijf waar ik ook stage had gelopen. 'Dat is toch voor jou leuker dan achter de kassa in de supermarkt Riwke, je kunt meer dan je denkt', had hij gezegd.
Ik ging werken in de plaatselijke boek- en kantoorboekhandel tevens postkantoor. Bedrukt en onbedrukt papier en schrijfgerei. Er werden binnen- en buitenlandse tijdschriften, wenskaarten, auto-, wandel- en fietskaarten verkocht. Er was een assortiment van teken- en schilderartikelen met merken als *Caran d'Ache* en *Royal Talens*. Achterin de winkel was een afdeling met informatie over Ommen en omstreken en je kon er pasfoto's laten maken en theaterkaartjes kopen. Ik was bijna 17.
Ik wist niet wat ik kon, eerlijker gezegd, ik ging er vanuit dat ik niets kon, nergens voor deugde en overbodig was in een nutteloze wereld.
De eerste maanden dat ik er werkte werd dat gevoel alleen maar sterker. Ik kwam vaak iets te laat en werd daarvoor op het matje geroepen. Mijn verweer was dat het niet zoveel uitmaakte hoe laat ik kwam omdat ik toch tot een uur of elf nog niet op dreef was, maar daarna op stoom kwam zodat die verloren uurtjes van de ochtend, wanneer het trouwens niet echt druk in de winkel was, op de dag royaal gecompenseerd werden. Het maakte niet veel indruk. 'Gelijke monniken, gelijke kappen', zei hij.
Ik zei weinig terug, pas heb ik geleerd wat primairder te reageren. Na afloop van zo'n gesprek vallen mij de juiste antwoorden te binnen, de moed om op het gesprek terug te komen kon ik niet opbrengen. 'Zolang de monniken de kappen dragen, zijn ze hetzelfde. Zonder kappen zijn ze verschillend'. Hoe ik me ook wend of keer, alles doet mij even zeer. Gedoe dus. De eerste verkoopster vertelde me dat ze desgevraagd de filiaalhouder had geantwoord dat ik m'n kuren had maar dat als een klant een vraag had waar zij niet uitkwam 'zij degene was die een creatieve oplossing kwam'. Routine? Geef mij maar vragen als: 'Ik heb gehoord over een boek dat ging over kinderen die de sterren telden totdat ze in slaap vielen en om hen heen ademde de nacht, die niets verried', iets in die trant. Of, zoals je in december hebt, dat de winkel opeens zo vol met klanten staat dat niemand meer weet waar hij, ja ook de filiaalchef, het zoeken moet. In die chaos voel ik mij thuis. Geen tijd om na te denken, gewoon je werk doen en wel zo snel mogelijk. Ja, dan was ik in mijn element. De chef erkende dat ook, 'maar er komt meer voor kijken'.
Ik heb er veel geleerd. Mijn titelkennis groeide en daarmee mijn algemene ontwikkeling. Ik nam vakbladen door en hield me op de hoogte van trending topics; in de pauzes las ik kranten en tijdschriften. Ik leerde omgaan met bestel-, informatie- en bibliografische systemen. Er waren perioden dat het goed ging en er waren perioden dat ik het niet zag zitten.
Na ruim anderhalf jaar begon ik mijn interesse te verliezen en werd ik nonchalanter. Ik had er geen zin meer in en meldde mij vaker ziek. Mijn opa formuleerde het positief: 'Volgens mij ben je aan een nieuwe uitdaging toe'. Toen ik in *Boekblad* een vacature zag van een boekwinkel in Koevern heb ik mijn kans gegrepen.
'Je bent nu bijna 18', zei opa, 'en de taak die ik met oma op me heb genomen zit er dus bijna op'. Dat ik een 'taak' ben, een klusje dat vanuit plichtsgetrouwheid geklaard was mij duidelijk.
Es is mir mies un moos.

Welke risico's liggen er allemaal op de loer als je slecht uitgerust de monstrueuze maatschappij binnen rolt?
Ik was, zoals dat heet, 'onthecht'. Ik miste van alles behalve het gezin in Zwolle waarin ik net zo liefdevol was opgenomen als er weer werd uitgeknikkerd. Bij de gedachte aan opa en oma krijg ik geen kotsneigingen, complimenteuzer kan ik me nu niet uitdrukken.
Natuurlijk zocht ik liefde, genegenheid en aandacht en kreeg ik alles behalve dat. Ik ben seksueel en relationeel getroebleerd. Meer kan ik er verder niet van zeggen. Voorzover ik slachtoffer was, was ik een willig slachtoffer met een behoefte om te behagen, om aardig en lief gevonden te worden. Wat ik ervoor terugkreeg... Ik bespaar het mezelf, of eerlijker: de *dégoût & aphasie* komen bij de gedachte eraan al opzetten.
Ik heb met psychologen en andere therapeuten gesproken. Nooit langdurig, een paar sessies want mijn beurs is klein en het recht op extra thera-

peutische vergoedingen is voorbehouden aan hen die hun zielsbehoeften konden koppelen aan de Tweede Wereldoorlog. De Sociale Verzekeringsbank, die de regeling uitvoert, het maatschappelijk werk die hen adviseert… cynisme loert. Ik had snel door wat de techniek, het kunstje van de therapeut was zodat ik er zelf mee aan de slag kon gaan. Ik herinner me zo’n laatste gesprek. Pas nadat ik gemeld had dat ik met de therapie ging stoppen, kon ik iets stamelen over de heftige gebeurtenissen in mijn leven. Beledigd riep hij uit: ‘Ik ben toch je therapeut, en dit heb je me nooit verteld!’ *Zum Hellsehen muß es dunkel sein.* Mijn angst heb ik verheven tot stoerheid. Ik weet hoe makkelijk anderen macht over me kunnen krijgen als ik bangig ben, je kunt je vijand het beste recht in de ogen kijken maar, tussen ons gezegd en gezwegen, mijn penetratie-angst durf ik niet goed onder ogen te zien. Ik heb meegemaakt wat het is om heftig schokkend en langdurig aanhoudend orgasme te krijgen. Om kreunend, zwetend en spartelend oneindige verdovende orgiastische stromen door mijn lijf te voelen rondpompen. En dat lag niet aan hen die wel zijn klaargekomen in deze weirdnessity. *On ne peut plus absurd. ‘Alderaaklikst’*; uit haar mond klinkt zelfs dat zo zoet. *Ma girouette!*
Waarom? Om het toch een keertje te zeggen. Met hoeveel zalvende woorden zijn allerlei perversies niet omkleed? Zijn genieën niet al te vaak ook neurotisch of lijd ik aan megalomanie om mijn minderwaardigheidsgevoel te verhullen? Het was William James die mij met zijn beroemde paragraaf *Advantages of the psychopathic temperament when a superior intellect goes with it* gerust heeft weten te stellen.
Ik heb u nu verteld hoe kwetsbaar ik in het leven stond. Het lijkt met elkaar in tegenspraak maar naast die kwetsbaarheid, die onnoemelijke hoeveelheid momenten dat ik totaal onderuit geschoffeld werd, heb ik levenskracht ontwikkeld. Ik moest wel, wat kon ik anders? Het is fascinerend om terug te zien hoe mijn overlevingsdrang mij ondanks alles toch steeds handvatten bood. Ik zal u wat vertellen. In die tijd was ik, zonder dat ik het wist, laat staan kon benoemen, min of meer chronisch depressief. Ik had een pessimistische levensinstelling. Ik somberde, blowde en zeurde en dronk teveel. Het was een onwezenlijke en ongevoelige periode. Misschien is ‘afgestompt’ in de betekenis van ‘ongevoelig voor emoties’ een beter woord, want gevoelloos ben ik toch niet? Laten we het erop houden dat mijn mogelijkheden tot gevoelservaring beperkt waren.

Wer Sorgen hat, hat auch Likör. Het herstel van het evenwicht tussen mijn gevoel en verstand kon beginnen toen ik erkende dat ik volstrekt uit het lood was geslagen.
Mijn Sjikse zou zeggen: ‘DE EEUWIGE geeft de kou en de kleren’.
Ze sprak over immense depressieve groepen, afgesneden van zelfmotiverende bronnen, een kwakkelperspectief en kommervol zelfverbruik doorspekt met eenzaamheid en mentale deprivatio.
Bij zulke woorden voelde het alsof ze haar woorden ergens anders vandaan haalde. *Ga niet weg, blijf bij me.* Haar mond kussen, haar omarmen om nooit meer los te laten. *Jij bent mijn bent mijn* Muze en *jijjah m’n* Nimfje, gierend liefhebben.
Dat ik *de tout façon* besta dank ik aan Sidi Mohammed ben Yusef van Marokko. Na de Franse capitulatie in 1940 wilde het *Vichy-régime* rassenwetten invoeren in haar koloniën. De sultan weigerde: *Ik sta mijn kinderen niet af. Wij hebben hier alleen Marokkanen en ik ben ook de sultan van de Sefardische en gearabiseerde joden.* Godzijdank waren we geen Europese joden.
Om te overleven zijn er mensen nodig voor wie het woord solidariteit geen hol begrip is. Daarom besta ik.*Het is een verantwoordelijkheid in solidum.* Door mijn Franse woordenkennis begreep ik Jeltske wel. Fluisterend en lichamelijk bracht ze het dichterbij:
‘We zijn aansprakelijk voor elkaar, veilig en op vaste grond, los van het waardeloze. Zoals de Bijbel: *do moatst dyn neiste leafhawwe sast dysels leafhast.* En *je bent zo mooi myn freondinne, je bent zo mooi als Tirsa, sa leaflik.*
Mezelf liefhebben zoals ik haar liefheb en haar liefhebben terwijl ik de pest heb aan mezelf en het leven moe ben, het zijn mijn bangste gedachten. Op mijn achttiende ging ik werken in Koevern.

De boekhandelaar, die samen met zijn vrouw de nering bestierde, was een vriendelijke filosofisch aangelegde man en bij mij vond hij een gewillig oor. Luisteren kon ik wel en tot op de dag van vandaag kan ik me de gesprekken voor de geest halen.
Het is een katholieke boekhandel die vooral op katholieke scholen en instellingen draaide. Een Latijnse enclave tussen stugge calvinisten. De boekhandelaar sprak met respect over het volk Israël. De conversaties, de boeken die ik las of voorbij zag komen, films als *Fatale, La Religieuse, The House of the Spirits, The Lion King, Lolita* en *Being Julia*, het was een ingewikkelde, verwarrende genese van *fiRebecca fiRevisitedfl.*

Ik word wakker, zie op tegen de dag, sluit m'n ogen, wentel me in fantasieën, val weer in slaap en word geradbraakt wakker. Ik meld me ziek en blijf een week in bed met een gevuld navulflesje *Eau de vie*.
Geen poot om op te staan, – ik deed maar wat. Ik liet het gebeuren. Ondertussen verdiende ik wel mijn brood. Mijn handigheidjes hebben zich waarschijnlijk noodzakelijkerwijs ontwikkeld. Misschien begint u genoeg van mij te krijgen en dat kan ik wel begrijpen want ik heb ook vaak genoeg van mezelf. Ik word maar niet moe van mijzelf en als een uitgehongerd diertje voed ik mij met aandacht en de prijs is dat ik steeds verder van mezelf afdrijf. Ik ben een lichaam, de rest is geveinsd.
De boekwinkel werd niet druk bezocht. Het assortiment streekromans was aangelegd om in de leesbehoefte van de boekhandelaars vrouw te voorzien. Het schrijfgerei in de houten met glas bedekte vitrines poetste ik in de stille uurtjes en af en toe kwam mijn baas erbij en vertelde over het volk Israël. Van hem heb ik geleerd hoe je vulpennen moet verkopen. Hij had wel door dat de vulpen niet langer het meest ultieme wapen in de pennenstrijd was, maar een omschakeling naar een winkel met cartridges en computersupplies zag hij niet zitten: *Het zit mijn tijd wel uit*; zijn tijdsbesef was niet gesynchroniseerd met het woeden der wereld.
Als iemand een vulpen wil kopen dan vraag je naar de prijsklasse en laat je zien wat we in die range hebben. Je legt de verschillen uit en vraagt hoe de pen gebruikt gaat worden. Je laat dan een paar pennen zien, niet teveel want hoe meer je laat zien hoe langer het duurt. Je stuurt in de richting van de pen die hij voor ogen heeft. Als die pen gevonden is, dan vul je hem met inkt en dan: *De pen doet het werk, u hoeft niet te drukken.* In de ochtend schenk je koffie en in de middag thee. Laat hem, *ik heb nooit een vulpen aan een vrouw verkocht, wel vrouwenpennen met gegraveerde inscriptie,* even alleen maar niet te lang. Je luistert naar zijn schrijfbeleving en dan haak je daar op in. *Ik begrijp precies wat u bedoelt, ik wil u graag iets laten zien dat helemaal aan uw wensen zal voldoen, het is ietsje duurder, dat wel, maar ik wil het u toch niet onthouden.* Na het afrekenen: *Het bedrag dat u in uw hoofd had is wat hoger geworden, maar ik weet zeker dat u een goede keuze heeft gemaakt met deze schitterende pen. Als er wat mee is dan kijken we wat er aan de hand is en we maken hem gratis schoon.'*
Dat schoonmaken was laten weken in lauw water en onder de kraan doorspoelen en droogwrijven. *Vragen naar en vullen met de gewenste inkt.*
Zijn marketingstrategie zat z'n tijd niet uit.
Us pake dacht ook zo. Tijden veranderen, mijn strategie is guerillamarketing.

't Is een plek waar ieder naartoe kan gaan
Wie weet ben je er al een of twee keer geweest
Zo'n plek waar vrienden simpel naar je kijken, en fluisteren
En je alleen maar goede raad willen geven

Wanneer je binnenkomt, weten ze allemaal waarvoor je komt
Hoe dronkener je wordt, hoe meer ze zien
In een donkere ruimte gevuld met muziek, wijn en schater
Blijven je ogen naarstig naar haar zoeken
Is zij het daar in de hoek met haar betraande ogen?
Of degene die er plezier in schept teveel bier te drinken?

Elke nacht eindigt met hetzelfde treurige ritueel
De portier knipoogt op je weg naar buiten
Hij weet diep van binnen dat je zult terugkomen
Hij heeft iets waar je niet zonder kunt
Er valt niets nieuws te zeggen over een stuk oud vuil
In je hart is alleen de oude pijn overgebleven
Van verloren liefde en hersenschimmen, achtergelaten in een droom

'Ben je niet vol vreugde, mijn goedgeklede koningin?'
Liefdevol droogt Jeltske mijn tranen. Waar heb ik, een stuk oud vuil, dit aan verdiend? Ik doe me beter voor dan ik ben. *Kuf nun, schmadschtikke bis zum himmel.* Je jeremiade maakt je mens, Riwke. Jeremia, ik wil jouw Salomo zijn: *Oppasse foar ferkearde minsken, heb ik van mijn opa geleerd, koes.*
Het omgaan met klanten, hen te adviseren, allemaal leuk. Ik mocht de kinderboekenafdeling verder uitbouwen. Wat is er leuker dan om samen met kinderen te bekijken welke boeken zij boeiend, spannend of om te huilen vonden? Het werk was interessant, het loon karig. Na lang wikken en wegen heb ik op m'n vijfentwintigste de zg. 21+ toets gedaan en vorig jaar ben ik begonnen op de PABO in Emne. Mijn leven kreeg perspectief.
Aan de ene kant snakte ik naar een diploma dat rechtdoet aan mijn kwaliteiten, en het vooruitzicht van lesgeven op een basisschool met de mogelijkheid om door te leren voor het voortgezet onderwijs gaf me een goed gevoel. – Aan de andere kant stond die hele school, het gebouw, de docenten en de medestudenten me tegen.
Tijdens de kennismakingsdagen moest ik de neiging om weg te gaan om nooit meer terug te keren onderdrukken. Als ik diep in mijn hart kijk was

de enige reden dat ik bleef doorzetten een op het eerste gezicht wat verlegen meisje dat net als ik wat uit de toon viel. Ze had een aparte en grappige Friese naam en was duizelingwekkend slim. Als je aan een docent vraagt om iets nog een keer uit te leggen wordt de verwarring meestal groter. Dat irriteerde haar zo dat ze haar gêne overwon en het in een paar volstrekt heldere woorden samenvatte. Sommige docenten bedankten haar maar de meesten vervielen in steeds onbegrijpelijker wordende herhalingen. Bij die colleges liet ze haar gezicht niet meer zien.
Ook zij moest weerstand overwinnen om haar studies (ze deed er drie tegelijk!) te voltooien. Ze had zich voorgenomen om zo efficiënt mogelijk haar studiepunten binnen te slepen en zich niets aan te trekken van *gedochjes.* Geen gezeur en gezeik!
Vanuit Koevern was de HBO in Emne een half uur met de scooter. Zij kwam op de fiets. Ze vertelde dat de fiets en de bus ongeveer even snel waren behalve als ze vier keer overstapte, dan was de reistijd ruim anderhalf uur. Op de fiets, een Gazelle met acht versnellingen, deed ze er zo'n twee uur over. Ze was fier op haar fiets, later werd me duidelijk waarom.
We waren totaal verschillend, was dat de reden of waren het bepaalde overeenkomsten waardoor we snel vertrouwd met elkaar omgingen?
Ik vond mezelf volwassen door mijn seksuele ervaringen en straatwijsheid. Zij was nog nooit met een jongen naar bed geweest, vertelde ze.
'Ik ben er niet mee bezig en, eerlijk gezegd, lijkt het me doodeng', antwoordde ze toen ik doorvroeg.
Ik had wat meegemaakt, nou – daar kwam ik steeds meer achter – zij ook. Ze kan vertellen en als ik schrok zei ze: *Ik kan goed overdrijven, hoor,* ze wil me gerust stellen. De gevoelens die ik voor haar koesterde werden sterker. Ik heb haar uitgenodigd om achterop de scooter met mij mee te rijden naar Koevern. Zij ging daar niet op in.
Ik zou dat graag doen, ik ga terug naar de boerderij, pisjen giet foar dûnsjen, mon amie. Ja, ze was plichtsgetrouw.
Trouw! Plicht! Verantwoordelijkheid, het waren geen dingen die ik had meegekregen. Net als Jeltske heb ik het bemoeicircus, zoals zij dat noemde, overleefd. Heeft het me wat gebracht? Ik heb vaak hoofdpijn en altijd een unheimisch gevoel op de achtergrond. *Unheimlich, ja... onheilspellend, je niet thuis voelen, alderaaklikst. Wij zeggen onhuuslik.*
Inquiétant, ma chérie!

De boekhandelaar zag wel dat ik niet spoorde. Ik werkte hard, maakte schoon, verzorgde de etalages en had ideeën, maar meer klantvriendelijkheid en empathie *zouden mij niet misstaan.*
Hij heeft gelijk, als ik mensen niet aardig vind dan word ik snauwerig.
Wat zit jou zo dwars, Rebecca?
Ik noem hem meneer, het is een imposante man – hij sloft voorovergebogen en heeft grijze manen. Elke dag haal ik 2 flessen sherry voor hem en zijn vrouw. Ik open om 9 uur de winkel, hij komt rond elven en zijn vrouw na het middaguur. Zij doet de administratie en leest streekromans. Ze wonen boven de winkel maar moeten buitenom. Het is een hoekpand.
Er is ook een keer een ramp gebeurd, niet de stoffige encyclopedie die over mij heendaalde hoewel de boekenplanken voorover bogen. Ik ben het koffiemeisje en er is een percolator en doe m'n best om mijn koffie zo goed mogelijk te laten smaken. De juiste hoeveelheid maling, licht aangedrukt in het ronde metalen bakje met gaatjes en vooral opletten dat het niet hard gaat koken. De pruttelpot staat op een los gasstelletje en is met een slang aangesloten. Ik pakt iets uit het keukenkastje eronder. Ik verloor mijn evenwicht en greep me vast aan de gasslang en het noodlot in de vorm van het gasstel en de kokende koffiedrab kwam allegodsgloeiends in mijn nek terecht. De hel van de derdegraads verbranding is mij bespaard gebleven, positiever kan ik het niet maken. De achterkant van mijn hals, doorlopend tot iets onder mijn schouderbladen, nou ja, een grote tweedegraadsverbranding dus. De week die volgde was vol pijnstillers.
Victor, voor het gemak zijn voornaam, was zorgzaam en wou me met zijn auto naar de Eerste Hulp brengen. Op mijn verzoek heeft hij me bij oma in Ommen afgeleverd. Ik had haar liever naar het ziekenhuis gebracht. *Mijn oma is verpleegkundig.* Oma luisterde niet en zette me op een keukenstoel en trok voorzichtig doortastend mijn bloesje uit. *Het ziekenhuis is niet nodig denk ik, de blaren zijn intact en ik ga straks met de dokter bellen.*
In deze rol was oma op haar best. –
Alles is een terzijde om het vervolg van mijn relaas uit te stellen.
Wat zit jou zo dwars, Rebecca?
Behalve de sherry moest ik ook sigaretten halen. Als er genoeg in kas was, een hele slof. Vooral de vrouw rookte aan een stuk door. De uitkomst van de gesprekken met Victor was uiteindelijk dat ik met het JMW zou gaan praten om mijn hulpvraag boven tafel te krijgen. *Is alles begrijpen alles vergeven?*

Opa hielp me op weg. Hij heeft me verhuisd en bijgedragen aan het bewoonbaar maken van mijn ondergehuurde zolderverdieping. Toen ook deze taak erop zat heeft hij me twee enveloppen gegeven. Een kleine en een grote. In de kleine zat papiergeld.
Je ouders en wij hebben voor je gespaard. Ik werd er door verrast. Ik kon een scooter kopen, spullen voor mijn kamer en wat voor de spaarrekening.
In de grote envelop zat iets zonder materiële waarde.
Riwke, in de eerste achttien jaar van je leven heb je al meer meegemaakt dan sommigen in hun hele leven. Wat je daar allemaal van hebt meegekregen weet ik niet maar wat ik weet, en waar ik bij betrokken ben geweest, heb ik geprobeerd op te schrijven. In eerste instantie alleen voor mezelf, ook met jet oog op jou. Je hebt er recht op om het te weten. De grote envelop voelde als een bombrief. *Lees het maar wanneer je er de rust voor hebt en als je vragen hebt of er over wilt praten, dan hoor ik het wel.*

Het is zo'n twintig jaar geleden dat mijn vrouw, dochter, schoonzoon en ik een stedentrip hebben gemaakt naar Marseille. Een tante paste op de kinderen. We gingen wel vaker met zijn vieren op stap, buiten de kindervakanties om. Een stedentrip is niets voor kinderen en het is ook weleens prettig om even kinderloos te zijn.
Op zo'n vakantie ondernamen we gezamenlijke dingen maar zo nu en dan ging ik er alleen op uit. Ik hou er van om door een onbekende stad te lopen en plaatsen te bezoeken die niet standaard op het menu staan. Zo kwam ik terecht op een markt in een drukke volksbuurt vol zwerfkinderen die je brutaal smekend aanklampten. Het zijn lastige dilemma's. Geld weggeven deed ik niet, maar soms kocht ik iets praktisch voor ze.
Mijn oog viel op een schichtig meisje dat in een versleten zomerjurkje en op blote voeten achter de kraampjes sloop. Ze snuffelde in de dozen met de door de marktlui afgekeurde etenswaren en zo af en toe kreeg ze wat toegestopt. Ze deed dat in een grote canvas tas van de Franse *Lidl* die ze achter zich aansleepte. Ik volgde haar vanaf de andere kant van de kraampjes.
Aan het einde van de markt liep ze verder, de tas achter zich aan zeulend. Ik wist niet wat me bezielde, maar ik volgde haar route door straten en steegjes. Opeens was ze weg. Ze was waarschijnlijk ergens een poortje binnen geschoten. Ik liep peinzend terug. Toen ik terug was in de omgeving die voor mij bedoeld was ben ik op een terrasje gaan zitten, bestelde een glas witte wijn en kreeg een karafje. De wijn smaakte voortreffelijk. Ik rook de zee en ademde de Marseillaanse lucht.
Ik bleef aan die kleine straatmeid denken, probeerde me voor te stellen hoe haar leven eruit zag en hoe haar toekomst eruit zou zien.
Met de anderen was afgesproken dat we elkaar rond zevenen zouden treffen

in een restaurant met uitzicht op zee en waar ze de beste *bouillabaisse* zouden hebben.
'Eli, je bent stil vandaag', zei mijn vrouw Mieke. Ik vertelde van het meisje en al sprekend werd het mezelf ook helderder. Het verhaal maakte diepe indruk op mijn dochter Esther. Zij heeft twee stiefdochters en een zoon en had graag nog een kindje, het liefst een meisje, willen krijgen. De volgende dag ben ik samen met Esther naar die volksmarkt gegaan. 'We lijken wel mesjogge', Esther. – 'Beter *mesjogge* dan *achenebbisj*.'
Het meisje kroop weer in hetzelfde vervuilde jurkje achter de kraampjes.
Esthers hart brak, en die avond heeft ze langdurig met haar man Dennis gesproken. De volgende dag hebben ze kleren in de maat van het meisje gekocht en hebben haar gevolgd tot in het poortje.
Om een lang verhaal kort te maken: het meisje heette Rebecca en ze woonde met nog wat kinderen bij haar tante en moeder. Met de tante viel geen woord te wisselen en de moeder was er nooit. Het was Rebecca's taak om voor eten te zorgen. Er was geen geboortebewijs van haar. De *Archives Municipales* hadden geen gegevens. Officieel bestond ze niet.
Samen met de doofstomme tante en Rebecca zijn ze naar de *Registre de population* gegaan. Ik weet niet wat ze daar besjmoezt en betaald hebben maar het resultaat was een geboortebewijs waarop haar tante Rachel als *mère adoptive* genoemd werd en de vader als *inconnu*. Als geboortedatum was 21 april 1987 ingevuld. Er werd een paspoort gekocht, een badhuis en een kapper bezocht en een bedrag gestort op een lijfrentepolis op naam van Rebecca's tante Rachel. Dit is niet allemaal in die paar dagen gebeurd. Esther en Dennis zijn een paar keer teruggegaan en uiteindelijk is Rebecca in hun gezin opgenomen. Zelf had ik me voorgenomen om ooit samen met mijn nieuwe kleindochter naar Marseille te gaan. In de joodse traditie moet er *geheeld* worden om het verhaal voort te kunnen zetten.
Tot ieders verdriet kon Rebecca zich niet hechten aan haar nieuwe ouders en in het gezin. Ze had een *tempérament ardent*. Esthers ideaalbeeld, een gezellig meisje waarmee ze kon knuffelen en tutten, sloeg aan gruzelementen. In de weekeinden kwam Rebecca bij ons logeren. Dat gaf rust in het gezin, maar bevestigde me *nesjomme* de onthechting en de deconfiture van het fusiegezin. Mieke en ik konden haar wel aan. Er was geduld en incasseringsvermogen voor nodig en onze dochter Esther kon dat niet meer opbrengen. Het was pijnlijk en treurig, je kunt een kind nu eenmaal niet dwingen zich te hechten en het falen op haar afwentelen. Mijn relatie met Esther kwam onder druk te staan. Het was lastig en zelf had ik het ook zwaar onderschat.
Het leukste hier vond Rebecca het uitlaten van de hond. Ze holde achter hem aan, minstens tien kilometer per dag. Ze kwam uitgeput thuis en na een halfuurtje had ze er alweer zin in. Over een complimentje zei ze: 'Ik doe het voor de hond hoor, ze moeten nu eenmaal veel rennen'.
Ondertussen liep het in Zwolle uit de hand. Esther stortte in er moest iets gebeuren. Mieke, Dennis en ik overlegden veel en onze conclusie was dat het zo niet langer kon doorgaan. In de zomer, na haar laatste basisschooljaar, kwam

Rebecca bij ons wonen. Dat was de beste oplossing voor haar want als de Kinderbescherming zich ermee ging bemoeien bestond de kans dat Rebecca in een ander gezin of zelfs in een kindertehuis terecht zou komen. Mieke en ik voelden ons medeverantwoordelijk. Het was een pijnlijke situatie. Het was dramatisch om te moeten aanzien hoe een intelligente en stabiele vrouw als Esther in een paar jaar tijd veranderde. Ze werd emotioneel, onevenwichtig en verloor haar kritische zelfvermogen en was niet aanspreekbaar. De uiteindelijke diagnose was vreselijk, ook voor ons en de rest van de familie: ze was ten prooi gevallen aan de erfelijke *ziekte van Huntington*. Zware medicatie dempen de symptomen maar de perspectieven geven weinig aanleiding tot vreugde.
Als ik op de hele geschiedenis terugkijk dan zie ik Rebecca schichtig scharrelend achter de marktkramen, ik zie hoe ze zonder aansluiting met het gezin van mijn dochter in een eigen wereld probeert te overleven. Ik voel mij hier schuldig over. Mieke en ik hadden eerder moeten opmerken in wat voor rottige situatie ze in Zwolle terecht was gekomen. Ze had recht op een veilige omgeving en kreeg het omgekeerde. Het is allemaal te gênant voor woorden. Het schaamrood stijgt me naar de kaken als ik dit opschrijf. Ja, ze is lastig in de omgang. Eén verkeerd woord kon haar in een furie veranderen en op goede woorden reageerde ze apathisch. Mieke en ik voelden de verantwoordelijkheid om ons tot het uiterste in te zetten voor haar toekomst en welbevinden, maar de waarheid gebiedt mij te zeggen dat we rekening hielden met een doemscenario. We hebben hulp gevraagd aan een orthopedagoog. Hij is, onopvallend als 'kennis', een paar keer bij ons thuis geweest om de situatie te observeren. Hij heeft een rapport geschreven waarover hij zei:
'Ik kan het u overhandigen, en als u erom vraagt dan doe ik dat ook want u heeft er voor betaald, maar liever vat ik het voor u samen. De reden dat ik huiverig ben om zo'n observatierapport af te geven is omdat het een momentopname is, en als u het opnieuw ter hand neemt het ongewenst en onbewust stigmatiserend kan gaan werken en zo Rebecca's ontwikkeling verder bemoeilijkt. En er is nog iets, het gaat niet alleen om Rebecca, het gaat ook om u en om de wisselwerking met haar omgeving. Ik wil u graag blijven begeleiden want Rebecca heeft in haar vroegste jeugd geen vertrouwen, fysieke geborgenheid en warmte ervaren en als deze drie dingen niet in je startpakket zitten, zijn er voor iedereen veel lastigheden te overwinnen om het zacht uit te drukken'.
Zijn begeleiding en tips hebben ons goed geholpen.
We hebben Rebecca aangemeld bij de scholengemeenschap in Hardenberg. Ze ging met de bus naar school maar van regulier schoolbezoek was geen sprake. Van school kregen we het verzoek om een afspraak te maken voor een gesprek en als Rebecca wou, was zij welkom. Ze had er geen zin in en er is een gesprek gevoerd waarin zorgen werden gedeeld. De school was betrokken en duidelijk; ze dachten mee met Rebecca's toekomstmogelijkheden. Het is aan hun professionaliteit te danken dat het niet gierend uit de hand is gelopen. Ze communiceerden helder en hun zorgteam onderhield ook contact met onze orthopedagoog. Met horten en stoten heeft ze tot haar zestiende op die school gezeten.

Uiteindelijk heeft dit alles tot een baan in de boekhandel geleid. We voelden de urgentie, machteloosheid én de verantwoordelijkheid om jou met zo min mogelijk kleerscheuren richting volwassenheid te begeleiden. Het was een schier onmogelijke opdracht die we zo gewetensvol mogelijk probeerden te volbrengen.
Rebecca, jou treft geen blaam. Ik hecht eraan om je dat te zeggen. Het klinkt raar, maar jij hebt ons ook veel gegeven. Mieke en ik hopen uit het diepst van ons hart dat je stabiliseert en je weg weet te vinden. We blijven beschikbaar en het is mijn intense wens om ooit met jou een reis naar Frankrijk, Algerije en Marokko te maken in de hoop dat je aansluiting vindt met je eigen levensverhaal. En nog iets, ik ben trots op je. Je hebt karakter en het is jouw eigen verdienste dat je zelfstandig je brood kunt verdienen en niet verzeild bent geraakt in een uitzichtloze uitkeringssituatie zoals veel jongeren met een vergelijkbare problematiek.

Daarna volgden er vriendelijke woorden en wensen.

«Rebecca is de eerste vrouw in de Bijbel die zich rechtstreeks tot de EEUWIGE *wendt, zij wil weten en hoort: 'Twee zielen zijn in uw schoot, zij zullen zich scheiden, en de oudste is dienstbaar aan de jongste…' Worden hier haar listigheden alvast door de eeuwige gerechtvaardigd? Dit klinkt toch eerder als een belofte tot samenwerking dan als een toornige profetie van een naderend onheil?»*

De problemen van mijn gastgezinnen konden me niets schelen. Later zag ik het anders en de brief heeft een rol gespeeld bij mijn hulpvraag. *Hoe krijg ik mijn geschiedenis zodanig op orde dat er ik ermee kan leven'* en *Wat kan ik, met enige hulp, doen om mijn leven onder de knie te krijgen*. Hoe immaculé kun je zijn als je bestaansrecht is ontleend aan een certificaat van oorsprong?
Immarcescible, gloire immarcescible, sprak goocheme Sjikse. Mijn shatzi. Smetteloos onverwelkbaar, onvergankelijke pracht.

cliëntgegevens

Naam: Rebecca Z.; geregistreerde geboortedatum: 21-04-1987; intakegesprek d.d.: 09-09-2007; verlengde intake d.d.: 23-09-2007; MW: E. Rosenthal.

I analyse van de hulpvraag

Mijn werkgever vindt dat ik te klantonvriendelijk, te weinig empathisch ben en me te vaak ziek meld met vage klachten. Ik begrijp niet goed hoe dat allemaal is ontstaan. Heeft hij nu geen vertrouwen in mij? Ik ben somber en heb zeer weinig plezier in mijn leven. Ik slaap en eet niet goed. Ik heb een gebrek aan levenslust, blijf soms liever in bed. Driftaanvallen.

stressoren/oorzaken en instandhouders van problemen en klachten: Ik volg mijn manier, mijn principes, dit doe ik vanuit een grote betrokkenheid met het boekenvak maar ik ga voorbij het winkelbeleid. Ik kan moeilijk grenzen stellen. Ik kom uit een adoptiegezin met depressiviteit. Mijn geboortejaar is fictief. Mijn burgelijke staat is bepaald en betaald door mijn adoptieouders. Die hadden kosten nog moeite gespaard om mij te 'redden'.

GEVOLGEN VOOR HET DAGELIJKS FUNCTIONEREN EN BELEVING VAN DE SITUATIE: Wel getroffen met mijn werkgever maar ben bang dat hij op een keer genoeg van mij krijgt. Het is wel zo dat ik behoorlijk onmisbaar ben, maar dat zal anders zijn als ik mijn ambitie volg en in een grotere boekenzaak zou gaan werken waar die onmisbaarheid niet aanwezig is. Ik heb weinig sociale contacten en voel die behoefte ook niet echt. Ik heb weinig plezier in het leven, ik ervaar geen plezier, ik heb veel losse contacten maar kan niets 'vasthouden'. Het adviseren van klanten vind ik leuk.

PROBLEEMHANTERING: Er zijn functioneringsgesprekken geweest en ben geadviseerd hulp te zoeken. Momenteel is mij niet duidelijk waarom het niet goed gaat. Er wordt mij verteld dat ik verkeerde keuzes maak, moeilijk belangrijke zaken van minder belangrijke zaken kan onderscheiden. Ik verlies het grote plaatje uit beeld.

HULPVERLENINGSVERLEDEN: 1998-2004 contacten met RIAGG, GGZ E.D..

COMPENSERENDE OMSTANDIGHEDEN/SOCIALE STEUN: Klantcontact vind ik leuk en dingen organiseren tijdens de Kinderboekenweek ook. Ik vind het echt heel leuk om te zien wat er in de hoofden van kinderen omgaat.

DOELSTELLINGEN EN BEHOEFTEN VAN CLIËNT: Wat vrolijker in het leven. Met meer plezier opstaan.

II schets actuele leefsituatie

Ik woon alleen, heb best wel veel seks maar voel geen lichamelijke intimiteit. Ik voel mij (ook) aangetrokken tot iets wat jongens niet hebben en weet niet wat ik daarmee aan moet.

GEZONDHEID

Gezondheid is goed, voel me altijd gespannen, wel heb ik sombere buien, er

wordt gezegd dat ik ADHD zou kunnen hebben.

PERSOONLIJK FUNCTIONEREN (ZELFBEELD, EIGENWAARDE, VERWACHTING VAN ZICHZELF EN ANDEREN, LEVENSVISIE, TOEKOMSTPERSPECTIEF): Niet gevraagd

MATERIËLE OMSTANDIGHEDEN: *Redelijk*

BEZIGHEDEN: Leest veel. Geen/zeer weinig sociale contacten, Geen sportclub.

CONTACTEN: Ik heb weinig of geen contact met mijn stiefbroer en -zussen (behalve 1). Mijn pleegmoeder is overleden aan ziekte van Huntington, met oma en opa heb ik nog het beste contact.

III BIOGRAFISCHE SCHETS

(Duistere en fragmentarische herinneringen aan eerste levensjaren in Marseille.) In 1992 in een pleeggezin geplaatst en in 2002 bij 'opa' en 'oma' gaan wonen. Ik herinner mij mijn pleegmoeder als somber en depressief. Mijn vader ook maar hij was ook agressief. Er was veel ruzie bij ons thuis, er werd ook geslagen. Ik herinner mij weinig geluk, wel somberheid en een donkere schaduw van de oorlog.
OPLEIDING EN KANSEN: Ik heb lagere school en MAVO gedaan. Geen einddiploma. Daarna ben ik gaan werken en heb een vakopleiding gevolgd. (Advies basisschool: VWO-HAVO.)

SOCIALISATIEBOODSCHAPPEN: Ik ben niet joods opgevoed, joods zijn is irritant, je kunt beter liegen. De wereld deugt niet en is vijandig, toon geen zwakheden aan de buitenwereld. Er werd niet gesocialiseerd. Bij opa en oma lag dat anders.

CULTURELE ACHTERGROND: *Niet gevraagd.* (Joods-Marrokaanse afkomst)

TRAUMATISCHE ERVARINGEN: *Niet genoeg doorgevraagd.*

IS ER NOG IETS DAT IK VAN JE MOET WETEN...? *'Nee'.*

IV PROBLEEMANALYSE DOOR DE MAATSCHAPPELIJK WERKER

Eerste indruk: Een zenuwachtig ogende jonge vrouw met schuld- en schaamtegevoelens en een laag zelfbeeld, spreekvaardig.

ANALYSE OP MICRO-, MESO-, MACRONIVEAU: Cliënt heeft in haar jeugd veel somberheid gekend, heeft niet leren omgaan met anderen, had hier ook geen goede voorbeelden van. Zij lijkt, mede door de afwezigheid van haar moeder en de depressiviteit van haar pleegmoeder, slecht gehecht. Zij heeft geleerd niet te vertrouwen op anderen en haar eigen weg te gaan. Tevens heeft zij geleerd dat haar pleegouders' ideeën de beste waren. Ook een genetische aanleg voor depressiviteit is mogelijk. Het lijkt er tevens op dat het worstelen van cliënt met haar mogelijke seksuele geaardheid een mogelijke factor is welke moeilijk onder ogen te zien is voor cliënt. Verder bestaat er onduidelijkheid over mogelijke ADHD-ADD en/of PTSS.

IS MAATSCHAPPELIJK WERK DOOR JMW GEÏNDICEERD?

Nee, in overleg met cliënt is zij doorverwezen naar psychiatrie.

ADVIES VOOR (TYPE) HULPVERLENING: Combinatie van depressieve klachten, erfelijkheid, mogelijke diagnose voor leerstoornissen en seksuele geaardheid lijken meer op zijn plaats bij tweede lijn.

OP WELKE TERREINEN ONTBREEKT ER INFORMATIE?

Familiegeschiedenis ontbreekt, haar oma is verstoten uit de Sefardische gemeenschap in Marokko.

Mijn Sjitske troostrijk, lange armen, zwijgen en woorden als uit de lucht gevist.

NU WORDEN MIJN GEDACHTEN VREEMD
als oude tulpen met kleuren die niet bestaan.
Uit uitgeputte stenen gronden
rijzen zij op, in hun knop al vergaan
als chrysanthen, de doodshemden van de zomer.
Hoor: uit hun monden,
vertrokken door de pijn die hen voedt,
polytonaal in vreemde taal geuit.
Ik wil niet verstaan en vermoed
dat het een lied beduidt
van littekens en oude wonden.

DE INTAKE VOOR DE AMBULANTE PSYCHIATRISCHE HULP werd gedaan door een jonge slanke psycholoog. Ik vond haar mooi en aardig. Ze had het over een emotioneel-fysieke groepstherapie met 'lotgenoten'. Ik moest er niet aan denken, van de gedachte alleen kreeg ik al de griezels.

Toen kwam de psychiater. Het was een slonzig geklede man van rond de veertig. Na een tijdje zei hij:

'Ik zie hier geen depressief persoon voor me zitten. Ik zie een leuke stoere meid met een ingewikkeld verleden en daardoor een moeilijke schooltijd. Het kan zijn dat je ondermaatse leerprestaties te maken hebben met een psychische variant die we ADHD noemen.'

Het leek alsof hij tegen zichzelf praatte. Ik heb het er ook met Jeltske over gehad: 'Psychiaters zijn dokters, ze kijken niet naar jou, ze kijken naar je mankementen.'

Het was geen joodse psychiater, dacht ik later. Was misschien maar goed ook. Hij was efficiënt, vriendelijk en duidelijk:

'Ik ga je testen op ADHD'.

Uit een stapel papieren op zijn volle bureau haalde hij een vragenlijst, sloeg zijn benen over elkaar en stelde de eerste vraag. (Voor de liefhebbers: DSM-IV-TR criteria *Aandachtstekortstoornis met of zonder hyperactiviteit*.) De psychiater raffelde de lijst af als een slaapwandelaar. Daar heb je dan minstens 10 jaar voor gestudeerd. Geen goede gedachte, hij luisterde en observeerde ook.

Mijn score voor zowel ADHD als ADD kwam tegen de 100% aan. Hij suggereerde een proefmedicatie met *methylfenidaat* en *melatonine*. Hij zou daar de volgende keer op terugkomen want het moest eerst met het team besproken worden. *Geen therapie?* 'Het zou mij niet verbazen als je depressieve buien verminderen of verdwijnen met de medicatie'.

Aan het eind van de volgende afspraak schreef hij een onleesbaar recept uit op een blauw briefje. *Zit er ook melatonine bij?* 'Eerst wil ik zien hoe je op een lage dosis MFD reageert. Na vieren niet innemen, het is legale *speed* en niet eetlustbevorderend. Volgende week kijken we verder. Ik maak een afspraak met onze sociaal-psychiatrisch verpleegkundige. We kunnen dempen of openbreken, voorlopig het eerste maar en geen therapie maar medicatie. Met hem kun je bespreken waar je tegenaan loopt en hoe je daarmee zo om kunt gaan zodat het beter gaat lopen'.

Het duurde een tijdje voordat ik aan de bijwerkingen van het middel was gewend en in overleg heb ik de doses gevarieerd om te ervaren wat het beste werkt.

De gesprekken met de verpleegkundige waren prettig. Het heeft me inzichten opgeleverd waar ik echt wat aan had. Jeltske had ook met zo iemand gesproken en was er positief over: 'Mijn leven is nu geen reeks meer van gebeurtenissen die als los zand aan elkaar hangen; ik heb geleerd om mijn leven aan mezelf uit te leggen en dat geeft rust in mijn hoofd'.

Al met al ben ik een jaar ambulant psychiatrisch patiënt geweest en na een half jaar werden de tussenpozen dat ik naar de kliniek ging steeds groter.

Als ik wakker word en mijn ogen open doe, heb ik er geen zin in. Als ik mijn ogen sluit kom ik in mijn vertrouwde wereld. Dat is altijd zo geweest en de discipline om er voor te zorgen dat de winkel uiterlijk om 9 uur openging was belangrijk voor me, want ik had de neiging om met ogen dicht in bed te blijven en daar word je niet vrolijker van.

Ik moet me ertoe zetten om als ik wakker word 10 mg MFD te nemen. Ik doe mijn ogen dicht en als ik ze na een tijdje opnieuw opendoe lacht de dag me tegemoet. 's Avonds neem ik 3 mg *melatonine* en bij nervositeit mag ik maximaal 10 mg *propranodol* of 5 mg *Tramalol* per dag innemen. *Dollelol*.

VOOR OMA EN OPA heb ik meer waardering gekregen nu duidelijker wordt hoe zij hun best voor mij hebben gedaan. Ik wil niet in een ooit aangenomen houding blijven hangen en word hierin ondersteund door de verpleegkundige. Het is een precair proces van vallen en opstaan voor iedereen. Of het zinvol is om een relatie te onderhouden met het gezin in Zwolle? Het is belangrijker om nu eerst een herijkte band met oma en opa op te bouwen. Opa gaat omzichtig te werk. Hij vertelde me over een gedicht dat hem enorm geraakt had. Hij stuurde het niet meteen op. Toen opa in 't *boshûske* langskwam heeft hij me de bundel gegeven. Met potlood en in zijn regelmatige handschrift had hij erin geschreven:

Om thuis te komen. En zo simpel is de gang
Om tot dit moeilijk inzicht te geraken:
Dat ik geen kind meer ben; dat ik verlang

Naar iemand die nooit kon bestaan:
Een jongetje dat alles goed zou maken –
De tijd die stilstond en hem liet begaan.

Ja, thuiskomen in deze wereld... *Misschien is het wel omgekeerd*, zegt Jeltske.

Als je naar je eeuwig huis gaat, vult een klaagzang de straat en als de ellende begint, begint de jubel. Ze vertelt met een sterke onderstroom, de oppervlakte zegt niet wat het diepe water weet.

Twee jonge mensen, twee oude zielen ontmoeten elkaar – het stond in de sterren en het is opgemerkt. Ja, ik zag dat lichaam, iets vaags dat voelde als zeker.

Opa vertelde me dat hij met trots, en volgens de traditie, als grootvader mijn komst in het NIW had laten aankondigen. Hij had nu schaamtegevoelens, het leek of ik officieel in het gezin van zijn dochter was opgenomen en ik ben Française met bijbehorend paspoort. *Een schijnconstructie*, zei hij.

AANGENOMEN KIND

'Dit', zeggen ze, 'Is wat we niet kunnen hebben.
Hoe vreemd voor andere geliefden om te schenken.
Een ontmoeting dus. En los van de liefde onvruchtbare grond, dit kind ontkiemt om te verhuizen.
Haast in strijd met het openen van ons hart.'
'Ons falen zal zich uitrollen over onze dochter. Leren om plichtmatig te spreken tegen haar ouders.

Wie kent hen in hun vlucht, wier liefde doorgaat om te gebaren van broze pretentie en maken een huis in andermans onschuld.'
Maar liefde is innerlijk stil, toch spookt het rond in het kind dat alle tederheid doorstond die nimmer kon vervullen.
Nooit zal een van hen zeggen: 'Dit ben jij'.Het gevoel doorgeven aan het kind om hun manco te bezegelen, ze zien alleen een onbekende vreemde.

De pedagogiek module, die ik later op de pabo op m'n bord kreeg, typeerde opa als 'neurotische redder'. Dankzij het Skype-contact met Jeltske, die de verkorte pedagogiekopleiding deed, werden de 'types' mensen en kon ik opa beter begrijpen. Zijn verhaal is een gatenkaas.
Als erfgenaam van weinige overlevenden was hem een kapitaal ten deel gevallen dat, hoewel volkomen legaal, hem gevoelsmatig niet toebehoorde. In het licht van *als je één kind redt, dan red je de mensheid* heeft hij dingen gedaan waarvan hij nu zegt dat ze misschien naïef waren.
Dat kinderlijk vertrouwen had de familie al eerder geteisterd want een gedeelte van het kapitaal was voor de oorlog in handen gegeven van het respectabele Berlijnse bankiershuis *Mendelssohn & Co.*
Toen ik opa daarover doorvroeg, zei hij 'Het zijn lange verhalen, samenvattingen doen ze geen recht; het waren nazaten van Moses Mendelssohn'.
'Vertelt u ze maar, ik zal proberen goed te luisteren, u kunt goed vertellen'.
Opa ging erop in: Tableaux werden geschetst van miskende bankiers die uiteindelijk in decadentie ten onder gingen en een gedeelte van het familiekapitaal meesleurden in hun val. Bij de faillisementsveiling bleek het kapitaal van de firma Mendelssohn vooral te bestaan uit waardevolle kunstwerken en het Rijksmuseum was een grote jager in deze koopjesjacht. De 'geniale avonturier' Fritz Mannheimer, die leiding gaf aan de Amsterdamse activiteiten, beheerste het beursvak volledig. 'Zijn tragiek lag in zijn optreden als briljante eenling, gedoemd in werk noch leven het evenwicht te vinden om iets blijvends tot stand te brengen.'
Hij koppelde deze tragedie aan die van Abraham Tuschinski wiens naam hij uitsprak als *Tuszyn'ski*. Overmoedige mensen met een grote droom. Opa's droom en overmoed waren op kleinere schaal. Hij bewonderde hun lef.
Na de oorlog werd er gebankierd bij een wederom vertrouwd klinkende naam: *Teixeira de Mattos*. Deze keer geen bank met een Asjkenazische maar met een Sefardische achtergrond. De ondergang van Teixeira de Mattos in 1966 was het grootste bankfaillissement in Nederland in de twintigste eeuw. Het land schudde op zijn grondvesten, hoe kon zoiets gebeuren? Het was een blamage voor *De Nederlandsche Bank*: 'Het toezicht had gefaald'. Ondanks al deze ellende bleef er genoeg over, want wedden op één paard? Nee, zo stom waren ze niet.
Opa kon het mooi vertellen en noemde nooit bedragen. Wat draagt het bij? Zijn verhalen maakten mij veel duidelijk. Mijn gevoel van een speelbal te zijn

van onbekende krachten werd minder. Dingen vielen op hun plaats, verhalen schoven in elkaar en verbanden, mysterieuze verbonden, kwamen tevoorschijn. Helend en schrijnend.
Als ik zo met opa spreek heb ik de maximaal toegestane dosis medicatie nodig om aandachtig te blijven.
Ik ben geen erfgenaam. Wel was testamentair vastgelegd dat ik mijn deel zou krijgen. Daar is hij op teruggekomen: 'Riwke, er is *als het ware* jou veel beloofd, maar het mocht niet zo zijn. Mijn beloftes zijn oprecht, maar ik wil het concreter maken. Ik wil samen met jou afspraken maken en je het geld geven, ik wil er eerlijk over zijn en volgens mij kun je dat inmiddels aan'. – Het was een ongemakkelijke situatie, ik had niets te verliezen en begreep dat het niet de bedoeling was dat mijn deel in rook en gesnuif opging. Het geld is verdeeld over een kleine privaatbank en een grote systeembank.
Minstens een keer per jaar vertrok opa naar Marseille om te kijken hoe het met tante Rachel en de anderen ging. We hebben afgesproken dat ik, na opa's dood, deze verantwoordelijkheid op me zou nemen. Of ik nog broers, zussen, neven en nichten had? Het zou zomaar kunnen.
Opa's zorg dat ik mijn deel zou verbrassen was even onterecht als begrijpelijk. Ik winkelde in koffie- en smartshops. Mijn dosis *ibogaïne*, als recept voor mijn verslavingsgevoeligheid, bracht me in een hallucinatorische en onzegbare werkelijkheid. ☞

Van duisternis naar licht, mijn ontmoeting met Jeltske. Alles wat ze zegt is herkenbaar. 'Hoeveel demonen spoken er in jou?' Een belachelijke vraag, uit haar mond klonk het alsof ze mij beter kende dan ik mezelf: 'Twee zielen, zelfde inborst', en voegde eraan toe: *'Une pareille nature ma compagne'.*
Seigneur tout miséricordieux, niets meer te verliezen.
Vreugde, vreugde, vreugde, tranen van vreugde. Alles vergeten alleen haar. Zij blijft cool en dichtbij: 'Laat mij niet los. Jouw woord wil ik onthouden tot in de eeuwigheid.' *Ma lectrice et bien-aimée.* Wat te zeggen? *Grâce de Dieu*, onvergelijkbaar.
Als ze langzaam praat, gaat haar stem omlaag en trilt er iets mee. Ze gebruikte haar lichaamstaal niet om haar woorden te illustreren of om kracht bij te zetten. Haar gezicht sprak op de toon van haar woorden. Woorden als een kabbelende stroom en bij een golfje ging haar zingende stem omhoog:

Gezicht tegen je aangevlijd. Alles hield op, ik raakte mij kwijt.
Mijn zorgen liet ik varen tussen witte lelies, in vergetelheid.
Als ze een jongen was geweest, dan had ik haar versierd en zou de afloop me welbekend voorkomen.
Ik ga me te buiten en mijn Sjitske is een onaangeraakt raadsel. Ik vond een verfrommeld papiertje met mijn handschrift, ik heb het aan haar voorgelezen, ze luisterde. Daar was ze goed in.
Zuiverheid en orde verdwenen. Doordrenkt van walging in zinloze leegte de weg voorbij. Gedachten dolen van is naar was en ik probeer de draad van Ariadne te vinden. Tevergeefs. Verwoesting, wanhoop en walging bij het leven. Geen goden te bidden, geëxcommuniceerd van geluk en verknoopt met wanhoop. Mentale prikkels, verdoofde voeldraden op mijn pols. Het vlees de kooi het lemmet de sleutel legt een gitzwarte donkerte bloot. Hordes gutsen buiten mij. Het is me om het even.

ALBERT CAMUS ERVAART IN TIPASA GENADE en krijgt waarop hij hoopte. Hij lest zijn dubbele dorst: liefhebben en verwonderen. De eis tot rechtvaardigheid verdroogt de scheppingsdriftige bron. Het licht uit zijn jeugd houdt de wanhoop tegen.
Nog acht jaar te leven, hij noteert:

Hartje winter leerde ik eindelijk dat er in mij een onoverwinnelijke zomer aanwezig was.

Onder de brandende droge Algerijnse zon
Lees je filosofieën en modelleert er een
Die past in de sfeer en het intellect
Om tussen impuls en daad te vallen
En tonen een overdachte keuze voor wat gedaan is.

Niet wat je dacht, maar wat je was staat nog steeds –
Een man die een wereld bouwt met eigen handen
En er in woonde. Eigenliefde en zelfmoord
Waren strakke gedachten, altijd er naast gezet
De pijn voor zekerheid die nooit eindigt.

Je gaat haar niet kapotmaken, je gaat hádr niet kapotmaken.
Een dun influisterend stemmetje weerhield mij te exploderen toen juf Franssen mij triggerde door te vragen over mijn vroegste jeugd. Ik brak. Ik stond toe zij zich over mij te ontfermde – alleen die enige weet hoe groot de *luxure sardonique* was om de vertrouwde andere keuze te maken. De césure angstaanjagend dun. De diepte grondeloos.

‘Rebecca?’
‘Ja, Jeltske?’
‘In een tandeloze wereld hebben de vampieren vrij spel.’
‘Jij hebt geloofsvertrouwen, jij leeft je verhaal en verhaalt van je leven.’
‘Mijn geloof en mijn vertrouwen zijn een afgeleide van wat jij rechtstreeks beërfd hebt, Rebecca.’

‘Neem me mee, Jeltske, neem me mee. Ik wil naar huis.’

‘Ik til je uit de benauwenis van de tijd, aan ’t gewoel ontkomen in alle eeuwigheid. Aan ’t einde van de dag, in elkaars stille warmte opgenomen als weggedragen uit de slag. Verzonken in de moederschoot van verenkeling genezen, een alomvattend geluk, mijn Riwke, haast te groot.’
‘Ik neem je mee naar Faustus die alles heeft vergaard zonder dat zijn dorst is gelest. Zijn denkgeest belandt in de wereld van alchemie, magie en duivelsstreken: *Twee zielen strijden in mijn borst. De een stuwt alles naar mijn hoofd, de ander leeft in eeuwige geheimenis.’*

Gevoel vertelt alles en zegt niets, noem het dan hoe je wilt. Namen en woorden zijn in nevelen gehuld.
Geloven is afzien van jezelf, opzien naar het heilige, omzien naar de ander en uitzien naar de toekomst.

‘Maan Sjikse hot nur ômein zu sogen.’

‘Mijn Riwke, onze veeboer vertelde dat de Jiddische memme met haar Friese kap niet te onderscheiden was van haar gereformeerde buurvrouw. Wij gaat alleen op zaterdag naar sjoel terwijl zij op zondag ter kerke gaan. De synagoge in Sneek is in de oorlog vernietigd, er zit nu een speelgoedwinkel.
De kandelaar en het gordijn zijn in arren moede naar Israël geëmigreerd vertelde hij, zijn gezicht sprak boekdelen.’

‘*Chanoekia* en *parochet* heet dat. Ik wil niet naar Israël verhuizen. Ik wil bij jou zijn, Jeltske, naar jouw land van melk en honing’.
‘Het beeld dat in me opkwam, Rebecca, toen ik je voor het eerst zag, was dat van de *roos van Jericho*. Zij wordt ook wel een *valse roos* genoemd omdat ze van een bedrieglijke schoonheid is. Zij kan jaren overleven zonder water en in vochtige toestand komt zij tot bloei en verspreidt dan een fruitig aroma.
Je stond erbij zoals ik nooit iemand had zien staan, met een afwachtende achteloosheid, sensueel, onverschillig en ook een beetje triest. Toen ik voor het eerst je naam hoorde, kwam dat stevig binnen: *Het meisje bij de waterput*. Ook zo’n beeld van onherbergzaamheid. Ik wou je meenemen, beschutting geven.
Ik hoorde iets van: *Vanaf dit moment is jullie lot bezegeld.’*
‘Er was een flits van een blik en verwarring, er gebeurde iets.’
‘Kan je wel zeggen hoewel er toen niets gebeurde. Weet je Riw, ik heb zeven gelukkige jaren gekend met oma en opa en Rintske als steun en toeverlaat. Toen ús opa doodging, kwam jij weer tot leven, ik wist niet van jouw bestaan. Ik was vier jaar lang als de dood.’
‘Daar kom je pas achter als je het overleefd hebt, dat je eigenlijk niet leefde, mijn Julia.’
‘Met Rins heb ik vlagen van leven gevoeld en ervan geproefd en toen kwam jij. Niet als een *sandblast* wel als een schurende en koesterende woestijnwind. Toen jij veertien was, werd je wakker en dacht: mijn God, ik leef nog. In dezelfde ademtocht zeg je eigenlijk dat als je geen hoogtevrees had gehad je jezelf te pletter zou hebben gegooid. Tussen de regels beluister ik alcohol, drugs en psychedelica, je laat je dossier voor je spreken. Je hebt het over openbreken of dempen en wilt weten wat er gebeurd is, maar ook weer niet.’
‘Ik wil niet meer meegezogen worden.’
‘Je opkomende woede toen je lievelingsjuf jou iets vroeg over je peutertijd spetterde je vernietigingsdrang als *bloed, swit en triennen* tegen de muren van het klaslokaal. Toen je besloten had om te stoppen met je therapie kon je een tipje van je sluimerende gevoelens oplichten en iets stamelen over heftige gebeurtenissen en seksuele aanvaringen.
Wat ik zie, is tien jaar doffe ellende. Daarna twaalf jaar iets minder doffe ellende. Het was hartverscheurend toen ik je voor het eerst zag… Zo had ik nog nooit iemand zien staan, je leek zo stoer en uitdagend in je soevereine nonchalance, maar ik voelde treurnis en gespeelde onverschilligheid.

We stonden er allebei verloren bij, toch?’
Toen Jeltske het meisje bij de waterput zag, had ik ook een verheven beeld van haar. Een lange ranke prachtmeid met bruinig donkerblond haar met diepblauwe ogen in een donkerblauwe skinny jeans die als gegoten zat. Haar souplesse bleef me bij en liet me niet los, integendeel. Ik werd nieuwsgieriger maar durfde haar skypenaam niet te vragen, ik durfde haar geeneens aan te spreken. Ik begreep mezelf niet meer. Zij heeft mij aangesproken, we hebben gegevens uitgewisseld en toen bleek dat ze geen skype had. Ze heeft het meteen het geïnstalleerd en voelde ik opluchting in al mijn vezels.
Het was geen smoesje om van me af te zijn. Er gebeurde iets. Ik kreeg weer zin, Onopgemerkt verdween dat lamlendige gevoel. Haar levenslust was van buitenaf niet te zien. Als we bij elkaar zijn is die vreugde ondergronds aanwezig als soort van bodem. *Ik hou je vast tot jouw wortels sterk genoeg zijn om jezelf te dragen,* en in verwarrende mix van ernst en humor: *De lamme en de blinde, we hoeven onszelf niet meer aan onze eigen haren uit het woestijnmoeras of de zuigende klei te trekken!*
Ik weet inmiddels wat zij heeft moeten bevechten.
‘Alsof jou alles is komen aanwaaien, Rebecca!’, zegt ze dan.
Ik proef de honing van haar lippen, de melk en de honing onder haar tong.
Ze kan duidelijk zijn als het om abstracte dingen gaat zoals school: ‘De PABO is punten scoren en concentreren op de praktijk’, zegt ze. *Cool en efficiënt afhandelen.* In de persoonlijke sfeer is ze meer afwachtend, *in bytsje bestindich*, in haar woorden.
De impuls om de PABO te gaan doen lijkt als van hogerhand gegeven. Met haar aan mijn zijde, of aan de andere kant van de skypelijn, sla ik me er doorheen.
‘Een woord is een woord, de rest is *bûlsjit*, Riwke’.
Ze vatte mijn leven samen, ze kende mij beter dan ik mezelf kende. Als een rots weerstaat zij mijn golven.
Ze kan goed vertellen, ze is geen flapuit zoals ik en toen we daarover spraken, vertelde ze over een jaargenoot met wie ze nog steeds vertrouwd omgaat.
Op mijn verzoek heeft hij me een brief geschreven, een vertrouwelijke openhartige brief. Jij mag ’m lezen, jij bent mijn intimutsje.

JELTSKE ZAT IN DE PARALLELKLAS. Je was twee jaar jonger dan ik, zowel op de basisschool als op het gym had je een klas overgeslagen. Je was 16 toen je bijna *summa cum laude* je diploma haalde, en schitterde door afwezigheid bij de uitreiking ervan.

Wij hadden allebei dezelfde keuzevakken. Had je door, dat mijn keuzes vooral door jou ingegeven waren? Ik denk haast van wel.

We zijn allebei auditief en hebben goede geheugens. We merkten elkaar op omdat de meesten zaten te schrijven en wij luisterden. Af en toe een steekwoord opschrijvend en observerend. Vandaar dat onze blikken elkaar wel eens kruisten. In mijn beleving wisselde je zo af en toe een blik van verstandhouding met mij. Was dat wensdenken?

Zijn het Jeltskes smalle, beetje jongensachtige bouw en watervlugge bewegingen die mij aantrekken? Altijd om zich heen kijkend, wat schichtig zo nu en dan, expressief. Je spreekt meer met je gezicht en met gebaren dan met je tong. Je wekt nieuwsgierigheid op, je fascineert me door je wisselvallige gedrag. Soms was je close op het intieme af en op een ander moment was je onbenaderbaar. Ik moet je niet plotseling aanraken, dan schrik je. Je bent apart, onvoorspelbaar en eigenaardig op een acceptabele manier. Ik heb respect voor jouw doen en laten; hoe eigenaardig, ze hebben iets vanzelfsprekends. Je wekt de indruk niet te weten welke richting je uit wil maar algemene religie, ethiek, filosofie, je zuigt het op, duikt erin en leest als enige alle aanbevolen boeken. Je studeert in bibliotheken en andere plekken waar jij je thuisvoelt want je bent sfeergevoelig en absoluut eigengereid. Wanneer we door de stad lopen sla je af en toe je arm om mijn middel. Ik voel je hoofd op mijn schouder. Plotseling laat je me los en verdwijnt in een boekwinkel, antiquariaat of ander winkeltje.

We moeten alletwee omgaan met ingewikkelde thuissituaties en ik heb een enorme bewondering voor de manier waarop jij met de verantwoordelijkheden waarmee je bent opgescheept omgaat. In grote lijnen vertelde je er wel over en als ik doorvroeg zei je: ‘De stuitende details zal ik je besparen’.

Boosheid hoor ik tussen de regels door, vooral als je het over instanties hebt die zich met je welbevinden bemoeien. Van sommige dingen die je vertelde ben ik wel geschrokken. Toen ik dat liet merken kreeg ik te horen dat ik het niet zo serieus moest nemen, dat je graag overdreef. Ik herken dat, zelf heb ik ook niet de neiging om anderen lastig te vallen met mijn problemen. Zijn we allebei einzelgängers? ‘Anderen confronteren met je probleem is een confrontatie met

jezelf’, heb je een keer gezegd. Als ik dan in je eigen trant doorredeneer, zou het dan niet zo kunnen zijn dat jouw afzwakkende neigingen een dekmantel zijn waarmee je de confrontatie met je eigen werkelijkheid uit de weg gaat?

In de pauze of tijdens tussenuren zat je niet in de kantine; ik heb je nooit zien eten. Bij lekker weer ging je naar buiten en anders naar de mediatheek. Hoewel je de reputatie had ‘onbenaderbaar, ontoerekeningsvatbaar en onberekenbaar’ te zijn – je kunt inderdaad iets ijzigs uitstralen – viel dat in de praktijk wel mee. Ik zocht toenadering en eerst was je terughoudend en ironisch maar ook wel blij met mijn aandacht.

We gingen samen huiswerk maken en langzamerhand kwamen er persoonlijker dingen aan de orde. – Met jou kon ik mijn thuissituatie bespreken. Je luisterde en zo af en toe vroeg je dan: ‘Begrijp ik het nu goed?’ Daarna volgt er een messcherpe samenvatting. Ja, je begrijpt het erg goed zelfs. Er zijn momenten dat ik zeker weet dat jij mij beter kent dan ik mezelf. Dat schept een band. Geen stevige band, soms geef je me het idee dat je dichtbij me staat om daarna weer afstand te nemen.

Op een keer, ogenschijnlijk zonder aanleiding, schetste je een beeld van een lijn en zei: ‘Dit is de *rēctūra sexualitas*, aan de uiteinden bevinden zich de *supermacho’s* en *-femina’s* en in het midden de androgynus. Wat is jouw plaats op deze lijn, Lukas?’

‘Dat is een goede vraag mevrouw Zielzucht’, antwoordde ik.

‘Het is een makkelijke vraag, dokter Heitinga’, maar niet een twee drie te beantwoorden, toch?’

‘Heb jij je plaats al bepaald’, vroeg ik.

‘Ik ben niet zo van codificeren en classificeren Lukas, weet je toch?’

‘De juiste positie kiezen en dan koershouden is toch een credo van jou?’

‘Je hebt bijna een punt Lukas, maar dat geldt voor rationele zaken, dit ligt gevoeliger.’

Het hield je bezig en je raakte ook bij mij een gevoelige snaar. Drijfveren, het verhaal achter het verhaal, doorgronden – het lijkt alsof je erin zwelgt terwijl je het liefst zelf ondoorgrondelijk blijft:

‘Zie mij, maar kijk niet’.

Je bent een meester in vaag en toch precies taalgebruik. Jouw uitspraken zijn vaak cryptisch en een samenbundeling van een complex van overwegingen. Je gebruikt of weinig woorden of verpakt een lang verhaal in wollige omschrijvin-

gen en kan het niet uitstaan als je niet snel begrepen wordt. Je vindt het prettig, weldadig haast, om terug te komen op wat gezegd is. Je wilt gezien worden, maar niet dóórzien.

She puts the dots on the i's. Ik citeer in het Engels omdat ik moet denken aan de anekdote die je me vertelde toen jouw docent Engels je tuk had. De lerares had gezegd: 'Jij zet de puntjes graag op de i, hè?'

En bijdehand als je bent, antwoordde je:

'Eentje lijkt me genoeg, juf.' – Gierend van de lach en in aangezet Cambridge Engels imiteerde je de lerares:

'*Nice try, but I won't pass on this, my dear. Jesus remembered to dot all of his i's and cross all of his t's*'.

Nee, daar had zelfs Jeltske niet van terug. Als iemand jou te slim af was leek je opgelucht en ik begrijp dat wel. Je troeft mij alleen af wanneer ik er helemaal naast zit. Je geeft sturing, oriëntatie en daarmee een gevoel van geborgenheid.

'Weet je wat de overeenkomst is tussen Jan Siebelink en William James? Nee? Hun vader. Beide vaders hadden een levensveranderende ervaring meegemaakt en beide zonen wilden dat doorgronden. Geldt trouwens ook voor Per Olav Enquist, met zijn *Reis van de voorganger*'. Dat ben je ten voeten uit. Op zoek naar drijfveren, naar het verhaal achter het verhaal. Over Einstein zei je: 'Misschien had zijn hardvochtigheid in de relationele sfeer te maken met de ongelofelijke mate waarmee hij zich kon concentreren'.

'Pake begreep ik en aan heit valt niets te begrijpen', zei je eens.

Je las razendsnel, soms een boek per dag. Een bladzijde van Dick Francis, je houdt van Engelse crime, scande je in vier seconden.

'Wat vindt je er zo goed aan, Jeltske?'

'Francis is een eilandbewoner, hij spreekt in *statements*'.

'Hoe bedoel je?'

'Hij begint een boek met: *Delirium dient de stervenden tot troost* en eindigt met: *Delirium is de troost aan het einde*.'

'Wat wil je daarmee zeggen, Jeltske?'

'Zijn boek *Second Wind* is vertaald met *Het oog van de orkaan*.'

'Ja, en...?'

'Duidelijk toch? Het centrum is rustig, als je daarbuiten treedt, word je meegezogen'.

Je bijt van je af, staat altijd op scherp, maar daarna is het ook klaar.

Als ik door zou vragen zou je zeggen: '*En dermei út!*' Je bewaakt je grenzen en bij doorzeuren worden je woorden kil. 'Laat de wonden bedekt blijven tot ze geheeld zijn', was ook zo'n zin als een slagboom net als: 'God is de rijdende rechter niet'.

Jouw ongetwijfeld diep gevoelde religiositeit was zonder enig vertoon of aarzeling en er viel niet mee te spotten. *Animum exercere*, je scherpt je geest aan het hoogste. Langzaam werd ik van de gedachte doordrongen dat er twee Jeltskes waren. In welke modus zij zich bevond had te maken met de omstandigheden. Je had dat zelf ook wel door: 'Ik moet leren mezelf te zijn, ook in situaties die ik niet helemaal in de hand heb'.

In situaties waar jij grip op hebt, valt er iets van je af, dan ben je ontspannen, geestig en je gedachten en associaties borrelen op natuurlijke wijze op. Dan doe je je sluiers af en komt er een vrolijk-sprankelende en sexy meid tevoorschijn: 'In mijn eigen biotoop kan ik tot leven komen, in alle andere situaties kan ik alleen overleven.'

Je kwam tot leven op boerenmarkten, het zijn mijn leukste herinneringen aan jou. Door je overvolle inzet en overtuiging had je het altijd druk. Je vertelde verhalen over *ús Orizjinele Fryske Wâlder Goadinnedrank*, hoe heerlijk het was om aardbeien er even in te laten weken en dat daarna zowel de godinnendrank als de aarbeien nóg verhevener smaakten. Rintske bood de bezoekers kleine glaasjes aan om te proeven. Jullie verkochten per glas en per fles en ondertussen deden jullie de afwas. Het zichtbare plezier straalde er vanaf en deed de schoorsteen roken, en gierend van de lach: *'Der moat gewoan brea op 'e planke komme, hee!'*

Maar er was meer dan dat, je genoot aanstekelijk zichtbaar vanachter je kraam: '*Ik leef niet alleen van brood maar ook van woorden*'.

Ik kreeg zakgeld, jij verdiende je brood en maakte er een feest van met het gevoel en pragma van een hagenprediker in de buitenlucht.

Vat het niet verkeerd op Jeltske, bitchy als je soms bent, op de markt laat je een stoere, sociale en sexy kant zien die je geen windeieren legt.

Of je seksuele ervaringen hebt gehad en hoe jij op dat gebied in elkaar zit, ik weet het niet. Je kon er verstandig over praten op een manier alsof het jezelf niet aanging. Je laat je niet makkelijk kennen en als ik je wat vroeg over de perioden dat je niet op school was, of niet in de klas, mompelde je iets vaags over thuisonderwijs en dat je liever in de mediatheek werkte dan in een drukke klas. Soms, op een onbewaakt ogenblik zo leek het, sprak je gezicht boekdelen en weerspie-

gelden je vochtige ogen de paniek, verdriet en radeloosheid. Je vertelde op indirecte wijze over je gevoelens of rationaliseerde die. Je wees op citaten, liedjes of op een filmpje: 'Het zijn mijn vervangende emoties'. Langzaam drong tot me door wat jij naast school te volbrengen had.
Je had er zichtbaar moeite mee om het middelpunt te zijn van alle aandacht zoals bij spreekbeurten en presentaties. Soms deed je dapper je best maar meestal liet je het afweten.
'Weet je Lukas, ik schrijf alles op. Dat helpt me om dingen op een rijtje te krijgen. Schrijven is sublimeren, er zitten tenslotte geen tranen in mijn pen.' Ze pauzeerde even: 'Begrijp je wat ik bedoel?'
'Er zit inkt in je pen en om je tranen te verwoorden creëer je afstand, dat bedoel je toch?'
'Ja, ik probeer mijn tranen in woorden te vangen, *as in protsje papieren ellinde'*.
Een vraag als 'wat voor tranen?' kon je maar beter niet stellen. Spontaan zei je er weleens wat over maar aan doorvragen had je godsgruwlijke hekel, en een zielig hoopje ellende ben je zeker niet.
Kwamen mijn gevoelens door je jongensachtigheid en redeneertrant?
In de vierde klas werd je lijf vrouwelijker. Doordat je twee klassen hebt overgeslagen leek het op een late fysieke ontwikkeling tussen de meiden van zestien. Iedereen schatte jouw leeftijd ouder in.
Ja, ik was verliefd op je, verliefd op hoe je was en verliefd op je lijf. Je kleine borsten triggerden mijn zware-boezem-complex niet. Nee, er was geen echte seksuele aandrang, als die er wel geweest was hadden we geen band kunnen opbouwen. De jongens die het wel probeerden liepen zonder uitzondering een blauwtje.
Je bent lang en kan goed volleyballen en tafeltennissen. Je hebt een zuivere slag en hebt keihard getraind om de sprongserve onder de knie te krijgen. Supergaaf om jou dat als enige van het gemengde team te zien doen. 'Heerlijke powerplay' noemde je dat. Mijn eigen opslag stak er nogal lullig bij af. Sporten is leuk maar ik miste de drive die jij wel had. Je was een goede spelverdeler en loerde op kansen. Als libero was je een furie die tot het uiterste ging om de bal van de grond te houden en je smashes waren meestal doeltreffend. Terecht was je trots op je spronghoogte van zo'n kleine 3 meter.
In de eerste klas was je een stil teruggetrokken meisje, in de derde klas werd dat volstrekt anders. Over dat soort zaken sprak je wat uit de hoogte: 'Eerst goed

kijken naar de gebruiksaanwijzing en als ik dat doorheb, steek ik ze in m'n zak.'
Sommige docenten konden niet met je omgaan. Bij die lessen was je dan ook zelden aanwezig. Je kon je wat permitteren want je cijfers waren goed en je was slim genoeg om geen ruzie te maken met de schoolleiding. Met de docenten die een goed verhaal hadden en de orde ontspannen handhaafden kon je eten en drinken. Je lokte docenten graag uit hun tent, zo van 'laat maar zien wat u waard bent'.
De klas veerde op bij dat soort momenten.
Het was smullen:

- 'Sorry hoor, maar dit klinkt niet erg professioneel.'
- 'Uw verhaal klopt alleen als je niet doorredeneert.'
- 'Uw antwoord op deze vraag maakt het nog verwarrender.'

De docent filosofie ging daar relaxed mee om: 'Wil jij mijn les overnemen? Ga je gang, Jeltske', en wees haar zijn plek aan.
'Dank u wel voor deze kans', daarna hield je een goed verhaal met bijbelverwijzingen die je steevast besloot met: 'Maar dit terzijde'. Een zekere pompeusheid was je niet vreemd.
'Kwestie van goed afkijken en imiteren', noemde je dat.
'Wat is je eigen idee, jouw filosofisch uitgangspunt?'
'De korte versie is simpel: verbeter de wereld en begin bij jezelf. Elk mens is uniek, vrij en respectabel. Wanneer de individuele creativiteit niet aanvaard wordt, krijg je op alle niveaus een geschiedenis van oorlog en onderdrukking. *Elk hat genôch oan simpelwei yn Gods bewâld syn eigen tún te wjudzjen*.'
Je hebt je buien en je kunt kattig zijn, en als je kwaad wordt... dan heb je de poppen aan het dansen. Je gaat staan, recht je rug en kijkt iedereen aan. Ik vind het een indrukwekkend schouwspel, je gooit je hele hebben en houen in de strijd alsof je aan het tafeltennissen bent. Zie ik het goed dat je ervan geniet om tot het uiterste gaan?
'Als je besluit om te gaan vechten, moet je besluiten om te winnen, *alles op haren en snaren sette*', heb je gezegd.
'Ja, dat heb ik afgekeken van Frederik de Wijze.'
In je spaarzame vlagen van woede spreek je onverstaanbaar Stellingwerfs doorspekt met woorden en gezegden uit andere talen waaronder koeterwaals en potjeslatijn. Het is een verwarrende mix van emotie, bittere en zoete humor

en eloquentie waar je stil van wordt. Je pompt je op, loopt sissend leeg, scheert langs de grenzen van je zelfbeheersing in een kwetsbare powerplay waaraan niet te ontkomen valt omdat je schaamteloos eerlijk en oprecht bent en altijd goed ingedekt. Weet je nog wat je citeerde toen we het daarover hadden?
'We doen net alsof we weten waar we het over hebben, en we vergeten geen moment dat we maar doen alsof.'
'Je kwetsbaarheden kun je maar beter onverstaanbaar uiten als het er dan toch uitmoet', zei je daarover en: 'Emoties in verstaanbare woorden uitgedrukt zijn lachwekkend, gevoel is drama en elk genre heeft zijn eigen expressie *& quot linguas quis, tot homines valet'*.
'Van wie heb je dát afgekeken?'
Gierend van de lach: 'Van de man die door Erasmus was opgevoed, door de keurvorst werd afgetroefd en de talen van zijn rijk waar de zon nooit onderging niet machtig was. *Zoveel talen iemand kent, zoveel malen is hij mens*'.
Lieve, lieve Jeltske zeg ik tot slot, ik vind je een kanjer. Je maakt het jezelf en anderen niet makkelijk maar je bént er, je was er voor mij ook al was het soms als *wiisprater*.
Ik heb geprobeerd me voor te stellen hoe het zou zijn als jij in mijn armen zou liggen maar ik kreeg geen beeld. Het was makkelijker om voor mijn geest te halen dat ik in jouw armen lag. We hebben elkaar veel te bieden maar niet alles. Uit de grond van mijn hart wens ik je toe dat je iemand vindt die jou aankan en waarmee je gelukkig bent. Hoe graag zou ik dan degene die jou dat geven kan willen ontmoeten. Laten we elkaar niet uit het oog en het hart verliezen en elkaar blijven mailen. Woorden verdampen, het geschrevene blijft en om in stijl af te sluiten:
Verba volant, scripta manent.

Rebecca Zavrany *versie* 17 mei 2022, 22:26
Een verrassende jeugd
Pathologie op natuurlijke basis (17/05/22) QR-CODE

Het is heilig

Rudolf Otto

Het is sabbat. Al in de donkere en onvoorstelbaar smerige steeg naar het huis horen we die eentonige mengeling van gebeden en schriftlezing, dat nasale half gezongen, half gesproken geluid dat de Kerk en de Moskee hebben overgenomen van de Synagoge. Het geluid is aangenaam, en al spoedig kunnen vaste stembuigingen en ritmes worden onderscheiden die elkaar met regelmatige tussenpozen opvolgen als een *Leitmotiv*.

Je oor probeert grip te krijgen op de woorden, maar dat lukt nauwelijks en je hebt de poging al bijna opgegeven als je in die wanordelijke brij van geluiden plotseling, met een schok herkent, alomspannend, helder en onmiskenbaar: "Kadosh, Kadosh, Kadosh Elohim Adonai Zebaoth Male'u hashamayim wahaarets kebodo!"

Heilig, Heilig, Heilig, Here God der Heerscharen, hemel en aarde zijn vol van Uw glorie!

Ik heb het "Sanctus, Sanctus, Sanctus" van de kardinalen in de Sint-Pieter gehoord, het "Swiat, Swiat, Swiat" in de kathedraal van het Kremlin en het "Holy, Holy, Holy" van de Patriarch in Jeruzalem. In welke taal dan ook, deze woorden, de hoogstverhevene ooit door menselijke lippen gevormd, raken je in het diepst van je ziel, met een machtige huivering het mysterie van die andere wereld die erin verborgen ligt oproepend en openbarend.

En dat, sterker dan waar ook, hier in deze bescheiden plaats, waar ze weerklinken in dezelfde taal waarin Jesaja ze ooit als eerste ontving, en gesproken door de lippen van de mensen die deze woorden rechtstreeks beërfden.

*De Duitse theoloog Rudolf Otto (1869-1937) is vooral bekend geworden vanwege zijn opvattingen over het heilige (*Das Heilige*, 1917: besteladres: rudolfotto@zonnet.nl). De mens schrikt in vrees en beven voor het heilige terug, maar wordt er tevens onweerstaanbaar door aangetrokken en gefascineerd.*

Geheiligd worde uw naam...

Overwegingen bij het Sanctus in de eucharistie

De Duitse theoloog Rudolf Otto (1869-1937) is vooral bekend geworden vanwege zijn opvattingen over het heilige. (*Das Heilige*, 1917; besteladres: rudolfotto@zonnet.nl). *De mens schrikt in vrees en beven voor het heilige terug en wordt er onweerstaanbaar door aangetrokken en gefascineerd.*[1]

'HET IS SABBAT. AL IN DE DONKERE EN ONVOORSTELBAAR SMERIGE STEEG NAAR HET HUIS HOREN WE DIE EENTONIGE MENGELING VAN GEBEDEN EN SCHRIFTLEZING, DAT NASALE HALF GEZONGEN, HALF GESPROKEN GELUID DAT KERK EN MOSKEE HEBBEN OVERGENOMEN VAN DE SYNAGOGE.

Het geluid is aangenaam, en al spoedig kunnen vaste stembuigingen en ritmes worden onderscheiden die elkaar met regelmatige tussenpozen opvolgen als een Leitmotiv.

Je oor probeert grip te krijgen op de woorden, maar dat lukt nauwelijks en je hebt de poging al opgegeven als je in die wanordelijke brij van geluiden plotseling, met een schok herkent, alomspannend, helder en onmiskenbaar:

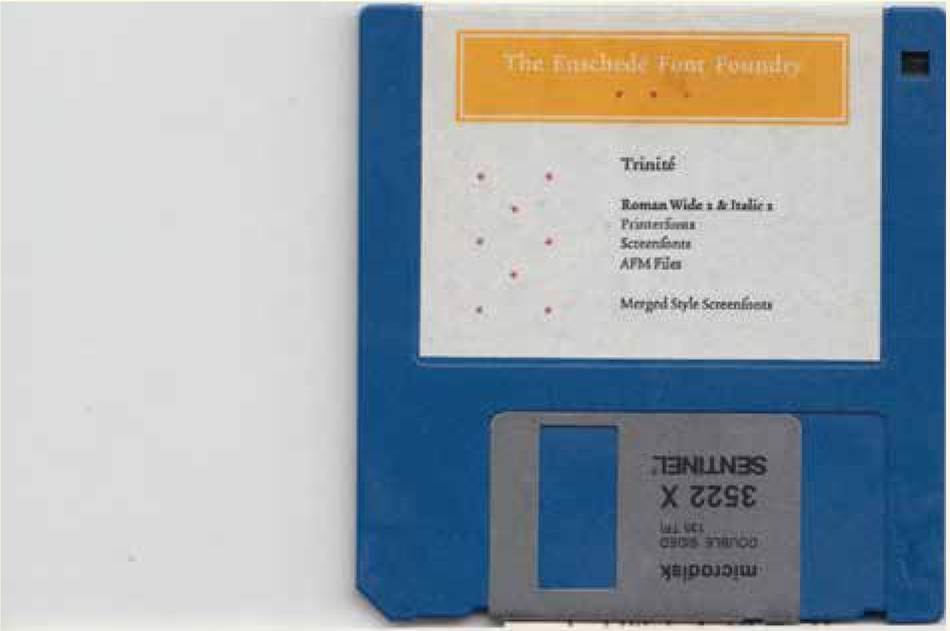
Kadosh, Kadosh, Kadosh Elohim Adonai Zebaoth Male'u hashamayim wahaarets kebodo! Heilig, Heilig, Heilig, Here God der Heerscharen, hemel en aarde zijn vol van Uw glorie!

Ik heb het *Sanctus, Sanctus, Sanctus* van de kardinalen in de Sint-Pieter gehoord, het *Swiat, Swiat, Swiat* in de kathedraal van het Kremlin en het *Holy, Holy, Holy* van de Patriarch in Jeruzalem. In welke taal dan ook, deze woorden, de hoogstverhevene ooit door menselijke lippen gevormd, raken je in het diepst van je ziel met een machtige huivering het mysterie van die andere wereld die erin verborgen ligt oproepend en openbarend. En dat, sterker dan waar ook, hier in deze bescheiden plaats, waar ze weerklinken in dezelfde taal waarin Jesaja ze ooit als eerste ontving, en gesproken door de lippen van de mensen die deze woorden rechtstreeks beërfden.'

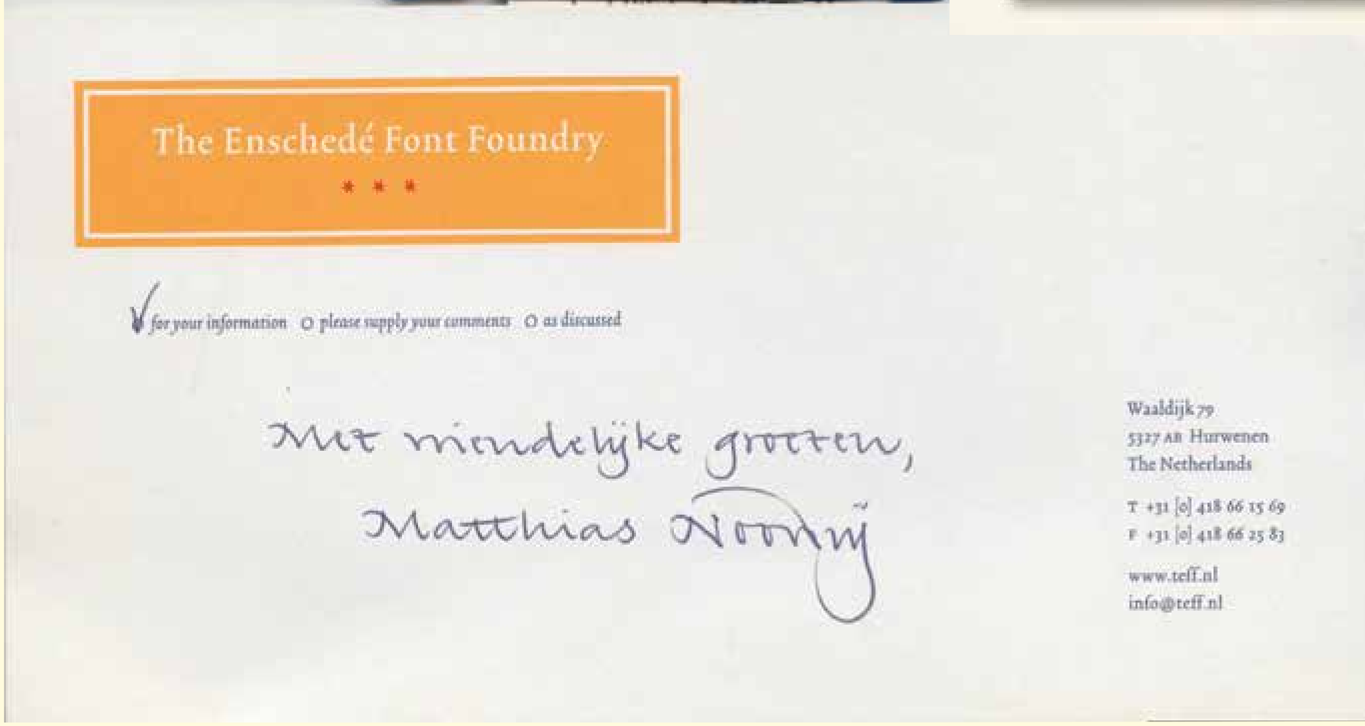
Het is heilig.

1 Eredienstvaardig, jrg. 24 № 2 april 2008.

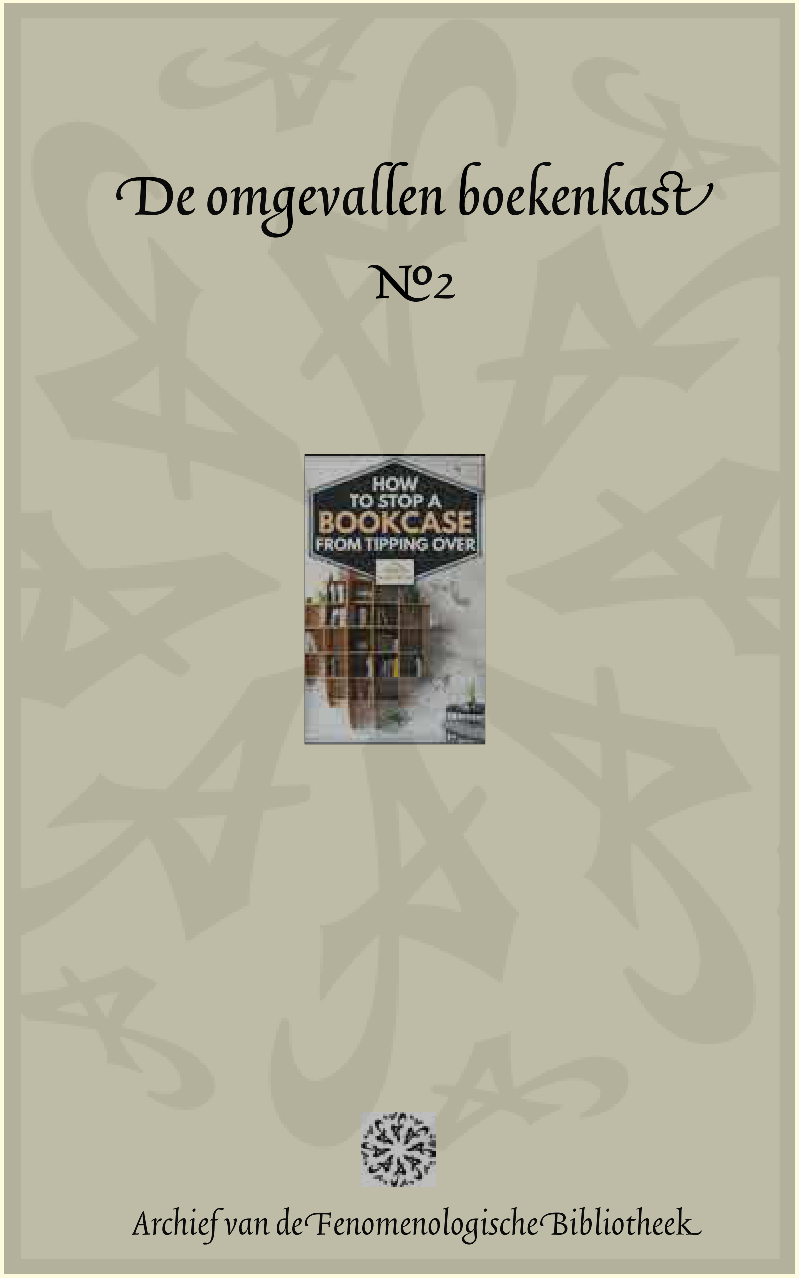

Rudolf Otto
Het heilige
2019 Joodse feestdagen 5779 / 5780
Toe Bisjwat
ma 21 januari 2019
Poerim
do 21 maart 2019
Pesach
za 20 apr. / vr 26 apr. 2019
Jom Hasjoa
do 2 mei 2019
Jom Haätsmaoet
do 9 mei 2019
Sjawoeot
zo 9 juni 2019
Tisja Beav
zo 11 augustus 2019
Rosj Hasjana
ma 30 sept. / di 1 okt. 2019
Jom Kipoer
wo 9 oktober 2019
Soekot
ma 14 okt. / zo 20 okt. 2019
Sjemini Atseret/Simchat Tora
ma 21 oktober 2019
Chanoeka
ma 23 dec. / ma 30 dec. 2019
Alle feesten beginnen op de avond voor de aangegeven datum met zonsondergang.
Earth Spell
The Loss of Consciousness on Earth
Land of Pan
The Loss of Power and Magic on Earth
Imprinting
A Healing of the Chakras
Indigo
The Search of True Understanding and Balance

The Enschedé Font Foundry
Trinité
Roman Wide 2 & Italic 2
Printerfonts
Screenfonts
AFM Files
Merged Style Screenfonts
SENTINEL
3522 X
microdisk

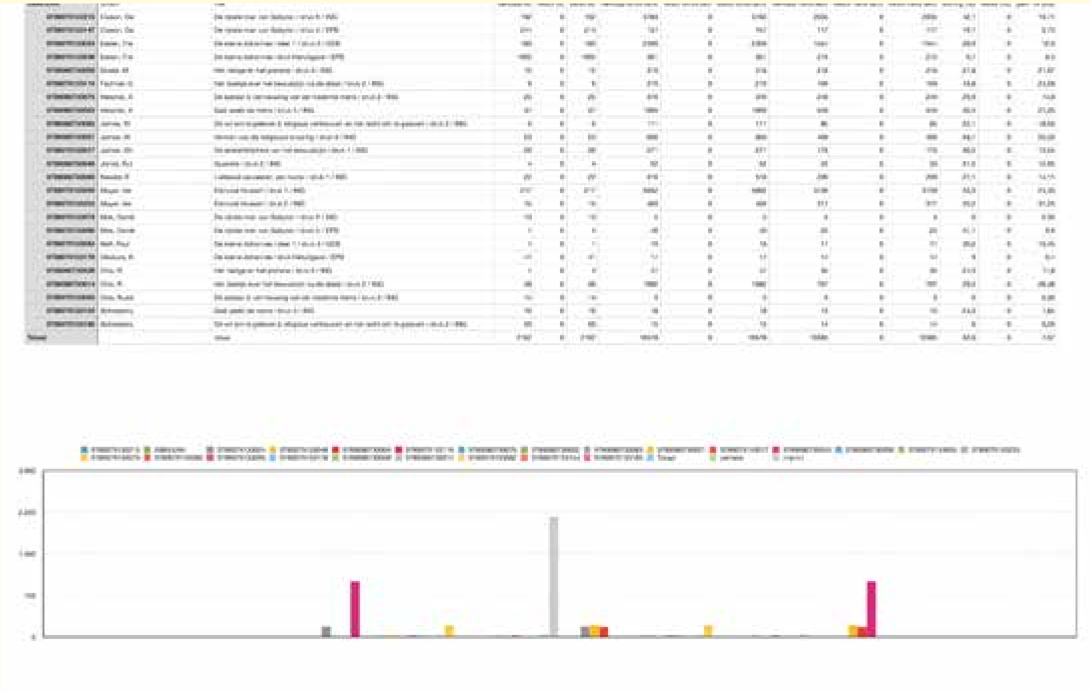

Geheim is geheim
Mary Noothoven van Goor

The Enschedé Font Foundry
for your information
please supply your comments
as discussed
Met vriendelijke groeten,
Matthias Noordzij
Waaldijk 79
5327 AB Hurwenen
The Netherlands
T +31 (0) 418 66 15 69
F +31 (0) 418 66 25 83
www.teff.nl
info@teff.nl

Mary Noothoven van Goor
Geheim is geheim
(Bernadette Soubirous, heilig tegen wil en dank)
Bekroond om de verfijnde typografie
'Een fascinerend boek' Jan Meng
Andreas Burnier & Marianne Wünsch
Op zoek naar de verloren werkelijkheid
(Gustav Meyrink, bewoner van twee werelden)
BIOGRAFISCHE KLEINODEN № 1 & 2
De Appelbloesem Pers
Van Diemenstraat 410, 1013 CR Amsterdam

Fenomenen Register

THE SECRET.

Some things that fly there be, -- Birds, hours, the bumble-bee: Of these no elegy.
Some things that stay there be, -- Grief, hills, eternity: Nor this behooveth me.
There are, that resting, rise. Can I expound the skies? How still the riddle lies!

jaarverslag-2

isbn	titel	auteur	voorraad1jan2021	voorraad31dec2021	verkoopCBaantal	verkoopCBbrutoInclBTW	verkoopCBbrutoExclBTW	verkoopCBnettoExclBTW	huurCBaantal	huurCBbrutoInclBTW	huurCBbrutoExclBTW	huurCBnettoExclBTW
9789077787151	De rijkste man van Babylon	G.S. Clason	0	0		0,00	0,00	0,00		0,00	0,00	0,00
9789077787373	Kemphanen	Michel Van Meijer				0,00	0,00	0,00		0,00	0,00	0,00
9789079133000	Een wijze uit het westen	Daniël Mok				0,00	0,00	0,00		0,00	0,00	0,00
9789079133017	De onsterfelijkheid van het bewustzijn	William James	0	0	20	274,20	251,48	175,06		0,00	0,00	0,00
9789079133024	De kleine Johannes / 1	Frederik van Eeden, Daniël Mok	0	8	183	2315,85	2124,54	1553,94		0,00	0,00	0,00
9789079133031	Geschiedenis van de westerse astrologie	K. von Stuckrad				0,00	0,00	0,00		0,00	0,00	0,00
9789079133048	De kleine Johannes	Frederik van Eeden			14	96,66	90,99	56,10	1003	290,87	270,81	270,81
9789079133055	Edmund Husserl	Verena Mayer		0	205	4859,55	4457,86	3139,25		0,00	0,00	0,00
9789079133062	Het heilige	Rudolf Otto				0,00	0,00	0,00	14	5,46	5,04	5,04
9789079133079	Rudolf Otto	Daniël Mok, Philip C. Almond				0,00	0,00	0,00	13	5,07	4,68	4,68
9789079133086	Rudolf Otto, biografie	Daniël Mok	244	239	4	39,60	36,32	25,04		0,00	0,00	0,00
9789079133093	Religie als genade	Paul Neff	0	0	1	16,45	15,09	10,54		0,00	0,00	0,00
9789079133116	Het boekje over het bewustzijn na de dood	Gustav Fechner	0	0	9	211,50	194,04	109,02		0,00	0,00	0,00
9789079133123	Hoe, vader word je weer een vlinder?	Mark Mastenbroek				0,00	0,00	0,00		0,00	0,00	0,00
9789079133130	De geest van de Fryske Walden oftewel welkom in de wereld	Jultsje Lycklama				0,00	0,00	0,00		0,00	0,00	0,00
9789079133147	De rijkste man van Babylon	George Clason			11	106,50	98,46	68,50	205	79,95	73,80	73,80
9789079133154	A survey of Buddhist thought	Alfred R. Scheepers			1	14,90	13,67	9,57	9	3,51	3,24	3,24
9789079133178	Het boek van de thee	Kakuzo Okakura			1	4,95	4,54	3,18	39	11,31	10,53	10,53
9789079133185	De wortels van het Indiase denken	Alfred R. Scheepers				0,00	0,00	0,00	50	14,50	13,50	13,50
9789079133208	O, die wijze koeien	Chris de Valk	0	0		0,00	0,00	0,00		0,00	0,00	0,00
9789079133215	De rijkste man van Babylon	George Clason	548	353	192	3820,80	3505,92	2034,58		0,00	0,00	0,00
9789080730014	Het heilige	R. Otto	340	302	38	1091,00	1000,77	706,53		0,00	0,00	0,00
9789080730021	Vormen van de religieuze ervaring	W. James	526	503	23	618,85	567,78	408,95		0,00	0,00	0,00
9789080730038	De genadereligie van India en het christendom . Religieuze overeenstemmingen	R. Otto	74	72	4	49,65	45,55	34,59		0,00	0,00	0,00
9789080730045	Quakers	Rufus M. Jones, Daniël Mok	6	4	4	51,80	47,52	32,53		0,00	0,00	0,00
9789080730052	God zoekt de mens	A.J. Heschel	237	200	37	1012,50	928,92	645,99		0,00	0,00	0,00
9789080730069	Het heilige en het profane	M. Eliade	1	12	15	324,50	297,70	215,57		0,00	0,00	0,00
9789080730076	De sabbat & vernieuwing van de moderne mens	A.J. Heschel	0	18	25	372,50	341,75	239,86		0,00	0,00	0,00
9789080730083	De wil om te geloven & religieus vertrouwen en het recht om te geloven	W. James	0	0	6	119,40	109,56	85,46		0,00	0,00	0,00
9789080730090	Liefdevol opvoeden, een kunst	E. Kessler	440	419	22	312,80	286,97	209,32		0,00	0,00	0,00
9789079133253	Edmund Husserl	Verena Mayer		0	15	487,50	447,30	316,90		0,00	0,00	0,00
9789079133949	De omgevallen boekenkast No.2 / Biologica / Fenomenologie	Julian Huxley, Rudolf Otto, Rufus Jones, William James				0,00	0,00	0,00		0,00	0,00	0,00
9999999999998	Verzendkosten webshoporder					0,00	0,00	0,00		0,00	0,00	0,00
0						0,00	0,00	0,00		0,00	0,00	0,00

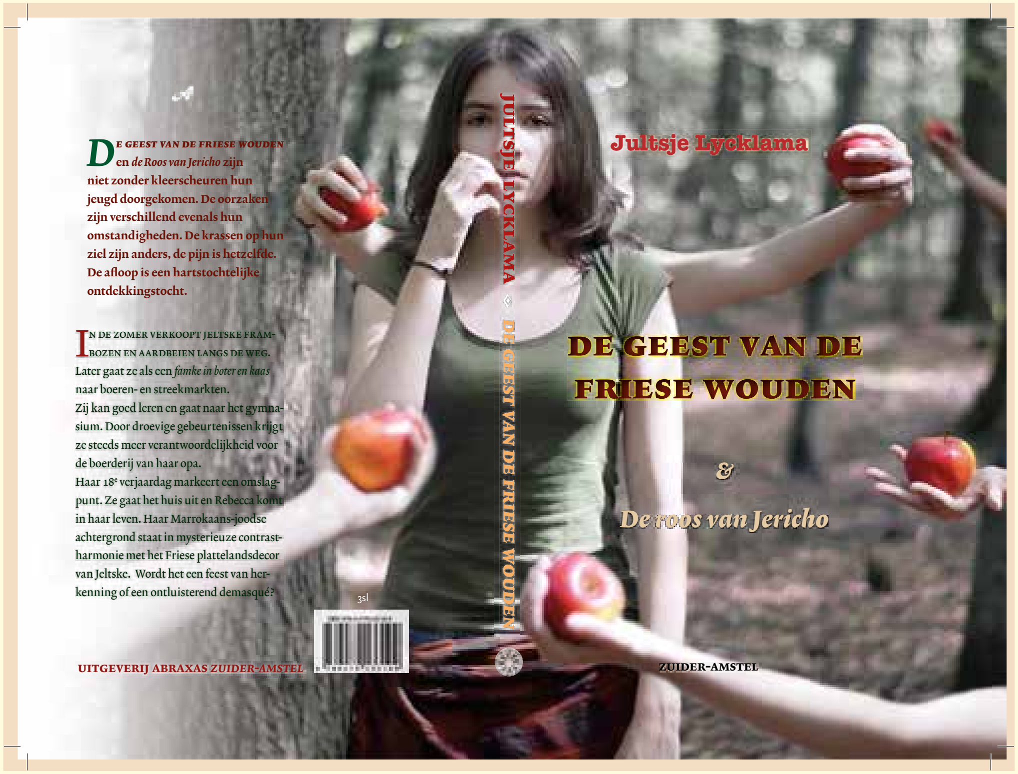
achternaam	tussenvoegsel	voornaam	isbn	titel
Clason		G.S.	9789077787151	De rijkste man van Babylon
Okakura		Kakuzo	9789077787397	Het boek van de thee
James		William	9789079133017	De onsterfelijkheid van het bewustzijn
Mok		Daniel	9789079133024	De kleine Johannes / 1
Eeden	van	Frederik	9789079133024	De kleine Johannes / 1
Mok		Daniel	9789079133086	Rudolf Otto, biografie
Neff		Paul	9789079133093	Religie als genade
Fechner		Gustav	9789079133116	Het boekje over het bewustzijn na de dood
Clason	S.	George	9789079133215	De rijkste man van Babylon
Otto		R.	9789080730014	Het heilige
James		W.	9789080730021	Vormen van de religieuze ervaring
James		W.	9789080730021	Vormen van de religieuze ervaring
Otto		R.	9789080730038	De genadereligie van India en het christendom . Religieuze overeenstemmingen
Mok		Daniel	9789080730045	Quakers
Jones		Rufus M.	9789080730045	Quakers
Heschel		A.J.	9789080730052	God zoekt de mens
Eliade		M.	9789080730069	Het heilige en het profane
Heschel		A.J.	9789080730076	De sabbat & vernieuwing van de moderne mens
James		W.	9789080730083	De wil om te geloven & religieus vertrouwen en het recht om te geloven
Kessler		E.	9789080730090	Liefdevol opvoeden, een kunst
Eeden	van	Frederik	9789079133048	De kleine Johannes
Eeden	van	Frederik	9789079133048	De kleine Johannes
Otto		Rudolf	9789079133062	Het heilige
Mok		Daniel	9789079133079	Rudolf Otto
Almond		Philip C.	9789079133079	Rudolf Otto
Mok		Daniel	9789079133079	Rudolf Otto
Almond		Philip C.	9789079133079	Rudolf Otto
Clason	S.	George	9789079133147	De rijkste man van Babylon
Clason	S.	George	9789079133147	De rijkste man van Babylon
Clason	S.	George	9789079133147	De rijkste man van Babylon
Okakura		Kakuzo	9789079133178	Hét boek van de thee
Scheepers		Fred	9789079133178	Hét boek van de thee
Okakura		Kakuzo	9789079133178	Hét boek van de thee
Scheepers		Fred	9789079133178	Hét boek van de thee
Scheepers		Alfred	9789079133185	De wortels van het Indiase denken

BOEKENPLANK ANTIQUARIAAT Zuider-Æmstel

The Perennial Philosophy Genuine Reality: A Life of William James/Words That Hurt, Words That Heal: How to Choose Words Wisely and Well/God: A Biography/Dynamics of Faith/A Course in Miracles: Combined Volume/Who's Who of Religions/Testimony to the Invisible: Essays on Swedenborg/The Gospel of Jesus: In Search of the Original Good News/Life Of John Calvin/The Sabbath: Its Meaning for Modern Man/Man's Quest for God/Man Is Not Alone: A Philosophy of Religion/Journey Without Distance: The Story Behind a Course in Miracles/The Torah/Absence from Felicity: The Story of Helen Schucman and A Course In Miracles/A Dwelling Place for Wisdom/Maimonides/The Harlot by the Side of the Road: Forbidden Tales of the Bible/Journal III, 1970-1978/The Essene Gospel of Peace, Book 1/Memories & Visions of Paradise: Exploring the Universal Myth of a Lost Golden Age/Aborigine Dreaming: An Introduction to the Wisdom and Magic of the Aboriginal Traditions/Einstein: His Life and Universe/De 'Logische' Jezus: Logos, Christusdimensie en de 21e Eeuw: Een Antwoord Op Kerk, Bijbel en New Age/The Varieties of Religious Experience/Abraham-Joshua-Heschel: Prophetic Witness/Minyan: Ten Principles for Living a Life of IntegrityIboga: The Visionary Root of African Shamanism/Das Ringen um die Astrologie: Jüdische und christliche Beiträge zum antiken Zeitverständnis/History of Western Astrology: From Earliest Times to the Present Kabbalah Decoder/My ReligionSome Problems Of Philosophy/The Earth Is the Lord's: The Inner World of the Jew in Eastern Europe/The Jewish Prophet/The Cloud of UnknowingWestern Esotericism: A Brief History Of Secret Knowledge/Essene JesusJudaic Mysticism/The Gifts of God/Men, Religion, and Melancholia: James, Otto, Jung, and Erikson/Briser: La creativité et ses symboles/A Hundred Years of PhilosophyJesus Christ: The Jesus of History, the Christ of Faith/Het denkende hart van de barak: Brieven van Etty Hillesum Ein Meister aus Deutschland - Heidegger und seine Zeit Autobiographical & Social Essays/De Vier Geschriften van de Gele Keizer/Mystieke Werken van Joannes van het Kruis/Het lot van de familie Meijer/Aan het hof van Dionis/Guide for Translating Husserl/Het recht op terugkeer/De joodse religie in de moderne wijsbegeerte: van Spinoza tot Derrida/De levensloop van de mens: ontwikkeling en ontwikkelingsmogelijkheden in verschillende levensfasen/Contemplative Psychology/Tirza/Encyclopedie van de filosofiedemocratische beest/De Pausen: van Petrus tot Johannes Paulus II/Een geschiedenis van het lezen/Die Vielfalt religiöser Erfahrung. Eine Studie über die menschliche Natur/Het Urantia Boek/Everyman/Hondsdraf: Waar komen onze woorden vandaan?/Er was eens een God/Nagelaten werk/The Lion Children's Bible/Bijbel. Met deuterocanonieke boeken/God in Nederland 1966-1996/De goddelijke komedie Het vooroudergevoel Rechtvaardigheid. Wat is de juiste keuze? The Basic Yi Jing, Oracle of Change Eindeloos bewustzijn: een wetenschappelijke visie op de bijna-doodervaring Allah en Eva Het puberende brein Verzamelde verzen: 1886-1925 Faust 1 en 2 Asclepius: De Volkomen Openbaring Van Hermes TrismegistusLof en blaam: bevat: Lof van het huwelijk . Lof van de geneeskunst . Lof der Zotheid . Julius buiten de hemelpoort/De psalmen: uit het Hebreeuws DR. IDA G.M. GERHARDT en DR. MARIE H. VAN DER ZEYDE/Le Sacré/Nederlandse religiegeschiedenis/Verbroken zwijgen Compassie Het einde van de psychotherapie/De eeuw van de zotheid. Over de nar als maatschappelijk houvast in de vroegmoderne tijd./Dass ich mitten unter ihnen wohne: Historische Synagogen/Geschiedenis van de bijbel/De Bijbel: de biografie/Middelnederlandsch Handwoordenboek/Rudolf Otto: An Introduction to His Philosophical Theology/De reis van de voorganger/Komt een vrouwtje bij de drukker... over gezichtsveranderingen van de literatuur uit de late Middeleeuwen Grunbergbijbel/Een (nieuwe) geschiedenis van de filosofie/De tuin van de sultan van Rome/Als 't kwaad goede mensen treft De schatkamer van de filosofie. Een sleutel tot 16 onsterfelijke werken Het verhaal gaat...: De thora/De herontdekking van het ware zelf: een zoektocht naar emotionele harmonie/Geschiedenis van de filosofie/Nieuw cultureel woordenboek: Encyclopedie van de algemene ontwikkeling/Leven met hooggevoeligheid: van opgave naar gave/Gods onkruid: Nederlandse sekten en messiassen/Op zoek naar het wonderbaarlijke: Gurdjieffs leer/Laat heb ik je liefgehad: christelijke mystiek van Jezus tot nu/De aap en de filosoof/Knielen op een bed violen/Het verhaal gaat...: Wie wat waar. Register op alle delen/Hildegard van Bingen - Bazuin van het levende Licht - Vijf visioenen/De held met de duizend gezichten: De oorspronkelijke betekenis van de verhalen uit de godsdienst en mythologie/De verbeelding van het denken. Geïllustreerde geschiedenis van de westerse en oosterse filosofie/Miljoen Nederlanders En Hun Kerken/Grondleggers van het geloof/Wegen en dwarswegen. De geschiedenis van tweeduizend jaar christendom/Kains kinderen. Over Kain en de oorsprong van het kwaad/Euthyfron/Apologia/Kriton Israel: Een onherstelbare vergissing/Kabbalah/Bhagavad-Gītā/Iedere stap is vrede/Encyclopedie van de Mythologie/Transcendentie en intelligibiliteit/Groot woordenboek Duits-Nederlands/Joodse riten en symbolenHermeneutiek en cultuur: Interpretatie in de kunst- en cultuurwetenschappen/Op de grens van het denken: De filosofie van het onzegbare/Prisma van de islam: begrippen van A tot Z/De waarheid en de dingen Karma als kans/Resten van een taal: Woordenboekje van het Nederlandse Jiddisch/Onversneden christendomhet algemeen betwijfeld christelijk geloof/Van animisme tot ietsisme: religie in de westerse samenleving/Inleiding tot een Cursus in wonderen

UITGEVERIJ ABRAXAS' FAVORIETE BOEKEN

Beentjes, P.C. 2 Kronieken 9043512966/Bor, Jan 25 eeuwen oosterse filosofie: teksten, toelichtingen 9053528229/Bor, Jan 25 eeuwen westerse filosofie; teksten, toelichtingen 9053528210/Jongh, E. de 58 miljoen Nederlanders en hun kerken 9027497168/De Zirkoff, Boris Aan de bron van de occulte traditie 9061750490/Eliade, Mircea Aan het hof van Dionis; verhalen 9029012285/Glaudemans, Willem Aanvullingen op Een cursus in wonderen 9020282085/Einhorn, Stefan Aardig zijn is een kunst 9063052391/Cowan, James Aborigine Dreaming: An Introduction to the Wisdom and Magic of the Aboriginal Traditions 0007145462/Linden, Nico ter Abraham 9024246679/Kaplan, Edward K. Abraham Joshua Heschel: Prophetic Witness 0300071868/Wapnick, Kenneth Absence from Felicity; The Story of Helen Schucman and Her Scribing of A Course in Miracles 0933291086/Leeuw, G. van der Adam's vlucht/Pagels, Elaine Adam, Eva en de slang 9063253613/Put, Ward van der Adobe InDesign CS2 in de praktijk; handboek voor grafische vormgeving, typografie, dtp en prepress 9043010138/Roob, Alexander Alchemie & Mystik; das hermetische Museum 3822888036/Marshall, Peter Alchemie: de steen der wijzen 9043901458/Zaal, Wim Alle heiligen; heiligenkalender voor Nederland en Vlaanderen 9038906927/Compernolle, Theo Alles went, ook een adolescent 9789020972160/Kushner, Harold S. Als 't kwaad goede mensen treft 9025947700/Beumer, Jurjen Als de hemel de aarde raakt; spiritualiteit en mystiek; ervaringen 9024244706/Kushner, Harold S. Als kinderen over God vragen; een joodse benadering 902594311X/Fortmann, dr. Han M. M. Als ziende de onzienlijke 1 Freud, Marx, Jungreferaat, 2 Kritiek op de grondbegrippen, 3a Geloof en ervaring, 3b Geloof en geestelijke gezondheid, Hilversum 1974 1 Freud, Marx, Jungreferaat, 2 Kritiek op de grondbegrippen, 3a Geloof en ervaring, 3b Geloof en geestelijke gezondheid, Hilversum 1974/Hostie, Raymond G.E.M. Analytische psychologie en godsdienst/Havel, Václav Angst voor de vrijheid: redevoeringen van een president 9060129296/Costa, Denise de Anne Frank & Etty Hillesum; spiritualiteit, schrijverschap, seksualiteit 9050183158/Meera, Mother Answers/Smelik, K. A. D Anti-judaisme en de kerk: Een verkenning 9025943233/Sperna Weiland, J. Antwoord; gestalten van geloof in de wereld van nu 9029095504/Deurloo, Karel Antwoord aan het nihilisme; met Miskotte op de weg der verwachting 9025945880/Maas, Wilhelm Arabisme, Islam en Christendom; conflicten en overeenkomsten 9062385184/Bindervoet, Erik Arthur Schopenhauer: een oorlogsverklaring aan de geschiedenis 902841729X/Quispel, G. Asclepius; de volkomen openbaring van Hermes Trismegistus 9071608077/Gilbert, Martin Atlas van de Joodse geschiedenis 9062621813/Offringa, Baukje Auf dem Weg; Bibel für Kinder 3403027465/Tillich, Paul Auf der Grenze; Aus d. Lebenswerk Paul Tillichs 3771501342/Otto, Rudolf Aufsätze das Numinose betreffend/Otto, Rudolf Aufsätze zur Ethik 3406060684/Oort, J. van Augustinus; facetten van leven en werk 9024248159/OTTO, RUDOLF Autobiographical and social essays 3110145197/LEEUW, GERARDUS VAN DER Bachs Matthaeus- en Johannespassion 9061685893/LEEUW, G. VAN DER Balans van Nederland/CHIN, DANY The Basic Yi Jing 9077787186/BASTIAENS, J.CH. Bijbel: met deuterocanonieke boeken 9061268591/GURDJIEFF, G.I. Beëlzebubs verhalen aan zijn kleinzoon; een objectief onpartijdige beschouwing over het leven der mensen 9062715273/BRAEKERS, MARCEL Begrijpt u wat u leest? 9031708712/ENGELSMAN, JAAP Citaten uit het dagelijks taalgebruik 9012105218/VERGOTE, ANTOON Bekentenis en begeerte in de religie: psychoanalytische verkenning 9028903712/LANGEVELD, M.J. Beknopte theoretische pedagogiek 9001529003/ROLAND HOLST, HENRIËTTE Belijdenis voor jonge menschen die God zoeken/AUGUSTINUS, AURELIUS Belijdenissen 9026315422/DUBY, GEORGES Bernard van Clairvaux en de cisterciënzerkunst 9051571437/ESSEN, JAC. VAN Woordenboek der psychologie/PRUYSER, PAUL W. Between Belief and Unbelief: A Clinical Psychologist at the Menninger Foundation Explores the Dynamics of Belief/JAMPOLSKY, GERALD Bevrijd je van schuld en angst 9062717454/SCHIPPER, MINEKE Bezweren en betoveren: magie en literatuur 9026313713/FOREST, JIM Bidden met iconen 9025947360/LOOPIK, MARCUS VAN Bitter & zoet; zestien psalmen 9061738997/LEIGH, MARION Bloemenessences van Findhorn 9062718876/ARMSTRONG, KAREN Boeddha 9050184596/BOOM, MARIEN VAN DEN Boeddhisme 9043500593/JULTSJE LYCKLAMA De geest van de Friese Wouden & De roos van Jericho, Amsterdam 2014/KOOTEN, LUUT VAN Bond van Vrije Evangelische Gemeenten 9043505706 pedagogiek pedagogiek/BAAL, J. VAN Boodschap uit de stilte ; Mysterie als openbaring 9025944868/DROOGERS, A.F. Boodschap uit het Mysterie; reacties op de visie van J. van Baal 9025946488/HESEMANN, MICHAEL Boodschappen uit de kosmos: fenomenen in het veld 9051215460/DIEKSTRA, RENÉ Brainjoggen; een handleiding voor het opvoeren van uw leer- en geheugencapaciteit 9022982238/Balthasar, Hans Urs von Brandpunten van de hedendaagse theologie; voordrachten van protestant-christelijke en rooms-katholieke theologen/Bernadette Brieven van Bernadette uit Lourdes en Nevers 9789061730279 Geheim is geheim Geheim is geheim/Lorber, Jakob Brieven van Jezus en Abgarus 906556263X/Eliade, Mircea Briser le toit de la maison; la créativité et ses symboles 2070706001/Bonhoeffer, Dietrich Bruidsbrieven uit de cel, 1943-1945 9025954081/Buber, Martin Chassidische vertellingen 9021584980/Buber, Martin Chassidische vertellingen 9063253656/Berkhof, Hendrikus Christus, de zin der geschiedenis/Harms, Albert Cirkels van de evolutie; gedachten en wijsheid uit het oude Thebe 9073798337/Wolters, Clifton The cloud of unknowing 0140441085/Zaehner, R.C. The concise encyclopaedia of living faiths/Niesing, J.W. Connie Palmen, De wetten 9071844544/Wit, Han F. de Contemplative psychology 0820702285/Broek, R. van den Corpus Hermeticum 9026310587/Peace, Foundation for Inner A Course in Miracles, Combined Volume: Text, Workbook for Students, and Manual for Teachers 096063889X/Watson, Carol Dank u wel, Heer; 365 kindergebeden voor vandaag en iedere dag 902971056X/Cahill, Thomas Dankzij de Joden; hoe een nomadenvolk ons denken en doen veranderde 9050184081/Feigel, Friedr. K. "Das Heilige"; Kritische Abhandlung über Rudolf Otto's gleichnamiges Buch/Karrer, Otto Das Religiöse in der Menschheit und das Christentum/Bittlinger, Arnold Das Vaterunser; erlebt im Licht von Tiefenpsychologie und Chakrenmeditation 3466360749/Folberg, Neil Dass ich mitten unter ihnen wohne; his-

torische Synagogen 3861501570/Slavenburg, Jacob De “logische” Jezus: Logos, Christusdimensie en de 21e eeuw; een antwoord op kerk, bijbel en new age (Logos-reeks) 9020282077/Waal, Frans de De aap en de filosoof; hoe de moraal is ontstaan 9789025420994/Soetendorp, Awraham De adem van kinderen; verhalen rond joodse feestdagen 9025952615/Adolfs, Robert De afwezigheid van God 9025946984/Datt treya De Avadh ta G t van Datt treya; een boek over r ja yoga 9020219588/Armstrong, Karen De Bijbel; de biografie 9789053305782/Guadalupi, Gianni De Bijbel; een vertaling in beelden 902595409X/Matsier, Nicolaas De bijbel volgens Nicolaas Matsier 904630048X/Meij, Frits van der De bijbel voor beginners 9025334210/Jansen, Eva Rudy De beeldentaal van het hindoeïsme; goden, verschijningsvormen en hun betekenis 9074597084/Lewis, C.S. De beeldhouwer en zijn beeld; gedachten over God en mens/Wilson, A.N. De begrafenis van God; de ondergang van het geloof in de westerse beschaving 9053338896/Prabhavananda De bergrede in het licht van de Vedanta-leer 9060302370/Porter, J.R. De bronnen van het geloof; geïllustreerde gids voor de Bijbel 9059950011/Miedema, Siebren De comeback van God in de pedagogiek pedagogiek pedagogiek/Ferguson, Kitty De dobbelstenen van God; gelovige wetenschap of wetenschappelijk geloof? 9055010596/Keizer, Madelon de De dochter van een gazan; Carry van Bruggen en de Nederlandse samenleving 1900-1930 9035130057/Armstrong, Karen De dood van God; voordrachten 9041401784/Hoornaert, Paul De drievoudige lotus soetra 9063254768/Hermans, Hubert J.M. De echo van het ego; over het meerstemmige zelf 9026313829/Khan, Hazrat Inayat De eenheid van religieuze idealen 9789073207486/Pleij, Herman De eeuw van de zotheid; over de nar als maatschappelijk houvast in de vroegmoderne tijd 9789035131415/Krishnamurti, J. De enige revolutie 9062718043/Berg, P.S. De essentie van de Zohar; bron van kabbalistische wijsheid 9069635879/Zarathoestra De gâthâ’s van Zarathoestra 9020245074/David-Neel, Alexandra De geheime leer van Tibetaanse Boeddhistische sekten 9060304624/Zetter, Kim De geheimen van de kabbala 9044707302/Hensen, Wilfried De gemeenschap met zijn lijden; lijden en dood in de christelijke mystiek 9025945767/Otto, Rudolf De genadereligie van India en het christendom: overeenkomsten en verschillen & Religieuze overeenstemming; paralle 9080730033 Hindoeïsme, oecumene, bakhti, India Hindoeïsme, oecumene, bakhti, India/De uitgave van dit boekje is daarom zo belangrijk, omdat wie Otto’s hoofdwerk ‘Das Heilige’ wellicht gelezen heeft als godsdienstfilosofische theorie, nu merkt hoezeer hij persoonlijk was geraakt door de werking van dat mysterieuze Iets, dat ons deel doet hebben aan een bovenrationele werkelijkheid. Dat hij een groot kenner van de Voor-Indische godsdiensten was, blijkt uit dit werk, waarin hij met name van het hindoeisme een diep reikend en verhelderend beeld geeft door overeenkomsten en verschillen aan te wijzen met het christendom. Voor Otto (1869-1937) is het heilige een autonoom Iets, ‘das ganz Andere’, dat rationeel weliswaar niet te kennen valt, maar wel innerlijk te beleven. De uitgever heeft het boek bewonderenswaardig verzorgd door er met grote kennis van zaken geschreven inleidingen, nawoorden en aantekeningen alsmede citaten van Otto aan toe te voegen. Een subliem boekje dus, waardoor velen zich kunnen laten verrijken. Met verklarende lijst van oosters-religieuze termen./Endedijk, H.C. De Gereformeerde Kerken in Nederland 9043504912/Jonkers, Jan B.G. De gereformeerden 9024279615/Miller, Stephen M. De geschiedenis van de bijbel; het ontstaan en de invloed van de bijbel 9043509280/Aristoteles De getallen en de dingen; de boeken M en N van de Metafysica. Dl. 2: Boek N 9077070540/Deurloo, Karel De gezegende temidden van zijn broeders; Jozef en Juda in Genesis 37-50 9025946097/Pagels, Elaine De Gnostische evangeliën 9060175476/Dante Alighieri De goddelijke komedie 9026315414/Meuleman, G. De goden reisden mee; verguisde religies in Mexico, Midden- en Zuid-Amerika 906229040X Goden Goden/Obbink, H.Th. De godsdienst in zijn verschijningsvormen/Obbink, H.Th. De godsdienst in zijn verschijningsvormen/Leeuw, G. van der De godsdiensten der wereld/Leeuw, G. van der De godsdiensten der wereld/Rijnders, Henk De golem ontsluierd; over joodse mystiek en Kabbala 9020255673/Neill, Stephen De groei der oecumenische beweging/Golowin, Sergius De grote mythen van de wereld 9058260208/Armstrong, Karen De grote transformatie; het begin van onze religieuze tradities 9023422635/Comte, Fernand De heilige boeken 9027433429/Matthews, John De Heilige Graal; de belichaming van een droom 9060305132/Theresia van ‘t Kind Jezus De Heilige Theresia van het Kind Jezus; geschiedenis eener ziel, door haarzelf geschreven; 1873-1897/Jongkind, Beatrice L. De heiliging van Gods naam; verzet en overgave in het lijden van het joodse volk 9024254418/Campbell, Joseph De held met de duizend gezichten 9046700933/Sölle, Dorothee De hemel aarden; een ecofeministische benadering van de bijbel 9025946615/Bosch, Ingeborg De herontdekking van het ware zelf; een zoektocht naar emotionele harmonie 9789020407358/Schmidt, Maurits De holle diamant; het grote debat over new age 9020459546/Trine, Ralph Waldo De hoogere zielekrachten/Groot, Maria de De innerlijke ruimte; een spirituele weg 9025952194/Groot, Maria de De innerlijke ruimte; een spirituele weg 9025952194/Woodrow, Alain De jezuïeten; geschiedenis van een macht 9026311435/Kal, Victor De joodse religie in de moderne wijsbegeerte; van Spinoza tot Derrida 9039108218/Kedourie, Elie De joodse wereld; openbaring, profetisme en geschiedenis 9061531039/Boon, Rudolf De joodse wortels van de christelijke eredienst/Weinreb, Friedrich De Joodse wortels van het Mattheüs evangelie 9066610085/Dionysius Areopagita (Pseudo) De kerkelijke rangorde/Cleary, Thomas De kern van de koran = Innahu al-kur an kar m ; vertaling en uitleg van de meest wezenlijke passages uit het hei 9051214766/Dolen, Hein L. van De *klassieke canon* 9026316380/Eeden, Frederik van De *kleine Johannes: een sprookje: deel 1* 9789079133024/Barth, Karl De *koninklijke mens; berichten aangaande Jezus* 9023911741/Kramers, J.H. De Koran 9051571305 pedagogiek pedagogiek/Leemhuis, Fred De Koran = al-Qur n al-kar m ; een weergave van de betekenis van de Arabische tekst in het Nederlands 9026944381/Opitz, Peter J. De kroniek van onze eeuw; de belangrijkste gebeurtenissen, de mooiste beelden. 1900-1909 9021532654/Opitz, Peter J. De *kroniek van onze eeuw; de belangrijkste gebeurtenissen, de mooiste beelden. 1910-1919* 9021532751/Ligtenberg, Regina De *kwetsbaarheid van het bestaan: opstellen over angst en vertrouwen* 9024224756/David-Neel, Alexandra De *lama der vijf wijsheden: Tibetaanse roman* 9041703675/Bordeaux Szekely, Edmond De *leer van de Essenen* 9063251769/Bakker, Hans De *leer van de wind: een natuurfilosofie uit de Upanisaden* 9024276632/Buber, Martin De *legende van den Baalsjém*/Lievegoed, Bernard De *levensloop van de mens; ontwikkeling en ontwikkelingsmogelijkheden in verschillende levensfasen* 9060693000/Ha ek, Jaroslav De *lotgevallen van de brave soldaat vejk in de wereldoorlog*/Wit, Han F. De *lotus en de roos: boeddhisme in dialoog met psychologie, godsdienst en ethiek* 9039107327/Lascelles (Dr.) De *magie van de engelen*; 9080383511 Scholtens Kierkergaard/Eliade, Mircea De *magie van het alledaagse: de transcendentie van het dagelijks leven* 9063252889/Herzberg, Abel J. De *man in de spiegel; opstellen, toespraken en kritieken, 1940-1979* 9021465728/Bouhuys, Mies De *man van Nazareth*/Plas, Michel van der De *man van Nazareth* 902092155x/Wapnick, Kenneth De *meest gestelde vragen* over Een cursus in wonderen 9020282336/Ouspensky, P.D. De *mens en zijn mogelijke evolutie* 9062715133/Sperna Weiland, J. De *mens in de filosofie van de twintigste eeuw* 9029058110/Chouraqui, A. De *mens van de Bijbel* 9030401869/Kojc, Martin De *mens: schepper van zijn wereld* 9061726565 psychologie psychologie/Levinson, Nathan Peter De *Messias* 9025946119/Propp, Vladimir De *morfologie van het toversprookje: vormleer van een genre* 9027447349/Grove, D.E. De *mysterieleringen van de Bijbel* 9061750083/Hartensveld, Frans De *mystiek van de ontmoeting: het dialogisch denken van Martin Buber* 9030407042/Cohen, J.M. De *mystieke ervaring*9020280562/Vestdijk, S. De *nadagen van Pilatus* 9023666992/Thomas à Kempis De *navolging van Christus*/Wal, G.A. van der De *omkering van de wereld: milieucrisis en zinloosheidsbesef* 9026314272/Leeuw, G. van der De *onrust der mensheid*/Ridley, Matt De *oorsprong van de moraal* 9025421547/Heiler, Friedrich De *Openbaring in de godsdiensten van Britsch-Indië en de Christus-verkondiging*/Geel, Victor van De *orde in orde vernieuwd: het oplossen van ordeproblemen* 9026223676/Schoon, D. J. De Oud-Katholieke Kerk 9043500941/MacBrien, Richard P. De *pausen: van Petrus tot Johannes Paulus* II 9025730418/Dijk, Rudolf van De *preek van het jaar* 9043502405 Beck e.a.: *Grondleggers van het geloof*/Armstrong, Karen De *profeet: over het leven van Mohammed* 9023421655/Gerhardt, Ida G.M. De *Psalmen* 9061730996/Uyldert, Mellie De *psychologie van het christendom* 9060300882/IJspeert, Marianne De Quakers 9043506753/Feild, Reshad De *rede kan liefde niet uitdrukken* 9062718361/Enquist, Per Olov De *reis van de voorganger* 9026317549/Weima, Jan De *religie, de mens en de geseculariseerde samenleving* 9024276489/Sierksma, Fokke De *religieuze projectie; een antropologische en psychologische studie over de projectie-verschijnselen in de godsdienst* 9029007656/Harskamp, Anton van De *religieuze ruis in* Nederland; *thesen over de versterving en de wedergeboorte* 9021137291/Cossee, E.H. De *remonstranten* 9043501905/CHRIS DE VALK, *O, die wijze koeien* gedichten, Amsterdam 2017 U.M. Zuider-Amstel/GROOT, MARIA DE De *robijn in het glas*/Saane, J.W. van De *rol van gevoelens en emoties in de religieuze ervaring* 9024263085/Sierksma, Fokke De *roof van het vrouwengeheim: de mythe van de dictatuur der vrouwen en het ontstaan der geheime mannengenootschappen*/Bayard, Jean-Pierre De *Rozenkruisers*: historie, traditie en rituelen 9051214383/Wissen-Harkink, E. van De Rozenkruisers ontsluierd 9060383664/Heschel, Abraham Joshua De sabbat; zijn betekenis voor de moderne mens & Vernieuwing vanuit de traditie; een joodse visie op verbondenheid 9080730076/Standaert, Benoît De schat van God over de Vreze des Heren; een zoektocht door 25 eeuwen spiritualiteit 9020960326/Zimmer, Robert De schatkamer van de filosofie; een sleutel tot 16 onsterfelijke werken 9027415552/D gen Kigen De schatkamer van het oog van de ware leer; eerste selectie uit de ‘Sh b genz ’, met toelichtende informatie 9021593513/Vlaar, Maria De schepping; verhalen over het begin uit alle windstreken 9023436458/Goedegebuure, Jaap De Schrift herschreven 9053568476/Vitebsky, Piers De sjamaan; reizen van de ziel, trance, extase en genezing, van Siberië tot de Amazone 9057641631/Doorn, Manfred van De sleutel ligt in het donker; spirituele betekenissen van de Tweede Wereldoorlog 9060383761/Blavatsky, H.P. De sleutel tot de theosofie; een heldere uiteenzetting in de vorm van vragen en antwoorden van de ethiek, wetenschap en 9070328151/Visser, Catharina De sluiers

CORRECTIES
2017
aanbieding De Valk.

1.-Geen regelafstand tussen de twee zinnen.

2.-Kopje wijzigen in: Andere dichtbundels van Chris de Valk Veranderen in; Beide titels zijn verkrijgbaar via Boekenroute.nl

3.-Kopje wijzigen in CACHET

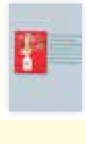
4.-In ‘Het nieuwe heilige’ breekt de auteur (1958) een lans voor een andere rol van het heilige en religie. Hij doet dat met weinig woorden in een taal die associeert en analyseert.
Het heilige wordt gevonden in alles en is gegeven in de beschouwt, niet in de zaak. Omdat het heilige rust in de ervaring kun je in de cultuur elkaars spiegel zijn als je zorgvuldig met de beelden omgaat.
In ontvankelijkheid is het heilige als mysterieus, huiveringwekkend en fascinerend aan te voelen (Rudolf Otto) en anderen nabij te zijn. Dan komen ontzag, helen en spelen samen in een omvattende verbinding.
Het is een poëtische en ontspannen omgang met de verhalende traditie.

5.-Tussenvoegen: ISBN

van God; gesprekken over het beeld van de verborgene 9064163510/Kaiser, Rudolf De stem van de Grote Geest; profetieën en eindtijdverwachtingen van de Hopi-Indianen 9020210343/Dingemans, G.D.J. De stem van de Roepende; pneumatheologie 9043501778/Rosenzweig, Franz De ster van de verlossing 9051667744/Armstrong, Karen De strijd om God; een geschiedenis van het fundamentalisme 902343904X/Bercholz, Samuel De stroom ingaan...; Boeddha’s leven en leer 906325458X Beck e.a.: Grondleggers van het geloof Beck e.a.: Grondleggers van het geloof/Bleeker, C.J. De structuur van de godsdienst; hoofdlijnen en er fenomenologie van de godsdienst/Baldock, John De symboliek in het christendom 9062718310/Horst, Peter van der De taalgids; tekstverzorging van A tot Z 9057970228/Docters van Leeuwen, Onno De Tarot en de Bijbel; de arcana van de Tarot in het licht van het Woord 9063255454/Carter, Robert De Tau en Moeder de Gans 9062717985/Ouaknin, Marc-Alain De Tien Geboden 9053526137 itleg door de Franse rabbijn van de Tien Geboden, met speciale aandacht voor een dynamische interpretatie. itleg door de Franse rabbijn van de Tien Geboden, met speciale aandacht voor een dynamische interpretatie./Chouraqui, André De Tien Geboden anno nu; tien woorden om de mens met het menselijke te verzoenen 9029068043/Vestdijk, S. De toekomst der religie/Gibran, Kahlil De tuin van de profeet 9060775279/Groot, Maria de De tuin van de rabbi 9025104002/Fresco, Louise O. De tuin van de sultan van Rome 9044606190/Nuber, Ursula De valkuil van het egoïsme; zelfverwerkelijking en eenzaamheid 9026312962/James, William De varianten van religieuze ervaring; een onderzoek naar de menselijke aard 9063254679/Enquist, Per Olov De vijfde winter van de magnetiseur 9026319703 per olav Enquist per olav Enquist/Bor, Jan De verbeelding van het denken; geïllustreerde geschiedenis van de westerse en oosterse filosofie 9025400396/Bah All h De verborgen woorden van Bahá’u’lláh/Freely, John De verdwenen Messias; het verbijsterende verhaal van Sabbatai Sevi, wiens messianistische beweging voortkwam uit de mys 9045010127/Leeuw, Gerardus van der De verhouding van God en mensch vroeger en nu/Mack, Burton L. De verloren woorden van Jezus; het boek Q en de oorsprong van het christendom 9062718426/Gele Keizer De vier geschriften van de Gele Keizer; richtsnoer wet, zestien richtsnoeren, naamgeving, de weg de bron 9021526352/Krishnamurti, J. De vlam van aandacht 9062717098/Buber, Martin De vraag naar de mens; het anthropologisch probleem historisch en dialogisch ontvouwd/Savater, Fer-

nando De waarde van opvoeden; filosofie van onderwijs en ouderschap 9061316685/Aalbers, Bert De ware Judas; nieuw licht op een duister figuur 9043512923/Brouwer, J.F. De ware verhalen van een Russische pelgrim; de mystieke kracht van het Jezusgebed 9023009258/Buber, Martin De weg van de mens; volgens de chassidische leer 9063255020/James, William De wil om te geloven en andere populair-filosofische essays & Religieus vertrouwen en het recht om te geloven 9789080730083/Kepel, Gilles De wrake Gods; christelijk, joods en islamitisch fundamentalisme 9026311672/Dros, Lodewijk De zaak-Jezus 904170261X/Tomson,

Peter J. De zaak-Jezus en de joden 9021138409/Stolp, Hans De zaligsprekingen als inwijdingsweg 9020281577/Kant, Immanuel De zin van het leven 905333565X/Megre, Vladimir De zoemende ceder 9077463089/Delfgaauw, Bernard Denkwegen; essays van Bernard Delfgaauw 9039105200/Bennet, Elizabeth Des Idiots à Paris 282570461X/Kurpershoek-Scherft, Tonny Dhammapada 9060304128/M uhlstedt, Corinna Die christlichen Ursymbole; wie sie entstanden, was sie bedeuten, was sie uns heute sagen/Otto, Rudolf Die Gnadenreligion Indiens und das Christentum; Vergleich und Unterscheidung/Quispel, Gilles Die Hermetische Gnosis im Lauf der Jahrhunderte 9067322385/Wit, Han F. de Die verborgene Blüte; über die psychologischen Hintergründe der Spiritualität 3928632426/James, William Die Vielfalt religi oser Erfahrung; eine Studie uber die menschliche Natur 345833484X/Boeke, Rudolph Divinatie, met name bij Rudolf Otto/Leeuw, G. van der Dogmatische brieven/Baaren, Th.P. van Doolhof der goden; inleiding tot de vergelijkende godsdienstwetenschap/Baaren, Th.P. van Doolhof der goden; inleiding tot de vergelijkende godsdienstwetenschap/Blue, Lionel Door een achterdeur de hemel binnen; een tegendraadse rabbi beschrijft zijn weg door het Joodse geloof voor gelovigen d 9025941591/Luther, Maarten Door het donkere venster van het geloof; teksten van Maarten Luther 9021161184/Grof, Christina Dorst naar heelheid; gehechtheid, verslaving en het spirituele pad 9020264761/Girard, René Dubbels en demonen; over het ondergrondse verlangen 9020924834/Rooijakkers, Gerard Duivelsbeelden; een cultuurhistorische speurtocht door de Lage Landen 9026313055/Panikkar, Raimon A Dwelling Place for Wisdom 0664253628/Tillich, Paul Dynamics of Faith (Perennial Classics) 0060937130/Heschel, Abraham Joshua The Earth Is the Lord's: The Inner World of the Jew in Eastern Europe (A Jewish Lights Classic Reprint) 1879045427/Bermant, Chaim Ebla; Syrië, bakermat van de aartsvaders? 9022838676/Puryear, Herbert B. Edgar Cayce als ziener 9020255223/Vanstiphout, Herman Eduba; hoe men leerde schrijven en lezen in het Oude Babylonië; een bloemlezing van literaire teksten uit de scholen 9058751929/Boon, Rudolf Een afgeschreven zaak?; de protestantse kerken in Nederland/Somers, Herman H. Een andere Mohammed 9052402078/Drees, Willem B. Een beetje geloven; actualiteit en achtergronden van het vrijzinnig christendom 9050184235/Houwelingen, Frans van Een boek vol boeken; over de vertaling van de bijbel in jouw taal 9061266831/Hilst, Rob van der Een engel uit de hemel; driehonderd jaar Bach en Nederland 9026316208/Stufkens, Hein Een innerlijk avontuur; het Benedictijner kloosterleven van binnenuit belicht 9051217978/Meijer, Ischa Een jongetje dat alles goed zou maken 9057137186/Mazzoleni, Mario Een katholieke priester ontmoet Sai Baba 9020280961/Lagerwerf, Bram Een leraar van klasse; een goede docent worden en bl?ven 9024417422/Kuitert, Harry 'Een mens moet van ophouden weten'; in gesprek met Harry Kuitert; opstellen over medische ethiek en gezondheidszorg aa 9025945805/Vergeer, Charles Een nameloze, Jezus de Nazarener 9061684986/Sierksma, Fokke Een nieuwe hemel & een nieuwe aarde: Messianistische en eschatologische bewegingen en voorstellingen bij primitieve volk 9062930026/Drewermann, Eugen Een ruimte om te leven; gesprekken 9021145073/Visscher, Jacques De Een te voltooien leven; over rituelen van de moderne mens 9028922865/Grun, A. Een veilige schuilplaats 9789024261406/Mok, Daniël *Een wijze uit het westen; beschouwingen over Rudolf Otto en het heilige* 9070459361 godsdienstwetenschap, jodendom, numineus, numineuze, heilig, heilige godsdienstwetenschap, jodendom, numineus, numineuze, heilig, heilige/Godsdienst is de beleving van het mysterie en het komt *tot uiting als het gevoel zich openstelt voor de indrukken van het eeuwige dat verschijnt door de sluier van het tijdelijke.*/(R. O.)/Schweitzer, Albert Eerbied voor het leven 9062718507/Ebbens, Sebo Effectief leren in de les; basisvaardigheden voor docenten 9001307515/Lommel, P. van Eindeloos bewustzijn 9789025957780/Nigg, Walter Elisabeth von Thüringen; die Mutter der Armen 3451180057/Kuypers, K. Elseviers filosofische en psychologische encyclopedie 9010001415/Lescourret, Marie-Anne Emmanuel Levinas; een biografie 9026314396/Deurloo, Karel En dat is zeven!; zeven manieren om kinderen uit de Bijbel te vertellen 9025952569/Green, Arthur En dit zijn de woorden; de taalschat van de joodse spiritualiteit in 149 sleutelwoorden 9025952429/Green, Arthur En dit zijn de woorden; de taalschat van de joodse spiritualiteit in 149 sleutelwoorden 9025952429/Achterberg, Gerrit En Jezus schreef in 't zand 902145033X/Holk, L.J. van Encyclopaedie der theologie/Waldram, J. Encyclopedie van de filosofie 905121233X/Baers, Joris Encyclopedie van de mystiek; fundamenten, tradities, perspectieven 9043500704/Ferguson, John Encyclopedie van de mystiek en de mysteriegodsdiensten 9029396083/Reeth, Adelaïde van Encyclopedie van de mythologie 9789043908832/Michon, Yolande Encyclopedie van de wereldreligies; Christendom, Jodendom, Hindoeïsme, Boeddhisme, Islam en aanverwante stromingen 905121801X/Groot, J.C. Encyclopedie van het Christendom/Blokker, Jan Er was eens een God; bijbelse geschiedenis 9025426166/Kranenborg, R. Esoterie 9053831487/Freitag, K.E. Esoterische beschouwingen/Huysmans, Joris-Karl Esquisse biographique sur Dom Bosco/Szekely, Edmond Bordeaux Essene Gospel of Peace: Book 1 (Essene Gospel of Peace) 0895640007/Szekely, Edmond Bordeaux Essene Jesus 0895640074/Spinoza, Benedictus de Ethica; in meetkundigen trant uiteengezet/Gandhi Ethical religion/Zijlstra, Onno Ethiek en esthetiek zijn één; over Wittgensteins Tractatus, stelling 6.421 9024232805/Lebeau, Paul Etty Hillesum; un itinéraire spirituel; Amsterdam 1941 - Auschwitz 1943 2873861444/Veen, P.A.F. van Etymologisch woordenboek; de herkomst van onze woorden 9066483024/Heiler, Friedrich Evangelische Katholizität/Kjaer, Grethe Eventyrets verden i Kierkegaards forfatterskab 8774217291/Roth, Philip Everyman 9780099507260 9789023425847 9789023425847/Papineau, David Filosofie; gids voor de wereld van het kritische denken 9080829048/Husserl, Edmund Filosofie als strenge wetenschap 9060094530/Blackburn, Simon Filosofie van de waarheid 9023415442/Vos, H.M. Filosofie van het geluk; de werkelijkheid van de geluksidee 9027455589/Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph Filosofische brieven over dogmatisme en criticisme 9039100500/Laar, Felix van de Foutloos spellen 9027446385/Dulieu, Jean Francesco; het leven van Franciscus van Assisi 9060382811/Gysen, Wim Franz Anton Mesmer (1734-1815); kwakzalver of ontdekker van 'het onbewuste' 9065561455/Otto, Rudolf Freiheit und Notwendigkeit; ein Gespr ach mit Nicolai Hartmann uber Autonomie und Theonomie der Werte/Kivits, Tonja Freud revisited; over hypnoanalyse en hypnotherapie 9055151262 Scholtens Kierkergaard Scholtens Kierkergaard/Nigg, Walter Friedrich Nietzsche, 1844-1900/Drewermann, Eugen Functionarissen van God; psychogram van een ideaal 9021136082/Campbell, Joseph Gij zijt dat; transformatie van een religieuze metafoor 9020282999/Kierkegaard, Søren Gebeden 9025940935 Scholtens Kierkergaard Scholtens Kierkergaard/Kierkegaard, Søren Gebeden 9025940935/Nigg, Walter Gebeden van christenen/Douglas-Klotz, Neil Gebeden van de kosmos; meditaties over de Aramese woorden van Jezus 9053400400/Noothoven van Goor, Mary Geheim is geheim 907045906X/Bodar, Antoine Geheim van het geloof 9020927906/Aschkenasy, Y. Geliefd is de mens/Aschkenasy, Y. Geliefd is de mens; artikelen rondom de joodse traditie/Heering, G.J. Geloof en openbaring/Heering, G.J. Geloof en openbaring; kritische beschouwing over dogmatiek en moderne theologie/Pruyser, Paul W Geloof en verbeelding: Essays over levensbeschouwing en geestelijke gezondheid (Geestelijke volksgezondheid) 9026311788/Noorman, Taco Geloof opnieuw; vrijmoedige bijbelse beschouwingen 902594566X/Claes, Jo Geneesheiligen in de Lage Landen 9080829080/Simon, Linda Genuine Reality: A Life of William James 0226758591/Berkhof, H. Geschiedenis der kerk/Kellendonk, Frans *Geschilderd eten* 9068901443/Laing, R.D. *Gesprekken met mijn kinderen* 9062879411/Brakell Buys, R. van *Gestalten uit de Perzische mystiek* 9070104466/Laing, *Gezinspatronen rol en drama in het gezin; essays* 9060090594/Schucman, Helen. *The gifts of God* 0670869937/Veer-Bertels, E.Th. van der Gilgamesj; de mens in verzet tegen zijn noodlot; het eeuwenoud verhaal inspireerde Harry van Kruiningen tot het maken/Glossary-Index for "A Course in Miracles" 0942494261/Watts, Alan God 9023654129/Miles, Jack God; a biography 0679743685/Wijnekus, Justus God en de nuchterheid; een verkenning van de woestijn 9025947875/Dekker, Gerard God in Nederland 1966-1996 9041402098/Heschel, Abraham Joshua God in Search of Man: A Philosophy of Judaism 0876689551/Cooper, David A. God is een werkwoord; een mystieke visie op de kabbalá 9020281607 cooper god cooper god/Heschel, Abraham Joshua God zoekt de mens; een filosofie van het jodendom 9022845788/Heschel, Abraham Joshua God zoekt de mens; een filosofie van het jodendom 908073005X/Mrowiec, Katia God, Adonai, Allah; vragen over de drie grote religies 9061738970/Mrowiec, Katia God, Adonai, Allah; vragen over de drie grote religies 9061738970/Levinas, Emmanuel God, de dood en de tijd; Sorbonne-colleges 9026312970/Leeuw, G. van der Goden en menschen in Hellas/Brakell Buys, W.R. van *Goden en menschen van India*/Hofstee, Willem Goden en mensen; de godsdienstwetenschap van Gerardus van der Leeuw, 1890-1950 9039107378/Lemaire, Ton Godenspijs of duivelsbrood; op het spoor van de vliegenzwam 9026313926/Zaal, Wim Gods onkruid; Nederlandse sekten en messiassen 9029003340/Ziegler, Theobald Godsdienst en godsdiensten/Kraemer, H. Godsdienst, godsdiensten en het Christelijk geloof pedagogiek pedagogiek/Bleeker, C.J. Godsdienst: voorheen en thans; beschouwingen over de structuur van het geloof/Vergote, Antoon Godsdienstpsychologie/Buber, Martin Godsverduistering; beschouwingen over de betrekking tussen religie en filosofie 9061316057/Savater, Fernando Goed samen leven; politiek voor mensen van morgen 9061316677/Otto, Rudolf Goethe und Darwin; Darwinismus und Religion/Robinson, James M. The Gospel of Jesus: In Search of the Original Good News 0060762179/Houtepen, Anton W.J. Gott, eine offene Frage; Gott denken in einer Zeit der Gottesvergessenheit 3579004115/Otto, Rudolf Gottheit und Gottheiten der Arier/Magnusson, Magnus Graven in bijbelse bodem; de archeologie van de landen van de bijbel 9024670209/Ryzl, Milan Graven naar God; religies en mystieke ervaring 9052400490/Beck, H.L. Grondleggers van het geloof 9053332812 Beck e.a.: Grondleggers van het geloof Beck e.a.: Grondleggers van het geloof/Bleeker, C.J. Grondlijnen eener phaenomenologie van den godsdienst/Katholieke Bijbelstichting Groot nieuws bijbel; met deuterocanonieke boeken; met aantekeningen 9061267811/Bastiaansen, Groot woordenboek Engels-Nederlands 9789066481633/Aalders, W.J. Groote mystieken. 1e serie/Aalders, W.J. Groote mystieken. 2e serie. 3: Jacob Böhme/Kruseman, W.M. *Grote denkers van Hellas tot heden* filosofie filosofie/Nigg, Walter Grote heiligen 9020248804/Grunberg, Arnon Grunbergbijbel 9025317545/Slavenburg, Jacob H. P. Blavatsky; de theosofie en de meesters 9020210300/Ryan, Charles James H. P. Blavatsky and the theosophical movement; a brief historical sketch/Schaeffer, Hein Handboek godsdienst in Nederland 9061843693/Rosselli, Massimo Handboek psychosynthese; aspecten van een levenskunst 9063254709/Beaver, R. Pierce Handboek van de wereldgodsdiensten 9029707208/Klein, M. Handboek verzorgd Nederlands; spellingregels, stijladviezen 9001471854/Sontheimer, Kurt Hannah Arendt; de levensweg van een groot denker 9025956904/Kirsch, Jonathan Harlot by the Side of the Road 0345418824 Scholtens Kierkergaard Scholtens Kierkergaard/Drewermann, Eugen Hij legde hun de handen op; de wonderen van Jezus 9021135981/Boon, Rudolf Hebreeuws reveil; wat bracht christen-theologen rond 1500 in de leerschool der rabbijnen? 9024224632/Biddulph, Steve Heel de man; praktische gids voor mannen van nu 9038910517/Fortmann, Han Heel de mens; reflecties over de menselijke mogelijkheden 9026302061/Drees, Willem B. Heelal, mens en God; vragen en gedachten 9024231388/Rorty, Richard Heidegger, Wittgenstein en pragmatisme; essays over post-analytische en post-nietzscheaanse filosofie 9039105170/Rorty, Richard Heidegger, Wittgenstein en pragmatisme; essays over post-analytische en post-nietzscheaanse filosofie 9039105170/Beuken, W.H. Heilige dronkenschap; Jan van Ruusbroec; de Godschouwer van het Soniënbos/Beuken, W.H. Heilige dronkenschap; Jan van Ruusbroec; de Godschouwer van het Soniënbos/Dijn, Herman De Heilige plaatsen; Jeruzalem, Lourdes en shopping malls 9028931872/Duffy, Eamon Heiligen & zondaars; een geschiedenis van de pausen 9025947786/Nigg, Walter Heiligen zijn ook mensen 9025268129/Smit, Susan Heks; een magische reis door de westerse spiritualiteit 9046100111/Borysenko, Joan Helen van hart en ziel; schuld als leraar, liefde als les 9020250957/Salden, Helmut Helmut Salden; letterontwerper en boekverzorger 9064504350/Swedenborg, Emanuel Hemel en hel en over hetgeen er werd gehoord en gezien 9065561668/Etty, Elsbeth Henriette Roland Holst 1869-1952; liefde is heel het leven niet 9025411185/Jung, C.G. Herinneringen dromen gedachten 9060698061/Freitag, K.E. Hermann Stehr; van God en menschen, leven en dood/Ankersmit, F.R. Hermeneutiek en cultuur; interpretatie in de kunst- en cultuurwetenschappen 9053521240/Kuitert, H.M. Het algemeen betwijfeld christelijk geloof; een herziening 9025944817/Roukema, Riemer Het andere christendom; de gnosis en haar geestverwanten 9021137666/Wilber, Ken Het Atman-project; een transpersoonlijke visie op menselijke ontwikkeling 9063254199/Swinburne, Richard Het bestaan van God 902660663X/Akiba ben Joseph Het boek der schepping = Sepher Yetsirah 906378497X/Douglass, Klaus Het christendom dichterbij; hoe een levend geloof in onze tijd mogelijk is 9026604599/Bleeker, C.J. Het Christendom en de godsdiensten der aarde; wat de geschiedenis verhaalt/Hartensveld, F. Het concept mens in het denken van Abraham Joshua Heschel en de betekenis daarvan voor onderwijs en opleiding 906256691X/Koolschijn, Gerard Het democratische beest: Plato's tegenstander 9035106814/Hillesum, Etty Het denkende hart van de barak; brieven van Etty Hillesum 9022835774/Miller, Alice Het drama van het begaafde kind; op zoek naar het ware zelf 9026966695/Verhaeghe, P. Het einde van de psychotherapie 9789023442028/Blavatsky, H.P. Het esoterische karakter van de evangeliën 9062716067/Carus, Paul Het evangelie van Boeddha/Ginkel, Barthold van Het evangelie van Jezus 9010030857/Kasser, Rodolphe Het evangelie van Judas; uit de codex Tchacos 9035131177/Quispel, Gilles Het Evangelie van Thomas/Armstrong, Karen Het evangelie volgens de vrouw 9041402454/Stolp, Hans Het gebed; als mystieke weg 9020213822/Zwagerman, Alexander Het gebed; een persoonlijke geschiedenis van het christendom 9053335129/Nigg, Walter Het geheim der monniken/Wilhelm, R. Het geheim van de gouden bloem; een Chinees levensboek/Damasio, Antonio Het gelijk van Spinoza; vreugde, verdriet en het voelende brein 9028420029/Savater, Fernando Het goede leven; ethiek voor mensen van morgen 9061316634/Fouré, Catherine Het Heilig Land 9002199651/Otto, Rudolf Het heilige; een beschouwing over het irrationele in de idee van het goddelijke en de verhouding ervan tot het rationel 9080730017/Otto, Rudolf Het heilige; over het irrationeele in de idee van het goddelijke en de verhouding ervan tot het rationeele/Eliade, Mircea Het heilige en het dagelijkse bestaan; een onderzoek naar het wezen van religie 9080730068/Eliade, Mircea Het heilige en het profane 9029009837/Weinreb, Friedrich Het heilige en het profane 9066610093/Boochny, Etty Het Heilige Land; in de voetsporen van Jezus 9043501948/Epstein, Isidore Het jodendom; joodse godsdienst in historisch perspectief 9027467889/Halter, Marek Het judaïsme uitgelegd aan de kinderen van mijn vrienden 9068017071/Shankara Het kroonjuweel van wijsheid (Viveka Chudamani) en Een bloemlezing van vragen en antwoorden (Prasnuttara Malika) 9064410232/Nieuwenhuis, Jan Het laatste evangelie; een goed bericht van Johannes voor de gemeente van nu. Dl. I 9024288525/Schmidt, Peter Het Lam Gods 9077942033/Kojc, Martin Het leerboek des levens 9063251971 psychologie psychologie/Veltkamp, Henk Het leven rijmt niet; een verzwegen thema 9025945813/Milanovich, Norma J. Het licht zal je bevrijden; de universele wetten voor spirituele groei 9075636288/Faber, H. Het lichtend geheim; perspectieven in de godsdienstpsychologie 9025944590/Lewinsky, Charles Het lot van de familie Meijer 9789056722609/Bladel, Frans van Het Markusevangelie 9058260690/Bladel, Frans van Het Markusevangelie 9058260690/Levinas, Emmanuel Het menselijk gelaat; essays 9026317700/Haneveld, G.T. Het mirakel van het hart 9026311052/Vink, Ton Het mosterdzaad; over het kwaad en het lijden 9024248124/Berk, Tjeu van den Het mysterie van de hersenstam; over basisfuncties, psychosomatiek & spiritualiteit 9021138581 Berk: Het mysterie van de hersenstam Berk: Het mysterie van de hersenstam/Teasdale, Wayne Het mystieke hart; universele spiritualiteit in de wereldreligies 9020282298/Berk, Tjeu van den Het numineuze 9021140403/Klijn, A.F.J. Het ontstaan van een Nieuw Testament 9026604424 bijbelwetenschap bijbelwetenschap/Bittlinger, Arnold Het Onze Vader en chakra-meditatie 9062718264/Robinson, Edward Het oorspronkelijke visioen; religieuze ervaringen in de kinderjaren 9025711812/Vestdijk, S. Het proces van Meester Eckhart/Crone, Eveline Het puberende brein; over de ontwikkeling van de hersenen in de unieke periode van de adolescentie 9789035132696/Winter, Leon de Het recht op terugkeer 9789023414469/Geest, Paul van Het rooms-katholicisme 9024294053/Skolimowski, Henryk Het theater van de geest 906271823X/Nieuwenbroek, Ard Het tienminutengesprek met

leraren; een handreiking voor ouders 9043506656/Mehta, P.D. Het transcendente zien 9063252676/Urantia Foundation Het Urantia boek 9090111514/Douglas-Klotz, Neil Het verborgen evangelie; hoe we de spiritualiteit van Jezus kunnen ontdekken 9020282131/Hermans, Hubert J.M. Het verdeelde gemoed; over de grondmotieven in ons dagelijks leven 9024405572/Barnard, Henk Het verhaal; bijbel voor de jeugd. Nieuwe Testament 1 9024282268/Barnard, Henk Het verhaal; bijbel voor de jeugd. Oude Testament 1 9026910541/Miller, D. Patrick Het verhaal achter Een cursus in wonderen 9020281526/Linden, Nico ter Het verhaal gaat.... Wie wat waar; register op alle delen 9050186203/Magee, Bryan Het verhaal van de filosofie 9071206335/Collins, Michael Het verhaal van het christendom 9076341109/Dekker, Jeroen J.H. Het verlangen naar opvoeden; over de groei van de pedagogische ruimte in Nederland sinds de Gouden Eeuw tot omstreeks 1 9035129938/Borg, Marcus Het verloren evangelie Q; dichter bij de bron 9021136783/Hillesum, Etty Het verstoorde leven; dagboek van Etty Hillesum 1941-1943 9022835790/Blokker, Jan Het vooroudergevoel; de vaderlandse geschiedenis 9025427510/Horst, Pieter W. van der Het vroege jodendom van A tot Z; een kleine encyclopedie over de eerste duizend jaar (ca. 350 v.Chr.-650 n.Chr.) 9021140969/Horst, Pieter W. van der Het vroege jodendom van A tot Z; een kleine encyclopedie over de eerste duizend jaar (ca. 350 v.Chr.-650 n.Chr.) 9021140969/Bleeker, C.J. Het wezen en de funktie van de godsdienst 9063251424/Vestdijk, S. Het wezen van de angst 9023415302/Neiman, Carol Het wonder; buitengewone, onverklaarbare & goddelijke gebeurtenissen 9038902816/Praag, H. van Het wonder van Perzië/Nordholt, J. W Schulte Het woord brengt de waarheid teweeg: Essays over literatuur en werkelijkheid 902428841X/Witkam, Jeroen Het Woord dat mij liefheeft; de mystiek van Bernardus van Clairvaux 9065560262/Witkam, Jeroen Het Woord dat mij liefheeft; de mystiek van Bernardus van Clairvaux 9065560262/Standaert, Benoît Het woord is onder ons; overwegingen van een monnik bij het Lucasevangelie in de C-cyclus 9020919326/Schulte Nordholt, J.W. Het zwarte schaap der schepping; gedichten over de mens in de natuur; een bloemlezing 9024644410/Pernoud, Régine Hildegard van Bingen 9068014870/Schilling, Rita Hildegard van Bingen; bazuin van het levende licht; vijf visioenen 9025947611/Kranenborg, R. Hindoeïsme 9024279607/Fortmann, Han Hindoes en boeddhisten; dagboekaantekeningen en reisbrieven 902630126X/Heering, G.J. Hoe ik tot mijn geloof kwam/Groot, Maria de Hoe ver de weg nog is; mystieke poëzie 9025953700/Groot, Maria de Hoe ver de weg nog is; mystieke poëzie 9025953700/9053400109/Roemi, Djelal oed-din Honderd verhalen uit de Masnavi van Roemi 9076771073/Sijs, Nicoline van der Hondsdraf; waar komen onze woorden vandaan? 9012100879/Einstein, Albert Hoogachtend, Albert Einstein; brieven van Einstein over God, muziek, Hitler, liefde, doodstraf en jood-zijn 9051740026/Hooglied 902530219X/Boeke, Enno Hoogte en diepte; bijbelse symboliek van dualisme en kringloop/Remen, Rachel Naomi Hoop doet leven; lessen die pijn en lijden genezen 9022983366/Passmore, John A hundred years of philosophy 0715601768 filosofie filosofie/Passmore, John A Hundred Years of Philosophy (Pelican) 0140209271/Biezen, J. van Hymnen; een bloemlezing met muziek uit de vroeg-christelijke en middeleeuwse gezangen van de Latijnse en Griekse kerk/Gabrielli, Alexandra Hymnen uit de Rig Veda 9062716598/Jagersma, H. I Koningen. Dl. 2; [12-22] 9043512907/Overbeeke-Rippen, Francien van Ibrahiem en Abraham; koran en bijbel verteld voor kinderen 9021138069/Bennett, John Idioten in Parijs; de laatste maanden van het leven van G.I. Gurdjieff, Parijs 1949 9063500564/Nhat Hanh (Thich) Iedere stap is vrede 9020251589/Buber, Martin Ik & Jij 9789061315995/Kohnstamm, Dolph Ik ben ik; de ontdekking van het zelf 9023401662/Buber, Martin Ik en Jij 9061316545/Erasmus, ... Ik geef liever adviezen dan dogma's; een keuze uit het werk van Erasmus 9035126947/Drewermann, Eugen Ik laat u niet gaan, tenzij gij mij zegent; overwegingen bij het boek Genesis 9021136295/Baar, Maria Petronella Adriana de 'Ik moet spreken'; het spiritueel leiderschap van Antoinette Bourignon (1616-1680) 9057302748/Krompen, Lisa Ikonen verhalen de Bijbel 9030408235/Bosch, Ingeborg Illusies; over bevrijding uit de doolhof van destructieve emoties 902040542X/Heiler, Friedrich Im Ringen um die Kirche/Schimmel, Annemarie In de naam van God, de Erbarmer, de Barmhartige; een inleiding in de islam 9021136813/Buffinga, N. In de schuilplaats des allerhoogsten 9029700998/Main, John In de volheid van God; bidden in het spoor van Westerse en Oosterse tradities 9020916459/Thys, Wim In den beginne was de mythe; een opstel over de oorsprong van mythos en logos 9028901787/Khan, Hazrat Inayat In een Oosterse rozentuin 9789076771359/Konig, André In gesprek met de leerling 9040200327 pedagogiek pedagogiek/Velden, Mar van der In God geborgen; de theologie van Eugen Drewermann 9026603231/Trine, Ralph Waldo In harmonie met het oneindige/Armstrong, Karen In het begin; een nieuwe uitleg van Genesis 9041401652/Heschel, Abraham Joshua In het licht van zijn aangezicht 9789061316824/Tennyson, Alfred In memoriam 9026315724/Otto, Rudolf India's religion of grace and Christianity compared and contrasted/Tolsma, Frederik Jacob Inductie, religieuze groepsvorming en godsdienstwaanzin; een klinische en phaenomenologische studie/Ploeger, Albert K. Inleiding in de godsdienstpedagogiek 9024269849/Rümke, H.C. Inleiding in de karakterkunde/Waaijman, Kees Inleiding spiritualiteit 1995 9073963184/Kristensen, W. Brede Inleiding tot de godsdienstgeschiedenis 9022845273/Leeuw, G. van der Inleiding tot de phaenomenologie van den godsdienst/Leeuw, G. van der Inleiding tot de phaenomenologie van den godsdienst/Leeuw, G. van der Inleiding tot de theologie/Dankbaar, W.F. Inleiding tot de theologische studie/Wapnick, Kenneth Inleiding tot Een cursus in wonderen 9020281658/Bleeker, C.J. Inleiding tot een phaenomenologie van den godsdienst/Goleman, Daniel Innerlijke rust; meditatietechnieken in oost en west 9025421237/Heschel, Abraham Insecurity of Freedom 0805203613/Borghuis, Janet Insja Allah; geloof waaruit moslims leven. Docentenhandleiding 9024926602/Armstrong, Karen Islam; geschiedenis van een wereldgodsdienst 9023400550/Heschel, Abraham Joshua Israël: een echo van eeuwigheid 9030408030/Heschel, Abraham Joshua Israël: een echo van eeuwigheid 9030408030/Heijden, Chris van der Israel, een onherstelbare vergissing 9789025428365/Bavinck, J.H. J. H. Bavinck (1895-1964); een keuze uit zijn werk 9024265231/Weeraperuma, Susunaga J. Krishnamurti zoals ik hem kende 9062718035/Jansma, Rudi Jainisme; een introductie 9020283561/Linden, Nico ter Jakob 9024244676/Leitner, Karl Gottfried von Jakob Lorber, schrijfknecht van God; biografie 9065564810/Armstrong, Karen Jeruzalem; een geschiedenis van de Heilige Stad 9041400567/Porter, J. R. Jesus Christ: The Jesus of History, the Christ of Faith 0195325435/Shire, Rabbi Dr Michael The Jewish Prophet: Visionary Words from Moses to Heschel 071121803X/Wilson, A.N. Jezus; een biografie 905713103X/Flusser, David Jezus; een joodse visie 902390401X/Cahill, Thomas Jezus; en de wereld in die dagen 9050185312/Arav, Max Jezus; gestalte van de Tora; Joodse mystiek in het Lukasevangelie 9025947999/Grollenberg, Lucas Jezus; weg naar hoopvol samen leven 9025941877/Stolp, Hans Jezus de Meester; verhalen voor kinderen van 10 tot 100 jaar 9025952763/Gibran, Kahlil Jezus de zoon des mensen 9062716385/Stolp, Hans Jezus van Nazareth; esoterisch bijbellezen 9020281488/Borg, Marcus Jezus: gezocht en onderzocht; de renaissance van het Jezusonderzoek 9021137046/Hawinkels, Pé Job. Prediker 9026304331/Cohen, Julie-Marthe Joden in de wereld van de Islam 9054600128/Stolp, Hans Johannes de ingewijde; esoterisch bijbellezen 9020282026/Eeden, Frederik van Johannes Viator 906325055X/Dieperink, Martie John Wimber en de derde golf; bezinning op bijbelse spiritualiteit 9029711043/Stoutenbeek, Jan Joods Nederland; een cultuurhistorische gids 9021483165/Uchelen, N.A. van Joodse mystiek; Merkawa; tempel en troon; een historische en literaire inleiding 9064460612/Vries, S.Ph. de (Mzn.) Joodse riten en symbolen 9029554630/Abram, I.B.H. Joodse traditie als permanent leren/Eliade, Mircea Journal. III: 1970-1978 0226204081 Eliade, heilige, profane Eliade, heilige, profane/Skutch, Robert Journey Without Distance; The Story Behind a Course in Miracles 1587611082/Davis, Avram Judaic Mysticism (Mystic Library) 0786863293/Bair, Deirdre Jung; een biografie 9023411986/Dijkhuis, Hans Kaïns kinderen; over Kaïn en de oorsprong van het kwaad 9053525556/Poncé, Charles Kabbalah; achtergrond en essentie 9020248405/Berenson-Perkins, Janet Kabbalah Decoder: Revealing the Messages of the Ancient Mystics 0764152629 Kabbala Kabbala/Sloterdijk, Peter Kansen in de gevarenzone; kanttekeningen bij de variatie in spiritualiteit na de secularisatie 9039108579/Klinke, Willibald Kant f ur jedermann/Rümke, H.C. Karakter en aanleg in verband met het ongeloof ; Psychologie van de twijfel 9039108870/Rümke, H.C. Karakter en aanleg in verband met het ongeloof ; Psychologie van de twijfel 9039108870/Doorn, Manfred van Karma als kans; zingeving en koersbepaling in het dagelijks leven 9060382919/Katechismus, of Onderwijzing in de christelijke leer, die in de nederlandse gereformeerde kerken en scholen geleerd word/Espallier, Vic. d' Katholieke encyclopaedie voor opvoeding en onderwijs/Smits van Waesberghe, M.M.J. Katholieke Nederlandse mystiek/Alison, James Kennis van Jezus 9025945651/Kierkegaard Kierkegaard; een keuze uit zijn dagboeken Scholtens Kierkergaard Scholtens Kierkergaard/Delfgaauw, Bernard Kierkegaard; waarheid en menselijkheid 903910543X Scholtens Kierkergaard Scholtens Kierkergaard/Langeveld, M.J. Kind en religie; enige vragen voorafgaande aan een "godsdienst-paedagogiek"/Mok, Liesbeth Kinderdroom; verhaal van een ivf-behandeling 902594518X/Heesen, Berrie Kinderen filosoferen/Docentenboek 9789055732432/Heesen, Berrie Kinderen filosoferen/Leerlingenboek 9789055731930/Otto, Rudolf The kingdom of God and the Son of man; a study in the history of religion/Jaspers, Karl Kleine leerschool van het filosofisch denken 9061316561/Rahner, Karl Kleines theologisches W orterbuch 3451075571/Siebelink, Jan Knielen op een bed violen; roman 9023416341/Leeuw, G. van der L'homme primitif et la religion; étude anthropologique/Eliade, Mircea La chamanisme et les techniques archa iques de l'extase .../Todoroff, Boris Laat heb ik je liefgehad; christelijke mystiek van Jezus tot nu 9058261832/Boon, Rudolf "Laat ons de woorden wagen, die voormaals zijn geschied...": oefeningen in een Amsterdams leerhuis/Holten, F. van Langs het levenspad van John Bunyan 9061408156/Eliade, Mircea Le chamanisme et les techniques archaïques de l'extase/Éliade, Mircea Le mythe de l'éternel retour; archétypes et répétition/Otto, Rudolf Le Sacré 2228888761/Sijs, Nicoline van der Leeg en ijdel; de invloed van de bijbel op het Nederlands 9012107407/Lefort, Raphael Leermeesters van Gurdjieff 906077955X/Ligthart, Jan Letterkundige studiën. [1]: De kleine Johannes, eerste deel door Frederik van Eeden/Marletta-Hart, Susan Leven met hooggevoeligheid; van opgave naar gave 9025953441/Brokerhof, D. Levende godsdienst; godsdienstmethode voor de eerste fase van het voortgezet onderwijs. Docentenhandleidingen. [Dl. 1] 9023820282/Doorn, Manfred van Levensthema's; individuele en universele wetmatigheden in de levensloop 9060383613/Lievegoed, Bernard Lezingen en essays 1953-1986 9060382390/Oosterhuis, Huub Licht dat aan blijft; 30 jaar liturgie-vernieuwing 9024276837/Bilt, F.C. van de Licht en duister; gedachten en gebeden voor zieken 9025710921/Collins, Mabel Licht op het pad en Karma/Ferrini, Paul Liefhebben zonder voorwaarden; reflecties van het Christusbewustzijn 9020281429/McGrath, Alister E. A Life of John Calvin: A Study in the Shaping of Western Culture 0631189475/Stellamans-Wellens, Hedwig Littekens op de ziel gekwetste kinderen en hun ouders 9058260070/Watts, Alan W. Lof der onzekerheid 9060092546/Smit, Joop Lotgevallen; de bijbel in psychoanalytisch perspectief 905352097X/Merton, Thomas Louteringsberg/Faber van der Meulen, Harry E. Lucas' verhalen rond de geboorte van Jezus 9043501174/Gordon, Thomas Luisteren naar kinderen; de nieuwe methode voor overleg in het gezin 9051210825/Kooiman, W.J. Luther en de Bijbel/Bakels, H. Luther's leven voor leeken verteld/Bakels, H. Luther's leven voor leeken verteld/Vy sa (Krishna Dvaip yana) Mah bh rata 9062718159/Heschel, Abraham Joshua *Man Is Not Alone; A Philosophy of Religion* 0374513287/Heschel, Abraham J. *Man's Quest For God* 0943358485/Passmore, John Arthur Man's responsibility for nature; ecological problems and Western traditions 0715607561/Mani Mani's lichtschat; een bloemlezing uit manichese teksten 9067321907/Makarian, Christian *Maria; een vrouwenleven* 9041401644/Belyj, Andrej *Mijn jaren met Rudolf Steiner* 9060382609/Pardoen, Justine Mijn kind online; hoe begeleid je je kind op Internet? 9066655771/Tolstoj, Lev *Mijn kleine evangelie* 9061319862/Schmidt, K.O. Meester Eckeharts weg tot kosmisch bewustzijn 9789067322447/Bunge, H. Meesters van het verborgene; het esoterisme/Heinberg, Richard. Memories and visions of paradise; exploring the universal myth of a lost golden age 083560716X/Capps, Donald Men, Religion, and Melancholia: James, Otto, Jung, and Erikson 0300069715/Hidding, K.A.H. Mens en godsdienst; levende godsdiensten phaenomenologisch belicht/Hidding, K.A.H. Mens en godsdienst; levende godsdiensten phaenomenologisch belicht/Nederlandsch Nationaal Bureau voor Anthropologie Mensch en maatschappij; driemaandelijksch tijdschrift voor anthropologie, psychologie, erfelijkheidsleer, eugenetiek, p/Baaren, Th.P. van Mensen tussen Nijl en zon; de godsdienst van het oude Egypte/Hammarskjold, D. Merkstenen 9789024293919/Shapiro, Rami Rabbi Minyan: Ten Principles for Living a Life of Integrity 0609800558/Vermaseren, M.J. Mithras, de geheimzinnige god/Sythove, Merlin Moderne hekserij; Wicca, portret van een natuurreligie 9043500100/Voorsluis, Bart Moderne spiritualiteit tussen traditie en vernieuwing; over Simone Weil, Abraham Joshua Heschel en Dag Hammarskjöld 9021136864/Drewermann, Eugen Moge ook de minste mijn broeder zijn; Dostojewski, dichter van de menselijkheid; vijf beschouwingen 9031715034/Armstrong, Karen Mohammed; een westerse poging tot begrip van de islam 9041402462/Olati, Adilakshmi Mother Meera/Adilakshmi/Aleichem, Sjolem Mottel, de zoon van Pejse de voorzanger/Ris, G. Mozes en de profeten; verklaring van Numeri 11,35-12,1-16 vanuit de rabbijnse geschriften 9024253683/Keller, Helen My Religion 1585092843/Berk, Tjeu van den Mystagogie; inwijding in het symbolisch bewustzijn 9021137682 Berk: Het mysterie van de hersenstam Berk: Het mysterie van de hersenstam/Otto, Rudolf Mysticism East and West; A Comparative Analysis of the Nature of Mysticism (First Edition)/Inayat Khan Mystiek 9080012165/Vorster, D.A. Mystiek/Leeuw, G. van der Mystiek/Singer, André Mystiek & magie; de wereld van het bovennatuurlijke 9065334157/Borchert, Bruno Mystiek; geschiedenis en uitdaging 9025721192/Aalders, W.J. Mystiek; haar vormen, wezen, waarde/Burnier, Andreas Mystiek en magie in de litteratuur 9068902377/Van Ruysbeek, Erik Mystiek en mysterie 9020255967/Quispel, G. Mystiek in onze tijd; wat westerse mystici van vroeger en nu ons te zeggen hebben 9060383451/MacGuckin, John Anthony Mystieke teksten van de woestijnvaders 9020283014 cooper god cooper god/Joannes van het Kruis Mystieke werken 9070092069/Leeuwe, Jules de Myte en rite als bron 9023226933/*The Myth Of The Eternal Return Or, Cosmos And History*/Campbell, Joseph Mythen & bewustzijn; de kracht van de mythologische verbeelding 9026965362/Lascaris, André Nabootsing; in discussie over René Girard 903910042X/Schuurmans, Marjolein Nacht die gelukkig maakt; ervaringen met de mystiek van Johannes van het Kruis 9021145065/Slavenburg, Jacob Nag Hammadi geschriften; een integrale vertaling van alle teksten uit de Nag Hammadi-vondst en de Berlijnse Codex. Dl. 9020219499/Slavenburg, Jacob Nag Hammadi geschriften; een integrale vertaling van alle teksten uit de Nag Hammadi-vondst en de Berlijnse Codex. Dl. 9020219502/Otto, Rudolf Naturalistische und religi ose Weltansicht/Bouman, D. New Age; op weg naar een nieuwe wereld? 9026603134/Kranenborg, R. New age; visies vanuit het christelijk geloof 9061843731 pedagogiek pedagogiek/Sölle, Dorothee Niet wennen aan geweld 9025945821/Dalen-Oskam, Karina van Nieuw Bijbels lexicon; woorden en uitdrukkingen uit de bijbel in het Nederlands van nu, uitgebreid met De Nieuwe Bijbel 9035128648/Kohnstamm, Dolph Nieuw cultureel woordenboek; encyclopedie van de algemene ontwikkeling 9041408495/Beumer, Jurjen Nieuwe wegen binnen een oude traditie 9025944663/Borg, Marcus J. Nooit kenden wij God aldus; van een dogmatische godsdienst naar een authentiek geloof 9021136880/Runia, K. Notities over spiritualiteit 9024266580/Blavatsky, H.P. Occulte verhalen 9070328518/Verhoeff, Maurits Ochenebbisj; verhalen en geintjes over het Amsterdamse getto (1870-1925) 9076314322/Dethlefsen, Thorwald Oedipus; de mens tussen schuld en bevrijding 9020249851/Boon, Rudolf Offer, priesterschap en reformatie; een uitnodiging tot beraad/Rutten, Mathijs Om mijn oorsprong vechtend; Origenes ofwel het optimisme van een mysticus 9024284430/Schilder, Aleid Omgaan met donker in het licht van eeuwig leven 9025945376/Schleiermacher, Friedrich On Religion: Speeches to Its Cultured Despiers/Linschoten, Johannes On the way toward a phenomenological psychology; the psychology of William James/Banning, Bill W.J.M. Onderwijsdier in hart en nieren; een persoonlijke visie op groei, professionaliteit en pedagogisch vermogen 9789055738311/Wedemeyer, Inge von Onderweg naar harmonie onder de religies; feiten en tendensen tot verwerkelijking van een universele oecumene 9053400443/Vincent, Hans R. Ons wereldbeeld en het integrale denken; op zoek naar de

eenheid van religie, filosofie en wetenschap 9039108188/Boon, Rudolf Ontmoeting met Israël; het volk van de Torah 9024202299/Soetendorp, J. Ontmoetingen in ballingschap. Dl. 1: 135-1250/Gurdjieff, G. Ontmoetingen met bijzondere mensen 9060775074/Swedenborg, Emanuel Ontwaken uit de dood; een inspirerende beschrijving van de reis van de ziel naar geestelijke rijken na de lichamelijke 906556098X/Lievegoed, Bernard Ontwikkelingsfasen van het kind 906038492X/Lewis, C.S. Onversneden christendom 9025951759/Aalders, C. Onze vader; over het volmaakte gebed/Berk, Tjeu van den Op de bodem van de ziel; onbewuste drijfveren in de spirituele beleving 9021141256/Bor, Jan Op de grens van het denken; de filosofie van het onzegbare 9035127366/Messing, Marcel Op het oosterse tapijt; oude wijsheid in tien verhalen 9020290800/Braeckmans, L. Op het ritme van de oneindigheid; opstellen over het natuurlijke godsverlangen 9033446391/Offringa, Baukje Op weg; verhalen uit de bijbel voor kinderen 9021135957/Belzen, J.A. van Op weg naar morgen 9043501077 Beck e.a.: Grondleggers van het geloof Beck e.a.: Grondleggers van het geloof/Bleeker, C.J. Op zoek naar het geheim van de godsdienst; inleiding tot de godsdienstwetenschap/Bleeker, C.J. Op zoek naar het geheim van de godsdienst; inleiding tot de godsdienstwetenschap/Ouspensky, P. D. Op zoek naar het wonderbaarlijke; fragmenten van een onbekende leer 9062716121/Nouwen, Henri Open uw hart; de weg naar onszelf, de ander en God 9020914340/Thoomes, Daniel Theodoor Opgroeien in perspectief: Theologisch-pedagogische opstellen 9024253349/Broeck, H. van den Opvoeden in de klas 9789020965445/Angenent, Huub Opvoeding en persoonlijkheidsontwikkeling 9789055744497/Sölle, Dorothee Opwellingen van moed; aanzet tot een andere manier van denken 9025945724/Chesterton, G.K. Orthodoxie/Woensel Kooy, M. van Oude en nieuwe zangen/Freitag, K.E. Oude mysteriën, moderne mystiek; Van Gilgamesj tot Teilhard de Chardin/Swedenborg, Emanuel Over de gew?de schrift of het woord des Heeren uit ondervinding/Boon, Rudolf Over de goede engelen, of, De ontmaskering van een pedant ongeloof: Een cultuur-kritische studie 9023901266/Schleiermacher, Friedrich Daniel Ernst Over de religie 9789085064640/Schleiermacher, Friedrich Over de religie; redevoeringen tot de ontwikkelden onder haar verachters 9021161109/Thomas van Aquino Over de wet; [summa theologica I-II, qq. 90-97] 9026313632/Eckhart (Meister) Over God wil ik zwijgen. II: Preken 9065544410/Klooster, Conny ten Over luisteren gesproken; gespreksvaardigheden in theorie en praktijk 9090034463 communocatie communocatie/Schomakers, Ben Over mystieke theologie 9024276772 over mystieke theologie over mystieke theologie/Schomakers, Ben Over mystieke theologie 9024276772/Vandermeersch, Patrick Over psychose, seksualiteit en religie; het debat tussen Freud en Jung 9061683572/Kuitert, H.M. Over religie; aan de liefhebbers onder haar beoefenaars 9025951767/Anselmus van Canterbury Over waarheid = De veritate 9024275946/Baanders, Bas Overgeleverd aan de toekomst; Emmanuel Levinas en de Talmoed 9789055738090/CASIMIR, R. *Paedagogische encyclopaedie/Paralleleditie. [1]: Statenvertaling en (Nieuwe Bijbelvertaling) voor de bijbelboeken Est(h)er, Prediker, Jona en Handel* 9050309879/DIETZ, PAUL ANTON *Parapsychologische woordentolk*/EEDEN, FREDERIK VAN *Pauls ontwaken* 9063252145/FREUD, SIGMUND *The Penguin Freud reader* 0141187433/Huxley, Aldous The Perennial Philosophy (Perennial Classics) 006057058X/Scroggs, James R. Persoon en persoonlijkheid; sleutelideeën uit persoonlijkheidstheorieën/Watts, Alan Philosophies of Asia: The Edited Transcripts/VLOEMANS, ANTOON *Philosophische mystiek*, 's-Gravenhage MCMXLVI *H. p. leopolds uitversmaatschappij N.V.*/PASSMORE, JOHN ARTHUR *The Philosophy of Teaching* 0674665651/ZEGWAART, HUIB *Pinksterkerken: Pentecostalisme* 9043508039/KASTER, JOSEPH POORT NAAR DE KLASSIEKEN 9068016814/JAMES, WILLIAM *Pragmatisme; een nieuwe naam voor enkele oude denkwijzen* 9076988838/UNDERHILL, EVELYN *Praktische mystiek* 9076671230/ARENDS, INGE *Prisma van de Islam* 9027434425/SIERKSMA, FOKKE *Professor Dr G. van der Leeuw, dienaar van God en hoogleraar te Groningen*/VORSTER, D.A. *Protestantse Nederlandse mystiek*/FROMM, ERICH Psychoanalyse en religie 9061315565/BERG, J.H. VAN DEN Psychologie en geloof; een kroniek en een standpunt/BELZEN, J.A. VAN Psychologie en het raadsel van de religie; beschouwingen bij een eeuw godsdienstpsychologie in Nederland 9789085064664 godsdienstpsychologie godsdienstpsychologie/SCHUURMAN, C.J. Psychologie, godsdienst en religie; de weg uit verstarring naar innerlijke vervulling 9020248421/Goodenough, Erwin Ramsdell The Psychology of Religious Experiences 0465067255/Debats, Dominique Psychotherapie en zingeving; een spectrum van visies 9063254237/Psychotherapie en zingeving: Een spectrum van visies 9033490285/JONES, RUFUS M. QUAKERS: *triomf en tragiek van het geweten; beeld van een humanitaire religie* 9080730041[1]/POORTMAN, J.J. *Raakvlakken tussen oosterse en westerse filosofie* 9023213866/BELZEN, J.A. VAN *Rümke, religie en godsdienstpsychologie: achtergronden en vooronderstellingen* 9024267935/Veltman, Willem Frederik Reïncarnatie en regressie; over de werking van het karma 9060383443/Schegget, G.H. ter Recht op gemeente; de betekenis van joodse denkers voor mijn ethiek 9024268737/Horst, Peter van der Redactiewijzer; praktische handleiding voor het taalkundig en typografisch verzorgen van teksten 905797049X/Buber, Martin Reden uber Erziehung 3795300177/Fernández-Armesto, Felipe Reformatie; het christendom en de wereld 1500-2000 904140189X/Otto, Rudolf Reich Gottes und Menschensohn; ein religionsgeschichtlicher Versuch/Weima, Jan Reiken naar oneindigheid; inleiding tot de psychologie van de religieuze ervaring 9026320493/Grof, Stanislav Reizen door de geest; de drie niveaus van het menselijk bewustzijn en hoe ze ons leven vormgeven 9063254466/Messing, Marcel Religie als levende ervaring 9023223055 Religie Religie/Vroom, Henk Religie als ziel van cultuur; religieus pluralisme als uitdaging 9021136414/Waardenburg, Jacques Religie onder de loep; systematische inleiding in de godsdienstwetenschap 9026309201/Huxley, Julian Religie zonder openbaring/Vroom, H.M. Religies en de waarheid 9024233143/Lans, J.M. van der Religieuze ervaring en meditatie; een godsdienstpsychologische studie 9060015908/Godin, André Religieuze ervaring komt niet uit de hemel vallen 9026304803/Banning, W. Religieuze opbouw; een inleiding tot het verstaan van het religieuze leven/Neff, Paul Religion als Gnade/Otto, R. RELIGIOUS ESSAYS - A SUPPLEMENT TO THE IDEA OF THE HOLY/Pelckmans, Paul René Girard, het labyrint van het verlangen; zes opstellen 9028922040/Beem, H. Resten van een taal = (sje-eriet); woordenboekje van het Nederlandse Jiddisch 9071727211/Eliade, Mircea Riten en symbolen van inwijding 9060775953/Omar Khayy m The Rubáiyiát of Omar Khayyám/Turner, Harold W. Rudolf Otto; "The idea of the holy"; a guide for students; commentary on a shortened version 0950370819/Almond, Philip C. Rudolf Otto; an introduction to his philosophical theology 0807815896/Benz, Ernst Rudolf Otto's Bedeutung für die Religionswissenschaft und die Theologie heute; zur Hundertjahrfeier seines Geburtstags/Almond, Philip C. Rudolf Otto: An Introduction to His Philosophical Theology (Studies in Religion) 0807815896 godsdienstwetenschap godsdienstwetenschap/Otto, Rudolf Rudolf Otto: Autobiographical and Social Essays (History of Religions in Translation, 2) 3110145189/Childs, Gilbert Rudolf Steiner; een biografische schets 9062386202/Heyer, C.J. den Ruim geloven; een theologisch zelfportret 9021138158/Veling, Kars Ruimte voor de rede; filosofie als systematische reflectie 903910817X/Heschel, Abraham Joshua The Sabbath 0374529752/Heschel, Abraham Joshua THE SABBATH ITS MEANING FOR MODERN MAN/Leeuw, Gerardus van der Sacred and profane beauty; the holy in art/Kranenborg, Reender Satanisme 9043512303/Veltman, Maria Søren Kierkegaard; een biografische schets aan de hand van zijn geschreven nalatenschap 902322258X Scholtens Kierkegaard Scholtens Kierkegaard/Kohnstamm, Ph. Schepper en Schepping; een stelsel van personalistische wijsbegeerte op bijbelschen grondslag. Dl. I: Het waarheidsprob godsdienstwetenschap godsdienstwetenschap/Kohnstamm, Ph. Schepper en Schepping; een stelsel van personalistische wijsbegeerte op bijbelschen grondslag. Dl. II: Persoonlijkheid Scholtens Kierkegaard Scholtens Kierkegaard/Kohnstamm, Ph. Schepper en Schepping; een stelsel van personalistische wijsbegeerte op bijbelschen grondslag. Dl. III: De heilige; pr Scholtens Kierkergaard Scholtens Kierkegaard/Scheurkalender van de bijbel .../Dole, Andrew Schleiermacher on religion and the natural order 9780195341171/Renkema, Jan Schrijfwijzer 9012090237/Sloterdijk, Peter Sferen schuim; plurale sferologie band 2 III 9789085066750/Hesse, Hermann Siddharta ; De steppewolf ; Demian ; Reis naar het morgenland 902340341X/Kester, Jos Sjamanisme; in het licht van verbinding 9043506761/Haasse, Hella S. Sleuteloog 9021467283/Jaspers, Karl Socrates, Boeddha, Confucius, Jezus/Hofstede, Marten Soefisme; de alchemie van het hart 9038901089/James, William Some problems of philosophy 0674820355/Layton, Eunice Speurtocht naar het zelf 9061750237/Vries, Theun de Spinoza 9068012924/Carrette, Jeremy Spiritualite-it in de uitverkoop; de stille overname van de religie 9025956041/Bulthuis, Victor Spirituele renaissance; over christendom en bewustwording 9064163650/Delden, J. van Spreekwoorden en zegswijzen uit de bijbel 9027440530/Koningsveld, P.S. van Sprekend over de islam en de moderne tijd 9065333258 pedagogiek pedagogiek/Leeuw, Jan de Standpunt/Breukel, Thom Stilte atlas van Nederland; meer dan 100 plaatsen om tot rust te komen 9050185231/Ferrini, Paul Stilte van het hart; reflecties van het Christusbewustzijn 9020281860/Wiersma, Rymke Stoïsche notities; de stoïcijnen en andere klassieke filosofen als bron van inspiratie voor geluk en een mooiere were 9789073034440/Mikaal (Heer) Stralen der waarheid 9020254383/Laing, Strategie van de ervaring 9060090322/Haley, Jay Strategieën in de psychotherapie 9061312361/Winkeler, Lodewijk Stromingen in katholiek Nederland 9043508896/Bakker, Freek L. Surinaams hindoeïsme; een variant van het Caraïbisch hindoeïsme 9043508020/Soetendorp, Jaap Symboliek der joodse religie; beschrijving en verklaring der gebruiken in het joodse leven/Kristensen, W. Brede Symbool en werkelijkheid; een bundel godsdiensthistorische studiën Godsdienshistorische studiën Godsdiensthistorische studiën/Tagore, Rabindranath Tagore, een testament 9021520311/Lau-Tze Tau teh tsjing; (Tau teh king)/Lao Tzu Tau-te-tsjing; het boek van weg en deugd 906030277X/Tillich, Paul Teksten van Paul Tillich 9021161117

Tillich, Paul Teksten van Paul Tillich 9021161117/Milosz, Czeslaw Testimony to the Invisible: Essays on Swedenborg 0877851492/Aleichem, Sjolem Tevje de melkboer 9025301762/Brink, H. Theologisch woordenboek/Grunberg, Arnon Tirza 9789038827261/Brennan, J.H. Toegangen tot het astrale 9026130147/The Torah 0805048200/Levinas, Emmanuel Transcendentie en intelligibiliteit; gevolgd door een gesprek 9039106495/Baaren, Theo van Trommels van marmer 9029023341/Drewermann, Eugen Troost, troost mijn volk; de boodschap van de profeten Elia en Jesaja 9021138328/Fontijn, Jan Trots verbrijzeld; het leven van Frederik van Eeden vanaf 1901 9021463024/Wakeman, George (Sir ; fl. 1668-1685) The tryals of Sir George Wakeman, Barronet, William Marshall, William Rumley, and James Corker, Benedictine monks, for h/Janssens, David Tussen Athene en Jeruzalem; filosofie, profetie en politiek bij Leo Strauss 9053526285/Groenewoud, Gerben Tussen de regels van de filosofie; spiritualiteit bij grote filosofen 9021137704/Ruyter, Doret de Tussen traditie en vernieuwing; over de ideale protestants-christelijke basisschool 9024293316 Pedagogiek Pedagogiek/Hulspas, Marcel Tussen waarheid & waanzin; een encyclopedie der pseudo-wetenschappen 9052265860/Maimonides, Mozes Twee ethische tractaten 9021161125/Gerhardt, Ida Twee uur: de klokken antwoordden elkaar 9025380646/Fontijn, Jan Tweespalt; het leven van Frederik van Eeden tot 1901 9021463016/Bekkum, W.J. van Tweespalt en verbondenheid; joden en christenen in historisch perspectief: joodse reacties op christelijke theologie 9021161230/Nietzsche, Friedrich 'U heeft nooit een woord van mij begrepen'; briefwisseling 9077070494/Vy sa, r K a Dvaip yana Uddhava-g t 9062718817/Miskotte, K.H. Uit de dagboeken 1935-1937 902428399X/Hensen, Wilfried Uit de diepten; mystiek in het protestantisme 9025951538/Baaren, Th.P. van Uit de wereld der religie/Baaren, Th.P. van Uit de wereld der religie/Beyerman-Walraven, J. Uit de Wijzangen van Rabindranath Tagore, vertaald door Frederik van Eeden; Lied voor Alt/McGrath, Alister E. The Unknown God 0745950337/Hof, Ella van 't Van Adam tot Zevende hemel; bijbelwijzer 9001396801/Moormann, Eric M. *Van Alexandros tot Zenobia; thema's uit de klassieke geschiedenis in literatuur, muziek, beeldende kunst en theater* 9061683106/Besten, L. den *Van animisme tot ietsisme* 9789085065005/Cox, H.L. Van Dale groot woordenboek Duits-Nederlands 9066481226/Geulincx, *Arnout Van de hoofddeugden; de eerste tuchtverhandeling* 9026307861/Belzen, J.A. van *Van gisteren tot heden* 9024263263 Beck e.a.: *Grondleggers van het geloof*/Laan, Jaap H. van der Van God gesproken; de mooiste preken sinds de Bergrede 9789053839898/Schilder, Aleid *Van paradijs naar koninkrijk; over schuld, karma en genade* 9025944736/Petuchowski, Jakob J. *Van Pesach tot Chanoeka; de wereld van de joodse feesten en gebruiken* 9025943357/Schilder, Aleid *Van vrijmaking tot bevrijding* 902594597X/James, William *The varieties of religious experience* 0674932250/0980060540/Otto, Rudolf *Verantwortliche Lebensgestaltung; Gespraeche ueber Fragen der Ethik*/Chadwick, Owen *Verbeeld geloof; een geschiedenis van het christendom* 9026606524/Uyldert, Mellie *Verborgen krachten der edelstenen; de verborgen betekenis, de occulte krachten, de invloed van edelstenen op de mens*/Berg, Anne Jaap van den *Vertaald verleden; beknopte geschiedenis van bijbelvertalen in Nederland* 9061266823/Heyer, C.J. den *Verzoening; bijbelse notities bij een omstreden thema* 9024277892/Heering, H.J. Vier joodse denkers in de twintigste eeuw; Rosenzweig, Benjamin, Levinas, Fackenheim 9024275741/Grun Vijftig engelen voor je ziel 9789025952907/Fellner, Judith B. Volgens de Joodse traditie; feestdagen, religieuze en culturele gebruiken, verhalen, liederen en culinaire specialiteit 9061138914/Leeuw, Gerardus van der Vom Heiligen in der Kunst/Kessler, Eva Von der Kunst, liebevoll zu erziehen; sinnvoll Grenzen setzen und gute Laune bewahren 3406556760/Ploeg, J.P.M. van der Vondsten in de woestijn van Juda/Koenot, Jan Voorbij de woorden; essay over rock, cultuur en religie 9031712345 religie cultuur religie cultuur/Anbeek, Christa Voorbij goed en kwaad?; christendom en boeddhisme 9039100241/Bloom, Harold Voortekenen van een nieuw millennium; kennis van engelen, dromen en wederopstanding 9025947069/James, William *Vormen van de religieuze ervaring; een onderzoek naar het wezen van de mens* 9080730025/Kierkegaard, Søren *Vrees en beven* 9025942253/Zeyde, M.H. van der *Vreugde van de psalmen* 9060757424/Chittister, J. *Vreugdezangen* 9031715530/Steur, Charles *Vruchten van de levensboom: een hedendaagse inleiding in de kabbalah* 9064460388/Hensen, Wilfried *Waar is God gebleven?; een zoektocht naar het Heilige* 9025952461/Forell, Birger *Waar Oost en West elkaar ontmoeten*/TERSTEEGEN, GERHARD *Waarheid die naar de godzaligheid is*/SAMY, A.M.A. *Waarom kwam Bodhidharma naar het Westen?* 9056700243/LANGE, FRITS DE *Wachten op het verlossende woord:* Dietrich Bonhoeffer en het spreken over God 9025946127/BODAR, Antoine *Wandelen met de Heer* 902092396X/CAMPBELL, JOSEPH *Wat mythen ons vertellen*, met Michael Toms 9062718132/ACHOUR, FAROUK *Wij vertellen je het mooiste verhaal:* Koranvertellingen 9054601132/DOUDE VAN TROOSTWIJK, CHRIS *'Wij willen het heidendom eeren'*: MISKOTTE in de nieuwe tijd 9025945740/BOER, A.A. DE *Wijsheid en verhalen uit de Babylonische Talmoed* 902321420X/LEEUW, G. VAN DER *Wegen en grenzen: een studie over de verhouding van religie en kunst*/HOEKSTRA, E.G. *Wegwijs in religieus en levensbeschouwelijk Nederland: handboek religies, kerken, stromingen en organisaties* 9024282470- 9043500283 Gratry, Alphons *Weisheit des Glaubens: Katechismus für Gebildete*/Lao-tzu Wen-tzu; verdere lessen van Lao-tzu 9021520273/Bouwman, Kitty Werken met spiritualiteit 9025952453/Otto, Rudolf West-Östliche Mystik: Vergleich und Unterscheidung zur Wesensdeutung/Eddy, Mary Baker Wetenschap en gezondheid met sleutel tot de Heilige Schrift 0879521112/Hinnells, John R. *Who's Who of Religions (Penguin Reference Books)* 0140513493/Calvocoressi, Peter Wie is wie in de bijbel 9026604122/Jelsma, Auke Wie is wie in de mystiek 9078434066/Brownrigg, Ronald Wie is wie in het Nieuwe Testament 9023008634/Brownrigg, Ronald Wie is wie in het Nieuwe Testament 9023008634/Co-

RUDOLF OTTO

Gerdina Lucie Dalfsen begint het hoofdstuk over mystiek in haar boek *Het Inwaarts Licht bij de Quakers, in het bijzonder bij Barclay*, met de opmerking dat een bevredigende definitie van mystiek niet te geven is omdat *de mystiek dieper ligt dan de verschijnselen en vatbaarheid van de menselijke geest*. Zij sluit zich grotendeels aan bij Rudolf Otto, die de mystiek kenmerkt als *overspanning van de buitenredelijke elementen in het geloof*. Zij zegt dan verder: *De psychologische zelfobservatie van daartoe competente mystici, gepaard aan de indruk die hun persoon op hun omgeving maakt, wijst uit, dat in de mystiek zich een innerlijke wedergeboorte voltrekt die onlosmakelijk is verbonden aan een morele loutering en een voortgaande zelfverloochening.*

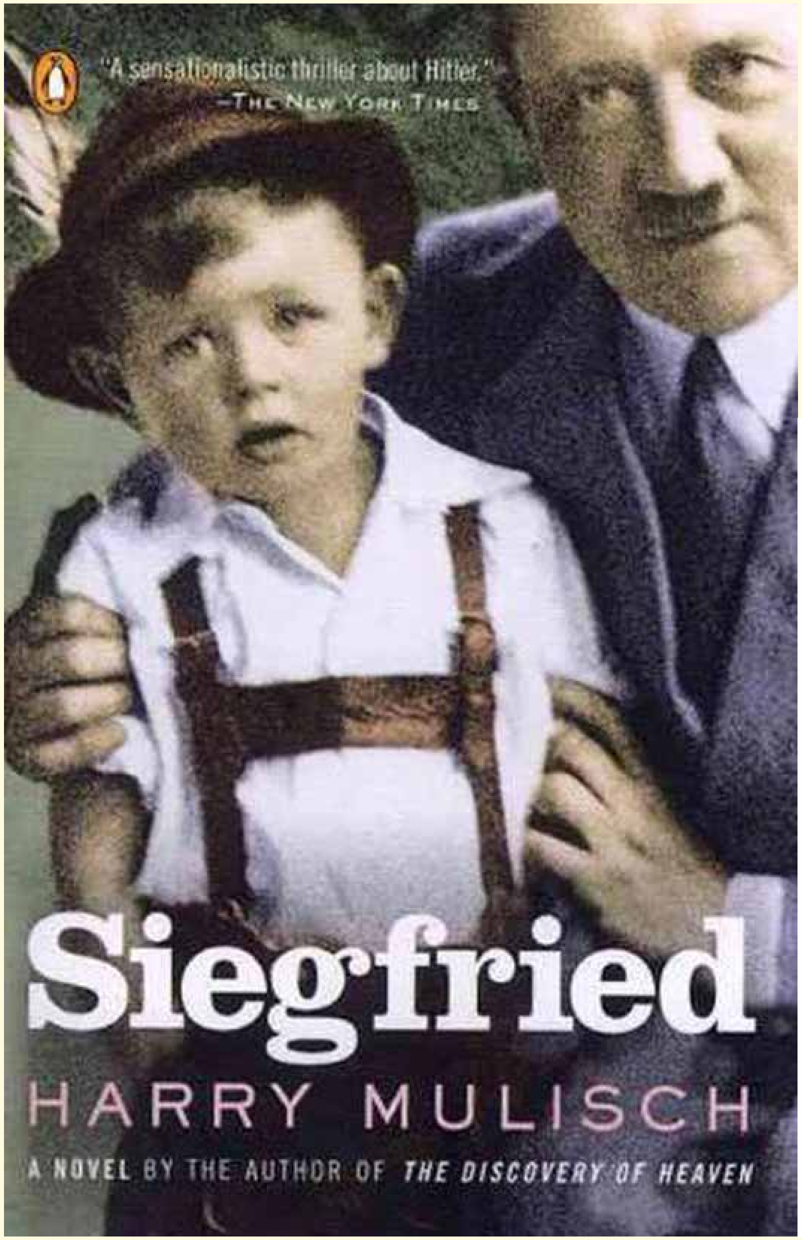
Verder vermeldt zij nog als verschil met Otto, 'dat er naast een mystiek van de *Innenschau* die God ontmoet in de eigen ziel, ook een mystiek is van de *Einheitsschau* die God schouwt (in de geest waarneemt) als de Ene in de veelheid der dingen... De *Einheitsschau* is in de christelijke mystiek niet, zoals in de Indiase, overwegend of uitsluitend op het kosmische gericht, maar waar aan haar het aspect van de Einheitsschau eigen is, schouwt zij de mensheid als het ene lichaam van Christus, indien niet *in actu* als de alomvattende gemeenschap der heiligen, dan toch naar haar bestemming.

WILLIAM JAMES

'In de terminologie van William James zou Fox een *twice-born*-type en Barclay een *once-born*type zijn. Een *zieke ziel* kan men Fox echter niet noemen volgens James' beschrijving in zijn hoofdstukken *De zieke ziel* en *De gespleten persoonlijkheid en het proces van eenwording* uit *Vormen van religieuze ervaring*. De neurotische trekken die James aan Fox toeschrijft zijn niet ongegrond, maar de melancholische ondertoon ontbreekt om hem tot de zieke zielen te rekenen. Zijn karakter komt eerder overeen met de *healthymindedness* uit *De religie van het optimisme*.'

1–BEELD Bijlage 5, Uitgeverij Abraxas 2005 P. 152.

may, Joan Wie is wie in het Oude Testament; inclusief de apocriefe (deuterocanonieke) boeken 9023008626/Tagore, Rabindranath Wij-zangen; gitanjali/James, William The will to believe, and other essays in popular philosophy 0674952812/William James Selected Writings/Stephen, Henri J.M. Winti; levenshouding en religie 9043504955/Goodhill, Ruth Marcus The Wisdom of Heschel/Jongerius, Henk Wonen onder de wolk; in gesprek met Abraham Heschel over spiritualiteit 9076242585/Jongerius, Henk Wonen onder de wolk; in gesprek met Abraham Heschel over spiritualiteit 9076242585/Danneels, Godfried Woorden van leven 9020921258/Pinkster, Harm Woordenboek Latijn-Nederlands 9053561382/Noordzij, Nel Woordenboek van magie, okkultisme en parapsychologie 9026130155/Jager, Okke Worden als een kind 9024233658/Telushkin, Joseph Words That Hurt, Words That Heal: How to Choose Words Wisely and Well 0688163505/Eliade, Mircea *Yoga; scholen, technieken en verschijningsvormen in hindoeïsme, boeddhisme en tantrisme* 9029013419/Karade, Baba Ifa Yoruba; *Handboek van de Afrikaanse mystiek; alles over de hemelse toverkracht van de orisha en de leer van de odu,* als 9063783965/MacKintosh-Smith, Tim *Zaal der duizend zuilen* 9789045012087/Burggraeve, Roger *Zand erover?; vereffenen, vergeven, verzoenen* 9058260682/Kranenborg, R. Zelfverwerkelijking; oosterse religies binnen een westerse subkultuur pedagogiek pedagogiek/Suzuki, D.T. *Zen Boeddhisme en psychoanalyse*/Abe, Masao Zen en het westerse denken 9039107165/Watts, Alan W. *Zen-boeddhisme*/Reps, Paul *Zen-zin, Zen-onzin; een verzameling van Zen- en pre-Zen-geschriften* 9020245198/Bock, Ben de *Ziel en zaligheid; over theologie en spiritualiteit* 9024268265/William James *Zielkunde en Opvoeding; Voordrachten voor Onderwijzers* pedagogiek pedagogiek/Lindenberg, Wladimir *Zo bidt de mensheid; een universele benadering* 9070104555/Schippers, Aart *Zoet is het licht; de opbouw van het boek De Prediker, met de Hebreeuwse tekst, een vertaling en een parafrase* 9025953735/

De citaten uit Das Heilige zijn door mij vertaald. De oorspronkelijke Duitse tekst staat vermeld in het notenapparaat.

Deze gepersonifieerde en door mij getypografeerde uitgave over een onderwerp dat mij na aan het hart ligt heb ik met veel plezier gemaakt voor mezelf en:

Steven de Vlieger, *voorbeeld;* Ton Liefaard, *vertrouwen*
Martin Porsius, *menselijkheid;* Matthijs Ran, *positieve begeleiding*
Kirsten Timmer, *behulpzaamheid;* Michaël van der Meer, *bij-de-les-houder*
Frans van Oers, *oeverloze gesprekken langs de Amstel*
Kees van Beek, *passie voor literatuur*
Johan Burger, *begrijpt wat ik bedoel met lit. bewijsvoering*
en alle de andere collega's die het werken op het HWC tot een genoegen maken. Dank!

(D.M)

De citaten uit *Das Heilige* zijn vertaald door Daniël Mok.
De oorspronkelijke Duitse tekst staat vermeld in het notenapparaat.

Deze gepersonifieerde en door mij getypografeerde uitgave over een onderwerp dat mij na aan het hart ligt heb ik met veel plezier gemaakt voor mezelf en:

Steven de Vlieger, *mijn voorbeeld*
Ton Liefaard, *voor zijn vertrouwen*
Martin Porsius, *voor zijn menselijkheid*
Matthijs Ran, *voor zijn positieve begeleiding*
Kirsten Timmer, *voor haar behulpzaamheid*
Michaël van der Meer, *mijn bij-de-les-houder*
Frans van Oers, *voor onze oeverloze gesprekken langs de Amstel*
Kees van Beek, *wegens onze gezamenlijke passie voor literatuur*
Johan Burger, *omdat hij begrijpt wat ik bedoel met literaire bewijsvoering*

en al die andere collega's die het werken op het HWC voor mij tot een groot genoegen maken.

Dank!

(D.M.)

2

1 INLEIDING

In een kritisch essay over het literaire oeuvre van Frans Kellendonk heeft Oek de Jong religie getypeerd als een hoogst persoonlijke belevenis die met het geformaliseerde en collectieve ritueel van de 'vormendienst' niets te maken heeft.

> Een religieus ritueel is, zo men wil, gebaseerd op een fictie: een aantal afspraken over vorm en betekenis, een stilzwijgende overeenkomst tussen mensen. Het is 'maar' een ritueel, een hulpmiddel. Gelóven in een ritueel is onzin. Van belang is alleen maar het deelnemen. Je doet mee of je doet niet mee, je beleeft er iets aan of niet. Zo is ook geloven in God onzin. Er is een ervaring van het goddelijke, van het mysterie, van het numineuze, het heilige - hoe men het ook maar noemen wil - of niet. Er is vervoering, er is extase, er is een onverklaarbare en alles overspoelende bezieling of niet. Met geloof heeft het niets te maken. Religie is ervaring – bevinding, om een term uit het piëtisme te gebruiken – en de rest is vormendienst. Zo is het door mystici, die men religieuze empiristen zou kunnen noemen, altijd gezien.[1]

Wie vertrouwd is met de 20ste eeuwse godsdienstwetenschappen, kan in deze belijdenis een echo herkennen uit *Das Heilige: über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen* (Breslau 1917).[2] In deze verhandeling van de Duitser Rudolf Otto (1869-1937) is 'het numineuze' ter aanduiding van het 'Gans Andere' voor het eerst gedefinieerd. De door De Jong gelegde verbinding tussen 'mysterie' en 'vervoering' herinnert bovendien aan Otto's typering van het mysterie als 'fascinerend en huiveringwekkend geheim' (*mysterium tremendum*

3

12 JAAR GELEDEN, HIJ WAS TOEN 84 JAAR EN HAD EEN KWAKKELAAR ACHTER DE RUG.

'OP MAANDAG 17 MEI 1943, 26 jaar was je, heb jij je grootouders en je tante uitgezwaaid op de tramhalte. Je voorvoelde dat je ze nooit meer terug zou zien. Je moeder ging met hun mee om te helpen met de koffers. Je vertelde dat toen de tram eraan kwam, zij hun hand omhoog staken ten teken dat ze mee wilden. Op vrijdagmiddag 21 mei 1943 moesten zij zich uitkleden. Naakt, ontluisterd en ontredderd werden zij naar binnen geduwd. Enkele minuten later waren zij gestikt. Op die vrijdag in mei, werd jouw opa vijf en zeventig jaar. Er is bij jullie thuis nooit over gesproken.

STRAKS WORDT JE BIJGEZET op de plek waar jij je in de oorlog het meest veilig voelde: Zorgvlied. Je vertelde dat de Duitsers die plek zelden bezochten. Hier, tussen de zerken met hun psalmen vroeg je aan je gereformeerde verzetsvriend: *Wat heb je nu eigenlijk aan dat geloof?* Zijn antwoord luidde: *Het is een oriëntatiepunt in tijden van verwarring.* Straks wordt je hier bijgezet, omringt door een illuster gezelschap. Annie Schmidt ligt hier, evenals je vriend *Siegfried Adolf Wouthuysen*. Zijn grafschrift herinnerde je eraan dat de namen nooit verloren mogen gaan.
De brief, waaruit ik eerder citeerde was aan *Theun de Vries*. Deze eveneens scherpzinnige geest besprak in de *Groene Amsterdammer*, het blad waar jouw ouders op geabonneerd waren, het boek van Mulisch over *Siegfried*.

'MULISCH HEEFT ZICH MET RESPECTABELE INTELLIGENTIE vastgewroet in de mollengangen van de Duitse filosofie en daaruit de merkwaardige constructie aan het licht gebracht die Hitler kenschetst als de niet-toevallige, niet uit de modder opgeklommen intrigant die zich door sinistere praktijken opwerkte tot dictator en ten slotte tot massamoordenaar. Het is veel erger. Adolf Hitler is HET NIETS, een godsgruwelijke ontkenning, een filosofisch en zelfs theologisch niet meer te duiden horrendum, een 'zwart gat' dat je alleen nog kan benaderen in bewoordingen, ontleend aan het befaamde geschrift *Das Heilige* van Rudolf Otto: een grondeloos, numineus en schrikwekkend mysterie.' (Theun de Vries, *De Groene Amsterdammer* 17-2-2001)

GEDENK DE DE DAGEN VAN JE JEUGD – voordat de slechte dagen komen en de jaren naderen waarvan je zegt: In deze jaren vind ik weinig vreugde meer. Voordat de zon verduistert, de sterren en de maan niet langer stralen, de lucht ook na de regen grauw van wolken wordt. De dag waarop de wachter trillend voor het huis staat, de maalsters langzaamaan verdwijnen, de vrouwen uit het venster staren en een schaduw lijken. Wanneer de deuren naar de straat worden gesloten, de molen geen geluid meer maakt, het fluiten van de vogels ijl van toon wordt, wanneer hun lied versterft. Je durft geen heuvel te beklimmen, de weg is vol gevaar. De amandelboom behoudt zijn wintertooi. Een mens gaat naar zijn eeuwig huis, een klaagzang vult de straat. Voordat het zilverkoord wordt weggenomen, de gouden lamp gebroken. Wanneer het stof terugkeert naar de aarde, weer wordt zoals het was, wanneer de adem van het leven samensmelt met wat het leven heeft gegeven. Lucht en leegte, zegt Prediker, alles is leegte.

PREDIKER HEEFT DE MENSEN VEEL GELEERD, alles goed onderzocht en zocht steeds naar de juiste woorden. Zijn slotwoord luidde:
‹Er worden steeds weer nieuwe boeken geschreven. En als je te veel in die boeken studeert, word je doodmoe. Nu komt het belangrijkste: Het is niet onopgemerkt gebleven. De goede en de slechte dingen. En ook de dingen die voor mensen verborgen zijn.›
Mijn vader, zijn zielsverwanten als Gerard Reve, Theun de Vries en Henriette Roland Holst hebben nooit geheel de tegenstelling overwonnen tussen de strijd voor maatschappelijke rechtvaardigheid en de schuchtere, eenzaamheid zoekende mens, de felle revolutionaire ziel en de voor geweld terugschrikkende gevoelsmens.

VAN TIJD NAAR EEUWIGHEID

VERLOST VAN 'T GEWOEL aan, de daad
ontkomen,
in uwe stilte heerlijk opgenomen,
strekkend in uw rust de ontspannen leden,
en in de moede hersens uitgestreden
de strijd... Zo zal 't zijn als betreden
het dal wordt van de eindelijke vrede...

NIET MEER TE WILLEN, niet meer te verlangen,
niet meer te denken: op te vangen
geen kleuren meer en geen geluide' en geen
lichtseinen... in droomloze slaap alleen,
alles rustig te mogen overlaten,
Zoals gevangenen doen en soldaten,
die worden weggedragen uit de slag...

AAN 'T EINDE van de lange arbeidsdag,
terug te zinken in de moederschoot
van God, te verliezen ons nietig wezen
in zijn eeuwige Alomvattendheid...
getild uit de benauwing van de tijd,
van onze verenkeling te genezen
In d' eeuwigheid...
O zekerheid van geluk, haast te groot...

<Deze verzen zijn geschreven in de jaren 1927 tot 1933. Zij verschenen in het daarop volgend voorjaar, gezet uit de *Erasmus* van S. H. de Roos, gedrukt op de snelpers van G. J. Thieme te Nijmegen en typografisch verzorgd door de uitgevers.>

Rotterdam 1934

Brusse's uitgeversmij N.V.

* * *

Nederlandse Letterkunde

Ben Peperkamp en Marijntje Gerling

Siegfried & Das Heilige

OVER DE REPRESENTATIE VAN GODSDIENSTWETENSCHAPPELIJKE KENNIS IN EEN ROMAN VAN HARRY MULISCH

Discussing the representation of theological knowledge [ic. Das Heilige (The Sacred) of Rudolf Otto] in Siegfried, a novel of the famous contemporary Dutch author Harry Mulisch.

NWO/GW-PROJECT NUMMER 301-79-179.

IN EEN KRITISCH ESSAY OVER HET LIT. OEUVRE VAN FRANS KELLENDONK HEEFT OEK DE JONG RELIGIE GETYPEERD ALS EEN HOOGST PERSOONLIJKE BELEVENIS DIE MET HET GEFORMALISEERDE EN COLLECTIEVE RITUEEL VAN DE 'VORMENDIENST' NIETS TE MAKEN HEEFT.

Er is een ervaring van het goddelijke, van het mysterie, van het numineuze, het heilige – hoe men het ook maar noemen wil – of niet. Er is vervoering, er is extase, er is een onverklaarbare en alles overspoelende bezieling of niet. [...] Religie is ervaring - bevinding, om een term uit het piëtisme te gebruiken – en de rest is vormendienst.[1]

Wie vertrouwd is met de 20ste-eeuwse godsdienstwetenschap, kan in deze belijdenis een echo herkennen uit *Das Heilige; über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen* (Breslau 1917).[2] In deze verhandeling van Rudolf Otto is *het numineuze*' ter aanduiding van het *Gans Andere* voor het eerst gedefinieerd. De door Oek de Jong gelegde verbinding tussen 'mysterie' en 'vervoering' herinnert bovendien aan Otto's typering van het mysterie als 'fascinerend en huiveringwekkend geheim' (*mysterium tremendum ac fascinans*). De Jong moet langs directe of indirecte weg met enkele begrippen uit Otto's verhandeling vertrouwd zijn geraakt.
Belangstelling voor *Das Heilige* blijkt allerminst uitzonderlijk. *Otto's book was immensely popular from the moment of its first appearance, and continued to attract widespread attention among the general reading public, as well as within academic and non-academic intellectual circles, for several decades.* [3]
Ook in de Nederlandse cultuurgemeenschap heeft de verhandeling interesse gewekt, alhoewel de eerste integrale Nederlandse vertaling pas in 1928 in druk is verschenen.[4] De Rotterdamse NRC meldt op zaterdag 28 januari 1922 dat *Das Heilige* Otto *ver buiten Duitschland beroemd gemaakt heeft*. Op dinsdag 25 april 1922 is, in hetzelfde dagblad, verslag gedaan van een bijeenkomst van lutherse predikanten in Amsterdam.

1 De Jong: *Dronken van taal*, 105-106. Het piëtisme is de naam van een richting in het protestantisme die nadruk legt op vroomheid van gemoed en op een leven dat daarmee overeenstemt.

2 CITATEN uit de herdruk (München 1963). Bij de typering van Otto's opvattingen hierna hebben we gebruik gemaakt van Greg Alles: *Rudolf Otto (1869-1937)*, Schneider: *Rudolf Otto; Religion als Begegnung mit dem Heiligen* en Rafhael: *Rudolf Otto and the concept of Holiness*. Gregory D. Alles: *Rudolf Otto; autobiographical and social essays 1996*.

3 ALDUS Todd A. Gooch, die in *The Numinous and Modernity An Interpretation of Rudolf Otto's Philosophy of Religion* Berlijn 2000 verslag heeft gedaan van zijn onderzoek naar de vitale receptie van Otto's verhandeling. Rond 1920, merkt Gooch op, '*Otto's book had become almost a fashion in Germany*'.
– ZIE VERDER D. Mok: *Een wijze uit het westen* en Eric Sharpe: *Comparative religion*, 161-167.

4 In 1928 verscheen een vertaling van het werk van de hand van de Aaltense predikant Dippel. In achtereenvolgens 1968 en 2002 werd deze vertaling, na herziening door respectievelijk Oene Noordenbos en Daniël Mok, heruitgegeven.

Spreker [H.J. Toxopeus uit Breda] zou graag zijn opmerkingen beschouwd willen zien als een aansporing om toch vooral en wel ten spoedigste kennis te maken met het zoo belangwekkende boek. Op 20 april 1924 is, weer in de NRC, Otto's visie nog eens kernachtig samengevat: *[het] heilige is [...] mysterie. Het is het ‹volstrekt andere›, dat niet past in onze werkelijkheid, maar behoort tot de ‹andere sfeer›. Het openbaart zich in twee momenten: als mysterium tremendum ‹huiverend ontzag› en mysterium fascinosum ‹onweerstaanbaar aantrekkend›*. Zelfs krantenlezers moeten op enig moment met ideeën van Otto in aanraking zijn gekomen.
De contemporaine belangstelling voor Otto's boek kan mede worden begrepen in het licht van de reacties op de verschrikkingen van W.O. I.

The War was widely regarded as a condemnation of modern European culture, which had given rise to an unprecedented 'historical despair' ‹Verzweifelung an der Geschichte›. The de-familiarized world of ecstatic religious transport portrayed by Otto suggested a means of escape from this overwhelming catastrophe, and Otto's invitation to 'living religion' seemed a comforting alternative to the inexorable reality of the historical moment.[1]

Vanuit de idee dat *de loop der dingen* onontkoombaar moet samenvallen met *de wil van God*, had een groot deel der Duitse vrijzinnig-protestantse kerkgemeenschap voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog uitsproken sympathieën gekoesterd voor de expansiedrift van keizer Wilhelm. Men beschouwde zijn oorlog als *een loutering van Gods orde*, als gevolg waarvan kerk en leger samen konden optrekken: '*calling for loyalty above all to Kaiser and Vaterland.*'[2]

RUDOLF OTTO'S BETOOG LAAT ZICH LEZEN ALS EEN KRITIEK OP DEZE PERVERTERENDE RELIGIEUZE LEGITIMERING VAN IDEOLOGISCHE DENKBEELDEN EN POLITIEK-MILITAIRE EXPANSIEDRIFT.
Hij introduceerde een nieuwe, a-politieke visie op HET HEILIGE in een kennelijk behoeftige omgeving. Bovendien presenteerde hij zijn ideeën niet specifiek voor één enkele religie. Otto koesterde ambities door het *mysterium tremendum ac fascinans* geldig te verklaren voor alle *numineuze ervaringen*. Steven Ballard wees op de synthetiserende werking die er van *Das Heilige* is uitgegaan.[3] Vanwege deze universele pretenties, waarmee alle religieuze fenomenen in wezen gelijkwaardig werden, is Otto trouwens ook bekritiseerd. Zo is

1 *The War was widely regarded as a condemnation of modern European culture, which had given rise to an unprecedented 'historical despair'. The de-familiar-ized world of ecstatic religious transport portrayed by Otto suggested a means of escape from this overwhelming catastrophe, and Otto's invitation to 'living religion' seemed a comforting alternative to the inexorable reality of the historical moment.* Todd Gooch: *The numinous and modernity*, 133.

2 David F. Ford: *The modern theologians*, 22.

3 S. Ballard: *Rudolf Otto and the synthesis of the rational and the non rational.*

Otto door Dirk Vollenhoven, theoloog bij de VU verweten geen lans te hebben gebroken voor het christendom als '*mooiste aller religies*' en geen veroordeling te hebben uitgesproken over het verderfelijke ‹*heidendom*›.[1] Van dergelijke 'twist' wilde de bekritiseerde zich juist distantiëren.
De publieke belangstelling voor Otto's verhandeling kan, zeker wat het culturele klimaat na 1920 betreft, evenzeer in verband worden gebracht met de conceptuele en stilistische kwaliteiten ervan. Velen beschouwden *Das Heilige* als een goed geschreven boek waarin Otto zijn nieuwe, godgeleerde visies niet enkel helder en overtuigend toelicht, maar ook getracht heeft 'in- en aanvoelbaar' te maken.[2] Zijn studie bevat een aanzienlijk aantal lit. tekstfragmenten, waarin hij het dubbele karakter van HET HEILIGE overtuigend vond uitgedrukt. Metaforisch en symbolisch taalgebruik vond hij bij uitstek geschikt om het *huiveringwekkende* én *fascinerende* karakter van *het mysterie* aan te duiden. Ook daardoor hebben lit. auteurs zich zijn ideeën- en begrippenapparaat toegeëigend en omgebogen in de richting van hun eigen intellectuele fascinaties. Zo heeft Ger Groot opgemerkt dat de Franse filosoof-auteur Georges Bataille *de terminologie [‹fascinans ad tremendum›] geregeld heeft gebruikt ter aanduiding van het heterogene veld van erotiek en dood.*[3] *Le sacré et le profane* (1965) van de godsdiensthistoricus en letterkundige Mircea Eliade is op Otto's verhandeling geënt. [4]En Simon Vestdijk bekritiseerde Otto's boek in zijn 'letterkundige theologie' *De toekomst der religie* (1947), waarin hij de nadruk op irrationele dimensies van de religieuze beleving overigens betwist.[5] Zelfs de moderne Nederlandstalige poëziegeschiedenis is door *Das Heilige* aangeraakt. Uit een interview met Willem Roggeman uit 1971, waarin gespeculeerd wordt over *numineuze poëzie* en 'een numineuze [poëzie]richting', blijkt de thans zo goed als vergeten dichter en essayist Erik van Ruysbeek haarfijn te weten wat er onder HET NUMINEUZE kan worden verstaan: ‹Het woord komt van het Latijnse *numen*, dat o.a. betekent: goddelijke kracht, goddelijke wil, goddelijke majesteit, en het werd in Europa opnieuw ingevoerd door Rudolf Otto in zijn bekende boek: *Das Heilige* (Breslau 1917). Hiermee duidt hij het paradoxale gevoel aan van de schriftloze voor het mysterie van het leven, van de wereld, van het zijn, een abyssaal gevoel dat terzelfdertijd fascineert en angst inboezemt.›[1] En deze opsomming van 'literair Otto-gebruik' is verre van volledig.[2] Ook Harry Mulisch, in wiens werk bij herhaling naar *monumentale* studies wordt verwezen, heeft de ideeën van Otto voor literair hergebruik geschikt bevonden.

1 Vollenhoven wordt geciteerd in Mok: *Een wijze uit het westen*, 131: ‹*Maar wanneer u nu een denker als Rudolf Otto neemt, die u weet te spreken over de huivering voor het numineuze, nu, dan kunt ge toegeven, dat hij meer van de subjectszijde van het leven heeft gezien, maar wat hij opmerkt, gaat zowel op voor christelijke als heidense religies en van een getuigenis voor God en tegen Satan, daarvan is ook bij Rudolf Otto geen sprake.*›

2 Meer over deze 'dubbele ambitie' in Poland: *The idea of the Holy and the history of the sublime*, p. 175: ‹*Das Heilige exceeds the rules by which any single discipline would claim it. Its peculiar power, one can suppose, lies in part in its curious doubleness: the work is not only about religion; it is also, willy-nilly, religious writing. The numinous must be experienced to be understood, Otto insists; his task is not simply to analyze a religious phenomenon but to produce it in his readers.*›

3 Groot: *Het vrouwelijk theater*, 311.

4 Meer hierover in Thomas: ‹*The sacred*› *as a viable concept*, 54 e.v.

5 Vestdijk: *De toekomst der religie*, 85.

De roman *Siegfried; een zwarte idylle* (Amsterdam 2001) vertelt over de mogelijkheden en beperkingen van een historische interpretatie.[3] Het hoofdpersonage, de auteur Rudolf Herter, stelt zich ten doel Adolf Hitler te begrijpen en te beschrijven in een roman, omdat hij gelooft dat literair proza daartoe de enige zinvolle mogelijkheid biedt. De opvattingen van Otto blijken bij deze onderneming van grote betekenis te zijn. *Das Heilige* – en in het bijzonder de formulering *mysterium tremendum & fascinans* [*91, 94, 159-160*] – levert Herter een instrumentarium op waarmee hij deze taak denkt te kunnen volbrengen.[4]Otto's godsdienstwetenschappelijke beschouwingen over 'huiveringwekkende en fascinerende mysteries' zijn aldus tot in het historische domein opgerekt. Daarmee heeft Mulisch een bijdrage geleverd aan de overvloedige Hitler-historiografie én aan het vitale Otto-onthaal, waarvan we hierboven ter inleiding slechts enkele contouren hebben geschetst. En over de betekenis hiervan willen we in het vervolg spreken.

1 Roggeman: ‹[Interview met] Erik van Ruysbeek›. ZIE OOK Van Ruysbeek: *Inleiding tot het numineuze.*

2 VGL. Polak: *Het numen in het werk van Gerard Reve.*

3 We citeren naar de eerste druk (Amsterdam 2001); verwijzingen naar relevante tekstpagina's staan steeds tussen vierkante teksthaken.

4 Ook in Mulisch: *De ontdekking van de hemel*, 71, wordt trouwens in het voorbijgaan naar Otto verwezen: ‹[...] het ultieme *mysterium, tremendum ac fascinans*›.

LITERATUUR

Alles, G.D.: 'Rudolf Otto (1869-1937)'. In: Axel Michaels (ed.): *Klassiker der Religionswissenschaft: von Friedrich Schleiermacher bis Mircea Eliade*. München 1997, p. 198-210 en 385-389.
Alles, G.D.: *Rudolf Otto; autobiographical and social essays*. New York 1996.
Ballard, S.: *Rudolf Otto and the synthesis of the rational and the non rational in the idea of the Holy*. Frankfurt am Main 2000.
Bastow, D.: *'Otto and numinous experience'*. In: *Religious studies 12* (1976), p. 160-193.
Bein, A.: *Die Judenfrage: Biographie eines Weltproblems*. Stuttgart 1980.
Bloom, H.: *'Milton and his precursors'*. In: J. Milton: *Paradise lost*. Ed. by S. Elledge. New York enz. 1993[2], p. 555-568.
Borgman, E., B. Philipsen & L. Verstricht (eds.): *Literary canons and religious identity*. Ashgate 2004.
Burke, E.: *Een filosofisch onderzoek naar de oorsprong van onze denkbeelden over het sublieme en het schone*. Vertaald, van aantekeningen voorzien en ingeleid door Wessel Krul. Groningen 2004.
Burke, E.: *A philisophical enquiry into the origin of our ideas of the sublime and beautiful*. Ed. Adam Philips. Oxford 1990.
Crockett, C.: *A theology of the sublime*. Londen 2001.
Eliade, M.: *Le sacré et le profane*. Parijs 1965 [Oorspronkelijk verschenen in: *Rowohlts Deutsche Enzyklopaedie*, onder de titel: *Das Heilige und das Profane*, 1957]
Ford, D.F.: *The modern theologians; an introduction to Christian theology in the twentieth century*. Cambridge 1997.
Glick, T.F. (ed.): *The comparative reception of Darwinism*. Chicago enz. 1988. **Goethe, J.W. von**: *Faust: een en twee*. [Respectievelijk vertaald door C.S. Adama van Scheltema en Nico van Suchtelen]. Amsterdam 1996.
Goethe, J.W.: *Faust: een tragedie*. [Vertaald door Ard Posthuma]. Amsterdam 2001.
Gooch, T.A.: *The numinous and modernity: an interpretation of Rudolf Otto's philosophy of religion*. Berlijn 2000.
Groot, G.: 'Het vrouwelijk theater; Batailles erotische fictie en zijn filosofie'. In: Idem.: *Vier ongemakkelijke filosofen. Nietzsche, Cioran, Bataille, Derrida*. Amsterdam 2003, p. 310-337.
Halsema, D. van: *Epifanie; ogenblikken van verlichting en verschrikking in de Nederlandse letterkunde rond 1900*. Groningen 2006.
Hawking, S.: *A brief history of time*. New York enz. 1998.
Hawking, S.: *Black holes and baby universes and other essays*. New York 1993.
Hoffmann, G.: *From modernism to postmodernism; concepts and strategies of postmodern American fiction*. Amsterdam enz. 2005.
Immink, F.G.: *In God geloven; een praktisch-theologische reconstructie*. Zoetermeer 2003.
Jong, O. de: 'Dronken van taal'. In: Charlotte de Cloet, Tilly Hermans en Aad Meinderts (eds.): *'Oprecht veinzen': over Frans Kellendonk*. Amsterdam enz. 1988, p. 85-111. [Digitaal op www.dbnl.org]
Kakutani, M.: *'Books of The Times*; newborn secret is nestled in the Führer's household; [rec. van Mulisch: *Siegfried*. Translated by Paul Vincent. New York enz. 2003]. In: *New York Times; book review* van 24 november 2003. [Digitaal op http://www.nytimes.com/pages/books/]
Kreß, H.: *Ethische Werte und der Gottesgedanke; Probleme und Perpektiven des neuzeitlichen Wertbegriffs*. Stuttgart 1990.
Mok, D. (ed.): *Een wijze uit het westen; beschouwingen over Rudolf Otto*. Amsterdam 2001.
Mulisch, H.: *De ontdekking van de hemel*. Amsterdam 2001[31].
Mulisch, H.: *Siegfried*; Siegfried een zwarte idylle. Amsterdam 2001[1].
Müller-Hill, B.: *Murderous science: elimination by scientific selection of jews, gypsies, and others, Germany 1933– 1945*. Oxford 1988.
Münk, H.J.: *'Die deutsche Romantik in Religion und Theologie'*. In: H. Schanze (ed.): *Romantik-Handbuch*. Stuttgart 20032, p. 558-591.
Nietzsche, F.: *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik; Schriften zu Literatur und Philosophie der Griechen*. Ed. Manfred Landfester. Leibzig 1994.
Otto, R.: *Het heilige; over het irrationeele in de idee van het goddelijke en de verhouding ervan tot het rationele*, 1917. Uit het Duitsch vertaald door J.W. Dippel. Met een inleidend woord van G. van der Leeuw. Amsterdam 1928. [Vertaald naar de 14e druk: Gotha, 1926: *Das Heilige; über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen.*]
Otto, R.: *Het heilige; een verhandeling over het irrationeele in de idee van het goddelijke en de verhouding ervan tot het rationele*. Naar de Nederlandse vertaling van 1928, herzien door O. Noordenbos. Hilversum 1963 [op de titelpagina aangeduid als de tweede druk].
Otto, R.: *Het heilige; een beschouwing over het irrationele in de idee van het goddelijke en de verhouding ervan tot het rationele*. [Gebaseerd op de vertaling van J.W. Dippel uit 1928.] [Herzien door D. Mok.] Amsterdam 2002 [op de titelpagina aangeduid als de derde druk].
Otto, R.: *Das Heilige; über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen*. München 1963. [Herdruk van de eerste uitgave: Breslau 1917].
Otto, R.: *Sinn und Aufgabe moderner Universität*. Marburg 1927.
Polak, J.: 'Het numen in het werk van Gerard Reve'. In: Vincent Hunink, Jos Paardekooper en Paul Sars (eds.): *Eigenlijk geloof ik niets; essays over het werk van Gerard Reve*. Nijmegen 1990, p. 31-50.
Poland, L.: 'The idea of the Holy and the history of the sublime'. In: *The journal of religion 22* (1992) nr. 4, p. 175-197.
Rafhael, M.: *Rudolf Otto and the concept of Holiness*. Oxford 1997.
Roggeman, W.M.: '[Interview met] Erik van Ruysbeek'. In: Idem.: *Beroepsgeheim* 1. Den Haag enz. 1975, p. 139-161. [Digitaal op www.dbnl.org] **Rosenbaum, R.**: *Explaining Hitler: the search for the origins of his evil*. New York 1998.
Ruysbeek, E. van: *'Inleiding tot het numineuze'*. In: Bert Kari, Serge Largot en Erik van Ruysbeek (eds.): *Lumen numen; het numineuze in de poëzie*. Brussel 1971, p. 5-17.
Schleiermacher, F.: *Over de religie; redevoeringen tot de ontwikkelden onder haar verachters*. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door A.A. Willems, 's-Gravenhage 1990.
Schleiermacher, F.: *Über die Religion; Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern*. Mit einem Nachwort von Carl Heinz Ratschow. Stuttgart 1966.
Schneider, J.: 'Rudolf Otto; Religion als Begegnung mit dem Heiligen'. In: *Kompendium Religionstheorie*. Herausgegeben von Volker Drehsen e.a. Göttingen 2005, p. 97-107.
Sharpe, E.J.: *Comparative religion; a history*. Londen 1986.
Thomas, T.: '"The sacred" as a viable concept in the comtemporary study of religions'. In: Steven Sutcliffe (ed.): *Religion; emperical studies*. Aldershot enz. 2004, p. 47-66.
Vestdijk, S.: *De toekomst der religie*. Amsterdam 1980.
Victor, G.: *Hitler: the pathology of evil*. Dulles (Virginia) 2000.
Vondel, J. van den: *Lucifer*. In: Idem.: *De werken van Vondel*. Dl. 5. Ed. J.F.M. Sterck, H.W.E. Moller, C.G.N. de Vooys [e.a.]. Amsterdam 1931

NOTEN

17 '[Dieser] Zug zum Rationalisieren herrscht bis heute noch vor, und nicht nur in der Theologie sondern auch in der allgemeinen Religionsforschung bis zum untersten hin.' Otto: *Das Heilige*, 3. Hier wordt overigens met het 'irrationele' niet het 'onlogische' bedoeld, maar datgene wat buiten de (beproefde) denkkaders valt: het 'Ausserrationale', dat is: het buiten- of niet-rationele.

18 Meer hierover in Immink: *In God geloven*, 154.

§ 2

19 Erfahrung und Begegnung einer Res, die von keinem Wissen konstruiert, von keiner Spekulation a priori gemacht wird, die da ist als 'fait brutal', in reinem Sichselbsthervortun mit ihrer realitas Gewissen und Gemüt bezwingend und überführend. Hier geciteerd naar een later werk van Otto: *Sinn und Aufgabe*, 15.

20 Wir fordern auf, sich auf einen Moment starker und möglichst einseitiger religiöser Erregtheit zu besinnen.

– Wer das nicht kann oder wer solche Momente überhaupt nicht hat, ist gebeten nicht weiter zu lesen. Denn wer sich zwar auf seine Pubertäts-gefühle Verdauungs-stokkungen oder auch Sozialgefühle besinnen kann, auf eigentümlich religiöse Gefühle aber nicht, mit dem ist es schwierig Religionskunde zu treiben. Er ist entschuldigt, wenn er für sich versucht mit den Erklärungsprizipien die er kennt soweit zu kommen wie er kann, und sich etwa 'Ästhetik ' als sinnliche Lust und 'Religion' als eine Funktion geselliger Triebe und socialen Wertens oder noch primitiver zu deuten. Aber der Ästhetiker der das Besondere des ästhetischen Erlebens in sich selber durchmacht wird seine Theorien dankend ablehnen, und der Religiöse noch mehr. Otto: *Das Heilige*, 8; Otto: *Het heilige*, 18.

21 Das Mysterium is nicht bloß das Wunderbare, es ist auch das Wundervolle. Und neben das Sinnverwirrende tritt das Sinn-berückende, Hinreißende, seltsam Entzückende, das oft genug zum Taumel und Rausch sich Steigernde, das Dionysische der Wirkungen des Numen. Wir wollen dieses Moment 'das Fascinans' des Numen nennen. Otto: *Das Heilige*, 42; Otto: *Het heilige*, 70.

22 'The questions that Otto found raised in [Schleiermacher's] *Speeches* [*Reden*] are the same ones that continued to occupy him throughout his career, even though the answers that Otto proposes to them are often different from the one's proposed by Schleiermacher. Other influences besides Schleiermacher are equally important for understanding the conceptual framework underlying Otto's interpretation of religion in Das Heilige. Nevertheless, the initial stimulus provided by Schleiermacher remains decisive, and it determines to a remarkable degree the trajectory of Otto's subsequent investigations.' Aldus Gooch: *The numinous and modernity*, 35 e.v.

23 Vgl. Münk: 'Die deutsche Romantik in Religion und Theologie'.

24 Schleiermacher: *Über die Religion*, 50. In de vertaling van A.A. Willems. Jener erste geheimnisvolle Augenblick, der bei jeder sinnlichen Wahrnehmung vorkommt, ehe noch Anschauung und Gefühl sich trennen, wo der Sinn und sein Gegenstand gleichsam ineinandergeflossen und Eins geworden sind, ehe noch beide an ihren ursprünglichen Platz zurückkehren -ich weiss, wie unbescheiblich er ist und wie schnell er vorübergeht, ich wollte aber, ihr könntet ihn festhalten und auch in der höheren und göttlichen religiösen Tätigkeit des Gemüts ihn wiedererkennen. Könnte und dürfte ich ihn doch aussprechen, andeuten wenigstens, ohne ihn zu entheiligen! Flüchtig ist er und durchsichtig wie der erste Duft, womit der Tau die erwachten Blumen anhaucht, schamhaft und zart wie ein jungfräulicher Kuss, heilig und fruchtbar wie eine bräutliche Umarmung; ja nicht wie dies, sondern er ist alles dieses selbst. Vgl. Schleiermacher: *Over de religie*, 74.

25 Otto spreekt niet over het sublieme, maar wel over 'das Grandiose oder das Erhabene'. Vgl. *Das Heilige*, 82. Zie verder Bastow: 'Otto and numinous experience', Crockett: *A theology of the sublime*, en vooral Poland: 'The idea of the Holy and the history of the sublime'.

26 Burke: *Een filosofisch onderzoek*, 23.

27 'Er [Gott] bleibt im unauflöslichen Dunkel des rein gefühlsmäßi-gen unbegrifflichen Erfahrens, und nur durch die Notenschrift der deutenden Ideogramme ist er – nicht deutbar aber – andeutbar.' Otto: *Das Heilige*, 76; Otto: *Het heilige* 106.

28 Goethe: Faust: een en twee [Vert. Van Suchtelen], 269-270, en Goethe: *Faust: een tragedie* [Vert. Ard Posthuma], 264. 29 Otto: *Das Heilige*, 218-219. Het gaat hier om *Kazaki* [*De kozakken*] van Tolstoi uit 1863. 30 Otto: *Das Heilige*, 207-209: 'In einer Besprechung der ersten Auflage dieser Schrift, in Theologisch Tijdschrift, 1917 machte mich der Holländer Groenewege aufmerksam auf den "Sang der Engel" den der große niederländische Dichter des 17. Jahrhunderts Joost van den Vondel in seiner herrlichen Tragödie "Lucifer" bringt: indertat ein Sang der vielleicht noch tönender [...] *singt*, was sich nicht *sagen* läßt. (Warum finden wir diesen Sang nicht in unsern Gesangbüchern!)'. [Volgt vertaling]

31 Van den *Vondel*, Lucifer, 629 (r. 281 e.v.).

§ 3

32 '[serving] historical needs *by uncovering or at least marking the ungraspable*, the imagination is in fact dynamic and transformative, crosses the threshold of partitions, fills the space left vacant by perception and reason, includes emotion and desire' – geldt ook hier. Hoffmann: *From modernism to postmodernism*, 587; curs. van ons.

33 'Ich beauftrage Sie weiter, mir in Bälde einen Gesamtentwurf über die organisatorischen, sachlichen und materiellen Vorausmaßnahmen zur Durchführung der angestrebten *Endlösung der Judenfrage* vorzulegen'. Zie, voor overzicht van de overvloedige literatuur, verder Bein: *Die Judenfrage*.

34 Rosenbaum: *Explaining Hitler*.

35 [Hitler] puzzled even those who worked hardest to understand him – his biographers. In 1952, Allan Bullock published what was for years the foremost biography of Hitler. In 1958, after new personal information about Hitler became available, Bullock made an extraordinary confession: 'For my part, the more I learn about Hitler, the harder I find it to explain and accept what followed.' That a person of so little promise became a historical figure on the par with Ceasar and Napoleon seemed

against all reason. As the century drew to its close, Hitler towered as its dominant figure, yet the puzzle remained. 'No one has adequately explained how a man of such insecurity and personal weakness could generate national confidence with such terrifying results.' John Lukacs, a specialist in the Third Reich, wrote: 'Fifty years later we in the Englishspeaken world have not yet been able to come to terms with the historical figure of Hitler.' Victor: *Hitler*, 7.

36 'Hundreds of books have been written about Hitler, but he remains an enigma' (curs. van ons); Victor: *Hitler*, 8.

37 Van Halsema: *Epifanie*, 35 e.v.

38 Er zijn aanwijzingen dat Mulisch zich hierbij heeft georiënteerd op (populaire) publicaties als die van Hawking: *A brief history of time en Black holes and baby universes*. Daarin wordt uitvoerig over zwarte gaten en oersingulariteiten verteld op een wijze die de 'amateur-natuurkundige' Mulisch begrepen zou kunnen hebben. In ieder geval herinnert deze passage uit *Siegfried* aan 'de lit. (astro)fysica' in *De ontdekking van de hemel*; vgl. 648: 'Misschien bevatte [dit kosmosch object] geen zwart gat, maar de oersingulariteit zelf: het punt aan het firmament, waar de Big Bang nog was te zien!' Meer hierover in een eerlang te voltooien boekje van Ben Peperkamp en Willemijn van der Linden, *Theoretisch gekkenhuis; wetenschap* in De ontdekking van de hemel *van Harry Mulisch*.

39 'A reader, thinking of Milton's style, is very likely to recognize that style's most distinctive characteristic as being the density of its allusiveness.' Bloom: 'Milton and his precursors'; curs. van ons.

40 Apollo steht vor mir, als der verklärende Genius des principii individuationis, durch den allein die Erlösung im Scheine wahrhaft zu erlangen ist: während unter dem mystischen Jubelruf des Dionysus der Bann der Individuation zersprengt wird und der Weg zu den Müttern des Sein's, zu dem innersten Kern der Dinge offen liegt. Nietzsche: *Die Geburt der Tragödie*, 187.

§ 4

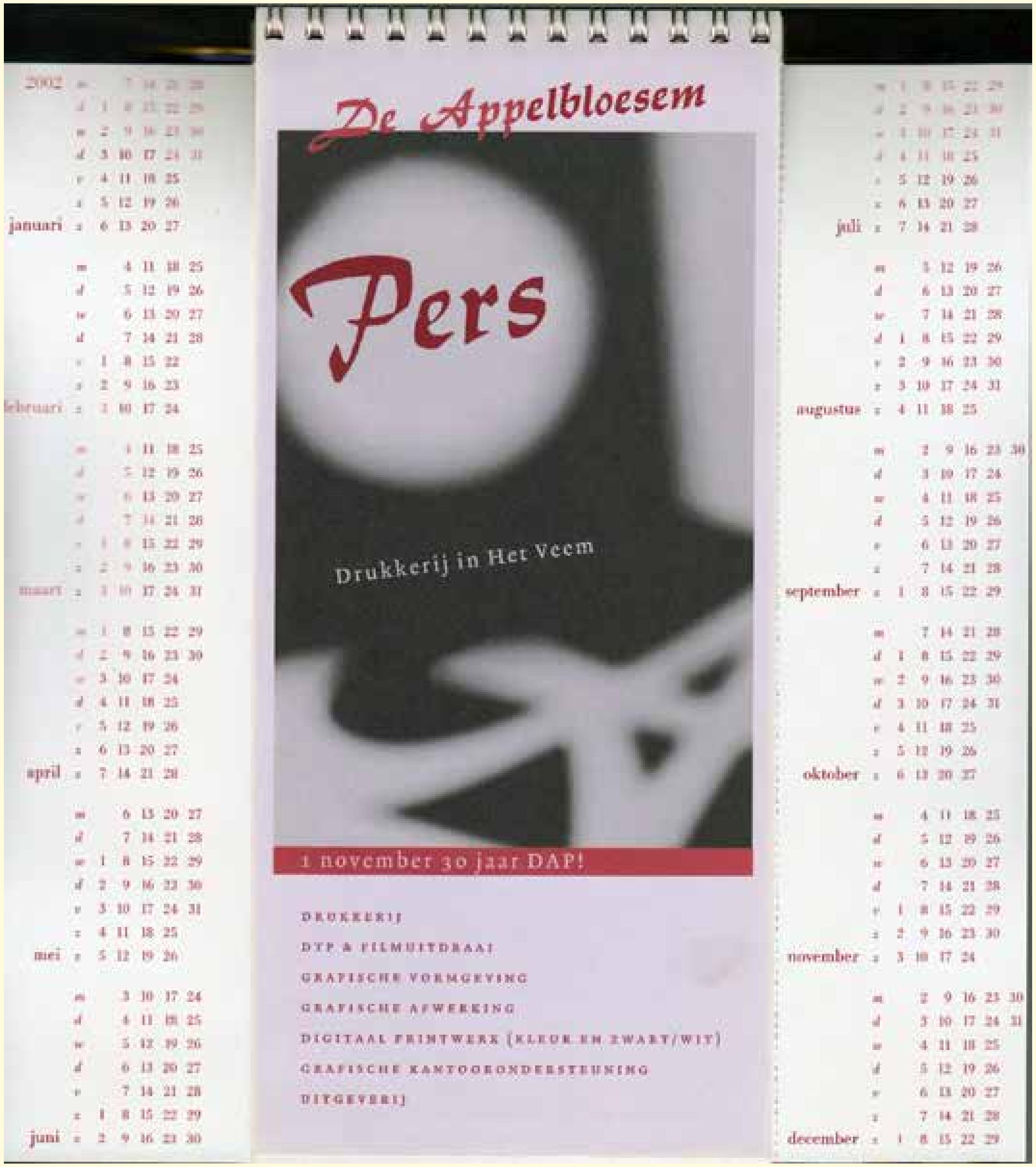
41 Borgman, Philipsen en Verstricht (eds.): *Literary canons*, 3.

42 Zie, uit veel literatuur, Glick (ed.): *The comparative reception of Darwinism*.

43 Müller-Hill: *Murderous science*, 23 e.v.

44 It's an out-and-out potboiler, garnished with sophomoric, philosophical asides. As a made-forthe-movies melodrama, it is vivid and suspenseful enough. As a serious meditation on evil and guilt and history, it is a remarkably inane performance, at once silly and pretentious. Kakutani: 'Book of the times'.

{1 Redactionele eindnoten
2 Begrippen
3 *Philosophie als strenge Wissenschaft*
4 Wetenschap van het tussenrijk
5 Fenomenologie is een methode
6 Op het breukvlak van twee eeuwen
7 Marburg *Filosofie, ethiek & karakter*
8 Brief aan Rudolf Otto, 1919
9 *Philipps-Universität Marburg* ANNº 1527
10 Richard Rorty *Filosofie, wetenschap en metafoor*
11 Peter Sloterdijk *De macht over het leven*
12 Husserl als voorloper
13 Henri Bergson *Invoelend denken*
14 C.J. Jung *Synthese of compromis?*
15 A.J. Heschel *Fenomenologie en jodendom*
16 Religiefenomenologie
17 Fenomenologische religiepsychologie
18 Fenomenologische psychologie
19 James' *object of thought* en Husserl's *noëma*
20 Karl Jaspers *Onvoorwaardelijk verantwoordelijk*
21 Levinas *Het is volstrekt persoonlijk*
22 Max Scheler *Fenomenologische mystiek*
23 Damiaan Denys *Fenomenologische psychiatrie*
24 R. Morgan *Fenomenologische pedagogiek*
25 H. C. Rümke *De onrust van de mensen*
26 H. L. van Breda e.a. *De fenomenologische methode*
27 Fenomenologische. literatuurstudie en -hermeneutiek
28 Object & subject, subjectcentrisme en substantie
29 *Husserliana* (GW) *Materialien, Dokumente & Briefwechsel* (BW)}
30 A. W. M. Mooij, *Het zien en de blik* (fragment)

HET ZIEN, DE VISUELE WAARNEMING, IS EEN CENTRAAL MIDDEL OM KENNIS VAN DE WERELD TE VERGAREN. De stelling uit de kennisleer dat kennis van de wereld gefundeerd moet zijn in de waarneming lijkt onbetwistbaar. Hierbij rijzen de vragen: wat moet onder waarneming moet worden verstaan, hoe verhoudt deze zich tot andere functies als denken, voorstellen en fantaseren? De filosofie heeft zich altijd binnen verschillende domeinen intensief beziggehouden met de aard van de visuele waarneming, de mogelijkheden en beperkingen ervan. Van bepaalde filosofische methoden valt met recht te zeggen dat zij in hun kern een leer over waarneming bieden. De psychoanalyse heeft in dit veld een eigen inbreng. D.w.z. dat de psychoanalyse een filosofische dimensie heeft die blijkt uit de omstandigheid dat in de psychoanalyse op eigen wijze over het zien ofwel de visuele waarneming wordt gedacht. Er is een specifieke psychoanalytische waarnemingsleer die precies tot strekking heeft het scherpe onderscheid tussen de visuele waarneming en de fantasie te relativeren.

HOE ZIEN WIJ?

IN DE FILOSOFIE GEBRUIKT MEN GRAAG EENVOUDIGE VOORBEELDEN. Stel, wij zien een kubus voor ons. Is dit echt een kubus of is het niet eerder iets anders? Wittgenstein (1958) geeft het voorbeeld van een kubusachtige voorstelling in een leerboek.
In het leerboek is er vervolgens een begeleidende tekst die spreekt van een dobbelsteen, of van een open kist, of van een geraamte van draadijzer, of een geopende kist, een stel dunne planken, enzovoort. De illustratie biedt dan een beeld of een visualisering van de tekst. Omgekeerd kunnen wij zeggen dat, als wij respectievelijk een kist of een geraamte van draadijzer, een dobbelsteen zien, wij kijken volgens de tekst van het boek.
Dit leidt tot de fundamentele conclusie: wij kunnen in één ding verschillende fenomenen zien. Wij interpreteren iets op een bepaalde manier en zien het vervolgens op de wijze waarop wij het interpreteren. Het is een conclusie waartoe Wittgenstein met moeite is gekomen. Wij zien niet de werkelijkheid, maar wij zien de werkelijkheid zoals wij die duiden, interpreteren. Het is een visie op het zien met vrij grote gevolgen, zij leidt tot een *relativiteit in de waarnemingswereld*. De waargenomen wereld is afhankelijk van onze duiding en daarmee afhankelijk van de taal waarin wij duiden of interpreteren. *De waarnemingswereld is afhankelijk van ons spreken, van onze taal.*

WAT ZIEN WIJ?

WAT IS ONS EIGENLIJK GEGEVEN? Er is een theorie met oude papieren, die uitgedragen werd door de Engelse empiristen, die stelt dat wat wij gewaar worden het gewaarwordingsgegeven is: *het sense datum*, in de zin van 'nu-rood-gewaarwording'. Dit zou ons direct en onbetwijfelbaar gegeven zijn én het relevante bestanddeel vormen waardoor een uitspraak over een uitwendig object empirische betekenis krijgt. De theorie werd het eerst verwoord in de 17e en 18e eeuw en vond in de 20e eeuw hernieuwde bijval bij de positivisten[1]. Het onoverkomelijke bezwaar van deze gedachtegang is dat deze beweringen een privé-werkelijkheid betreffen (die der waarnemingen) en niet de werkelijkheid buiten het bewustzijn, zodat zij niet als controlegebied kunnen fungeren voor beweringen over de werkelijkheid buiten het bewustzijn.[2] In deze theorie blijft de

1 Ayer, A. J. *The Concept of a Person and other essays*, Londen1963

2 Wittgenstein, L. *Philosophische Untersuchungen*, Oxford 1958

mens opgesloten in zichzelf: alleen wat mij is gegeven geldt als gegeven.[1] Met wat wij zien is daarentegen de omstandigheid onvermijdelijk meegegeven dat anderen het ook kunnen zien. Als ik een krijtje zie, weet ik dat ook anderen dit krijtje zien. Dit weten doet de waarneming precies verschillen van de hallucinatie. Wat Lol en haar vriend zagen, konden ook de anderen zien: 'Iedereen kon het zien' (p. *9*). Het zien is niet alleen subjectief maar ook intersubjectief. Dit punt is met kracht door de fenomenologie naar voren gebracht, met haar leerstuk van de intentionaliteit. Het psychische is niet een in zich besloten geheel van voorstellingen maar is wezenlijk gericht op de buitenwereld, die altijd al een gemeenschappelijke wereld is. Dit geldt voor alle modaliteiten van het bewustzijn, of ruimer gesteld voor alle vormen van zich verhouden, maar geldt in speciale zin voor de visuele waarneming. Eenvoudig gezegd: wie iets ziet, ziet iets. En de fenomenologie werd niet moe dat te herhalen. Als je iets wilt zien, ga naar buiten, daar buiten ligt wat er te zien is, dat ligt niet in je binnenste.
Toch is hier een probleem. Wat zien wij eigenlijk als wij iets zien? Wat is dat 'iets'? Hier is voorzichtigheid geboden. Husserl (1950), de vader van de fenomenologie, schrijft dat alles wat zich in de aanschouwing aanbiedt eenvoudigweg aanvaard moet worden als wat er is, maar ook slechts binnen de grenzen waarbinnen het zich geeft.[2] Als een huis of een menselijk lichaam zich presenteert (de vrouw uit het verhaal van Lol en haar vriend), binnen welke grenzen doet het dat? Als wij een huis zien of een menselijk lichaam, zien wij één kant ervan, bijvoorbeeld de voorzijde en niet de achterzijde. Sommige delen kunnen verborgen zijn: 'Een zwarte jurk met een dubbele laag eveneens zwarte tule eroverheen.'
Wij kunnen onze ogen sluiten, dan is ons niets gegeven in de zintuiglijke ervaring. In de waarneming spelen dus wezenlijk niet waargenomen maar geïmpliceerde momenten een rol.[3]

1 A. W. M. Mooij, *Het zien en de blik* in *Bij nader inzien*, red. A. de Bruyne en W. Heuves, Amsterdam 2001.

2 Edmund Husserl, *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie* I, Nijhoff 1950

3 LITERATUUR Duras, M. *Le ravissement de Lol V. Stein*, 1964, vert. *De vervoering van Lol Stein*, 1988.Lacan, J. *Écrits. Du Seuil*, Parijs 1966; *Le Séminaire de J Lacan. Livre XI. Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse.* Du Seuil, Parijs 1973; *Autres écrits.* Du Seuil, Parijs 2001; Merleau-Ponty, M. (1945), Phénoménologie de la perception. Gallimard, Parijs; Sartre, J .-P. *L'être et le néant. Essai d 'ontologie phénoménologique*, Gallimard, Parijs 1943 Winnicott, D. W. *Playing and Reality*. Tavistock, Londen. 1971

Wetenschapsbeleid 8e jaargang № 9, november 1986 p. 15

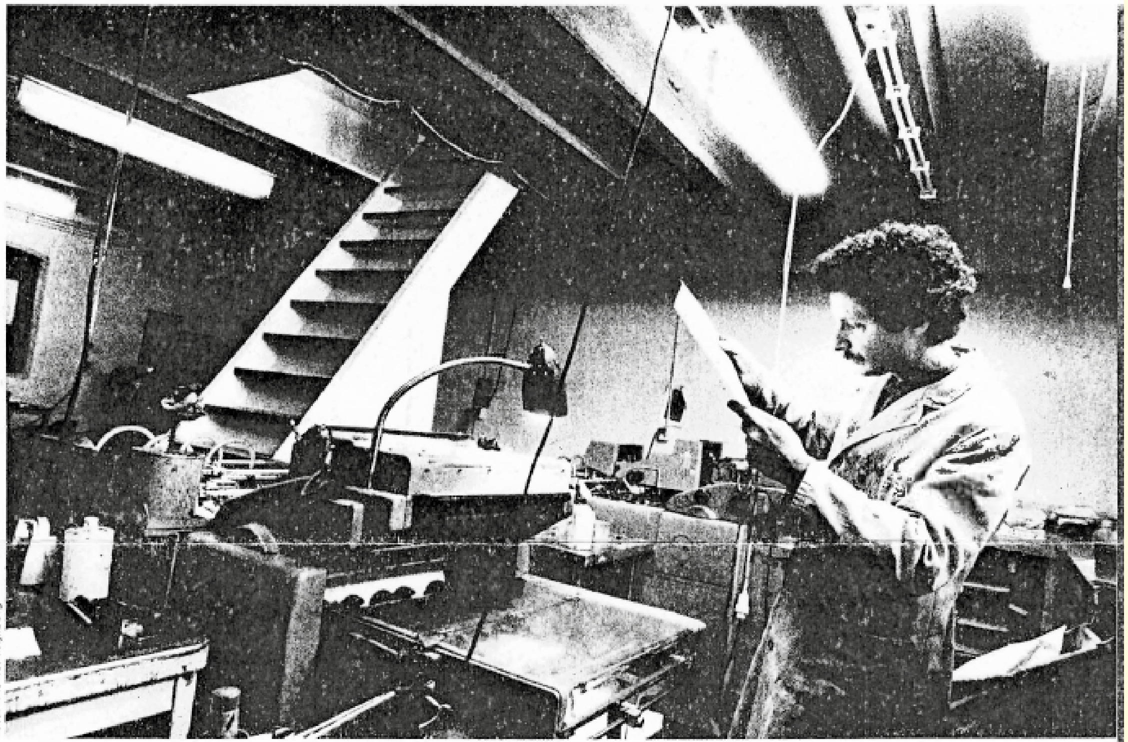

Foto: Michiel Wijnberg

Bij de Nederlandse stichting MEMO zijn zo'n 1500 'mens- en milieuvriendelijke' bedrijfjes aangesloten. Een van de bedrijfjes is drukkerij de Appelbloesempers in 't Veem, een gekraakt 'bedrijfsverzamelgebouw' in Amsterdam. Kenmerken zijn kleinschaligheid en zorgvuldig omgaan met afvalstoffen

overheid, welke factoren stimuleren of belemmeren sociale innovatie? Noem maar op, er zijn onderzoeksvragen genoeg te bedenken. '
Wil het wetenschapsbeleid bijdragen aan een meer innovatief intellectueel klimaat, dan moet de overheid zich wat ruimhartiger opstellen tegenover culturele vernieuwingen, vindt Bart van Steenbergen. Het kiemende zaadje niet negeren, of – nog erger – onder de grond schoffelen, maar het koesteren en liefst wat water en pokon toevoegen. Vooralsnog moet de eerste spade voor een innovatief cultuurbeleid echter nog de grond in.

Science based industry

Om deze stelling te onderbouwen reisde Van Steenbergen af naar Silicon Valley, het Mekka van de Amerikaanse *high-tech*-industrie. In dit heuvelachtige gebied ten zuiden van San Francisco bevindt zich een concentratie van zo'n 8000 hoog-technologische bedrijven. Deze bedrijven zijn in een periode van tien jaar uit het niets ontstaan. De motor van dit nieuwe industriële elan aan de Amerikaanse westkust vormt de micro-elektronica. Momenteel is Silicon Valley het negende industriële centrum in de Verenigde Staten, met een jaarlijkse verkoop van 40 miljard dollar en een jaarlijkse groei van 40.000 arbeidsplaatsen. Een van de meest opvallende kenmerken van Silicon Valley is dat het een netwerk is van grotendeels kleinschalige bedrijven. Ruim 70 procent van de ondernemingen heeft minder dan tien mensen in dienst en 85 procent minder dan vijftig. Dit betekent echter niet dat het hier gaat om in economisch opzicht marginale bedrijven. Er wordt goed geld verdiend in Silicon Valley. De bedrijfscultuur in Silicon Valley lijkt op het eerste gezicht het produkt van de revolutionaire ontwikkelingen in de micro-elektronica. Het kleinschalige karakter en het arbeidsethos van de mensen die in de vallei werken, verschilt echter wezenlijk van bijvoorbeeld de bedrijfscultuur bij IBM. Dit laatste bedrijf voldoet aan de in de sociale wetenschappen gehuldigde opvatting dat door de technologische ontwikkeling de geavanceerde ondernemingen steeds grootschaliger worden. Er zou sprake zijn van een 'science based industry', waar in grote laboratoria honderden wetenschappers en technici hun werk doen. Voor de kleine en middelgrote onderneming zou, volgens de theorie, geen plaats zijn in de wereld van de high tech. Slechts grootschalige, bureaucratische ondernemingen, met werknemers die in teamverband werken en een grote loyaliteit hebben aan het bedrijf, maken een kans.
En dat is niet alleen theorie. Informatica-giganten als Philips en IBM voldoen aan dit beeld. De ondernemingen in Silicon Valley echter niet. De kleinschalige structuur van de bedrijven aldaar is al genoemd. En het beeld van de werknemer in Silicon Valley is ook tegengesteld aan dat van de 'organization man' bij Philips of IBM. De *yuppie* van de Amerikaanse Westkust is een uitgesproken individualist. Loyaliteit aan het eigen bedrijf is hem vreemd; als zijn baan hem niet bevalt wisselt hij met gemak van onderneming. Of begint een eigen bedrijf, want in Silicon Valley is men ambitieus en ondernemend.
Uit zijn beschrijving van Silicon Valley concludeert Van Steenbergen dat hier sprake is van een sociale innovatie met een zelfstandig karakter: 'Het is om te beginnen uitdrukking van een cultureel veranderingsproces. Natuurlijk hebben economische en technologische factoren een rol gespeeld bij het ontstaan, maar het zwaartepunt van de verklaring van dit fenomeen dient in de culturele sfeer te worden gezocht.' ■

Wetenschapsbeleid, 8e jaargang, nr. 9, november 1986 15

[...] BIJ DE NEDERLANDSE STICHTING MEMO zijn zo'n 1500 'mens- en milieuvriende!ijke' bedrijfjes aangesloten. Een van die bedrijven is *Drukkerij de Appelbloesempers in 't Veem*, in het gekraakt *Werkgebouw Het Veem* in Amsterdam.

MOMENTEEL (WE SCHRIJVEN 1986 = 36 JAAR GELEDEN) IS SILICON VALLEY HET 9e INDUSTRIËLE CENTRUM IN DE VERENIGDE STATEN.[1]
Jaarlijkse verkoopt de *Valley* zo'n $ 40 miljard dollar en groeit jaarlijks met ca. 40.000 arbeidsplaatsen. Een van de meest opvallende kenmerken van Silicon Valley is dat het een netwerk is van grotendeeis kleinschalige bedrijven. Ruim 70% van de ondernemingen heeft minder dan tien mensen in dienst en 85% minder dan vijftig. Het gaat echter niet om economisch marginale bedrijven. Er wordt goed geld verdiend in Silicon Valley.
De bedrijfscultuur in Silicon Valley lijkt op het eerste gezicht het produkt van de revolutionaire ontwikkelingen in de micro-elektronica. Het kleinschalige karakter en het arbeidsethos in de vallei, verschilt wezenlijk van een bedrijfscultuur als IBM. Dit laatste bedrijf voldoet aan de in de sociale wetenschap gehuldigde opvatting dat door de technologische ontwikkeling de geavanceerde ondernemingen steeds grootschaliger worden. Er zou sprake zijn van een *science based industry*, waar in grote laboratoria honderden wetenschappers en technici hun werk doen.
Voor de kleine en middelgrote onderneming zou, volgens deze gedachte, geen plaats zijn in de wereld van de *high tech*. Alleen grootschalige, bureaucratische ondernemingen, met werknemers die in *teamverband* werken en een grote loyaliteit hebben aan het bedrijf, maken een kans.
En dat is niet alleen theorie. informatica-giganten als Philips en IBM voldoen aan dit beeld. De ondernemingen in Sylicon Valley echter niet. De kleinschalige structuur van de bedrijven aldaar is al genoemd. En het beeld van de werknemer in Silicon Valley is ook tegengesteld aan dat van de *organization man* bij Philips of IBM. De yuppie van de Amerikaanse Westkust is een uitgesproken individualist. Loyaliteit aan het eigen bedrijf is geen factor wel het soepele gemak van flexabiliteit. Of begint een eigen bedrijf. Silicon Valley is ambitieus en ondernemend. Uit zijn beschrijving van Silicon Valley concludeert *Bart van Steenbergen* dat hier sprake is van een sociale innovatie met een zelfstandig karakter: 'Het is om te beginnen uitdrukking van een cultureel veranderingsproces. Economische en technologische factoren speelden een rol bij het ontstaan. *Het zwaartepunt van de verklaring van dit fenomeen is te vinden in de culturele sfeer.'*

---

1 *Wetenschapsbeleid* 8e jaargang №9, november 1986 p. 15.
FOTO Michiel Wijnberg (DRUKKERIJ-ARCHIEF, kopie z.j.)

DE APPELBLOESEM PERS IS IN VEEL OPZICHTEN EEN BIJZONDERE DRUKKERIJ.

Dit begint al bij het gebouw waarin het bedrijf is gevestigd: een voormalig pakhuis aan de Van Diemenstraat in Amsterdam. Waar eens schepen aan en af voeren en zelfs een trein door de straat liep, heerst nu de bedrijvigheid van kleine ondernemingen en gedreven kunstenaars. *De Appelbloesem Pers* is bovendien naast drukkerij ook uitgeverij. Dit jaar viert zij haar 25-jarig bestaan.

Ter gelegenheid hiervan komen er geen glossy magazines, maar wel kunnen bijzondere uitgaven tegemoet worden gezien over onderwerpen of van auteurs die Daan Mok – samen met Frans Hoepermans eigenaar van De Appelbloesem Pers – na aan het hart liggen.

Zo gaf het bedrijf bij zijn twintigjarig bestaan een met prachtige foto's voorzien boekje uit over het gebouw waar de drukkerij is gevestigd.

Mok heeft dit boekje nog zelf gedrukt. Helaas komt hij daar de laatste jaren niet meer aan toe. Hij zou wel willen, maar erkent dat door het gemis aan routine een ervaren drukker er iets beters van zal maken.

De Appelbloesem Pers is een kleine allround-drukkerij, die voornamelijk voor niet-commerciële opdrachtgevers werkt. In totaal negen mensen kunnen op moderne DTP-computers, zowel digitale als analoge belichtingsapparatuur, een *Heidelberg*- en een *Ryobi*-pers in het 52-formaat en afwerkingsmachines een compleet produkt afleveren. Mok heeft gekozen voor het van begin tot eind kunnen afwerken van een order. 'Als we een compleet produkt maken, zien we ook de reactie van de klant. Wij vinden dat erg belangrijk.'

DE GOEDE AANPAK

Volgens hem is in het algemeen de aanpak bij opdrachten verkeerd.

'Klanten bedenken iets en concentreren zich op hoe het er in gedrukte vorm uit moet komen te zien. Het binden bijvoorbeeld konit dan i'n hun gedachten letterlijk achteraan. Als een opdrachtgever bij ons komt, beginnen we eerst bij het binden en bekijken we daarna de looprichting van het papier en of dat tot problemen in de afwerking kan leiden. Vervolgens redeneren we terug naar het begin van het traject. Keuze van litho's en letterkeuze houden namelijk verband met de papierkeuze.'

Mok beschouwt zichzelf als adviseur van de opdrachtgevers en weet hen met zijn grafische kennis vaak te overtuigen dat opmaak of typografie beter kan. Hij let daarbij op de details: 'Als we bijvoorbeeld een opdracht voor een huisstijl krijgen, vraag ik of de klant er de standaard lay-out van hun brief bij levert. Dan kunnen wij, of de grafische ontwerpers waarmee we werken, daar met het ontwerp rekening mee houden.' Het is deze zorg voor de kleine dingen die een drukker een meerwaarde geven ..

Dezelfde gedrevenheid blijkt ook uit twee van zijn stokpaardjes: papier en typografie. Daan Mok is een voorstander van het gebruik van milieuvriendelijk papier. Het liefst zou hij alles op dit papier drukken, maar in de praktijk is dit ongeveer de helft. Niet alleen vanwege het milieu – *want als je echt heel milieubewust bent, moet je helemaal niets bedrukken* – maar vooral omdat hij op milieuvriendelijke papiersoorten gedrukt werk veel mooier vindt. De milieuvriendelijke papiersoorten hebben vaak een mooie structuur en zijn zelden spierwit. Dat maakt ze volgens Mok uitermate geschikt voor boeken. Het leest niet alleen prettiger, maar ziet er ook erg gedistingeerd uit.

ROL VAN ADVISEUR

Hij zal klanten ook altijd proberen te overtuigen deze papiersoorten te gebruiken, ook al zijn ze vaak een stuk duurder dan de standaard soorten. Papier op basis van algen kost bijvoorbeeld tien gulden per kilo. Mok speelt ook hier nadrukkelijk de rol van adviseur en vindt papierkennis een wezenlijk onderdeel van het vak van drukker. Hij heeft wel het geluk dat de orders meestal niet zo groot zijn en de opdrachtgevers genoegen nemen met kleinere winstmarges. Het gaat meestal om kleine, bijzondere uitgaven van enkele honderden tot een paar duizend exemplaren en dan tikken de extra papierkosten niet zo heel erg door. Mok is overigens de eerste om toe te geven dat het milieu voor opdrachtgevers een verkoopargument betekent:

'Wij zijn al lang met kringlooppapier bezig en tegenwoordig is er veel meer keus in milieuvriendelijk papier. Wat dat betreft heeft de markt zich naar ons gekeerd.'

DE APPELBLOESEM PERS geeft daarom elk jaar een kalender uit die gedrukt is op 21 verschillende soorten milieuvriendelijk papier en met inkt op plantaardige basis. Algenpapier, maïspapier, papier op basis van lompen en stro-cellulose en niet ontinkt kringlooppapier zijn slechts enkele voorbeelden.
'Deze kalender is niet alleen een mooi visitekaartje van ons, maar ook een voorbeeld voor klanten van de mogelijkheden van milieuvriendelijk papier.'
Minstens zo belangrijk als papier vindt Daan Mok de typografie van drukwerk. Dat begint al bij de keuze van lettertypen die worden gebruikt. Vroeger was de aanschaf van een nieuwe letter een enorme gebeurtenis, al was het maar omdat er bakken met loden letters de drukkerij binnen werden gebracht.
Tegenwoordig wordt een lettertype op een floppy aangeleverd. Hij betreurt deze ontwikkeling: 'Drukkers zouden net zo bewust als vroeger hun keuze voor bepaalde lettertypen moeten bepalen.'
De Appelbloesem Pers maakt bijvoorbeeld veel gebruik van de Nederlandse letter *Trinité*. Volgens Daan een prachtig lettertype, in tegenstelling tot andere veel gebruikte gedigitaliseerde lettertypen.[1]
Mok is allround, maar beschouwt de typografie als zijn vak. Hij ziet tegenwoordig veel slordigheden in de typografie van drukwerk en betreurt dit. Een produkt is volgens hem pas echt goed als met alle aspecten van het drukken rekening is gehouden.
'Wij hebben niet alleen liefde voor de verpakking, maar ook voor de inhoud. Wij houden van begin af aan rekening met het maken van een druktechnisch en typografisch optimaal produkt met een beperkt budget. Een drukker moet meer zijn dan drukker alleen.'

Graficus 3 · 18 januari 1996

PAPIERKALENDER DE DE APPELBLOESEM PERS
–Voor de achtste keer gaf *De Appelblocsem Pers* in Amsterdam een notitiekalender uit gedrukt op allerlei papier1oorten. Dit jaar zijn het 24 soorten en ligt de nadruk op hennep. Alle gebruikte soorten zijn volgens De Appelbloesem Pers minder belastend voor het mi!leu omdat ze gemaakt zijn van hergebruiktmateriaal of van alternatieve grondstoffen (hennep, versnipperde dollarbiljetten, algen). Als drukinkt werd *Megla* (Van Son) gebruikt, een inkt op basis van plantaardige oliën met een zeer laaggehalte vluchtige organische verbindingen. De kalender kost ƒ 19,90, indusief BTW en verzendkosten. Te bestellen door dit bedrag over te maken op giro 4518850, t.n.v. De Appelbloesem Pers in Amsterdam.
(*Productnieuws Pers*; 7 oktober 2000)

1 Hier werd bv. gedoeld op de lettertypen die bij kantoorprinters worden meegeleverd. Dat is geen grafische kwaliteit.

Het vak

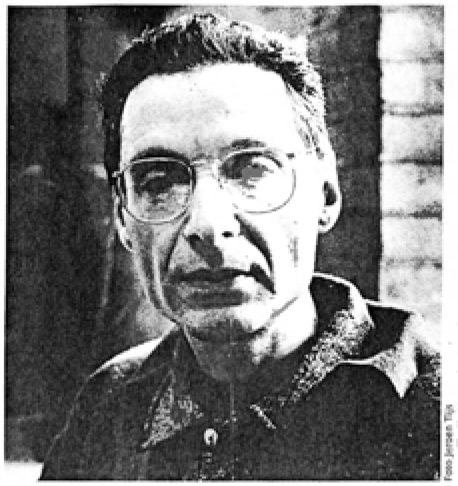

Foto Jeroen Tijs

De drukker

Meerwaarde door zorg voor details

Een drukkerij die haar klanten ervan probeert te overtuigen dat ze voor hun drukorder toch vooral kiezen voor milieuvriendelijk papier, moet het milieu wel een warm hart toedragen. Maar de Appelbloesem Pers vindt drukwerk op dit papier ook gewoon veel mooier.

Robert Hertogs

De Appelbloesem Pers is in veel opzichten een bijzondere drukkerij. Dit begint al bij het gebouw waarin het bedrijf is gevestigd: een voormalig pakhuis aan de Van Diemenstraat in Amsterdam. Waar eens schepen aan en af voeren en zelfs een trein door de straat liep, heerst nu de bedrijvigheid van kleine ondernemingen en gedreven kunstenaars. De Appelbloesem Pers is bovendien naast drukkerij ook uitgeverij. Dit jaar viert zij haar 25-jarig bestaan.
Ter gelegenheid hiervan komen er geen glossy magazines, maar wel kunnen bijzondere uitgaven tegemoet worden gezien over onderwerpen of van auteurs die Daan Mok - samen met Frans Hoepermans eigenaar van De Appelbloesem Pers - na aan het hart liggen. Zo gaf het bedrijf bij zijn twintigjarig bestaan een met prachtige foto's voorzien boekje uit over het gebouw waar de drukkerij is gevestigd. Mok heeft dit boekje nog zelf gedrukt. Helaas komt hij daar de laatste jaren niet meer aan toe. Hij zou wel willen, maar erkent dat door het gemis aan routine een ervaren drukker er iets beters van zal maken.
De Appelbloesem Pers is een kleine allround-drukkerij, die voornamelijk voor niet-commerciële opdrachtgevers werkt. In totaal negen mensen kunnen op moderne dtp-computers, zowel digitale als analoge belichtingsapparatuur, een Heidelberg- en een Ryobi-pers in het 52-formaat en afwerkingsmachines een compleet produkt afleveren. Mok heeft gekozen voor het van begin tot eind kunnen afwerken van een order. 'Als we een compleet produkt maken, zien we ook de reactie van de klant. Wij vinden dat erg belangrijk.'

De goede aanpak
Volgens hem is in het algemeen de aanpak bij opdrachten verkeerd. 'Klanten bedenken iets en concentreren zich op hoe het er in gedrukte vorm uit moet komen te zien. Het binden bijvoorbeeld komt dan in hun gedachten letterlijk achteraan. Als een opdrachtgever bij ons komt, beginnen we eerst bij het binden en bekijken we daarna de looprichting van het papier en of dat tot problemen in de afwerking kan leiden. Vervolgens redeneren we terug naar het begin van het traject. Keuze van litho's en letterkeuze houden namelijk verband met de papierkeuze.'
Mok beschouwt zichzelf als adviseur van de opdrachtgevers en weet hen met zijn grafische kennis vaak te overtuigen dat opmaak of typografie beter kan. Hij let daarbij op de details: 'Als we bijvoorbeeld een opdracht voor een huisstijl krijgen, vraag ik of de klant er de standaard lay-out van hun brief bij levert. Dan kunnen wij, of de grafische ontwerpers waarmee we werken, daar met het ontwerp rekening mee houden.' Het is deze zorg voor de kleine dingen die een drukker een meerwaarde geven.
Dezelfde gedrevenheid blijkt ook uit twee van zijn stokpaardjes: papier en typografie. Daan Mok is een voorstander van het gebruik van milieuvriendelijk papier. Het liefst zou hij alles op dit papier drukken, maar in de praktijk is dit ongeveer de helft. Niet alleen vanwege het milieu - 'want als je echt heel milieubewust bent, moet je helemaal niets bedrukken' - maar vooral omdat hij op milieuvriendelijke papiersoorten gedrukt werk veel mooier vindt. De milieuvriendelijke papiersoorten hebben vaak een mooie structuur en zijn zelden spierwit. Dat maakt ze volgens Mok uitermate geschikt voor boeken. Het leest niet alleen prettiger, maar ziet er ook erg gedistingeerd uit.

Rol van adviseur
Hij zal klanten ook altijd proberen te overtuigen deze papiersoorten te gebruiken, ook al zijn ze vaak een stuk duurder dan de standaard soorten. Papier op basis van algen kost bijvoorbeeld tien gulden per kilo. Mok speelt ook hier nadrukkelijk de rol van adviseur en vindt papierkennis een wezenlijk onderdeel van het vak van drukker. Hij heeft wel het geluk dat de orders meestal niet zo groot zijn en de opdrachtgevers genoegen nemen met kleinere winstmarges. Het gaat meestal om kleine, bijzondere uitgaven van enkele honderden tot een paar duizend exemplaren en dan tikken de extra papierkosten niet zo heel erg door.
Mok is overigens de eerste om toe te geven dat het milieu voor opdrachtgevers een verkoopargument betekent. 'Wij zijn al heel lang met kringlooppapier bezig, maar tegenwoordig is er veel meer keus in milieuvriendelijk papier. Wat dat betreft heeft de markt zich naar ons gekeerd.'
De Appelbloesem Pers geeft daarom elk jaar een kalender uit die gedrukt is op 21 verschillende soorten milieuvriendelijk papier met inkt op plantaardige basis. Algenpapier, maïspapier, papier op basis van lompen en stro-cellulose en niet ontinkt kringlooppapier zijn slechts enkele voorbeelden.
'Deze kalender is niet alleen een mooi visitekaartje van ons, maar ook een voorbeeld voor klanten van de mogelijkheden van milieuvriendelijk papier.'
Minstens zo belangrijk als papier vindt Daan Mok de typografie van drukwerk. Dat begint al bij de keuze van lettertypen die worden gebruikt. Vroeger was de aanschaf van een nieuwe letter een enorme gebeurtenis, al was het maar omdat er bakken met loden letters de drukkerij binnen werden gebracht. Tegenwoordig wordt een lettertype op een floppy aangeleverd. Hij betreurt deze ontwikkeling: 'Drukkers zouden net zo bewust als vroeger hun keuze voor bepaalde lettertypen moeten bepalen.' De Appelbloesem Pers maakt bijvoorbeeld veel gebruik van de Nederlandse letter Trinité. Volgens Daan een prachtig lettertype, in tegenstelling tot andere veelgebruikte gedigitaliseerde lettertypen.
Mok is allround, maar beschouwt de typografie als zijn vak. Hij ziet tegenwoordig veel slordigheden in de typografie van drukwerk en betreurt dit. Een produkt is volgens hem pas echt goed als met alle aspecten van het drukken rekening is gehouden. 'Wij hebben niet alleen liefde voor de verpakking, maar ook voor de inhoud. Wij houden van begin af aan rekening met het maken van een druktechnisch en typografisch optimaal produkt met een beperkt budget. Een drukker moet meer zijn dan drukker alleen.'

16 Graficus 3 - 18 januari 1996

Rotaprint A-4 offset

Multilith-1250 offset

Deze elektronisch aangestuurde *Eskofot reprocamera* was het *Zegel* van de analoge reprografie.

Heidelberg GTO 52

Bourg BST 10 Bin collator/stacker

Foldnak Nagel Bookletmaker + trimmer

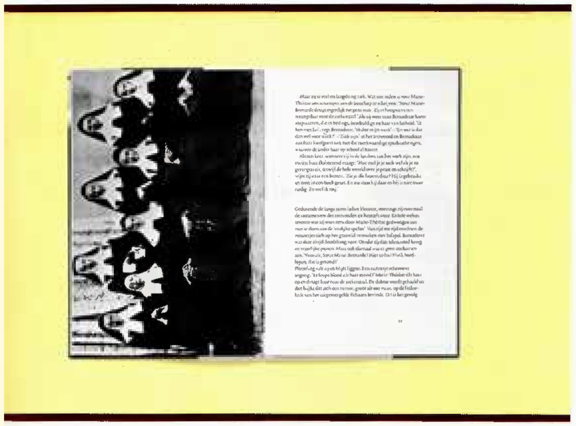
VOLGENS WILLIAM JAMES HEBBEN WE DE VERKEERDE VOLGORDE IN ONS HOOFD BIJ HET OPTREDEN VAN EEN EMOTIE:
Je wordt beledigd je, je wordt boos en gaat huilen, wordt rood of geeft diegene een schop. Ze werkt het niet niet volgens James. Hij draait de volgorde om: eerst is er de lichamelijke reactie daarna volgt pas het besef van emotie. Dus de emotie van boos worden bestaat niet zonder huilen, rood worden of slaan. Als er helemaa geen lichamelijke reactie is, is er dus ook geen emotie, Als we dus de lichamelijke kenmerken weghalen, blijft er niets van de woede over. Dat heeft een voordeel, want als we ons lichaam kunnen controleren, bijvoorbeeld door tot tien te tellen als we de woede voelen opkomen, kunnen we ook de emotie bedwingen. Andersom kan ook: je kan een emotie oproepen door de bijbehorende lichamelijke kenmerken te vertonen. Zo werkt lachtherapie:
als je met een groepje begint met nep-lachen, wordt het vanzelf echt lachen en word je vrolijk. Zo kunnen we onze emoties dus zelf beïnvloeden.
De fenomenologische benadering van Sartre ten slotte, werpt nog weer een andere blik op emoties. Volgens Sartre zijn emoties een manier om de werkelijkheid te ontvluchten, namelijk door de beleving van de werkelijkheid te veranderen. Flauwvallen is hier een voorbeeld van. Als je bijvoorbeeld heel bang bent, kun je zo de werkelijkheid en daarmee datgene waar je bang voor bent, tijdelijk uitschakelen. Maar ook gaan huilen in een situatie waarin je je machteloos voelt, verandert de beleving van de situatie, waardoor je voor jezelf een excuus hebt om niets te hoeven doen. Zelfs emoties zijn bij Sartre dus het gevolg van een keuze. Ook al is deze keuze dan misschien niet helemaal bewust, het is een manipulatie van de werkelijkheid en niet iets wat je overkomt en waarop je helemaal geen invloed hebt.[1]

1 COGITO; *Ik denk,* inleiding in de filosofie voor het onderwijs, 2007, *red.* E.A. Le Coultre.

(VERVOLG VAN BLZ.3)

"Bij het lettergebruik valt voor het tweede achtereenvolgende jaar de opmars van de Joanna op. Toch kon deze letter in de uiteindelijke beoordeling niet zó hoog scoren. Het meest bekroond werd een andere klassieker van Eric Gill, namelijk de Gill Sans, gevolgd door de Garamond, de Baskerville en de Univers."[1]

1 Aldus de jury van de Best Verzorgde Boeken 1990.

Boekformaat / book size 16,3 x 24,1 cm
Lettertype / typeface Trinité
Materiaal band / material binding mat wit natronkraftpapier Matia, 120
Papier binnenwerk / paper interior hv mc Royal extra, 135 g/m²

Voor een leestekst mag die letter toch één punt groter, of vinden ze dat ordinair?...

maar de Baskerville is daar niet stevig genoeg voor, die letter heeft zulke ijle haaltjes dat hij binnen de kortste keren kapot gaat...

bij dit papier moet je een stevigere letter kiezen, de letterkeuze is gewoon niet goed...

Querido van 1915 tot 1990
Een uitgeverij
Auteur / author A.L. Sötemann
Uitgever / publisher Em. Querido's Uitgeverij bv Amsterdam
Oplage / print run

Echt een katholiek boekje, het rijke Roomse leven ...

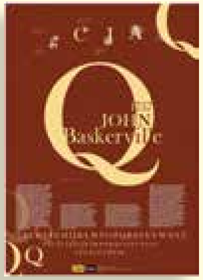
een mooi dun boekje in een kartonnen bandje, het is van een satijnen benauwdheid...

het behoorlijk spannende omslag heeft weinig 'temaken met het binnenwerk, als je het boek openslaat zie je een gewone recht toe recht aan opmaak met als enige bijzonderheid die sterk gekleurde foto's ...

het is inderdaad een mooi omslag, weer met de Joanna ...

de sfeer is heel belangrijk in zo'n boekje en wat dat betreft is het goed gedaan, het heeft een enorme geur van heiligheid...

he! is een goed gebonden, mooi verzorgd boek ...

(VERVOLG VAN BLZ. 3)

Geheim is Geheim Mary Noothoven van Goor[1]
Geheim is Geheim Mary Noothoven van Goor[2]

Geheim is Geheim door Mary Noothoven van Goor
Uitgeverij De Appelbloesem Pers, Amsterdam

There was a child named Bernadette
I heard the story long ago
She saw the Queen of Heaven once
And kept the vision in her soul
No one believed what she had seen
No one believed what she heard
That there were sorrows to be healed
And mercy, mercy in this world

So many hearts I find
Broke like yours and mine
Torn by what we've done and can't undo
I just want to hold you
Won't you let me hold you
Like Bernadette would do

We've been, we fall, we fly
We mostly fall, we mostly run
And every now and then we try
To mend the damage that we've done
Tonight, tonight I cannot rest
I've got this joy inside my breast
To think that I did not forget
That child, that song of Bernadette

Leonard Cohen, 1987

- 1 De Trinité van Bram de Does –
- 2 De Joanna van Ene Gill
- – Niet Verkerend in een roes
- – ziet de Typograaf verschil

***John Baskerville*, 1706 – 1775.**
Printer and creator of a typeface of great distinction whose works are among the finest examples of the art of printing.

BASKERVILLE became a writing master at Birmingham. In 1740 he established a varnishing business, whose profits enabled him to experiment in type-founding. He set up a *printing house* and in 1757 published an edition of *Virgil*, followed in 1758 by an edition of *John Milton*. Appointed printer to the *University of Cambridge*, he undertook an edition of the *Bible* (1763). He published a edition of *Horace* in 1762; the success of a second edition (1770) encouraged him to issue a series of editions of *Latin* authors.

onze huisletters

(*Gill Sans* 18 pt.)

– TRINITÉ – **LEXICON** – DOCUMENTA – **DOCUMENTA** –

– Trinité 2 – Lexicon – Documenta – **Documenta** –

– *Trinité 2* – *Lexicon* – *Documenta* – *Documenta* –

– Trinité 1 – *Trinité 1* – TRINITÉ 1 – *Trinité 4* –

Dit boekje is gezet uit de letter *Trinité Wide 2* door Joh. Enschedé en Zonen, Haarlem, gedrukt door De Appelbloesem Pers, Amsterdam en gebonden door Van Waarden, Amsterdam.
LITHOGRAFIE Nauta & Haagen (*Andreas Strübin*), Amsterdam
BOEKVERZORGING Marianne Elbers, Amsterdam[1]
FOTO'S Spaarnestad Fotoarchief, Haarlem.

CIP-gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag:
Noothoven van Goor, Mary
Geheim is Beheim: Bernadette van Lourdes, heilig tegen wil en dank
Mary Noothoven van Goor.
Amsterdam: *De Appelbloesem Pers.* - Foto's. – (Biografische kleinoden; № 1)
ISBN 90-70459-06-X GEB. SISO 245.5 UDC 235.3 (44) NUGI 631
TREFW.: Soubirous, Bernadette.

In 1988 verscheen bij uitgeverij *Malte* in Amsterdam
De Getekenden van Mary Noothoven van Goor

1 Grafisch ontwerper en uitgever van *Geheim is geheim* zijn bekroond door de Stichting CPNB, 1991; ZIE: blz. 4-9.

Dit boekje is
gezet uit de letter Trinité Wide 2 door
Joh. Enschedé en Zonen, Haarlem,
gedrukt door De Appelbloesem Pers, Amsterdam,
gebonden door Van Waarden, Amsterdam.
Lithografie door Nauta en Haagen, Amsterdam
Boekverzorging door Marianne Elbers, Amsterdam.
Foto's Spaarnestad Fotoarchief, Haarlem.

©1989 Mary Noothoven van Goor, Amsterdam

CIP-gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag:
Noothoven van Goor, Mary
Geheim is geheim: Bernadette van Lourdes, heilig tegen wil en dank/
Mary Noothoven van Goor.
– Amsterdam: De Appelbloesem Pers. – Foto's. –
(Biografische kleinoden; nr. 1)
ISBN 90–70459–06–X geb.
SISO 245.5 UDC 235.3 (44) NUGI 631
Trefw.: Soubirous, Bernadette.

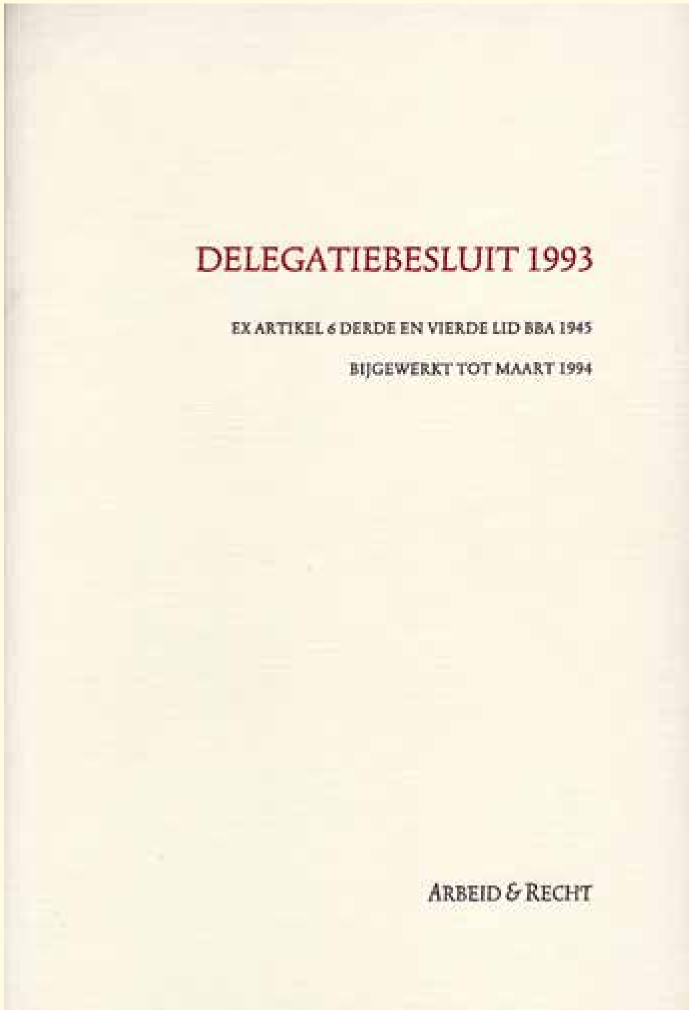
In 1988 verscheen bij
uitgeverij Malte in Amsterdam
'De Getekenden' van
Mary Noothoven van Goor

DELEGATIEBESLUIT 1993

EX ARTIKEL 6 DERDE EN VIERDE LID BBA 1945, BIJGEWERKT TOT MAART 1994; SISO 317, UDC 331

Integarale tekst van het Delegatiebesluit 1993 (Stct 1993, b 11) na de wijziging van het besluit in verband met de inwerkingtreding van de Algemene wet bestuursrecht met van 1 januari 1994 (Stct 1993, b. 241).

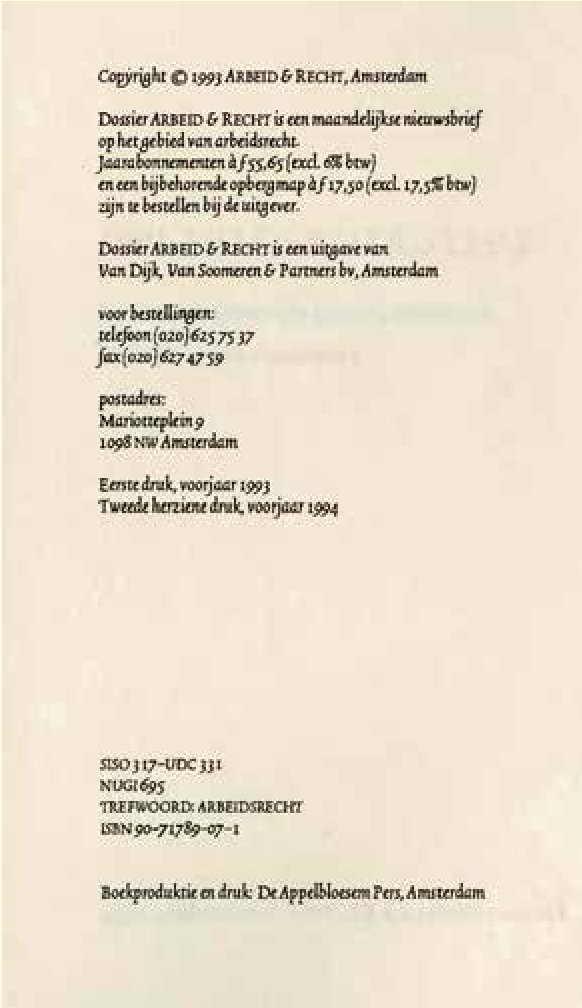
Maandelijkse nieuwsbrief op het gebied van arbeidsrecht.
Jaarabonnementen à *f* 55,65 (excl. 6% BTW) en een bijbehorende opbergmap à *f* 17,50 (17,5% BTW) zijn te bestellen bij de uitgever.
Dossier *Arbeid & Recht* is een uitgave van Van Dijk, Van Soomeren & Partners BV, Amsterdam, BESTELLINGEN: telefoon (020) 625 75 37/fax (020) 627 47 59,
Postadres: Marineplein 9 – 1498 NW Amsterdam
Eerste druk, voorjaar 1993, Tweede herziene druk, voorjaar 1994
NUGI 695, TREFWOORD: *Arbeidsrecht*, ISBN 90-71789-07-1
Boekproduktie en druk: *De Appelbloesem Pers*, Amsterdam

DELEGATIEBESLUIT 1993

EX ARTIKEL 6 DERDE EN VIERDE LID BBA 1945

BIJGEWERKT TOT MAART 1994

ARBEID & RECHT

Copyright © 1993 ARBEID & RECHT, Amsterdam

Dossier ARBEID & RECHT is een maandelijkse nieuwsbrief op het gebied van arbeidsrecht.
Jaarabonnementen à *f* 55,65 (excl. 6% btw)
en een bijbehorende opbergmap à *f* 17,50 (excl. 17,5% btw)
zijn te bestellen bij de uitgever.

Dossier ARBEID & RECHT is een uitgave van
Van Dijk, Van Soomeren & Partners bv, Amsterdam

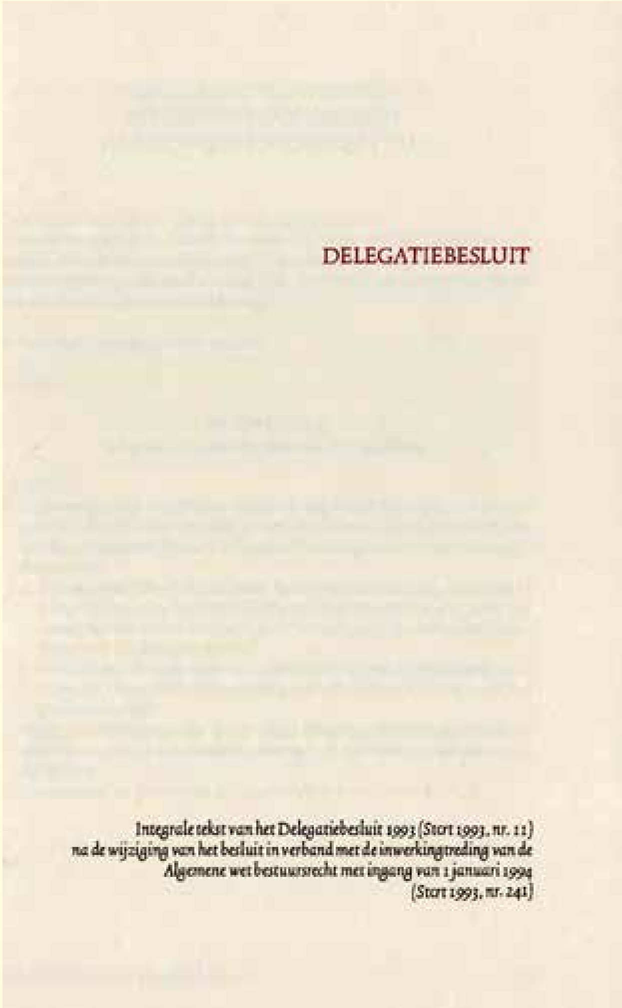
voor bestellingen:
telefoon (020) 625 75 37
fax (020) 627 47 59

postadres:
Mariotteplein 9
1098 NW Amsterdam

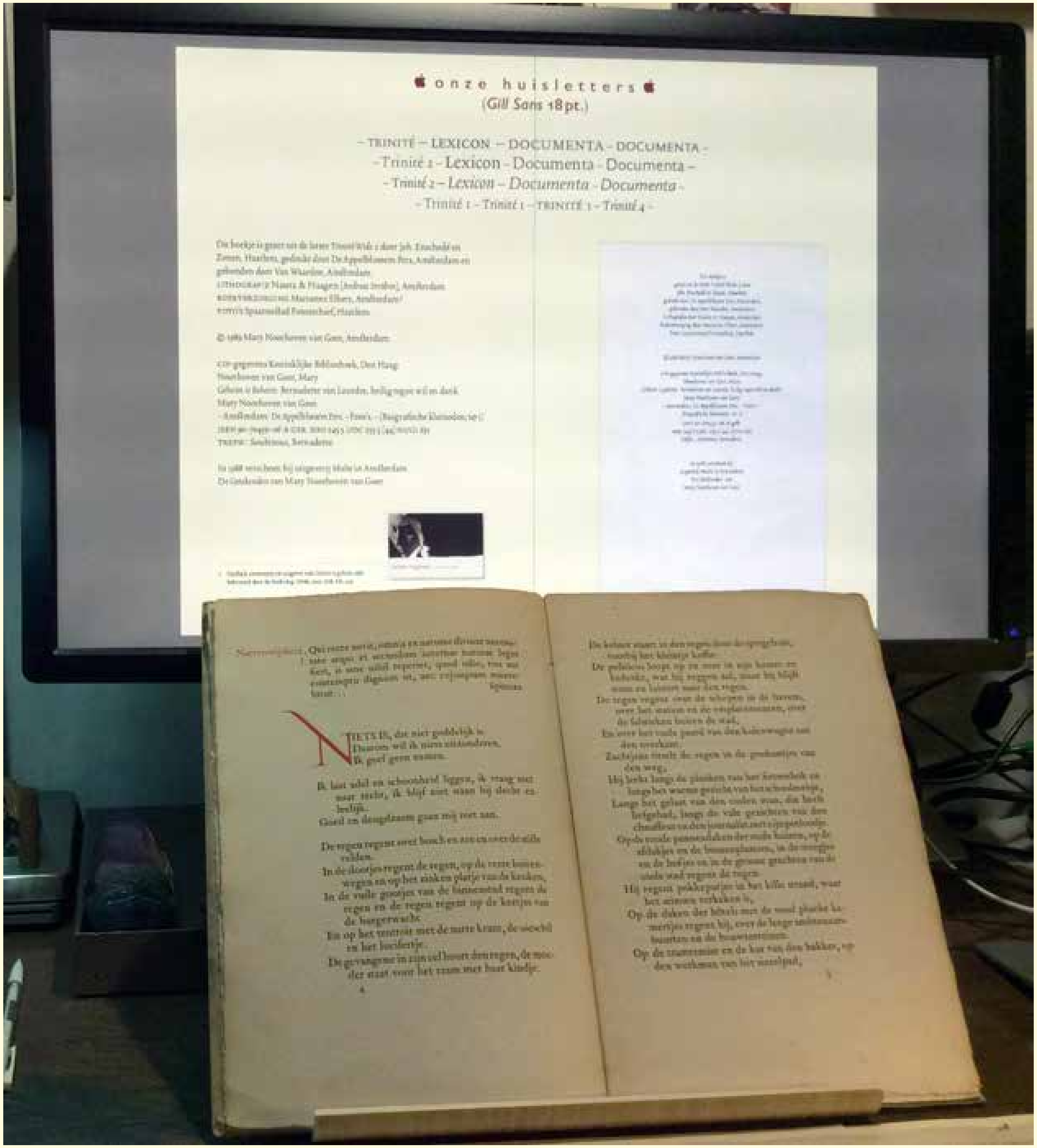
Eerste druk, voorjaar 1993
Tweede herziene druk, voorjaar 1994

SISO 317-UDC 331
NUGI 695
TREFWOORD: ARBEIDSRECHT
ISBN 90-71789-07-1

Boekproduktie en druk: De Appelbloesem Pers, Amsterdam

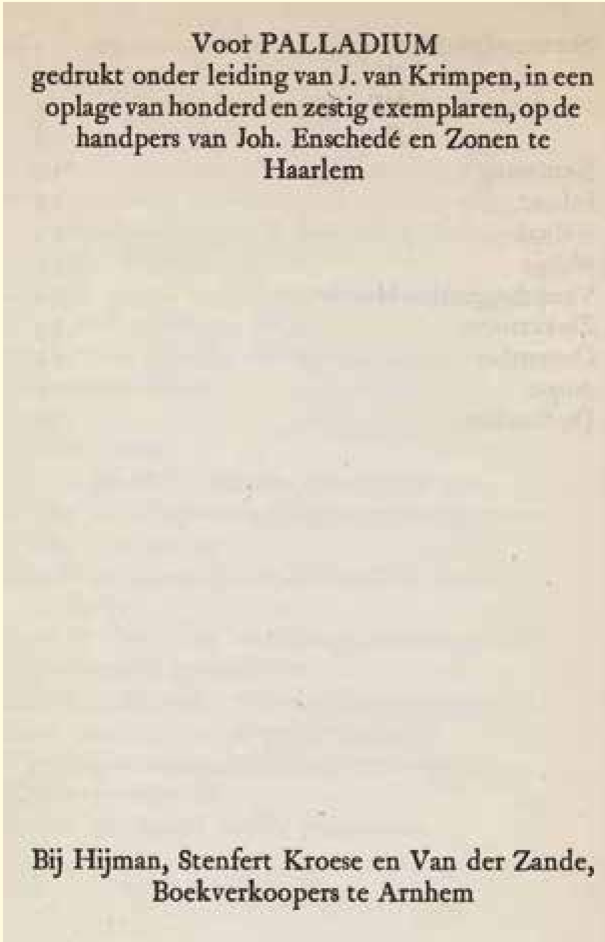

DELEGATIEBESLUIT

Integrale tekst van het Delegatiebesluit 1993 (Stcrt 1993, nr. 11)
na de wijziging van het besluit in verband met de inwerkingtreding van de
Algemene wet bestuursrecht met ingang van 1 januari 1994
(Stcrt 1993, nr. 241)

gedrukt onder leiding van *J. van Krimpen*, in een oplage van honderd en zestig exemplaren, op de handpers van *Joh. Enschedé en Zonen* te Haarlem. Bij *Hijman, Stenfert Kroese en Van der Zande, Boekverkoopers* te Arnhem

Voor PALLADIUM
gedrukt onder leiding van J. van Krimpen, in een oplage van honderd en zestig exemplaren, op de handpers van Joh. Enschedé en Zonen te Haarlem

Bij Hijman, Stenfert Kroese en Van der Zande, Boekverkoopers te Arnhem

NAAMLOOZE VENNOOTSCHAP
HET NEDERLANDSCHE VEEM

HET NEDERLANDSCHE VEEM is heruitgegeven ter gelegenheid van het 20-jarige bestaan van De Appelbloesem Pers (anno 1 november 1971) en aan haar relaties èn aan de leden van de vereniging *Werkgebouw Het Veem* ter gelegenheid van haar 10-jarig bestaan.

CIP-gegevens *Koninklijke Bibliotheek*, Den Haag: Nibbering, Maurits
Het Nederlandsche Veem: etablissement Oranje Nassau aan de Barentszkade te Amsterdam / Maurits Nibbering; Amsterdam: *De Appelbloesem Pers*.
– Foto's – (Architectonische kleinoden; Nº1)
ISBN: 90-70459-08-6; NUGI: 922 ◊ Met dank aan *Proost en Brandt*.

Doch vlakbij zwerft 't exquis gympje van *Joanna* (11 pt)
Doch vlakbij zwerft 't exquis gympje van *Trinité Titling* (13 pt)
Doch vlakbij zwerft 't exquis gympje van *Trinité 1* (13 pt)
Doch vlakbij zwerft 't exquis gympje (11 pt)
Doch vlakbij zwerft 'n exquis gympje (13 pt)

Geheim is geheim Mary Noothoven van Goor[1]
Geheim is geheim Mary Noothoven van Goor[2]

1
2–

HET NEDERLANDSCHE VEEM bestaat vijf-en-twintig jaar. Oogenschijnlijk lijkt dit eene geschiedenis van korten datum. Doch een lange en statige jaar-reeks ligt daar weer achter, en tot in de vorige eeuwen hebben wij feitelijk de bestaansjaren dezer onderneming te tellen. Daarbij komen wij zelfs tot de overtuiging, dat wij dit lichaam tot de aller-oudste hebben te rekenen op dit eigenaardig gebied. Want de meest gezaghebbende geschiedkundige bron voor de historie van ons roemrijk Amsterdam, „De Beschrijvinge van Amsterdam" van de hand van onzen historicus Casparus Commelin, loopende tot den jare 1691, wijdt reeds een afzonderlijk hoofdstuk aan de drie Amsterdamsche Koopmans-Waagen, d'Oude Waag op den Dam, de Anthonis ofte Nieuwe Waag bij de St. Anthonis Poort en de Reguliers Waag bij de gelijknamige poort.

En daar zitten we meteen midden-in het Waag- of Weeg-bedrijf en de oude Amsterdamsche Veemen! Een herinnering aan de drie oude gebouwen laten wij hier achterwege. Het is ons immers te doen om het bedrijf zelf. En dan ervaren we alras, hoe indertijd als een afzonderlijk en formeel stadsrecht gold, om door geboren stadsburgers alle koopmanschappen ter Waag komende „op en af de schalen te werken", welk werk verdeeld werd tusschen de officieele Waagdragers en Vrye Luyden. Waarbij de eersten, al naarmate het model en de kleur hunner hoofddeksels, wederom werden onderscheiden in de volgende vijftien „rotten" of veemen: Bonte-Hoeden, Geel-Hoeden, Graauw-Hoeden, Swart-Hoeden, Root-Hoeden, Stroo-Hoeden, Klap-Mutsen, Engelsche Veem, Leydtsche Veem, Hoorensche Veem, Medemblikker Veem, Schotsche Veem, Amsterdamsche Veem, Tesselsche Veem en Groenrokken Veem, elk hun eigen teeken voerende, meest in den vorm van penningen. En ook hun eigen kooplieden bedienende, wier goederen zij bearbeidden, met uitsluiting van

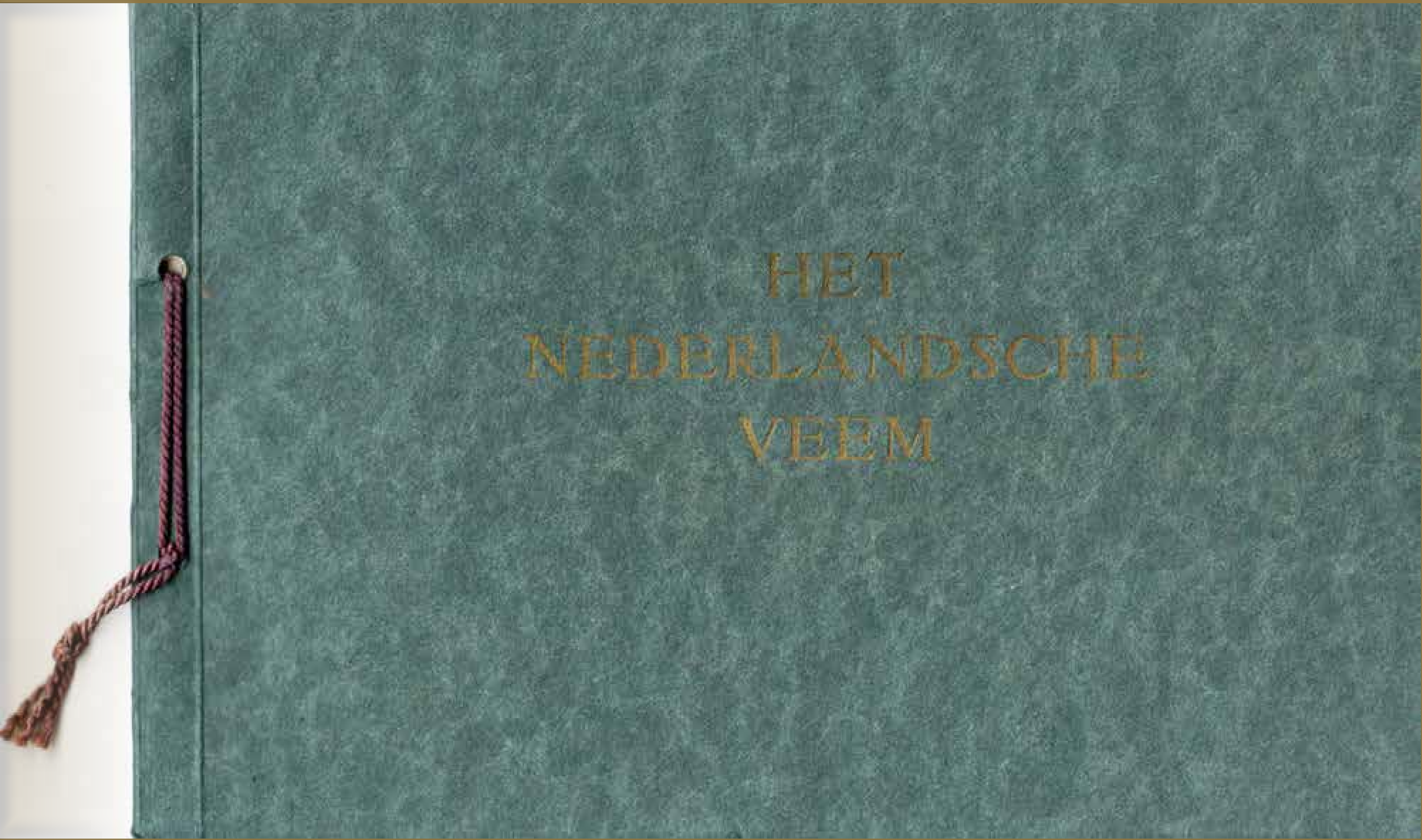
1

HET NEDERLANDSCHE VEEM bestaat 25 jaar. Maar een lange en statige jaar-reeks ligt daar weer achter, en tot in de vorige eeuwen hebben wij feitelijk de bestaansjaren dezer onderneming te tellen. Daarbij komen wij zelfs tot de overtuiging, dat wij dit lichaam tot de alleroudste hebben te rekenen op dit eigenaardig gebied. De gezaghebbende geschiedkundige bron voor de historie van roemrijk Amsterdam, *De Beschrijvinge van Amsterdam* van historicus Casparus Commelin, lopend tot de jaren 1691, wijdt reeds een afzonderlijk hoofdstuk aan de drie Amsterdamse Koopmans-Waagen, *d'Oude Waag* op de Dam, de *Anthonis* ofte *Nieuwe Waag* bij de St. Anthonis Poort en de *Reguliers Waag* bij de gelijknamige poort. ⌂ En daar zitten we meteen in het Waag- of Weegbedrijf en de oude Amsterdamse Vemen‽ Een herinnering aan de oude gebouwen laten wij achterwege. *'Terug naar de dingen zelf.'* En dan ervaren we alras, hoe indertijd als een afzonderlijk en formeel stadsrecht gold, om door geboren stadsburgers alle koopmanschappen ter Waag komende 'op en af de schalen te werken', dat verdeeld werd tussen de officiële *Waagdragers* en *Vrye Luyden*. Deze werden onderscheiden in 15 'rotten' of vemen: *Bonte-Hoeden*, *Geel-Hoeden*, *Grauw-Hoeden*, *Zwart-Hoeden*, *Rood-Hoeden*, *Stro-Hoeden*, *Klap-Mutsen*, *Engelsche Veem*, *Leydtsche Veem*, *Hoorensche Veem*, *Medemblikker Veem*, *Schotsche Veem*, *Amsterdamsche Veem*, *Tesselsche Veem* en *Groenrokken Veem*. Elk had een eigen teken, meest in de vorm van penningen.

"Het Nederlandsche Veem" is heruitgegeven
ter gelegenheid van het 20-jarige bestaan van *De Appelbloesem Pers* (anno 1 november 1971)
en wordt aangeboden aan haar relaties èn aan de leden van de vereniging *Werkgebouw Het Veem*
ter gelegenheid van haar 10-jarig bestaan.

CIP-gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag: Nibbering, Maurits
Het Nederlandsche Veem: etablissement Oranje Nassau
aan de Barentszkade te Amsterdam / Maurits Nibbering.
Amsterdam: De Appelbloesem Pers.
-Foto's-
(Architectonische kleinoden; nr. 1)
ISBN: 90-70459-08-6
NUGI: 922

Met dank aan Proost en Brandt, Diemen

HET
NEDERLANDSCHE
VEEM

HET VEEMBEDRIJF – OUD EN NIEUW

GEVENDE DE GESCHIEDENIS DER
N. V. „HET NEDERLANDSCHE VEEM”

DOOR

JAN FEITH

Noten

1. In mei 1898 zijn de bestuurders van de Naamlooze Vennootschap Het Nederlandsche Veem trots op hun nieuwe gebouw. Ze laten een boekje in oblong-formaat drukken met deels geretoucheerde foto's van het gebouw en de omgeving. Dit boekje is getrouw naar het origineel herdrukt. Op de in de oorspronkelijke uitgave blanco linkerpagina's is dit artikel gedrukt.

2. Een aardige schets van de halve eeuw die Amsterdam de moderne tijd inloodst geeft BRUGMANS, H. in *Geschiedenis van Amsterdam. Opgaand Getij* (deel VI) 1848-1925, (Het Spectrum) Utrecht/Antwerpen 1973 (oorspr. 1933).

3. Zie o.m. BOER, Dr. M.G. de, *Van Waagdragersveem tot modern grootbedrijf*, Amsterdam 1917.

4. In de jaren twintig van deze eeuw lijken Nederlandse bedrijven zich na de schok van de massale slachtingen tijdens de eerste wereldoorlog van enige historiciteit bewust. Er verschijnen veel gedenk- en jubileumboeken, waarin men probeert de draad met de tradities verder te spinnen. In 1921 blijft de NV Het Nederlandsche Veem niet achter; men laat de belangrijke publicist Jan Feith een geschiedenis schrijven: *Het Nederlandsche Veem 25 jaar*, Amsterdam 1921. In onze tijd is althans onder de verladersfirma's dit besef weggeëbd.

5. In de jaren 1870 tot 1900 is er een hausse aan nieuwe opgerichte NV's in Amsterdam en de rest van Nederland. Dit stimuleert het Amsterdamse gemeentebestuur in de jaren 1890 op korte termijn een nieuwe beurs te bouwen. Wethouder Treub, zelf ondernemer, is de gangmaker. Berlage krijgt de opdracht en leidt en passant de Nederlandse architectuur de twintigste eeuw in.

6. Veel gegevens in dit artikel zijn ontleend aan KARSTKAREL, Peter en Rienk TERPSTRA, 'De gebroeders Kuipers, architectuur in een overgangstijd', *Wonen TA-BK* 2/1976, p. 4-15.

Noten

1. In mei 1898 zijn de bestuurders van de *Naamlooze Vennootschap Het Nederlandsche Veem trots* op hun nieuwe gebouw. Ze laten een boekje in oblong-formaat drukken met deels geretoucheerde foto's van het gebouw en de omgeving. Dit boekje is getrouw naar het origineel herdrukt. Op de oorspronkelijke blanco linkerpagina's is dit artikel gedrukt.
2. Een schets van de halve eeuw die Amsterdam de moderne tijd inloodst geeft BRUGMANS, H. in *Geschiedenis van Amsterdam. Opgaand Getij (deel* VI) 1848-1925, Utrecht 1973 (1933).
3. Zie o.m. BOER, Dr. M.G. de, *Van Waagdragersveem tot modern grootbedrijf*, Amsterdam 1917.
4. In de jaren twintig van deze eeuw lijken Nederlandse bedrijven zich na de schok van het bloedbad tijdens W.O. I van enige historiciteit bewust. Er verschijnen veel gedenk- en jubileumboeken, waarin men probeert de draad met de tradities verder te spinnen. In 1921 blijft de NV *Het Nederlandsche Veem* niet achter; men laat de belangrijke publicist Jan Feith een geschiedenis schrijven: *Het Nederlandsche Veem 25 jaar, Amsterdam 1921*. In onze tijd is althans onder de verladersfirma's dit besef weggeëbd.
5. Tussen 1870 en 1900 is er een hausse aan nieuwe opgerichte NV's in Nederland. Dit stimuleert het Amsterdamse gemeentebestuur in de jaren 1890 op korte termijn een nieuwe beurs te bouwen. Wethouder Treub, zelf ondernemer, is de gangmaker. Berlage krijgt de opdracht en leidt en passant de Nederlandse architectuur de 20e eeuw in.
6. Veel gegevens zijn ontleend aan KARSTKAREL, Peter en Rienk TERPSTRA, 'De gebroeders Kuipers, architectuur in een overgangstijd', *Wonen* TA-BK 211976, p. 4-15.
7. In 1898 bestaan in Nederland geen voorschriften voor de omgang met het nieuwerwetse elektriciteit. In het *Oranje Nassau Veem* ziet de *Phoenix Fire Office Insurance Company* toe op een goede installatie van de elektrisch aangedreven liften. De sporen van deze liften en het imposante stoomaggregaat, dat de toevoer van elektriciteit moest garanderen zijn hier en daar nog aanwezig in het Veem.
8. Niet alleen aan de architectuur is de aard van de producten af te lezen. Ondanks de steenachtige laag anhydriet, die in de zomer van 1990 op de .vloeren is aangebracht, wordt nog wel eens een verdwaalde koffieboon of verdroogd tabaksblad tussen de kieren gevonden.
9. Van 1962 tot 1990 iri gebruik als *Kunsthistorisch Instituut der Universiteit van Amsterdam*. Na een ingrijpende, het eigen karakter getrouwe, restauratie biedt de stadsvilla vanaf 1991 plaats aan de redactie van *Tijdschrift voor Geneeskunde*. / 10. Zie: OVERMAN, Luc (e.a.) *Werkgebouw Het Veem. Ruimte voor werk*, Amsterdam 1986, p. 3.
11. Zie voor voorbeelden van werk van de gebroeders Kuipers in Amsterdam: HAAGSMA, Ids en Hilde DE HAAN, *Amsterdamse gebouwen* 1880-1980, Utrecht 1981.
12. Voordat de pakhuizen er staan is de locatie een geliefd onderwerp voor stadschroniqueurs en kunstenaars. Fotograaf Jacob Olie en schilder George Breitner gebruiken het dichte woud van in de slappe grond gedreven heipalen als onderwerp. De eerste Veemarbeiders, de bouwers van de pakhuizen, vereeuwigen ze ook.[1]

1 LETTER: JOANNA NOVA | MONOTYPE 2015

van diemenstraat № 12 n.v. v/h meijer & couvée cartonnage
van diemenstraat № 10 oranje nassau veem v/h klapmutsenveem

SOUSTERRAIN

020 *Bewth* - opslagruimte toneel/decor - H. Bleeker	№ 10
019 *De Appelbloesem Pers* - drukkerij - Daan Mok - 258859	№ 10
018 *Werkplaats modelbouw/special effects* - Gijs Horstink - 231957	№ 10
017 *Victron Marine* - groothandel	№ 10
016 *Victron Marine* groothandel, werkplaats electro-techniek	№ 10
015 *ABM-aannemerij* - Beer Meyer - 232633	№ 12
014 *Werkplaats Keramiek* - Ella Ursem	№ 12

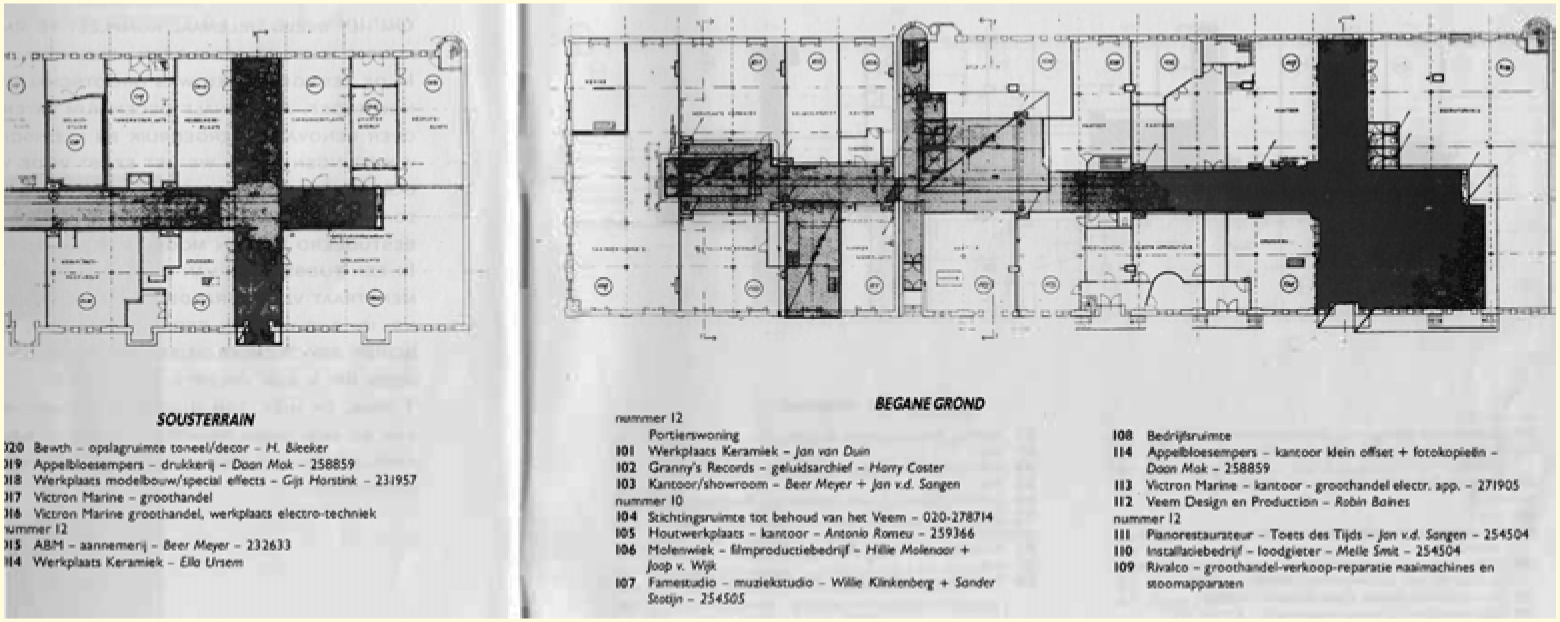
BEGANE GROND

Portierswoning	№ 12
101 *Werkplaats Keramiek* - Jan van Duin	№ 12
102 *Granny's Records* - geluidsarchief - Harry Coster	№ 12
103 *Kantoor/showroom* - Beer Meyer + Jan v.d. Sangen	№ 12
104 *Stichting tot behoud van het Veem* - 020-278714	№ 10
105 *Houtwerkplaats* - kantoor - Antonio Romeu - 259366	№ 10
106 *Molenwiek* - filmproductiebedrijf - Hillie Molenaar + Joop v. Wijk	
107 *Famestudio* - Willie Klinkenberg + Sander Stotijn - 254505	
108 Bedrijfsruimte	
114 *Grafisch Facilitair Bedrijf* - Daan Mok -	№ 10
114 *Uitgeverij De Appelbloesem Pers - DTP studio* 258859	№ 10
113 *Victron Marine* - kantoor - groothandel elektronica - 271905	№ 10
112 *Veem Design en Production* - Robin Baines	№ 10
111 *Toets des Tijds* - Jan v.d. Sangen, pianorestaurateur - 254504	№ 12
110 *Installatiebedrijf Melle Smit*, loodgieter - 254504	№ 12
109 *Rivalco* - groothandel, reparatie naai- en stoommachines	№ 12

Werkgebouw Het Veem (muziek, theater, kunst, ambachten en andere bedrijvigheid) houdt op 14 juni Open Huis en laat zien waar al vijf jaar aan gewerkt wordt.
Van zonsopgang tot zonsopgang feest in van Diemenstraat 10-12. Welkom!
Er zullen doorlopend films zijn van Molenwiek en Frank Diamand.
Om 15.30 uur draait 'De Tijd' van Johan vd Keuken. Doorlopend ook voorstellingen in het Veemtheater waaronder 'Terras'.
Video-installatie 'La Porta Perduta'.
Vanaf 21.00 uur is er feest met onder meer Vame All Stars, Piu Piu en Kumbi Saleh.

AUTEURS *Peti Buchel en Bert Hogervorst*
FOTOGRAFIE *Willem Vermaase, tenzij anders verm.eld.*
EINDREDACTIE *Van Ooijen, R&C*
VERTALING *Annie Wright*

LAY OUT *Esther Mosselman*
FOTO VOORKANT *Willem Vermaase*
ILLUSTRATIE ACHTERKANT *Carolien Feldbrugge*
ONTWERP OMSLAG *Esther Mosselman*

DRUK EN DISTRIBUTIE *De Appelbloesem Pers, Van Diemenstraat 410*
1013 CR Amsterdam - tel. 020 - 6258859 e-mail: mail@dap.nl
www.dap.nl
LETTERTYPE *Lexicon*

UITGAVE *Het Gilde van Werkgebouwen aan het IJ, in samenwerking met De Appelbloesem Pers Amsterdam, 1997*
ISBN *90-70459-15-9*[1]

SUBSIDIËNTEN
Stimuleringsfonds voor Architectuur;
Woningbouwcorporatie Het Oosten;
Woningbedrijf Amsterdam;
Projectmanagementbureau IJ-oevers;
Stedelijke Woningdienst Amsterdam;
Dienst Ruimtelijke Ordening Amsterdam.

1 EAN 9789070459154 ISBN 978-90-70459-15-4

Colophon

Authors
Peti Buchel and Bert Hogervorst

Photography
Willem Vermaase, unless otherwise stated

Editing
Van Ooijen, R&C

Translation
Annie Wright

Lay-out
Esther Mosselman

Front cover photograph
Willem Vermaase

Back cover illustration
Carolien Feldbrugge

Cover design
Esther Mosselman

Printed and distibuted by
De Appelbloesempers
Van Diemenstraat 410 1013 CR Amsterdam
tel. (0)20 - 6258859 e-mail: mail@dap.nl
www.dap.nl

Lettertype
Lexicon

Published by
The IJ Industrial Buildings Guild
in co-operation with De Appelbloesempers, Amsterdam, 1997

ISBN number
90 - 70459 - 15 - 9

This publication has been made possible through
the financial contributions of
'het Stimuleringsfonds voor Architectuur';
'Het Oosten' housing association;
'het Woningbedrijf Amsterdam' housing association;
the'IJ-oevers' Project Management Office;
the Municipal Housing Department, Amsterdam;
and the Planning Department, Amsterdam.

214

IN HET VEEM WORDT EEN SYSTEEM VAN ZELFWERKZAAMHEID TOEGEPAST. Dit houdt aanvankelijk in dat men vrijwillig en spontaan tijd en energie investeert in de verbetering van het gebouw. In het prille begin noemt men deze investering nog *televisie-uren*. Naarmate het aantal gebruikers groeit, wordt zelfwerkzaamheid verplicht en gereguleerd door een ***zelfwerkzaamheidscoördinator***. Het aantal geïnvesteerde uren in de bouw of bestuurlijke functies wordt bijgehouden in een *urenbank*. Het werk wordt uitbetaald door de huurkorting van vijftien gulden per uur. Hiermee wordt in de eerste vijf jaar een half miljoen gulden aan de bouwkosten gefinancierd. Maar er is veel méér geld voor nodig.

WERELDEN VAN VERSCHIL

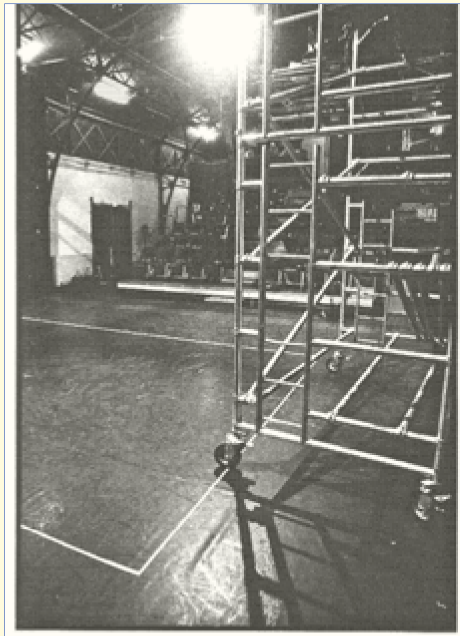
In 1983 wordt de Gemeente eigenaar van de pakhuizen.[1] Een jaar later. gaan de slooppIannen definitief van tafel. Vanaf dat moment breekt voor *Het Veem* een periode aan van onderhandelingen met gemeente en banken. Inzet is de aankoop van het gebouw en de financiering van de verbouwing. Het wordt een slepende geschiedenis waarin de onervarenheid van de gebruikers met het proces duidelijk wordt. Omgekeerd zijn vooral de banken niet gewend met dit bijltje te hakken. De manier waarop Vemers het gebouw wensen te financieren en beheren, schiet veel financiers in het verkeerde keelgat. Tevergeefs kloppen de gebruikers bij zes banken aan. Men heeft geen fiducie in het zelfbeheer van brutale krakers die zonder onderpand om geld vragen. Bovendien is zelfwerkzaamheid niet bepaald een eenheid waarmee in de financiële wereld gerekend wordt. Op aanraden van de gemeente wendt men zich tot de *Rabobank*. Deze heeft wel oren naar bedrijfsverzamelgebouwen, waarvan ze er juist een op poten heeft gezet in Amsterdam Zuid-Oost. Maar Het Veem is door zijn zelfbeheer in deze categorie een buitenbeentje. Opnieuw blijkt de wereld van verschil onoverbrugbaar. De bank twijfelt aan de solvabiliteit en trekt zich terug. Er is een bank die een ander financieringscriterium hanteert. De *Triodosbank* is bereid tot een lening op grond van de maatschappelijke meerwaarde van het project. Ook de gemeente zegt, binnen het kader van de stadsvernieuwing, een bedrag aan subsidie toe. Maar daar zijn voorwaarden aan verbonden. Behalve een snelle en een kwalitatief goede verbouwing binnen drie jaar, eist de gemeente invloed op het toelatingsbeleid. Allereerst wordt in het subsidiecontract voor kunstenaars een toelatingspercentage van maximaal 20% bedongen. Men beschouwt deze beroepsgroep als een wankele economische factor die eigenlijk niet thuishoort in een bedrijfsverzamelgebouw. De andere subidiegevers nemen deze 20% clausule over. Ook wil de overheid dat, na de voltooiing van de verbouwing, bedrijven uit de stadsvernieuwingsgebieden als eerste in aanmerking komen voor het huren van een ruimte. De beslissingsbevoegdheid over het toelatingsbeleid moet rijmen met de filosofie van de gebruikers die niet elk willekeurig bedrijf willen opnemen.[2]

---

1 ENNEÜS HEERMA *Wethouder Economische zaken*, haven, openbare werken en locoburgemeester tot 1986.

2 De filosofie gaat uit van de nuttigheid van de gebruikers. Dat heeft geleid tot tal van kruisbestuivingen en financiële- en culturele waarden gaan gelijk op. Arjo Klamer (*The Value of Culture, 1996*) was een 'adviseur op afstand' die de *Vemers* ook in eigen huis hebben mogen ontvangen.

HET VEEMTHEATER OP DE ZOLDERETAGE. *De voormalige grote monsterzaal met zijn spantconstructie in een walsprofielen vakwerk overspant een brede, hoge zaal. Het aangrenzende café-restaurant op de noordzijde ziet uit over de Oude Houthaven en het Noordzeekanaal.*

Het Veem Theatre on the attic floor which used to be a samples hall. Its beams form a part of a cylindrical framework that spans this broad and high-ceilinged space. The adjacent café-restaurant on the north side looks out over the Oude Houthaven and the North Sea Canal.

Het Veemtheater op de zolderetage. De voormalige grote monsterzaal met zijn spantconstructie in een walsprofielen vakwerk overspant een brede, hoge zaal. Het aangrenzende café-restaurant op de noordzijde ziet uit over de Oude Houthaven en het Noordzeekanaal.

Er wordt een systeem van zelfwerkzaamheid toegepast. Dit houdt aanvankelijk in dat men vrijwillig en spontaan tijd en energie investeert in de verbetering van het gebouw. In het prille begin noemt men deze investering nog 'televisie-uren', omdat het om tijd gaat die anders verlummeld wordt voor de buis. Naarmate het aantal gebruikers groeit, wordt zelfwerkzaamheid verplicht en gereguleerd door een zelfwerkzaamheidscoördinator. Het aantal geïnvesteerde uren, hetzij in de bouw of in bestuurlijke functies, wordt in een urenbank bijgehouden. De beloning is een maande-

deze manier gedurende de eerste vijf jaar een half miljoen gulden van de bouwkosten uit eigen zak betaald. Maar er is veel méér geld voor nodig.

Werelden van verschil

In 1983 wordt de gemeente eigenaar van de pakhuizen. Een jaar later gaan de slooppIannen definitief van tafel. Vanaf dat moment breekt voor Het Veem een lange periode aan van onderhandelingen met gemeente en banken. Inzet is de aankoop van het gebouw en de financiering van de verbouwing. Het wordt een slepende geschiedenis waarin de onervarenheid van de gebruikers met het proces duidelijk wordt. Omgekeerd zijn vooral de banken niet gewend om met dit bijltje te hakken. De manier waarop Vemers het gebouw wensen te financieren en beheren, schiet veel financiers in het verkeerde keelgat. Tevergeefs kloppen de gebruikers bij zes banken aan. Men heeft geen fiducie in het zelfbeheer van brutale krakers die zonder onderpand om geld vragen. Bovendien is zelfwerkzaamheid niet bepaald een eenheid waarmee in de financiële wereld gerekend wordt.
Op aanraden van de gemeente wendt men zich tot de Rabobank. Deze heeft wel oren naar bedrijfsverzamelgebouwen, waarvan ze er juist één op poten heeft gezet in Amsterdam Zuid-Oost. Maar Het Veem is door zijn zelfbeheer in deze categorie een buitenbeentje. Opnieuw blijkt de wereld van verschil onoverbrugbaar. De bank twijfelt aan de solvabiliteit en trekt zich terug.

Er is echter één bank die een ander financieringscriterium hanteert. De Triodosbank is bereid tot een lening op grond van de maatschappelijke meerwaarde van het project. Ook de gemeente zegt, binnen het kader van de stadsvernieuwing, een flink bedrag aan subsidie toe. Maar daar zijn voorwaarden aan verbonden. Behalve een snelle en een kwalitatief goede verbouwing binnen drie jaar, eist de gemeente invloed op het toelatingsbeleid. Allereerst wordt in het subsidiecontract voor kunstenaars een toelatingspercentage van maximaal 20% bedongen. Men beschouwt deze beroepsgroep als een wankele economische factor die eigenlijk niet thuishoort in een bedrijfsverzamelgebouw. De andere subidiegevers nemen deze 20% clausule over.
Ook wil men dat, na de voltooiing van de verbouwing, bedrijven uit de stadsvernieuwingsgebieden als eerste in aanmerking komen voor het huren van een ruimte. Een gezamenlijke beslissingsbevoegdheid over het toelatingsbeleid valt echter moeilijk te rijmen met de filosofie van de gebruikers, die niet ieder willekeurig bedrijf willen opnemen.

Zakelijkheid versus idealisme

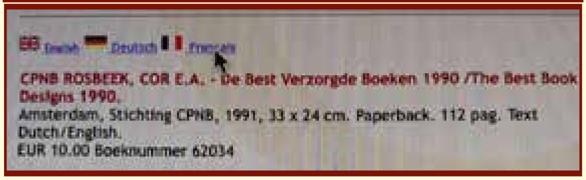
Dergelijke onderhandelingen gaan Het Veem niet in de koude kleren zitten. Het contact met de buitenwereld die zulke andere normen hanteert, brengt intern een spanningsveld aan het licht. Er

Op de trap van het *Stedelijk Museum*, met Cor Rosbeek tweede van links.

(BRON *Dutch Graphic Roots 1990*)

CPNB ROSBEEK, COR E.A. – *De Best Verzorgde Boeken 1990 / The Best Book Designs 1990.* / Amsterdam, Stichting CPNB, 1991 33x24 cm/Paperback/112 pag./Text Dutch/English. Typography/Typografie/ Books on Books/Boekdrukkunst

English Deutsch Français

CPNB ROSBEEK, COR E.A. - De Best Verzorgde Boeken 1990 /The Best Book Designs 1990.
Amsterdam, Stichting CPNB, 1991, 33 x 24 cm. Paperback. 112 pag. Text Dutch/English.
EUR 10.00 Boeknummer 62034

BEELDENDE KUNST

ONTWERPER MARCEL HERMANS EN DE BEST VERZORGDE BOEKEN 1990; Appels door de cirkelmal

TENTOONSTELLINGEN/TYPOGRAFIE/VORMGEVING

Vanmiddag werd in Amsterdam de jaarlijkse tentoonstelling van *De best verzorgde boeken* geopend. De catalogus met de veertig winnende ontwerpen van 1990 is van de hand van Marcel Hermans, die er een kleurrijk glossy tijdschrift van maakte – 'om het tijdelijke van zo'n jurybeoordeling aan te tonen'.
DE BEST VERZORGDE BOEKEN 1990 in het *Stedelijk Museum Amsterdam*.
DE VERLOREN JAREN – *Persoonlijke visies op De Best Verzorgde Boeken 1971* in *Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum*, Den Haag.

AVONDOPLEIDING

MARCEL HERMANS is een jaar geleden afgestudeerd aan de avondopleiding *Grafisch Vormgeven* van de *Gerrit Rietveld*. Daarvoor heeft hij twee grafische opleidingen voltooid en was hij drie jaar assistent van Anthon Beeke. Als je ergens gepokt en gemazeld kunt worden is het bij *Studio Anthon Beeke*. Met Beeke heeft hij aan periodieken gewerkt en bijgedragen aan catalogi van het *Stedelijk*. Tijdens de presentatie van zijn eindexamenwerk werd hij benaderd door *Museum Fodor* met het verzoek om een catalogus te maken. Met zo'n achtergrond valt er van Marcel Hermans wel een visie op *De Best Verzorgde Boeken* te verwachten.
'Zo'n prijsuitreiking en tentoonstelling hoeft niet elk jaar. Als je de vier vorige catalogi doorbladert zie je te weinig onderlinge verschillen. Binnen het vak grafisch ontwerpen is wordt bij boekverzorging bevestigend gewerkt. Men blijft binnen keurige marges. Een aantal boeken is prachtig, daar niet van, maar het levert geen bijdrage aan de discussie in het vak om een nieuw deel in een serie fotoboeken te bekronen terwijl er niets aan de lay-out en de typografie is veranderd. Pas als je één keer in de drie of vijf jaar zo'n tentoonstelling maakt zie je of er werkelijk van een ontwikkeling sprake is. Dan kan ook gewoon zo'n hele serie bekroond worden.'

CONVENTIES

Boekverzorging is inderdaad een vak dat stijf staat van conventies. Het lezen van boeken is zo'n ingesleten bezigheid dat de tolerantie om de marges van leesgewoonten te verleggen minimaal is. De kans om te zien of er over een lange periode wel wat gebeurt, wordt geboden. Op vrijdag 20 september gaat in het *Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum* of het *Museum van het Boek* de tentoonstelling *De Verloren Jaren – Persoonlijke visies op De Best Verzorgde Boeken 1971 tot en met 1985* van start. Hiermee wordt het gat in de traditie van de bekroningen gedicht. Ter opening is er een openbaar debat georganiseerd onder leiding van professor Wim Crouwel. In het forum zitten Anthon Beeke, Dick Dooijes, Hub Hubben en Gerard Unger die ieder op persoonlijke gronden de selectie voor deze tentoonstelling hebben gemaakt.

MARCEL HERMANS: 'Daar ben ik wel nieuwsgierig naar. Anthon Beeke heeft de telefoonboeken van *Bureau Total Design* ingezonden. Die hadden de telefoonnummers voor de namen, terwijl ze er achter stonden en er nu weer achter staan. Daar was toen echt wat mee gebeurd.'
Nu heeft hij de kans gegrepen om zijn visie op het fenomeen *Best Verzorgde Boek* vorm te geven:
'Eigenlijk wil ik niet dat mijn catalogus volgend jaar bij de bestverzorgde boeken komt. De catalogi van de drie voorgaande jaren zijn mooie boekjes die zo bekroond kunnen worden. Het is toch opzitten en pootjes geven. Alleen die van Melle Hammer springt er uit. Dat is een wild boek waar de meningen nog steeds over verdeeld zijn. In mijn ogen is dat een pluspunt. Ons vak wordt ook beheerst door smaak, net als de mode. Om het tijdelijke van zo'n jurybeoordeling aan te tonen heb ik er geen boek maar een tijdschrift van gemaakt. Glossy, met veel kleur en een opmaak om snel doorheen te bladeren.'
De basis van zo'n complex ontwerp is de organisatie. Er moet rekening gehouden worden met een voorwoord en een inleiding, er zijn zeven categorieën boeken, zoals bijvoorbeeld literatuur, fotoboeken en educatieve uitgaven, er is een Nederlandse tekst met een Engelse vertaling, technische informatie bij elke bekroning, boekillustratie voor de omslagen en zwart-wit voor welgekozen dubbele pagina's. Dankzij zijn ervaring met tijdschriften en catalogi is Hermans zo'n organisatie meester. Zijn basislay-out is goed, zijn typografie is genuanceerd met een ongebruikelijke letterkeuze, zoals de *Eurostyle* en de *Clearface* toegepast voor de Nederlandse tekst. *Janssen Print* in Nijmegen, de drukker van de catalogus, heeft een hele klus gehad aan zijn zetinstructies en montage.[1]
De essayistische teksten van Hughes Boekraad maakten de eerste twee catalogi sinds 1986 interessant. Hij voegde diepgang aan de beoordeling toe. Nu zijn de teksten soberder, technischer, en komt het commentaar van Marcel Hermans. Op de *Rietveld Academie* heeft hij zich ontwikkeld tot een ontwerper die zelf beelden genereert.

UITSPRAKEN

'De slagroom zit in de zeven spreads, de dubbele pagina's ter introductie van de verschillende categorieën. Omdat het karakter van een tijdschrift vooral bepaald wordt door het beeld van de advertentiepagina's, heb ik me op deze spreads uitgeleefd. Daarin doe ik uitspraken. De basis is een foto, met toevoegde elementen. Vooral huishoudelijke artikelen; een trechter als visueel commentaar over een foto van stuw- en sluiscomplex bij Hagestein voor de categorie *Wetenschappelijke Uitgaven* en voor *Non-Fiction* een serie kilogewichten over stapels oude boeken. Een impuls was voor mij de manier waarop allerlei gebruiksvoorwerpen gefotografeerd zijn in een boek *Oostduits Design*, wat geen design is. Kale fotografie met merkwaardige kleuren. De spread voor de categorie *Hors Concours* vind ik wel het mooiste. Ik heb een affiche van allerlei appelfamilies – oude en nieuw gekweekte families – gecombineerd met zo'n cirkelmal om de appels op grootte te sorteren. Dat classificeren is precies wat er met de ingezonden boeken gebeurt.'

1 De hoofdpijn bij binder zat vooral in de korte productietijd, het boek is garenloos gebrocheerd en de lijm tussen het zware machinecoated binnenwerk en omslag heeft een duur voor uitharding. De nachtmerrie kwam niet uit, de boeken vielen niet uit elkaar tijdens de presentatie. Na uitharding zijn bij zo'n formaat 2 stoeptegels nodig om het boek open te kunnen laten liggen. Een euvel dat bij POD-produkties op ongestreken papier kan worden opgelost door het rugwit te verbreden.

Het beeld van de hand waar iets mee aan de hand is, is slechts een begin, zoals het voor een omslag betaamd. Het beeld van de 'advertenties' is complexer. Of de betekenissen van de beelden en vooral van de beeldrijm goed gelezen zullen worden is de vraag.
De catalogus van de *Best Verzorgde Boeken* is een incestueus produkt van een incestueuze bezigheid. In de jury hebben *grafisch vormgevers, drukkers, uitgevers* en *boekverkopers* zitting die hun collega's en zichzelf bekronen. Dit jaar waren dat Peter van Lindonk, Cor Rosbeek, Gerard van der Maar, Gerard Hadders en Kees Nieuwenhuijzen.[1] De vormgeving is puur voer voor vakgenoten. Een veelbelovend talent gaat aan de slag met het werk van zijn gerenommeerde collega's. Die collega's zijn de eerste ontvangers van de catalogus en natuurlijk de eerste critici. Behoudendheid in het vak gaat echter zelden gepaard aan openstellen voor commentaar op het vak. De slagroom van Marcel Hermans zal traditionele boekliefhebbers niet zoet smaken.

DE BOEKENBARON: *Gerard van der Maar*
Redacteur / Bezorger / Tekstuitgever:
Enno de Witt (1960-) [2018]
B for Books B.V. Maartensdijk
63 pagina's / 16 cm
ISBN: 978-90-8516-521-7 (gebonden)
Levensbeschrijvingen, Gerard van der Maar (1942-2007)
Uitleenindicatie: alleen ter inzage in de KB

1 PETER VAN LINDONK † 2013 – *Lindonk Special Projects* (VLSP).
COR ROSBEEK † 2019 (*Grafische Cultuurprijs 1998*) — ‹*Het oog van de meester waakt niet meer*› 'Eind 2008 ging *Drukkerij Rosbeek* BV, synoniem van grafische topkwaliteit, ten onder. *Cyrille Offermans* beschrijft hoe het bedrijf uitgroeide tot een centrum van modernistische drukkerskunst. Tot een tijdperk kwam met zijn aan minachting grenzende onverschilligheid voor de specialist.' (*Zout Magazine*, 2 februari 2009)
GERARD VAN DER MAAR – van 1975 tot 2002 directeur-eigenaar van de *fa. Boekhandel Broekhuis*.
GERARD HADDERS – Ontwerpbureau *Hard Werken* werkte voor *uitgeverij Bert Bakker* en *Rotterdams Filmfestival*. De Hard-Werkenstijl vormde een breuk met dominante bureaus als *Total Design*. Hun werk werd geprezen én gelezen als onleesbaar en visueel luidruchtig. In 1986 werd de koers verlegd naar commercieel werk. In de jaren negentig fuseerde H.W. met *Bureau voor verpakkingsontwerp Ten Cate Bergmans* tot *Inizio* – van *initia* VGL. initiaal –. (Frederike Huygen in *Design History* NL *2019*)
KEES NIEUWENHUIJZEN † 2017 Poster for Letterkundig Museum, The Hague, *Harry Mulisch exhibition*, 1992.

ZIE OOK BLADZIJDE 4 TM 8

DE GECOIFFEERDE BOEKENKAST

Fenotypografischrift

Een grote verscheidenheid aan denkbeelden

INDD.ADOBE.COM/VIEW/D26ED613-4878-45E7-97C0-A5BD07052276

NAAR HET ARCHIEF

Abraxas|Zuider-Æmstel

FENOMENAAL ARCHIEF

Abraxas|Zuider-Amstelboekenkast

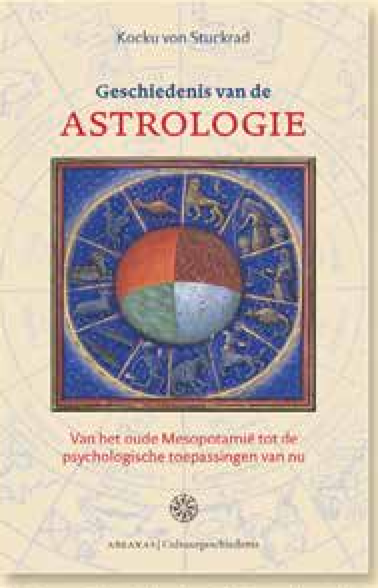
DE FENOMENOLOGIE, DE LEER DER VERSCHIJNSELEN, *staat tussen de vermelding van een chaotisch aantal feiten en de doorgevoerde abstractie van een alomvattend waardeoordeel in. Zij probeert structuren te zien in de verwarrende berichtenstroom, maar stelt het oordeel nog even uit. Er moet ruimte komen voordat de beslissingen vallen.*

Fenomenologie kan de wetenschap van het tussenrijk genoemd worden want zij voert een rechtmatig interregnum. Nadat de gegevens zijn samengebracht en voordat de systematische ordening en definitieve beslissingen kunnen inzetten, komt haar de leiding toe in de geestelijke bezinning. Zij leeft tussen de empirische werkelijkheid en de waarheidsvraag.

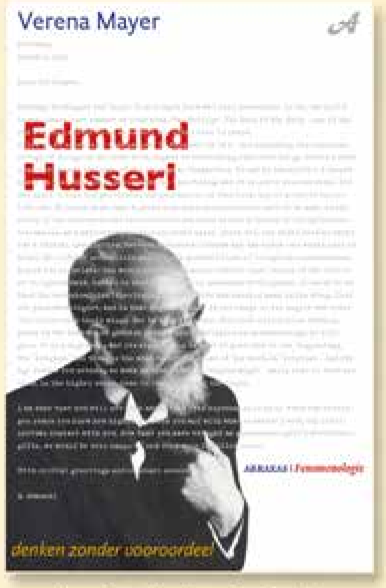
Fenomenologie wil niet oordelen, interpreteren of vertalen, maar begrijpen.

Fenomenologie is de wetenschap van het zuivere bewustzijn. Het is een denken zonder vooroordelen dat verschijnselen en mensen in hun eigenwaarde tot hun recht wil laten komen.

Het is een zuivere benadering, van mens tot mens, van geest tot geest.

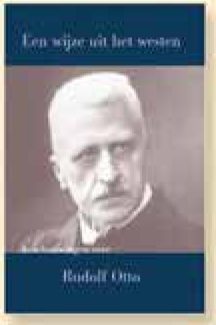
Kocku von Stuckrad is hoogleraar Religiewetenschap aan de RU Groningen.

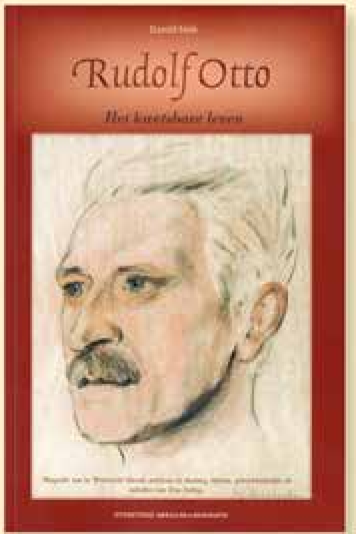

Verena Mayer is hoogleraar Filosofie aan de LMU München.

Frederik van Eeden, *De kleine Johannes* — *Populaire Klassieken 1*
Mircea Eliade, *Het heilige en het profane* — *Fenomenologische Klassieken 6*
Abraham Joshua Heschel, *De sabbat* — *Fenomenologische Klassieken 7*
Abraham Joshua Heschel, *God zoekt de mens; een filosofie van het jodendom* — *Judaica FK 4*
William James, *Vormen van religieuze ervaring* — *Fenomenologische Klassieken 2*
William James, *De wil om te geloven en andere essays* — *Filosofie FK 8*
William James, *De onsterfelijkheid van de mens* — *Fenomenologische Bibliotheek*
Rufus Jones & D. Mok, *Quakers, triomf en tragiek van het geweten* — *Fenomenologische Klassieken 8*
Eva Kessler & Daniël Mok, *Liefdevol opvoeden, een kunst* — *Fenomenologische Pedagogiek 1*
Verena Mayer, *Edmund Husserl, denken zonder vooroordelen* — *Fenomenologische Bibliotheek*
Daniël Mok, *Een wijze uit het westen, beschouwingen over Rudolf Otto* — *Fenomenologische Bibliotheek*
Daniël Mok, *Rudolf Otto, politicus, filosoof en godsdienstkenner* — *Biografische Kleinoden 4*
Paul Neff, *Religie als genade* — *Fenomenologische Bibliotheek*
Rudolf Otto, *Het heilige, over het buitenredelijke van religie* — *Fenomenologische Klassieken 1*
Rudolf Otto, *De genadereligie van India en het christendom* — *Fenomenologische Klassieken 3*
Kocku von Stuckrad, *Geschiedenis van de astrologie* — *Fenomenologische Bibliotheek*

Vijfenzeventig jaar geleden stierf Rudolf Otto na een leven dat gekenmerkt wordt door triomf en tragiek. Verslaafd aan morfine, depressief en gesloopt door malaria kwam er een tragisch einde aan het veelbewogen leven van de Pruisische politicus, theoloog, filosoof en wereldvermaarde godsdienstkenner Louis Karl Rudolf Otto.

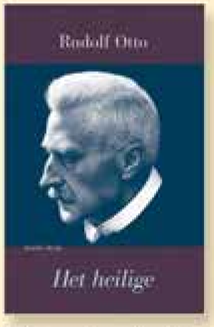

Daniël Mok is redacteur Geesteswetenschappen en godsdienstdocent.

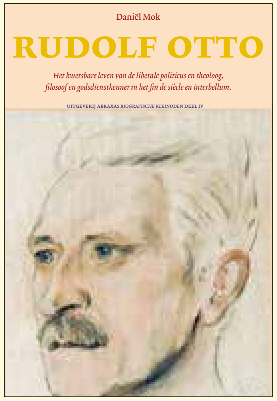
Vier jaar lang incasseert de fijngevoelige Rudolf Otto het getreiter van Rudolf Bultmann en de hypocrisie van Martin Heidegger. Met het aanzwellen van het laarzengestamp wordt Otto steeds melancholieker. Op een herfstdag in 1936 begint hij aan zijn laatste, eenzame tocht naar de spookachtige ruïnes van *Burg Staufenberg*.

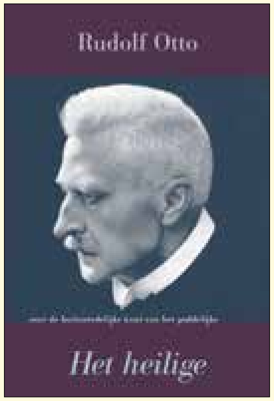
†

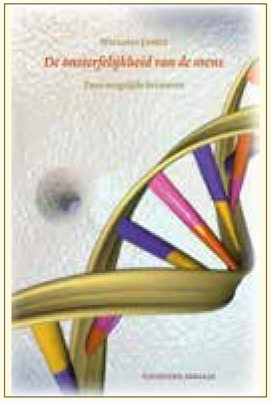
"Rudolf Otto ist ein Meister gewesen. Er ist ein Entdecker gewesen. – Anders als durch die Mühsal des Bergsteigens gelangt keiner in die Region der Erhabenheit, noch gewinnt sein Auge jenen innerlichen Blick, der Rudolf Otto ausgezeichnet hat."

FRONCOVER HET HEILIGE.PSD

9789079133017—FRONTCOVER—CMYK.JPG

VAN TIJD TOT TIJD WORDEN WIJ OPGESCHRIKT DOOR TEKSTEN DIE EEN DWINGENDE MORELE WAARDE BEVATTEN. Deze teksten stuiten op weerstand omdat de dubbele moraal waarmee we zijn opgegroeid ons verbiedt een keuze te maken tussen God en de mammon. Deze dubbele mogelijkheid laat ons slingeren tussen goed en kwaad.
Hoewel uit de lucht gevallen, blijkt dat *Brieven van God* een condensaat is van wat de mensheid sinds haar bewustwording als spookbeeld achtervolgt: de mogelijkheid om keuzes te maken en de consequenties en de verantwoordelijkheid daarvoor te dragen. De angst hiervoor heeft geleid tot de sublimatie van de smoesjescultuur. Dit boekje laat deze cognitieve dissonantie zien als balken – niet als splinters. Dat dit tot weerstand leidt, weten we uit de traditie.
De *Brieven* hebben eerst in kleine kring gecirculeerd. De diverse reacties waren eenduidig in hun heftigheid. Een citaat uit één van de reacties:

> *'Toen ik in mei 1998 het geschriftje kreeg riep het aanvankelijk alleen verwondering en irritatie in mij op. Ik bleef het intrigerend vinden en op gegeven moment werd ik er zo door gegrepen dat het mij niet meer losliet. Het heeft mij een hele tijd ontredderd en langzamerhand beroofd van alle zekerheden die ik in dit leven had opgebouwd. Die crisis is inmiddels voorbij en er is mij veel duidelijk geworden. Ik ben erdoor veranderd. Maandenlang heb ik gelezen en gelezen en overal vond ik citaten die moeiteloos in de boodschap van het geschriftje passen. Als je het eenmaal ziet kun je nauwelijks begrijpen dat je dat nooit eerder opgemerkt hebt. Ik heb de dag vervloekt dat ik ermee werd opgezadeld, ik ben er nu allen maar gelukkig mee.'*

De *Brieven* zijn een duidelijke, eenvoudige en dwingende handreiking om het hart te reinigen. *Ik waarschuw u gij artsen, genees niet het lichaam want dat is tevergeefs, maar reinig de ziel dan volgt het lichaam vanzelf,* schreef Paracelsus en bedoelde daar hetzelfde mee.

Fondslijst 2012 bw.indd 1 14-04-13 13:01

Volgens William James heeft onze hedendaagse cultuur een probleem met denken over leven na de dood.

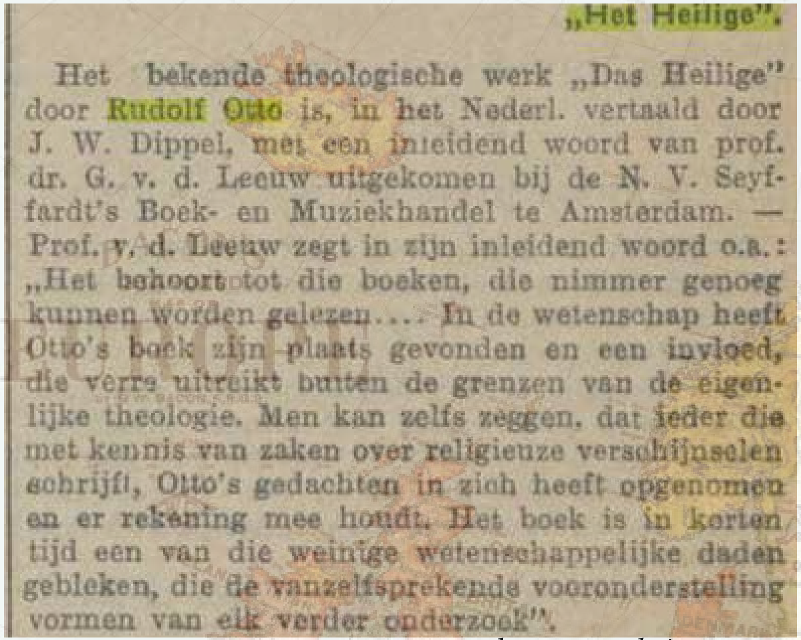
Allerlei populair-wetenschappelijke werkjes beweren keer op keer dat ons spirituele leven volstrekt afhankelijk is van de werking van de hersenen.
Hoe is het dan mogelijk dat die functie blijft bestaan, nadat dit orgaan niet meer bestaat?
Hij poneert dan de volgende stelling:

'*Het denken is een functie van de hersenen.*'

De vraag is dan, dwingt deze theorie ons werkelijk het geloof in onsterfelijkheid op te geven? Moet ze echt het logische denken volgen en de hoop op een hiernamaals opgeven voor de plicht om alle consequenties van een wetenschappelijke waarheid te aanvaarden?
'Ja', zullen de meeste mensen zeggen. 'Nee', zegt William James, 'stoom is toch ook niet het ultieme doel van de fluitketel!'

Met grandeur, humor en milde ironie presenteert de filosoof William James twee bezwaren tegen de stelling dat 'hersenen slechts een productieve functie hebben'.
Het is fascinerend hoe James' ideeën aansluiten bij een aantal hedendaagse gedachten over het 'hiernamaals'.
Het is deze actualiteit die dit scherpzinnige betoog de lof toekent van een kleine klassieker.

UITGEVERIJ ABRAXAS
FENOMENOLOGISCHE KLASSIEKEN

„Het Heilige”.

Het bekende theologische werk „Das Heilige” door Rudolf Otto is, in het Nederl. vertaald door J. W. Dippel, met een inleidend woord van prof. dr. G. v. d. Leeuw uitgekomen bij de N. V. Seyffardt’s Boek- en Muziekhandel te Amsterdam. — Prof. v. d. Leeuw zegt in zijn inleidend woord o.a.: „Het behoort tot die boeken, die nimmer genoeg kunnen worden gelezen.... In de wetenschap heeft Otto’s boek zijn plaats gevonden en een invloed, die verre uitreikt buiten de grenzen van de eigenlijke theologie. Men kan zelfs zeggen, dat ieder die met kennis van zaken over religieuze verschijnselen schrijft, Otto’s gedachten in zich heeft opgenomen en er rekening mee houdt. Het boek is in korten tijd een van die weinige wetenschappelijke daden gebleken, die de vanzelfsprekende vooronderstelling vormen van elk verder onderzoek”.

ALGEMEEN HANDELSBLAD 27 september 1929 *Kerknieuws*

OTTO’S INTERESSE VOOR RELIGIEUS PLURALISME KLINKT DOOR IN ZIJN WERKEN. Zijn idealisme en urgent gevoel voor sociale rechtvaardigheid en vrede concretiseert hij in 1921 met een oproep tot een *Religiöser Menschheitsbund* die alle gelovigen wilde omvatten voor een gezamenlijke strijd tegen de euvelen van zijn tijd.[1] Met de Vrede van Versailles en het statuut van de nieuw opgerichte *Volkenbond*, waarvan Duitsland werd uitgesloten, voelde hij al de dringende noodzaak voor een religieuze equivalent van deze *League of Nations*. Rudolf Otto formuleert concrete voorstellen voor samenwerking en gezamenlijke standpunten over ethische vraagstukken op 1 augustus 1922 in zijn toespraak *Ein Bund der guten Willen in der Welt*.[2]

‘DE HEER W. A. VISSER ’T HOOFT PROBEERT EEN VERKLARING TE VINDEN, EEN VERKLARING, DIE ZEKER BELANGWEKKEND GENOEG IS OM ZE AAN ONZE LEZERS VOOR TE LEGGEN.’ *Het Vaderland* 1931.

WIM VISSER ’T HOOFT IS BEÏNVLOEDT DOOR RUDOLF OTTO († 1937). Ondanks zijn kennis van religies was hij niet bij machte de kerk als bolwerk tegen een goddeloze massabeweging op te werpen. Over *Das Heilige* schrijft ’t Hooft: ‘Rudolf Otto [...] heeft ons meer te zeggen over het oor ons is om te weten.’

1 VGL. Frank Obergethmann: *Rudolf Ottos ‘Religiöser Menschheitsbund’; ein Kapitel interreligiöser Begegnung zwischen den Weltkriegen*, in: *Zeitschrift für Religionswissenschaft* 6/1998.

2 zie Het kwetsbare leven, Otto-biografie, Amsterdam 2012

WESTERSCH NATIONALISME

Een poging tot verklaring van de nationale herleving in West-Europa

TEGEN DE NOOD-VERORDENING

Manifest der soc.-dem. partij

HET VADERLAND: *staat- en letterkundig nieuwsblad* 20-06-1931

WESTERSCH NATIONALISME – *Een poging tot verklaring van de nationale herleving in West-Europa* – ‘Heftige reactie op de opvattingen eener vorige generatie’ – ‘Een nieuw geloof’

[...]

EEN NIEUWE RELIGIE.

Zo verschijnt (naar de schrijver concludeert) het nationalisme als een nieuwe religie. ‘Zijn pathos en enthousiasme wijzen op echte devotie. De kenmerken, die Rudolf Otto tekenend noemde voor alle religie, de gevoelens van ontzag voor het heilige, liggen er voor het grijpen. De aanbidding van de natie met daaruit voortvloeiend: de vereering voor de vlag, voor de grote nationale leider, voor het volkslied, trekt gevoelens tot zich, die vroeger alleen de kerk kon opwekken’.

‘Zo staan we dus tegenover een nieuw geloof, dat even strijdlustig is als enig ander geloof dit geweest is. In een tijd, waarin zovelen geen levensdoel kunnen vinden, behoort het met communisme en christendom tot de weinige machten, die nog betekenis weten te geven aan anders zinloze levens’.[1]

Willem A. Visser ’t Hooft was de eerste secretaris-generaal van de *World Council of Churches* (WCC)

Bij zijn inauguratie in 1948 refereerde hij aan *the anomaly of our plurality*. In 1952 verklaarde hij: *You say Christ is the answer; I say Christ is the question.*

1 Zowel Willem Visser ’t Hooft als Paul Tillich worden in onze uitgaven genoemd. Evenals Christiaan Beyers Naudé. Over *Het heilige* schrijft Tillich: ‘Een hele generatie is schatplichtig aan hem. *Es ist ein Wesensschau des Heiligen im besten Geiste historisch befruchteter Phänomenologie*’.

Het heilige
Rudolf Otto
Das Heilige
Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen
Het heilige
Mircea Eliade
Le sacré et le profane
De magie van het alledaagse
De magie van het alledaagse
Mircea Eliade
MIRCEA ELIADE
DAS HEILIGE UND DAS PROFANE
Het heilige
Het heilige
Het heilige
Rudolf Otto
Le Sacré
THE SACRED AND THE PROFANE
MIRCEA ELIADE

Het nieuwe nationalisme een.... religie.
Mussolini de... god van een groot geloof!

In Eltheto schrijft de heer W. A. Visser 't Hooft over het nieuwe nationalisme in West-Europa, Hij citeert daarby uit fas- cistische en nationa- listische bladen enke- le frappante dingen uit de kampen van de machtscultuur, die wy hieronder ge- deeltelijk doorgeven.

Uit een fascistisch tydschrift haalt hy dit citaat: „Wy wenschen een Europa, fas- cistisch van geest, zich verzettend tegen de democratie, te- gen het scepticisme, te- gen de vreesachtigheid, wy wenschen 'n strijdend Europa, dat geen tyd verloren laat gaan, dat trotsch is en sterk. Wy wenschen de decadentie van de oude we- reld tot stilstand te brengen." In natio- naal-soci- alistische bladen wordt verkon- digd, dat het verwaterde en bloedelcoze liberalisme", dat door zijn relationisme de diepste zielekrachten fnuikt, verdron- gen zal worden door het geloof in de door God gewilde groep, die natie heet: Char- les Maurras spreekt gaarne van de „Go- din van Frankrijk". In een fascistisch tijd- schrift is te lezen: „Wanneer wy Musso- lini onzen god noemen, drukken wij de gemoedsstemming uit van ontelbaar velen en vooral van de jongeren. Voor hen is hij de god van een groot geloof met mar- telaren en helden, dat de eenige oase is in de wereld, verzonken in materialisme".

In het nationaal-socialisme wordt de ver- eering aangewakkerd voor de „geheimzin- nige macht van het Duitsche bloed."; „alle gedachten komen voort uit 't rhyth- me van het bloed, dat is het hart van het volk, uit het onbewuste, het magi- sche."

Een nieuwe religie.

Zoo verschynt (naar de schrijver con- öludeert) het nationalisme als een nieu- we religie, „zyn pathos en enthousiasme wijzen op echte devo- tie. De kenmerken, die Rudolf Otto teekenend noemde voor alle religie, de gevoelens van ont- zag voor het heilige, liggen er voor het grijpen. De aanbidding van de natie met daaruit voort- vloeiend: de vereering voor de vlag, voor den grooten nationalen leider, voor het volkslied trekt de gevoelens tot zich, die vroeger alleen de kerk kon opwekken"

„Zoo staan we dus tegenover een nieuw geloof. In een tijd, waarin zoovelen geen levensdoel kunnen vinden, behoort het tot de weinige machten, die nog betee- kenis weten te geven aan anders zinlooze levens." Commentaar op deze gruwelijke taal achten wy overbodig. De gezwollen spot- tende woordpralerij spreekt voor zichzelf.

Promotie ds. R. Boeke Hogebeintum

Ds. R. Boeke, hervormd predikant te Hogebeintum, is gisteren aan de Rijksuniversiteit van Leiden gepromoveerd tot Doctor in de Godgeleerdheid op een proefschrift getiteld: 'Divinatie, met name bij Rudolf Otto'. Als promotor trad op prof. dr. L. J. van Holk.

Ds. Rudolph Boeke werd In 1906 in Noordwijkerhout geboren. In 1931 werd hij candidaat in Noord-Brabant. Van 1932 tot 1933 was hij hulpprediker te Culemborg en van 1934 tot 1935 te Zwolle.

Van 1936 tot 1944 diende hij de gemeente van Knollendam als predikant en van 1944 af die van Hogebeintum.[1]

Het proefschrift van dr. Boeke gaat, zoals de titel aangeeft, over *divinatie* Onder divinatie verstaat men de verwezenlijking van een ongewone, onthullende betrekking in het godsdienstig leven, een bijzonder psychisch vermogen om langs niet-rationele weg tot het wezen der dingen *schouwend* door te dringen. Sedert de studies van de Duitse theoloog Rudolf Otto over divinatie, wordt deze term in de godsdienstpsychologie gebruikt voor het religieuze kenvermogen, waarmee de mens gebeurtenissen en personen zou kunnen zien als *tekenen* en openbaringen van het goddelijke en het heilige.

In het eerste hoofdstuk wordt een historisch overzicht van de divinatie en van haar verschijningsvormen gegeven. Het tweede hoofdstuk geeft een beeld van het leven en de betekenis van Rudolf Otto. Hoofdstuk III wil een opheldering geven over de gesteldheid van de door divinatie ontwaakte mens. In hoofdstuk IV wordt de geldigheid van de divinatorische visie godsdienstwijsgerig vastgesteld. In het laatste hoofdstuk (V) geeft de schrijver enige mogelijkheden aan; waar en hoe de divinatorisohe visie op het terrein van het Christendom theologisch kan worden aangewend.

Aan zijn proefschrift heeft dr. Boeke vijftien stellingen verbonden.

1 HEGEBEINTUM *Noardeast-Fryslân*

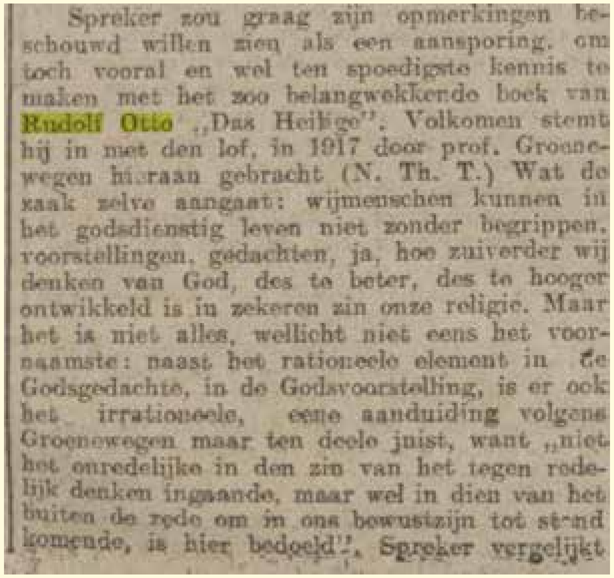
Luthersche predikanten.

Hedenmorgen en -middag kwam de vereniging van Lutherse predikanten bijeen in riean Hotel, onder voorzitterschap van ds. J. Ph. Makkink.In zijn openingswoord bracht de voorzitter eerbiedig hulde aan de nagedachtenis van den kortelings overleden emeritus-predikant ds. H. C. Lohr, lange jaren voorzitter der Lutherse .Synode, scherpzinnig xtheoloog en vooraanstaand man onder de oude garde der moderne theologen. Ook in dezen kring zal zijne nagedachtenis lang worden bewaard.[...]

HIERNA SPREEKT DR. H. J. TOXOPËUS UIT BREDA OVER:
Enige opmerkingen over het Irrationele in de Godsidee.
Spreker zou graag zijn opmerkingen beschouwd willen zien als een aansporing om toch vooral en wel ten spoedigste kennis te maken met het zo belangwekkende boek van Rudolf Otto Das Heilige.

Volkomen stemt hij in met de lof, in 1917 dcor prof. Groenewegen hieraan gebracht (N. TH. T.) Wat de zaak zelve aangaat: wij mensen kunnen in het godsdienstig leven niet zonder begrippen, voorstellingen, gedachten, ja, hoe zuiverder wij denken van God, des te beter, des te hoger ontwikkeld is in zekere zin onze religie. Maar het is niet alles, wellicht niet eens het voornaamste: naast het rationele element in de Godsgedachte, in de Godsvoorstelling, is er ook het irrationele, een aanduiding volgens Groenewegen maar ten dele juist, want 'niet het onredelijke in de zin van tegen het redelijk denken ingaan, wel in de zin van het buiten de rede om in ons bewustzijn tot stend komende, is hier bedoeld'. Spreker vergelijkt hier de begrippen moreel, immoreel en amoreel. Wat wij mensen, wien het rationalisseeren is aangeboren, hebben te bedenken, dat is, dat het eigcnaardig-religicuze boven alle godsdienstig begrip uitgaat, of achter alle religieuze voorstelling verborgen ligt. Over dat typisch religieuze gaat het als daar gesproken wordt, in de trant van professor Rudolf Otto van *het heilige*. Daarbij hebben we niet te denken aan onze opvatting van het zedelijk volmaakte enz., want die opvatting getuigt reeds weer van een rationaliseren van 't begrip *heilig*. Otto gebruikt ter nadere omschrijving van 'het heilige' het woord *het numineuze* (NUMEN = goddelijk wezen, goddelijke majesteit). Het gaat hier dus om een indruk, een aandoening, een ontroering vau zuiver religieuze aard, het voelen dat we te doen hebben met een bovenzinlijke Macht, dat we staan tegenover het mysterie der mysterieuze zelf. V.g.l. GEN, 18:27, JES, 6 en den bekende zang uit Vondels *Lucifer*. Spreker laat nu verder zien, hoe door Otto's opvatting allerlei teksten en verhalen in Oud en Nieuw Testament ontvangen hot juiste, ontdekkende licht, en hoe daarentegen vaak de voorstelling van do z.g.n. Lcidsche vertaling verkeerd, onjuist blijkt te zijn. Met name wijst, hij er op, hoe hem persoonlijk misschien nooit zoo duidelijk is geworden 't bijzondere van de persoon van Christus, 't superieure tevens van de christelijke religie als juist in en door het boek van Otto. Inderdaad hoeft het chjjstendom in en door het kruis op onovertroffen wijze tot uitdrukking gebracht wat in woord en begrip niet kan worden uitgedrukt: de categorie van HET HEILIGE. Daarom staat dan ook naar Otto's oordeel het christendom het hoogst. Want wanneer men godsdiensten gaat vergelijken, dan is niet de hoofdzaak (eu dat is en was het voor al te velen toch wel) hoeveel of hoe weinig zij hebben bijgedragen tot de algemene cultuur-ontwikkeling, dan geldt het niet de kwestie van de humaniteit enz., m.a.w. dan geeft niet iets uitwendigs de doorslag, maar enkel en alleen 't innerlijk wezen van de religie zelf: <*die Idee des Heiligen selben*>. [...]

De overige voorstellen worden öf ingetrokken öf vlug afgehandeld. De secretaris, de heer P. Meereboer, heeft om dezelfde reden als de heer Van Veen zijn functie ter beschikking van het bestuur gesteld.

Spreker zou graag zijn opmerkingen beschouwd willen zien als een aansporing, om toch vooral en wel ten spoedigste kennis te maken met het zoo belangwekkendo boek van Rudolf Otto „Das Heilige". Volkomen stemt hij in met den lof, in 1917 door prof. Groenewegen hieraan gebracht (N. Th. T.) Wat de zaak zelve aangaat: wijmenschen kunnen in het godsdienstig leven niet zonder begrippen, voorstellingen, gedachten, ja, hoe zuiverder wij denken van God, des te beter, des te hooger ontwikkeld is in zekeren zin onze religie. Maar het is niet alles, wellicht niet eens het voornaamste: naast het rationeele element in de Godsgedachte, in de Godsvoorstelling, is er ook het irrationeele, eene aanduiding volgens Groenewegen maar ten deele juist, want „niet het onredelijke in den zin van het tegen redelijk denken ingaande, maar wel in dien van het buiten de rede om in ons bewustzijn tot stand komende, is hier bedoeld". Spreker vergelijkt

hier de begrippen moreel, immoreel en amoreel. Wat wij menschen, wien het rationalisseeren is aangeboren, hebben te bedenken, dat is, dat het eigenaardig-religieuse boven alle godsdienstig begrip uitgaat, of achter alle religieuse voorstelling verborgen ligt. Over dat typisch-religieuse gaat het als daar gesproken wordt in den trant van professor Rudolf Otto van het Heilige. Daarbij hebben we niet te denken aan onze opvatting van het zedelijk-volmaakte enz., want die opvatting getuigt reeds weer van een rationaliseeren van 't begrip „heilig". Otto gebruikt ter nadere omschrijving van „het heilige" het woord „het numieuze" (van numen · goddelijk wezen, goddelijke majesteit). Het gaat hier dus om een indruk, een aandoening, een ontroering van zuiver religieusen aard, het voelen dat we te doen hebben met een bovenzinlijke Macht, dat we staan tegenover het mysterie, der mysterieuse zelf. V.g.l. Genesis 18:27, Jesaja 6 en den bekenden zang uit Vondel's Lucifer. Spreker laat nu verder zien, hoe door Otto's opvatting allerlei teksten en verhalen in Oud en Nieuw Testament ontvangen het juiste, ontdekkende licht, en hoe daarentegen vaak de voorstelling van de z.g.n. Leidsche vertaling verkeerd, onjuist blijkt te zijn. Met name wijst hij er op, hoe hem persoonlijk misschien nooit zoo duidelijk is geworden 't bijzondere van den persoon van Christus, 't superieure tevens van de christelijke religie als juist in en door het boek van Otto. Inderdaad heeft het christendom in en door het kruis op onovertroffen wijze tot uitdrukking gebracht wat in woord en begrip niet kan worden uitgedrukt: de categorie van het Heilige. Daarom staat dan ook naar Otto's oordeel het christendom het hoogst. Want wanneer men godsdiensten gaat vergelijken, dan is niet de hoofdzaak (en dat is en was het voor al te velen toch wèl) hoeveel of hoe weinig zij hebben bijgedragen tot de algemeene cultuur-ontwikkeling, dan geldt het niet de kwestie van de humaniteit enz., m.a.w. dan geeft niet iets uitwendigs den doorslag, maar enkel en alleen 't innerlijk wezen van de religie zelf: „die Idee des Heiligen selben".

HOMO SACRA RES HOMINI

Het werk van Rudolf Otto zal zijn fundamentele betekenis nog zeer lang behouden want Het heilige heeft zijn plaats gevonden en een invloed verworven die verre uitreikt boven theologie en godsdienstwetenschap. *Gerardus van der Leeuw*, hoogleraar en minister

De kerk is in zichzelf zeer onheilig, zij zit vol met menselijke ijdelheden, hartstochten en dwalingen. *A. F. N. Lekkerkerker*, predikant

Alle hemelse macht staat aan de kant van het recht. *Immanuel Kant*, filosoof

Een wijze uit het westen beschouwingen over Rudolf Otto en het heilige

De eerste druk van de vertaling van Das Heilige verscheen in 1928 bij *Seyffardt's boek- en muziekhandel* te Amsterdam. De tweede druk werd herzien door dr. O. Noordenbos en verscheen in 1963 in de *Sterrenserie* van C. de Boer jr. / Paul Brand te Hilversum.

Wanneer er twijfel is aan de betekenis van ons leven of aan de zin van de wereld, wil dat zeggen, dat we twijfelen aan God. De onrust van de mensen kan niet anders overwonnen worden dan door deze twijfel heen. *Gerardus van der Leeuw*

Das Schaudern ist der Menschsheit bestes Teil
Wie auch die Welt ihm das Gefühl verteuere
Ergriffen fühlt er tief das Ungeheuere

ISBN 90-74509-36-1 RUBRIEKEN: GODSDIENST INTERDISCIPLINAIR EN PSYCHOLOGIE

Rudolph Boeke, *Een wijze uit het westen*/Johan H. Bavinck, *Religie begint met zichzelf*/Hendrik Berkhof, *In de traditie van Schleiermacher*/H. IJ. Groenewegen, *Het heilige*/Otto Karrer, *Geen godsdienst zonder mystiek*/Ulrich Libbrecht, *Religie als oppervlaktestructuur*/Wim Thys, *Iets dat gewenst wordt (Desideratum)*/Jacques Waardenburg, *Irrationele aspecten*/Jeroen Witkam, *Gods heiligheid*/Karen Armstrong, *Jahwe is anders, anders, anders!*/Theo P. van Baaren, *Een wereld die anders is*/Claas J. Bleeker, *Een magistrale analyse*/Marien van den Boom, *Het heilige als ambivalentie*/Willem. J. Aalders, *Mystiek: haar vormen, wezen en waarde*/Gerardina L. van Dalfsen, *Het inwaartse licht bij de Quakers*/Simon Vestdijk, *Religie en filosofie*/Frederik Tolsma, *Contrastharmonie vanuit de psychiatrie*/P. J. Roscam Abbing, *Religieus beleven*/Gerardus van der Leeuw, *Het gans andere*/Ger Groot, *Het onheilspellende*/Gerrit C. Berkhouwer, *Contrastharmonie vanuit de bijbel*/Doede Nauta, *De Servo* Arbitrio/Rudolf Otto's visie op 'het heilige'/ *Religiöser Menschheitbund*/Hendrik Kraemer, *Religion and the Christian Faith*/Dirk Vollenhoven, *Getuigen in de wetenschap*/G. A. van der Wal, *De omkering van de wereld*/Birger Forell, *Waar Oost en West elkaar ontmoeten*/Friedrich Heiler, Hazrat Inayat Khan/Swami Vivekananda, *De gulden middenweg*/Hans van Oort, *Aurelius Augustinus*/ Gilles Quispel, Angelus Silezius/Martin Buber, *Ik en Jij*/Abraham Joshua Heschel, *In het licht van zijn aangezicht*/ Harry Mulisch, *Siegfried, Een zwarte idylle*/Reich Gottes und Menschensohn/West-östliche Mystik/Rondom de eerste Nederlandse druk/Gerardus van der Leeuw, *Inleidend woord* /Daniël Mok, *Johannes W. Dippel: predikant, vertaler en psycholoog*/Johannes W. Dippel, *In Zeeland en Middelburg*/J. K. D. Bender, *Johann Konrad Dippel*/J. L.Willem Seyffardt, *Rudolf Otto's Nederlandse uitgever*/Augustín François Poulain, *Unio mystica* /Th. L. Haitjema, *Mystieke vereniging*/ps.-Dionysius de Areopagiet, *De Mystieke Theologie*/Paul Tillich, *De dynamiek van het geloof*/C. B. Burger, *Een beschouwing over Paul Tillich*/Willem Banning, *Religieuze Opbouw*/Franz Rosenzweig, *De Ster van de Verlossing*/E. L. Segal, *Heilig, heilig, heilig is de Heer der Heerscharen*/Rudolf Otto, *Reisbrief uit Marokko*/Rudolf Otto, *On Elephanta*/Henriëtte Roland Holst, *Tussen Tijd en Eeuwigheid*/P. N. van Eyck, *Dichterschap*/Rainer Maria Rilke, *Du, Nachbar Gott*/Nicolaas Beets, *De moerbeitoppen ruisten*/Kornelis L. Poll, *Over de kennis van goed en kwaad*/Helen Schucman / ECIW, *Hedendaagse profetieën*/Emmanuel Levinas, *Ubi caritas et amor, Deus ibi est*/M. J. Langeveld, *Kind en religie*/Philipp A. Kohnstamm, *Een persoonlijke relatie*/J. A. van Belzen, *Rümke, religie en godsdienstpsychologie*/Kees Kok, *Rümke, geloof en jongeren*/Jan Weima, Karakter en aanleg in verband met het ongeloof/Gerardus van der Leeuw, *De onrust der mensheid*/Jan Weima, *Rümke en de psychologie van de twijfel*/Jan Weima, *Van religieuze naar mystieke ervaring*/Carl Gustav Jung, *De autonomie van het onbewuste*/Fokke Sierksma, *Freud, Jung en de religie*/ Jan Weima, *De religie en de categorie van het heilige*/Paul Pruyser, *Confrontatie met het mysterie*/E. R. Goodenough, *Het tremendum in en buiten ons*/Walter Nigg, Blaise Pascal, *Mémorial* /Abraham Joshua Heschel, *Momenten*/Maimonides, *De betekenis van ontzag*/Johannes G. Geelkerken, *Dürftig*/G. J. Lindyer, *Friedrich Heiler*/D. A. Vorster, P. C. Boutens/Daniël Mok, *Religieuze vernieuwing, Taizé, Moeder Meera/Numineuze poëzie, en hymnen*, William Blake/ Isaac Watts, *Eternal Power, whose high abode*/Joseph Addison, *The Hand that made us is Divine*/Hermes Trismegistus, *Heilig is God, de Vader van het Al*/Asclepius, *Lofzang op de grootheid van de mens*/Gerhard Tersteegen, *God is nu aanwezig*/Johannes van het Kruis, *De donkere nacht*/Hans Andreus, M. Vasalis en Simon Vinkenoog/Walter Nigg, *Over heiligheid en heiligen*/Mary Noothoven van Goor, *Geheim is geheim*/Johan Taels, *Het heilige en het reële*/Mircea Eliade, *Het heilige en het profane*/Baruch de Spinoza Ludwig Wittgenstein/F. W. Robertson, *De onthulling van het mysterie.Vaarwel, lieve lezers;probeer je leven niet te verdoen met haat en angst.* Stendhal

Het Heilige, door Prof. Dr. Rudolf Otto. Uit het Duits vertaald door J.W. Dippel. Met een inleidend woord van prof. dr. G. Van der Leeuw, hoogleraar te Groningen (Seyffardt's Boek- en Muziekhandel, Amsterdam 1928.

Nieuwe Uitgaven

De laatste tijd zijn er allerlei bekende boeken van buitenlandse theologen in het Nederlandsen vertaald.

Een der belangrijkste echter ontbrak nog en heeft daardoor buiten de specifiek theologische kringen in ons land nog niet de plaats die het verdient. We bedoelen het hierboven genoemde boek van Rudolf Otto. Dat het een werk van meer dan gewone betekenis is, blijkt wel uit het feit, dat het sedert 1917 in Duitsland reeds meer dan veertien drukken beleefde, en in minstens zes talen is overgebracht. Prof. v.d. Leeuw zegt in zijn in- leidend woord o.a.: '*Het behoort tot die boeken, die nimmer genoeg kunnen worden gelezen In de wetenschap heeft Otto's boek zijn plaats gevonden en een invloed, die verre uitreikt buiten de grenzen van de eigenlijke theologie. Men kan zelfs zeggen, dat ieder, die met kennis van zaken over religieuze verschijnselen schrijft, Otto's gedachten in zich heeft opgenomen en er rekening mee houdt. Het boek is in korten tijd een van die weinige wetenschappelijke daden gebleken, die de vanzelfsprekende vooronderstelling vormen van elk verder onderzoek.*'

Het boek stelt opnieuw een onderzoek in naar het wezen der religie. Otto zet dus het werk van Schleiermacher voort en hij doet dit met fijne en diep indringende, de dingen van binnen uit begrijpende psychologie. Hij leert ons verstaan, dat je liet niet 'zo maar' kan zeggen, wat religie is. Het is een geheim. Zelf tast hij er naar met allerlei woorden, begripsbepalingen, omschrijvingen en zinswendingen. Soms doet hij dat wetenschappelijk en theologisch, dan weer literair en dichterlijk, ook wel populair en realistisch. Maar altijd oorspronkelijk. Dat maakt de vertaling van het boek heel moeilijk, en daarom ook hoogst gewenst. Ds. Dippel heeft zijn best gedaan om in deze vertaling duidelijk te zijn en toch zooveel mogelijk van de kleur van het origineel te behouden.

Inderdaad brandende problemen worden hier behandeld, zooals b.v. het verband tussen godsdienst en zedelijkheid, de verhouding van dc religie in 't algemeen tot het Christendom, de betekenis en de waarde van de cultus, de leer etc. Er zijn gedeelten in dit boek, die boeien als een roman, andere stukken roeren door hun ernst.

HET HEILIGE door Prof. Dr. Rudolf Otto. Vertaling door J. W. Dippel, Theol. Docts. *Seyffardt's Boek- en Muziekhandel*, Amsterdam 1928.

IN EEN UITSTEKENDE VERTALING wordt ons hier een belangrijk boek gebracht *over het irrationele in de idee van het goddelijke en de verhouding ervan tot het rationele*. Een boek dat zeker in onze kring van lezers een waardering zal vinden meer naarmate zij zich schuchter voor het mysterie van het Leven voelen staan. Waar Krishna vanuit een onzichtbaar punt uit de eeuwige ruimte tot ons roept en ons wezen opheft en losmaakt van het gewicht der traditie – waardoor velen zich ook richtingloos en stuurloos gevoelen – is Rudolf Otto iemand die met volle waardering van de rationele zijde van religie, gedreven door een machtig verlangen naar diepe werkelijkheid achter en buiten dit rationele het *'volstrekt andere'* weet: HET HEILIGE. Zelden verlaat zijn kruk misschien geheel de bodem, maar niettegenstaande dat is dit boek stellig een hulp en een prikkel om het leven, dat bevrijding is te bereiken.

NUMMER 6 MAANDBLAD MAART 1930

HET STER BULLETIN

ADMINISTRATIE-ADRES: AMSTELDIJK 76, AMSTERDAM ZUID
POSTREKENING 90458
ABONNEMENTSPRIJS f 5.— (BUITENLAND f 5.50) BIJ VOORUITBETALING
LOSSE NUMMERS f 0.40

INHOUD:

gewicht der traditie — maar waardoor velen zich ook vaak richtingloos en stuurloos gevoelen — vinden wij hier een mensch, die met volle waardeering van de rationeele zijde der godsdienst, gedreven door een machtig verlangen naar diepe werkelijkheid, achter en buiten dit rationeele het „gansch andere" weet: het Heilige. Zelden verlaat zijn kruk misschien geheel den bodem, maar niettegenstaande dat is dit boek stellig een hulp en een prikkel om het leven, dat bevrijding is te bereiken.

HET STER BULLETIN

DUITSCHE LETTEREN

OVER RUDOLF OTTO, JAKOB BÖHME, FRANZ VON BAADER EN HEINRICH SEUSE.
door
FRIEDRICH MUCKERMANN S. J.

DE TIJD 30-10-1926

WETENSCHAPPEN.

JOODSCHE WETENSCHAP.

Voor leden en geïntroduceerden van het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland sprak gisteravond (Dinsdagavond 18 Maart) in de vergaderzaal van den kerkeraad der Port. Isr. Gemeente alhier, dr. J. Wohlgemuth (Berlijn) over „Die Prinzipiën Gerechtigkeit und Liebe, als grundlegend für Lehre und Leben in Judentum".

Spr. ging uit van het probleem der attributenleer en wijst erop, dat de vraag omtrent de attributen van het Opperwezen de kernvraag der godsdienstphilosophie in het algemeen en van de Joodsche in het bijzonder is. Spr. behandelt de beschouwingen omtrent godsdienstpsychologie van Rudolf Otto, die het Heilige als uitgangspunt neemt; van Herman Cohen over rationeele godsdienstphilosophie, die uitgaat van het eenheidsbegrip en van David Neumark over de religionsgeschiedenis, die de ontwikkeling der Joodsche godsdienstphilosophie beheerscht acht door het onderscheid tusschen metaphysische en ethische attributen. Spr. neemt aan het bestaan van drie hoofdattributen: heiligheid en eenheideenigheid als hoofdbeginselen en gerechtigheidliefde, die liebende Gerechtigkeit, als het alles beheerschende principe. Eigenlijk is er een antinomie in de begrippen gerechtigheid en liefde. Zij moeten echter in elkaar grijpen. Deze vereeniging van gerechtigheid en liefde is in leer en leven des Jodendoms karakteristiek voor Gods wezen en werken. Naar deze beginselen beoordeelen profeten en psalmen het wereldbeloop. Openbaring en wetgeving zijn uitvloeisels der liefdevolle gerechtigheid Gods, met als einddoel de verwezenlijking van het goddelijk op aarde. ...

'Ik ben naar het boekenbal .geweest, waar u als tijdverdrijf bent gevierd, als vermaak en als projectie en als .gril Ik belijd u als de God van Abraham, Isaäk en Jacob, niet als de God van de schrijvers en journalisten', schrijft de priester Antoine Bodar in een *Open brief aan God*, die op 14 maart 1997 werd afgedrukt in dagblad Trouw. 'Maar HEER – *dit terzijde – , hoe komt het toch dat in ons tijdsgewricht het vaak aangenamer is te verkeren met heidenen dan met christenen?'*

In de dagen die daarop volgden werden 27 reacties geplaatst, variërend van vrome instemming: 'Ook onze tijd heeft profeten nodig die het ongeloof durven aanklagen.' '*... en zoals altijd worden ze ook nu weer .gestenigd'* (nr. 11 uit Utrecht) tot felle kritiek: '*...loze stelligheden, valse bescheidenheid en gemeenplaatsen uit vele eeuwen kerkgeschiedenis. Om nog te zwijgen van het irritant archaïsche taalgebruik, grenzend aan kitsch. Bodar trekt een façade op van frasen en neerbuigendheid'* (nr. 23 uit Goes). Verwarring alom. Tot 20 maart, toen het verlossende Woord werd gesproken en *Trouw* een wereldprimeur in haar kolommen kon opnemen: *Open brief van God aan Antoine Bodar.* Dit unicum is vastgelegd in deze brochure.[1]

ISBN 90-70459-13-2

OPEN BRIEF VAN GOD
De Appelbloesem Pers

1 *Open brief aan God*, AUTEUR: Leonardus Laeyendecker (1930-); Antonius Petrus Lambertus Bodar (1944); JAAR: 1997 UITGEVER: Amsterdam, *De Appelbloesem Pers*; Bevat ook in facs. de tekst van '*Open brief aan God*' door Antoine Bodar, verschenen in *Trouw*. OMVANG: 10 p Formaat: 23 cm ISBN: 90-70459-13-2 TREFWOORD DEPOT: godsdienstsociologie TREFWOORD GOO: Columns (teksten) BASISCLASSIFICATIE: 18.11 Nederlandse letterkunde AANVRAAGNUMMER: 2167233 UITLEENINDICATIE: alleen ter inzage in de KB.

Antoine Bodar

DE KUNSTENAAR EN DE RELIGIEUZE MENS KENNEN DEZELFDE VERVOERING

De mens is op zoek naar een nieuwe verankering voor normen en waarden. De kerk is te menselijk geworden om nog te inspireren, het humanisme teveel gebaseerd op het christendom om een alternatief te zijn. Antoine Bodar denkt dat een terugkeer naar.de religie wellicht mogelijk is vanuit de kunst.

Nog even en velen spoeden zich naar concertzaal of kerkgebouw voor de jaarlijkse Matthüus-Passion. Het komt mij voor dat het er hierbij niet louter om gaat de lente te proeven en bij die gelegenheid Bachs oratorium te beluisteren. Daartoe blijken steeds de verwachtingen te gespannen, de aandacht te bewogen, de stilten tussen de onderdelen te gewijd. Ik denk dat ik mij niet vergis. Meditatieve momenten vinden hun uitgangspunt in dat getoonzette verhaal over lijden en sterven van Jezus Christus. Of menig concertganger nadien ook het kerkgebouw betreedt om de eredienst mee te vieren, lijkt mij te optimistisch. Dit heeft niet alleen van doen met de hedendaagse interpretaties van vrijheid en individualiteit, maar ook met de wijze waarop menig kerkgenootschap zichzelf heeft teruggebracht tot een ethisch instituut, waarin normen en waarden worden verdedigd, terwijl het fundament – het geloof in de persoonlijke God– wordt verwaarloosd. Daardoor is ook menige eredienst menselijk, al te menselijk geworden. De ontroering is geweken, het geheim oninteressant bevonden. Wij proberen goed voor elkaar en de anderen te zijn. Wij zijn bij de tijd en passen ons aan. No nonsense.

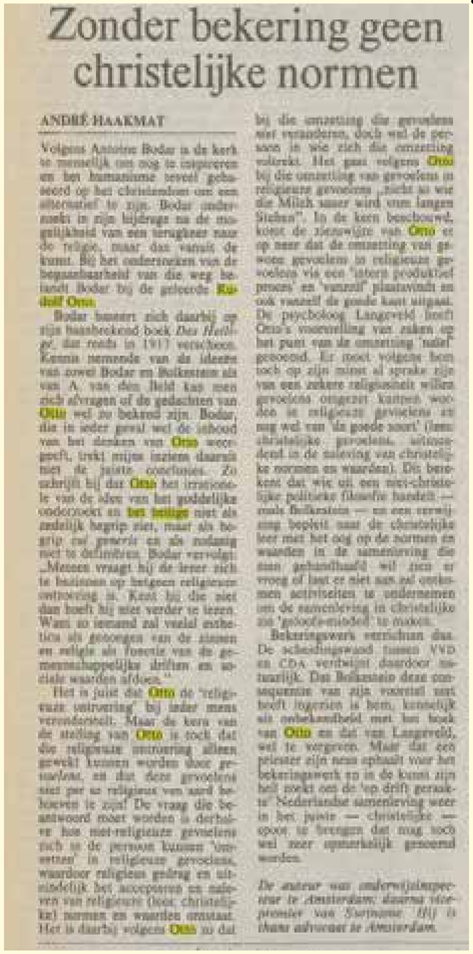
Uitvoering Mathäus Passion. (Foto NRC Handelsblad/Vincent Mentzel)

Normen en waarden behoeven een verankering. De verwijzing naar het christendom moet misschien terug in het VVD-programma, meent fractieleider Bolkestein. Het CDA staat daarvoor uit hoofde van zijn naam, zo deze gevolgtrekking niet te naïef is. Maar een in het christendom verankerde moraal blijft tamelijk vrijblijvend als die niet gedragen wordt door een cultuur van bidden, bij God zelf verkeren. De moraal heeft eigen benen, maar zijn deze sterk genoeg, vraagt filosoof A. van den Beid zich af (NRC *Handelsblad*, 7 maart). Het christendom deelt met het humanisme de zorg om de waardigheid van de mens. Maar blijft die nagestreefde waardigheid niet ietwat zwevend, zo niet wordt uitgegaan van de Grieks-Joods-Christelijke traditie? Is het humanisme in het Westen niet een zich daaraan oriënterend humanisme? Zo waren Erasmus en Coornhert en Hugo de Groot christen-humanisten. Ook het humanisme behoeft verankering en zal mijns inziens niet in staat zijn een serieus alternatief te bieden voor de religieuze bronnen van de Europese cultuur, zoals de voorzitter van het *Humanistisch Verbond*, P. B. Cliteur, meent (NRC *Handelsblad*, 7 maart). De kerken zullen weer bedehuizen moeten worden, niet om het wereldgebeuren nog eens door te nemen of anderszins sociaal of solidair of creatief bijeen te zijn, maar om God te aanbidden en te belijden, te danken en te smeken, opdat het mysterie van het geloof wordt gevierd waaruit de moraal voortkomt, zoals het eerste gebod het tweede impliceert. Christendom, dat alleen ethiek behelst, kan beter geen christendom worden genoemd. Ik keer terug naar de muziek van Bach. Zouden niet de voorgangers van de leeggelopen erediensten hun oor in bescheidenheid te luisteren kunnen leggen in de weldra volstromende conceru zalen? Zou niet vanuit de kunsfl de religie opnieuw overwogen kunnen worden?

Religie heeft met kunst evenveel van doen als schoonheid met heiligheid, als heersen met dienen. Alles dus. Dit is niets nieuws. Religie en kunst, samen of afzonderlijk, elkander bevruchtend of eigen wegen gaand, zijn beide mogelijkheden het leven betekenis te geven, het leven te aanvaarden als verder reikend dan nut, als ruimte latend aan zin. Ik hanteer het algemene begrip 'religie' ter onderscheiding van een bepaalde godsdienst en reserveer het begrip 'kunst' voor de communicatieve uitingen die van doen hebben met kunde. Ik stel in het centrum de mens die van nature is aangedaan of door overrompeling geraakt door een onbekende, omvattende aanwezigheid. Hiermee zoekt hij schroomvallig als de denker of zinnelijk als de mysticus verbinding. Hij is gegrepen, al begrijpt hij niet. Hij wil duiden, al weet hij niet wat. Hij wil vorm geven, al weet hij niet waaraan. In dezen reiken de religieuze mens en

de kunstenaar elkaar de hand, zo zij niet dezelfde zijn. Ter verduidelijking van deze stelling, die alleen in een periode van bijziendheid in de eigen tijd niet wordt begrepen (zoals in de jaren zestig en zeventig), roep ik twee geschriften in herinnering die onderscheidenlijk gestalte geven aan hetgeen kunst en religie vermogen. Ieder baken heeft immers zijn eigen teken.

Ik bedoel T.S. Eliot's essay Tradition and the Individual Talent uit 1919 en Rudolf Otto's studie Das Heilige uit 1917. De dichter Eliot plaatst de kunstenaar in de traditie en ervaart het kunstenaarschap als dienstbaarheid. Traditie duidt op historisch besef, niet alleen met het oog op de overlevering zelf maar ook met het oog op de actualiteit ervan. De dichter voegt aan het geheel van de reeds bestaande kunstwerken het zijne toe, waardoor enerzijds dat geheel wordt gewijzigd en anderzijds hij zelf in het kader van dat geheel wordt| beoordeeld. Laat de dichter ervan doordrongen zijn dat kunst nooit vooruitgaat, al blijft het materiaal van de kunst nooit geheel hetzelfde. Terwijl de dichter zich onafgebroken toelegt op het historisch benul, is hij zich ervan bewust dat het kunstenaarschap opoffering en terzijdestelling van de eigen persoonlijkheid inhoudt. Niet de persoonlijke emoties maken de dichter belangwekkend, maar de gewaarwordingen die hij als medium – als middelaar – tot uiting brengt. Laat de dichter daarom rustig en passief – receptief – afwachten en zo reageren op hetgeen hem geschiedt. De artistieke emotie is onpersoonlijk. Deze kan de dichter alleen verwoorden door zich geheel aan het door hem uit te voeren werk over te geven. De geleerde Otto onderzoekt het irrationele in de idee van het goddelijke en ziet het heilige niet als zedelijk begrip maar als begrip *sui generis* , niet te definiëren. Meteen vraagt hij de lezer zich te bezinnen op hetgeen religieuze ontroering is. Kent hij die niet, dan hoeft hij niet verder te lezen. Want zo iemand zal veelal esthetica als genoegen van de zinnen en religie als functie van gemeenschappelijke driften en sociale waarden afdoen. Het heilige is het *numineuse*, het van Godswege wenkende. Dit brengt een gevoel, een gewaarwording teweeg van een *mysterium tremendum*, een huivering gevend geheim, een geheim dat alleen het verborgene, het gans andere benoemt. Dit mysterie is niet alleen tremendum (huiveringwekkend) maar ook *fascinosum* (betoverend). Huiveringwekkend door overweldiging en verhevenheid, een huiver die energie geeft en bevlogenheid. Betoverend door vervoering en aantrekkelijkheid, een betovering die tot roes voert en duizeling.

Zonder bekering geen christelijke normen

ANDRÉ HAAKMAT

De dichter (Eliot) weet dat de artistieke emotie onpersoonlijk is. De kunstenaar geeft zich over, getroost zich opoffering, verwijlt in receptiviteit. De geleerde (Otto) weet dat de religieuze aanraking verrassend is. De religieuze mens weet dat het mysterie doet huiveren, dat het een even dwingende als goddelijke wenking is, waardoor betovering zich voordoet. Gemeenschappelijk aan beider uiteenzettingen is dat het initiatief niet aan de zijde van de mens is. De mens wordt gewenkt. Hij wacht af. In ontvankelijkheid wordt hij overmeesterd. De profeet Jeremia zegt het zo: "*Heer, u hebt mij verleid, en ik ben bezweken, u was te sterk voor mij en hebt mij in uw greep gekregen.*'.

In deze tijd van specialisatie en fragmentering lijkt het zinsverband zoek. Kunst, wetenschap, godsdienst sluiten elkaar niet in maar uit. Wie zijn nog op zoek naar een bezield verband? Gemeenschappelijk aan deze drie verschijnselen van cultuur is de ordening. Kunst en wetenschap en godsdienst ordenen. Ordening is een dienstbare bezigheid. Zij dwingt tot bescheidenheid. Leidt elke ordening tot duiding? De wetenschappelijke is de meest begrensde, blijft gevangen in de beperkingen van de redelijkheid. De artistieke en religieuse zijn wel onbegrensd, maar in de onbeperktheid maatschappelijk niet te controleren.

Het meest krachtig komt de aantrekking van het mysterie tot uiting in de half of niet begrepen cultustaal, schrijft Otto in 1917. Zij is totaal anders, zoals het Latijn in de rooms katholieke mis, het Sanskriet in de Boeddhistische vieringen van China en Japan, de taal van de goden in de offer-rituelen van Homerus. Het numineuse in de kunst blijft indirect, weet Otto. Slechts twee middelen zijn in het Westen direct. Naar plaats de duisternis, naar tijd de stilte. Gemeenlijk onderbreekt de mens het spreken om te zwijgen. Waarom spreekt hij niet vanuit het. zwijgen? Zo geeft zwijgen plaats aan het spreken en niet spreken aan het zwijgen. Van de goden hebben de mensen het zwijgen geleerd, van de mensen het spreken. Aldus Plutarchus.

Zwijgen komt van God, spreken van de mensen. *De Heer is dichtbij voor mensen die hem trouw zijn. Hij geeft hun zijn wetten en regels.* (Psalm 25,14) Zijn stilte is onze lofprijzing. Spreken is van de tijd, zwijgen van de eeuwigheid. Laat de lippen slapen en de ziel ontwaakt. Sluit de ogen en de hemel opent zich. Stilte en rust geven vrede, tevredenheid, thuis zijn bij de Heer, bij Hem die de stilte zelf genoemd mag worden. Zo neigt Hij zich naar ons over en spreekt als Woord Zijn zwijgende woorden. Zwijg voor de Heer al wat leeft.

Antoine Bodar is priester en kunsthistoricus.

(Foto NRC-*Handelsblad*/Vincent Mentzel)

'Ik ben naar het boekenbal geweest, waar u als tijdverdrijf bent gevierd, als vermaak en als projectie en als gril. Ik belijd u als de God van Abraham, Isaäk en Jacob, niet als de God van de schrijvers en journalisten', schrijft de priester Antoine Bodar in een Open *brief aan God,* die op 14 maart 1997 werd afgedrukt in dagblad Trouw. *'Maar Heer - dit terzijde -, hoe komt het toch dat in ons tijdsgewricht het vaak aangenamer is te verkeren met heidenen dan met christenen?'*

In de dagen die daarop volgden werden 27 reacties geplaatst, variërend van vrome instemming: *'Ook onze tijd heeft profeten nodig die het ongeloof durven aanklagen.' '...en zoals altijd worden ze ook nu weer gestenigd'* (nr. 11 uit Utrecht) tot felle kritiek: *'...loze stelligheden, valse bescheidenheid en gemeenplaatsen uit vele eeuwen kerkgeschiedenis. Om nog te zwijgen van het irritant archaïsche taalgebruik, grenzend aan kitsch. Bodar trekt een façade op van frasen en neerbuigendheid'* (nr. 23 uit Goes). Verwarring alom. Tot 20 maart, toen het verlossende Woord werd gesproken en Trouw een wereldprimeur in haar kolommen kon opnemen: *Open brief van God aan Antoine Bodar.* Dit unicum is vastgelegd in deze brochure.

ISBN 90-70459-13-2

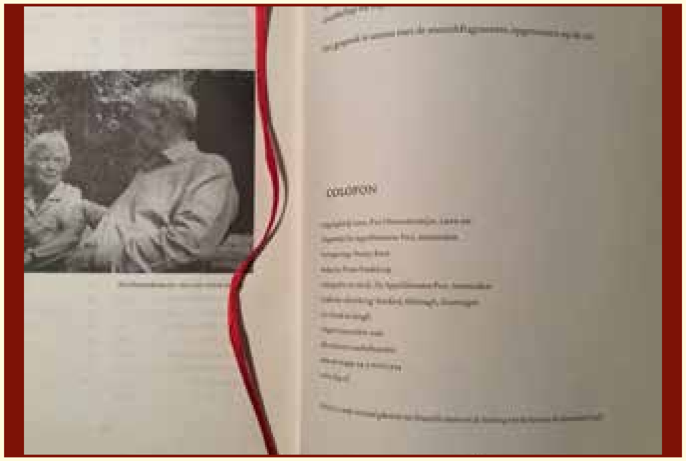
OPEN BRIEF VAN GOD

De Appelbloesem Pers

UITGEVERIJ
De Appelbloesem Pers
REALISATIE
Drukkerij in Het Veem GFB
VORMGEVING
Nancy Koot
REDACTIE
Frans Pasdeloup
LITHO'S
Daniël Mok
DRUK
Frans Hoepermans
GRAFISCHE AFWERKING
Binderij Abbringh

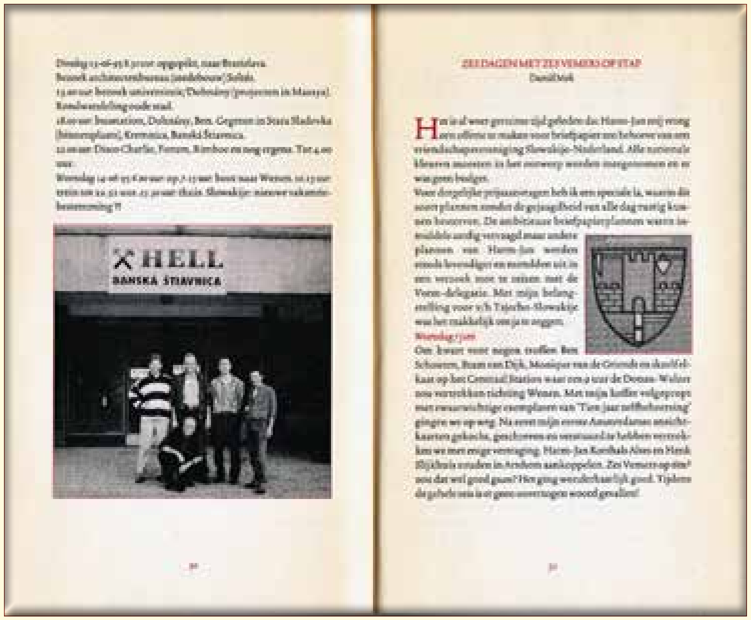

TITEL: ***De autobiografie van Piet Heuwekemeijer:***
Vijftig jaar symfonieorkest - [Piet Heuwekemeijer, ed. Frans Pasdeloup] 85 jaar zoeken naar zekerheid Auteur: Piet C. Heuwekemeijer (1915-); Frans Pasdeloup Jaar: 2000 Uitgever: Amsterdam: *De Appelbloesem Pers* Annotatie: ill Met bibliogr., reg Omvang: 287 p Formaat: 25 cm Bijlage: CD: 85 jaar zoeken naar zekerheid : een portret van Piet Heuwekemeijer - samenstelling: David de Jongh ISBN: 90-70459-34-5 geb. Nr. (Brinkman) B0040451 Trefwoord: (GTR) 4.210 Nederland; (LTR) Heuwekemeijer, Piet; (GTR) Herinneringen (vorm); (PIM) Heuwekemeijer; (BTR) autobiografieën; (BTR) symfonieën Onderwerp: 24.50 historische muziekwetenschap: algemeen 1915-2000 Piet C. Heuwekemeijer (1915-) Code: (PIM) 786.91 (NUGI) 924 (UNESCO) Geschiedenis, levensbeschrijving Samenvatting: Memoires van de voormalige directeur van het Concertgebouworkest (1959-1967) en de omroeporkesten (1968-1980).
RECENSIE: Ter gelegenheid van zijn 80ste verjaardag publiceerde deze musicus (geb. 1915) zijn persoonlijke herinneringen in boekvorm. Hij begon zijn loopbaan als violist bij het Concertgebouworkest, maar raakte al gauw betrokken bij bestuurlijke zaken. Van 1959 tot 1967 was hij zakelijk directeur van het orkest. Daarna werd hij de zakelijk en artistiek leider van de vijf omroeporkesten en het Groot Omroepkoor. Ook na zijn pensionering in 1980 bleef hij actief betrokken bij de Nederlandse symfonieorkesten, onder meer als adviseur van de overheid. De auteur schrijft op onthullende wijze over zijn talrijke bestuursactiviteiten en de vele contacten met grote dirigenten en solisten. Hij begint zijn memoires met de jeugd- en studiejaren in Amsterdam; ook vertelt hij over de tijd dat hij als tweede violist in het *Concertgebouworkest* werkzaam was onder de dirigenten Willem Mengelberg en Eduard van Beinum. Het boek is geïllustreerd met vele zwart-wit foto's en andere afbeeldingen. Een goede aanvulling op de biografieën van Mengelberg en Van Beinum die recentelijk zijn verschenen. Illustraties: Aanwezig in OB AMSTERDAM

TITEL: ***The turning tide : the user's role in the redevelopment of harbour buildings in North-West Europe/Het kerend tij: de rol van de gebruiker bij de herontwikkeling van havenpanden in Noord-West Europa***
Peti Buchel en Bert Hogervorst, photogr., foto's van Willem Vermaase, transl., vert. Annie Wright *Het kerend tij* Auteur: Peti Buchel; Bert Hogervorst; A.N.R. Wright Jaar: 1997 Uitgever: Amsterdam: *Gilde van Werkgebouwen aan het IJ* Amsterdam: *De Appelbloesem Pers* Annotatie: ill., krt Met lit. opg., index Omvang: XIII, 215 p Formaat: 27 cm ISBN: 90-70459-15-9 Nr. (Brinkman) B9743570 Trefwoord: (GTR) Stedelijke ontwikkeling; (GTR) Stedelijk beleid; (GTR) Havengebieden, (GTR) 4 Noordwest-Europa; (LTR) Havengebouwen; (LTR) Hergebruik; (LTR) Noordwest-Europa; (BTR) bouwkunst; (BTR) havens Onderwerp: 74.73 stads- en dorpsvernieuwing Code: (SISO) 718.69 (PIM) 718.69 ( ) Stedenbouw, architectuur, kunst, fotografie, film, radio, televisie.
RECENSIE: Pakhuizen, havengebouwen, loodsen. Door het verschuiven van de havenactiviteiten kwamen ze de afgelopen decennia steeds vaker leeg te staan. Karakteristieke bebouwing is de blijvende kracht van de haven. In de jaren tachtig werd wereldwijd een trend ingezet om deze gebouwen nieuw leven in te blazen. Dit boek is geschreven vanuit de gebruikers, en specifiek de krakers. Het draait om het spanningsveld dat bestaat tussen beleidsmakers, uitvoerders van beleid en mensen die hun dromen najagen. Na een introductie wordt allereerst aandacht besteed aan pakhuis *Het Veem* (Amsterdam) en omliggende gebouwen. Vervolgens worden locaties behandeld in Liverpool, Dublin, Bristol en Kopenhagen en worden voorbeelden getoond van panden, die worden hergebruikt. Bevat vele mooie zwartwitfoto's en een bewogen doorleefde tekst. De tekst is deels beschrijvend maar zeker ook deels geschreven vanuit een maatschappelijke visie op deze ontwikkeling. Al met al een bijzonder boek. Illustratie: Aanwezig in OB AMSTERDAM.

titel: ***Adolf: Jawohl, ik ben terug*** - [geautoriseerde vert. uit het Duits: Cindy Hoetmer] Auteur: Walter Moers (1957-); Cynthia Hoetmer (1967-) Jaar: 2000 Editie: 1e dr Uitgever: Amsterdam : De Appelbloesem Pers Annotatie: gekleurde ill Vert. van: *Adolf, Äch bin wieder da!!* - Frankfurt am Main : Eichborn, 1998 Omvang: [72] p Formaat: 22×22 cm isbn: 90-70459-23-x geb. Nr. (Brinkman) b0037691 trefwoord: (btr) stripverhalen onderwerp: Adolf Hitler (1889-1945) Code: (unesco) Kinderboeken, stripverhalen Samenvatting: Ballonstrip over de terugkomst van Adolf Hitler in de jaren negentig.

recensie: *Der Adolf ist wieder da!* In het oergrijze verleden kwam het verschijnsel al voor: als er een gruwelijke boef dood was, kwamen er legenden over zijn terugkomst. Zo ook hier. Een snel getekend stripverhaal waarin Adolf H. (eertijds bevriend staatshoofd en massamoordenaar) opduikt uit een riool, waar hij vele decennia ondergedoken was. Hitler komt in aanraking met de verworvenheden van de twintigste eeuw, en ontmoet in het kader daarvan een tot vrouw omgebouwde Göring (met tepelpiercings!) in een bordeel, vermoordt hem (of haar?), komt in aanraking met een psychiater die bij nader inzien Lady Di, *Princess of Hearts* blijkt te zijn en blaast samen met haar het vliegtuig van de Amerikaanse president op. Na enige andere omzwervingen van dit kaliber blijkt Göring toch niet door hem gedood te zijn en leven ze nog lang en gelukkig samen. Hitler als schlemielige, belachelijke hoofdfiguur; met – zoals we al wisten – politiek incorrecte denkbeelden ('grrrrr! JODEN!' en 'Vuile spleetogen!'), die overigens aardig op de hak worden genomen. Absoluut ongeschikt voor de geschiedenisles. Positief besproken in nette Duitse kwaliteitsbladen. Genre: Stripverhaal Genre: lit. vorm: Stripverhaal Doelgroep: ontspanning voor volwassenen Illustratie: Aanwezig in ob amsterdam.

titel: ***Contornos = Contours*** - [trad.: F. Bastos] Contours Auteur: Arlindo Pintomeira (1946-); F. Bastos Jaar: 1998 Uitgever: Amsterdam : De Appelbloesem Pers Annotatie: ill Omvang: 69 p Formaat: 21 cm isbn: 90-70459-16-7 Nr. (Brinkman) b9842362 Trefwoord: (btr) schilderkunst Onderwerp: Arlindo Pintomeira (1946-) Code: (unesco) Stedenbouw, architectuur, kunst, fotografie, film, radio, televisie.

titel: ***Naschrift*** - Auteur: Esther Jansma (1958-) Jaar: 1997 In: Bloem, steen : gedichten Uitgever: Amsterdam : *De Appelbloesem Pers* Omvang: p. 49-51

titel: ***Open brief van God*** - [Open brief aan God Auteur: Leonardus Laeyendecker (1930-); Antoine Bodar (1944-) Jaar: 1997 Uitgever: Amsterdam : *De Appelbloesem Pers* Annotatie: Bevat ook in facs. de tekst van *Open brief aan God* door Antoine Bodar, verschenen in *Trouw* Omvang: 10 p Formaat: 23 cm isbn: 90-70459-13-2 Nr. (Brinkman) b9838803 Trefwoord: (gtr) Columns (teksten); (btr) godsdienstsociologie Onderwerp: 18.11 Nederlandse letterkunde 19xx Code: (unesco) Godsdienst, godgeleerdheid.

titel: ***Bloem, steen***: gedichten - Esther Jansma (1958-) Jaar: 1997 Editie: 2e dr Uitgever: Amsterdam : *De Appelbloesem Pers* Annotatie: 1e dr.: Amsterdam: *De Arbeiderspers*, 1990, 51 p. Form. 19 cm isbn: 90-70459-14-0 Nr. (Brinkman) b9743569 Trefw. (ltr) Rouwproces; (ltr) Gedichten; (pim) Rouwproces; (btr) gedichten, oorspr. - Ned. Code: (pim) Nederlands 875 (nugi) 310 (unesco) Dichtkunst: *Gedichten over rouw en woede rond een dood geboren kind.*

recensie: De gedichten in deze bundel cirkelen rond het kind dat ontstond en dood werd geboren, rond een afwezigheid tenslotte. Ze zijn in drie afdelingen gerangschikt, plus een gedicht als proloog en een als epiloog, een goede compositorische weergave van de verwerking van dit tegennatuurlijke, dat leven niet tot leven komt. Geopend wordt met: 'Ik hul haar in weefsels van woorden' de toonzetting. In de eerste afdeling de schrijnende verwoording van de kennismaking met het dode kind en de pijn van niet in te vullen ouderschap. In de tweede woede en navenante verbeeldingen, iets moeilijker mee te beleven dan die in de beide andere. De derde afdeling is een trefzekere taaluiting van de relatie tot het begraven en steeds meer als stilte bestaande kind. Een bundel die ontroert zonder sentimenteel te maken. Illustratie: Aanwezig in ob amsterdam.

titel: ***Banská Štiavnica*** : vijf vemers en een y-techse in Midden-Europa : een verslag in zes impressies - [Monique van de Griendt ... *et al.*] Auteur: Monique van de Griendt Jaar: 1995 Uitgever: Amsterdam : De Appelbloesem Pers Annotatie: ill Omvang: 46 p Formaat: 20 cm Nr. (Brinkman) b9541854 Trefwoord: (btr) Slowakije; (btr) reisverhalen Code: (unesco) Aardrijkskunde, reisbeschrijving.

titel: ***Arlindo Pintomeira*** Auteur: Arlindo Pintomeira (1946-) Jaar: 1995 Uitgever: Amsterdam: De Appelbloesem Pers Annotatie: ill Omslag titel: Pintomeira. - De keerzijde der pagina's is niet bedrukt Omvang: 43 p Formaat: 24 cm Nr. (Brinkman) b9536647 Trefwoord: (btr) schilderkunst Onderwerp: Arlindo Pintomeira (1946-) Code: (unesco) Stedenbouw, architectuur, kunst, fotografie, film, radio, televisie.

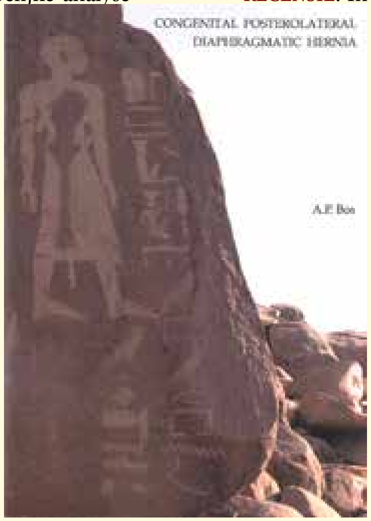
titel: ***De twee oorlogsbrieven van Walter en Ernst Maas*** : *Amandelmelk* - [inl. en vert. uit het Duits: Jan Oegema] Auteur: Walter Maas (1909-); Ernst Maas (1911-1996); Jan Oegema (1963-) Jaar: 1995 Uitgever: Amsterdam: De Appelbloesem Pers Reeks: ***Biografische kleinoden***, issn 0924-6789, nr. 3 Annotatie: foto's Uitg. t.g.v. het 50-jarig bestaan van *Stichting Gaudeamus*, Amsterdam in coproduktie met het *Walter Maashuis*, Bilthoven Vert. van: *Eine Zusammenfassung des Kriegerlebens 1939-1945* Omvang: 92 p Formaat: 20 cm isbn: 90-70459-11-6 Nr. (Brinkman) b9541300 Trefwoord: (ltr) Jodenvervolging; (ltr) Nederland; (ltr) Verhalen; (btr) brieven; (btr) Wereldoorlog II, Nederland Onderwerp: Walter Maas (1909-) Ernst Maas (1911-1996) Code: (siso) 935.4 (unesco) Geschiedenis, levensbeschrijving Samenvatting: Twee brieven uit 1945 van twee Duits-joodse broers waarin ze vertellen over hun ervaringen in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog. Recensie: Walter en Ernst Maas, twee Duits-joodse broers die in de jaren '30 naar Nederland uitweken na het aan de macht komen van Hitler, schreven resp. vlak vóór en vlak ná het einde van de Tweede Wereldoorlog een brief die was bestemd voor familie in Europa en Amerika om hen op de hoogte te brengen wat er met hen was gebeurd. Ná de oorlog werd Walter Maas de man achter stichting gaudeamus (voor hedendaagse muziek). Beide brieven geven een beeld van wat er met het gezin Maas in de oorlog is gebeurd, maar zijn persoonlijk noch historisch voor een groter publiek boeiend. Wellicht als voorgeschiedenis van de Stichting Gaudeamus voor kenners interessant. Aanwezig in ob amsterdam.

titel: ***Het Aquarius Boek*** - [door] Noud van den Eerenbeemt (1928-1997) Amsterdam: *De Appelbloesem Pers* 1971 Ann.: ill Omvang: 70 p Form.: 29 cm Code: (Dewey) 291.42.

titel: ***Gustav Meyrink, bewoner van twee werelden - Andreas Burnier. De fantastische literatuur van Gustav Meyrink - Marianne Wünsch,*** [vert. uit het Duits en bew. door Mark van

Duijn] Gustav Meyrink De fantastische literatuur van Gustav Meyrink Auteur: Andreas Burnier pseud. van Catharina Irma Dessaur; Marianne Wünsch (1942-); Mark van Duijn Jaar: 1996 Uitgever: Amsterdam : De Appelbloesem Pers Reeks: *Biografische kleinoden*, ISSN 0924-6789, nr. 2 Annotatie: RugTITEL: Gustav Meyrink Met lit. opg Gedeeltelijk vert. van: *Auf der Suche nach der verlorenen Wirklichkeit* Omvang: 56 p Formaat: 25 cm ISBN: 90-70459-09-4 geb. Nr. (Brinkman) B9642635 Trefwoord: (GTR) Fantastische literatuur; (LTR) Meyrink, Gustav; (LTR) Opstellen; (PIM) Meyrink; (BTR) Duitse letterkunde Onderwerp: 18.09 Duitse letterkunde 1868-1932 Gustav Meyrink (1868-1932) pseud. van Gustav Meyer Code: (SISO) duit 855.6 (PIM) Duits 855.6 (NUGI) 631 (UNESCO) Literatuurgeschiedenis en -kritiek.

SAMENVATTING: Twee essays over leven en werk van de Oostenrijkse schrijver (1868-1932). **RECENSIE**: Het eerste essay is een *Albert Verwey-lezing* van *Andreas Burnier*, getiteld '*Gustav Meyrink, bewoner van twee werelden*'; het tweede is een nawoord van *Marianne Wünsch* bij de Duitse uitgave van *'De Engel van het westelijk venster'*, getiteld *'De fantastische literatuur van Gustav Meyrink'*. Andreas Burnier belicht uitvoering G.M.'s levensloop en behandelt als voorbeeld van zijn werk '*De Golem*', waarbij zij sterk de nadruk legt op het esoterisch-occulte karakter : een weerspiegeling van G.M.'s eigen zoeken naar de hogere waarheid achter de uiterlijke dingens des levens. Marianne Wünsch geeft vooral een diepgaande literatuurwetenschappelijke analyse van 'De Engel...', met sterke nadruk op G.M.'s gebruik van symboliek en op de knappe constructie van de roman met de vele personages; ook hier een verwijzing naar de metafysische inslag. De twee essays samen geven een zeer helder beeld van de Oostenrijkse schrijver (1868-1932) en zijn werk, tegen de achtergrond van zijn tijd. Verzorgde uitgave. Illustratie: Aanwezig in OB AMSTERDAM.

TITEL: ***Congenital posterolateral diaphragmatic hernia : pathophysiological studies and clinical picture*** - Auteur: Albert Pieter Bos (1949-) Jaar: 1993 Uitgever: [S.L. : S.N.] Drukker: Amsterdam: *De Appelbloesem Pers* Annotatie: Proefschrift Rotterdam Lit. opg. - Met een samenvatting in het Nederlands Omvang: 142 p Formaat: 24 cm ISBN: 90-9005886-9 Nr. (Brinkman) B9327086 Trefwoord: (GTR) Aangeboren afwijkingen; (GTR) Pathologische fysiologie, (GTR) Middenrifsbreuk; (GTR) Proefschriften (vorm); (BTR) aangeboren afwijkingen Onderwerp: 44.83 reumatologie, orthopedie Code: (NUGI) 742 (UNESCO) Geneeskunde.

TITEL: ***Architectonische kleinoden Jaar: 1991-***... Nummering: Nr. 1 - Uitgever: Amsterdam: *De Appelbloesem Pers* Formaat: 16×24 cm ISSN: 0924-6770 = *Architectonische kleinoden*.

TITEL: ***Naamloze vennootschap "Het Nederlandsche Veem"*** Amsterdam - [tekst van Maurits Nibbering] Auteur: Maurits Nibbering Jaar: cop. 1991 Uitgever: Amsterdam : De Appelbloesem Pers Reeks: *Architectonische kleinoden*, ISSN 0924-6770, nr. 1 Annotatie: ill Heruitg. van een fotoatlasje uit 1898 ter gelegenheid van het 20-jarig bestaan van *De Appelbloesem Pers* (anno 1 november 1971), aangeboden aan haar relaties en aan de leden van de vereniging Werkgebouw Het Veem ter gelegenheid van haar 10-jarig bestaan Omvang: [32] p Formaat: 16×24 cm ISBN: 90-70459-08-6 Nr. (Brinkman) B9134926 Trefwoord: (LTR) Oranje Nassau veem (Amsterdam); (LTR) Oranje Nassau veem (Amsterdam); (BTR) pakhuizen; (BTR) bouwkunst Code: (SISO) 718.69 (NUGI) 922 (UNESCO) Stedenbouw, architectuur, kunst, fotografie, film, radio, televisie Samenvatting: (Bouw)geschiedenis van het pakhuis "Het Veem" in het westelijk havengebied van Amsterdam. **RECENSIE**: Deze uitgave is tot stand gekomen ter gelegenheid van het 20-jarig bestaan van *De Appelbloesem Pers* en is aangeboden aan de leden van de vereniging *Werkgebouw 'Het Veem'* ter gelegenheid van haar 10-jarig bestaan. Aan het IJ in Amsterdam, noordelijk van de westelijke eilanden staan vier voormalige pakhuizen. Rond de laatste eeuwwisseling zijn ze gebouwd. Onlangs hebben ze een nieuwe functie gekregen als bedrijfsverzamelgebouw. *Het Veem* heeft als laatste in 1990-'91 een opknapbeurt ondergaan. Middels een bescheiden uitgave wordt een beeld geschetst van de oorspronkelijke situatie; daarbij wordt gebruik gemaakt van fraai, oorspronkelijk fotomateriaal. Vanwege de beschrijving van de architectuur van het vroegere pakhuis mogelijk van zijn belang voor hen, die in ons industriële erfgoed zijn geïnteresseerd. Klein formaat; omslag met het oorspronkelijke vignet van de NV *Het Nederlandsche Veem*. Aanwezig in OB AMSTERDAM.

TITEL: ***Biografische kleinoden Jaar: 1990-***... Nummering: Nr. 1 - ... Uitgever: Amsterdam : De Appelbloesem Pers Formaat: 24 cm ISSN: 0924-6789 = *Biografische kleinoden* TITEL: *Geheim is geheim* - Auteur: Maria Geertruida Noothoven van Goor (1911-) Jaar: 1990 Uitgever: Amsterdam : De Appelbloesem Pers Reeks: *Biografische kleinoden*, nr. 1 Annotatie: foto's Omvang: 30 p Formaat: 24 cm ISBN: 90-70459-06-x geb. Nr. (Brinkman) B9005919 Trefwoord: (GTR) Heiligen; (GTR) 4.280 Frankrijk; (LTR) Soubirous, Bernadette; (GTR) Biografieën (vorm); (BTR) heiligen; (BTR) levensbeschrijvingen Onderwerp: 1850-1900 Bernadette Soubirous (1844-1879) Code: (UDC) 235.3(44) (SISO) 245.5 (NUGI) 631 (UNESCO) Godsdienst, godgeleerdheid Samenvatting: Schets van de religieuze verschijningen aan de katholieke Franse molenaarsdochter *Bernadette Soubirous* (1844-1879).

RECENSIE: In kort bestek - 20 pagina's tekst en 3 grote foto's - spitst dit opstel over de eenvoudige boerendochter Bernadette Soubirous, in 1844 geboren in Lourdes, zich toe op de vraag: hoe verhoudt *'de bedwelmende pracht en de perfect geregisseerde organisatie van het machtige instituut'* (de rooms-katholieke kerk) zich tot één weerloos kind? Haar mystieke ontmoetingen met 'een verschijning uit een andere wereld' leidden vanaf 1858 tot een ongekende stroom pelgrims naar het bedevaartsoord Lourdes. Vernederingen door hoogwaardigheidsbekleders en 'nonnen' waren evenwel haar levenslange deel. Zij wilde onder geen beding 'haar geheim' prijsgeven. Zoals *Jeanne d'Arc,* zegt de schrijfster, is zij letterlijk het slachtoffer van dezelfde kerk die later de plaats van haar verschijningen als een kerkelijk heiligdom bestempelde en haarzelf heilig verklaarde. Het antwoord op de centrale vraag wordt slechts summier aangeduid, met een verwijzing naar het in de geest wedergeboren worden na een onverbiddelijke lijdensweg. Een intrigerend, fraai uitgegeven opstel, waarvan de actuele bedoeling niet zonder meer duidelijk is. Aanwezig in OB AMSTERDAM.

TITEL: Mammie, mag ik naar beneden springen? - bas Auteur: Bas is B. Rumpen Jaar: 1982 Uitgever: Amsterdam: De Appelbloesem pers Ann.: ill Omvang: 44 p Formaat: 28 cm ISBN: 90-70459-03-5 (verbeterd) Foutief ISBN: 7-04-590300-0 Nr. (Brinkman) B8239116 Trefwoord: (BTR) stripverhalen Code: (UNESCO) Kinderboeken, stripverhalen Genre - lit. vorm: Stripverhaal Doelgroep: ontspanning voor volwassenen Aanwezig in OB AMSTERDAM.

TITEL: Nederlandse bedrijven in Latijns Amerika - samenstelling Onderzoeksgroep MOL Jaar: 1980 Organisatie: *Stichting Onderzoeksgroep Multinationale Ondernemingen Latijns-Amerika*, Amsterdam Uitgever: Amsterdam: Onderzoeksgroep Multinationale Ondernemingen Latijns-Amerika Drukker: Amsterdam: *De Appelbloesem Pers* Annotatie: ill Voorgaande ed. 1976 onder auspiciën van CLAT Nederland Omvang: 309 p Formaat: 30 cm Nr. (Brinkman) B8575696; (CLC) 000135298 Trefwoord: (GTR) Internationale ondernemingen; (GTR) 4.210 Nederland; (GTR) 7 Latijns-Amerika; (GTR) Gidsen (vorm); (BTR) Latijns-Amerika; (BTR) ondernemingen Onderwerp: 83.83 grootbedrijf Code: (SISO) 380.7 Soort publicatie: Adresboek.

TITEL: ***Daniël Mok - De eigenaar en uitgever van De Appelbloesem Pers bracht de strip Adolf op de markt. En wist vervolgens niet wat hem overkwam.*** Jaar: 2000 In: *Boekblad: nieuwsblad voor het boekenvak,* ISSN 0167-4765 Nummering: vol. 167 (2000), afl. 40, pag. 7-10 (4) Onderwerp tijdschrift: documentaire informatie.

TITEL: Het heilige : een beschouwing over het irrationele in de idee van het goddelijke en de verhouding ervan tot het rationele - Rudolf Otto, [vert. uit het Duits: Johannes W. Dippel] Auteur: Rudolf Otto (1869-1937); J.W. Dippel; Daniël Mok Jaar: 2002 Editie: 3e dr. - geheel herz. door Daniël Mok Uitgever: Amsterdam: *De Appelbloesem Pers* Reeks: [*Fenomenologische bibliotheek*] Annotatie: muz. Ondertitel omslag: *over de buitenredelijke kant van het goddelijke* 1e dr. Nederlandse uitg.: Amsterdam: *Seyffardt's Boek- en Muziekhandel*, 1928 Met lit. opg Vert. van: *Das Heilige*. - Breslau: *Trewendt & Garnier,* 1917 Omvang: IX, 256 p Formaat: 23 cm ISBN: 90-807300-1-7 Nr. (Brinkman) B0237470 Trefwoord: (GTR) *Het Heilige*; (LTR) Godsdienstpsychologie; (LTR) Opstellen; (BTR) godsdienstfilosofie Onderwerp: 11.02 godsdienstfilosofie Rudolf Otto (1869-1937) Code: (PIM) 206 (UNESCO) Godsdienst, godgeleerdheid Samenvatting: Klassieke studie van de Duitse theoloog (1869-1937).

RECENSIE: Dit bewonderenswaardige boek is in godsdienstwetenschap en -filosofie nog altijd een topper. Hoewel het heilige ook rationele kanten heeft, zoekt Otto het meest eigene van het religieuze in de niet-rationele ervaring van '*het numineuze*': in wat ons diep aangrijpt en ontroert zonder dat wij het nu direct kunnen benoemen. Vandaar het befaamde, door hem geijkte begrip '*mysterium tremendum et fascinosum*': het mysterie dat ons doet huiveren en tegelijk ook fascineert, terwijl het zich onttrekt aan onze begrippen. In zijn onderzoek van het heilige, dat hij prachtig weet te verwoorden, betrekt hij behalve de bijbel en niet-christelijke godsdiensten ook poëzie en kunsten als muziek. Wie zijn godsbegrip zoekt te verhelderen, kan niet om dit boek heen. D. Mok heeft de tweede druk uit 1963 van deze vertaling stilistisch gemoderniseerd. Doordat hij aan de oorspronkelijke vertaling soms bladzijdenlange, overigens op zich zinvolle, passages toevoegt waarvan de herkomst niet altijd duidelijk is (komen ze in twijfelgevallen uit andere geschriften van Otto?), leent de uitgave zich niet zonder meer voor wetenschappelijk gebruik. Illustratie: Aanwezig in OB AMSTERDAM.[1]

TITEL: Het kerend tij : havenpanden in Noord-West Europa The turning tide; the user's role in the redevelopement of harbour buildings in North- West Europe Auteur: Peti Buchel; Bert Hogervorst; Willem Vermaase Jaar: 1997 Organisatie: Gilde van Werkgebouwen aan het IJ Uitgever: Amsterdam : Appelbloesem Pers Annotatie: Nederlandse en Engelse tekst Omvang: 215 blz Formaat: .. cm ISBN: 90-70459-15-9 Aanwezig in OB AMSTERDAM.

TITEL: Een wijze uit het westen : beschouwingen over Rudolf Otto en het heilige - [samenst., bew. en voorw.: Daniël Mok] Auteur: Daniël Mok Jaar: 2001 Uitgever: Amsterdam : Appelbloesem Pers Reeks: *Biografische kleinoden*, ISSN 0924-6789, nr. 4; [*Fenomenologische bibliotheek*] Annotatie: Met reg Uitg. ter gelegenheid van de derde Nederlandse druk van Rudolf Otto's *Het Heilige* Omvang: 279 p Formaat: 23 cm ISBN: 90-70459-36-1 Nr. (Brinkman) B0134362 Trefwoord: (GTR) Godsdienstfilosofie; (GTR) *Das Heilige* (Otto); (GTR) Het Heilige; (LTR) Otto, Rudolf; (LTR) Opstellen; (LTR) Godsdienstfilosofie; (LTR) Opstellen; (BTR) godsdienstfilosofie Onderwerp: 11.02 godsdienstfilosofie Rudolf Otto Code: (PIM) 204 (NUGI) 626 (NUGI) 631 (UNESCO) Godsdienst, godgeleerdheid Samenvatting: Bloemlezing van beschouwingen over de klassieke studie van de Duitse theoloog Rudolf Otto (1869-1937), 'Das Heilige'. Recensie: Wie zich wil bezinnen op religie, kan niet om Rudolf Otto heen. Zijn *'Das Heilige' 'behoort tot die boeken, die nimmer genoeg kunnen worden gelezen'* (Gerardus van der Leeuw). Het is een onvergankelijke

1 DE VIERDE DRUK *(2012) is volledig herzien en vermeerderd met oorspronkelijke bijlagen, een register en een biografische notitie.*

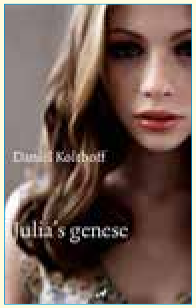
klassieker met fundamentele betekenis voor met name de godsdienstwetenschap, maar waaruit ook andere wetenschap en filosofie graag putten. Wel iedereen kent zijn typering van het goddelijke, het numineuze, als een mysterie dat tegelijk fascineert en doet beven, vertrouwen inboezemt en angst aanjaagt. Daniël Mok stelde een bloemlezing samen met tientallen teksten over Otto's boek van de hand van denkers, wijzen en lit. auteurs - een ware goudmijn. Maar het is ook een grabbelton in zoverre teksten, aantekeningen, notities, citaten, citaten betreffende citaten, redactionele opmerkingen en gedichten over elkaar heen buitelen. Wie geïnteresseerd is in godsgeloof en metafysica, neemt dit graag voor lief, want hij krijgt inzicht in het gecompliceerde karakter van het heilige. Citaten in vreemde talen worden vertaald. Mok opent met een biografie van Otto en een overzicht van diens godsdienstwetenschappelijk werk. Duidelijke druk. Illustratie: Aanwezig in OB AMSTERDAM.

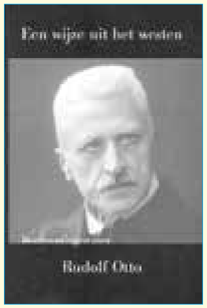
TITEL: Het Nederlandsche Veem : etablissement Oranje Nassau aan de Barentszkade te Amsterdam Jaar: 1991 Uitgever: Amsterdam : Appelbloesem Pers Annotatie: ill Formaat: 16x24 cm ISBN: 90-70459-08-6 Aanwezig in OB AMSTERDAM.

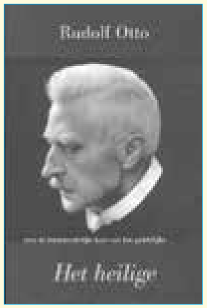
TITEL: Mammie, mag ik naar beneden springen? Met zwarte ills. van de schrijver Auteur: Bas Jaar: 1982 Uitgever: Amsterdam : Appelbloesem pers Omvang: IV, 44 blz Formaat: 4 ISBN: 90-70459-03-5 Samenvatting: Ballonstrips Recensie: Dit album bestaat deels uit korte stripjes, deels uit cartoons. De humor is vaak absurdistisch en enigszins intellektualistisch, en bovendien sterk geënt op die van Kamagurka. Ook wat eenvoud van de tekenstijl betreft leunt dit album op deze cartoonist. De vergelijking valt echter zowel wat humor als wat tekenstijl betreft negatief uit voor dit album. De grappen zijn zelden echt leuk, en Bas' gebrek aan tekenvaardigheid wordt niet gekompenseerd door het vermogen toch nog aantrekkelijke tekeningen te maken. Minder positief is ook de hoeveelheid papier die de (zwart-wit) tekeningen in beslag nemen. Thema's die regelmatig terugkeren bij Bas zijn o.a. dood, kannibalisme, eenzaamheid en zelfmoord. De manier waarop deze thema's uitgewerkt zijn, maakt het album uiteindelijk weinig aantrekkelijk. Ook drukkwaliteit en lettering (vaak type-letters) stoten af. Genre: Stripverhaal Aanwezig in OB AMSTERDAM.

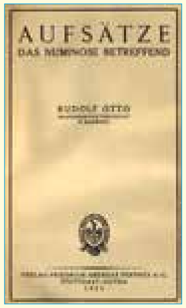
TITEL: De witte merrie : (gedichten) - Eva van 't Schip Auteur: Eva van 't Schip Jaar: 1983 Uitgever: Amsterdam: Appelbloesem Pers Omvang: 31 p Formaat: 21 cm ISBN: 90-70459-05-1 (verbeterd) Foutief ISBN: 90-70459-05-0 Nr. (Brinkman) B8319267 Trefwoord: (BTR) gedichten, oorspr. - Nederlands Code: (UNESCO) Dichtkunst Recensie: De gedichten in deze bundel zijn zo onsamenhangend dat er weinig zinnigs over te zeggen valt. De schrijfster ervan maakt gedachtensprongen die nauwelijks te volgen zijn, en ze haspelt zo raar met de taal dat er soms erg vreemde zinnen ontstaan zoals: /Wat ik met verzen is zou willen zeggen/ (blz. 15). De dichteres probeert te schrijven over wanhoop, verdriet en eenzaamheid, maar is niet veel verder gekomen dan wat wartaal dat als los zand uit elkaar valt. Genre - lit. vorm: Poëzie Aanwezig in OB AMSTERDAM.

TITEL: De rode molen : gedichten - Maarten Vasbinder Auteur: Maarten Vasbinder Jaar: 1982 Uitgever: Amsterdam : Appelbloesem pers Omvang: 76 p Formaat: 23 cm ISBN: 90-70459-01-9 Nr. (Brinkman) B8234197 Trefwoord: (BTR) gedichten, oorspr. - Nederlands Code: (UNESCO) Dichtkunst Recensie: Een bundel 'gedichten' als mosterd na de 'maatschappelijk geëngageerde' gedichtenschrijfrage. Voor de prijs die het boekje moet opbrengen is de uitvoering van zeer slechte kwaliteit. Achterhaalde en obligate thema's in amateuristische versvorm.

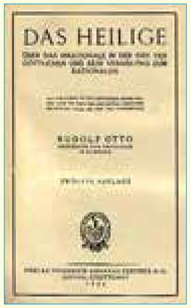

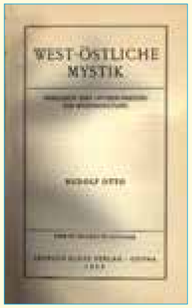

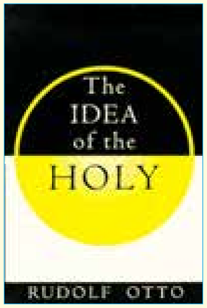

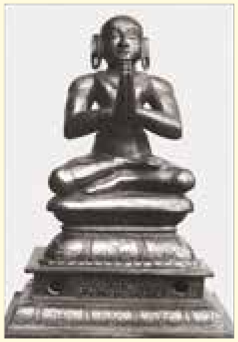

RĀMĀNUJA

Rudolf Otto

DE GENADERELIGIE VAN INDIA
EN HET CHRISTENDOM

overeenkomsten en verschillen

&

RELIGIEUZE OVEREENSTEMMING

parallellen in de godsdienstgeschiedenis

UITGEVERIJ ABRAXAS AMSTERDAM
2004

DE GECOIFFEERDE BOEKENKAST

Fenotypografischrift

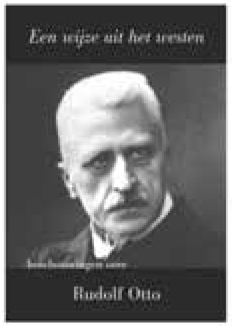
&

een verscheidenheid aan denkbeelden

NAAR HET ARCHIEF
Abraxas|zuider-æmstel

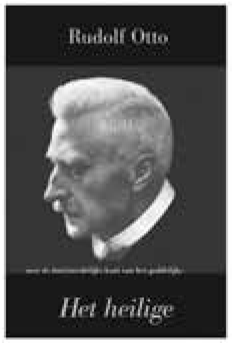
FENOMENAAL ARCHIEF

Abraxas|Zuider-Amstelboeken

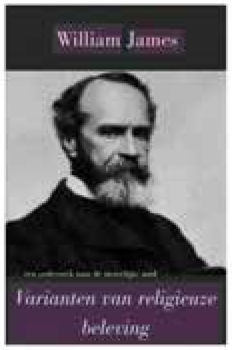
EEN WIJZE UIT HET WESTEN:
beschouwingen over Rudolf Otto en het heilige
samenstelling, bewerking en voorwoord: Daniël Mok
Uitgegeven ter gelegenheid van de derde Nederlandse druk van Rudolf Otto's *Het Heilige*
Amsterdam: De Appelbloesem Pers, 2001
Opbouw: 23 cm - 279 p. Referentie: Met register
Godsdienst, godgeleerdheid (UNESCO) 626 (NUGI) 631 (NUGI)
Trefwoord: Otto, Rudolf (1869-1937) (Pica) Godsdienstfilosofie
Das Heilige (Otto); Het heilige; godsdienstpsychologie

ISBN: 90-70459-36-1 Euro 17,50

RUDOLF OTTO: HET HEILIGE
over het buitenredelijke aspect van religie
Medewerkers: Johannes W. Dippel & Daniël Mok
Een beschouwing over het irrationele in de idee van het goddelijke en de verhouding ervan tot het rationele
Amsterdam: De Appelbloesem Pers/Abraxas Publ., 2002
Editie: 3e druk, geheel herzien door Daniël Mok
Illustraties: muziek; Relatie: Vertaling van: *Das Heilige.*
Breslau: Trewendt & Garnier, 1917 / Met literatuuropgave;
Godsdienst, Godgeleerdheid, Godsdienstfilosofie

ISBN 90-807300 1-7 Euro 22,50

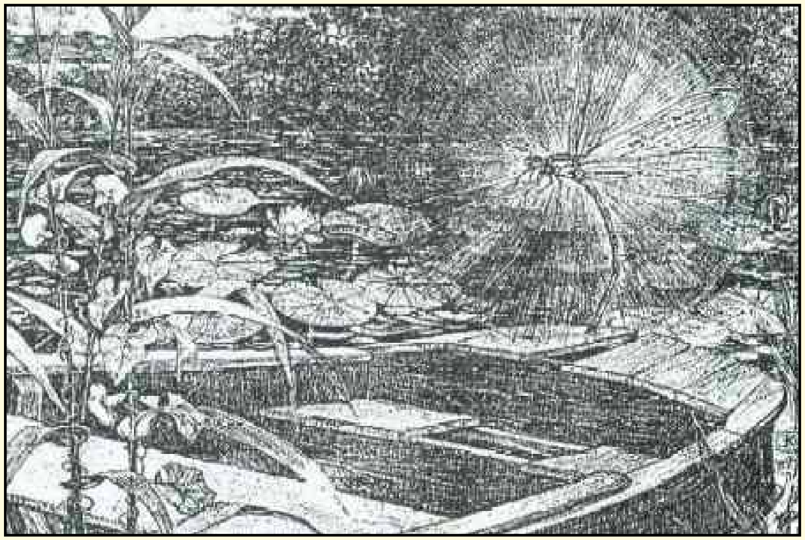
WILLIAM JAMES:
VARIANTEN VAN RELIGIEUZE ERVARING

In 1902 William James published his paper *Varieties of religious experience* that initiated the research area of psychology and religion. This year marks the hundred year anniversary of this event. To celebrate this special lustrum a three day congress will be organized that will be held on May 26-28, 2003. The congres will be located at the Vrije Universiteit, Amsterdam. The aim is to evaluate the accumulation of a century of knowledge and assessing the current state of the art in the field.

3e Nederlandse druk in herziene vertaling ISBN 90-807300 2-5

Uitgeverij De Appelbloesem Pers, Kinderdijkstraat 77, 1079 GE Amsterdam

Telefoon: (020) 6446907

· DE · KLEINE · JOHANNES ·
DOOR
· FREDERIK · VAN · EEDEN ·
· MET · IX · LITHOGRAFIËN · EN ·
VERSIERINGEN · DOOR
EDZARD · KONING
'S-GRAVENHAGE · MOUTON & C° ·

A4-CL/WYG°AAD◊AAF-S E L ◊ A A N -◊AANSPREEK◊AANSPRE-P B ◊ A D P L O O I -TEN◊ACHTENSWA-SPRAAK/R KSLUCHT-C1PRINSREGENT◊PRINS-T U S◊C 1 ◊ A O R T A ◊-YBFW◊SERVICEVOLLEY/FEEST/FW◊PRINS-BIS-TION/◊APPELLEER/V3V-CHC4◊PLATTELAND/BURG/FWRUIMTET D/BUURTVOLKSTELLING-TONGEVALLENWETONT-
JE◊AAFKE◊AAFTINKAAG-HANGSTER◊AANHANKE-K E R ◊ A A N S P R E -EN◊ A D R I J K S K U N -DIG◊ACHTEN◊ACHTER-VAARTDIENST/R KS-BISDOM◊PRINS-GEMAAL-Z C ◊ A O U R A G H ◊ P -FW◊SNOENPOES/FW-SCHOP/◊PRINSEN-PAPPELLEREN/V1◊APPE-CHCO◊SPONSORSCHAP/FWSCHILDERSW K/VOLKSW KWARMHOU-EIGENINGSWETONT-
JEAAGTAPPEL◊AAGT◊AAI-LIJK/AAADAE◊AANHAN-K I N G ◊ A A N S T A A N -DE◊ A D R I J K S K U N -AANGAAN◊ACHTERAAN-L U C H T V A A R T -PRINS-REGENT◊PRINS-N◊AOV◊CLCW◊AOW◊-ZH◊STEENBOKSKEER-VLAG/◊VOLGORDE/CCCE-LO/PN◊APPEL/S2CACBZA-CHCO◊STADHOUDER-FWRESTARTS/FWGOR-DERWARMHOUDPLAAT-WERPGRONDWETONT-
BA/AAIBAHEID◊AAI-KELIJKHEID◊AANHECH-DE◊AANSTTEN◊AAN-DIG◊ADS◊ADSCHOK-KOMEN◊ACHTERAANLO-DIENSTR KSVERKERINGS-V E R K I E Z I N G ◊ A B E L -CLW◊AOW'ER◊◊APA-KRING/FW◊STEENBOKS-ZAZICO◊HAUTE-COUTU-YAZBC1◊APPELSIEN/CAZ-SCHAP/CHCO◊TAAKSTEL-TENPAP/FWSLAAPZAAK/WARMHOUDPLATEN-WERPWETOORLOGSWET-
E N ◊ A A I -TING◊AANHECHT-S T A M P E R ◊AAN-K E N ◊ A D S C H U D -PEN◊ACHTERAAN-BANK/R KSVERKERINGS-TJE◊PNPLAATSMAAK◊V-CHE◊PNCAZICO◊APA-KEERKRING◊TAKKEN-RE/CACXCO◊BEREN/CC-BYAC1◊APPELSLOFFEN/LING/CHCO◊VATBAAR-FWSPAKENBURG/FW-W E E T N I E T W I N K E L -PACHTWETPASJESWET-
ING◊AAIJ◊AAI◊AAK◊A-SEL◊AANHEF◊AAN-STEEK◊AANSTEKELIJK/DING◊ADSGEZIND◊ADS-ZICHT◊ACHTERAANZIT-BANKR KSVOORLICH-QV3GEBRUIKMAAK/V3VQ-C H E ◊ ◊ A P A I S E -WEER/FW◊TOTEN◊TRAN-C O ◊ K O S T E N / C C - C 1 ◊ A P P E L V O R M I G /HEID/CHCO◊VERHELDE-STAATSBOSBEHEER/FW-BUURTWINKELW KWO-PASPOORTWETPENSIOEN-
BERS◊ABERTS◊ABES◊A-HING◊AANHITSER◊AAN-AADAE◊AANSTEKELIJK-G E Z I N D H E I D ◊ A D S -T E N ◊ A C H T E R A F -TINGSDIENST/R KSVOOR-WILDWEST/CXCACOT-APART◊AAABACADAE-SITOOR/FW◊TREKKEN-CO◊SPOELMIDDEL/CCZB-AA◊APPENDAGE/◊APPEN-RING/CHCO◊VERINNER-STAATSCOURANT/FWSTA-NINGBOUWSTICHTING-WETPERSWETPLEEGKIN-
BRECHT◊ABREGT◊ADE-HITSING◊AANHOOR-HEID◊AANSTEKER◊AAN-H E I D ◊ A D S T E R ◊ A D -BUURT◊ACHTERAFPLAAT-L I C H T I N G S D I E N S T -WAALFTOONS/CXCA-AI◊APARTHEID◊REDER -BEKKEN/FW◊TRUCKFO-CO◊BERENHOL/ZB◊AD-DANCE/YB◊APPENDICI-L KING/CHCO◊VRAAG-TIEBEZOEK/FWZBTECH-WONINGSTICHTING-DERENWETPOLITIEWET-
RING◊ADERINK◊A-DER◊AANHORIG◊AAN-STEL◊AANSTELLERIG/VAST◊ADVERVEN◊AD-SEN◊V1◊ACHTERAF-SAUS S/YBSERVICEVOL-COAMBACHT/CHC1BEN-KER ◊STORMVLOEDKE-TO/FWZC◊TRUTTENBOL/V O C A T E N K O S -TIS/CACBC1◊APPERCEP-STELLING/CHCO◊WEL-NOLOGIES/FWTELFORT/W O O N B U U R T W O O N -POSTWETPR ZENWETPRI-
DERS◊ADERT◊ADIJK◊AF-H O R I G H E I D ◊AAN-AAAE◊AANSTELLERI-WOLVEN◊ENA/PN◊EN/STRAAT◊YB◊ACHTERAF-L E Y / S N O E N P O E S /GALEESBENGALESEBRU-RING◊ZB◊TANDEN-FW◊VEILIGHEIDSRAAD/T E N ◊ I N S T R A A L /TIE/◊APPERLOO/PN◊AP-VAART/CHCO◊LFBEOOR-FWTELGRAAF/FWTRANS-STICHTINGWOONW KZA-VACYWETPRIVATISE-
S◊AFUIK◊AGLAD◊AIH◊A-HOUD◊AANHOUDEND-TIS◊AANSTELLER◊AAN-PN◊ENS◊ANINK◊AN-ZAALTJE◊◊ACHTERAN-ZHSTEENBOKSKEER-NEISBRUNEISECOMO-R ◊TOBBER ◊ZBYA◊VEE-FW◊W E R E L D B I B L I O -V3VP◊A-CAPPELLA/CACX-PET TEL KWISPELTURIG-DELING/CHCO◊EMAN/FERRING/FWTRANSFOR-KENW KZEKERHEIDSTEL-RINGSWETPROGRAMMA-
KORF/ZH◊AKUIP◊A-H E I D ◊ A A N H O U -S T E L L I N G ◊ A A N -M◊ATSELA/PN◊ATSEN-KER◊C1◊ACHTERAS◊CA-KRING/STEENBOKSKEER-REESCOMORESEMACAUS-KERING◊ZB◊VETWEI-THEEK/FW◊WERELDMI-C1◊A-CAPELLA/CXCA-HEID/CHCO◊WISSELVAL-CO◊RTIGHONDERDVEER-MATEUR/ZAFWTRANS-LINGZOMERKADEBOSJES-W E T P R O V I N C I E W E -
M O E S / Z H ◊ A -DER◊ A A N H O U -STICHT◊AANSTICH-GEL◊ATSEN◊ATSE◊ATS-C B C 1 ◊ A C H T E R -KRINGTAKKENWEER/TO-MACAUSEMALAGASSISCH-DER ◊ZB◊WACHTR ◊Z-LIEUDAG/FW◊WERELD-C1◊P R I N S R E G E N T /LIGHEID/CHCO◊WIT-TIGDUIZENDHONDERD-PLANT/FWTURNHOUT/MANNENSCHRIFTKEN-TRAAMWETRASSENWE-
MOENIER◊APOEL◊DING◊AANHOUDSTER◊-TER◊AANSTICHT-HERTOGDOM◊ATSHER-BAKS◊AA◊ACHTERBAKS-TENTRANSITOOR/TREK-MALAGASSISCHEMALDI-B◊WEIDER ◊ZB◊ZUILEN-OMROEP/FW◊ZINNEN-F W ◊ P R I N S B I S -HEID/CHCO◊WOEST-V FENTWINTIGHON-FWVELDHUIS/FWVETREK-NERSBLOKKADESBOE-TREFERENDUMWETRE-
APOMP◊APUT◊ASCHOL-A A N J A A G ◊ A A N J A -STER◊AANSTIP◊AANSTIP-TOGELIJK◊ATSHERTO-HEID◊ZDC1◊ACHTER-KENBEKKEN/TRUCKFO-VISCHMALDIVISCHESAN-R ◊ZB◊WOORDENR ◊Z-SPELEN/FW◊BRANDEN-D O M / ◊ P R I N S - G E -HEID/CHCO◊WOLLIG-DERDV FTIENHONDERD-KEN/FWVETROK/FW-ZEMKADENDEUGNIETJE-GISTRATIEWETREPARA-
VER◊ASMEER/PN-GER◊AANKATEN◊AAN-PING◊AANSTOKER◊AAN-GIN◊ATSHERTOG◊ATS-BAK◊◊ACHTERBAL-TO/ZCTRUTTENBOL/VEI-TOMEESSANTOMESESEY-B◊SOLDATER ◊STARTR ◊-W N/FWZBYA◊DEKLAT/MAAL◊PRINS-REGENT/HEID/CHCO◊WORDING/V FTIGHONDERDV FTIG-VOLKSWAGEN/FWVRE-METRONOMENSCHRIF-TIEWETR KSWETR T-
PICO◊ASPEER◊AST◊ASTE-KANT◊AANKLAAG◊AAN-STOOK◊AANSTOOTGE-HUICHELA◊ATSKET-KON◊YF◊ACHTER-LIGHEIDSRAAD/WERELD-CHELSSEYCHELSESIERRA-ZB◊CHRISTENEN◊CC-YB◊DOELLAT/YB◊GLAS-ZB◊PRINSVERKIEZING/CHCO◊W R A K I N G /DUIZENDHONDERDZES-DESPALEIS/FWVR HEIDS-TEFFECTENSCHRIFTU-DENWETSCHOOLWETS-
K E R ◊ A S T E -KLAAGSTER◊AAN-VEND◊AANSTOP-TER◊ATSLEUGENA◊ATS-BALK◊ACHTERBAN◊CC-BIBLIOTHEEK/WERELD-LEOONSSIERRALEOON-CO◊DOODWANEN◊FW◊-LAT/YB◊HOGERHUIS/CA-ZB◊ABELTJE/PN◊PLAATS-CHCO◊W R E E D H E I D /TIGHONDERDZEVENTIG-BEELD/FWW KEN/CCC-RENSCHRIFTVERVALSERS-PAARFONDSENWETSPEL-
NA◊ASTREEP◊ATENA◊A-K L A C H T ◊AANKLA-PEN◊AANSTORM◊AAN-LUIAD◊ATSMA◊ATSMOEI-C1◊ACHTERBAND◊ACH-MILIEUDAG/WERELDOM-SESWAZISCHSWAZISCHE-BASEN◊KNIKKENBOL◊F-CO◊HOGERHUISLID◊JA-MAAK/VQV3◊GEBRUIK-C H C O ◊ W R V I N G /LAAGSTEPR SGARAN-OKADE/ZAZIBUURTEN/SCHRIFTVERVALSINGEN-LINGWETSPOEDWET-
TEN◊ATERA◊ATER◊ATJ-GER◊AANKLEDING◊AAN-STOTELIJK-◊AANSTOTE-L I J K ◊ A T S P R I E S T E R -TERBANK◊A C H T E R -ROEP/ZINNENSPELEN/TIMOREESTIMORESEKA-W◊ROLLENBOL◊FW◊STE-GERSLAT N◊KEEPLAT/MAAK/V3VQ◊WILDWEST/CHCO◊W U L P S H E I D /TIER KSGROTER SBESLAG-CCCOBUURTJE/CCZAC-WARMWATERINSTALLA-SPORTWETSTAKINGSWET-
EN◊AT◊AVLUG◊AVOR-KLIKBA◊AANKLIK◊AAN-LIJKHEID◊AANSTOTING/S C H A P ◊ A T S P R I E S -BEEN◊Z F ◊ A C H T E R -BRANDENW N/ZBYADE-RINTHISCHKARINTHI-KENBLIND◊FWAA◊TREK-Y B ◊ K L A M P L A T /CXCACO◊TWAALFTOONS/CHCO◊ZACHTAARDIG-R SBEZEMR SDAMR S-OWATERGRAAFSMEER/FW-TIESWARMWATERKRA-STATUSWETSTRAFWET-
MIG◊A◊AAMBEELD◊AAM-K L O O I ◊ A A N K N I P -AANSTREPING◊AANSTU-TER◊ATSRIVA◊ATSRI-BIL◊◊ACHTERBL F◊CA-KLAT/DOELLAT/GLASLAT/SCHELEOONS/AAEXENA-KENBEK◊FW◊ZOTTEN-YB◊KRUISLAT/YB◊MAAT-CXCACO◊A M B A C H T /HEID/CHCO◊ZACHT-MIDDELR SWAARDR S-WATERMAN/FWWEET-NENWARMWATERVOOR-STRUCTUURWETTAAL-
BEI◊AAMBORSTIG◊AAM-PEN◊AANKNOPING◊AAN-RING◊AANT◊AANTAST◊-VEN◊ATADER◊ATADER-CBC1◊ACHTERBL F-HOGERHUIS/HOGER-HOLDLAAGLAND-SCHOTS/BOL◊FW◊KAKENBEENDE-LAT/Y B ◊ M E E T L A T /CHC1◊BENGALEES◊BEN-HEID/CHCO◊ZACHTMOE-KERSTEDE/FWTWEE-WAAR/FWWEGSCHAAL/ZIENINGENZOMERKA-WETTABAKSWETTAXIWET-
B O R S T I G -KOM◊AANKOME-AANTASTING◊AANTE-L I J K ◊ A T I J A E -STER◊◊A C H T E R -HUISLIDJAGERSLAT N-FWLASTMINUTE/CECX-REN◊FW◊ELLEN◊ZO-YB◊NEUKLAT/YB◊PLA-GALESE◊BRUNEIS◊BRU-DIGHEID/CHCO◊ZA-HONDERDDERTIGTWEE-FWWEGWANT/FWZEE-DENSCHRIFTWOORDE-TELECOMMUNICATIE-
HEID◊AANAD◊AANA-LING◊AANKOMST◊AAN-KENA◊AANTEKEN◊AAN-◊A-BOM◊ONDAN◊ON-BL VER◊◊ACHTER-KEEPLAT/KLAMPLAT/COLAY-OUT/ZACACOLOW-NEN◊CCCO◊BLINDEN-FONDLAT/YB◊PLAFON-NEISE◊COMOREES◊CO-KEL KHEID/CHCO◊ZALIG-HONDERDDUIZENDT-BURG/FWZEELANDBRUG/NANTISERASCHRIFTBEEL-WETTELECOMWETTOE-
D I N G ◊ A A N A D -KONDIG◊AANKONDI-TEKENING◊AANTIJ-NEE◊ONNEER◊ONNE-BOOM◊ZF◊ACHTER-KRUISLAT/MAATLAT/B U D G E T / C A C X C -DARM◊ZBFW◊PA-LAT/YB◊REKENLAT/MORESE◊MACAUS◊MA-HEID/CHCO◊DEL KHEID/WEEHONDERDDUIZEND-FWZINNENBEELD/FWVAS-DENSCHRIFTEXPERTI-STEMMINGSWETTUCHT-
PLOEG◊AANBAKSEL◊AAN-G E R ◊ A A N K O N D I -GING◊AANTJES◊AAN-MENT◊ONNEMENTHOU-BOUT◊ACHTERBUM-MEETLAT/NEUKLAT/PLA-OMAAS-WAALKANAAL/FW-PEN◊DOLLENKERVEL◊F-YB◊ROOILAT/YB◊RICHT-CAUSE◊MALAGASSISCH◊-CHCO◊ D I G H E I D /STETWEEHONDERDT-TENAVOND/FWZBBOE-SESWAARHEIDSSERA-WETUITKERINGSWETUIT-
BEELDSBLOK◊AAN-GING◊AANKOOP◊AANKO-TOONBA/AI◊AANTOON-DER◊ONNEREN◊ORI-PER◊ACHTERBUUR◊CA-FONDLAT/PLAFONLAT/MEXICO-STAD/FWMEXI-W◊MOTTENKASTEEL◊F-LAT/YB◊TOCHTLAT/MALAGASSISCHE◊MALDI-CHCO◊GGENSCHAP/WINTIGTWEEHONDERD-RENKR GBONDSREPU-WARMHOUDERSSCHRIFT-LEVERINGSWETUITVOE-
BEELD◊AANBELANG◊P E R ◊ A A N K O P P E -BAHEID◊AANTOON◊AAN-GIN◊PNCO◊ORTEER◊OR-ZFCBC1◊ACHTER-REKENLAT/ROOILAT/CO-STADMIDDELLANGE-WZF◊STATIEGELD◊CACB-Y B ◊ V E I L I G H E I D /VISCH◊M A L D I V I -CHCO◊GGING/CHCO◊-VEERTIGTWEEHONDERD-BLIEKBOSJESMAN/ZE-PLAATSENSCHRIFTGE-RINGSWETVARKENSWET-
NBERMING◊AAN-LING◊AANKOR-TREK◊AANTREKKE-TEREN◊ORTEUR◊OR-BUURT◊ACHTERDEEL◊Z-RICHTLAT/TOCHTLAT/TERM N/CXCACOMINI-CCCO◊STATIEOVERSTE◊-CHCO◊VEILIGHEIDS-SCHE◊SANTOMEES◊SAN-KERHEID/CHCO◊KERING/V FTIGVIERHONDERD-CONCERTGEBOUWOR-DEELTENWARMWATER-VASTENWETVEEGWETVEI-
BESTEDER◊ AANBESTE-STING◊AANKRUI-LIJK◊AANTREKKELIJK-TIEF◊ORTUS◊OU◊P◊-FACHTERDEK◊ACHTER-VEILIGHEID/CHCOVEILIG-M A L - A R T / C X C A -ZONENOVERSCHOT◊-RAAD◊VLIEGENLAT/YB◊-TOMESE◊SEYCHELS◊SEY-CHCO◊LDZAAMHEID/DUIZENDVIERHONDERD-KESTDODEWAARDJUSTIN/KRUIKENSCHRIFTGE-LIGHEIDSWETVENNOOT-
DING◊AANBETING◊ AAN-SEN◊AANLANDIG◊AAN-H E I D ◊ A A N T R E K -CL◊◊RAHAM◊PNCO◊RA-DEUR◊ACHWERELDLAN-HEIDSRAADVLIEGENLAT/COERD KS◊AA◊ACHTER-DAGJE◊CCCO◊DAGJES◊C-WATERSNOOD/CACO◊WE-C H E L S E ◊ S I E R R A L E -CHCO◊LFBEDIENING/V FTIGV FHONDERDDUI-PNKAAPSTADKERKLAT N-DEELTESSCHRIFTEXPER-S C H A P S W E T V E R K I E -
BEVELENSWADIG◊ AAN-LANDING◊AANLEG◊AAN-K E R ◊ A A N T R E K -H A M S E ◊ R A -DEN/APENTROTS/PAN-WATERSNOOD/WERELD-DOCHTIG◊AAABAE◊ACH-CCACO◊HEUVELR ◊Z-RELDBIBLIOTHEEK◊WE-OONS◊SIERRALEON-CHCO◊LFBESCHIKKING/ZENDV FHONDERDV F-KINDERKRUISTOCHT-TISENZOMERKADESVER-Z I N G S W E T V E R Z E K E -
BEVELING◊AANBEVOLE-LEGGER◊AANLEGGIN-KING◊AANVADBA◊AAN-HAM◊RAM◊RIKOOS◊RI◊-NENKOEK/RODENBAK-BIBLIOTHEEKWERELD-T E R D O C H T I G -B◊TERUGGAVENBIL-RELDOMROEP◊POTJES-SE◊SWAZISCH◊SWAZI-CHCO◊LFBEWUSTHEID/TIGZESHONDERDDUI-KOERLANDMEESW K-KEERSTELLINGWARMWA-RINGSWETVESTIGINGS-
NEN◊AANBIDDELIJK/GEN◊AANLEGGING◊AAN-VADBAD◊AANVAD-ZC◊RUPT◊SCIS◊SEI-KENBAARD/ELLENBOOG/OMROEPPOTJESLAT N-HEID◊C1◊ACHTER-JET◊◊BASENOVER-LAT N◊MONNIKEN-SCHE◊TIMOREES◊TIMO-CHCO◊LFGENOEGZAAM-ZENDZESHONDERDV F-MIDDELBURGHART-TERINSTALLATIEWOON-WETVOETBALWETVREEM-
AADAE◊ AANBID-LEGSTER◊AANLEI-BAHEID◊AANVAD◊AAN-LEN◊SEIL◊SEN◊SENT◊-ZFKAKENBEEN/ZFKAT-MONNIKENLAT NVIS-DOEK◊ACHTEREENVOL-SCHOT◊◊BASENVOLGOR-LAT N◊VISSERSLAT N◊-RESE◊KARINTHISCH◊KA-HEID/CHCO◊LFINGENO-TIGZEVENHONDERDDUI-STICHTINGWATERGRAAF-SERVICEW KGASTON-DELINGENWETWAPEN-
DER◊AANBIDDING◊ AAN-DING◊AANLEUN◊AAN-VADING◊AANVAD◊AAN-SENTEN◊SENTENLIJST◊-TENBEL/YFKINNENBAK/SERSLAT NKEUKEN-GEND◊AA◊ACHTER-DE◊ZAZI◊HOOFD-KEUKENLAT N◊KLOOS-RINTHISCHE◊LEOONS◊MENHEID/CHCO◊LF-ZENDZEVENHONDERD-SMEERPALINGOPROER-PRESTONPRACHTW KBA-WETWARENWETWEGEN-
BIDSTER◊ AANBIED◊LEUNING◊AANLEVE-VAPEN◊AANV/YF◊AAN-SENTEREN◊SENTIE◊SO-KRUINMUNT/LEDEN-LAT NKLOOSTERLAT N-EIND◊ACHTERAP◊◊ACH-HAL◊◊HOOFDHALTE◊ZA-TERLAT N◊SEKTEN◊-AA◊EXEN◊AHOLD◊LAAG-STANDIGHEID/CHCO◊LF-V FTIGGROTESTADSPRO-POSTBANK/CACOSCHRIFT-L A N S T E L L I N G A A N -VERKEERSWETWERK-
AANBIEDER◊AANBIE-RING◊AANLIJN◊AANLOK-VLER◊AANVLIG/AAAE-LUTISTISCH◊SOLU-MAAT/ZFPETENKIND/RE-SEKTENVREUGDENLUL-TERGALER ◊ACHTER-ZI◊KOELMIDDEL◊Z-VREUGDEN/LULLENPOT/LAND-SCHOTS/FW◊LAST-VERDEDIGING/CHCO◊LF-BLEMENHONDERDDUI-GELEERDE/ZISCHRIFT-DACHTSW KHEKSTEL-LOOSHEIDSWETWINKEL-
D I N G ◊ A A N B L A -KELIJK◊AANLOKKELIJK-◊AANVLIGHEID◊AAN-TIST◊SOLUUT◊A1AQA-DENKAVELING/REDENR -LENPOT/BESTENKAMER/GANG◊ACHTERGEBLE-B◊SPOELMIDDEL◊ZBYA◊-FWYB◊BESTENKAMER/M I N U T E / C E C X -VERKERDHEID/CHCO◊LF-ZENDENR KSGROTENR S-KENNER/ZASCHRIFTLE-LINGWARMWATERBAD-SLUITINGSWETWIN-
ZING◊AANBOD/.AANBOD-H E I D ◊ A A N L O K -V S L U S T I G ◊ A A N -Q◊SOLUUTHEID◊SOL-KER/SCHATTENBOUT/BESTENKLASSENW N/VEN◊AA◊ACHTERGE-KONINGINNENFEEST◊F-FWZA◊BESTEN◊KLASSEN-CO◊LAY-OUT/ZACA-VOLDAANHEID/CHCO◊LF-BERM/ZBR SDAMMENR S-ZING/ZBSCHRIFTUITLEG-ZEEBLOKKADECONTAI-KELT DENWETWITWAS-
GERICHT◊AANBOU-KING◊AANLOOP◊AAN-VSTER◊AANVANG◊AAN-VEER◊SOLVEREN◊SORBEZBYBSTEDENHOUDER/ZBYAVOORDENKALISSEN-BOUW◊ACHTERGEDEEL-W ◊ P R I N S - B I S -W N/FWZBYA◊VOOR-CO◊LOWBUDGET/CACX-VOORZIENING/CHCO◊LF-WAARDENGROTELETTER-GING/ZBSCHRIFTVERTOL-N E R K A D E D I A M A N T -WETWONINGWETWOON-
W I N G ◊ A A N B O U W -M A A K ◊ A A N M A -VANGER◊AANVANGS-ER◊SOREEN◊SOROEINT◊TAKKENW F/LIEVEVROU-BRANDEN/CCCOGENBE-T E ◊ A C H T E R G E -SCHOP◊◊PRINSEN-DEN◊KALISSEN◊BRAN-CO◊MAAS-WAALKANAAL/W E R K Z A A M H E I D /BOEKENGROTESTADSBE-KINGSCHRIFTWOORD-BUURTFLATW KGEMEEN-RUIMTEWETWOONWA-
SEL◊AANBRENG◊AAN-NING◊AANMATIG◊AAN-T I J D ◊ A A N V A N K E -STRACT◊STRACT-EXPRES-WENBEESTJE/RETEN-DE/ZIGENSPREUK/GEN-STELD◊AA◊ACHTERGE-VLAG◊◊VOLGORDE◊CC-DEN/CCCO◊GENBEDE/ZI-FW◊MEXICO-STAD/FW◊-CHCO◊L F K E R H E I D /WONER/ZASUPERGRO-S T A A T S B O S B E -TESTICHTINGHAVENKA-GENWETZEGELWETZIE-
B R E N G E R ◊ A A N -MATIGING◊AAN-LIJK◊AANNG◊AANVECHT-S I O -GERSTNAT/HONDEN-WENS/L FRENTE/ZICE-STELDEN◊CACBC1◊ACH-CEZAZICO◊HAUTE-COU-ZA◊GENSPREUK/ZB◊-MEXICO-STAD◊MIDDEL-CHCO◊LFZUCHTIGHEID/TER SKASTR ST D/ZBR S-HEERSTAATSCOURANT-D E H E R S T R U C T U R E -KENFONDSWETZIEKTE-
B R E N G S T ◊ A A N -MELD◊AANMEL-BA◊AANVECHT◊AAN-AHERING◊SURD◊SUR-HOK/HOTELRESTAU-COASSENPOES/ZBZHLUL-TERGEVEL◊◊ACHTER-TURE◊CACXCO◊BE-GENWENS/ZB◊L FRENTE/LANGETERM N/CXCACO◊-C H C O ◊ N D E L I N G /PROCESKLEINEVELDEN-STEENW KVINEX-W K/ZB-RINGSW KKALENDERTEL-WETVUURWAPENWETBE-
BRUG◊AANDACHT◊AAN-DER◊AANMELDING◊AAN-VECHTING◊AANVER-DISTISCH◊SURDIST◊SUR-R A N T / W I E G D O O D /LENMAN/LULLENPRAAT/G R A C H T ◊ A C H T E R -REN◊CCCO◊KOSTEN◊CC-ZIZACECO◊ASSENPOES/MINIMAL-ART/CXCA-CHCO◊NDING/CHCO◊-B E L E I D R S M I D D E L /VREDESPALEISVR HEIDS-LINGKRACHTW KPOST-WEGINGSWETWATER-
DACHTIG◊AANDACHTIG-MERKELIJK/AAAE◊AAN-W A N T ◊ A A N V E R -DITEIT◊◊UBAK◊UIS◊-BREEKBEEN/ZFKOOP-ROLLENPAAL/ACHTER-GROND◊CAZBCBCC-CO◊SPOELMIDDEL◊CCZB-ZBZH◊LULLENMAN/CO◊◊C1◊APARTJE/◊APA-N U W A C H T I G H E I D /ZBEETKAMER/CAC1C2C-BEELDWATERMANACH-BLOKKADESTATIONSW K-SCHAPSWETZORGVERZE-
H E I D ◊ A A N D A C H T -MERKING◊AANMIN-WANT◊AANNG◊AAN-ZH◊UNDANT◊USIEF◊A-MAN/CHCODEUGNIET/UITR /CXCAC1BOERDER /C1◊A C H T E R H A A L -CO◊BERENHOL◊ZB◊AAD◊F W ◊ L U L L E N P R A A T /THISCH/AAAB◊APELAZAR-CHCO◊TTING/CHCO◊-3C4HUISKAMER/CACOMA-T E R S T A N D S B U U R T /STUDENTENBUURTSTU-KERINGSWETEU-GROND-
STREEP◊AANDACHTTREK-N I G ◊ A A N M I N N I G -VLIEG◊AANVLIE-CIAAN◊ACIA◊ZCYE◊ADE-Y B A V O N D R O O D -CCZBYABOMENR /R BE-BAAR◊AL◊ACHTER-VOCATENL◊V3VP◊A-CAP-F W ◊ R O L L E N P A A L /US/C1◊APELDOORN/PN-ZICHTBAARHEID/CHCO◊-CHINEKAMER/CACOOOG-ZBACHTERSTANDSW K/DENTENW KVERZEKE-W E T Z O R G V E R Z E K E -
KER◊AANDAKEN◊AAN-HEID◊AANMOEDIG◊AAN-G E N ◊ A A N V O E -MICUS◊ZU◊ADEMIE◊A-GEEL-ROOD/ALHUISRIF-W S/CCZH◊COREDER /CC-HAAL◊CACBC1◊ACHTER-PELLA◊CACXC1◊A-CAPEL-FW◊ACHTERUITR /CXCA-C1◊PIAPENN N/PN◊APEN/ZIEKEL KHEID/CHCO◊-KAMER/CAC4KAMER-ZBAMBASSADEW KARBEI-RINGSTELLINGWARM-RINGSWETAANBESTE-
DEEL◊AANDEELHOU-MOEDIGING◊AANMON-G E N D ◊ A A N V O E G -D E M I Ë N ◊ A D E -KORAALRIF/KUSTRIF/ZBCODUINENR /DOOD-HAALDHEID◊C1◊ACH-LA◊CXCAC1◊PRINSRE-C1◊BOERDER /CCZBYA-V1◊APENZUUR/FW◊A-ZIELIGHEID/CHCO◊ZIN-HEER/CCCOSLAAPKAMER/ZBSNAPDUURT/ZBARBEI-HOUDPLAATJEZENUW-DINGSWETAANPASSINGS-
D E N D ◊ A A N D E N -S T E R I N G ◊ A A N -SEL◊AANVOEL◊AANVOE-MISCH◊AJOUBOOM◊AN-MARC/PNMORGENROOD-R TUIG/CACCCBZB-TERHAM◊◊ACHTER-GENT◊FW◊PRINSBIS-CACO◊BOMENR /ZB◊R -PERÇU/ZC◊APER /APERI-DEL KHEID/CHCO◊ZIN-CACOSTUDEERKAMER/DERSW K/ZBARMEN-BLOKKADEVILLABUURT-WETINBURGERINGS-
KEN◊AANDEWIEL◊AAN-MUNTING◊AANNAME/LING◊AANVOER◊AAN-THUS◊AELERATIE◊AELE-PEERGROEP/PEERVORM-COHOOGWATERKERING/HAND◊ZBC1◊ACHTER-D O M ◊ ◊ P R I N S - G E -BEW S/CCZHCO◊REDER /TIEF/CAYBZHCBC1◊A-GEVING/CHCO◊ZINLOOS-CACOWOONKAMER/CA-BUURT/ZBARMENW K/BOMENSTICHTINGBE-WETSPLITSINGSWET-
DIEN◊AANDIJKING◊AAN-ZI◊AANNEEMBA◊AAN-V O E R D E R ◊ A A N -REER◊ A E L E R E -ROESTROOD/A L -LINKERR /YAR LES/CC-HESP◊ACHTERHOEDE◊-MAAL◊PRINS-REGENT◊Z-CCZBCO◊DUINENR /ZB◊-PERT/AA◊APERTUUR/HEID/CHCO◊ZINNEL K-COOPPERKAMERHEER/ZF-ZBBLOKKADE/ZACCC-R O E P S T E L L I N G -Z O R G W E T B O E K -
DOENING◊AANDOEN-NEEM◊AANNEEM-VOERSTER◊AANVOER-REN◊AENT◊◊AENT-ROODAARDEROODBAAR-C O R TOCHT/CECCC1◊ACHTER-B◊PRINSVERKIEZING◊Z-DOODR ◊R TUIG/CACC-ZF◊APETROTS/AA◊APE-HEID/CHCO◊ZINNIG-LONG-TERM/FWLONGTE-OBOEZEMKADEBRAND-SCHRIFTSYSTEEMWARM-HOUDWETCONCEPTWE-
LIJK/AAADAEAI◊AAN-STER◊AANNEME-WEG◊AANVRAAG◊AAN-L O O S ◊ A E N T U A -DROODBORST/ZBROOD-CCZOR SCHAAN-HOEK◊PNPI◊ACHTER-B◊ABELTJE◊PN◊PLAATS-CBZBCO◊HOOGWATERKE-ZAT/AN◊APHRODITE/HEID/CHCO◊ZINTUIG-RM/FWARTSDESKUNDI-STICHTINGCARNAVALS-BRUINTOERISTENW -TECHTSCHEIDINGSWET-
DOENLIJKHEID◊AAN-LIJK◊AANNEMELIJK-VRAAGSTER◊AANVRAGE◊-TIE◊AENTUEER◊AEN-GIETER/ROODHUID/◊R STROOK◊R WIEL◊ZB-HOOFD◊ZBC1◊ACHTER-MAAK◊VQV3◊GEBRUIK-RING/ZB◊LINKERR /P N ◊ A P I / C L C W ◊ A -L KHEID/CHCO◊ZINVOL-GE/FWBEVR DINGSDAG/STICHTINGDIAMANTW K/KWARMWATERPRODUC-F A M I L I E W E T I N V O E -
D R A A G ◊ A A N D R A -HEID◊AANNEMER◊AAN-AANVRAGER◊AAN-TUEREN◊◊AENTUE-ROODKAPJE/ROODKO-CCCOR BROEK◊CCZB-HOUD◊C1◊ACHTERHOU-MAAK◊V3VQ◊WILD-YA◊R LES/CCCO◊R -PIN/◊APK/CLKC◊APK/CL-HEID/CHCO◊ZITTING/FWBLAUWBLOED/FW-ZBDIPLOMATENW K/ZB-TIEZENUWBLOKKADES-RINGSWETKLIMAATWET-
GER◊AANDRANG◊AAN-NEMING◊AANPAK◊AAN-VUL◊AANVULLING◊AAN-R I N G ◊ ◊ A E N T U -PERRODKOP/ROOD-CORACER ◊ZBCCCORE-DENDHEID◊C1◊ACHTER-WEST◊CXCACO◊TWAALF-T O C H T / C C Z B -CWKC◊APLANATISCH/CHCO◊Z O E T H E I D /BEERSCHOT/FWBANK-DODEKOP/ZEDODEMAN/SCHRIFTSYSTEMENBUR-LEVENSWETNAAMWETNA-
D R I F T ◊ A A N D R I J F -PEND◊AANPASBA◊AAN-WAKKER◊AANWAS◊AAN-REN◊◊AEPTEL◊AE◊AEP-LICHTCAERA/ZCROOD-DER KER STORMVLOED-HUIS◊CAZHCBC1◊ACH-TOONS◊CXCACO◊AM-COR SCHOOL/CCZF-AA◊APNEU/CECCC1◊APO-CHCO◊Z O E T I G H E I D /REK/FWAUTORITEN/FW-ZEDRUGSW K/ZBDUBBEL-GEMEESTERSW KDIA-TIONALITEITSWETOLIE-
AS◊AANDRIJF◊AANDRIJ-PAS◊AANPASSING◊AAN-WEN◊AANWENDBA◊AAN-T A N T ◊ ◊ A E P T A I -NEUSROODVERSCHUI-KERING◊TANDENR TOB-TERINGANG◊ACHTERKA-BACHT◊CHC1◊BENGA-COR BAAN/CCZF-CALYPS/CACBZBC1◊APO-CHCO◊Z O N D I G H E I D /BLINDENMAN/FWBOE-TELLING/ZBDURFNIET/M A N T B U U R T P I Z -WETSLOTWETTERM NEN-
VER◊AANDRIJNG◊AAN-PLAK◊AANPLAKKER◊AAN-W E N D ◊ A A N W E N -E◊◊AEPT◊◊AEP-VING/ROODVONKROOD-BER ◊Z B Y A V E E K E -MER◊YA◊ACHTER-LEES◊BENGALESE◊BRU-COR STROOK/CCZF-CALYPTICUS/ZUC1◊APO-CHCO◊Z O N E R I N G /RENKR G/FWBONDSDAG-ZBETERNIETFAMILIES-ZAHUTHUIS-AAN-HUIS/WETTERRORISMEWET-
DRINGER/A◊AAN-PLAKKING◊AAN-DING◊AANWENSEL◊AAN-TEER◊AEPTEREN◊AEP-VOSROODWILDROOD-R I N G ◊ V E T W E I -KAMP◊PN◊ACHTER-NEIS◊BRUNEISE◊COMO-COR WIEL/ZBCCCOR -CALYPTISCH/AA◊APOCO-CHCO◊ZORGELOOSHEID/VERKIEZING/ZBFW-TICHTINGGIFW K/ZB-CXCACOGASUNIE/FWGAS-TRANSPORTVERZEKE-
DRING◊AANDRUK◊AAN-P L A N T ◊ A A N P L A N -W E R V E R ◊ A A N -TOREN◊◊AES◊◊AES-ZWENKGRASSPINDOC-DER ◊WACHTR ◊WEI-KANT◊CAZBCBC1◊ACH-REES◊COMORESE◊MA-BROEK/CCZBCO◊RACER /PEREN/V1◊APOCOPE/CHCO◊ZORGVULDIG-BONDSREPUBLIEK/FW-GRIENDKADEHANDELS-UNIEKOPERSTAKING/RINGSWETVISSER WET-
DRUKROL◊ AANDUI-T I N G ◊ A A N P L E M -WERNG◊AANWE-SIE◊◊AESSIT◊◊AES-TOR/SPINDRAAD/ZFSPIN-DER ◊ZUILENR ◊WOOR-TREKKEUKEN◊ACHTER-CAUS◊MACAUSE◊MALA-Z B C C O ◊ R E D E R -ZC◊APOCRIEF/AA◊APO-HEID/CHCO◊ZORGZAAM-BOSBAAN/FWBOSJESMAN/W K/ZBWARMWATER/CX-FWR KSGEBOUWEN-WARMTEWETZELFVERDE-
DING◊ AANDWEIL◊ AAN-PING◊AANPRIJR◊AAN-ZIG◊AANWEZIGE◊AAN-SOIR◊AA◊AESSOIRE◊◊AI-HENGEL/YASPINHUIS/DENR ◊SOLDATER STAR-KLEINDOCHTER◊◊ACH-GASSISCH◊MALAGASSI-KER ◊STORMVLOEDKE-DICTISCH/AA◊APO-HEID/CHCO◊ZOTHEID/FWZEBREEDTEPAS/FW-CACOKOUDWATER/CXCA-DIENST/FWRECHTSEEN-D I G I N G S W E T H Y P O -
EENSCHAKELING◊ AAN-P R I J Z I N G ◊ A A N -WEZIGHEID◊AANWIJSBA/DENTEEL◊AIDENT◊◊A-ZHSPINKLIER/SPINMA-TR ◊CHRISTENEN◊CCC-TERKLEINZOON◊◊ACH-SCHE◊MALDIVISCH◊-RING/ZB◊TANDEN-KOINOU/◊APOLITIEK/CHCO◊ZOTTIGHEID/BRIEFCASE/FWCHECK-COBEHEERSSTICHTING-HEIDSKAMER/FWR KSWA-THEEKWETVR WILLI-
EENSLUIT◊AANEN◊AAN-PRIK◊AANRAAD◊AAN-AI◊AANWIJS◊AANWIJ-IJNS◊ZH◊AIJNS-CHINE/SPINROK/SPIN-ODOODWANEN◊BASEN-TERKLEP◊◊ACHTERKLIN-MALDIVISCHE◊SANTO-R ◊TOBBER ◊ZBYA◊VEE-AA◊APOLLINISCH/AA◊A-CHCO◊ZUINIGHEID/BOEK/YBFWCHOCOLAT/BEHEERSTICHTINGHA-TERSTAAT/FWSLANGEN-GERSWETGRONDEXPLOI-
FIETSEN◊AANFLUI-RAAK◊AANRADER◊AAN-R◊AANWIJZING◊AAN-LOOS◊◊ALAMATIE◊◊ALI-STOK/ALLERHEILIGEN-KNIKKENBOL◊ROLLEN-KER◊◊ACHTERKO-MEES◊SANTOMESE◊SEY-KERING/ZB◊VETWEI-POLLONIA/PN◊APOLO-CHCO◊ZUIVERHEID/FWCONCERTGEBOUWOR-VENBUURTHAVENW KIN-BURG/FWVERREIST/FW-TATIEWETPATENTWE-
T I N G ◊ A A N G E D A -RAKING◊AANRAND◊AAN-W I N ◊ A A N W I I N -MATISEER◊◊ALIMATISE-VLOED/ALLERHEILIGEN-BOL◊STEKENBLIND◊AAT-Z NEN◊C1◊ACHTER-CHELS◊SEYCHELSE◊SIER-DER /ZB◊WACHTR /GEET/ZF◊APOLOGE-CHCO◊ZUIVERING/KEST/FWCOUPLES/FWDE-WERKINGSTELLINGJAAR-WERELDVROUWENCON-TUITZONDERINGSWET-
NEN◊AANGEEF◊AAN-RANDER◊AANRAN-AANAANT◊AANT-REN◊◊AOLADE◊AOMMO-VLOEDAPENKOOL/ASSEN-REKKENBEK◊ZOTTEN-KWARTIER◊ACHTERLA-RALEOONS◊SIERRALE-ZB◊WEIDER /ZB◊ZUI-TISCH/AA◊APOLOGIE/CHCO◊ZURIGHEID/MOGEL KHEID/FWDIS-TELLINGKADERSTELLING-FERENTIE/FWWERKRING/WAARDEWETKWALITEITS-
GEEFSTER◊AANGE-DING◊AANRECHT◊AAN-SEL◊AANTTER◊AANT-D A T I E ◊ A O M M O -GAAI/AVONDLAND/BOL◊KAKENBEENDE-DER◊◊ACHTERLAND◊CA-OONSE◊SWAZISCH◊SWA-LENR /ZB◊WOORDENR /APOLOGISCH/AA◊APOLO-C H C O ◊ Z U U R H E I D /COVERING/FWDOORN-KANTOORW KKANTO-FWWERELDBANK/FWWE-WETEENHEIDSWETSOCIA-
H I T S T ◊ A A N G E -RIJD◊AANRIJDING◊AAN-TING◊AANZICHT◊AAN-DEER◊AOMMODE-AVONDLANDBANDEN-RENN◊ELLENZONEN◊CC-ZBCBC1◊ACHTERLEEN-ZISCHE◊TIMOREES◊T1-ZB◊SOLDATER ◊STARTR /NIA/PN◊APOLOOG/ZF◊A-CHCO◊ZWAARL VIGHEID/ROSJE/FWDOORNROOS-RENW KKASTELENSTICH-RELDBANKCHRISTEN-LISTENWETKADASTER-
HUWD◊AANGEKOME-R I J T I J D ◊ A A N R O E -ZIEN◊AANZIENLIJK◊AAN-REN◊ A O M P A G N A -ROL/BELLENFLEUR/ZBYA-COBLINDENDARM◊PA-MAN◊◊ACHTERLICHT◊C-M O R E S E ◊ K A R I N T -ZB◊CHRISTENEN/CCCO◊-POL/PN◊APON/PN◊APO-CHCO◊ZWAARMOEDIG-JE/PNGASTON/FWGRIE-TINGKENNISW KKRAN-UNIELID/FWCHRISTEN-W E T
NEN◊AANGEKONDIG-PING◊AANSCHAF◊AAN-ZIENLIJKHEID◊AANZOE-TEUR◊AOMPAGNE-BERBERSTAM/BERBER-PENDOLLENKERVEL◊-CYBZBC1◊ACHTERLIG-HISCH◊KARINTHI-DOODWANEN/FW◊BA-P L E C T I S C H /HEID/CHCO◊ZWAAR-KENLAND/FWHAAGLAN-TENW KKROTTENBUURT-UNIELEDEN/FWRECHT-T O E S L A G E N W E T
DEN◊AANGELEGEN-SCHAFFING◊AANSCHER-KER◊AANZUIG◊AANZUI-REN◊AORDEER◊AORDE-STAM/BOERENOORLOG/MOTTENKASTEEL◊ZFSTA-G E R ◊ ◊ A C H T E R -SCHE◊LEAA◊EXEN◊A-SEN◊KNIKKENBOL/AA◊APOSTAAT/ZF◊APOS-WICHTIGHEID/CHCO◊-DEN/FWJUSTIN/FWKAAP-KROTTENW KLEERSTEL-SEENHEIDSKAMERR KS-BOUT/A A A B A C A D A E
HEID◊AANGEMOE-PING◊AANSCHIJN◊AAN-V E R I N G ◊ A A C H -ON◊AORDEONIST◊AOR-BOERENOORLOGBONDS-TIEGELD◊CACBCCECOSTA-L K◊AAABACADAE-H O L D ◊ L A A G -FW◊ROLLENBOL/TEL/CACCZAZBCB-ZWAKHEID/CHCO◊ZWAN-STAD/FWKAATSHEUVEL/LINGMIGRANTENW K-GEBOUWENDIENSTR KS-GROTELETTERBOEK
DIGD◊AANGENAAM/SCHOPPEN◊AANSCHOU-Z W E L ◊ A A P A C H -DEREN◊AOUNTANT-AD-DAGCOMMISSIE/BONDS-TIEOVERSTEZONENOVER-AI◊ACHTERL KEN◊CACB-LAND-SCHOTS◊FW◊LAST-F W ◊ S T E K E N B L I N D /C1◊APOSTILLE/◊APOSTO-G E R S C H A P /CHCO◊-FWKAMPHUIS/FWKASTTE-MISSTELLINGMODELW K-WATERSTAATWERELD-GROTEMENSENWERELD
ADAEAIAQAQ◊AANGE-WELIJK/AAADAE◊AAN-T I G ◊ A A P ◊ A A P -MINISTRATIECONSU-DAGFRACTIE/BONDSDAG-SCHOTDAGJE◊CCCODAG-C1◊ACHTERL KHEID◊-M I N U T E ◊ C E C X -FWAA◊TREKKENBEK/L I S C H / A A ◊ A P O S -ZWARTHEID/CHCO◊ZWE-KORT/FWKEUKENHOF/MOSLIMW KNIEUW-VROUWENCONFERENTIE-GROTEMENSENWERK
PASTHEID◊AANGESCHO-S C H O U W E L I J K -MENS◊◊AAP◊ADACH-L E N T ◊ A O U N -LEDEN/BONDSDAGPRESI-JES◊CCHEUVELR ◊TE-C I A N T R O P O M O R -CO◊LAY-OUT◊ZACA-FW◊ZOTTENBOL/FW◊KA-TROF/◊APOTHEEK/CCZF-VERIGHEID/CHCO◊ZWIE-FWK KSHOP/FWKINDER-BOUWW KOMROEPSTICH-SPELLINGSCONTROLES-GROTESTADSBEWONER
T E N H E I D ◊ A A N G E -HEID◊AANSCHOU-TIG◊ADAPPEL◊ADAPPEL-TANT◊AOUNT◊AREDITA-DENT/BONDSDAGPRESI-RUGGAVENBILJET◊BA-FISCH◊AA◊ANTROPO-CO◊LOWBUDGET◊CACX-KENBEENDEREN/FW◊EL-CAC1◊APOTHEEKHOU-RIGHEID/CHCO◊ZW G-KRUISTOCHT/FWKLAS-TINGPATSTELLINGPRIO-PELLINGSHERVORMING/H O N D E R D D E R T I G
S P ◊ A A N G E -WING◊ A A N -SCHILLER◊ADAPPELTE-TIE◊AREDITEER◊AREDI-DENTE/BONDSDAGVOOR-SENOVERSCHOT◊BASEN-NIEM◊ANTROPOSOFEN◊-CO◊MAAS-WAALKANAAL/LEN◊ZONEN/CCCO◊-DEND/AA◊APOTHEKER/ZAAMHEID/CHCO◊EURO-SEINDELING/FWKOLOME-RITEITSTELLINGPRO-ZBSPELLINGSMODULE/H O N D E R D D U I Z E N D
TROUWD◊AANGE-SCHRIJNG◊AAN-LER◊ADAS◊ADBEI◊AD-TEREN◊AREDITERING◊A-ZITTER/BONNENFOOI/VOLGORDE◊ZIHOOFD-CACBC1◊ANTROPOSO-FW◊MEXICO-STAD/FW◊-BLINDENDARM/ZBFW◊-CCCDZAC1◊APOTHEKE-PARLEMENT/CHCO◊AAN-TER/FWKR SGEVANGENE/BLEEMBUURTPROBLEEM-ZAKERKWETKIESWETKIN-HONDERDDUIZENDSTE
VER◊AANGEWAK-SLAG◊AANSLIB-BENG◊ADBIJEN◊ADBIS-RES◊AU◊YEZCAUMULA-DAGENRAAD/DISKMAN/HAL◊HOOFDHALTE◊ZI-FISCH◊AA◊ANTWERPE-MEXICO-STAD◊MIDDEL-PAPEN◊DOLLENKERVEL/RES/CACBC1◊APOTHEMA/ZUIGING/CHC1◊BELANG-FWZIMAATMAN/FWMES-W KPUNTENTELLINGRE-DERWETKLANKWET-HONDERDNEGENTIG
KERD◊AANGEWAS-BING◊AANSLIBSEL◊AANS-SCHOP◊ADBOEK◊ADBO-TIEF◊AUMULATIE◊AU-DOODWANEN/ELLENP P/KOELMIDDEL◊SPOEL-NAAR◊PNZF◊ANTWER-LANGETERM N/CXCACO◊-FW◊MOTTENKASTEEL/CC◊APPARAAT/CCYBZF-STELLING/CHCO◊BELET-SAGE/FWMIDDELBURG/GERINGSW KRINGKADE-KLOOSTERWETKNEVEL-HONDERDTACHTIG
SEN◊AANGEZICHT◊AAN-LIJKING◊AANSLUIT◊AAN-REN◊AD◊ADEBESTEL-MULATOR◊AUMULE-ZBYBGROENGEVERFD/MIDDEL◊ZBYAKONIN-PEN◊PNSVCACO◊ANT-MINIMAL-ART/POSTBAN-FWZF◊STATIEGELD/CA-C1◊APPARATUUR/CCCA-TERING/CHCO◊BIODI-FWMISTRUST/FWMODE-SCHRIFTBEELDSCHRIFT-WETKOPPELINGSWET-H O N D E R D T I E N
GEZWENGELD◊AANGIF-SLUITING◊AANSNIJ-LING◊ADEBEWONERS◊A-REN◊AUOPLADER◊AU-AAHARINGKAKEN/HE-G I N N E N -WERPS◊AA◊ANT-KNUMMER/FW-CBCCCO◊STATIEOVER-CBC1◊APPARENTEREN/VERSITEIT/CHCO◊BORG-RATING/FWMOSKOU/FW-CULTUURSCHRIFTEF-KREDIETWETKR GSWET-HONDERDTWINTIG
TE◊AANGING◊AANGRAN-D I N G ◊ A A N S P A N -DEBEWUSTZIJN◊ADE◊A-RAAT◊ADAQAQ◊ACDA◊A-RENMIET/HITTENHO-FEEST◊P R I N S - B I S -WOORD◊CACCYBZBCB-ZA◊PURÉE/FW◊RAVEN-STE◊Z O N E N O V E R -V1◊APPARTEMENT/ZBYB-STELLING/CHCO◊DATE-NIERSTICHTING/FW-FECTSCHRIFTEXPERTISE-LANDWETLOONWET-
GEN◊AANGRENND◊AAN-N E R ◊ A A N S P A N -LER◊ADEKLEU-TAAT◊ATYLEEN◊A◊A-GERHUISLID/KAKEN-SCHOP◊PRINSENVLAG◊-C1◊ANTWOORDEN◊-L N/ZBFW◊RECHTS-SCHOT◊DAGJE/CCCO◊-CCC1◊APPELAAR/◊APPEL-RING/CHCO◊GEBRUI-STICHTINGEN/CCC-SCHRIFTKUNDESCHRIFT-LUCHTVAARTWETLYNCH-
G R I J P ◊ A A N G R I J -NING◊AANSPEELBA◊AAN-REN◊ADELAAG◊ADE-CHIEL◊ACHILLE◊ACHIL-NEST/YBKARAMELLEVERS/VOLGORDE◊CCCEZI-V1◊ANTWOORD◊V3V-SPRAAK/FW◊R KSLUCHT-DAGJES/CCCACO◊HEU-BEIGNET/◊APPELBLAU-KEL KHEID/CHCO◊IN-ONODDLES/FWOL FBERG/KUNDIGESCHRIFTUUR-WETMACHTIGINGSWET-
PING◊AANGROEI◊AAN-SPEEL◊AANSPEEL-MA◊ADEMENS◊ADEN/LESHIEL◊ACHILLES-KOEKENBOTERHAM/KOE-COHAUTE-COUTURE◊CA-PA-NUMMER◊◊ANUS◊-VAARTDIENST/FW◊R KS-VELR /ZB◊TERUGGAVEN-WEGROEN/FW◊APPELBO-WINNING/CHC1C2C3C-FWOPENBAARVERVOER/SCHRIFTVERVALSER-MEDEDINGINGSWETME-
GROEIING◊AANGROEI-P U N T ◊ A A N S P O E -PB◊ADEN◊ADERIJKS-PEES◊ACHILLES◊ACH-KENBROOD/ZFKOK/CH-CXCOBEREN◊CCCOKOS-CACBC1◊ANVR◊CL-L U C H T V A A R T -BILJET/◊BASENOVER-REN/C1◊APPELDORN/4C5◊LEEGSTAND/CHCO◊-FWPALINGOPROER/FW-S C H R I F T V E R V A L -DIAWETMESTSTOFFEN-
SEL◊AANGROEIWE-LING◊AANSPOEL-KUNDE◊ADEWEG◊AD-MED◊ACHROMA-COLELLENBEL/YFPRIÉ-TEN◊CCCOSPOELMID-CW◊ANWAR◊PN◊ANW-DIENST◊R KSVERKE-SCHOT/◊BASENVOLGOR-PN◊APPELFLAPPEN/CACB-MIDDENSTAND/CHCO◊-PERSONEELSEDEN/FW-SINGSTADSVERNIEU-WETMESTWETMILIEU-
REND◊AANHENIG◊AAN-SEL◊AANSPORING◊AAN-GAS◊ADIG◊ADIGHEID◊A-TISCH◊ACHTMIG◊ACHT-LEN/CCCOMADERATJE/DEL◊CCZBCOBEREN-B◊CLCW◊ANW◊CL◊AN-RINGSBANK/FW◊R KS-DE/ZAZI◊HOOFD-C1◊APPELGRAUW/AA◊AP-M I N I M A L I S E R I N G /PIZZAHUT/FWPLAATSVIN/WINGSW KSTADSW KSTA-WETMONUMENTENWET-
HIG◊AANHIGHEID◊AAN-SPRAAK◊AANSPRAKE-DING◊ADKUNDIG◊AD-BA◊ACHTBAHEID◊ACHT-MORGENLAND/PART -HOL◊ADVOCATENKOS-W◊CLCW◊ANW◊CLCWK-VERKERINGSBANK◊R KS-HAL/◊HOOFDHALTE/ZA-PELGROEN/AA◊APPEL-CHCO◊NABUURSCHAP/FWPOSTBANK/FWPOST-TIONSBUURTTUINW -NATUURBESCHERMINGS-
HING◊AANHANG◊AAN-LIJK◊AANSPRAKELIJK-KUNDIGEN◊ADMAGNE-DAAGS◊ACHTDUIN-KIEN/P LLOOS/ALPOST-TENINSTRAAL◊V3V-C◊ANYA◊PN◊ADR◊CL-VOORLICHTINGSDIENST/Z1◊K O E L M I D D E L /KRUIMELVLAAI/FW◊AP-CHCO◊OPENBAARVER-BANKREKENING/FWRE-KUITBREIDINGSW KUIT-WETNATUURWETNOOD-
H A N G E R ◊ A A N -HEID◊AANSPRAEINAE-TISCH◊ADNOTEN◊AD-DER◊ACHTELOOS◊ACH-BANKNUMMER/PURÉE/PA-CAPPELLA◊CACX-CW◊AOIFE◊PN◊A-OM-FW◊R KSVOORLICH-ZB◊S P O E L M I D D E L /PELLABEL/AA◊APPELLAN-VOER/CHCO◊OUDEJAAR/KENKAMERCOMMISSIE/GAANSBUURTUITGAANS-WETOCTROOIWETOM-
HANGIG◊AANHANG-E K -OLIËN◊ADOOR◊AD/TELOOSHEID◊ACH-RAVENL N/RECHTS-C1A-CAPELLA◊CXCA-R O E P ◊ A O R I S -TINGSDIENST◊SAUS S/ZBYA◊KONINGINNEN-TE/◊APPELLANT/APPELLA-CHC4◊OUDERDOM/FWR SW K/FWROZEN-W KVILLAW KVOLKS-ROEPWETONDERW SWE-

Wetenschap van gene zijde
Geschiedenis van de Nederlandse parapsychologie in de twintigste eeuw
Science from beyond
History of Dutch parapsychology in the twentieth century

PROEFSCHRIFT 2016

INGRID ELS KLOOSTERMAN 1983

Introductie

We cannot reason ourselves out of our basic irrationality. All we can do is learn the art of being irrational in a reasonable way.[1]

IN 2007 PUBLICEERDE ARTS PIM VAN LOMMEL *EINDELOOS BEWUSTZIJN*, waarin hij een 'wetenschappelijke visie op de bijna-dood ervaring' presenteerde. Dit populaire boek beleefde vijftien herdrukken. Als cardioloog was Van Lommel meerdere malen in aanraking gekomen met patiënten die klinisch dood waren verklaard en na hun reanimatie claimden een glimp te hebben opgevangen van gene zijde – van het hiernamaals. De patiënten hadden het veelal over een tunnel van licht waar ze in werden getrokken, met veel kleuren, prachtige muziek en een algeheel gevoel van tevredenheid en rust. Deze arts verklaarde deze ervaringen vanuit het idee van een '*non-lokaal en eindeloos bewustzijn*', waarbij ons bewustzijn los van ons lichaam al bestond voor onze geboorte en ook na ons overlijden zal blijven bestaan.[2] Het lichaam zou tijdens ons aardse leven slechts een vehikel zijn waarin een deel van ons eindeloze bewustzijn tijdelijk werd opgevangen.[3]

Dick Swaab maakte in zijn eigen bestseller *Wij zijn ons brein* uit 2010 korte metten met deze '*pseudowetenschappelijke*' verklaring voor bijna-doodervaringen (BDE). De arts/neuroloog stelde BDE's konden worden verklaard met fysiologische, neurologische en biologische theorieën. Van Lommel hield zich volgens Swaab niet bezig met wetenschap, maar met een zoektocht naar de 'ziel'. Swaab hechtte aan dit concept weinig waarde: 'Ik heb nog geen goed argument gehoord tegen mijn simpele conclusie dat de "geest" het resultaat is van het functioneren van onze 100 miljard hersencellen, en de "ziel" een misverstand.' Zelfs de psychologie, 'die volgens haar naamgeving de ziel zou bestuderen', hield zich er verre van. Swaab stelde: 'De psycholoog bestudeert [...] niet de ziel, maar slechts het gedrag en de hersenen.'[1]

DEZE STUDIE PLAATST DE UITSPRAAK DAT DE PSYCHOLOOG ZICH NIET BEZIGHOUDT MET DE ZIEL MAAR ZICH ENKEL RICHT OP GEDRAG EN HERSENEN, IN HISTORISCH PERSPECTIEF. Dit gebeurt aan de hand van de geschiedenis van de Nederlandse parapsychologie – de wetenschap waarin onderzoek wordt gedaan naar bovennatuurlijke verschijnselen, waarvan de bijna- doodervaring een voorbeeld is.

In **2007**, het jaar waarin het boek van Van Lommel verscheen, zou de Nederlandse parapsychologie aan de *Universiteit voor Humanistiek* beginnen aan haar laatste academische avontuur. Tevoren was de parapsychologie lange tijd verbonden geweest aan de *Universiteit Utrecht*. In de ontwikkelingsgeschiedenis van de Nederlandse parapsychologie valt de verwevenheid met de psychologie voortdurend op. Zo hield eind negentiende eeuw de pionierspsycholoog ***Frederik van Eeden*** zich bezig met onderzoek naar manifestaties van geesten in seances. En in 1919 werd ***Gerard Heymans***, de grondlegger van de Nederlandse psychologie, voorzitter van een van de eerste parapsychologische verenigingen – de *Nederlandse Studievereniging voor Psychical Research*. ***Wilhelm Tenhaeff***, die in 1933 privaatdocent parapsychologie werd en in 1953 zelfs bijzonder hoogleraar in de parapsychologie, was opgeleid en gepromoveerd als psycholoog. In de jaren zeventig en tachtig maakte parapsychologisch onderzoek een integraal deel uit van het *Psychologisch Laboratorium* van de Universiteit Utrecht en een van de laatste hoogleraren in de parapsychologie – Dick Bierman – was tevens universitair docent in de psychologie aan de Universiteit van Amsterdam.

In de onderhavige studie wordt de geschiedenis van de ontwikkelingen in de Nederlandse parapsychologie en haar verwevenheid met de psychologie voor het eerst in kaart gebracht met als onderzoeksvraag: hoe kunnen we de ontwikkelingsgang van de Nederlandse parapsychologie begrijpen in relatie tot ontwikkelingen in de gehele academische psychologie? Hoe voor de hand het ook lijkt te liggen om de verhouding tussen psychologie en parapsychologie centraal te stellen – we hebben het immers over de parapsychologie – is het in deze studie voor het eerst dat dit expliciet gebeurt. In (internationale) studies naar de parapsychologie heeft vooralsnog vooral het afwijkende karakter van de parapsychologie aandacht gekregen.

1 Aldous Huxley, Island: a novel (New York 1962) 171.
Ingrid Kloosterman, *Wetenschap van gene zijde* Amsterdam 2017.

2 William James spreekt over de continuïteit van het bewustzijn en het is opvallend hoe sterk de benadering van James en de terminologie die hij gebruikt overeenkomen met het concept van non-lokaal bewustzijn zoals dr. Pim van Bommel beschrijft in *Eindeloos bewustzijn*.

3 Pim van Lommel, *Eindeloos bewustzijn: een wetenschappelijke visie op de bijna-dood ervaring* (Kampen 2007) 324.

1 *Ibidem*, 357

In tegenstelling tot aan het 'dierlijk magnetisme' en het spiritisme in Nederland, is aan de Nederlandse parapsychologie nog nauwelijks historische aandacht besteed.[1] ***Ilse Bulhof*** ging wel in op de verhouding tussen psychoanalyse en parapsychologie, en de Groningse hoogleraar in de geschiedenis van de psychologie ***Douwe Draaisma*** heeft de parapsychologische belangstelling van Heymans onderzocht.[2] Maar vanaf het moment dat de psychologie na de Eerste Wereldoorlog duidelijk 'wundtiaanse' (empirisch-experimentele) vormen begon aan te nemen, raakte volgens de gangbare opvatting de parapsychologie dusdanig gemarginaliseerd dat zij in de verdere geschiedenis van de psychologie geen rol van betekenis meer heeft gespeeld.[3] Dit proefschrift richt zich vooral op de ontwikkelingen na de Eerste Wereldoorlog en in de verdere twintigste eeuw. Het is juist hier dat zich interessante ontwikkelingen voltrokken die over het hoofd worden gezien wanneer de marginalisering van het vakgebied voorop wordt gesteld en het verdere verband met de psychologie uit het oog wordt verloren.

Historische reflectie

Linschoten formuleerde in 1959 de precaire positie van de parapsychologie.[4] Ofwel zij is geen aparte discipline, omdat ze deel uitmaakte van de psychologie en er fenomenen werden behandeld die uitingen zijn van de menselijke psyche, ofwel ze is geen wetenschap, omdat er zaken werden onderzocht die buiten het bereik van het wetenschappelijke instrumentarium vallen. In dit paradoxale dilemma werkte de Nederlandse parapsychologie. Voortdurend werd getracht het maatschappelijk belang van de parapsychologie te benadrukken, door te stellen dat het hier ging om fenomenen die in de 'gewone' psychologie niet of onvoldoende voorkwamen. Tegelijkertijd werd geprobeerd de wetenschappelijke legitimiteit te laten zien door met gangbare wetenschappelijke methoden de fenomenen te lijf te gaan. Het is op dit grensvlak dat de parapsychologie zich in Nederland lange tijd wist te handhaven, mede door de inzet van markante individuen als Tenhaeff.

1 Met als belangrijkste studies: Joost Vijselaar, *De magnetische geest: het dierlijk magnetisme 1770-1830* (Nijmegen 2001); Amanda Kluveld, *Reis door de hel der onschuldigen: de expressieve politiek van de Nederlandse anti-vivisectionisten 1890-1940* (Amsterdam 2000); Martine Bax, *Het web der schepping: theosofie en kunst in Nederland van Lauweriks tot Mondriaan* (Amsterdam 2006); Derk Jansen, *Op zoek naar nieuwe zekerheid: negentiende-eeuwse protestanten en het spiritisme* (Amsterdam 1994).

2 Ilse Bulhof, *Freud en Nederland: de interpretatie en invloed van zijn ideeën* (Baarn 1983); Douwe Draaisma, *De geest in getal: beginjaren van de psychologie* (Amsterdam 1988); Douwe Draaisma, *Een laboratorium voor de ziel: Gerard Heymans en het begin van de experimentele psychologie* (Groningen 1992).

3 Draaisma, *Geest in Getal*, 173. Zie over het proces van marginalisatie: Jaap Bos en Leendert Groenendijk, *The self-marginalization of Wilhelm Stekel: Freudian circles inside and out*(New York 2007).

4 Johannes (Han) Linschoten volgde in 1959 F. J. J. Buytendijk op die met M. J. Langeveld en J. H. van den Berg de *'Utrechtse fenomenologische school'* vertenwoordigden en een netwerk van contacten op het Europese continent Met andere woorden: de *Utrechtse School* was een volwaardig onderdeel van een specifieke Europese denkgemeenschap. ZIE VERDER: Bijlage 18 *Fenomenologische psychologie* in Edmund Husserl – *Denken zonder oordelen*, Amsterdam 2021.

De parapsychologische ontwikkeling liep veelal parallel met de psychologie. Niet alleen ging de parapsychologie mee in de institutionele ontwikkelingen, ook op epistemologisch niveau waren de parapsychologie en de psychologie voor een groot deel met elkaar verbonden. Verscheidene popularisatoren binnen de parapsychologie slaagden erin de wetenschappelijke legitimiteit van het onderzoek te garanderen en tevens publiek draagvlak te waarborgen. Zo was de Nederlandse parapsychologie voor een groot deel van de twintigste eeuw institutioneel onderdeel van de psychologie.

De methodologisering van het object in zowel psychologie als parapsychologie impliceert een onttovering van de (mens)wetenschap. Hiermee werd de afstand tot het grote publiek uitdrukkelijk vergroot. Waar aan het einde van de negentiende eeuw de ervaring van geestelijke invloed in seances centraal stond, werd aan het begin van de eenentwintigste eeuw in herhaalbare computerexperimenten een voorgevoel onderzocht. Ook werd in de loop van de twintigste eeuw steeds meer de kritische functie van de parapsychologie benadrukt, om op deze manier de wetenschappelijke legitimiteit van het onderzoek veilig te stallen. Hierdoor ging echter uiteindelijk wel het publieke draagvlak voor een groot deel verloren. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw slaagden parapsychologen er dan ook niet meer in het precaire evenwicht tussen wetenschappelijke legitimiteit enerzijds en publiek draagvlak anderzijds in stand te houden. Het psychologisch onderzoek was dusdanig gemethodologiseerd dat voor zingevingsvraagstukken – en dus voor de parapsychologie – eigenlijk geen ruimte meer was.

Het is duidelijk dat de psychologie in Nederland tegenwoordig, in tegenstelling tot de parapsychologie, op dit moment springlevend is. Toch hebben psychologen in de afgelopen jaren te kampen (gehad) met een fundamentele existentiële crisis. Deze crisis, mede ingezet door fraudegevallen en problemen met replicatie, is niet alleen op te lossen door nieuwe methodologische maatregelen of een ander redactiebeleid bij de belangrijkste tijdschriften.

Wat ook nodig is, is bezinning op de plek die de psychologie in de samenleving en in de wetenschap inneemt en wil innemen. Bij deze bezinning kan historische reflectie helpen. De geschiedenis van de Nederlandse parapsychologie biedt als weerspiegeling van de ontwikkelingen in de psychologie een kader om op enkele basale vragen in de psychologie en de historische achtergrond daarvan te reflecteren. Wat is het object van psychologisch onderzoek? Wat zijn haar ontologische vooronderstellingen? Wat of wie is de mens, het zelf, de ziel? Welke rol spelen toeval en personen in wetenschappelijke keuzes die worden gemaakt? Hoe verhoud je je tot het publiek? In het psychologie-onderwijs kan juist de geschiedenis van de Nederlandse parapsychologie dienen als hulpmiddel voor reflectie op deze vragen. Hierbij is de parapsychologie méér dan een oefening in het ontwikkelen van kritisch denkvermogen, zoals het in het handboek *Psychological science* wordt voorgesteld.

Door te reflecteren op de geschiedenis van de parapsychologie reflecteer je op ontwikkelingen in de psychologie zelf. De mogelijkheden en problemen van de parapsychologie fungeren als een spiegel voor de psychologie in haar geheel. *(Joanna Sans Nova)*

Fenomenologie	Wetenschap
Holisme	**Reductionisme**
de eigenschappen van een systeem (fysiek, biologisch, technisch, enz.) kunnen **niet** worden verklaard door de som van zijn componenten alleen. Elk geheel ontleent kenmerken aan de samenstellende delen, maar ook (en wellicht meer) aan de samenhang of ordening van die delen en hun interactie	de eigenschappen van een systeem (fysiek, biologisch, technisch, enz.) kunnen worden verklaard door de som van zijn componenten alleen. De samenhang of ordening van de delen en hun interactie voegt geen extra kenmerken toe.
Synthese	**Analyse**
Onderzoek/kennisverwerving via model These-Antithese-Synthese. Door het poneren van een antithese op de these kan onderzocht worden welke kenmerken onderscheidend en welke constitutionerend zijn. De constitutionerende kenmerken voor these en antithese geeft de synthese.	Onderzoek/kennisverwerving middels het opdelen en vervolgens onderzoeken van losse componenten. Opgedane kennis van losse elementen is geldend voor het geheel (Reductionisme).
Subjectief	**Objectief**
Kennis waarbij individuele kenmerken en context als essentiële eigenschappen van kennis worden gezien. Juist de uiting in alle individuele gevallen en contexten geeft inzichten in het algemeen geldende. De mogelijkheid voor puur objectief geldende kennis wordt verworpen.	Kennis ontdaan van alle individuele en persoonlijke kenmerken. Geldend in alle situaties, los van context. Kennis met individuele kenmerken of bepaalde context wordt verworpen.
Kwalitatief	**Kwantitatief**
Uitdrukking niet in getalsmatige verhouding, maar beschrijving van de kwaliteiten (eigenschappen). Wordt vaak weergegeven als tekstuele beschrijving of visuele objecten. Er kan een waardesysteem aan gekoppeld worden voor de vergelijkbaarheid van de beschrijvingen. Zonder waardesysteem is vergelijking problematisch.	Uitdrukking in getalsmatige verhoudingen. Wordt gebruikt om een hoge mate van exactheid na te streven en om theorieën uit te werken en toe te passen via wiskundige methoden. Door het getalsmatige karakter goed vergelijkbaar met andere resultaten.
Relatief	**Absoluut**
ject moet worden bezien in relatie tot andere cten. Uiting binnen individuele gevallen hangt af le relaties, interacties en verhouding tot de rest. olute geldende zaken zonder beschouwing van context worden vermeden.	Object moet in alle gevallen los gezien worden va vorm van relatie of interactie. De relaties en cor hebben geen invloed op het object
Begrijpen	**Verklaren**
ık ligt op het doorgronden van het object/proces. ntraal staat de essentie van het object/proces. Causaal verband is ondergeschikt.	Nadruk ligt op het causale verband (oorzaak-ge van object/proces. Belangrijker dan het objec doorgronden is het object kunnen verklaren
Fenomenologie	**Wetenschap**

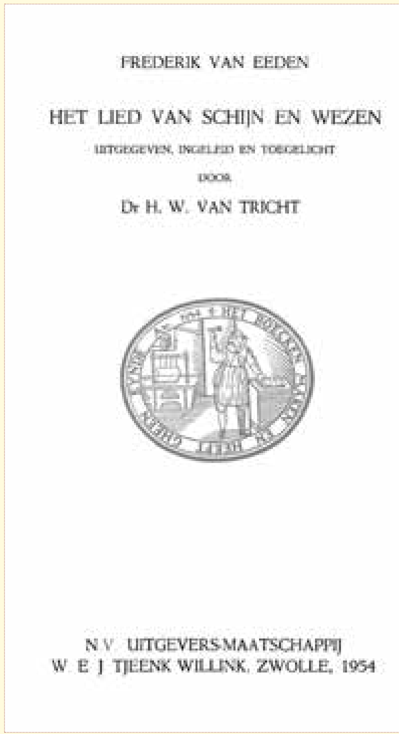
Fenomenologisch Natuurbeheer

De z.g. fenomethodische begrippen staan tegenover die van de standamethode.[1] De onderstaande kenmerken, zowel van de fenomenologie als die de wetenschap zijn een poging tot vergelijk.[2]

DE ANDER
is 't levend woord, dat van symbool verschilt
door d'innige doordringing in elkander
van geest en stof, van 't zijn en 't fenomeen.
(p. 47)

'T IS ALS VERTEDERING *in de wereldziel,*
een dorst naar vrede in alle fenomenen,
en 't menshart dat in 't groot bewegen viel
herkent zichzelf in wat het om zich henen.
(p. 51)

'T BESTENDIG ZELF *dat als iets stils en zwaars*
staat in der fenomenen vluchtig woelen.[3]
HET NU EN 'T IK, *elk nodig voor elkaars*
complete werkelijkheid, het énig voelen
dat is 't wat zij bedoelen (p. 130)

FREDERIK VAN EEDEN

HET LIED VAN SCHIJN EN WEZEN

UITGEGEVEN, INGELEID EN TOEGELICHT

DOOR

Dr H. W. VAN TRICHT

N.V. UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ
W. E. J. TJEENK WILLINK, ZWOLLE, 1954

De rol van het wiskundige denken in de fenomenologische natuurwetenschap:
een weg tot hoger bewustzijn,
Scriptie Landbouwhogeschool, *Vakgroep Alternatieve Landbouw, 1986*

1 Daniël Korai *Kansen van fenomenologisch onderzoek binnen milieubeheer 2012*
2 *...Dat 't dierbaarste en 't heiligste zó is door vergelijk met nog iets meer... (F. v. E. 1814)*
ZIE HIEROVER ook blz. 542.
1 De vergankelijkheid en verwardheid der verschijnselen.

Leo Sjestov's protest tegen de rede

HERMAN LIGTENBERG

ALLES GAAT VOORBIJ EN HET GEHEUGEN FAALT. Ook moet iedere nieuwe generatie de gegevenheden van het bestaan opnieuw ontdekken. Zij die zich daarover hebben uitgesproken verglijden in de tijd. Ideologieën, namen en gedachten – ze vervluchtigen. Soms evenwel bieden ze een verrassing, een kans het stof weg te blazen dat iets schitterends bedekte.
Leo Sjestov is in Nederland vrijwel vergeten. In Polen en de Verenigde Staten werden de laatste jaren boeken van hem herdrukt. Verder staat me bij dat Josef Brodsky hem aanwees als een inspirator.

Tussen pakweg 1920 en begin jaren zestig werd deze filosoof ook hier wel gelezen en uitgegeven. Veel was het niet; enkele essays en een tweetal compilaties van fragmenten uit grotere werken. Voor het overige waren zijn boeken in het Frans en het Duits beschikbaar. Uit aanhalingen in het werk van anderen is af te leiden dat er ook wel sprake was van enige doorwerking van zijn gedachtegoed. Hoewel - het zij direct maar gezegd - de vraag waarin die doorwerking bestond, laat zich niet gemakkelijk beantwoorden. Sjestov was geen apologeet die navolgers zocht. Hij was geen nijver bouwer aan een bestel. Integendeel, de vurige pijlen van zijn gramschap waren juist niet aflatend gericht op de pretentie van de rede algemene waarheden te ontwerpen. Zijn boeken bevatten een hamerend proza – de 2500 jaar van de geschiedenis van de filosofie omvattend – dat zich tenslotte nog het beste laat aanduiden als een vorm van zelfexpressie.

LEVEN

Lev Isaakovitsj Schwarzmann (Kiev 1866) studeert wiskunde en rechten in Moskou en Berlijn. Hoewel toegelaten tot de orde van advocaten in St. Petersburg, oefent hij geen praktijk uit. Vanaf 1895 richt hij zich volledig op de studie van de filosofie. Deze studie is een levensnoodzaak, voortkomend uit de hem kwellende twijfel. Hiermee zet zich de strijd om een levensbeschouwing in, waarvan zijn boeken de neerslag vormen. Hij sterft op 1 november 1938.

De door zijn dochter of kleindochter geredigeerde bibliografie uit 1975 levert summiere biografische informatie. Sjestov is de zoon van een joods zakenman. Begin jaren negentig van de vorige eeuw bemoeit hij zich met het verijdelen van het faillissement van het familiebedrijf en publiceert artikelen over financiën en economie. Eind 1895 vermeldt de chronologie: '*Ernstige ziekte (zenuwinzinking ten gevolge van overwerktheid en de verstikkende atmosfeer van de onderneming.*" (6,v).
Het jaar daarop reist hij door Duitsland, Frankrijk en Italië en publiceert hij – onder de naam Leo Sjestov – zijn eerste boek: *Shakespeare en zijn criticus Brandes*. In het daaropvolgende jaar trouwt hij met een studente medicijnen die de orthodoxe godsdienst is toegedaan. Gedurende de eerste tien jaar van hun huwelijk verhuizen zij steeds weer, voornamelijk door Italië, Zwitserland en Frankrijk, om te voorkomen dat zijn ouders op de hoogte raken van het huwelijk. Sjestov vindt aansluiting bij de lit. kringen van die dagen en sluit vriendschap met onder andere Solovjev, Berdjajaev en Merenkovski. Hij publiceert in het Russisch over Shakespeare, Tsjechov, Dostojevski en Tolstoi. Aan de laatste brengt hij op diens oude dag nog een bezoek (1910).

In Genève vind Sjestov een paar jaar de rust voor de studie van de oude Grieken, de middeleeuwse mystici, Luther en theologen als Von Harnack en Grisard. In zijn Russische worteling moet een deel van de verklaring liggen voor zijn vrije en oorspronkelijke verwerking van de grote werken uit de geschiedenis van het westerse denken.

Na enige jaren van pendelen vertrekt Sjestov in 1920 definitief uit Rusland en vestigt zich met zijn gezin in Genève, en kort daarna in Parijs. Van 1922 tot 1936 is hij daar hoogleraar slavische talen. Ook in Parijs neemt hij uitgebreid deel aan het culturele, vooral filosofisch/lit., debat. Veel van zijn artikelen en essays schrijft hij op verzoek, of bij gelegenheid van een gedenkdag. Hij reist regelmatig naar Duitsland, waar hij lid is van zowel het Kant- als het Nietzschegesellschaft.

Zo, dat lijkt me wel even genoeg. Alleen Nederland nog. In 1928 spreekt hij op een filosofencongres te Amsterdam over Plotinus. Hier ontmoet hij Husserl, met wie hij een verhouding van respectvolle oppositie aangaat. (Het laatste artikel dat hij bij leven en welzijn schreef, betrof een In Memoriam Edmund Husserl.) Het zou mij niet verbazen wanneer de enige dissertatie die over Sjestov geschreven is - van de Nederlander J. Suys (1932) - een rechtstreeks gevolg van dit bezoek is geweest.

Husserl (!) wijst Sjestov op het werk van Kierkegaard. Hierin vindt hij een geestverwant die hem op zijn oude dag nog een existentiële ervaring van herkenning brengt. Een paar maanden voor zijn dood vindt zijn oeuvre zijn afronding met de publicatie van Athene und Jerusalem, waarin de neerslag van de laatste tien jaar van zijn werkzame leven is samengebracht.

TOON

En waarin bestaat dan dat hoogst eigene van het denken van Leo Sjestov? Het eerste dat opvalt bij lezing van zomaar een willekeurig deel uit zijn werk, is zijn loutere gerichtheid op tekst. Hij refereert vrijwel nergens aan secundaire literatuur. Zijn gespreksgenoten zijn de schrijvers en denkers uit de Europese geschiedenis, en zij worden besproken en geciteerd alsof er geen Middeleeuwen, Renaissance of Verlichting geweest zijn. Sjestov kent de tijd slechts als tegenpool van de eeuwigheid. Het kan zo voorkomen dat op een en dezelfde pagina Plotinus, Pascal, Descartes en Hegel in een onderling verband worden gebracht. Met grote inzet zoekt en vindt Sjestov essenties, namelijk dat wat hij benoemt als hun individuele kern, zonder zich al te zeer op te houden met de traditie, de context waarin, of de psychologie waaruit een werk is ontstaan. Stromingen en bewegingen zeggen hem overduidelijk niet veel; zij zullen desgevraagd met een handgebaar weggewuifd worden, als etiketteringen die 'de waarheid' geweld aandoen, door haar te versluieren.

Het tweede dat direct de aandacht trekt is de strijdbare en zelfverzekerde toon. Uit naam van de waarheid, of de - meestal niet nader omschreven - 'werkelijkheid', trekt hij ten strijde tegen alles wat deze maskeert of belemmert. Er is een krachtige, zij het nergens expliciet gemaakte, bron voelbaar, waaruit het spreken van Sjestov opwelt. De vijand, dat wat hij tot het uiterste toe bestrijdt, is al datgene wat algemene geldigheid nastreeft, wat belooft de mens te verheffen, alles wat pretendeert norm te zijn, kortom rede en moraal. Met Sjestov verheft zich een absoluut individualisme, dat zich verzet, niet tegen de concrete sociale of morele norm, maar tegen de idee in zijn meest abstracte metafysische strekking. Hij propageert dit verzet niet zozeer, maar brengt haar houding tot leven op het terrein van de wijsbegeerte. De verabsolutering van het recht van het individu leidt tot een kaalslag die in eerste instantie als leeg op de lezer overkomt. Sjestov heeft weinig oog voor de culturele verworteling van de denkers waarmee hij in de slag gaat.

Het derde, en voorlopig even laatste, wat opvalt is de nadrukkelijke aanwezigheid van Sjestov zelf. Wanneer hij verslag doet van zijn 'omzwervingen bij mensenzielen', dan treft de lezer daar, in het onderwerp, in sterke mate het zelfgetuigenis van Sjestov aan. Zijn werk laat een voortdurende behoefte zien, om de eigen oorspronkelijkheid door een zogenaamde objectieve karakteristiek van anderen te sanctioneren. Het merkwaardige hierbij is dat, bij alle in het oog springende eenzijdigheid en selectiviteit, het verwijt dat hij de schrijvers onrecht doet al snel doel mist. De kritiek die zich hiertoe zou beperken en voorbij gaat aan wat Sjestov te zeggen heeft, laat de uitdaging liggen om met een minstens gelijkwaardig alternatief te komen.

DENKEN

Meerdere malen haalt Sjestov in zijn latere werk Kierkegaard aan, die de filosofie liet opkomen uit de wanhoop. Niet in de verwondering ligt de oorsprong van de filosofie, maar in de harde onverschilligheid van de werkelijkheid, de onverbiddelijkheid van de rede ook, ten aanzien van het bestaan van de enkele mens. 'De existentiële wijsbegeerte', schrijft Sjestov in zijn laatste essay, 'is geen "Besinnung", zij ondervraagt de realiteit niet en zij zoekt de waarheid niet in de onmiddellijke gegevens van het bewustzijn, maar zij zwoegt om heen te komen over wat aan onze rede onoverkomelijk schijnt' (2,71). Deze woorden laten zich lezen als de intentie van Sjestovs gehele werk. Kierkegaard stelde zijn existentie-filosofie tegenover de speculatieve wijsbegeerte, en het is juist op dit punt dat Sjestov bij hem herkenning vond.

Al enkele decennia voordat hij Kierkegaard op het spoor komt, bespeurt Sjestov in de werken van, eerst vooral Shakespeare, Tsjechov, Dostojevski en Tolstoi, en later meer in de canon der filosofen, momenten waarin het eigene, het particuliere van de auteurs te zien is. Verhuld in en achter de algemeen erkende begrippen, kortom de geobjectiveerde taal - nodig om voor anderen verstaanbaar te zijn, om aan het debat te kunnen deelnemen - zijn soms resten overgebleven van 'de zielsgeschiedenis, zoals immers ook somwijlen een visgraat en een onnozele mossel duizenden jaren bewaard blijft' (2,126). Deze splinters van het

eigene, recht uit het hart komend, hebben de intense belangstelling van Sjestov. Ze zijn eigenlijk per ongeluk blijven liggen op de zeef van logische consistentie waaraan een rationeel doordacht werk behoort te voldoen. Vaak bijt hij zich vast in een enkele regel, een korte formule en smeedt hij deze om tot de sleutel voor de beoordeling van het totale werk. Sjestov heeft zich bekwaamd tot een groot kunstenaar in het lezen van brieven, voorwoorden, of van het wit tussen de regels.

Sjestovs denken wordt gekenmerkt door een radicaal dualisme. Of het nu rede en geloof, of algemeenheid en individualiteit is, steeds weer roept hij tegenstellingen op die tot in hun uiterste consequentie worden doorgetrokken. Vaak ook wijst hij in het werk van anderen breukmomenten aan, waardoor een duidelijk aanwijsbaar 'ervoor' en 'erna' zichtbaar wordt. Overtuigend gebeurt dit bijvoorbeeld bij Dostojevski, met wie hij zich zeer verwant weet. Hij laat zien dat de Herinneringen uit het Ondergrondse een radicale breuk in het werk van Dostojevski inluidde, waarbij zijn grote romans kunnen worden opgevat als commentaren op wat in deze novelle is neergelegd (1, 61-149).

Voor Sjestov is de overgang van literatuur naar filosofie geen wezenlijke; beide houden zich bezig met de grondproblemen van de menselijke existentie. Steeds weer is het zaak te komen tot onderscheiding tussen het wezenlijke en het bijkomstige. Vandaar dat bijvoorbeeld in de bespreking van de kennistheorie van Kant ongeforceerd wendingen uit het werk van Shakespeare of uit de Psalmen worden ingebracht. Juist de onaangedane objectiviteit in het werk van de systematische filosofie wordt in de benadering van Sjestov tot een masker, waarachter zich vrees, vermoeidheid of onverschilligheid verbergt. De wetten van de logica geven gewicht aan oordelen die op de keper beschouwd niet meer dan een praktisch nut dienen, maar 'de mens begint eerst te denken, als hij niets kan doen, wijl zijn handen gebonden zijn' (5,81).

Plato, Luther, Spinoza, Pascal, Nietzsche, of Aristoteles, Augustinus, Lessing, Kant, Husserl - vurige instemming of intense afkeer; aan de denkkracht van deze mensen scherpt Sjestov zijn eigen geest. Richtsnoer is zijn scherpe intuïtie voor het individueel menselijke, het onherhaalbare, en tegen het algemeen geldige, de 'wet'. Het toernooiveld is de filosofie; nooit de psychologie, de sociale verhoudingen of de politiek. Sjestov belichaamt de definitie van Plotinus: Wat is filosofie? Dat wat het meest geacht moet worden.

Sjestov heeft dus uitgebreid in te gaan op Socrates en het ontstaan van het logos-begrip. Is de rede het goede, de talisman die de mens bevrijdt uit de gebrokenheid van het bestaan? Voor zowel Nietzsche als Kierkegaard werd de breuk met 'Socrates' een bepalende cesuur in hun leven. Sjestov vond bij beiden de bevestiging van wat hij intuïtief reeds besefte. "Het goede is niet God. Men moet datgene zoeken dat hoger is dan het goede. Men moet God zoeken." Met deze woorden besluit Sjestov zijn verdediging van Nietzsche tegen Tolstoi. En hij gebruikt het als motto bij zijn volgende boek, Potestas Clavium.

ATHENE EN JERUZALEM

HET BOEK MET DEZE TITEL, HET LAATSTE DAT HIJ DEED UITKOMEN, DRAAGT ALS ONDERSCHRIFT *VERSUCH EINER RELIGIOSEN PHILOSOPHIE.* Het valt in vier delen uiteen, waarvan ik in de literatuuropgave de titels geef. Een centraal motief is Sjestovs interpretatie van de zondeval. Hij stelt vast dat verreweg de meeste theologen in de Middeleeuwen bij de uitleg van Genesis het accent legden bij de menselijke ongehoorzaamheid. Sjestov daarentegen legt alle nadruk op de boom der kennis van goed en kwaad, welks vruchten de dood in het leven brachten. Juist de kennis werd in de Griekse filosofie als het hoogste goed geduid, en het buigen voor de noodzakelijkheden, de eis tot gehoorzaamheid, vormde de weg tot dit hoogste goed. Op dit vlak werkt Sjestov zijn inzicht uit dat het (christelijke) denken zich, niettegenstaande haar putten uit en beroep op de Openbaring, nimmer heeft kunnen, of willen losmaken van de dwang die van deze Griekse fataliteit is uitgegaan.

In zijn voorwoord omschrijft Sjestov zijn religieuze filosofie als "een onder mateloze spanningen, door afkeer van het weten, uit het geloof geboren overwinning van de verkeerde angst voor de onbepaalde wil van de Schepper, een angst, die onze oervader door de verleider is ingefluisterd en sindsdien aan ons allen doorgegeven is. Anders gezegd: zij is de grootste en laatste strijd om de eerstgeschapen vrijheid en het in die vrijheid verborgen goddelijke 'zeer goed', dat zich na de zondeval van ons krachteloze goede en ons allesvernietigende kwade heeft afgescheurd" (3,38). Deel 1 bevat een zoektocht naar de wortels van het denken. Het werd geschreven als reactie op de tegenwerpingen die zijn kri-

tiek op Husserl opriep. Overigens komt Husserls naam er niet in voor. Uitgangspunt is de mededeling van Aristoteles, die schreef dat Parmenides gedwongen was de verschijnselen te volgen. Het bedoelt aan te tonen dat in de zucht naar kennis de vrijheid verloren ging. Deel 2, door Sjestov zelf als *piece de resistence* aangeduid, wil een beschrijving zijn van de onlosmakelijke samenhang tussen het (filosofisch) weten en de verschrikkingen van het bestaan. Over deel 3 dadelijk meer. Het vierde deel bestaat uit een verzameling tot korte artikelen uitdijende aforismen, en bevat de uitwerking van de stelling dat de '*Vernunftwahrheiten*' ons wel kunnen dwingen, maar niet overtuigen. De Algemeenheid en de Noodzakelijkheid waaraan de filosofen hun krachten wijdden, roepen bij Sjestov de grootst mogelijke argwaan op: ‹*in dezen wordt het dreigende 'Gij zult de dood sterven' van de Bijbelse kritiek van het verstand doorzichtig*› (3,34).

De inhoud van het boek omvat teveel om ook maar bij benadering te kunnen weergeven. Daarom alleen een paar opmerkingen bij het derde deel, dat over de middeleeuwse filosofie handelt. Waarom behoefden de middeleeuwers de allegorese om de Bijbelse verhalen te kunnen accepteren? Waarom werd de bewezen waarheid zo hoog verheven, dat bijvoorbeeld Anselmus 'bezeten' was van de idee het bestaan van god te funderen op de wet van de tegenspraak? Waarom verwijst Thomas naar Aristoteles met zijn eeuwige wet, dat iets wat gebeurd is niet niet gebeurd kan zijn, zodat ook aan de macht der goden een grens gesteld wordt? Sjestov draagt een veelheid van gegevens aan, die moeten aantonen dat de voortzetting van de Griekse geest in de Middeleeuwen als een ijzeren ring om de Bijbelse openbaring gelegd wordt. "Zodra een christen over de bemiddeling van de genade reflecteert, wordt hij een filosoof", citeert hij de historicus E. Gilson, een van de weinige secundaire bronnen die hij expliciet vermeldt. En dat is - wel opvallend, uit de mond van iemand die zich de wijsbegeerte als habitat gekozen heeft - bij Sjestov een vernietigend oordeel.

Een filosoof heeft niet genoeg aan prediking en geloof; hij zoekt bewijzen. En daarmee voltrekt zich een transformatie: "Het geloof is daarom slechts een surrogaat voor het weten, een onvolkomen weten, een om zo te zeggen op krediet genomen (d.w.z. voorlopig nog niet bewezen) weten, dat, wanneer het het verwachte krediet wil inlossen, over korte of langere tijd de beloofde bewijzen overhandigen moet" (3,327). Kort gezegd, Adam wil van zijn naaktheid niet weten.

En dan is het hier de plaats voor een kleine, actualiserende uitwijding. Velen achten de filosofie slechts relevant in zoverre zij strenge wetenschap is. Anderen stellen deze eis ook aan de theologie. Sjestov haalt in zijn *In memoriam Edmund Husserl* een deel van een gesprek tussen die twee aan: "... En ik verzeker u, indien men in de andere wereld mij beschuldigt de wijsbegeerte te hebben verraden door de strijd tegen de evidenties aan te binden, zal ik u aanwijzen als de ware schuldige; en gij zult branden in de vlammen, en niet ik. Gij hebt mij zo lang en zo meedogenloos vervolgd met uw evidenties, dat mij geen andere uitkomst bleef dan mij geheel aan u te onderwerpen of wel een wanhopig besluit te nemen, ik bedoel in opstand te komen, niet zozeer tegen u, maar tegen wat ten allen tijde is beschouwd als de onbetwistbare grondslag van alle wijsbegeerte, van alle denken: tegen de evidenties" (2,49).

De theologie die zich bekommert over de met de Verlichting gegroeide kloof tussen 'openbaring' en 'werkelijkheid', en in het voldoen aan de eisen van de systematische rede de voornaamste voorwaarde ziet tot overbrugging ervan, kan opscherping vinden bij Sjestov die deze aanspraken met hart en ziel bestreed. Zijn denken over het denken dwingt tot het afleggen van rekenschap over de motieven en drijfveren die aan het denken vooraf gaan.

Vooral zijn laatste werk biedt hiertoe een aan te bevelen ingang. Met *Athene en Jeruzalem* heeft Sjestov zijn bijbelse gerichtheid, naar wat ik gelezen heb voor het eerst zo duidelijk, in bevestigende en toestemmende zin uitgesproken. In zijn vroegste werk ontbreekt de Bijbel geheel, en later heeft zijn beroep op Bijbelwoorden veelal de functie gehad van tegenwicht, waarbij de oppositie tegen het te bestrijden denkbeeld het hoofddoel was. De titel is ontleend aan een woord van Tertullianus: Wat hebben Athene en Jeruzalem met elkaar van doen?

MUZIEK

HET IS DE TOON DIE DE MUZIEK MAAKT. Sjestov heeft maar een snaar op zijn viool, maar hij weet daar wel een krachtig, van diepdonker naar snerpend schril omhooglopend geluid mee voort te brengen: tegen de algemeenheden, tegen de zekerheid. Al het rustige, harmonische, onaangedane, serene, gezaghebbende, is voor Sjestov als een witgepleisterd graf, namelijk een verarmde, gereduceerde werkelijkheid. Maar, is dan de vraag, wanneer het persoonlijke zo vol-

strekt van al het algemene wordt losgescheurd, wat rest er dan nog? De verwoording hiervan ontleen ik aan het proefschrift van J. Suys, die heeft laten zien dat je ook zonder voetnoten een uitstekend werkstuk kunt maken. "Over blijft een lillende en bloedende, verbijsterde en ontstelde, hulpeloze en steunloze ziel, sidderend in de greep van God - van een praedicaatloozen, onzekeren God!" (5,219).

En waartoe? Eerder zei ik al dat het absoluut individualisme van Sjestov als kaalslag op de lezer overkomt. Niettemin Sjestovs filosoferen is een totale concentratie van gerichtheid op het 'allerbelangrijkste' (Plotinus). Hiertoe voerde hij zijn strijd, kapte hij zich een weg door een woud van oneigenlijkheid. Dit allerbelangrijkste laat zich uit de aard der zaak niet nader objectiveren. Sjestov heeft dan ook steeds geweigerd zich hieromtrent te rechtvaardigen.

In zijn radicaal dualistische visie kan de waarheid niet vruchtbaar zijn in de geschiedenis, aangezien zij daartoe moet worden omgevormd, en zo ten prooi valt aan de veralgemenisering. Steeds weer klinkt het besef dat het nieuwe, het onverwachte, het plotselinge, de genade die het menselijke bestaan uit de omklemming van zijn dodelijke zekerheden en in de vrijheid tilt, als een openbaring van gene zijde tot de mens komt. Het allerbelangrijkste wordt niet bereikt, het wordt ondergaan.

Wanneer er, helemaal aan de uiterste rand van Sjestovs denken, een positieve duiding gegeven kan worden, dan is het dat het voorbereiding hierop wil zijn. Of, om de slotwoorden van Suys, aan wie ik ook de titel van dit artikel ontleende, te citeren: "Willen wij nu in een formule onze karakteristiek van Sjestov samenvatten, en bedenken wij hierbij in welke omstandigheden hij den mensch 'het allerbelangrijkste' laat ondergaan, dan luidt onze conclusie: De ervaring waarop hij als het meest wezenlijke steunt en waaruit zijn eigenaardige filosofie opschiet, is de algemeen-menselijke, maar nooit aldus geutiliseerde, ervaring der innerlijke crisis, die op zeldzame oogenblikken in den individueelen en weerloozen mensch het allerbelangrijkste voorbereidt. Sjestov is de filosoof van de ervaring der crisis" (5,228).

Deze conclusie werd geformuleerd in 1932. Hierin is dus niet het werk van de laatste jaren meegenomen. Het in 1938 in Oostenrijk als eerste gepubliceerde Athene und Jerusalem behoort zowel in vorm als inhoud tot het meest systematisch filosofische werk uit zijn oeuvre. Ook Sjestov behoort tot de zeldzamen die in hun ouderdom de rijpste vruchten dragen. Zijn wijsgerig werk vormt de onontkoombare uitdrukking van zijn diepste zelf. En behoort het niet tot het wezen van oorspronkelijkheid, dat daarin de particuliere ervaring is omgevormd tot iets anders, dat de mogelijkheid in zich draagt voor wat herkenning genoemd wordt?

LITERATUUR

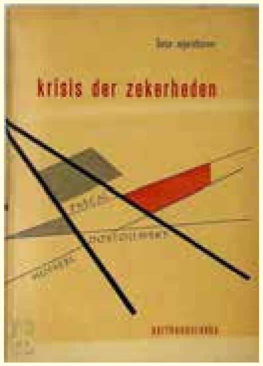
1 Leo Sjestov - *Krisis der Zekerheden*. (Bussum 1957. Bevat essays over Pascal, Dostojevski en Husserl.)
2 Leo Sjestov - *Rede en Geloof*, samengesteld, vertaald en ingeleid door Prof.dr. N. Westendorp Boerma (Bussum 1950).
3 Leo Sjestov - *Athene und Jerusalem. Versuch einer religiosen philosophie.* (Graz 1938. Vier delen: 1. *Der gefesselte Parmenides; Uber die Quelle der mataphysischen Wahrheiten. 2. Im Phalarischen Stier; Wissen und Freiheit. 3. Uber die Philosophie des Mittelalters; Concupiscentia Irresistibilis. 4. Von der Zweiten Dimension des Denkens; Kampf und Besinnung.*)
4 Nicolai von Bubnoff - *Russische Religionsphilosophen*. (Heidelberg 1956. Bevat fragmenten uit *Potestas Clavium* en *Auf Hiobs Waage*.)
5 J. Suys - *Leo Sjestov's protest tegen de rede. De intellectuele biografie van een russisch denker*. (Amsterdam 1932.)
6 *Bibliographie de Leon Chestov*. (Parijs 1975)

Een religieus denker die ongelovig was

ZO'N TWINTIG JAAR GELEDEN, WANNEER IK NAAR MIJN WERK IN HET OUDSTE DEEL VAN DEN HAAG LIEP OF FIETSTE, KWAM IK VAAK EEN EENZAME WANDELAAR IN DE NOG STILLE STRATEN TEGEN.
Het was de heer Venemans, eigenaar van een boekwinkel naast de Gevangenpoort. Hij liep, vóór openingstijd, langs de winkels van zijn collega's, om te zien wat die voor boeken in de etalage hadden liggen. De heer Venemans kende ik niet, en ik weet niet meer hoe ik wist dat die eenzame wandelaar zo heette. Hoe dat ook zij, voor de oorlog had hij korte tijd een uitgeverij gehad: *Rozenbeek & Venemans* in Hilversum. Ik heb nog steeds een boek in mijn bezit dat bij die uitgeverij verschenen is.

DAT BOEK, UITGEGEVEN IN 1934, HEET ***CRISIS DER ZEKERHEDEN****, DRIE ESSAYS VAN* ***LEO SJESTOV*** *OVER* ***PASCAL, DOSTOJEVSKI*** *EN* ***HUSSERL.***
Sjestov (1866-1938) was een Russische filosoof, die eigenlijk *Lev Isaakovitsj Sjvartzmann* heette. In 1920 vertrok hij naar Parijs, waar hij filosofie doceerde en bekendheid verwierf. Ook in Nederland was hij niet onbekend. De historicus *Jan Romein* vestigt de aandacht op hem in zijn dissertatie over Dostojevski en de westersche kritiek (1924), en zijn vriend *J. Suys* (die, na de oorlog, verdacht van communisme, een leerstoel misliep) schreef in 1931 een uitvoerig geschrift over hem: Leo Sjestov s protest tegen de rede.
Van de hand van de latere Leidse hoogleraar R.F. Beerling verschenen in de jaren dertig ook verscheidene studies over Sjestov, en na de oorlog leidde hij een boek met diens essays in (uitg. *Hollandia*, Baarn). Maar dit alles wist ik niet toen ik jaren geleden eens het door Venemans uitgegeven ***Crisis der zekerheden*** antiquarisch op de kop tikte. Als zijn uitgeverij niet meer dan dit boek zou hebben uitgegeven, zou zij haar korte bestaan al hebben gerechtvaardigd.

DEZE LANGE EN MISSCHIEN OVERBODIGE AANLOOP gebruik ik om te vertellen dat ik onlangs een ander essay over Sjestov onder ogen kreeg. Het verscheen in een boekje van Maria Stahlie, *Het woeste gevecht* getiteld, dat uitgeverij *Prometheus/Bert Bakker* mij met de Kerstdagen stuurde. Van de door Stahlie besproken schrijvers (plus een enkele musicus, filmmaker en schilder), is Sjestov de enige die ik kende, en daarom pikte ik dat essay er als eerste uit. Voor Stahlie is Sjestov, net als voor mij, *een van mijn helden*, hoewel zij pas vijf jaar geleden voor 't eerst kennis met hem maakte en *lang niet alles van hem gelezen* heeft (ik ook niet). Zij noemt zichzelf een *ongewijde lezer van zijn werk*, mede omdat hij een *religieus denker* is en zij *de genade van een geloof ontbeert*.
Hier moet een misverstand in het spel zijn. Sjestov was inderdaad een religieus denker, maar heeft van zichzelf gezegd: *Ik heb geen geloof, maar ik weet dat dit een zwakheid van mij is.* Ongelovigen kunnen en mogen wel degelijk over godsdienst schrijven – ook, zoals Sjestov, zonder erover te smalen.
Stahlie heeft wél goed begrepen wat Sjestovs kerngedachte is: dat *er een compromisloze strijd gevoerd moet worden tegen de zogenaamd eeuwig geldende inzichten van de wijsbegeerte, van de rede, over wat er wel en wat er niet mogelijk is in het bestaan*.

Het is vooral Sjestovs essay over Dostojevski's boek *Mémoires* uit het souterrain dat Stahlies aandacht heeft getrokken. Of het hetzelfde essay is dat in *Crisis der zekerheden* staat, weet ik niet. Zij zegt dat zij het in een Engelse vertaling uit 1902 heeft gelezen. 'Mijn' essay schreef Sjestov naar aanleiding van Dostojevski's honderdste geboortedag, dus in 1921.

HET DOET ER NIET VEEL TOE. De *Mémoires* uit het souterrain (ook in het Nederlands verschenen) is één protest tegen de onwankelbaarheid van het 'twee maal twee is vier', waarop de rede, de logica en de wetenschap zijn gebouwd. Wie zegt dat er geen andere logica, ja geen andere werkelijkheid mogelijk is? Ook Plato kende, zegt Sjestov, '*het ‹souterrain›*, alleen noemde hij het de grot'.
Sjestov verwijst hier naar Plato's bekende grotscène: wij mensen zitten, vastgebonden, in een grot en kunnen alleen maar rechtuit kijken naar een muur, waarop zich de schaduwen van allerlei gestalten bewegen, die wij voor de werkelijkheid houden. Maar zij zijn de schaduwen van echte gestalten die zich achter ons, buiten de grot, bewegen, maar die wij niet kunnen zien omdat wij vastgebonden zijn.

IN DIT SOUTERRAIN, IN DIE GROT HEERST DE REDE, 'die oordeelt zonder zelf aan een oordeel onderworpen te zijn, die geen enkel beginsel boven zich erkent. Ons worden dus wetten gedicteerd door de wetten zelf. Wij moeten slaafs gehoorzamen aan alles wat de rede voorschrijft. En dat is wat men vrijheid noemt'! Aldus Sjestov.
En God dan, wiens plaats de rede heeft ingenomen? Zelfs God heeft zich aan de rede aangepast. *Deus impossibilia non jubet* (God eist niet het onmogelijke), leert de kerk. Maar God eist juist wél het onmogelijke, zegt Sjestov. Dat is ook de zin van het betoog dat Dostojevski's *Groot-Inquisiteur* tegen de weergekeerde Christus houdt: hij neemt de zwakke mens in bescherming tegen Christus' onmogelijke eisen.
Voordat hieruit de conclusie getrokken wordt dat Sjestov hier op slinkse wijze Gods bestaan wil aantonen, herinneren we nog even aan zijn hierboven geciteerde woord: 'Ik heb geen geloof...' Dat weerhoudt hem er echter niet van vrijmoedig over God en geloof te spreken en de pretenties van de rede te attaqueren.
Vinden wij dan troost in de filosofie? Nee, 'de ware filosofie' – en hier volg ik Beerlings samenvatting van Sjestovs denken – 'moet ons geen zekerheden verschaffen, maar ons van onze laatste zekerheden beroven. Sjestovs filosofie is een onafgebroken strijd tegen de evidenties en een apotheose van wat hijzelf de bodemloosheid noemt. Het eigenlijke filosoferen leidt volgens hem tot volstrekte verenkeling van de afzonderlijke mens'.
Maar daarin was Sjestov niet de eerste. De wél gelovige Pascal zei al vóór hem (in een citaat dat ik uit Sjestovs essays heb leren kennen): 'Heel ons fundament kraakt, en de aarde opent zich tot in de diepste diepten. Laten wij dus geen zekerheid en vastheid zoeken!'

Mais tout notre fondement craque et la terre s'ouvre jusqu'aux abîmes.

Edmund Husserl en de rechtvaardiging van de rede

On aime la sûreté. On aime que le pape soit infaillible en la foi, et que les docteurs graves le soient dans les mœurs, afin d'avoir son assurance.[1]

Nous brûlons de désir de trouver une assiette ferme et une dernière base constante, pour y édifier une tour qui s'élève à l'infini.[2]

Mais tout notre fondement craque et la terre s'ouvre jusqu'aux abîmes.[3]

Blaise Pascal

ALLE GNOSEOLOGISCHE ONDERZOEKINGEN, zowel van de tegenwoordige tijd als in de oudheid, stellen zich tot taak de wetenschap te rechtvaardigen als het enig mogelijke weten en dat filosofie daarom een wetenschap moet zijn.[4] Wij zijn er van overtuigd, dat ons weten volkomen is; de moeilijkheid is om te verklaren waarop die zekerheid gebaseerd is. In de 19e eeuw heeft de wetenschappelijke filosofie nadrukkelijk getracht die lastige kwestie te overwinnen. De 20e eeuw wil in dit opzicht niet achterblijven bij zijn voorganger. Van de pogingen om tot nieuwe inzichten te komen die blijven streven naar een verwezenlijking van de oude opgaven is het werk van Edmund Husserl wel de merkwaardigste. Husserl maakt in *Filosofie als strenge wetenschap* het totaal op van zijn overdenkingen van vele jaren.

'PHILOSOPHIE ALS STRENGE WISSENSCHAFT', DE TITEL verklaart een denkrichting met de nadruk op de historische traditionaliteit van de opdracht, die Husserl zichzelf stelde.
Husserl bekritiseerd zijn filosofische voorgangers, die verleid door de waan van de dag, de loutere filosofie, de levensbeschouwelijke vorming verdunnen met *Ethische Bildung* en daardoor hun

1 We houden van zekerheid: we willen graag dat de paus onfeilbaar is in geloofszaken en dat de eerwaarde doctoren dat zijn op het vlak van de ethiek, zodat we gerust kunnen zijn. 23e Serie 516 p. 260 *Gedachten* 1997

2 Wij branden van verlangen vaste bodem te vinden, een laatste definitieve grondslag om een toren op te bouwen die tot het oneindige reikt,

3 Maar ons hele fundament barst en de aarde opent zich tot onmetelijke diepten.

4 GNOSEOLOGIE *Kennistheorie*

hun roeping ontrouw werden.[1] Toch erkent hij dat de filosofie altijd een wetenschap heeft willen zijn, zij hield zich echter niet altijd aan de grenzen van haar domein en vertoonde vaak een misdadige ongedurigheid in haar verlangen om zo spoedig mogelijk tot het laatste woord van haar opdracht te naderen, en hielp daarmee niet alleen zichzelf niet, maar bemoeilijkte nog veeleer haar werk.
Filosofische hoogtepunten waren de tijd van Socrates tot Plato en die van Descartes. De laatste vertegenwoordigers van de strenge wetenschap waren Kant en ten dele Fichte. Schelling en Hegel. Plotinus en de Stoïci betonen zich in Husserls terminologie, geen filosofen, maar wijzen, d.w.z. kleurrijke diepzinnige improvisatoren over de eerste en laatste vragen van het zijn.
Het tegenover elkaar stellen van filosofie en wijsheid, wetenschap en scherpzinnigheid is interessant en origineel. Voor zover bekend, is het in deze formulering voor het eerst uitgesproken door Husserl. Vóór Husserl was de houding, dat als de wijsheid en de scherpzinnigheid ergens een toevlucht konden vinden, dan alleen aan de borst van de filosoof; de plaats van de deugd, die ook nooit wist waar zij het een onderkomen vond. Husserl weigert de wijsheid en de deugd onderdak te bieden bij de filosofie. Hij is bereid hun de nodige eerbied te tonen, wellicht oprecht en ook om niet in strijd te komen met de traditie. Hun middelen van bestaan moeten zij elders zien te vinden, al of niet met particuliere of publieke charitas.
Zelf ben ook van mening, dat wijsheid al te lang op de haar niet toebehorende troon zetelde. WIJSHEID: lange grijze baard, enorm voorhoofd, ingevallen ogen, afhangende wenkbrauwen en dit alles bekroond door een oude, zegenende hand.

1 Het verschil tussen *levensbeschouwelijke of filosofische vorming* en *maatschappijleer*.

Poesjkin & *Filaret*

IN DEZE ANTIEKE VROOMHEID voel je de leugen van een kunstmatig verborgen machteloosheid, en elke leugen en kunstmatigheid wekt ergernis. Je kunt respect hebben voor de wijzen en hen sparen. *Poesjkin* had eerbied en liefde voor de metropoliet *Filaret* en wijdde een wonderschoon gedicht aan hem. Er is weinig scherpzinnigheid voor nodig om te vermoeden, dat Poesjkin er niets voor voelde om zelf een grijze wijze te worden, een fenomenaliteit van eerbied en zelfs devotie. De goden hebben hun lieveling beschermd door hem op zijn tijd Dantès te sturen die rustig – als in het bewustzijn van de hem opgelegde hoge roeping – zijn rol van beul van het noodlot vervulde. Ook Michael Lermontov hebben zij gespaard, en Nietzsche. Maar Tolstoj, wie de Voorzienigheid minder gunstig gezind was, bleek uiteindelijk niet bij machte het martelaarschap van onvrijwillige roem te verdragen en begon de oplossing te verhaasten: wat zou zijn vlucht uit het huis, een paar dagen voor zijn dood, anders kunnen zijn dan het plotselinge onbeheerste gebaar van een buiten zich zelf geraakte mens? De grime der wijsheid: de grijze haren, de eerbiedwaardigheid, het aureool van genie en weldoener knelde hem te veel, hij rukte met ongeduldige hand de hinderlijk geworden versierselen af. Hoe dan ook, de geëerbiedigde ouderdom en de roem van de wijze zijn zwaarder, veel zwaarder dan de muts van Monomach, en heel wat minder aantrekkelijk![1]

Husserl is tegen de wijsheid in opstand gekomen op andere gronden dan Tolstoj die uit *Krasnaja Poljana* werd opgejaagd. Husserl is een nuchtere en positieve natuur. Wat hem van de wijsheid afkeert, is geen overdreven verstandigheid alswel de lacuneuze helderheid. Niet omdat ze te eerbiedwaardig en te zwaarwichtig zou zijn, of te veel verstard in haar aureool van tradities. De wijsheid en de diepzinnigheid lijken hem te jong en te onrijp! Zij herinneren hem aan de tijd, toen de mens zich nog boog voor astrologie en alchemie. Nu is de mensheid ouder geworden, de alchemie werd chemie en een de astrologie een mix van natuur en zielkunde: heldere en exacte wetenschap. Het is tijd voor de filosofie om volwassen te worden als een strenge wetenschap. Husserl stelt: ***Wij hebben geen wijsheid of scherpzinnigheid nodig – wat wij nodig hebben is een strenge wetenschap.***

Wanneer de kwestie zo gesteld is, wordt de kennistheorie op het eerste plan geschoven. De vraag luidt: kan de filosofie een wetenschap zijn en is er een *waarheid* buiten de *wetenschap*? Hier lijkt Husserls taak niet zo origineel als op het eerste gezicht leek. Wat Husserl wijsheid en scherp-zinnigheid noemt, noemde Kant *metafysica*. Kant nam ook als dogma aan, dat er positieve wetenschap bestaan die onomstotelijke waarheden geven. Hij toonde vanuit de analyse aan dat van de mogelijkheid van het bestaan van wetenschap, de onmogelijkheid aan van de metafysica, dat wil zeggen van datgene, wat in Husserls taal scherpzinnigheid en wijsheid heet. Een overeenkomst bestaat ook hierin, dat beide denkers, ondanks het tijdsinterval van bij- na honderdvijftig jaar, dat hen scheidt, ervan overtuigd zijn, dat het werkelijke we- ten, dat wil zeggen de wetenschap, een weten a priori moet zijn. Natuurlijk formuleert Kant zijn vragen en voert hij zijn bewijzen anders dan Husserl. Maar voor ons zijn die verschillen op het ogenblik van geen belang. Voor ons is het alleen van be- lang te verklaren, waarom bij die beide denkers het probleem der kennistheorie zulk een enorme betekenis krijgt. En als wij opmerkzaam luisteren naar hun argumentatie, dan komt er nog een omstandigheid duidelijk aan de dag: dat de kennis- theorie al sinds de oudste tijden als een grondvraag van de filosofie verscheen. Reeds de Grieken, en niet alleen Socrates, Plato en Aristoteles, maar ook diegenen, die men de vaders van de Helleense filosofie noemt, kenden aan de gnoseologische problemen een grondslagleggende betekenis toe. Reeds zij werden verontrust door de onstandvastigheid van de menselijke overtuigingen, en zij trachtten op allerlei wijzen de wankelende meningen te verlaten en met hun ziel rust te vinden

1 De muts van Monomach (*Sjapka Monomacha*) of de Kroon van Monomach.

aan de boezem van de zichzelf immer gelijke waarheid. De bekende strijd tussen Socrates en zijn beroemd geworden leerlingen aan de ene kant, en de erfgenamen van Heraclites, de Sofisten, aan de andere kant, was in aanzienlijke mate een strijd om de kennistheorie. Plato en Aristoteles trachtten in navolging van Socrates, de on- rust, die hun tegenstanders teweeg brachten met hun sceptische redeneringen, in de kiem te doden. 'Aan iedere stelling kan men een tegengestelde stelling tegenoverstellen', 'de mens is de maat van alle dingen', - dergelijke beweringen leken de leerlingen van Socrates niet alleen leugenachtig, maar ook godslasterlijk. En daarom weerlegden zij ze niet alleen met bewijzen der rede, maar trachtten ook al- tijd nog allen het geloof in te boezemen, dat aanhangers van dergelijke overtuigingen mensen van een laag zedelijk niveau moesten zijn. Het zou kunnen lijken, dat een dergelijke methode van strijd voeren in het geheel niet op zijn plaats is en zich in het bijzonder als volkomen overbodig moet voordoen in gevallen, waarin men een complete theoretische argumentatie in handen heeft tegen het scepticisme. En dat Socrates' navolgers over een volledige argumentatie beschikten, daarvan getuigen talloze plaatsen uit de werken van Plato en Aristoteles.

LATEN WIJ NU VRAGEN: WAT IS DE FILOSOFIE DAN? Zij moet een wetenschap zijn, zegt Husserl ons. Hetzelfde hebben ook zij ons gezegd, die volgens Husserl, de filosofie met de wijsheid verwisseld hebben. Maar dat is immers slechts één van haar kentekenen. En daarom stellen wij een nieuwe vraag: wat is wetenschap? Maar, voordat wij gaan horen, wat Husserl daarover zegt, willen wij opnieuw naar de Ouden luisteren. Plotinus geeft een zeer korte en eenvoudige, maar in zijn soort zeer merkwaardige definitie: filosofie is wat het meest geacht moet worden. Plotinus houdt het zelfs niet voor noodzakelijk erover te spreken, of de filosofie een weten- schap is of niet. Het belangrijkste, het nodigste, dat wat het meest geacht moet worden – en of dat nu een wetenschap zal zijn of een kunst of iets dat even ver van kunst als van wetenschap af staat - dat doet er niets toe. En Aristoteles: 'Het heeft geen zin te zoeken naar een wetenschap die belangrijker is en meer geacht moet worden (Hetzelfde woord, als bij Plotinus). Zij is het goddelijkst en moet het meest geacht worden. En dat in dubbele zin. Immers zij is aan God het meest eigen en is daar- om goddelijk onder de wetenschap, en tot haar onderwerp heeft zij ook God. Slechts aan haar alleen is zowel het ene als het andere eigen. Immers, dat God be- hoort tot de grondslagen en een beginsel is - dat staat buiten twijfel; en slechts die- zelfde God beheerst haar althans in de hoogste mate. Misschien zijn andere weten- schappen wel nuttiger, maar beter dan deze zijn zij niet' (*Metafysica* A. 2. 982. v.v.).
Zo oordeelden de grote filosofen van de Oudheid over de filosofie. Natuur- lijk zou Husserl de oordelen van Plotinus en Aristoteles in hun geheel moeten aan- vaarden. Misschien zou hij nog enige uitdrukkingen van Aristoteles kunnen afwijzen: hij zou er wel nauwelijks in hebben kunnen toestemmen te herhalen, dat de filosofie goddelijk is onder de wetenschap, dat zij het allermeest eigen is aan God, dat zij tot haar onderwerp God heeft. Mijns inziens zou hij het daar zelfs zeker niet mee eens geweest zijn. Het woord 'God' zou hem hebben doen denken aan wijs- heid, die hij, gelijk wij ons herinneren, houdt voor een vijand van de filosofie, en die hij uit zijn rijk verjaagt, zoals Plato de dichter uit het zijne verbande. En toch is het geen fout te zeggen, dat de woorden van Aristoteles Husserls houding tegen- over filosofie volledig weergeven. Slechts daar waar Aristoteles, naar de gewoon- te van de Antieken, spreekt van God en goddelijk, gebruikt Husserl woorden, die gewoner klinken voor het in de nieuwste wetenschap geschoolde gehoor. Op de vraag, wat de filosofie is, antwoordt Husserl: 'de wetenschap van de ware beginselen, van de bronnen, van de wortels van alle dingen'. Aristoteles zegt ook: 'de wetenschap is de kennis van zekere grondslagen en beginselen' *Metafysica* A. I. 982). Wanneer een geleerde van onze tijd spreekt van de bronnen en de wortels van alles, – spreekt hij natuurlijk van God maar van zo'n God die zich handhaaft onafhankelijk van welk theologisch of zelfs metafysisch systeem dan ook. De angst om van de filosofie een *ancilla theologia* te maken is in ons nog niet dood, en wij geven er de voorkeur aan onze gedachten uit te drukken in onze eigen woorden. Dat is volkomen wettig en zelfs loffelijk: het is zeer

waarschijnlijk dat ook Aristoteles, indien hij in onze tijd had geleefd, een nauwe toenadering tot de dogmatische theologie vermeden zou hebben. En als men aanneemt, dat de woorden 'God' en 'goddelijk' door Aristoteles als de scherpste en sterkste superlativa werden gebruikt, dan mag men veronderstellen, dat Husserl geen enkele reden heeft het oneens te zijn met Aristoteles. Daarvan getuigt zijn essay De filosofie als strenge wetenschap, dat niet alleen ter verklaring van de opgaven en methoden van de filosofie dient - het is tevens een triomf-hymne van de filosofie, geschreven in een verheven, profetisch bezielde toon.
Husserl verklaart: 'Misschien is er in het hele leven van de nieuwste tijd geen idee, die machtiger, onweerhoudbaarder, triomfantelijker ware dan de idee van de wetenschap. Haar triomfantelijk schrijden kan niets tegenhouden. Zij betoont zich inderdaad volkomen al-omvattend in haar rechtmatige doeleinden. Als men haar denkt in ideale voleindigdheid, dan zal zij de rede zelf zijn, die naast zich en boven zich geen enkele autoriteit kan hebben.'
Op deze wijze vertoont zich de filosofie voor Husserl als het hoogste wat de mensheid bereiken kan: aan haar wordt tenslotte alles ondergeschikt gemaakt Ook bij Husserl is zij dus evenals bij Aristoteles goddelijk en heeft zij tot haar onderwerp God. Natuurlijk niet de God van de katholieke of de mohammedaanse dogmatiek. Maar zulk een God is immers nodig voor zuiver-praktische doeleinden. Aristoteles echter zegt '*het is juist, de filosofie de wetenschap van de waarheid te noemen; immers het doel van het theoretiseren is de waarheid, het doel daarentegen van de praktijk is het doen*', en Husserl onderschrijft hiervan natuurlijk elk woord.
Husserl wil zich niet beperken tot onberedeneerde verklaringen alleen, hij streeft er naar de grondslagen van de rechtmatigheid van de aanspraken der weten- schap aan te tonen. 'De algemene oordelen zeggen weinig, als men hen niet kan baseren, en de hoop op de wetenschap heeft weinig betekenis, als men geen enkele weg kan ontdekken tot verwerkelijking van haar doeleinden". Dat is juist, dat spreekt vanzelf. Als wij ons beperken tot uitsluitend profetische, zij het dan ook bezielde beloften, keren wij opnieuw terug tot die wijsheid, die wij zo triomfantelijk geloochend hadden. Maar wat kan die wegen aanduiden? W at kan strekken tot rechtvaardiging van de aanspraak die de wetenschap er op maakt, de laatste instantie te zijn in het beslissen van de kwesties, die de mensheid geen rust laten?
Wij herinneren ons, dat de wetenschap geen enkele autoriteit naast zich wil erkennen. *Dat is de grondidee, de heiligste gedachte van Husserl!* 'De wetenschap heeft haar woord gesproken; sinds dat ogenblik is de wijsheid verplicht bij haar in de leer te gaan' zo verklaart hij met autoriteit. Anders gezegd: *Roma locuta, causa finita* (Rome heeft gesproken en daarmee basta). De idee van de onfeilbaarheid van het wetenschappelijk oordeel wordt klaarblijkelijk met opzet in de zelfde formule verkondigd en in de zelfde termen, als waarin het katholicisme in de Middeleeuwen de onfeilbaarheid en de opperste autoriteit van de pauselijke troon verkondigde. De rechten van de paus waren gebaseerd op de *openbaring*, die de mensen gegeven in de Heilige Schrift was. Waarop worden de rechten van de rede gebaseerd door de nieuwe filosofie?
Voor bespreking van deze kwestie eerst nogmaals de aandacht vestigen op de kolossale betekenis de kennistheorie in de filosofie heeft en hoort te hebben. De kennistheorie is geen onschuldige, abstracte reflectie over onze denkmethoden. Zij geeft bij voorbaat een bepaling van de bron van het levende water der kennis, zij bevochtigt die wortels van alle dingen, waaruit ons leven opgroeit. Zoals het katholicisme het recht heeft de mensheid de weg te wijzen naar de redding en het eeuwige leven en behoefte had aan *de idee van de onfeilbaarheid* van de kerk, zo kan en wil ook de filosofie, om haar doeleinden te bereiken, zich niet neerleggen bij ook maar enige beperking van haar macht. Wanneer de rede *ex cathedra* spreekt, kan zij niet dwalen. Wat voor zin heeft het vragen te stellen zolang de kennistheorie de denkende mensheid niet tot deze overtuiging heeft gebracht? Het gaat er toch niet om een vraag te stellen, maar om op die vraag te antwoorden, en '*wetenschappelijk te antwoorden*', dat wil zeggen '*op een voor ieder redelijk mens bindende wijze.*'

HUSSERL HEEFT DE TAAK OVERGENOMEN VAN DE HELLEENSE FILOSOFIE. Het is onjuist dat het denken van onze tijd de idee van de onfeilbaarheid van de rede heeft afgekeken van de middeleeuwse theologie. Het is net andersom. De katholieke kerk heeft de idee van haar onfeilbaarheid totaal overgenomen van de antieke Hellenen. De instabiliteit van hun grondslagen, waarop de aanspraken van de rede berustten aanvoelende, probeerde zij haar *rechten* op andere gronden te baseren en met andere middelen te bereiken. En zo is Husserl dan in zijn opgaven aan de filosofen van de oudheid verwant als hun navolger. Hij erkent dat zelf:

> <De ‘omwentelingen’ die voor de vooruitgang van de filosofie beslissend zijn bestaan hierin, dat de wetenschappelijke pretentie van de tot nu toe bedreven filosofie door kritiek op haar zogenaamd wetenschappelijke werkwijze wordt weerlegd. En dat de vastberaden wil om de filosofie een radicaal nieuwe gestalte te geven in de zin van strenge wetenschap nu het leidend principe wordt dat bepalend is voor de inrichting van al het werk. Alle denkenergie moet er zich allereerst op richten de voorwaarden voor een strenge wetenschap, die door de tot nu toe beoefende filosofie naïef over het hoofd werden gezien of verkeerd begrepen werden, door middel van systematische doordenking tot afdoende helderheid te brengen, om daarna te proberen een nieuw filosofisch gebouw van leerstellingen op te trekken. Ook de socratisch-platoonse omwenteling van de filosofie werd door een dergelijke vastberaden wil tot strenge wetenschap beheerst, evenals de wetenschappelijke reactie op de scholastiek aan het begin van de nieuwe tijd, in het bijzonder de cartesiaanse omwenteling. Die impuls vindt een voortzetting in de grote filosofieën van de 17e en 18e eeuw, vernieuwt zich met de meest radicale kracht in Kants *kritiek van de rede* en beheerst ook nog het filosoferen van Johann Fichte. Elke keer opnieuw richt zich het onderzoek zich op de vraag naar de ware uitgangspunten, de beslissende formuleringen van het probleem, op de juiste methode.>[1]

1 *Filosofie als strenge wetenschap*, vert. G. Groot, Meppel 1980, p. 47.

In deze woorden ligt een korte geleerden-genealogie van Husserl. Van Socrates en Plato, over Descartes, naar Kant en J. G. Fichte. Bedenk wel dat Husserl met Plato, Descartes, Spinoza, Leibniz verschilt door zijn principiële loochening, men zou beter kunnen zeggen, zijn afkeer van alle metafysica. Alleen stelt hij, in tegenstelling tot Kant, zelfs niet eens openlijk de vraag, of metafysica mo- gelijk is. Hij vooronderstelt dat voor al zijn lezers evenals voor hem zelf die kwestie natuurlijkerwijze in ontkennende zin wordt opgelost. *Metafysica is wijsheid*, dat wil zeggen, vóór-wetenschappelijke, vroegrijpe pogingen om de urgente problemen van de SCHEPPING op te lossen. De metafysica kan daarom haar voorwaardelijke rechtvaardiging hebben in overwegingen van zuiver praktische aard. Tot troost van de lijdende mensheid kun je wel suggereren, dat er een God is, dat de ziel onsterfelijk is, dat de slechteriken in een andere wereld vergelding voor hun daden krijgen, enzovoort. Als zulke suggesties gedaan worden vanuit begaafdheid – dan is daar niets tegenin te brengen. Het is een grove fout te vergeten dat dit soort probleemoplossingen aan tijdelijke en voorbijgaande behoeften beantwoorden. *‘Wij moeten de verantwoordelijkheid indachtig zijn, die wij dragen tegenover de gehele mensheid’*. Ter wille van de tijd mogen wij de eeuwigheid niet opofferen; om onze nood te lenigen, mogen wij aan het nageslacht niet nood op nood nalaten, als een volkomen onvermijdelijk kwaad... De wereldbeschouwingen (dat wil zeggen alle aspecten van de wijsheid) kunnen met elkaar in strijd zijn – alleen de wetenschap kan beslissen en haar beslissing draagt het stempel van de eeuwigheid.

Ik vind het van belang nogmaals de aandacht te vestigen op het karakter van de uitspraken, die Husserl bijeen heeft gebracht ter verklaring van de opgaven en aanspraken van de wetenschap. Ik geloof, dat het zelfs uit de aangevoerde citaten al duidelijk is, dat zij volledig vervangen zouden kunnen worden door uitspraken uit Aristoteles en zelfs door zulke, die gewoonlijk gebruikt worden in de katholieke apologetiek: voor Husserl is evenals voor Aristoteles de filosofie tenslotte goddelijk, daar zij GOD tot onderwerp heeft. Maar de god van Husserl kan evenals de god van Aristote-

les langs de weg van streng wetenschappelijke onderzoekingen en ook alleen langs die weg, opgezocht worden. Daarom moet men '*in de kennistheorie de discipline zien, die aan de metafysica voorafgaat*'. Met andere woorden, Husserl zal er alleen in toestemmen zo'n God te erkennen, over Wie de rede getuigenis kan afleggen, want, zoals wij weten, is er naast de rede geen andere autoriteit en kan er ook geen zijn. GOD echter heeft men in oude en in nieuwe tijden trachten te ontdekken langs niet-wetenschappelijke weg, buiten de rede om. Daarom en daarom alleen vermijdt Husserl de aristotelische definities van de filosofie.

In één ding echter geloof ik dat Husserl zich ongetwijfeld vergist. Ik geloof dat de mensen, evenals Husserl zelf, nooit een God hebben kunnen of willen erkennen, waarvan de rede zou weigeren getuigenis af te leggen. In dat opzicht onderscheiden zich alle religies, tenminste alle zogenaamde positieve religies in niets van de wereldse wijsheid en de rationalistische filosofie. Ook zij trachten 'wetenschappelijk', dat wil zeggen *op voor ieder redelijk mens bindende wijze* de echte waarheid te leren kennen. Het is hun niet gelukt dat te bereiken, maar dat heeft niets te betekenen. Want de filosofie heeft immers – dat moet Husserl zelf bekennen – in de persoon van haar meest aanzienlijke vertegenwoordigers met de uiterste inspanning pogingen gedaan om met de rede de waarheid te vinden. En toch '*is hier zelfs het begin nog niet gemaakt van een wetenschappelijk leren; de historische filosofie, die dit laatste vervangt, blijkt op zijn allerhoogst een wetenschappelijk halffabricaat of een onduidelijk, ongedifferentieerd mengsel van wereldbeschouwing en theoretische kennis*'. Een voor de filosofie niet zeer vleiende waardering! Mij dunkt dat zelfs de alchemie en de astrologie het recht hadden op grotere welwillendheid te rekenen. En de katholieke dogmatiek nog zoveel te meer! Dat wil zeggen dat het er dus volstrekt niet om gaat, dat de astrologie, de alchemie of de katholieke dogmatiek de rede veronachtzaamd hebben; als de verkregen resultaten van Husserls gezichtspunt zo jammerlijk waren, dan zijn hiervoor klaarblijkelijk andere oorzaken voor. Onwillekeurig dringt zich de vraag op: is hier niet het omgekeerde gebeurd van wat Husserl veronderstelt? Misschien zijn in de alchemie, de theologie en de filosofie de resultaten zo pover gebleken, omdat de mensen geen afstand hebben kunnen of willen doen van de leiding van de rede juist daar, waar 'volgens de natuur der dingen' de rede had behoren heen te gaan en te zwijgen! In zijn kennistheorie, die aan de metafysica vooraf moet gaan, komt hij zelf niet tot het vermoeden, dat de taak van de gnoseologie erin kan bestaan om het moment te bepalen, wanneer men de rede terzijde moet stellen in haar leidende rol of haar in haar rechten beperken. Hij is er bij voorbaat van overtuigd dat als er mislukkingen zijn geweest, dit alleen kwam doordat iemand de soevereiniteit van de rede had beperkt. En in overeenstemming daarmee is zijn kennistheorie, evenals alle andere kennistheorieën, gericht op het herstel en de rechtvaardiging van de rede, tot iedere prijs.

⁂

DIT ZIJN NU DE GRONDSTELLINGEN WAAROP HET RATIONALISME VAN HUSSERL ZICH STAANDE HOUDT.

1. Een theorie, die beweringen toelaat, welke alle soort theorie uitsluiten, is zinloos. Dit is een stelling, die Husserl van de antieke filosofie heeft overgenomen en die als onbetwistbaar is aanvaard door alle gnoseologen van onze tijd, en die hem voornamelijk dient ter weerlegging van de bestaande kennistheorieën.
2. Ook niet nieuw is het gnoseologisch gezichtspunt tegenover het psychologische te stellen.

Dit was door de neo-kantianen naar voren gebracht ter rechtvaardiging van Kants beroemde leer, dat de rede haar wetten dicteert aan de natuur. De bijzonderheid van Husserl is dat hij ook deze tweede stelling doorvoert met die door niets te weerhouden dapperheid en vastbeslotenheid die alle onderzoekingen van deze merkwaardige denker onderscheiden. Hoewel hij het tweede deel van *Logische onderzoekingen* ook '*onderzoekingen over de fenomenologie en de kennistheorie*' genoemd heeft, stelt hij zich toch tot taak zich te bevrijden van elke theorie in de eigenlijke zin van het woord. In een van zijn aantekeningen naar aanleiding van de door hem zelf gebruikte uitdrukking *abstractie-theorie*, verklaart

hij: 'Hier is het woord theorie niet geheel op zijn plaats, want, zoals blijkt uit wat volgt, bestaat mijn taak er niet in om te theoretiseren, d.w.z. te *verklaren*'. Zodat je wel kan zeggen dat zijn kennistheorie ernaar streeft om elke kennistheorie op te heffen. Dat zou natuurlijk de grootste triomf zijn voor het rationalisme. Dan zou eindelijk duidelijk geworden zijn dat de rede geen behoefte heeft aan rechtvaardiging en toch alles kan rechtvaardigen. Om de waarheid te zeggen, Husserl heeft zeker gevoeld, dat zo en zo alleen de kwestie van de kennistheorie gesteld moet worden. Daarom verdedigt hij zo beslist zijn eerste stelling en voert hij die zo dapper door. Om dezelfde reden houdt hij vast aan het zijn of het bestaan van ideëele objecten, waarvan wij ons in onmiddellijke aanschouwing overtuigen door de *evidentie* en brengt hij, naar wij ons herinneren, de ideëele objecten onder één categorie met de reële, volgens het hoofdkenmerk van deze laatste – het zijn of bestaan. Als deze 'argumenten' inderdaad onweerlegbaar zijn, dan kan Husserl zijn werk als gedaan beschouwen. Dan zal het *psychologisme* voorgoed het filosofiedomein moeten verlaten, waar dan het rijk van de absolute waarheden zal heersen. De wetenschap zal dan het recht hebben rustig voort te gaan, zonder een aanval in de rug te hoeven vrezen. Al haar besluiten zullen definitief en onherroepelijk zijn. Naast haar en boven haar zal er geen een competente instantie meer bestaan. Zoals zij verordent, zo zal het ook zijn: *Roma locuta, causa finita.*
We moeten Husserl recht doen. In geen enkele kennistheorie van deze tijd is de kwestie zo scherp, zo moedig openhartig gesteld, als bij hem. Husserl wil volstrekt geen compromis: alles of niets. Of de evidentie is het laatste punt waarnaar de menselijke geest streeft wanneer hij de waarheid zoekt, en die evidentie is volkomen bereikbaar met ook alweer menselijke middelen, óf er moet op aarde een rijk van chaos en waanzin aanbreken, waarin ieder, die niet te lui is de hand uit te steken, aanspraak zal maken op de soevereine rechten van de rede, op haar scepter en kroon, en de 'waarheid' geenszins zal blijken te lijken op die onwankelbare conclusies die de strenge wetenschap tot dusver gezocht en gevonden hebben. Dan zullen wij misschien ook die onrijpe 'wijsheid' met een goed woord moeten gedenken, waarvan Husserl zich had afgewend, en misschien ook wel de astrologie en de alchemie. Dat waren op wetenschap gelijkende constructies, die op het verstand steunden. Dan zal men zelfs misschien nog wel eens over de katholieke theologie verzuchten: Thomas van Aquino was, hoe dan ook, toch een trouw volgeling van Aristoteles.
En laten wij dan nu dus de 'argumentatie' van Husserl eens nader beschouwen. Ik heb het woord argumentatie tussen aanhalingstekens gezet, omdat Husserl, die naar wij weten de aanschouwelijkheid en de evidentie aanroept, zich zijn taak aldus stelt, om zich te bevrijden van alle noodzakelijkheid om iets te bewijzen. *'Erklärungen'* laat hij over aan alle andere wetenschap, de taak van de fenomenologie bevindt zich aan de overzijde van alle bewijzen. Zijn werk is niet '*erklären*', maar '*aufklären*'. Zo is zijn stelling een theorie, die een stelling toelaat, die de mogelijkheid van alle theorie loochent, zinloos, en dus onaanvaardbaar. Zoals Aristoteles zich uitdrukte: *dergelijke theorieën heffen zichzelf op*. Met deze stelling wil Husserl, naar wij ons herinneren, dat specifieke relativisme verslaan, dat hij in de gnoseologieën van Christoph Sigwart, Theodor Elsenhans, Benno Erdmann, John Stuart Mill *c.s.* ontdekt had. Brengen wij wel werkelijk, als wij erkennen, dat onze waarheid een menselijke waarheid is, daarmee in onze overwegingen een element, dat hen volkomen overbodig maakt, dat hen in lege klanken verandert?
Op het eerste gezicht lijkt het of dit inderdaad zo is. Het is immers niet zonder reden dat de Helleense filosofie al duizenden jaren de menselijke geesten zo vast beheerst. En dan: de evidentie waarop Husserl zich beroept; wij laten ons overtuigen dat een stelling die zichzelf opheft zinloos is. Aan de andere kant is het een merkwaardig feit dat het ongelukkige relativisme, dat hij uit de filosofie wil verbannen, toch blijft leven en zijn levensvatbaarheid en aanstekelijke kracht is na duizenden jaren van een zwervend en dakloos bestaan heeft behouden en zelfs klaarblijkelijk nog is toegenomen. Husserl zelf getuigt, dat ook de meest nauwgezette en doorzichtrijke geleerden, zonder rekening te houden met de van ouds aan het relativisme opgelegde *aquæ et ignis interdictio*

(ontzegging van water en vuur) toch onder het een of ander voorwendsel zich ophouden met lieden zonder humaan-ethisch besef alsof dat hen niet deert. Wat is hier het geheim? Waarom blijken de donderende vervloekingen van verstandigheid niet voldoende krachtig en moet Husserl opnieuw zijn stem verheffen en het *anathema,* de strengste veroordeling afkondigen over zo'n beetje de voltallige filosofische gemeente van deze tijd, in de persoon van haar merkwaardigste en loyaalste vertegenwoordigers? Husserl stelt zichzelf zo'n vraag niet en kan dat ook niet doen. Heel het karakter van zijn filosofisch streven verbiedt hem rekening te houden met de werkelijkheid en de historie als volkomen onafhankelijke factoren. Voor hem, die het primaat van de autonome rede erkent, komt de werkelijkheid altijd op het tweede plan. Hij is van tevoren al volkomen overtuigd, dat ieder feit zijn neerslag moet vinden in een geestelijke beschouwing. Want de geestelijke beschouwing bezit alle de zuiverheid van de a prioriteit: wij zullen niet kunnen overgaan tot de overtuiging dat iets wat logisch en geometrisch is, psychologisch mogelijk zou zijn.

Husserl bestrijden, terwijl men op zijn gebied blijft, heeft natuurlijk geen nut. Men hoeft slechts een poging te ondernemen om hem te weerleggen, en dadelijk zal hij opwerpen: als men eenmaal de stelling aanneemt, die de mogelijkheid van alle stellingen uitsluit, spreekt men in zinloze frases, en daarom moet men het woord ontnomen worden.

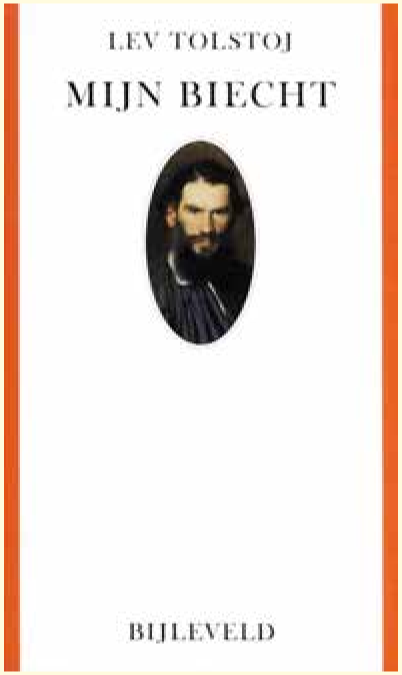
Wij wagen het erop. Husserl vermijdt in het algemeen de *metafysica*: hij houdt er eenvoudig niet van en het boeit hem niet. Hij luistert aandachtig naar de mogelijke metafysische aannames wanneer zij zich uiten als hypothetische veronderstellingen zonder innerlijke tegenstrijdigheden en niet doen alsof ze de waarheid in pacht hebben. Laten wij dan nu eens een van die veronderstellingen doen, die Descartes wel in de zin kwamen, en die, uit verschillende metafysische overwegingen nog wel, niet aanvaard worden, maar toch mogelijk zijn. Laten wij aannemen, dat God de mensen wil bedriegen en dat Hij hen inderdaad ook bedriegt. Het is ons duidelijk, zoals Descartes heeft aangetoond, dat God, om ons te kunnen bedriegen, moest zorgen, dat wij bestonden en

dat wij ook de waarheid wisten omtrent ons bestaan. Maar anderzijds: als God ons eenmaal, al mag het dan tegen godswil geweest zijn – omdat ook hij ons anders niet had kunnen bedriegen, – de enige waarheid gegeven heeft, kan hij ons nu ook in al het overige bedriegen en ons doen geloven dat al onze overige waarheden net zo boven twijfel verheven zijn als de waarheid over ons bestaan. Natuurlijk is het mogelijk, dat Descartes wel gelijk had, toen hij met afschuw de gedachte verwierp, dat God, het zeer goede en volmaakte WEZEN, in staat zou zijn de mensen te bedriegen. Maar het kan ook zijn, dat Descartes geen gelijk had. Het is heel goed mogelijk, dat de grondlegger van een der nieuwste rationalismen, ondanks al zijn genialiteit, niet voldoende ingelicht was over de doeleinden en wegen der VOORZIENIGHEID. En daar staat weer tegenover, dat in ieder geval Descartes' veronderstelling, dat God geen bedrieger kan zijn, een zuiver metafysisch karakter draagt, zodat Husserls theorie, die zuiver a-prioristisch is en haar stellingen terugbrengt tot de evidentie, niet op die veronderstelling kan steunen. Daarom kan God de mensen in alles bedriegen, behalve in het gegeven dat zij bestaan. Er zijn er ook andere wezens mogelijk – laten wij zeggen: diezelfde engelen, of God zelf, die door niemand bedrogen worden en die de werkelijke waarheid zien. Wat wil dat zeggen? Voor hen zal de menselijke waarheid dus juist een specifieke waarheid zijn, die geschikt, nuttig en nodig (of misschien ook ongeschikt en schadelijk) is voor de mensen, maar die in andere werelden op volstrekt niets kan worden toegepast. Men zegt wel, dat wij ons geen ander bewustzijn dan het onze kunnen voorstellen. Maar dat is volstrekt niet waar. Als het ware juist met de bedoeling om ons niet alleen te bedriegen, maar ons ook het eeuwige, martelende vermoeden in te blazen dat wij slachtoffers van een bedrog zijn, laat de natuur zelf ons dikwijls verzinken in bestaanstoestanden, waarin de 'evidentie' een heel andere wordt dan die, welke Husserls gnoseologie tot steun dient. Wij denken hier aan de toestand van de alcoholroes, de uitwerking van morfine of opium, aan extatische toestanden en tenslotte aan de zogenaamde 'normale' slaaptoestand, die regelmatig afwisselt met de waaktoestand. Een slapende mens kan, vergeleken met iemand

die helder wakker is, beschouwd worden als een wezen uit een andere wereld. Hij heeft zijn eigen werkelijkheid, die in het geheel niet lijkt op de werkelijkheid van de dag. Tenslotte hebben – en dit is voor ons het allerbelangrijkste – de dromers ook hun eigen logica en hun eigen a priori's, die zelfs met de betrekkelijke waarheden die aangenomen worden door relativisten, niets gemeen hebben. En daarbij baseert zich hun logica ook op de evidentie. Als een mens droomt, dat hij de keizer van China is, en dat hij in deze hoedanigheid monogrammen snijdt op de meetkundige plaats van punten, die in het geheel geen eigenschappen gemeen hebben (de dromen brengen ons herhaaldelijk een dergelijke werkelijkheid voor ogen), dan voelt hij geenszins de tegenstrijdigheid van de elementen, waaruit zijn voorstellingen en oordelen worden opgebouwd. Integendeel, en ook dat gebeurt dikwijls in de droom, zoals iedereen uit eigen ervaring weet, als er in de slapende plotseling twijfel ontstaat, of er wel monogrammen ge- sneden kunnen worden op een dergelijke meetkundige plaats, en of iemand zonder een woord Chinees en elders geboren, wel keizer van China kan worden, kortom als de anamneses aan een 'waarheid' die voor de slapende 'van de overzijde' is, zich in de 'natuurlijke' en 'wetmatige' gedachtegang van de immanente beoordeling 'van deze zijde' tracht in te mengen, dan treedt de logica der dromen in haar rechten, en brengt ons door een 'evidentie', die geen enkele twijfel duldt, tot de overtuiging, dat heel onze anamneses slechts een ingevreten relativisme is, aangezien – zoals het de slapende volkomen duidelijk wordt – de keizer van China nooit een Chinees kan zijn, evenzo als een monogram beslist op die meetkundige plaats moet worden uitgesneden.

KORTOM, DE EVIDENTIE DIE DE TWIJFEL OVERWINT, de 'evidentie', die de laatste instantie wenst te zijn en uit hoofde daarvan het denken van de sluimerende mens met autoriteit weet te leiden, speelt in de dromen dezelfde rol als in het dagelijkse leven:

'En dan, zoals dat in de droom gaat, zie ik dat mechanisme voor me waardoor ik mij in evenwicht houd, heel natuurlijk, begrijpelijk en onbetwijfelbaar, ondanks het gegeven dat dit mechanisme in werkelijkheid geen enkele betekenis heeft.'

EN MEER NOG: vaak voelen wij in de slaap plotseling dat alle gebeurtenissen die zich voor ons afspelen onwaar zijn, dat zij vruchten zijn van onze verbeelding, dat wij slechts dromen, en dat wij, om ons te bevrijden uit dat net van leugens en krankzinnige a priori's, waarin wij verward zijn geraakt, moeten wakker worden. Dat wil zeggen in de slaaptoestand zijn ons, te midden van die waarheden, die alleen voor de *species homo dormiens* waarheden kunnen zijn, plotseling twee niet meer specifieke, maar absolute waarheden verschenen. Als wij in de droom redeneerden, zoals Husserl en de Hellenen redeneren, dan zouden wij juist die twee waarheden moeten verwerpen, daar die een innerlijke tegenstrij-

digheid inhouden. Als wij eenmaal beweren dat wij slapen en dat onze evidentie de evidentie der dromers is, dat wil zeggen een bedrieglijke evidentie, dan is derhalve onze bewering, dat wij dromen, ook onwaar. De *hodonniens* die zijn droomwaarheid relativiseert, relativiseert het zijn, enzovoort. En inbissen zijn onze overtuiging, dat wij slapen, en dat wij moeten ontwaken om de waarheid te vinden, en onze relativiserende oordelen de enige ware, en niet alleen de enige ware, maar ook de enige, die er toe leiden, dat wij ons bevrijden van de zinloze,ondragelijk krenkende, als eennachtmerrie benauwende leugen der dromen.

De gedachte is ver van mij, de gelijkenis tussen ons leven en een droom vol te houden en de parallellen tot het uiterste door te trekken. Dat zou trouwens ook niet nodig zijn. Het was voor mij van belang duidelijk te maken dat Husserls eerste, hoofdargument in het geheel niet zo dreigend is als het gewoonlijk wordt aangenomen. *Niet altijd* hebben wij het recht conclusies uit gevolgen af te leiden en ook is het *niet altijd* nodig bang te zijn voor tegenstrijdige oordelen. Er is een bepaalde grens waar voorbij de mens niet meer geleid wordt door de algemene logische regels maar door iets anders. Iets waarvoor we nog geen passende benaming hebben gevonden en er waarschijnlijk evenmin ooit een vinden zullen. En daarom past het niet al te zeer te vertrouwen op onze a prioristische waarheden en moet je, tegen alle filosofische tradities in, daar bijtijds afstand van kunnen doen. Zodat het, als wij dan al het gnoseologisch standpunt van het psychologisch willen scheiden, dan ook wel juister zal zijn om in de kennistheorieen het relativisme buiten de haakjes van de gnoseologische redeneringen te brengen. Dan is tenminste de voornaamste vereiste in acht genomen, die zich wettig aan de kennistheorie voordoet: de postulaten zijn duidelijk en scherp geformuleerd. Onder deze voorwaarde kun je positivist blijven en niet buiten de grenzen van het immanente gaan. De positie van Husserl, die geen enkel compromis aanvaardt en tegelijkertijd bang is of afschuw heeft voor de metafysica, wordt volkomen hopeloos en biedt geen uitkomst meer, hoewel hij daarvan zelfs geen vermoeden heeft.

Hij ziet duidelijk, tot welke absurde conclusies iemand komt, die de waarheid wil *relativiseren*, maar hij merkt volstrekt niet dat er geen minder gevaar dreigt als wij, zonder het gebied van het immanente te verlaten, onze waarheid absoluut willen maken.[1] Wij zullen hier iets uitvoeriger bij stilstaan.

De grondstelling van Husserls leer over het object van de kennis[2] bevestigt, naar wij ons herinneren, het zijn van het ideële, een zijn, dat tot dezelfde categorie behoort, waaronder ook het zijn van het reële valt, dat slechts één van de twee aspecten van één en dezelfde soort voorstelt. De *vérités de raison* hebben echter een volkomen zelfstandig bestaan, dat geenszins afhangt van het bestaan van het reële, ik zou bijna zeggen: van het bestaan par excellence. Al zou er geen enkel levend wezen op de wereld zijn, al zouden alle reële objecten tot het laatste toe verdwijnen, de algemene wetten, de waarheden en algemene begrippen zullen blijven bestaan.

Als de reële wereld nooit ontstaan was, dan zou zich dat geenszins weerspiegeld hebben in het bestaan van de ideële wereld, die alleen de gehele categorie zou hebben kunnen bezetten, waarin nu ook het bestaan van het reële zijn plaats heeft. Het '2 x 2 = 4' zou uit zichzelf bestaan hebben, ook als nooit één wezen die stelling had bedacht En de wetten van de zwaartekracht zullen de wetten van de zwaartekracht blijven, ook als alle elkaar aantrekkende massa's zullen verdwijnen, en zij waren de wetten van de zwaartekracht, voordat de massa's tot bestaan waren ge- wekt!

Maar hoe is nu de verhouding van de waarheden van de rede, of de ideële waarheden, tot de werkelijkheid, tot het reële? De rede decreteert volkomen autonoom haar wetten, zonder er ook maar in het minst rekening mee te houden, of er een werkelijkheid is of in het geheel niet. En inderdaad, als de ideeën eenmaal bestaan, een eigen zijn hebben, waarvoor zouden zij dan rekening moeten houden met enig ander zijn? En hebben wij, wanneer wij de leer

1 RELATIVISME *Alle kennis, ook die van ethische, esthetische en religieuze waarden, is betrekkelijk.*

2 Een leer, die in verband staat met de leer van Leibniz, bij wie Husserl zich dichter acht te staan dan bij welke andere filosoof ook, over de '*vérités de raison*' en de '*vérités de fait*'.

van de soevereiniteit van de rede verkondigen, wel het recht, wat het ook zij over de realiteit te bevestigen, zon- der op dit punt van te voren de toestemming gevraagd te hebben van de hoogste heerser, de rede, die geen meester heeft? Wij herinneren ons, dat er naast de rede geen enkele autoriteit meer is. En de rede is niet iets reëels, psychologisch, een zeker hier en nu, een *hic* & *nunc*. De rede zelf is ook ideëel - zij is zo iets als het 'bewustzijn in het algemeen' of het 'gnoseologisch subject' van de vroegere scholen. En zoals een dergelijke rede beslist, zo zal het ook zijn.
En dus: het is voldoende om de rede slechts een vraag over het bestaan van reële objecten te stellen, om meteen het meest bepaalde en onverbiddelijk categorische antwoord te krijgen: een reëel bestaan is er niet en kan er niet zijn, het is een *contradictio in adjecto*, en geen betere, maar een slechtere dan dat psychologisme, waartoe kortzichtige filosofen, ondanks het herhaald verbod der rede, iedere keer terugkeren.[1] En inderdaad, als de rede eenmaal autonoom is, met welke middelen wil men haar dan dwingen een individuele werkelijkheid te erkennen, waarover zij volstrekt geen macht heeft? En hoe zou men in het algemeen die rede tot iets kunnen dwingen, die zelf allen tot al- les dwingt en die door haar wezen zelfs geen schijn van overmacht verdraagt? Tot zulk een zelfbeperking zal zij nooit overgaan, want zij weet zeer goed, wat die be- tekent En dat het reële zijn de onverzoenlijkste en voornaamste vijand van de rede is, mij dunkt, net zulk een evidente waarheid, dat wil zeggen een waarheid, waar- omtrent de rede verder geen enkele discussie toelaat, als de waarheid van de wet van de tegenstrijdigheid. Al het reële, dat wil zeggen, .om het in Husserls woorden uit te drukken, alles, wat *hic et nunc* bestaat, is voor het aangezicht van de rede de zuiverste absurditeit, die werkelijk door niets gerechtvaardigd kan worden. Wij kunnen nog de idee van de realiteit aannemen, de idee van ruimte en tijd, waarin het reële bestaat – maar het reële zelf kunnen wij, dat wil zeggen, onze rede, zonder onszelf te loochenen, niet aannemen. Zodat de realiteit, als zij om te kunnen bestaan de erkenning van de rede nodig had, tot op de dag van vandaag in het niet-zijn

1 CONTRADICTIO IN ADJECTO (een tegenstelling in de bijvoegsels

zou zijn blijven verkeren. Anders gezegd, tussen het ideële en het reële zijn, of, om het in Husserls terminologie uit te drukken, tussen de rede en de werkelijkheid openbaart zich een onverzoenlijk antagonisme, een verwoede strijd om het recht van bestaan. Hoe meer de rede overwint, des te minder plaats blijft er voor de werkelijkheid. Een volkomen overwinning van het ideële beginsel echter betekent de ondergang van de wereld en van het leven. Zodat ik, in tegenstelling tot Husserl, zou willen zeggen: het ideële tot absoluutheid verheffen betekent: alle realiteit relativiseren en zelfs vernietigen. Husserls streven echter om het redelijke met het werkelijke, het ideële met het reële te verzoenen door beide in één gemeenschappelijke bestaanscategorie onder te brengen, is geen oplossing, maar een vertroebeling van de kwestie, want dit schept slechts de mogelijkheid van een kunst- matige overgang in een andere soort, waarin zich, naar ik zou willen zeggen, altijd weer datzelfde vervolgde en tot as verbrande, maar altijd als een feniks weer uit het vuur herrijzende relativisme verborgen houdt. Beide soorten van zijn behoren tot één geslacht, en wat kan verleidelijker en natuurlijker zijn onder deze omstandig- heden, dan het ideële met het reële te verwisselen en omgekeerd?
Wanneer Husserl beweert, dat één of andere mathematische wet zou blijven bestaan, als er nooit énig reëel bewustzijn was geweest, dat die wet had gevonden, voltrekt hij natuurlijk die overgang, die volkomen onmogelijk zou zijn, als hij niet een *suppositie*, een veronderstelling gemaakt had over het bestaan van ideële wezenlijkheden, *essenties*. Anders zou hij ook niet kunnen zeggen, dat de wet van de zwaartekracht bewaard zou blij- ven, zelfs als alle elkander aantrekkende massa's verdwenen waren. Als die verzekering niet een inhoudsloze tautologie is (waarvan men Husserl natuurlijk niet kan verdenken), dan is zij onvoorwaardelijk foutief, aangezien de wet van de zwaartekracht niet alleen in geval van verdwijnen van de massa zou ophouden te bestaan, maar ook de massa's wel bewaard zouden kunnen blijven en de wet zou kunnen ophouden te bestaan. Meer nog: Stuart Mills veronderstelling, dat er ergens in andere planetaire sferen (en misschien ook nog wel veel dichter bij ons) op het ogenblik ook massa's zijn, die elkander

niet aantrekken, maar vrij tot elkaar naderen en zich weer verwijderen, zonder zich in hun beweging naar enig te voren ontworpen plan te schikken, is volkomen aannemelijk. Men kàn dit niet alleen, maar men moet het zelfs aanvaarden, als men niet in navolging van Kant aanneemt, dat de rede haar wetten-dicteert aan de natuur! Onze idee van de wetmatigheid, onze idee van het redelijk verband en van de eeuwige zin, zoals Husserl zich uitdrukt, is van zuiver empirische oorsprong. Husserl begrijpt dit klaarblijkelijk ook zelf,-maar hij vindt alleen, dal men daar niet meer aan moet denken, om niet het slachtoffer te worden van het antieke anathema, dat reeds door de Helleense wetenschapskerk-vaderen werd afgekondigd tegen allen die zich niet onderwierpen aan de bevelen van de rede. Nee, men moet daar noodzakelijkerwijs rekening mee houden. Dan zal duidelijk worden, dat ook het oude '2 x 2 =4' niet kan bestaan, als er geen menselijk bewustzijn is, dat de één en de twee en de vier heeft uitgedacht, en die regel van vermenigvuldiging, volgens welke het product zich vormt uit het vermenigvuldig- tal zoals de vermenigvuldiger gevormd wordt uit de eenheid. Als wij dat in herin- nering houden , dan zal ons ook duidelijk worden, dat de reële wezenlijkheden, met hun boventijdelijk en daarom als het ware eeuwig bestaan de meest voorbijgaan- de, de meest vergankelijke wezenlijkheden zijn.

Zoals de schaakfiguren en het schaakspel zelf. Ook bij het schaakspel, dat zal Husserl zelf zeggen, is de koning of de koningin, kortom een willekeurige figuur, een ideële wezenlijkheid, die in het geheel niet verandert door zijn reële belichamingen. Of de koning van goud, ivoor of deeg gemaakt is, of zijn proporties te vergelijken zijn met een stier of met een mus, of hij een kroon of een tiara op het hoofd draagt, - zijn ideële wezenlijkheid zal daardoor natuurlijk volstrekt niet ver- anderen, evenmin als zij veranderd zou zijn, wanneer er nooit één schaakfiguur in de realiteit belichaamd was geworden. Hetzelfde geldt ook voor de andere figuren. In overeenstemming daarmee blijft, hoe ieder afzonderlijk empirisch bewustzijn de idee van koning ook opneemt, de idee zelf aan zichzelf gelijk, identiek in de strengste zin van het woord. Men kan even triomfantelijk verklaren, dat ook monsters en en-

gelen en goden er hetzelfde in zullen moeten zien, wat de mensen er in zien. En daaruit kan men concluderen, dat zij buiten de tijd staat, dat zij eeuwig is – want zelfs als de wereld voorbij zou zijn, dan zouden de schaak-ideeën blijven. Maar het is zelfs bij Husserl, ondanks al zijn stoutmoedigheid niet opgekomen, om naar aanleiding van schaakfiguren te spreken van eeuwige ideeën, hoewel hij van het schaakspel wel bij een of andere aanleiding spreekt.

Het ligt voor de hand, dat ook het woord eeuwig een *æquivocatie* toelaat die zelfs Husserl niet kon vermijden, hoewel hij zelf altijd op zijn hoede was voor het dubbelzinnig gebruik van woorden en terminologieën.[1] In het aangehaalde voor- beeld is het duidelijk, dat 'buitentijdelijk' en 'eeuwig' volstrekt niet synoniem zijn. Dat integendeel 'buitentijdelijk' naar zijn betekenis veel dichter bij het woord 'voorbijgaand' staat. De ideële wezenlijkheden zijn juist voorbijgaande wezenlijk- heden, en geen bewijzen en argumenten van de rede kunnen hen bewaren voor het onvermijdelijk verderf. Zelfs al hebben zij gedurende honderden en duizenden ja- ren getriomfeerd, zelfs al is hun een nog hechter en langdurige triomf beschoren. Ik ben zelf geneigd te denken, dat de heerschappij van de ideeën niet spoedig zal verdwijnen, en zelfs misschien wel nooit zal verdwijnen op aarde. De bewijzen van de rede hebben een onweerstaanbare macht over de menselijke geest, evenzo als de begoocheling van de moraal. Wanneer de mens moet kiezen tussen het redelijke en het werkelijke, zal hij altijd aan de zijde van het redelijke gaan staan, en dat wat Husserl filosofisch heeft verklaard is per slot van rekening slechts een dappere en openhartige uitdrukking van de geestesgesteldheid van een overweldigende meerderheid van de normale mensen: laat de wereld maar vergaan, als de recht- vaardigheid maar gespaard blijft; laat het leven verdwijnen - maar de rede geven wij niet over. Zo hebben de mensen gedacht en zo zullen zij denken, en men kan het rationalisme een lang, gelukkig, bijna 'buitentijdelijk' bestaan voorspellen.

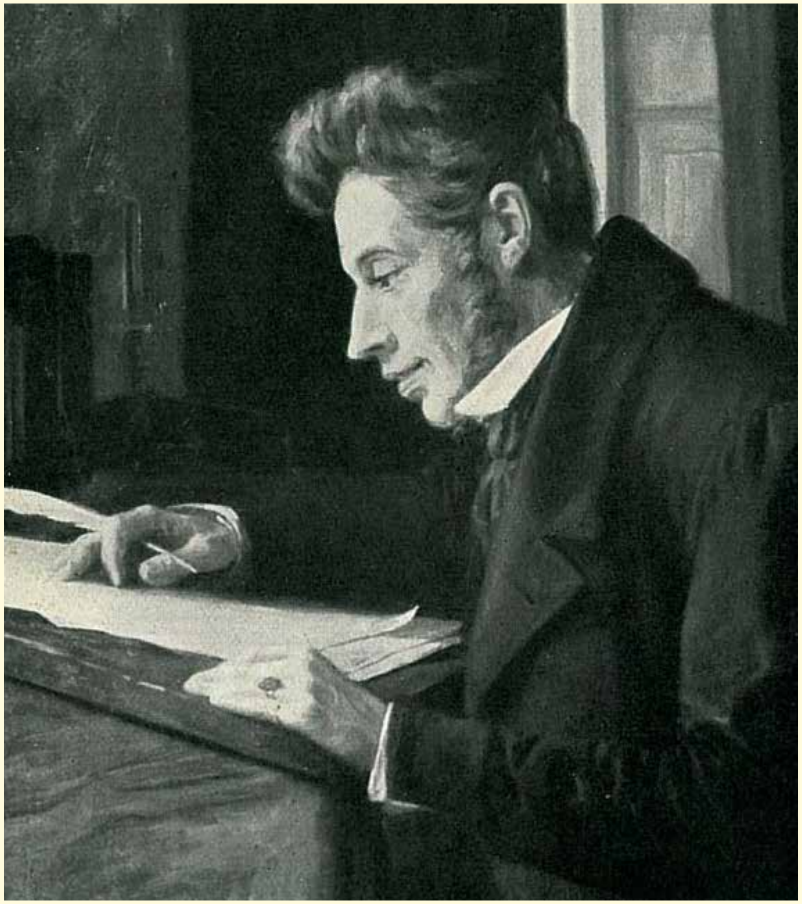
Maar één oogwenk – en het toversprookje bestaat niet meer.[2]

1 EQUIVOQUE *Dubbelzinnigheid, onbetamelijke woordspeling.*

2 De Uil van Minerva 4(3).

Sjestov

Kierkegaard

IN 1843 VERSCHEEN HET EERSTE GROTE WERK VAN KIERKEGAARD, dat zo'n buitengewone indruk maakte op zijn tijdgenoten: *Het een of het ander*. Het boek is gecomponeerd in de lijn der romantiek: toevallig in de lade van een bureautje gevonden papieren, afkomstig van twee personen (hier A en B genoemd) worden door *Victor Eremita* (ps. van Søren Kierkegaard) uitgegeven. Het is dus onjuist om Kierkegaard, die hier indirect spreekt, met zijn pseudoniemen te vereenzelvigen.

Het eerste deel van het boek stelt het esthetisch levensstadium voor met zijn talrijke mogelijkheden die niet worden verwerkelijkt, die vervluchtigen, omdat er geen orientatie, geen idee is. Dat loopt uit op vertwijfeling. We lezen stukken als *Het Dagboek van een Verleider*, en de verhandeling over het muzikaal-erotische n.a.v. van Mozarts *Don Giovanni*; de muziek is bij uitstek de stemmingskunst en a.h.w. symbolisch voor dit stadium. Hier is de romantische dichter in Kierkegaard aan het woord die zijn fantasie en beschrijvingskunst toont.

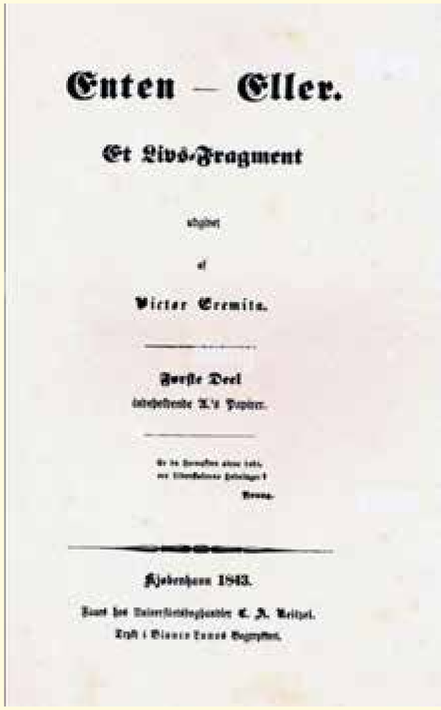
Kierkegaard wilde zich van het dichterlijke ontdoen en wijzen op de gevaren van het louter esthetische en speculatieve. Deel 2, waar het ethische optreedt, heeft een ander karakter. Vanuit het esthetische stadium is er een overgang naar 't ethische die niet vanzelf gaat, maar door de vertwijfeling heen. Er moet een wilsbesluit aan te pas komen. Het grensgebied tussen beide stadia is de ironie waarin het esthetische tot ziin ware proporties wordt teruggebracht. De ironie is negatief en laat het échec zien van het directe leven dat eigenlijk geen leven is in de waarachtige zin des woords. De uitweg is vanuit de wanhoop de sprong te wagen in het ethische. In het esthetische en de speculatie gaat alles geleidelijk. Dat was ook Kierkegaards bezwaar tegen de wijsbegeerte van Hegel, onder wiens invloed hij tijd stond. *De zuivere rede* verloopt volgens de *mediatie*, het overglijden zonder schokken van de ene toestand in de andere. Dat was voor Kierkegaard het kardinale punt, want in het leven gaat het zo niet: daar is de persoonlijke keuze het beslissende moment, dat daarom van eeuwige waarde is. Het esthetische vervluchtigt, het is het buitengewone, het onpersoonlijke, maar een mens wordt eerst zichzelf in het gewone, het algemene: het ethische. Kierkegaard stelt in het tweede deel van *Het een of het ander* het huwelijk als kenmerkende situatie tegenover het esthetische bestaan. Dat bestaan heeft Kierkegaard tot in de uiterste schuilhoeken doorvorst, hij

heeft er alle kanten en elke situatie van in het licht gesteld en bij monde van de assessor *Wilhelm* die het ethische vertegenwoordigt, boodschapt hij dat door de volledige aanvaarding en doorleving der vertwijfeling, daaruit iets beters wordt geboren. Wat Kierkegaard hier uiteenzet is geen stelsel, maar de teboekstelling van levenservaring. Het ethische leven is het leven van de plicht, de vervulling van een taak, waarvan de uitkomst ligt in Gods hand. Het esthetische keert terug, niet als levenbeheersend, maar ondergeschikt; het algemene en persoonlijke zijn nu in evenwicht. Hier blijkt, dat Kierkegaard. bij wie de nadruk valt op het subjectieve, de persoonlijke toeëigening, dat subjectieve niet vindt in het isolement, maar in relaties en het sociale leven. In het dagelijkse leven ontwikkelt de persoonlijkheid zich in vreugde, verdriet en berusting. In dit stadium komt, volgens Kierkegaard, het religieuze nog niet aan bod. In tegenstelling tot de opvatting van vele andere denkers, die ziel in deze vraagstukken hebben verdiept, kent de mens volgens Kierkegaard, in dit stadium nog niet het zondebewustzijn.[1] Hij drukt dit uit door de gedachte van een oudere vriend van *Wilhelm*, die de estheticus laat lezen: *de gedachte dat wij tegenover God altijd ongelijk hebben*. Tegenover DE ABSOLUTE valt niet te leven. Zoals Kierkegaard het uitdrukt: *het ethische strandt op de religieuze paradox*. Dezelfde gedachte klinkt in *Lucas 17*, *Hetzelfde geldt voor jullie; wanneer jullie alles gedaan hebben wat jullie is opgedragen, zeg dan: 'Wij zijn maar eenvoudige knechten, we hebben enkel onze plicht gedaan'.* Zoals het esthetische pas zijn betekenis krijgt, in de optiek van het ethische, zo wordt dit op zijn beurt pas doorzichtig in het licht der religieuze ervaring .Het ethische op zichzelf, hoewel uit levensbeschouwelijk oogpunt, een hoger stadium dan het esthetische, heeft geen bestand, omdat het als zodanig een fundamentele, eeuwige basis mist, het bergt de gevaarlijke mogelijkheid, dat men tot wettische plichtsvergoding komt. Eerst het religieuze brengt ons in het geloof tot het bewustzijn, dat door de onvoorwaardelijke overgave aan God, het leven van de mens zin krijgt.

1 Willem Leendertz (UvA †1970) noemt o.a. Friedrich Schleiermacher †1834, Isaäc van Dijk (UvG †1922), J. H. Gunning J. Hzn (UuU †1940).

HET ETHISCHE WORDT IN HET RELIGIEUZE GESUSPENDEERD, denk aan Kierkegaards visie op Abraham.[1] Het wordt daardoor niet krachteloos integendeel, het krijgt zo eerst z'n rechte elan, waarop de Kierkegaard verwante Russische denker Leo Sjestov onvoldoende nadruk heeft gelegd. Kierkegaard heeft het ethische niet gebagatelliseerd, hij heeft het teruggewezen binnen zijn grenzen. Het heeft niet het laatste woord, het is een uitvloeisel van het religieuze. Zoals bij Paulus was voor Kierkegaard het geloof zonder de werken dood. Het is dus onjuist, Kierkegaard als een ethisch denker te beschouwen zoals bij Albert Schweitzer. Hoewel Schweitzers ethiek, rationeel het eerste gezicht, wortelt m die *mystieke* ervaring die niet zuiver in woorden zijn te vangen. Kierkegaards levensvisie was geen rationeel humanisme, het is de expressie van een persoonlijke verhouding tot HET HEILIGE en in zoverre existentieel, niet existentialistisch. WAT SOMMIGE EXISTENTIALISTEN verklaren met *plaatselijke, tijdelijke omstandigheden en incidentele bijkomstigheden*, is dat voor Kierkegaards wezen en denken de kern: waar de meesten existentialisten HET NIETS zien, daar zag hij GOD. Duidelijk wordt dat Kierkegaard er op bedacht was en waarschuwde de verschillende levenssferen niet met elkaar te verwarren. Hij moest niets hebben van de lichtvaardigheid waarmee de gestalten van zijn personages worden verward met de schrijver. Het was geen verbeeldingskracht zonder meer, zij waren tot zelfstandige creaturen geobjectiveerde splitsingen van zijn persoonlijkheid met een eigen leven en drukten zich uit in hun eigen karakteristieke stijl. *Habent sua fata libelli:* 'het lot van boekjes hangt af van het begrip van de lezer' en zij hadden onder dat gezichtspunt ook hun specifieke lotgevallen. De visie van een *Victor Eremita* of *Frater Taciturnus* kan niet zonder restricties aan Kierkegaard worden toegeschreven. Kierkegaard stond achter zijn deknamen als *geestelijke dader*, als scheppende geest, die zichzelf langs de meetlat legde. Hier valt zijn verwantschap met Ibsen op die als kardinale roeping van zijn dichterschap *een medogenloze zelfreflectie* zag.

1 SUSPĒNSUS: (Lat.) *metaf.* afhankelijk van, berustend op; onzeker, besluiteloos, vaag, zwevend. Abraham is volgens *ethische normen* niet te rechtvaardigen, alleen uit bet oogpunt van het *geloofsvertrouwen*. *‹Ronduit stuitend is de illustratie van Adam en Eva die uit het paradijs verdreven worden. Hun zondige daad wordt voorgesteld als gezonde daad, namelijk die van een pijnlijke maar verruimende verwerving van zelfbewustzijn.›* ZIE de opmerking uit het RD op blz. 275.

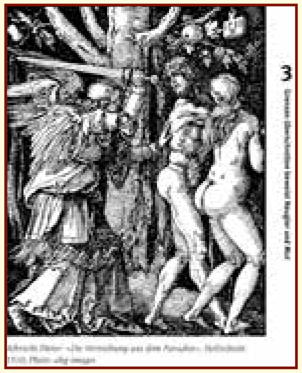
KIERKEGAARD GEEFT IN ZIJN DAGBOEK EEN BEKNOPT, TYPEREND EN VAN ZELFKENNIS GETUIGENDE KARAKTERISTIEK ZICHZELF. Hij tekent zich daar als een man, die onvoorwaardelijk alles vermocht op één ding na: 'zich onttrekken aan de macht van een dat wezen inherente zwaarmoedigheid'. Natuurlijk heeft de moderne zielkunde zich minutieus beziggehouden met deze depressieve aanleg van Kierkegaard.[1]

De psychologische diagnoses, onderling in de nuances verschillend, kwamen uit op een *somatisch defect*, een structurele onvolwaardigheid. Kierkegaard liet dat ook merken in zijn *Dagboek*. Omdat hij alle symptomen van het zieleleven *sub specie aeterni* beschouwde, kwam hij ook hier een diepere samenhang van lichaam en ziel op het spoor in zijn persoonlijk besef van de erfzonde als een ondoorgrondelijke schuld en individuele verantwoordelijkheid. In zijn diepgravende, psychologisch merkwaardige studie over het begrip ANGST, waarin hij de verschillende fenomenologische aspecten van dit begrip in de menselijke ziel nagaat met een virtuositeit en een rijkdom aan voorbeeldige bijzonderheden, komt hij tenslotte tot een confrontatie met dat geheimzinnige bewustzijn van de 'erfzonde', dat de oorzaak (de oerzaak), de diepste grond blijkt te zijn van het veelvuldig genuanceerde en in alle mogelijke maskerades gecamoufleerde angstgevoel, waarin geruststellende psychologische 'verklaringen', die eeuwige onrust tot naspeurbare, min of meer doorzichtige *anomalieën* herleiden, begrijpelijk te maken en op te heffen zodat in dit 'wegverklaren' een onweerswolk boven de ziel samentrekt.[2] In deze nood schuilt de uitkomst van het aanvaarden van een fatale situatie. De uitkomst, door het medium van de angst: '*De* ANGST, *verbonden met het geloof (de innerlijke zekerheid, die de eeuwigheid anticipeert), als middel tot verlossing*'. Hier is het verschil tussen het profane vrijheidsbegrip, dat de mens autonoom stelt tegenover het onverschlllige NIETS, met dat van Kierkegaard, dat geïnterpreteerd kan worden als de wil om het onmogelijke voor mogelijk te houden, de wil, niet om zich te handhaven in een schijnpositie tegenover het alverslindende NIETS, maar om in het aangezicht van de afgrond, de handen uit te strekken naar de levende God. Ook hier blijkt

1 Een door Aristoteles reeds opgemerkte melancholische gemoedsgesteldheid als een begeleidend verschijnsel van het (religieus) genie beschouwt; VGL. Donald Capps: *Men, Religion, and Melancholia*, Londen 1997.

2 ANOMALIE onregelmatigheid, afwijking van de regel *(in mensenvorm een 'buitenbeentje')*.

Kierkegaards kardinale verschil met een pantheïstisch rationalisme en een atheïstisch existentialisme in zijn personalistisch theïsme, zijn geloof aan een persoonlijk God, dat de bron en oorsprong is van zijn persoonlijke (hierop valt de nadruk) existentie en vrijheid.[1]

BIJ DE BESTUDERING VAN KIERKEGAARDS WERK WORDT DE AANDACHT BETROKKEN OP DE OVERGANGSFASEN IN ZIJN ONTWIKKELING DWINGT HIJ TOT ZELFINKEER EN REFLECTIE, HIJ VERONTRUST, ZOALS SOCRATES DEED.

Daarom is ook zijn wijsbegeerte eerder *een voorbereiding op het sterven* dan een wetenschappelijk systeem.[2] Daarom werkt hij in het speculatieve domein streng logisch en zonder *geschipper*.[3] Door zo te werk te gaan, maakt hij de ontoereikendheid duidelijk van de speculatie tegenover het levensprobleem, de ZIN van ons eigen leven, *de eeuwige betekenis van het ogenblik*, het historische, geen 'toevallige' afloop van gebeurtenissen, een openbarende EEUWIGE intentie in de tijd. Dit is de achtergrond van Kierkegaards: '*Subjectiviteit=waarheid*'.[4] En nu wordt ons juist een blik gegund in de verhouding tussen gedachte en daad, intellect en wil, speculatie ' en geloof, speciaal op de overgangsmomenten der levensstadia, als door de kieren van gordijnen, die verschillende kamers van elkander scheiden.

De toeschouwer krijgt een flits te zien van die vertrekken, maar als hij ze wil leren kennen door ervaring, dan is het gezicht niet voldoende, dan is een wilsactie nodig, moet hij de gordijnen vaneen rukken en de kamers betreden. Wij spraken reeds van de ironie als het overgangsmoment tussen het esthetische en het ethische; dat tussen het ethische en het religieuze is de humor. Het is die geestestoestand, waarin de mens niet alleen zijn denken, maar ook zijn streven aanschouwt (d.w.z. helder-

2 PERSONALISTISCH op de persoonlijkheid betrekking hebbend; *persoonsverbeelding*.

3 Zoals Plato de wijsbegeerte noemde; bij Kierkegaard een *'propedeuse voor 't geloof'*.

3 TRANSIGEREN GEVEN EN NEMEN, PLOOIEN, EEN VERGELIJK TREFFEN; (*Sp.*) LOS INTRANSIGENTES *onverzoenlijk*.

4 VGL. Joke Hermsen *Kairos/Chronos* 2014, ('De doodsdriften binnen de westerse filosofie', p. 75.

ziend ervaart) *sub specie aeternitatis* dat betekent: als verdwijnend klein en onbeduidend tegenover het eeuwige en anderzijds toch onmisbaar, als in het eeuwige geïntegreerd. Daarom heeft de humor een tweeledig aspect: van metigheidsbesef (de mens als een atoom in de massa) en van eeuwigheidsbesef (om met Paulus te spreken: van Gods geslacht). Daarom glimlacht de humor, glimlacht met meewarige spot ten aanzien van de waan der menselijke hovaardij glimlacht hoopvol met het oog op de gerechte trots van zijn adelsbesef: In deze geestesstaat nu is een mens gerijpt voor de beslissing, de kwalitatieve sprong des geloofs. Hij heeft als het ware alle schepen achter zich verbrand; zou hij nu nog terugdeinzen voor de definitieve beslissing, dan zou hij terugzinken in het schaduwbestaan van het onpersoonlijke, de geestelijke dood en onherstelbare schade lijden aan zijn ziel. En iemand, die het overgangsstadium van de humor bereikte, is reeds door het eeuwige aangeraakt, heeft het beloofde land al in de verte gezien en voelt bewust (een bewustzijn, dat in geen enkel mens ooit ten volle wordt uitgedoofd), dat hij in een schijnbestaan niet leven kan.

Kierkegaards paradoxe geloofsconceptie is op te vatten als een statisch fait accompli.[1] Voor Kierkegaards geloofsparadox geldt dat het *een onrustig ding* is. Het geloof is een voortdurend dynamisch werkzaam ;ijn en pas achteraf, in de eeuwigheid, zal er tijd zijn, zich om dogma's te bekommeren ; men heeft hier zijn geloof te bevestigen in een leven van hef de. Daarom heet een van de grootste werken van Kierkegaards laatste periode *Liefdedaden*. En daarin ligt ook het geheim besloten van Kierkegaards affiniteit tot en omgang met 'de gewone', eenvoudige mensen. Vooral m het leven van grote mannen (want zij zijn veel fatalistischer ingesteld dan de doorsnee hun bestaan is representatief) blijken wat wij toevallige omstandighede; noemen, soms van doorslaggevende betekenis. Zo ook bij Kierkegaard. Zijn uitdaging· aan het toen zo bekende Kopenhaagse spotblad *De Korsar*, te verklaren uit de moedwil van zijn temperament of een heimelijk gekwetste trots misschien, had tot gevolg, dat er een ware kanonnade van spotternijen tegen hem losbarstte.[2] Die aanval had een verstrekkende consequentie. Zij bracht Kierkegaard tot de rijpheid van een besluit, dat voor de Deense christenheid en door

1 I.v.m. dogmatische kwesties e.d.

2 De verhouding tussen hoofdredacteur Goldschmidt en Kierkegaard is een geschiedenis op zichzelf met als gevolg dat er een tijdlang confetti van karikaturen over zijn hoofd neerdwarrelden.

z'n revolutionaire hartstocht en de kracht van zijn fundamenteel beroep op de gewetens, voor heel de z.g. *christelijke cultuur* van belang zou zijn. Kierkegaards aanvankelijke aarzeling moet men niet aan kleinmoedigheid toeschrijven, integendeel, het was eerder een overgrote scrupuleusheid. Telkens weer herhaalt hij, dat hij, hoewel hij bewijzen kan, dat de anderen het nog minder zijn, zichzelf geen christen durft te noemen.

Daarom kostte het hem moeite als aanklager op te treden tegen een christendom dat het *Nieuw-Testamentische* had verwaterd en door wereldse tendenzen krachteloos was gemaakt. Met bijtend sarcasme, scherp-logische betoogkracht en in een dichterlijk-beeldende taal die de schoonheid van *Of/of* evenaart, zo niet overtreft. Weldra werden deze op geregelde tijden verschijnende vlugschriftbladen een sensatie in zijn omgeving en in de Deense culturele wereld, niet zozeer door de dichterlijke kwaliteiten alswel door de meeslepende, profetische ernst waardoor hij beslag legde op de geesten. Aan deze laatste krachtsinspanning is Kierkegaard lichamelijk bezweken, maar de onsterfelijke geest manifesteerde zich te sterker door het fragiele hulsel, zodat sommige omstanders hem als een lichtende aura gewaar werden in zijn stervensuur.[1]

Wat bijzonder treft bij Kierkegaard is, dat een bijwijlen duizelingwekkende denk-virtuositeit (hij lijkt soms een filosofische jongleur, die boven afgronden van speculatie balanceert) bij hem samengaat met een bijkans simpele eenvoud van geest, zodat de gelijkenissen, die overal door zijn werken verspreid liggen en van zijn poëtische inventie getuigen, vaak aan de sprookjes van zijn beroemde landgenoot Andersen doen denken.[2] Zijn gedachtengangen zijn verwikkeld en verstrengeld als bosstruweel, maar de grondgedachten klaar als een kristallen vijver daarachter.

Deze uiterst scherpzinnige dialecticus heeft meermalen blijk gegeven van de scherpte van zijn kritisch en analytisch vermogen, zo b.v. waar hij de zwakte van Hegels systeem ontdekt in een schier onmerkbare oneffenheid in de schakel der logische deducties, de reeds eerder genoemde mediatie, waar Hegel in zijn evolutie de geest van de ene toestand in de andere laat overglijden, zonder te bemerken, dat in die overgang nu juist het probleem schuilt; zonder te bemerken, dat de Achilles der werkelijkheid de schildpad der geleidelijkheid al lang is voorbijgeijld. Deze

1 Zijn nicht Henriette Lund spreekt hierover in haar herinneringen.

2 Niet een schitterende Byroniaanse dichter maar een burgerlijke assessor is de centrale figuur, de held van *Het een of ander.* ASSESSOR (*Lat.* van *assidēre*), bijzitter, helper.

fijnzinnige psycholoog heeft herhaaldelijk zijn subtiele psychologische tastzin gedemonstreerd in de diagnoses van de uiteraard vaak zo minutieus vertakte en gecamoufleerde psychische verschijnselen, waarvan wij al melding maakten bij het memoreren van zijn studie over het begrip 'Angst'. Maar bij deze analyses verlaat hem nooit zijn synthetische intuïtie; hij opereert van uit zijn visie op het geheel, de samenhang der verschijnselen; hij verliest zich nooit in de details, maar houdt steeds zijn doel: het entelechisch verband in het oog. Het is daarom geen wonder, dat een wijsgeer van een dergelijke structuur bij zijn leven niet een dadelijk in volle omvang merkbare invloed heeft gekregen op het leven en denken van zijn tijd. Maar later werd deze des te groter. In dat opzicht kan men hem vergelijken met Nietzsche. Beider werking nam, als een neerrollende lawine, voortdurend in kracht en omvang toe. En nog steeds doet zich die werking in onze dagen gevoelen. Als hij zwijgt, gaat de ziel van de dichter op in de ziel van zijn volk, zo ongeveer heeft Unamuno gezegd, en dat woord is mutatis mutandis, ook op Kierkegaard van toepassing: telkens weer bemerkt men zijn sporen in het Westeuropese cultuurleven.

Voor een esthetisch beschouwer, een toeschouwer, is Kierkegaard een merkwaardig geestesfenomeen, zoals een steppe of een oerwoud een fascinerend natuurgewrocht is. Men kan in hem dwalen en verdwalen, meegesleept door de veelvuldige en verrassende facetten dezer boeiende persoonlijkheid. De psycholoog wordt telkens weer getroffen, evenals bij Nietzsche, door de scherpzinnige zielkundige analyses en *clairvoyante divinaties* van deze dichter-wijsgeer en zoekt de psychische achtergrond van dit alles bij de schrijver zelf te ontraadselen.[1] Maar de lezer voelt zich voor alles gegrepen door de diepe ernst der intonatie van dit in zo rijke verscheidenheid modulerend concert. Hij voelt zich persoonlijk aangesproken, verontrust en aan zichzelf ontdekt. Kierkegaard is existentie-filosoof; hij doet ons beseffen, dat het er niet in de eerste plaats op aan komt, zoveel mogelijk van de natuur en de menselijke ziel te weten, van de ziel der natuur en de natuur der ziel, maar in hoeverre wij dit op onszelf hebben betrokken, in hoeverre wij subjectief geworden zijn. Hij stelt de menselijke, verantwoordelijke persoonlijkheid, het existerende Ik, centraal. Existeren is niet een passief vegeteren doch actief leven, in

1 DIVINATIE: *Het religieuze kenvermogen waardoor wij* HET HEILIGE *in de verschijningen van het dagelijks leven onderkennen.* ZIE OOK Rudolph Boeke, *Divinatie met name bij Rudolf* Otto, Leeuwarden 1957.

een bepaalde richting gaan, zich ten volle bewust van alle risico's. Existentie is geen conventie, maar onvoorwaardelijk handelen *zich drijvende houden boven 7000 vademen water*, zoals Kierkegaard het in zijn karakteristiek, beeldend idioom uitdrukt. Ook in zijn mond past Nietzsche's woord *das Leben im Diesseits ist dein ewiges Leben*, zij het dat onze existentie hier beslissend is voor ons eeuwig wel of wee. Daarom is Kierkegaard 'actueel', als uitdrukking van een geestesgesteldheid, die ons als existerenden direct en bij voortduring aangaat, actueel als niet op een tijdelijk doel, maar op een eeuwige bestemming gericht.

De subjectiviteit is de waarheid kun je als het culminatiepunt van zijn filosofie aanduiden en is anders dan het sofistische idee dat de mens de maat der dingen is. Wel is bij hem het existentiële *Ik* het middelpunt en niet de *Rede* (hoewel deze ook weer niet volledig te scheiden zijn), maar die existentie bestaat *bij de gratie Gods* in een relatie als die van de koning uit het sprookje tot het bedelmeisje dat hij beminde en tot zijn eigen staat verhief; zo sprookjesachtig fictief en tegelijk waarachtig reëel is de verhouding. Hoewel God voor Kierkegaard het volstrekt andere is, bestaat er toch gemeenschap, want wij zijn zijn creatuur. Op dat creatuurlijke valt bij hem de volle nadruk. Daarom kan God voor hem ook nooit een projectie of slagschaduw der menselijke rede zijn. Hij benadert het heilige dan ook niet zoals bv. Spinoza, langs de weg van de rede, door een objectieve, mathematische methode, maar door hoe langer hoe meer subjectief te worden. Als men het probleem der onsterfelijkheid gaat bestuderen, door dienaangaande zoveel mogelijk inlichtingen, gegevens (of, zoals de moderne significa het uitdrukt, informaties) in te winnen, dan zal men zodoende toch nooit de onsterfelijkheid objectief kunnen vaststellen. Terwijl wij ons op de hoogte stellen van de problematiek der onsterfelijkheid, de statistische verschijnselen, is dit de ironische gang van zaken, dat het geloof aan de onsterfelijkheid hoe langer hoe meer verdwijnt, de onsterfelijkheid zelf dus vervluchtigt. Dat komt, omdat de waarheid, in casu de onsterfelijkheid, geen bewijsbaar begrip is, het is een levenservaring. Dat de waarheid realiteit is, of anders gezegd: dat God bestaat en tot ons in een persoonlijke relatie wil treden, hangt weliswaar niet van mij af, maar heeft voor mij geen enkele betekenis, als ik het niet als zodanig heb ervaren. Daarom lag Kierkegaard niets zo ver als propaganda of proselietenmakerij. Zijn enige verlangen was te worden, waartoe hij zich geroepeq wist: een spion in dienst van het hoogste. Het was Kierkegaard tenslotte niet te doen om de instemming van *creti et pleti*, maar om de aandacht en de belangstelling van *de enkele, dien ik mijn lezer noem*.

Leo Sjestov

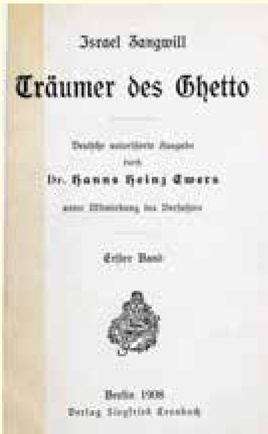
Een frappante en belangrijke verschijningen onder de wijsgeren is de joods-russische filosoof Leo Sjestov. In *Rede en Geloof* schrijft de theoloog Westendorp Boerma: *Wij zouden meer van hem willen weten, want zulk een wijsbegeerte is in de persoon geworteld. Wij moeten tevreden zijn met deze schrale gegevens.*[1] D.w.z. zijn huwelijk (1897), zijn verblijf in Zwitserland en tussen 1914-'20 in Moskou en daarna zijn vestiging in Parijs. We zijn aangewezen op zijn werk. 'Zo'n wijsbegeerte is in de persoon geworteld'. Dat is vaak het geval en in het bijzonder bij een filosoof als Sjestov die, weliswaar niet zo'n uitgesproken kunstenaarsaard bezat als Schelling, Kierkegaard of Nietzsche, toch een artiest was onder de filosofen. Dit komt tot uiting in zijn methode (de objectkeuzes waaraan hij zijn wijsbegeerte demonstreert als in zijn beeldende stijl; niet briljant, als bij Bergson, of verbazingwekkend (*épatant*); eerder iets van Schopenhauers rustig voortgolvend betoog. Het is een originele taal die oplicht door treffende beelden binnen de monumentale monotonie van dit werk. De belangstelling van Sjestov is niet gericht op het objectief-indifferente, maar op het levend-persoonlijke. De dissertatie van J. Suys vatte de kern van zijn denken samen in de titel: *Een protest tegen de Rede*. Sjestov spiegelt zijn denkbeelden aan o.a. Plotinus, Pascal, Spinoza, Tolstoi, Dostojevski, Tsjechow, Kierkegaard, Nietzsche en Husserl.[2]

1 Lev Isaakovič Šestov, *Rede en geloof*, red. Nicolaas Westendorp Boerma, Uitg. F. G. *Kroonder*, Bussum 1950

2 zie het artikel van J. L. Heldring op blz. 468. J. Suys, *Leo Sjestov's protest tegen de rede*. De intellectuele biografie van een Russisch denker, Seyffardt's Boek- en Muziekhandel, Amsterdam 1931. (xxiv) 232 pp. ing. Bibliogr. n.b. In 1928 verscheen bij dezelfde uitgever Otto's verhandeling over *het irrationele in relatie tot het rationele.*

UIT ZIJN FILOSOFISCHE ESSAYS BLIJKT DAT HIJ WORDT AANGETROKKEN DOOR DE GEÏNCARNEERDE EN GECAMOUFLEERDE GEMOEDSKERN VAN DEZE ARTISTIEKE EN PERSOONLIJKHEDEN, DE FILOSOFEN VAN EEN TRAGISCH LEVENSGEVOEL.

Sjestovs galerij van gedachtenhelden geeft ook Spinoza een plaats. Sjestov confronteert Spinoza's *Ethica* met zijn brieven, wordt het duidelijk, dat daarom vooral Spinoza hem zo fascineerde wijl diens persoonlijkheid door de ondoorgrondelijke macht, die wel als *fatum* wordt aangeduid, gewelddadig werd omgebogen en gedwongen in de baan van zijn historische roeping. Wat Isr. Zangwill van Spinoza vertelt in *Träumer des Ghetto*[1], Spinoza's affaire met Klaartje van den Eynde vullen dit aan.[2] In dat licht is de conceptie van de eeuwige SUBSTANTIE in de *Ethica* in oorsprong de schepping van een op zichzelf teruggeworpen liefdesgevoel, opgeroepen in de ziel door de aanblik van de nachtelijke zee aan het Scheveningse strand en de *amor intellectualis Dei* als een uit de nood geboren en in vereenzaming gevonden troost over het verlies van een niet door de dood, maar door het leven verloren Beatrice. Zo zouden dus Spinoza's *veritates æternæ* een diep menselijke ondergrond hebben. Sjestov hoort dan ook telkens weer door de strenge *unisono* van deze kosmische lofzang, het klagend *con sordino* van een gewonde menselijkheid.[3]

Israel Zangwill

Träumer des Ghetto

Dr. Hanns Heinz Ewers

Erster Band

Berlin 1908

Sjestovs wapenen zijn bij uitstek gekeerd tegen die *veritates æternæ*, die zuiver rationeel gefundeerde en geponeerde *eeuwige waarheden* waar niemand aan twijfelt. Daarom wendde hij zich af van die begrippen en keerde terug naar de niet-ambtelijke denker Job met zijn appèl aan het goddelijke tribunaal. Noem hem een wijsgeer der existentie en irrationaliteit en bedenk dat hij met nadruk verklaard heeft, dat, zoals Westendorp Boerma het formuleert, *de waarheden der rede goed en nodig zijn op haar plaats*.[4]

1 *Verlag Siegfried Cronbach* Berlijn 1908

2 Dochter van dr. Van den Eynde, een vriend van Spinoza, die zijn aanzoek afwees.

3 UNISONO *eenstemmigheid*, CON SORDINO *gedempt*.

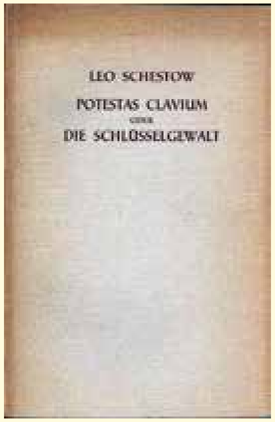
4 Een irrationaliteit dus onder voorbehoud.

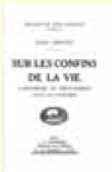
DE WERKEN VAN SJESTOV zijn variaties op altijd weer dat éne thema van de ons leven beheersende tegenstelling tussen rede en intuïtie, gevoel en verstand, een persoonlijke, spontane, scheppende MACHT en de ijzeren wetmatigheid van het ONPERSOONLIJKE. Het lijkt absurd zich te kanten tegen *de evidenties van de rede* en, zoals Kierkegaard uit ***zijn*** situatie had gedaan, zijn leven op één kaart te zetten. Het verging Sjestov als de door hem vereerde wijsgeer Plotinus die op een gegeven moment, als door een innerlijke ommekeer (*cataclysme*) geschud, tot een nieuwe visie op de wereld ontwaakte, de wetenschappelijke filosofie, die in hem als erve van Plato haar hoogste vertegenwoordiger had gevonden, de rug toekeerde, van de geforceerde gemoedsrust der stoische ethiek als van een zielsbegoocheling zich af wendde en zich voortaan verliet op wat hem in de mystische extase van dat plotselinge, dat bliksemhelle moment, geopenbaard was. Sjestov moest met Luther zeggen: *Hier sta ik en kan niet anders*. Hij voelde de algemeen geldende 'waarheden' van rede en moraal als een drukkende last die hij met alle kracht moest proberen af te werpen. Die rationalistische dictatuur zag hij zowel in de opvattingen van Spinoza en Hegel met hun oppergezag van een onveranderlijke noodzakelijkheid die geen uitzonderingen duldde, zoals in de gesanctioneerde organisatie van het katholicisme, de sleutelmacht, de *potestast clavium*.[1] Sjestov zocht de uitzonderingen en was in zekere zin een revolutionair en individualist zonder lust tot destructie. Hij kwam op voor de rechten van de eenling tegenover de algemeenheden. Niet zozeer politiek bedoeld – al sluit hij de ogen voor politieke consequenties niet uit – wel zuiver menselijk, als het recht van een individu, om zichzelf te zijn in zijn onvervreemdbare, karakteristieke eigenheid. Sjestov ziet de mens niet louter als een biologisch, sociaal en politiek organisme, hij ziet voor alles een vrije persoonlijkheid en schepsel Gods, een elementair-geestelijk wezen. Dit laatste is bij hem geen tegenstelling, ook in de gecultiveerde onderkent hij de scheppende kracht van de oorspronkelijke natuur. *Hij keert hij zich tegen de mechanisch-technische beschaving*. Voor hem staat bij de dichters Shakespeare bovenaan, deze dichter heeft het menselijk bestaan het diepst gepeild in zijn demonische aandriften, zijn heimwee naar zuiverheid en gerechtigheid, de aard van zijn vrijheid als een innerlijke worsteling tussen de lichte en donkere tendensen in zijn ziel.

1 POTESTAST CLAVIUM *de kracht van de sleutels*

IN SHAKESPEARE WAREN VOOR SJESTOV DE OUD-TESTAMENTISCHE PSALMDICHTERS EN JOB HERLEEFD. Sjestov geeft de willekeur geen vrij spel, het contrast tussen hem en zijn tegenstanders is dat zij de wetmatigheid aan hun kant hebben en hij de geestelijke anarchie. Deze tegenstelling geeft de situatie niet juist weer. Het is veeleer de controverse tussen het *abstract-formele* en het *concreet-levende*, het *schematisch-onpersoonlijke* en het *scheppende persoonlijke*. Dit is de verwantschap met denkers als *mutatis mutandis* Bergson, Nietzsche, Kierkegaard en ook Mill. Sjestov wil ruimte laten voor het niet te voorziene, spontaan-creatieve dat niet is opgesloten in een *mechanische causaliteit*. De autonome moraal is in zijn ogen een soort controlemiddel waar de rede op toeziet. Sjestov is geen immoralist volgens de gangbare opvatting, maar hij ontzegt, evenals Kierkegaard, (*zijn suspenderen van het ethische*) de moraal het recht over gewetens te oordelen. Net als *den Danske filosof* is hij ervan doordrongen dat je GOD meer moet gehoorzamen dan de mensen. De ethische norm is voor hem een *modus vivendi* en geen rechter over dood en leven. Sjestov verwijst naar de Bijbel. Ook de strijd tussen DE CHRISTUS en het rationalisme en Farizese legalisme was een conflict van wet en geweten. DE CHRISTOS was niet gekomen om de wet te ontbinden wel om ze te vervullen; in HET was belichaamd *de volheid des tijds* d.w.z. dat HIJ de mens in beginsel heeft bevrijd uit de kerker, die de suprematie der wet vormde en de weg geëffend voor de goddelijke genade. Jezus werd een revolutionair genoemd en was dat ook. Hij bracht een omwenteling in het menselijk bewustzijn. Hij confronteerde de mens wel degelijk met de wet, de autonome moraal: *onderhoud de geboden*. Het eigenlijke geding was de confrontatie met GOD en zijn geweten: *Volg mij!* DE CHRISTUS wilde de mens vrij maken, die bevrijding bracht hem in een hachelijke situatie. De wet was een kerker en een schuilplaats tegen de risico's van eigen verantwoordelijkheid. En nu drong de beslissing der vrijheid op hem aan als een kwestie van *to be or not to be*.

ALS DE CHRISTUS ZICHZELF *DE WAARHEID EN HET LEVEN* NOEMT, stelt HET zichzelf boven het onpersoonlijke *fatum* en boven de moraal. *Hij wandelt over de wateren en vergeeft de misstappen*. En dat is, weet Sjestov, voor de rede *een legende* en voor Sjestov *de realiteit*. In het rationalisme is volgens de clausule van Hegel de realiteit aan de rede onderworpen: *Al het werkelijke is redelijk.*[1] Daarom was in Sjestov's optiek Kant een gestalte uit een Renaissance-sculptuur halvelings uit marmer, ten halve aan rotsgesteente der rede ontrezen, aannemelijker dan Hegel. Kant had GOD en onsterfelijkheid als postulaten van *Praktische Rede* opgevat om de rigoureusheid van zijn kritische filosofie te verzachten en in Sjestov's ogen de *rizomata pantoon*, de bron van HET ZIJN was. Kant had dan toch schoorvoetend de mogelijkheid van het transcendente en het metafysische geopperd. Sjestov kant zich tegen de rede die zich boven de werkelijkheid stelt en anderen dwingt zich goedof kwaadschiks aan die kennelijke werkelijkheid te onderwerpen. Want voor Sjestov was de werkelijkheid het bestaan met al zijn gruwelen en verschrikkingen, waarvan *het uitnemendste moeite en verdriet is* waarin wij berusten en de vierde dimensie van HET RIJK GODS dat misstap en dood teniet zal doen en een nieuwe aarde zal scheppen. Sjestovs zienswijze vereenzelvigd zich zeker niet met kerkelijk-dogmatische opvattingen. Kerken worden door mensenhanden gebouwd.

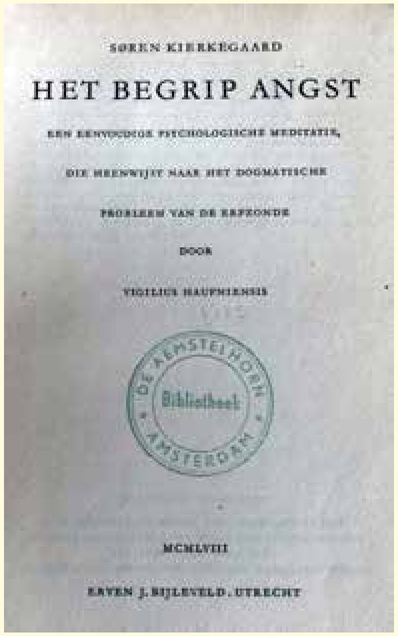

SUR LES CONFINS DE LA VIE is een boekje van Sjestov dat instructief is voor de kennis van zijn ideeën en ons midden in zijn gevoelsen gedachtenwereld brengt. *Over de grenzen van het bestaan* is in een fragmentarische, aforistische stijl geschreven. Hierin betoogt Sjestov dat wij in '*de middelbare zone van het zijn*', zoals hij het noemt, weinig rekenschap geven van het karakter van de realiteit. Shakespeare en Tsjechov legden de de grensgebieden van het bestaan bloot die hij in dit boek ter sprake brengt. Door figuren als Hamlet en Lear en de vele schijnbaar onbetekenende gestalten uit Tsjechovs novellen worden wij ons bewust van de diepere problematiek en tragiek van het leven. Met struisvogelallure sluiten we de ogen en proberen er vandaan te blijven. Er komen ogenblikken in het leven, waarop zich plotseling een afgrond voor onze voeten opent en wij met verbijstering aanschouwen dat onze weg, zonder dat wij het wisten, die grensgebieden gevaarlijk dicht genaderd was.[2] Dan, geconfronteerd met dingen, die wij enkel van horen zeggen ken-

1 ‹*Al het werkelijke moet ergens ervaarbaar zijn, en alles wat ervaren wordt moet ergens werkelijk zijn. Onwerkelijkheid kan niet bestaan*› William James, psycholoog (1842-1910). ‹*Wat niet werkelijk is, was nooit en zal nooit zijn. Wat werkelijk is, was altijd en kan niet bedreigd worden.*› Bhagavad-Gītā (200 v.c.). ‹*Niets werkelijks kan bedreigd worden. Niets onwerkelijks bestaat.*› Helen Schucman, psycholoog (1909-1981).

2 Als voor Pascal, een van de denkers die Sjestov facsineerde.

nen, waarvan wij de ware werkelijkheid niet hadden vermoed, schijnt het ons een aanfluiting, om, zoals de rede van ons eist, *niet te huilen, niet te lachen, maar te begrijpen*, en ons *helder en duidelijk* rekenschap te geven van wat er met ons gebeurt. De extasen als verbijsteringen en helals hemelvaart vallen buiten het domein en de competentie van het voor het gemiddelde van ons bestaan geldende *claire et distincte* der rede. Wat ons als levende, verheugende, lijdende, zoekende mensen overkomt, laat zich niet invoegen in rationele schema's, laat zich nooit geheel gelijkschakelen. Wij hebben ons als sociale wezens te onderwerpen aan een gemene maat, o zeker, maar iets in ons verzet zich tegen het heersende sociale maatschappelijke bestel om zich naar het model van het algemene te laten fatsoeneren.[1] Dat iets, dat zich eens, naar het inzicht der rede, in vermetelheid aan de schoot van het algemene ontworsteld heeft, die individuele ziel (*de enkele* van Kierkegaard) is volgens Sjestov ons kostbaarste bezit, waarop hij zijn hoop gevestigd heeft. Men verwarre dit individualisme niet met een triviaal egoïsme. Welbeschouwd veronderstelt Sjestov het individualisme als recht op een bestaan, waarin een ieder de eigenste persoonlijkheid tot ontplooiing kan brengen. Recht op vrijheid. Voor het existentialisme is de vrijheid een gegevenheid, een *condition humaine*, een toestand zoals die is. *Talis qualis*, de mens is in het bestaan 'geworpen'. Voor Sjestov het gevolg van een oorspronkelijke daad, waardoor de mens zich losmaakte van het algemene en verzelfstandigde. Deze daad wordt door de mens als schuld ervaren (de erfschuld uit *Het begrip angst*). Sjestov hecht echter aan de zondeval uit Genesis een vermeteler uitleg dan de meer orthodoxe Kierkegaard. Voor Kierkegaard was de zondeval een afval van GOD, een hoogmoedig humanisme. Ook Sjestov zag de beruchte val als een gevolg van het toegeven aan de inblazingen van de demon der rede; ook hij betrok, evenals Kierkegaard, GOD in dit gebeuren: hij verlegde dat feit van de val in GOD ZELF. In het Hindoeïsme

SØREN KIERKEGAARD

HET BEGRIP ANGST

EEN EENVOUDIGE PSYCHOLOGISCHE MEDITATIE, DIE HEENWIJST NAAR HET DOGMATISCHE PROBLEEM VAN DE ERFZONDE

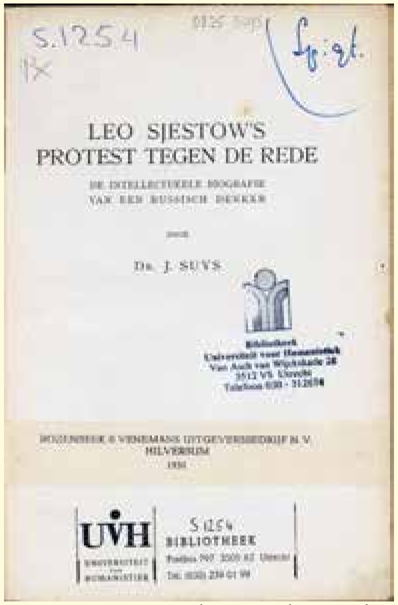
DOOR

VIGILIUS HAUFNIENSIS

MCMLVIII

ERVEN J. BIJLEVELD. UTRECHT

1 ZIE OOK Hein van Dongen, *Geen gemene maat*, Leende 1999

LEO SJESTOW'S PROTEST TEGEN DE REDE

DE INTELLECTUEELE BIOGRAFIE VAN EEN RUSSISCH DENKER

DOOR

DR. J. SUYS

ROZENBEEK & VENEMANS UITGEVERSBEDRIJF N.V. HILVERSUM

heeft brahma zich losgemaakt uit de schoot van BRAHMAN en daarmee was het drama van de wereldgeschiedenis begonnen die zich verliest in de nevel der mythologie. Achteraf bleek de rede een satanische verleidster; het drama van de val moest zich in de geesten- en mensenwereld voltrekken; GOD was de schepper van de mens; ook de mens moest vallen, zodat de historie, de evolutie, de tragedie haar loop zou hebben. De mens moest boeten voor zijn vermetelheid in het zweet zijns aanschijns en het lijden aan de tijd. En ook Sjestov zag als climax der tragedie de incarnatie van GOD op de aarde *Cur Deus homo?* vraagt hij: *waarom werd God mens?* En hij antwoordt, anders dan Kierkegaard: *Om de mens te steunen in zijn vermetelheid tegen het Niets en de evidenties der Rede, om de mens in zich te rechtvaardigen, door Zelf de last dier vermetelheid op zich te nemen*. In Kierkegaards overtuiging en wereldbeeld is het eveneens GOD die de zonde heeft gedragen, Die zonde geworden is, om de mens te rechtvaardigen, maar bij hem ligt het accent op het persoonlijk zielsdrama, bij Sjestov steeds op de kosmische achtergrond. Beide denkers ervaren GOD als de levende GOD tegenover de onpersoonlijkheid van het NIETS en de abstractie der REDE en de mens ervaren in eerste en laatste instantie: niet biologisch en sociaal, wel persoonlijk en individueel. *Want ons ik is het eigenzinnigste en bijgevolg onbegrijpelijkste en irrationeelste van al wat de wereld te aanschouwen geeft*. De rede, zegt Sjestov, maakt God tot een *ideaal wezen* d.w.z. een abstractie. Zij ontneemt de mens de illusie als het evenbeeld Gods, van de levende God en stoot de mens daarmee in het rijk der stenen en boomstompen, in het domein van lijnen en driehoeken, van de mathematische onaandoenlijkheid van het ideëele zijn van Spinoza. Maar in het gewone leven komt men deze dingen niet op het spoor: 'de raadselachtigheden en verschrikkingen der existentie, die de rede *æquo animo*, gelaten, aanvaardt als iets, wat volgens de wet der noodzakelijkheid moet zijn, eerst dan gaan de ogen daarvoor open.

DAAROM gaf Sjestov het deel van *Auf Jobs Wage* dat over Tolstoj en Dostojevski gaat de titel ***Offenbarungen des Todes***. De dood scherpt onze blik voor het leven. Sjestov zegt hier de Spreuken-dichter na: *Geniet van het leven en besef de uiteindelijke rechtvaardigheid*. Sjestov ontdekt het leven als mooi, maar het is de schoonheid, die bewaakt wordt door het vlammend zwaard van de engel. Voor Sjestov zijn rechtvaardiging en genade onverbrekelijk verbonden.

JOBS KREET OM RECHTVAARDIGING IS HEM UIT HET HART GEGREPEN, maar het laatste woord is aan de sprekende God. Kierkegaard schreef dat wij tegenover God altijd ongelijk hebben en voor wie Abraham de ultieme geloofsheld was. Voor Sjestov was het geloof het *archimedisch punt* van zijn levensovertuiging.[1] Hij weet dat wreedheid, onrecht en verdriet bij het leven zijn inbegrepen en is overtuigd dat GOD alle tranen van de ogen zal afwissen. *Waar de wetenschap in het redelijke voetspoor alleen nog het* NIETS *ziet, daar begint het geloofsvertrouwen*, Sjestov in de geest van van Boutens' *Perzische Kwatrijnen*:

GIJ zegt: niets hoop ik meer van dood of leven.
STIL: dat juist is het hopen, dat begint.

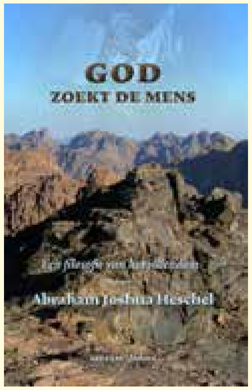
Net als Kierkegaard waagt Sjestov de sprong in het bodemloze.
Sjestovs filosofie is een protest tegen de rede, geen vrijbrief voor ongetemperde instincten en onvolwassen redeloosheid. Ruimte voor het leven in al zijn uitingen, schakeringen en redelijke ordening van begrip en praktijk mag geen eenzijdig-rationele overheersende factor worden. De rede heeft geen beslissingsbevoegdheid in de kwesties van ZIJN of NIET-ZIJN, goed en kwaad. Er is een ***Jenseits von Gut und Böse***. Er is een doel, dat boven de onmiddellijkheid, zoals Kierkegaard het noemde, en de redelijke bezinning uitgaat. Daarom voegt Sjestov zijn tegenstrever Husserl toe dat filosofie geen bezinning is, wel strijd, zoals Heraklitus lang geleden. Sjestovs kijk op de geschiedenis was oorspronkelijk *eschatologisch*. Hij zag als doel van het wereldgebeuren het GODSRIJK, waarvan de *Apocalyps* gewaagt; zijn visie was dramatisch en tragisch: de mens was voor de verzoeking der rede gezwicht en was haar roep-

1 *Geef mij een vast punt buiten de aarde en ik trek de aarde met een hefboom zo uit zijn baan.* HET ARCHIMEDISCH PUNT is de metafoor geworden voor het ideaal van een onbetwijfelbaar ankerpunt voor theorieën.

stem gevolgd, dit moest zo gebeuren. Zo ook de strijd tegen de rede, een tragische worsteling om tot bevrijding te komen, te ontwaken uit de benauwde droom der niet beredeneerde zekerheid.[1] God was voor Sjestov de levende God van de morgen- en de avondster. Al zijn macht en heerlijkheid is in die extatische uitspraak van visionair gegrepen zekerheid besloten. Sjestov kende de menselijke weifeling in de almachts-conceptie GOD, DE GEEST, eenzaam boven de wateren van de chaos zwevend, zoekend de mens in liefdesverlangen overbuigt naar ons creaturen. Als een mythologische voorstelling en verheven innigmenselijke opvatting van GODDELIJKE CARITAS.

HOE STOND SJESTOV TEGENOVER DE WETENSCHAP DIE HET LEVEN EN DENKEN BEHEERST? Hij wist zijn weg in wetenschap en filosofie. In het aangezicht van de verbijsterende structuur van het heelal, de wervelingen van de wereldruimte, dat ontzagwekkende systeem van kosmische krachten, blijft hij vasthouden aan de LEVENDE GOD, aan die KRACHT, naar Goethe alles *im Inneren zusammenhält* en volgens Dante *de zon beweegt en de andere sterren*. De morgenster is geen door de woestijnruimte dolende wereldbol. Het is door scheppende LOGOS voortgebracht. Dat zijn voor hem uitdrukkingen van de ware werkelijkheid, die zijn innigste overtuiging weergeeft. Wat weten wij van een alomvattend, kosmisch bewustzijn?

SJESTOVS STANDPUNT OVER DE WETENSCHAP IS TE LEZEN ZIJN *'IN MEMORIAM E. HUSSERL'*. Fenomenoloog Husserl was zijn grootste tegenstander en in de ogen van Sjestov de grootste filosoof van zijn tijd omdat hij consequent en zonder compromis de *evidenties van de rede* ten einde had gedacht. Sjestov respecteerde zijn grandeur, er ontstond een vriendschap tussen beiden die tot uiting kwam in het door bewondering en genegenheid ingegeven en in poëtisch-filosofische taal getekende ***In Memoriam***.

1 EVIDENTIE *De evidentie van de liefde, ook tegekijk de evidentie van de rede is;* EVIDENT *Het is altijd weer heel evident en heel vreemd, een 'en toch' –*

In Memoriam E. Husserl

Husserl waardeerde Sjestov. Hij voelde in hem de gelijkwaardige en ridderlijke tegenstander met wie het een eer en een plicht was de strijd aan te gaan. Daarom wees hij Sjestov op Kierkegaard, de toen aan Sjestov nog niet bekende *Bruder im Geiste*. Hij wilde hem daarmee het volle pond geven en begreep dat Sjestov feitelijk de enige was in de krachtmeting met wie zijn eigen methode zou staan of vallen. Dit was hetzelfde met Sjestov. Husserl verabsoluteerde de wetenschap. Hij verwierp het christelijke openbaringsgeloof van Kierkegaard, Sjestov, het relativisme en het verwante *psychologisme* van Benno Erdman, Theodor Lips en Wilhelm Dilthey:

Wereldbeschouwingen kunnen elkaar bediscussiëren, de beslissingen van de wetenschap dragen het stempel der eeuwigheid. En: *Wat waar is, is absoluut in zichzelf waar; de waarheid, identiek aan zichzelf, is één en niet ontvankelijk voor oordelen en conclusies.*

Als wat onderworpen is aan de wet van de zwaartekracht zou verdwijnen blijft de zwaartekrachtwet bestaan, enkel zonder toepassing.

Sjestov heeft een even onwrikbare overtuiging.

De wetenschap heeft veel bereikt met onderzoek naar wetmatigheden. Het begrip waarheid heeft geen onderzoekbare structuur. WAARHEID is waar de wetenschap NIETS ziet: WAARHEID is niet herhaalbaar, het ONBEGRIJPELIJKE botst met het begrippelijke en wordt afgeserveerd als 'het toevallige'. Elders: ***De wetenschappelijke wijsbegeerte heeft de realiteit verlegd in het algemeen begrip. De ontwikkelingstheorie ontleedt al het 'zinvolle' door het in een eindeloos aantal oneindig kleine veranderingen tot iets onopvallends, en in zekere zin, tot iets niet-bestaands te verdunnen. De realiteit ligt in de onverklaarbare wonderen, in het 'plotselinge', het 'scheppende fiat'.***[1]

Uit deze woorden komen de verschillen tussen tussen beide tegenvoeters tegenover de WAARHEID en hun diametraal-contrasterende opvattingen van het waarheidsbegrip naar voren. Voor Husserl is de waarheid het begrip in zijn absolute abstractie en abstracte absoluutheid. Voor Sjestov is het geen begrip maar een ongrijpbaar paradoxaal fenomeen, een mysterieuze werkelijkheid.

1 FIAT [goedkeuring], Lat. *fiat* (dat het geschiedde); verwant met *fui* [ik was], Idg. verwant met *ik ben*, Eng. *to be*.

TEGENOVER SJESTOV WORDT IN ZEKERE ZIN EENZELFDE HOUDING AANGENOMEN ALS SOMS BIJ NIETZSCHE.

Zolang hij zich op exact terrein beweegt is er weinig aan de hand. Wanneer hij afsteekt naar de diepte is het excuus dat zijn concepties mythen zijn zoals de *Upanishads*. Voor Sjestov is de filosofie de *leer der laatste dingen*, een speurtocht naar de *rizomata pantoon*: de wortels van alle dingen, geen wetenschappelijk compendium met een soort van kleinste gemene veelvoud van wetenschappelijke conclusies. Waar hij als filosoof optreedt, spreekt hij niet als de schriftgeleerden.

Sjestov overdrijft, in zijn onstuimigheid en hartstochtelijke betoogtrant, hier en daar de gestalten van zijn wijsgerig epos. Niet uit effectbejag, het zijn de dichterlijke vrijheden van deze, door verbeeldingskracht bezielde filosoof. Het gaat hier om poëtische filosofie, niet om gedichten. Sjestov, moet kritisch worden gelezen met een open hart tegenover wat alleen poëtisch kon worden meegedeeld omdat het zo geschouwd was. Dan komt er een vermoeden op welke waarden er persoonlijk op het spel staan in de geestelijke strijd, de worsteling tussen rede en geloof. Dat was Sjestovs bedoeling en daarin ligt het bestaansrecht van zijn filosofie.

Edmund Husserl

HUSSERL GING, EVENALS EERDER HEINE, OVER TOT HET CHRISTENDOM.[1] In 1934 werd hij door zijn joodse oorsprong van al zijn ambten ontheven. Dat zijn de enkele sobere data en stadia. Zijn hoofdwerk is het beroemde *Logische Untersuchungen* uit 1901. Twee latere geschriften gaan in hoofdzaak terug op deze eerder ontvouwde grondgedachten: *Cartesianische Meditatione*, 1931 en *Die Krise der europäischen Wissenschaften*, 1936; opmerkelijk omdat zij enkele essentiële momenten van zijn filosofie belichten. Husserl gaat uit van het Cartesiaanse scepticisme dat haar ontstaan dankt aan het bewustzijn dat de Europese wetenschap in een kritiek stadium waren beland omdat zij een exacte grondslag misten.[2]
In beide essays heeft hij zich hiervan nog eens in bijzonderheden rekenschap gegeven. Deze wetenschappelijke situatie, deze crisis, zoals hij ze zag, ging gepaard met een crisis in het zielenleven van Husserl zelf waarvan zijn *Dagboek* getuigt. Niet alleen dat hij door verschillende collega's werd miskend, bewerkte deze collaps in zijn psychische gesteldheid. In de eerste plaats is er de draagwijdte van het probleem zelf, dat voor hem de betekenis had van een *to be or not to be*. In zoverre is Husserl net als Kierkegaard een existentieel denker te noemen. Juist voor deze geesten komen er momenten dat zij hun concepties en daarmee hun bestaan voelen wankelen en juist door de hellevaart van zulke psychische depressies heen kunnen zij de vaste bodem van een onwrikbare overtuiging bereiken. Door de hartstocht waarmee hij de filosofie beoefende en doorleefde en de grandeur die de structuur van zijn stelsel kenmerkt, is hij een van de wijsgeren geworden die in een ademtocht genoemd wordt met de stelselbouwers van het verleden, als Cartesius, Kant of Hegel. Zoals voor Plato de filosofie een voorbereiding was op het sterven, zo is Husserls filosofie uit nood geboren. Zijn fenomenologische methode is in zekere zin de vrucht van de catastrofale situatie van de westerse cultuur. Op alle terreinen van het leven, religie, moraal, sociologie, psychologie en filosofie was het relativisme doorgedrongen sinds het christendom als basis der cultuur zijn stringentie voor de leidende geesten verloren had.[3]

1 Gezien Husserls leer, die zich noch met het orthodoxe Jodendom noch met het orthodoxe Christendom verdraagt, mag men hier (alweer als bij Heine) van een soort naturalisatie spreken.

2 EXACT wil in dit verband bij Husserl zeggen: *een vaste, onvoorwaardelijke, onbetwijfelbare grondslag*.

3 *Cf.* in verband hiermee Nietzsche's cultuurkritiek.

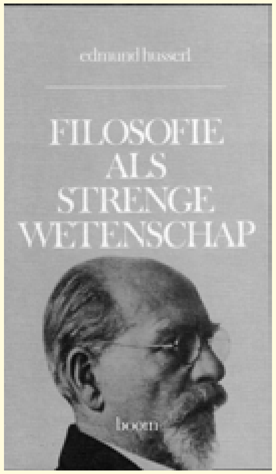
CONTROVERSE TUSSEN GELOOF & WETENSCHAP IS ER ALTIJD GEWEEST. Dat de idee van een goddelijke macht en intentie als een ferment de cultuur had doortrokken, bewijst het feit, dat Descartes de wereld door die hogere macht in gang liet zetten,[1] voordat hij over het wezen en de structuur der dingen ging filosoferen. Ook dat Kant, als een soort pleister op de wonde die zijn *Kritiek der zuivere Rede* in de gemoederen had geslagen, de *Kritiek der praktische Rede* liet verschijnen, waarin het Godsbestaan en de onsterfelijkheid der ziel, die in *de zuivere rede* werd afgewezen c.q. *in Frage* gesteld als plausibel werden aanvaard.[2]
Deze metafysische achtergrond van de menselijke kennis was hoe langer hoe meer vervaagd. De wetenschap trok zich allengs terug uit de 'idealistische bijmengsels' als theoretisch substraat van onze kennis en cultuur. De snelle groei van afzonderlijke wetenschap, met name de psychologie, begon een invasie in het domein van de grondslagen zelf van die wetenschap waarvan de fundamenten zelf werden gerelativeerd. Het was de positie van een labiel evenwicht zonder een onaantastbaar steunpunt. Hier nu greep Husserl in. Hij is hierin een kind van zijn tijd, dat hij bij zijn pogingon om weer vaste grond onder de voeten te krijgen geen achterwaartse beweging maakte, niet terugging op een antiek systeem van pantheïsme of idealisme om vanuit zo'n Archimedisch punt de wereld te bewegen. Husserl kan een gemis aan zin voor de historische continuïteit en een onbesuisd verwaarlozen van historische factoren worden verweten. Niet helemaal terecht, want voorzover het de probleemstelling betreft, ging hij van Descartes uit en zijn befaamde fenomenologische reductie sloot aan bij de kritische filosofie van Kant. De taak die Husserl zich gesteld had – en die niemand bondiger en scherper omschreven heeft dan Sjestov, toen hij deze definieerde als het zoeken naar de *rizomata pantoon* d.i. de wortels van het bestaande -, van dien aard, dat hij als het ware met een schone lei beginnen moest.

1 Naar de scherpzinnige opmerking van Pascal.

2 VGL. L. A. Kopmels 2004: Als zedelijk wezen staat de mens in zijn geweten onder een 'categorische imperatief' en die geldt voor Kant als een gebod van God. Zo komt de vraag naar God (evenals die naar de mens en de wereld als zodanig) in Kants denken niet tot rust, maar hij haalde deze metafysische vragen rigoureus weg uit de sfeer van het theoretisch-beschouwelijke om ze vervolgens ter sprake te brengen in de dimensie van het practisch-existentiële. Heinrich Heine heeft dat geestig, onvergetelijk en onjuist samengevat met: *Der alte Lampe muß doch einen Gott haben, sonst kann der arme Mensch nicht glücklich sein.* Kant was volgens Heine niet alleen een groot filosoof maar ook een goed mens en daarom schreef hij terwille van zijn arme huisknecht Lampe na de *Kritik der reinen Vernunft* de *Kritik der praktischen Vernunft* om *die Existenz Gottes zu verbürgen.* Alsof Kant geschrokken van zijn eigen courage terugkrabbelde en afzag van de atheïstische consequentie van zijn eigen denken.

Als een kind van zijn positivistisch georiënteerde tijd beperkt hij zich tot de kennistheoretische grondslagen, dat hij de filosofie wilde maken tot een strenge wetenschap, de wetenschap der wetenschap, een wetenschapsleer, met terzijdestelling van alle metafysica *Die Philosophie als strenge Wissenschaft* 1910/11). Dat hij tegelijkertijd, in zijn strijd tegen relativisme, psychologisme, historisme enz. met een haast bovenmenselijk ploegen gezocht heeft naar de *principia van het denken* en daarmee naar de waarheid over het wezen der dingen, daarin oversteeg hij zijn omgeving en tijd. Daarom heeft zijn onverzoenlijke tegenstander Leo Sjestov hem zo hooggeschat, ook als vriend. Daarom kon Sjestov een verband van diepere verwantschap leggen tussen Kierkegaard & Nietzsche en Husserl. Evenals voor hen en voor Sjestov zelf, was voor Husserl zijn filosofie een zaak van leven of dood, geen louter vaktechnische aangelegenheid of geleerdenliefhebberij. Hij zette alle kracht van zijn persoonlijkheid in. Dat is ook de reden, waarom ondanks de lastige materie en het moeizame van Husserls taal en stijl, het geheel boeiend is. Met een rijkdom aan subtiele details heeft hij in *Logische Untersuchungen* zijn ideeën uiteengezet, met die van anderen geconfronteerd en aan de scherpste kritische analyse getoetst. De hoofdgedachten, de algemene inhoud van zijn filosofie is te vinden in de samenvatting die Husserl zelf van zijn leer gegeven heeft in vijf lezingen, door Walter Biemel gebundeld en in 1950 uitgegeven. In zijn exposé heeft Husserl ook grote aandacht besteed aan de signifische taalbehandeling. Hij besefte, dat een zuiver begrip van de dingen mede afhankelijk is van een zuiver en weldoordacht gebruik van de taal, niet het minst, waar het vaak zo lastig te fomuleren wijsgerige voorstellingen en concepties betreft.

Husserl begon dus zijn wijsbegeerte met twijfel, de twijfel aan wat de wetenschap en wijsgerige stelsels als onbetwijfelbaar hadden vooropgesteld. Descartes was zijn voorbeeld en deze was in dit proces gekomen tot zijn beroemd geworden: *cogito, ergo sum*. Let wel, dit *cogito* was feitelijk geen denkresultaat, het denken de weg die erheen leidde; zoiets als een openbaring, een verlichting of, zoals Husserl zich uitdrukt: *wezensschouw*, het intuïtieve, directe schouwen, dat aan het denken, ook het denken over het denken, voorafgaat, zou men kunnen zeggen, als je dit 'voorafgaan' niet temporeel opvat, maar constitutioneel, immanent, absoluut. Daarom zegt Husserl: *Die cogitationes sind die ersten absoluten Gegebenheiten*.

Hier nu kan licht een misverstand opkomen: men zou kunnen menen, dat het de bedoeling van Husserl is, deze absolute principia deze beginselen van het denken ongeveer gelijk te stellen met de denkcategorieën uit de filosofie van Kant. Dat is echter niet hêt geval. De categorieën ordenen onze kennis van de wereld der verschijnselen (fenomena), maar zij geven geen uitsluitsel over een aan gene zijde van het Ik gelegen objectieve wereld (een 'buitenwereld', zoals het in het dagelijkse spraakgebruik heet), de wereld van de dingen zelf, zij zijn passief. De schouwende intuïtie bij Husserl is een actief, scheppend beginsel; men hoede zich dus het met een bloot "zien", een indifferent in-zich-opnemen te verwarren. Husserl stelde zich de vraag, de kardinale vraag van tot dusver alle filosoferen: wat is de relatie tussen wat ik noem mijn wezensschoûw en een mogelijke buitenwereld? Is deze wereld principieel onkenbaar of kan ik spreken van een 'trefzekerheid' (typische tertn van Husserl) van mijn schouwende intuïtie ten opzichte van de objecten. *Die Idee der Phaenomenologie* als zodanig? In deze problematiek knoopt Husserl bij Kant aan. Hij verwerpt, om te beginnen, uit een innerlijk zekerheidsbesef, het *solipsisme*. Hij is eerder naief realist dan solipsist. Maar ook met de oplossing van Kant heeft hij geen vrede. Hij kan, als wij het eens geleerd zouden formuleren, niet berusten in de transcendente onkenbaarheid van het object. Hij trekt de lijn van Kants phaenomenon door tot een absolute fenomenologie. Hij zegt, dat men in de wezensschouw weliswaar de zich in het bewustzijn afspiegelende verschijnselen (phaenomena) der dingen ziet, doch ook de dingen zelf, wel niet reëel of concreet, als naalden in een koker, maar toch als aan het wezen, dat zij afspiegelen, adequate verschijnselen, als representatief, met het ontwijfelbare merk der waarheid, of, in Husserls idioom, der evidentie. Deze waarheid, deze evidentie, geldt algemeen en absoluut, zowel, naar zijn · uitdrukking voor engelen als mensen of welke andere schepselen ook. Husserl trekt hier dus de transcendentie, in de zin van Kant, binnen de immanentie, niet zo, alsof hij het zelfstandig bestaan ener objecten-wereld· ontkennen zou, maar zo, dat hij haar principiële onkenbaarheid opheft. Hij geeft· aan het begrip van het transcendente, een nieuwe betekenis, een andere inhoud.

Over deze kwestie der evidentie polemiseert Husserl o.a. met zijn tijdgenoot prof. Erdmanns (zie *Log. Unters*. Deel 1). Erdmanns had beweerd, dat het zeer goed denkbaar is, dat voor (voorlopig hypotheti-

sche) wezens met een andere psychische structuur als de onze, andere fundamentele denkwetten gelden, dat bijgevolg wat voor ons waarheid is het voor hen niet behoeft te zijn. Husserl geraakt door een dergelijk extreem relativisme buiten zichzelf: 'neen', roept hij uit, 'de waarheid, de evidentie, is een en ondeelbaar, altijd en overal'. Hij illustreert deze stelling met een voorbeeld en zegt, dat al zouden er in het geheel geen voorwerpen zijn, aan haar invloed onderworpen, de gravitatie-wet niettemin even reëel zou zijn als thans het geval is; zij zou alleen geen toepassing vinden, dat is het enige verschil.* Een ander geschilpunt, dat de aandacht verdieni- in zijn polemiek met denkers als Erdmanns, Lipps, Sigwart e.a. betreft de identificering van natuurwet en denkwet, natuurgebeuren en logische evidentie.
Volgens Husserl zijn zij volstrekt niet gelijk te stellen: natuurwetten, zoals b.v. de zoëven genoemde zwaartekrachtwet, zijn enkel uitvloeisels, modificaties van de logische evidentie; de evidentie is de grondwet, waarop heel het "zijn' berust, zonder welke alles in de chaos zou verzinken. Hier zou men terecht de tegenstelling kunnen poneren, (maar anders geaccentueerd dan bij Sartre) van "l'être et Ie néant'. ** En hier wordt ook even de smalle ✦ Met een gelijksoortige argumentatie verwerpt Hwserl het historisme van Dilthey, dat een absolute idee· in geschiedenis, godsdienst en wijsbegeerte ontkent. ✦✦ Bij Hwserl bestaat men in zoverre men schouwend, scheppend denkt; bij Sartre denkt men krachtens zijn existentie, zijn naakte bestaan. verbindingsweg zichtbaar, die er toch loopt van de fenomenologie naar de existentie-filosofie. Een natuurwet, om deze gedachtengang nog even te vervolgen, b.v. de gravitatie-wet, zou een wijziging in de formulering kunnen ondergaan, een andere explicatie vinden als resultaat van een ander inzicht in het gebeuren, maar de algemene structuur van het gebeuren, in de evidentie gefundeerd, blijft ongewijzigd, onaangetast.
Desgelijks met de oordelen: er zijn zuivere en onzuivere oordeelvellingen; maar deze laatste zijn, hoe vreemd het ook moge klinken, toch alleen verklaarbaar krachtens de mogelijkheid, de functie van het denken in het algemeen. Daarom onderscheidt Husserl de natuurlijke, psychologische wijze van denken, waarbij men zich in allerlei onzuiverheden kan verstrikken, ja in tegenstrijdigheden kan vastlopen en de filosofische denkwijze, die op de. intuïtie, het schouwen der evidentie stoelt. Deze laatste, zo argumenteert Husserl, ligt op een ander vlak, in een andere dimensie. Men zou het dus, zo kunnen uitdrukken: het schouwend denken maakt het natuurlijke denken eerst mogelijk. Hoe groot de verdiensten der wetenschap op zichzelf ook mogen zijn, hoe waardevol het materiaal, door haar verzameld, zij geven ons geen volstrekte zekerheid, geen waarheid, geen evidentie, maar blijven in het natuurlijke denken bevangen. Evidentie geeft alleen de wezensschouw, de schouwende intuïtie, nu en in eeuwigheid.
Het spreekt vanzelf, dat een dergelijke leer, door haar onvoorwaardelijk karakter, veel tegenstand opriep; wat men Husserl voor de voeten wierp kan samengevat worden in de term dogmatisme. Weinigen hebben hem hier recht gedaan; men begreep niet of wilde niet begrijpen, dat het hier niet ging om een schematische abstractie (al speelt de abstractie in de methode van Husserl zeer zeker een rol), maar om een creatief beginsel, een scheppend denken, dat daarom elementair genoemd moet worden, omdat ik, populair uitgedrukt, niet om mijzelf heen kan lopen. Dit denken geeft ons, volgens Husserl, de waarheid, omdat het het wezen der dingen in de intuïtie onmiddellijk schouwt. Het begrip "schouwen' omvat met de natuurlijke waarneming, ook de herinnering en de fantasie, het is een geestelijk zien.
Het principe van het uitgesloten derde b.v. kan men niet met lijfelijke ogen waarnemen, maar zijn kern, zijn wezen kan in de intuïtie gegrepen worden. Dit intuïtieve denken laat geen absolute tegenstrijdigheid toe, ""1nt dit zou leiden tot absurditeit, zinloosheid, zonder enige intentie. Husserls denken is een zinyol, intentioneel denken. Als wij z.g. tegenstrijdigheden in de werkelijkheid ontdekken, dan komt dat door onze nog ontoereikende kennis der werkelijkheid. De bekende ambivalentie van het licht b.v., die men op grond van de jongste onderzoekingen heeft moeten aanvaarden, is in -deze visie een schijnbare tegenstrijdigheid, die reeds veel van haar paradoxale , aard verlie1t, als men niet iegt: het licht heeft een undulair en tegelijk corpus-culair karakter, maar anders formuleert, door te zeggen: het licht gedraagt zich zo, dat men het nu eens als een golfbeweging, dan weer als een file van lichtquanten, een opeenvolging van deeltjes moet opvatten.

De methode, die Husserl aanwendt bij zijn filosoferen is wat hij genoemd heeft de fenomenologische reductie, men zou kunnen zeggen: de herleiding van alle ervaringsgegevens tot het zuivere denken,

die zich voltrekt door middel van de epoche (zo formuleert hij het), het voorlopig afzonderen, uitsluiten, terzijde stellen van de empirische en psychologische data, om op deze wijze te geraken tot het eigenlijke, de kern, het wezen der verschijnselen.
Naar aanleiding hiervan merkt Husserl zelf op: ***Die logischen Untersuchungen** lassen die Phänomenologie als deskriptive Psychologie gelten. Man muss aber diese deskriptive Psychologie, und zwar verstanden als empirische Phänomenologie, scheiden von der transzendentalen Phänomenologie.*
Elders spreekt hij van "die Auflösung des Seins in Bewusstsein'.
Het blijkt, dat Husserl de rijke schat van psychische ervaringen niet overboord wil werpen; hif wil, dat ze geordend en beschreven zullen worden.
Maar om tot ware kennis te komen omtrent het wezen der dingen, is het nodig, met behulp der reductie van deze ervaringen te abstraheren. Dan eerst zal men in staat zijn, de verschijnselen wezenlijk te schouwen. En wat is de uitkomst van dit proces? Dat datgene, wat in de verschijning verschijnt, niet als onkenbaarheid buiten het bewustzijn gesteld moet worden (als een "caput mortuum' om met Hegel te spreken), maar dat het zich objectief in de verschijning manifesteert of anders gezegd: dat het zijn authenticiteit in de verschijning kenbaar maakt. (Hier heeft Husserls filosofie een aanrakingspunt met de lçer van Heymans).
Iemand zou de opmerking kunnen maken, hoe het te rijmen valt, dat Husserl enerzijds de waarheid, · de evidentie als absoluut, onafhankelijk van alle wezens, als een "ehernes Gesetz' stelt en anderzijds de dingen in het bewustzijn en door het bewustzijn laat constitueren. Maar hij kan dit doen door de overtuiging en vooropstelling, dat die ijzeren wetmatigheid de grond, de conditio sine qua non van het bewustzijn uitmaakt; dat dus in wezen subject en ob ject één zijn.
Wij moeten ons hier uiteraard tot de hoofdzaken van Husserls filosofie beperken; een nadere uitwerking van de problematiek, die deze gedachten opwerpen, zou een boek vergen en dat boek heeft Husserl zelf geschreven. Hij heeft zich daarbij niet ontveinsd, dat het in de praktijk uiterst moeilijk is te onderscheiden en vast te stellen, welke gegevens voor het bewustzijn echte, evidente gegevens zijn, welke fictief, blijkens een uitlating in een zijner voorlezingen: 'dass hier grosse Schwierigkeiten liegen. Prinzipiell könncn sic uns vor ihrer Klärung nicht hindern

zu sagen: ,soweit wirkliche Evidenz rcicht, so weit reicht Gegebenheit'". Ons gaat het erom te constateren, dat de grondgedachten van Husserls filosofie zich bezighouden met "de laatste dingen' en dat zij daarom, hoewel zij zich strikt genomen houden binnen het gebied der kennistheorie, veel verder strekkende consequenties hebben en min of meer op alle levensterreinen hun invloed laten gelden. Niemand heeft dat zo scherp gezien als Husserls grote tegenstander en vriend, L'eo Sjestov, die een ontroerend "In Memoriam'* aan zijn nagedachtenis heeft gewijd, waarin hij nog eens, zoals al eerder in een polemiek met een van Husserls leerlingen, Dr. G. J. Heering (zie *Auf Jobs Wage*) hun beider zienswijzen en overtuigingen tegenover elkander stelt. Wat Husserl een vaste grond acht, dat is in de ogen van Sjestov een dwangjuk, erger: een martelwerktuig; wat Husserl als summum bonum, het hoogste.goed prijst, dat beschouwt Sjestov als 's mensen diepste ongeluk of, met de woorden van Kierkegaard, door Sjestov als mono boven een van zijn essays geplaatst: 'Als de ethiek het hoogste is, is Abraham verloren'. Sjestov redeneert ongeveer aldus: de logische evidentie is doof en blind; ik, Leo Sjcstow, ben een levend, lievend en lijdend schepsel, een individu, een persoonlijkheid, maar toch moet ik mij, zo goed als de eerste de beste steen, aan de evidentie der Rede onderwerpen. En bovendien moet ik begrijpen, dat dit zo behoort te zijn, volgens Spinoza's uitspraak, waarmee Husserl volkomen instemt, niet anders dan in kàn stemmen op grond van zijn eigen leer: '*non ridere', non lugere', sed intelligere'* d.w.z. 'niet lachen, niet wenen, maar begrijpen'. En zou ik mij tegen dat stoïsch devies durven verzetten, dan word ik door ieder "weldenkend' mens, zoals dat heet, met een medelijdend schouderophalen bejegend en, zij het onderbedekte termen, een dwaas genoemd.
(Men denke in dit verband ook aan "De Idioot' van de door Sjestov zo zeer bewonderde Dostojevski). Ja, tegen de evidentie het pleit voeren is in onze samenleving vaak levensgevaarlijk. Men wordt een uitgestotene, een paria. Zulke uitgestotenen en paria's waren Kierkegaard en Nietzsche, naar wie Sjestov telkens verwijst en op wie hij zich beroept. Maar als op een nog hogere instantie beroept hij zich (met Kierkegaard) op de Bijbel, waarin tegenover de boom der kennis, de boom des levens geplaatst wordt en het kennen van goed en kwaad juist als 's mensen diepe val, de zondeval, wordt gezien. 'Maar dat is toch onmogelijk!'

roepen hier weer de verlichte omstanders uit. Dit onmogelijke echter, dit '*credo quia absurdum*' maakt Sjestov tot de hoeksteen zijner filosofie. Waar de rede ophoudt met filosoferen, omdat de evidentie het verbiedt, daar vangt Sjestov aan, wijl ✦ Vertuid door prof. dr. N. Westendorp Boerma en opgenomen in zijn boek *Rede en Geloof*, het lot van de enkele mens hem zwaarder weegt dan de algemeenheid, de abstractie, de logische evidentie en hij vast overtuigd is, evenals Job, dat dat lot zijn rechtvaardiging zal vinden in de voorzienigheid van de levende, leidende God, tot Wien hij zich wendt als het hoogste tribunaal. Zo stelt hij tegenover Husserls filosofie der evidentie zijn filosofie der tragedie. En ·nu is het verwonderlijke, dat het juist Husserl was, die bij een van hun ontmoetingen Sjestov op de Deense filosoof opmerkzaam maakte, ja die hem de belofte haast afdwong, dat hij Kierkegaard zou gaan lezen. Hoe dit te verklaren? Waar het een filosoof van Husserls formaat en karakter betreft, kan men niet volstaan met de verklaring te zoeken in de belangstelling zonder meer, die hij had voor bijzondere geestelijke verschijnselen en gestalten, vooral zulke, die hun invloed begonnen te doen gelden op zijn eigen periode.

Er was hier meer dan professionele interesse, de oorzaak lag ongetwijfeld dieper. De gedachte aan Kierkegaard liet hem niet los, ze obsedeerde hem, blijkens de mededeling van Sjestov. Hoewel hij zelf zo geheel anders dacht, scheen er toch een onrust in hem te zijn, om af te rekenen met Kierkegaard, een antwoord te vinden eens en vooral op diens vragen, die misschien (*wie zal het zeggen?*) ook meeklonken in de diepste overweging en bezinning van zijn eigen hart. Hoe het zij, het is in elk geval een bewijs voor de grootheid van Husserls persoonlijkheid en de ruimheid van zijn denken, dat hij, ondanks het feit, dat hij Sjestov en implicite ook Kierkegaard, met zoveel passie en heftigheid bestreed (*soms komt men in verzoeking, te denken: een heftigheid, die misschien onwillekeurig dienen moest om een persoonlijk geheim te verbergen*), zich dermate in kon leven in de problematiek van zijn tegenstanders en het doet ons begrijpen de fascinatie, die er van zijn wezen en de influentie, de invloed, die er van zijn wijsgerige argumentatie is uitgegaan. In deze strijd tussen Sjestov en Husserl, tussen enerzijds de wijsheid, geboren uit de vertwijfeling des harten (*die, Sjestov erkent het openlijk, dwaasheid is, zowel voor de geleerden als voor het forum der publieke opinie*) en anderzijds de uit rationele twijfel ontstane, op de logische evidentie steunende wetenschap, culmineert, als wij onderscheiden, de dramatische ontwikkeling der westerse wijsbegeerte. Men heeft weliswaar een uitweg gezocht in het relativisme (men wil het relativisme verabsoluteren), maar de voelende en denkende mens zal tenslotte toch weer worden teruggeworpen op het Entweder-Oder, het Een of het Ander van Sjestov en Husserl, de keuze tussen, als hoogste instantie, rede of openbaring, geloof of wetenschap. Daarom gaat Husserl ook ons aan.[1]

1 *Grote denkers van hellas tot heden* HFDST. XI *Existentiele wijsbegeerte* Den Haag 1959. Ingekort, hertaald en soms geparafraseerd door D. Mok.

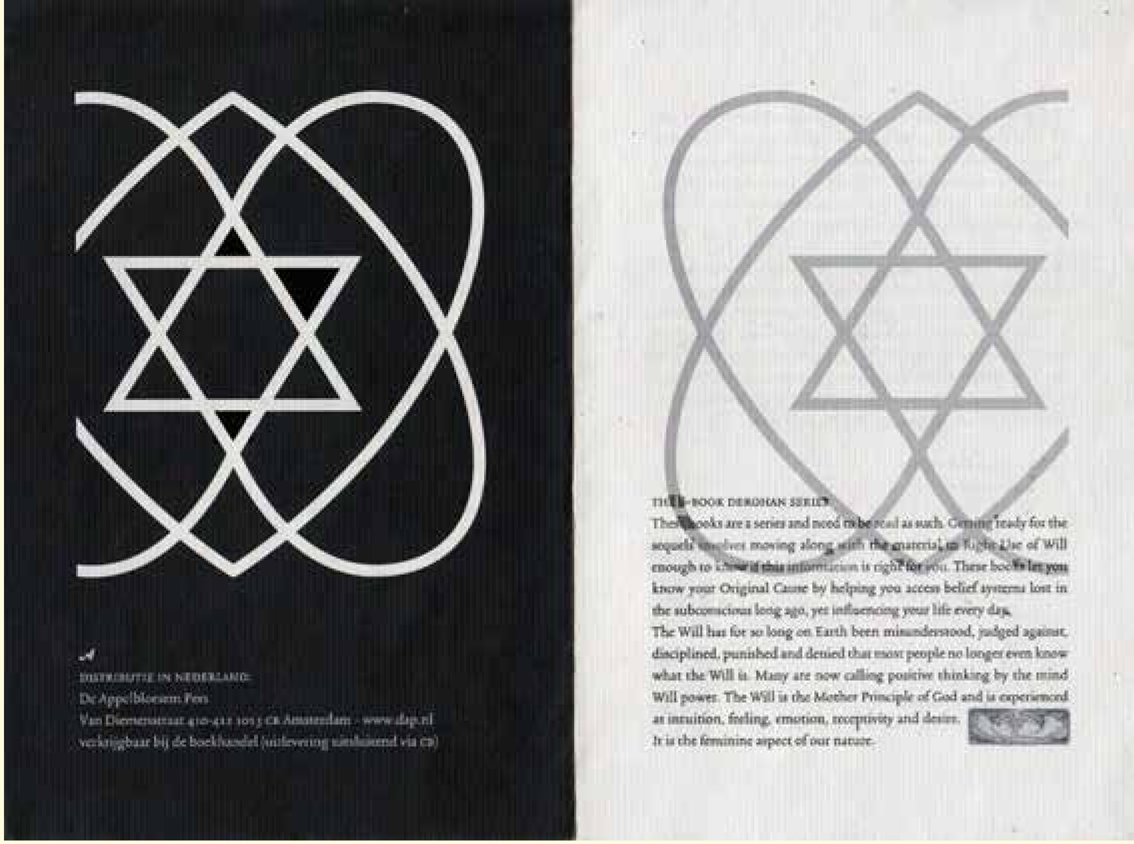
11 NOVEMBER 1855, Kierkegaard opgenomen in het Frederikshospitaal, stierf zoals hij gebeden heeft.[1]
Het gaat maar matig; bid voor mij dat het spoedig voorbij moge' zijn. Hij keek naar de bloemen die hoofdzuster Fibiger voor hem schikte; maar hij wou ze niet in een vaas hebben: *Het lot van bloemen is dat zij bloeien en geuren en dan moeten sterven.*
18 OKTOBER. Hij was erg zwak; zijn hoofd hing op zijn borst en zijn handen beefden. Ik vroeg hem of hij zijn gedachten concentreren kon en of hij in vrede tot God kon bidden: 'Ja, dat kan ik; eerst bid ik om vergeving van mijn zonden, dat God mij alles kwijt moge schelden. Dan bid ik dat ik vrij van vertwijfeling de dood tegemoet mag gaan. En ik denk vaak aan dat woord dat hoopt dat de dood God welgevallig moge zijn. En ik bid ook, wat ik zo graag zou willen, of ik korte tijd tevoren mag weten wanneer de dood zal komen'.
Het was die dag mooi weer en ik zei: 'Als ik je zo zie zitten en praten, zie je er zo monter uit, dat je wel op kan staan om met me mee te gaan'. 'Ja,' zei hij, 'er is maar één moeilijkheid: dat ik niet lopen kan. Maar er is nog een andere manier van vervoer. Ik heb het gevoel gehad een engel te worden en vleugels te krijgen. Kijk, en dat zal ook gebeuren: straks zit ik schrijlings op een wolk en zing: Halleluja! Heel de rest is uit den boze; ik bedoel niet dat het kwaad is wat ik zei, maar ik zei dit juist om het kwade te verdrijven en zo te kunnen komen tot dat Halleluja. Want iedere lummel kan wel zoiets zeggen; het komt er maar op aan hoe het gezegd wordt'.
VRIJDAG 19 OKTOBER. 's Avonds had hij een paar uur geslapen en hij was in goede stemming. Verlang je niet naar het Heilig Avondmaal?
'Ja, maar ik wil het niet ontvangen uit de handen van een dominee; wel van een leek'. Maar dat kan niet! 'Goed, dan sterf ik maar zonder Avondmaal'. Maar dat is niet goed. 'Hierover kunnen we niet discussiëren. Ik heb mijn keuze gemaakt. Dominees zijn koninklijke ambtenaren en koninklijke ambtenaren behoren niet tot het christendom'. Maar dat is niet waar, dat klopt niet met de werkelijkheid. 'Wel degelijk, God is soeverein, maar dan komen al die mensen die het zich gemakkelijk willen

1 De volgende fragmenten zijn uit gesprekken met ds. Emil Boesen, een van Kierkegaards weinige vrienden Emil Boesen, vriend en studiegenoot van K., later pastor te Horsens, bezocht K. op zijn ziekbed tussen 14 en 27 oktober 1855. De herinneringen zijn uit een brief aan zijn vrouw. ZIE Carl Koch: *'Søren Kierkegaard og Emil Boesen'*, København 1901, p. 35 e.v.

maken met het christendom en al die duizenden predikanten. En dan kan natuurlijk niemand zalig sterven zonder tot hen te behoren... Maar dan worden zij de soevereinen en is het afgelopen met Gods soevereiniteit. Maar Hij moet in alles gehoorzaamd worden'.
Is er nog iets dat je zeggen wilt? 'Nee. Ja, doe de groeten aan alle mensen. Ik heb veel van hen gehouden. Zeg hun dat mijn leven een groot, maar door ieder ongekend en onbegrepen lijden is geweest. Het leek trots en ijdelheid maar dat was het niet. Ik had mijn angel in het vlees en ben daarom niet getrouwd en kon mij moeilijk aanpassen aan normale omstandigheden. Daarom meende ik dat mijn levenstaak een zeer aparte was. Ik heb haar trachten uit te voeren zo goed als ik kon. Ik ben een speelbal van de VOORZIENIGHEID geweest; zij heeft me omhooggegooid en vangt me nu, na jaren weer op en neemt mij op in de ark: dat is altijd het lot van buitengewone gezanten'.

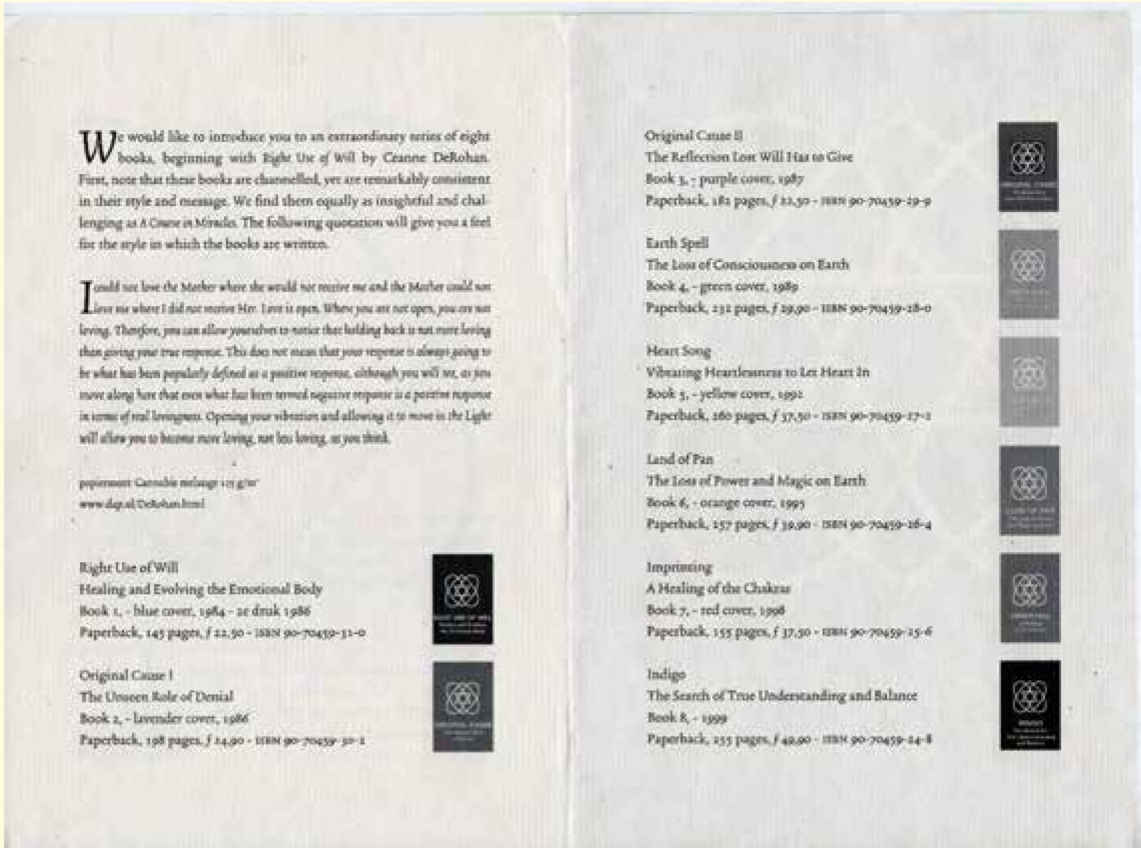

DISTRIBUTIE IN NEDERLAND:
De Appelbloesem Pers
Van Diemenstraat 410-412 1013 CR Amsterdam - www.dap.nl
verkrijgbaar bij de boekhandel (uitlevering uitsluitend via CB)

THE 8-BOOK DEROHAN SERIES

These books are a series and need to be read as such. Getting ready for the sequels involves moving along with the material in Right Use of Will enough to know if this information is right for you. These books let you know your Original Cause by helping you access belief systems lost in the subconscious long ago, yet influencing your life every day.
The Will has for so long on Earth been misunderstood, judged against, disciplined, punished and denied that most people no longer even know what the Will is. Many are now calling positive thinking by the mind Will power. The Will is the Mother Principle of God and is experienced as intuition, feeling, emotion, receptivity and desire.
It is the feminine aspect of our nature.

We would like to introduce you to an extraordinary series of eight books, beginning with *Right Use of Will* by Ceanne DeRohan. First, note that these books are channelled, yet are remarkably consistent in their style and message. We find them equally as insightful and challenging as *A Course in Miracles*. The following quotation will give you a feel for the style in which the books are written.

I could not love the Mother where she would not receive me and the Mother could not love me where I did not receive Her. Love is open. Where you are not open, you are not loving. Therefore, you can allow yourselves to notice that holding back is not more loving than giving your true response. This does not mean that your response is always going to be what has been popularly defined as a positive response, although you will see, as you move along here that even what has been termed negative response is a positive response in terms of real lovingness. Opening your vibration and allowing it to move in the Light will allow you to become more loving, not less loving, as you think.

papiersoort Cannabis melange 125 g/m²
www.dap.nl/DeRohan.html

Right Use of Will
Healing and Evolving the Emotional Body
Book 1, - blue cover, 1984 - 2e druk 1986
Paperback, 145 pages, ƒ 22,50 - ISBN 90-70459-31-0

Original Cause I
The Unseen Role of Denial
Book 2, - lavender cover, 1986
Paperback, 198 pages, ƒ 24,90 - ISBN 90-70459-30-2

Original Cause II
The Reflection Lost Will Has to Give
Book 3, - purple cover, 1987
Paperback, 182 pages, ƒ 22,50 - ISBN 90-70459-29-9

Earth Spell
The Loss of Consciousness on Earth
Book 4, - green cover, 1989
Paperback, 232 pages, ƒ 29,90 - ISBN 90-70459-28-0

Heart Song
Vibrating Heartlessness to Let Heart In
Book 5, - yellow cover, 1992
Paperback, 260 pages, ƒ 37,50 - ISBN 90-70459-27-2

Land of Pan
The Loss of Power and Magic on Earth
Book 6, - orange cover, 1995
Paperback, 257 pages, ƒ 39,90 - ISBN 90-70459-26-4

Imprinting
A Healing of the Chakras
Book 7, - red cover, 1998
Paperback, 155 pages, ƒ 37,50 - ISBN 90-70459-25-6

Indigo
The Search of True Understanding and Balance
Book 8, - 1999
Paperback, 235 pages, ƒ 49,90 - ISBN 90-70459-24-8

KARAKTER EN AANLEG
IN VERBAND MET HET ONGELOOF

DOOR

PROF. DR. H. C. RÜMKE

No. 8

UIT DE SERIE GESCHRIFTEN

PSYCHOLOGIE VAN
HET ONGELOOF

ONDER REDACTIE VAN
PROF. DR. PH. KOHNSTAMM

DEZE SERIE BEVAT:

- Prof. Dr. PH. KOHNSTAMM - Algemeene inleiding
- Dr. FRITZ KÜNKEL - De religieuse opvoeding in het Gezin en het ongeloof
- Prof. Dr. PH. KOHNSTAMM - Psychologie van het anti-Semitisme
- Prof. Dr. G. VAN DER LEEUW - Het ongeloof en de Kerk
- Dr. L. P. VAN DER DOES Jr. - Het ongeloof en de hedendaagsche Maatschappij
- Prof. Dr. PH. KOHNSTAMM - Het ongeloof en de Natuurwetenschap
- Dr. J. C. VAN DER DOES - Het ongeloof en de School
- Dr. H. C. RÜMKE - Karakter en aanleg in verband met het ongeloof

Gereserveerd

Filosofia

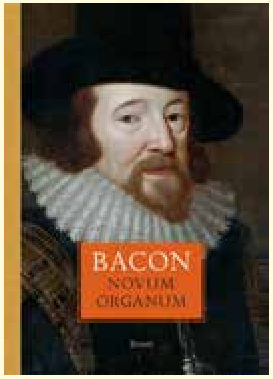
Taal stelt ons in staat om een denkwereld te vormen.[1]

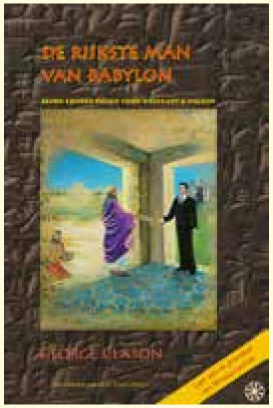
Een materiële wereld om ons heen; een onstoffelijke wereld van gedachten en gevoelens in *harmoniecontrast* met wat aanraakbaar, te zien, te horen, te proeven en ruikbaar is. Samenleven in een biologisch-zinnelijke én een denkgeestelijke leefwereld met de vrijheid van de verbeelding.[2] Vervliegende klanken der taal, amper te horen buiten de kring van de spreker. Tijd en ruimte waren nog niet overwonnen. Het geschrevene is *de triomf van de geest over tijd en ruimte*.[3] De menselijke gedachte leeft voort in boeken. *'Boeken varen'*, zoals Bacon zei, *als schepen door de uitgestrekte zeeën van tijd en verbinden eeuwen en landen*. Dat is de macht van het woord.

Boeken

Wij zien hoe de monumenten, die getuigenis afleggen van vernuft en geleerdheid duurzamer zijn dan de monumenten, die de wereldse macht heeft opgetrokken en door onze handen vervaardigd zijn. De verzen van Homerus hebben meer dan 2500 jaar getrotseerd zonder dat er een *syllabe*[4] of zelfs een letter verloren is gegaan.

Wij kunnen ons geen juiste voorstelling vormen van de beeltenis van Cyrus, Alexander of Cæsar of van de machtige persoonlijkheden, die na hen kwamen. De afbeeldingen der menselijke kennis en die van zijn wijsheid blijven in boeken bewaard en zijn in staat zich voortdurend te vernieuwen. Zij zijn in staat hun vruchten uit te strooien in de geest van anderen en ondertussen een oneindig aantal daden en opvattingen verwekken en te veroorzaken. Boeken bevaren uitgestrekte wateren door tijd en eeuwen en verbinden door wijsheid, de glans en uitvindingen waarvan zij getuigen!

1 *De macht van het woord*, uit *Woorden die de wereld vormden*, vert. W. R. Brakell Bruys, 1948

2 VGL. Andreas Burnier, *Gustav Meyrink, bewoner van twee werelden*, Amsterdam 1996 & *Mystiek en magie in de litteratuur*, Leiden 1988,

3 VGL. M. van Ess, *Uruk, Altorientalische Metropole und Kulturzentrum*, Berlijn 2013, GECIT. in *De rijkste man van Babylon, over de grandeur van Mesopotamië*, Amsterdam 2020⁹.

4 SYLLABE = *lettergreep* van *syllaba/sullabè*, het samenvatten (van letters).

Leo Tolstoj
Daniël Mok
Rebecca Zavrany To
Schopenhauer
Rudolf Otto
WILLIAM JAMES

Gereserveerd

LETTERONTWERPER GERRIT NOORDZIJ WAS EEN GROOTHEID IN ZIJN VAK. En een bevlogen leraar, die tegendraadsheid zeer waardeerde: ‘*Als je de dingen op zijn kop zet, worden ze niet altijd beter, maar wel leuker.*’

Het eindexamen van de student is onberispelijk, oordeelt Gerrit Noordzij. Hoewel Noordzij nu wel diverse verbeterpunten ziet en het ontwerp maar eigenaardig vindt, verklaart de docent zijn hoogst mogelijke beoordeling met: *Als er zoveel op aan te merken is, moet het wel erg goed zijn*. De anekdote tekent Noordzij. Hij was eigenzinnig en wars van statuur en hiërarchie. Wie buiten de geijkte paden trad, viel in zijn smaak. Noordzij stond te boek als grootheid in binnen- en buitenland – als ontwerper, typograaf en misschien nog wel meer als leraar.

Noordzij richtte de sectie letterontwerp in Den Haag op en zette de Haagse academie op de kaart als typografische kweekvijver. Menig typograaf zette in zijn klaslokaal de eerste stappen: Just van Rossum, Erik van Blokland, Peter Verheul c.s. ‘*Het grootste probleem valt in het niet bij het probleem van de punt op de i*’.

Noordzij prees de docent de schoonheid van imperfectie. Hij zette zijn studenten op het verkeerde been door het permanent oneens te zijn met schijnbare vanzelfsprekendheden, want *als je de dingen op zijn kop zet, worden ze niet altijd beter, maar meestal wel leuker*. Hij genoot ervan redenaties om te draaien, om de andere kant te belichten. Zijn eigenzinnigheid speelde een rol toen Noordzij aanbiedingen van letterfirma’s afwees. Noordzij was succesvol bij uitgeverij *Van Oorschot* en ontwierp de *Akte voor Troonafstand* en de *Trouwakte* voor prinses Beatrix.

Een van zijn bekende boeken is de essaybundel *De handen van de zeven zusters*. In 2011 kreeg hij de *Laurens Janszoon Costerprijs* als blijk van waardering in de boekenwereld. Sinds 1996 bestaat de *Gerrit Noordzij-prijs*, een internationale prijs voor typografie- en ontwerp.

TROUW MAANDAG 28 MAART 2022

I.M. Gerrit Noordzij 2 april 1931 – 17 maart 2022

De punt op de i, die was pas een probleem

Letterontwerper Gerrit Noordzij was een grootheid in zijn vak. Een bevlogen leraar ook, die tegendraadsheid zeer waardeerde.

Gerrit Noordzij in 2002. FOTO JÖRGEN CARIS

Rick van de Lustgraaf

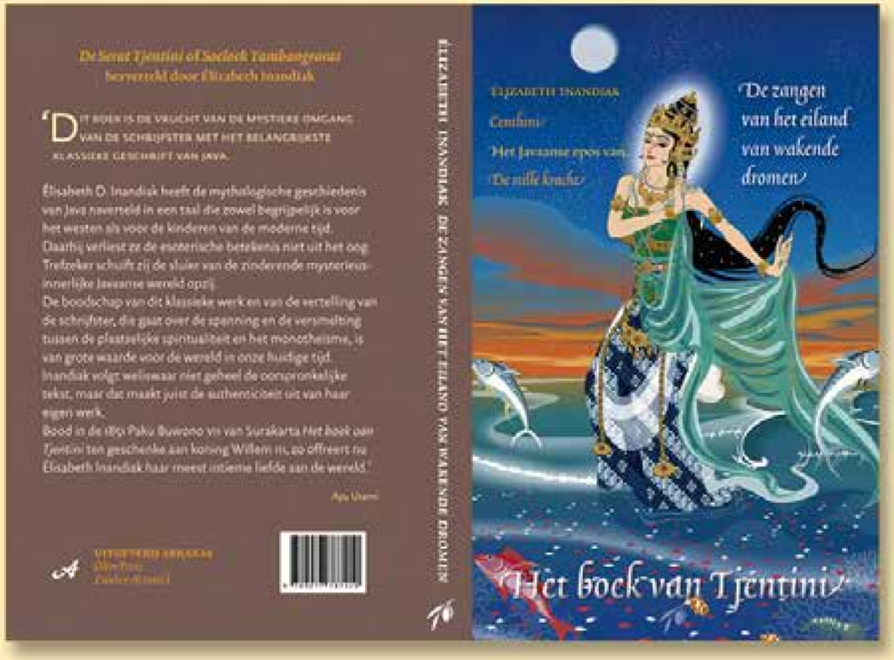
Wij betreuren het overlijden van

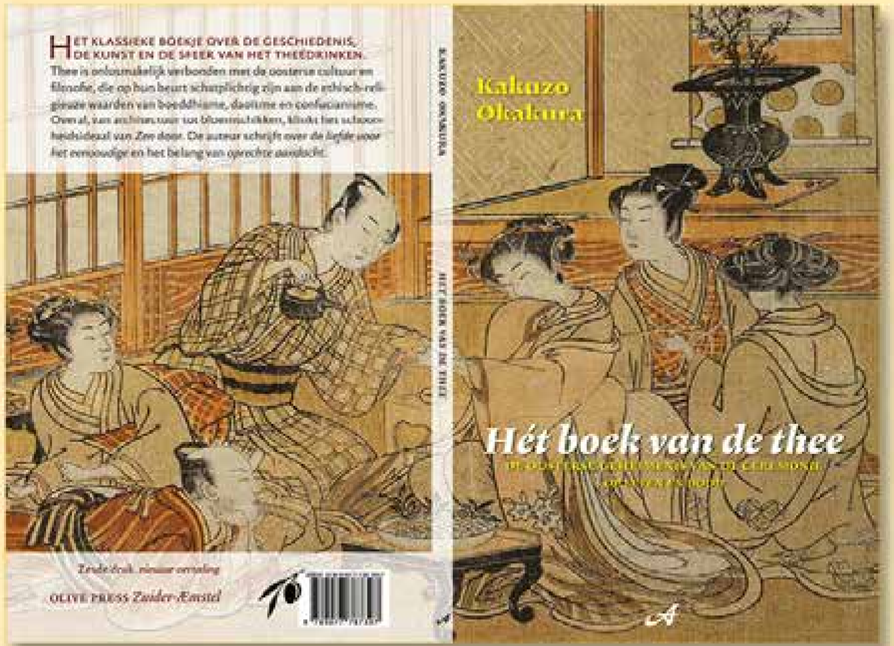
Gerrit Noordzij

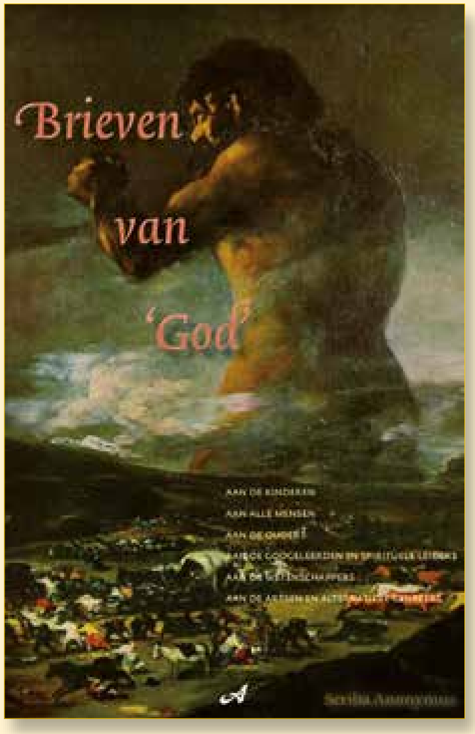
Vormgever en letterontwerper

Hij gaf vele boeken gedurende meer dan 35 jaar op eigen en eigenzinnige wijze vorm.

VAN TIJD TOT TIJD WORDEN WIJ OPGESCHRIKT DOOR TEKSTEN DIE EEN DWINGENDE MORELE WAARDE BEVATTEN. Deze teksten stuiten op weerstand omdat de dubbele moraal waarmee we zijn opgegroeid ons verbiedt een keuze te maken tussen God en de mammon. Deze dubbele mogelijkheid laat ons slingeren tussen goed en kwaad. Hoewel uit de lucht gevallen, blijkt dat *Brieven van God* een condensaat is van wat de mensheid sinds haar bewustwording als spookbeeld achtervolgt: de mogelijkheid om keuzes te maken en de consequenties en de verantwoordelijkheid daarvoor te dragen. De angst hiervoor heeft geleid tot de sublimatie van de smoesjescultuur. Dit boekje laat deze cognitieve dissonantie zien als balken – niet als splinters. Dat dit tot weerstand leidt, weten we uit de traditie.

De *Brieven* hebben eerst in kleine kring gecirculeerd. De diverse reacties waren eenduidig in hun heftigheid. Een citaat uit één van de reacties:

> *'Toen ik in mei 1998 het geschriftje kreeg riep het aanvankelijk alleen verwondering en irritatie in mij op. Ik bleef het intrigerend vinden en op gegeven moment werd ik er zo door gegrepen dat het mij niet meer losliet. Het heeft mij een hele tijd ontredderd en langzamerhand beroofd van alle zekerheden die ik in dit leven had opgebouwd. Die crisis is inmiddels voorbij en er is mij veel duidelijk geworden. Ik ben erdoor veranderd. Maandenlang heb ik gelezen en gelezen en overal vond ik citaten die moeiteloos in de boodschap van het geschriftje passen. Als je het eenmaal ziet kun je nauwelijks begrijpen dat je dat nooit eerder opgemerkt hebt. Ik heb de dag vervloekt dat ik ermee werd opgezadeld, ik ben er nu allen maar gelukkig mee.'*

De *Brieven* zijn een duidelijke, eenvoudige en dwingende handreiking om het hart te reinigen. *Ik waarschuw u gij artsen, genees niet het lichaam want dat is tevergeefs, maar reinig de ziel dan volgt het lichaam vanzelf*, schreef Paracelsus en bedoelde daar hetzelfde mee.

Welkom in de wereld, de geast van de Fryske Walden–Jultsje Lycklama–9789079133109–301 LIT. ROMAN¶ *De geast van de Fryske Walden oftewel welkom in de wereld*–Jultsje Lycklama–9789079133130–301 LIT. ROMAN¶ –*De onsterfelijkheid van het bewustzijn, twee mogelijke bezwaren tegen dit beginsel*–William James–9789079133017–738 WETENSCHAPSFILOSOFIE, LOGICA EN KENTHEORIE–9¶ –Wilde beesten in de filosofische woestijn, filosofen over telepathie en andere buitengewone ervaringen–Hans Gerding, Hein van Dongen, Rico Sneller–9789025959463–730 FILOSOFIE¶ 22-10-2013–De kleine Johannes, een sprookje–Frederik van Eeden–9789079133048–341 Esoterische en spirituele roman–10¶ 22-10-2013–Een wijze uit het westen, beschouwingen over Rudolf Otto en 'het heilige'.–Daniël Mok–9789079133000–706 GODSDIENSTWETENSCHAP–9¶ 22-10-2013–Het heilige, over het buitensporige van het numineuze, het mysterie dat doet huiveren en fascineert–Rudolf Otto–9789079133062–694 Cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis–10¶ 22-10-2013–Rudolf Otto, het kwetsbare leven van de liberale politicus en theoloog, filosoof en godsdienstkenner in de fin de siècle–Daniël Mok, Philip C. Almond–9789079133079–731 Biografieën over filosofen¶ 22-10-2013–Rudolf Otto, biografie, het kwetsbare leven van de liberale politicus en theoloog, filosoof en godsdienstkenner in de fin de siècle–Daniel Mok–9789079133086–731 BIOGRAFIEEN OVER FILOSOFEN¶ 22-10-2013–Het boekje over het bewustzijn na de dood–Gustav Fechner–9789079133116–738 Wetenschapsfilosofie, logica en kennistheorie¶Brieven van Jezus en Abgarus–J. Lorber–9789065562630–700 THEOLOGIE¶100 verhalen uit de Masnavi–A.J. Arberry–9789076771076–739 OOSTERSE FILOSOFIE¶In een Oosterse rozentuin–H. Inayat Khan–9789076771359–739 OOSTERSE FILOSOFIE¶De eenheid van religieuze idealen–Hazrat Inayat Khan–9789073207486–739 OOSTERSE FILOSOFIE¶Tijdslijn van het geloof, en de religies van de wereld–D. Gibbons–9789053569719–640 Kunst¶De Schrift herschreven, de Bijbel in de moderne literatuur–J. Goedegebuure–9789053568477–617 LITERATUURWETENSCHAP¶Occulte verhalen–H.P. Blavatsky, W.Q. Judge–9789070328511–730 FILOSOFIE¶De sleutel tot de theosofie, een heldere uiteenzetting in de vorm van vragen en antwoorden van de ethiek, wetenschap en filosofie voor de studie waarvan de Theosophical Society is opgericht–H.P. Blavatsky–9789070328153/730 FILOSOFIE¶/Overgeleverd aan de toekomst, Emmanuel Levinas en de Talmoed/B. Baanders/9789055738090 Theologie¶/Onderwijsdier in hart en nieren, een persoonlijke visie op groei, professionaliteit en pedagogisch vermogen/B.W.J.M. Banning/9789055738311/895 GEESTELIJKE GEZONDHEIDSZORG¶/Leerlingenboek - Kinderen filosoferen/B. Heesen/9789055731930/130 MENS EN MAATSCHAPPIJ¶/Docentenboek - Kinderen filosoferen/B. Heesen/9789055732432/130 MENS EN MAATSCHAPPIJ¶/In betovering gevangen?, over verhaal en rationaliteit, religie en irrationaliteit/E. Koster/9789055735150/706 GODSDIENSTWETENSCHAP¶/Basisvaardigheden voor docenten - Effectief leren in de les/S. Ebbens/9789001307516/130 MENS EN MAATSCHAPPIJ¶/Open uw hart, de weg naar onszelf, de ander en God/Henri Nouwen/9789020914344/705 GODSDIENSTWIJSBEGEERTE EN ETHIEK¶/Antwoord gestalten van geloof in wereld van nu/J. Sperna Weiland/9789029095501/600 NON-FICTIE¶/Trommels van marmer/Baaren/9789029023344/306 POËZIE¶/Heilige en het profane/Eliade/9789029009836/600 NON-FICTIE¶/Religieuze projectie/Sierksma/9789029007658/600 NON-FICTIE¶/Gods onkruid/Zaal/9789029003346/600 NON-FICTIE¶/Yoga/Eliade/9789029013413/600 NON-FICTIE¶/*Aan het hof van* Dionis/Eliade/9789029012287/600 NON-FICTIE //"Een inhoudsopgave van deze vier verhalen is niet te geven omdat bij de gebeurtenissen, die er in worden beschreven, de grenzen tussen werkelijk en onwerkelijk voor de lezer onduidelijk blijven, de tijdsgrenzen van geen betekenis zijn en omdat geen van deze vertellingen, die men beslist geen sprookjes mag noemen, tot een aanvaardbare werkelijkheid voeren. Boeiend, prachtig, fascinerend. De auteur, die in de eerste plaats bekend is om zijn antropologische-filosofische geschriften, verwerkt in deze, in Roemenië spelende verhalen, symbolische motieven. Gevreesd moet worden dat de gebruikersgroep beperkt zal blijven, wat jammer is om de verborgen menselijkheid die aan deze verhalen ten grondslag ligt.¶Genre: /Verhalen¶Heks, een magische reis door de westerse spiritualiteit/S. Smit/9789046100110/314 POCKETS NON-FICTIE¶De mens in de filosofie van de twintigste eeuw/J. Sperna Weiland/9789029058117/730 FILOSOFIE¶/Brainjoggen, een handleiding voor het opvoeren van uw leer- en geheugencapaciteit/René Diekstra, R. West/9789022982235/770 PSYCHOLOGIE¶Hoop doet leven, lessen die pijn lijden genezen/R.N. Remen/9789022983362/740 MENS EN MAATSCHAPPIJ¶Het lot van de familie Meijer/Charles Lewinsky/9789056722609 Vertaalde lit. roman, novelle¶Aardig zijn is een kunst/S. Einhorn/9789063052393/770 PSYCHOLOGIE¶*Ochenebbisj*, verhalen en geintjes over het Amsterdamse getto [1870-1925] Maurits Verhoeff; Thijs Wierema/9789076314327/301 LIT. ROMAN, NOVELLE¶*Dankzij de Joden, hoe een nomadenvolk ons denken en doen veranderde*/T. Cahill/9789050184083/680 GESCHIEDENIS¶Een beetje geloven, actualiteiten en achtergronden van het vrijzinnig christendom/"W.B. Drees; "/9789050184236 Theologie¶S-tilte Atlas van Nederland, meer dan 100 plaatsen om tot rust te komen/T. Breukel/9789050185233/508 Reisverhalen¶*Helmut Salden, letterontwerper en boekverzorger*/K. Vranken, G. Noordzij, H. Salden/9789064504358/656 Vormgeving en design¶Wie wat waar Het verhaal gaat ..., register op alle delen/N. ter Linden/9789050186209 Theologie¶Jezus en de wereld in die dagen/T. Cahill/9789050185318/680 GESCHIEDENIS¶Boeddha/Karen Armstrong/9789050184595/680 GESCHIEDENIS¶Nederlandse religiegeschiedenis/J. van Eijnatten, F. van Lieburg/9789065509284 Theologie¶Anne Frank & Etty Hillesum, spiritualiteit schrijverschap seksualiteit/D. de Costa/9789050183154/730 FILOSOFIE¶1 De Thora - Het verhaal gaat.../Nico ter Linden/9789050184915 Theologie¶Eduba, lezen en schrijven in Sumer/"H. Vanstiphout; "/9789058751928/635 LITERATUURGESCHIEDENIS BUITENLAND¶Band 2 - Sferen, bevat: deel 3 schuim *Plurale sferologie*/P. Sloterdijk/9789085066750/730 FILOSOFIE //"Het extreme individualisme van onze tijd wordt hierin gevat in de metafoor van het schuim: de nieuwste verschijningsvorm van de sferen waarin de mens moet leven.¶In Sferen (deel 2) vraagt Sloterdijk niet langer 'Wat is de mens?', maar 'Waar is de mens?' Mensen omhullen zich met ruimtelijke sferen om zich te beschermen tegen de anderen en tegen de wereld. Waar die sferen in het eerste historische deel nog immuunruimtes en onmetelijke globes waren, is voor de moderne mens het schuim het centrale beeld. De wereld valt in schuimbellen uiteen. Sloterdijk daagt ons uit na te denken over de plaats die we innemen op aarde."¶Psychologie en het raadsel van de religie, beschouwingen bij een eeuw godsdienstpsychologie in Nederland/J. van Belzen/9789085064664/770 PSYCHOLOGIE¶Over de religie, betogen voor de ontwikkelden onder haar verachters/F. Schleiermacher/9789085064640 Theologie¶Van animisme tot ietsisme, religie in de westerse samenleving/L. den Besten/9789085065005 Theologie¶Lotgevallen, de bijbel in psychoanalytisch perspectief/Jan Smit, H. Stroeken/9789053520970/770 PSYCHOLOGIE¶25 eeuwen westerse filosofie, teksten toelichtingen/"Jan Bor; "/9789053528211/732 GESCHIEDENIS VAN DE FILOSOFIE¶25 eeuwen oosterse filosofie, teksten toelichtingen/"Jan Bor; K. van der Leeuw; Errit Petersma; "/9789053528228/732 GESCHIEDENIS VAN DE FILOSOFIE¶Het verhaal van het Christendom, 2000 jaar geloof/M. Collins, M.A. Price/9789076341101/730 FILOSOFIE¶Filosofie als strenge wetenschap/E. Husserl/9789060094532/600 NON-FICTIE¶De tien geboden, een gebruiksaanwijzing voor de 21ste eeuw/Marc-Alain Ouaknin/9789053526 132 Theologie¶Tussen Athene en Jeruzalem, filosofie, profetie en politiek bij Leo Strauss/D. Janssens/9789053526286/730 FILOSOFIE¶Wegen en dwarswegen, de geschiedenis van tweeduizend jaar christendom in hoofdlijnen/N. van den Akker, P.J.A. Nissen/9789053523896 Theologie¶Lof der onzekerheid/A.W. Watts/9789060092545/730 FILOSOFIE¶Strategie van de ervaring/Laing/9789060090329/600 NON-FICTIE¶Gezinspatronen/Laing/9789060090596/740 MENS EN MAATSCHAPPIJ¶-Kaïns kinderen, over Kaïn en de oorsprong van het kwaad/H. Dijkhuis/9789053525555/730 FILOSOFIE¶Hermeneutiek en cultuur, interpretatie in de kunst- en cultuurwetenschap//9789053521243/730 FILOSOFIE¶In memoriam/A. Tennyson/9789026315725/306 POEZIE¶Duivelsbeelden/Gerard Rooijakkers/9789026313059/680 GESCHIEDENIS¶Hindoes en boeddhisten/Fortmann/9789026301261/600 NON-FICTIE¶Een engel uit de hemel, driehonderd jaar Bach in Nederland/R. van der Hilst/9789026316203/660 MUZIEK¶De klassieke canon/H.L. van Dolen, K. Fens/9789026316388/635 LITERATUURGESCHIEDENIS BUITENLAND¶Jezuïeten/Woodrow/9789026311437/680 GESCHIEDENIS¶Wrake gods/Kepel/9789026311673/730 FILOSOFIE¶Geloof en verbeelding/P.W. Pruyser/9789026311789/895 GEESTELIJKE GEZONDHEIDSZORG¶Het menselijk gelaat/E. Levinas/9789026317705/730 FILOSOFIE¶De reis van de voorganger/P.O. Enquist/9789026317545 Vertaalde lit. roman, novelle¶Corpus hermeticum/R. van den Broek/9789026310584 Theologie¶Mirakel van het hart/Haneveld/9789026311055/680 GESCHIEDENIS¶De vijfde winter van de magnetiseur/Per Olov Enquist/9789026319709 Vertaalde lit. roman, novelle¶Nieuw cultureel woordenboek, encyclopedie van de algemene ontwikkeling/"Dolph Kohnstamm; E. Cassee; "/9789041408495/530 Naslagwerken¶Maria, een vrouwenleven/Ch. Makarian/9789041401649 Theologie¶In het begin, een nieuwe uitleg van Genesis/Karen Armstrong/9789041401656 Theologie¶Een geschiedenis van het lezen/Alberto Manguel/9789026319051/654 Kunstgeschiedenis¶Religie onder de loep/Waardenburg/9789026309205 Theologie¶De dood van God, voordrachten/Karen Armstrong/9789041401786 THEOLOGIE¶Reformatie, het christendom en de wereld 1500-2000/F. Fernandez-Armesto/9789041401892 Theologie¶Midprice - Mohammed, een westerse poging tot begrip van de islam/Karen Armstrong/9789041402462/680 GESCHIEDENIS¶Het evangelie volgens de vrouw/Karen Armstrong/9789041402455 Theologie¶Van de hoofddeugden/Geulinckx/9789026307867/730 FILOSOFIE¶God in Nederland, 1966-1996/Gerard Dekker/9789041402097/705 GODSDIENSTWIJSBEGEERTE EN ETHIEK¶Jeruzalem, een geschiedenis van de Heilige Stad/Karen Armstrong/9789041400567/680 GESCHIEDENIS¶De goddelijke komedie/Dante Alighieri/9789026315411 Vertaalde lit. roman, novelle¶Belijdenissen/Aurelius Augustinus/9789026315428/600 NON-FICTIE¶De echo van het ego//9789026313820/770 PSYCHOLOGIE¶Over de Wet/Thomas van Aquino/9789026313639/730 FILOSOFIE¶Godenspijs of duivelsbrood/T. Lemaire/9789026313929/680 GESCHIEDENIS¶De omkering van de wereld, achtergronden van de milieucrisis en het zinloosheidsbesef/G.A. van der Wal/9789026314278/730 FILOSOFIE¶Emmanuel Levinas, een biografie/M.-A. Lescourret/9789026314391/680 GESCHIEDENIS¶God, de dood en de tijd, Sorbonne-colleges/E. Levinas/9789026312977/730 FILOSOFIE¶Job prediker/Dryvers/9789026304330/600 NON-FICTIE¶Religieuze ervaring komt niet uit de enz/Godin/9789026304804/600 NON-FICTIE¶De valkuil van het egoïsme, zelfverwerkelijking en eenzaamheid/U. Nuber/9789026312960/770 PSYCHOLOGIE¶Heel de mens/Fortmann/9789026302060/600 NON-FICTIE¶Bezweren en betoveren, magie en literatuur wereldwijd//9789026313714/617 LITERATUURWETENSCHAP¶Tussen geloof en ongeloof/Pruyser/9789026320057/600 NON-FICTIE¶Reiken naar oneindigheid/Weima/9789026320491 Theologie¶Joodse riten en symbolen/S.P. de Vries/9789029554633/706 GODSDIENSTWETENSCHAP¶De Tien Geboden anno nu, tien woorden om de mens met het menselijke te verzoenen/A. Chouraqui/9789029068048/740 MENS EN MAATSCHAPPIJ¶Aan de bron van de occulte traditie/Zirkoff/9789061750499/720 ESOTERIE //"Aan de hand van tal van dagboek- en briefcitaten wordt een indruk gegeven van het ontstaan van het boek *De geheime leer* van H.P. Blavatsky (1831-1891), n van de oprichters van de *Theosophical Society*.¶Mysterieleringen van de bybel/Grove/9789061750086/720 ESOTERIE¶Het verhaal van de filosofie/B. Magee/9789071206337/730 FILOSOFIE¶Speurtocht naar het zelf/Layton/9789061750239/720 ESOTERIE¶Atlas van de Joodse geschiedenis/M. Gilbert/9789062621811/680 GESCHIEDENIS¶Idioten in Parijs, de laatste maanden van het leven van G.I. Gurdjieff, Parijs 1949/J. Bennett, E. Bennett/9789063500566/730 FILOSOFIE¶Het kroonjuweel van wijsheid (Viveka Chudamani) en Een bloemlezing van vragen en antwoorden (Prasnuttara Malika)/Shankara/9789064410239/739 OOSTERSE FILOSOFIE¶De taalgids van A tot Z, tekstverzorging/P. van der Horst/9789057970221/616 TAALKUNDE¶Redactiewijzer, praktische handleiding voor het taalkundig en typografisch verzorgen van teksten/P. van der Horst/9789057970498/616 TAALKUNDE¶Gesprekken met myn kinderen/Laing/9789062879410/600 NON-FICTIE¶Joodse wortels v.h. mattheus evangelie/Weinreb/9789066610088 Theologie¶Heilige en het profane/Weinreb/9789066610095 Theologie¶U heeft nooit een woord van mij begrepen, briefwisseling/Friedrich Nietzsche, M. von Meysenbug/9789077070499/730 FILOSOFIE¶2 Boek M - De getallen en de dingen, de boeken M en N van de Metafysica/Aristoteles/9789077070543/730 FILOSOFIE¶Wandelen voor zijn aangezicht, Jodocus van Lodenstein, een mysticus uit de Reformatie/W. Snoeijer/9789076671062 Theologie¶Praktische mystiek voor nuchtere mensen/E. Underhill/9789076671239/711 PASTORAAT¶Mystieke werken/Johannes van het Kruis/9789070092061/708 Godsdienstige mystiek¶Wonen onder de wolk, in gesprek met Abraham Heschel over spiritualiteit/H. Jongerius/9789076242583/632 ENGELSE TAAL, LETTERKUNDE EN CULTUUR¶2 Preken - Over God wil ik zwijgen/Eckhart/9789065544414 THEOLOGIE¶Bernard van Clairvaux en de cistercienzerkunst/G. Duby/9789051571431/680 GESCHIEDENIS¶Koran/J.H. Kramers/9789051571301/701 BIJBELS¶Waarom kwam Bodhidharma naar het Westen?, de ontmoeting van zen met het Westen/A.M.A. Samy/9789056700249/739 OOSTERSE FILOSOFIE¶Joden in de wereld van de Islam/Julie-Marthe Cohen/9789054600121/680 GESCHIEDENIS¶Wij vertellen je het mooiste verhaal, Koranvertellingen/F. Achour/9789054601135/280 Fictie kinder- en jeugdboeken¶Cirkels van de evolutie, gedachten en wijsheid uit het oude Thebe/A. Harms/9789073798335/720 ESOTERIE¶Het psalmenoproer/Maarten 't Hart/9789041331724/311 Pockets lit. fictie¶Over godsdienst, staat en het Joodse vraagstuk, artikelen uit de 'Deutsch-Franzosische Jahrbucher' van 1844/Karl Marx/9789061431404/730 FILOSOFIE¶Handboek godsdienst in Nederland//9789061843696 Theologie¶New age, visies vanuit het christelijk geloof//9789061843733 Theologie¶Pragmatisme, een nieuwe naam voor enkele oude denkwijzen/W. James/9789076988832/730 FILOSOFIE¶De sluiers van God, gesprekken over het beeld van de verborgene/Carolijn Visser/9789064163517/705 GODSDIENSTWIJSBEGEERTE EN ETHIEK / *Niemand heeft ooit God aanschouwd, maar door alle tijden heen hebben mensen naar hem gehunkerd.* ""De sluiers van God verhullen zijn niet te aanschouwen licht, maar zijn toch een afstraling van Gods wezen, de tekenen van zijn aanwezigheid en ze waaien op de wind van zijn handelen"". Catharina Visser is op zoek naar deze sluiers van God. Daartoe is zij in de periode 1983-1985 gaan praten met acht mensen van wie ze vermoedde dat zij hiervan iets aanvoelden. Deze acht mannen en vrouwen staan allen bewust in de joods-christelijke traditie, maar staan eveneens open voor oosterse mystieke invloeden. Zo bevat dit boek een reeks interviews met een scala aan godsbeelden. De ge nterviewden zijn Max Wildiers, Antoinette van Pinxteren, Dom C. Tholens, Karel Douven, Robert Gorter (antroposofisch arts), Else A. Franken-Duparc, Jef Boeckmans en Maria de Groot; alle bekende voortrekkers op religieus terrein. Achterin staat nadere informatie over de gesprekspartners en door hen geschreven literatuur."¶Spirituele renaissance, over christendom en bewustwording/"V. Bulthuis; N. Hogema; "/9789064163654/730 FILOSOFIE¶Verhalen verbinden, ruimte voor vertellen op school/A. van der Harst, Bert van den Berg, C. Fortuin-van der Spek/9789065085689/840 Onderwijs¶Maimonides/Reisel/9789023305507/680 GESCHIEDENIS¶Mystiek & magie/A. Singer/9789065334152/720 ESOTERIE¶Sprekend over de islam en de moderne tijd/P.S. van Koningsveld/9789065333254/706 GODSDIENSTWETENSCHAP¶Gnostische evangeliën/Pagels/9789060175477 Theologie¶Meester Eckeharts weg tot kosmisch bewustzijn, een leidraad voor praktische mystiek/K.O. Schmidt/9789067322447/720 ESOTERIE¶Die hermetische Gnosis im lauf der jahrhunderte/G. Quispel/9789067322386/600 NON-FICTIE¶Mani's lichtschat, een bloemlezing uit manichese teksten//9789067321907/720 ESOTERIE¶*Waardenvolle of waardenloze samenleving?*/René Diekstra/9789061128427/740 MENS EN MAATSCHAPPIJ¶Ik & Jij/Martin Buber/9789061315995 Vertaalde lit. roman, novelle¶Mijn kleine evangelie, korte uiteenzetting van de boeken der vier evangelisten/Lev Nikolajevitsj Tolstoj/9789061319863 Theologie¶De waarde van opvoeden, filosofie van onderwijs en ouderschap/Fernando Savater/9789061316688/730 FILOSOFIE¶In het licht van zijn aangezicht, de betekenis van het gebed in de joodse gedachtewereld/A.J. Heschel/9789061316824/706 GODSDIENSTWETENSCHAP¶Het goede leven, ethiek voor mensen van morgen/Fernando Savater/9789061316633/730 FILOSOFIE¶Goed samen leven, politiek voor mensen van morgen/Fernando Savater/9789061316671/730 FILOSOFIE¶Socrates boeddha confucius jezus/Jaspers/9789061316169/600 NON-FICTIE¶Ik en jij/Martin Buber/9789061316541/770 PSYCHOLOGIE¶Kleine leerschool van het filosofisch denken/Karl Jaspers/9789061316565/730 FILOSOFIE¶Strategieën in de psychotherapie/J. Haley/9789061312369/777 Psychotherapie en andere therapieën¶Psychoanalyse en religie/Erich Fromm/9789061315568/775 Sociale psychologie¶Godsverduistering, beschouwingen over de betrekking tussen religie en filosofie/Martin Buber/9789061316053 Theologie¶-De Bijbel, de biografie/Karen Armstrong/9789053305782/706 GODSDIENSTWETENSCHAP¶Nederlandse democratie, historische en sociologische waarnemingen van de Nederlandse politiek na 1945/J.A.A. van Doorn/9789053306093/695 MAATSCHAPPIJGESCHIEDENIS¶Van Dale Groot woordenboek Engels-Nederlands set 2 delen/"Cora Bastiaansen; "/9789066481633/627 WOORDENBOEKEN¶God, Adonai, Allah, vragen over de drie grote religies/Katia Mrowiec, Michel Kubler, Antoine Sfeir/9789061738978/224 Religie en kinderbijbels (‹12 jaar)¶Bitter en Zoet/M. van Loopik/9789061738992/716 JODENDOM¶Brieven van Bernadette, uit Lourdes en Nevers/P. Chatelion Counet/9789061730279/708 Godsdienstige mystiek¶Van Dale groot woordenboek Duits-Nederlands/"H.L. Cox; "/9789066481220/627 WOORDENBOEKEN¶Etymologisch woordenboek, de herkomst van onze woorden/P.A.F. van Veen/9789066483026/610 TAAL EN CULTUUR¶Editie Gerhardt Linnen - Psalmen/"I. Gerhardt; M. van der Zeyde; "/9789061730996/701 BIJBELS¶Joodse wereld/Kedourie/9789061531036/600 NON-FICTIE¶Encyclopedie mystiek mysteriegodsd./Ferguson/9789029396080/600 NON-FICTIE¶ADHD, hoe haal je het uit je hoofd?/Cathelijne Wildervanck/9789055946822/770 PSYCHOLOGIE¶Een nameloze, Jezus de Nazarener/C. Vergeer/9789061684985/703 BIJBELWETENSCHAP¶Over psychose, seksualiteit en religie, het debat tussen Freud en Jung/P. Vandermeersch/9789061683575/777 PSYCHOTHERAPIE ¶Van Alexandros tot Zenobia, thema's uit de klassieke geschiedenis in literatuur, muziek, beeldende kunst en theater/E.M. Moormann, W. Uitterhoeve/9789061683100/680 GESCHIEDENIS¶Bachs Matthaeus- en Johannespassion, met de complete teksten en hun vertaling/G. van der Leeuw/9789061685890/660 MUZIEK¶Volgens de joodse traditie, feestdagen, religieuze en culturele gebruiken, verhalen, liederen en culinaire specialiteiten/J.B. Fellner/9789061138914/440 Eten en drinken¶De magie van de engelen, 'vraag en u zal gegeven worden'/"F. van Stek; "/9789080383517/720 ESOTERIE¶Mystiek/Inayat Khan/9789080012165/739 OOSTERSE FILO-

SOFIE/¶De genadereligie van India en het christendom . Religieuze overeenstemmingen, overeenkomsten en verschillen . in de oorsprong van
godsdiensten/R. Otto/9789080730038/706 GODSDIENSTWETENSCHAP/10/http://home.versatel.nl/Christianity/¶”Quakers, triomf en tragiek
van het geweten; beeld van een humanitaire religie”/Rufus M. Jones, Daniel Mok/9789080730045/706 GODSDIENSTWETENSCHAP/9/¶God zoekt
de mens, een filosofie van het jodendom/A.J. Heschel/9789080730052/716 JODENDOM/9/¶Het heilige, een beschouwing over het irrationele in de
idee van het goddelijke en de verhouding ervan tot het rationele/R. Otto/9789080730014/706 GODSDIENSTWETENSCHAP/9/¶Vormen van de re-
ligieuze ervaring, een onderzoek naar het wezen van de mens/W. James/9789080730021/706 GODSDIENSTWETENSCHAP/10/¶Het heilige en het
profane, een onderzoek naar het wezen van religie/M. Eliade/9789080730069/740 MENS EN MAATSCHAPPIJ /10/¶De sabbat & vernieuwing van de
moderne mens, zijn betekenis voor de moderne mens / een joodse visie op verbondenheid/A.J. Heschel/9789080730076/716 JODENDOM/10/¶De
wil om te geloven & religieus vertrouwen en het recht om te geloven, en andere populair-filosofische essays/W. James/9789080730083/705 GODS-
DIENSTWIJSBEGEERTE EN ETHIEK/10/¶Liefdevol opvoeden, een kunst, op een zinvolle manier grenzen stellen en daarbij je goede humeur be-
waren/E. Kessler/9789080730090/847 PEDAGOGIEK//http://opvoeden.googlepages.com¶1 - De kleine Johannes, een sprookje/Frederik van Eeden,
Daniel Mok/9789079133024/277 Verhalen en sprookjes/9/”De kleine Johannes is een uniek hoogtepunt in de Nederlandse literatuur. Vertaald in
tientallen talen, onderwerp van talloze studies en boekverslagen van scholieren heeft het zichzelf bewezen als een klassiek werk dat met het ver-
strijken van de tijd zijn glans heeft behouden.¶¶Deze hertaling heeft de hindernissen die opgeworpen werden door het negentiende-eeuwse
taalgebruik opgeheven.¶In sprankelende taal worden de ontwikkelingsfasen van de kleine Johannes verbeeld door personages die de natuur, de
liefde, het geluk, de kennis, het spirituele en de vluchtigheid van het leven vertegenwoordigen.¶De herkenbaarheid en de diepte van dit klank-
en kleurrijke sprookje is in al haar eenvoud zo schitterend dat het blijft fascineren.”¶In harmonie met het oneindige/Trine/9789061010029/600
NON-FICTIE¶Hoogachtend albert einstein/Einstein/9789051740028/680 GESCHIEDENIS¶Anastasia, de Zoemende Ceder/V. Me-
gre/9789077463086/720 ESOTERIE¶Asclepius//9789071608070 Theologie¶Het evangelie van Thomas, uit het Koptisch vertaald en toegelicht/G.
Quispel/9789071608179/728 SPIRITUALITEIT¶Bhagavad-gita zoals ze is/”A.C. Bhaktivedanta Swami Prabhupãda”/9789070742096/600
NON-FICTIE¶Resten van een taal wrdenb. ned. jiddisch/Beem/9789071727214/600 NON-FICTIE¶Stoische notities, de stoicijnen en andere klas-
sieke filosofen als inspiratiebron voor geluk en een mooiere wereld/R.W. Wiersma/9789073034440/734 Praktische filosofie¶Het licht zal je bevrij-
den, de universele wetten voor spirituele groei/N. Milanovich, S. MacCune/9789075636284/730 FILOSOFIE¶Joodse mystiek merkawa/Uche-
len/9789064460616/739 OOSTERSE FILOSOFIE¶Vruchten van de levensboom/Ch. Steur/9789064460388/708 Godsdienstige mystiek¶Religie zon-
der openbaring/Huxley/9789060690369/600 NON-FICTIE¶Herinneringen dromen gedachten/C.G. Jung/9789060698068/770 PSYCHOLOGIE¶De
levensloop van de mens, ontwikkeling en ontwikkelingsmogelijkheden in verschillende levensfasen/Bernard Lievegoed/9789060693001/770 PSY-
CHOLOGIE¶Voorbij de woorden, Essay over rock, cultuur en religie/J. Koenot/9789031712342 Theologie¶Begrypt u wat u leest/Braec-
kers/9789031708710 Theologie¶Moge ook de minste mijn broeder zijn/E. Drewermann/9789031715039 Theologie¶Liefhebben zonder voorwaar-
den, reflecties van het Christusbewustzijn/Paul Ferrini/9789020281422/720 ESOTERIE¶Perspectief der ziel, weet ik werkelijk niet, waarvoor ik
leef?/C.J. Schuurman/9789020248067/770 PSYCHOLOGIE¶Kabbalah, achtergrond en essentie/C. Ponce/9789020248401/720 ESOTERIE¶Psycholo-
gie, godsdienst en religie, de weg uit verstarring naar innerlijke vervulling/C.J. Schuurman/9789020248425/770 PSYCHOLOGIE¶Jezus van Naza-
reth, esoterisch bijbellezen/Hans Stolp/9789020281484/720 ESOTERIE¶Helen van hart en ziel, schuld als leraar, liefde als les/J. Borysen-
ko/9789020250954/770 PSYCHOLOGIE¶De mystieke ervaring, belevingen van mystici en andere gewone mensen/J.M. Cohen, J. Phip-
ps/9789020280562/720 ESOTERIE¶II Het drievoudige beginsel van de gnosis - Nag Hammadi geschriften//9789020219500/720 ESOTERIE¶De
gatha’s van Zarathoestra//9789020245073/739 OOSTERSE FILOSOFIE¶Tau teh tsjing, (Tau teh king)/Lau-Tze, J.A. Blok/9789020245165/739 OOS-
TERSE FILOSOFIE¶Zen-zin, Zen-onzin, een verzameling van Zen- en pre-Zen-geschriften//9789020245196/718 OOSTERSE RELIGIES¶Stilte van
het hart, reflecties van het Christusbewustzijn/Paul Ferrini/9789020281866/720 ESOTERIE¶Een katholieke priester ontmoet Sai Baba/M. Mazzo-
leni/9789020280968/730 FILOSOFIE¶Dorst naar heelheid/C. Grof/9789020264760/770 PSYCHOLOGIE¶Het geheim van de gouden bloem, een Chi-
nees levensboek/R. Wilhelm, C.G. Jung, J.M. Hondius/9789020245516/720 ESOTERIE¶Johannes de ingewijde, esoterisch bijbellezen/Hans
Stolp/9789020282023/720 ESOTERIE¶De ‘logische’ Jezus, logos, Christusdimensie en de 21e eeuw: een antwoord op kerk, bijbel en new age/Jacob
Slavenburg/9789020282078/720 ESOTERIE¶Aanvullingen - Een cursus in wonderen/”Willem Glaudemans; T. Mercier; “/9789020282085/720 ESO-
TERIE¶Het verborgen evangelie, hoe we de spiritualiteit van Jezus kunnen ontdekken/N. Douglas-Klotz/9789020282139/720 ESOTERIE¶Mystie-
ke teksten van de woestijnvaders/J.A. MacGuckin/9789020283013/720 ESOTERIE¶Inleiding tot een cursus in wonderen/K. Wap-
nick/9789020281651/720 ESOTERIE¶De Zaligsprekingen als inwijdingsweg/Hans Stolp/9789020281576/720 ESOTERIE¶Op het oosterse tapijt, ou-
de wijsheid in tien verhalen/Marcel Messing/9789020290806/720 ESOTERIE¶Esoterische beschouwingen/Freitag/9789020235081/600 NON-FIC-
TIE¶De Avadhuta Gita, van Dattatreya: een boek over raja yoga/”H. Spierenburg; “/9789020219586/718 OOSTERSE RELIGIES¶I Jezus van Naza-
reth en Hermes Trismegistos - De Nag Hammadi-geschriften/Jacob Slavenburg/9789020219494/720 ESOTERIE¶Golem ontsluierd/Ryn-
ders/9789020255676/720 ESOTERIE¶Mystiek en mysterie/E. van Ruysbeek/9789020255966/720 ESOTERIE¶Gij zijt dat, transformatie van een reli-
gieuze metafoor/J. Campbell/9789020282993/720 ESOTERIE¶Het mystieke hart, universele spiritualiteit in de wereldreligies/W. Teasda-
le/9789020282290/720 ESOTERIE¶De meest gestelde vragen over een cursus in wonderen/K. Wapnick, G. Wapnick/9789020282337/720 ESOTE-
RIE¶Stralen der waarheid/Mikaal/9789020254389/725 Occultisme¶H. P. Blavatsky, de theosofie en de meesters/Jacob Slaven-
burg/9789020210309/720 ESOTERIE¶De stem van de Grote Geest, profetieen en eindtijdverwachtingen van de Hopi-Indianen/R. Kai-
ser/9789020210347/720 ESOTERIE¶Pippi en de dansende kerstboom/Astrid Lindgren/9789021618562/227 SINTERKLAAS- EN KERSTBOEKEN (‹12
JAAR)¶Edgar Cayce als ziener/H.B. Puryear/9789020255225/727 Parapsychologie¶Jainisme, een introductie/Rudi Jansma/9789020283563/718
OOSTERSE RELIGIES¶God is een werkwoord, een mystieke visie op de kabbala/D.A. Cooper/9789020281606/720 ESOTERIE¶Het verhaal achter
Een cursus in wonderen/D.P. Miller/9789020281521/720 ESOTERIE¶Iedere stap is vrede/Thich Nhat Hahn, E. Beumkes, A. Kot-
ler/9789020251586/723 MEDITATIE¶Grote heiligen/Nigg/9789020248807/680 GESCHIEDENIS¶Het gebed als mystieke weg/Hans
Stolp/9789020213829/720 ESOTERIE¶Oedipus, de mens tussen schuld en bevrijding/Thorwald Dethlefsen/9789020249859/770 PSYCHOLOGIE¶E-
vangelie van boeddha/Carus/9789020247541/600 NON-FICTIE¶Tussen waarheid & waanzin, een encyclopedie der pseudo-wetenschap/M. Huls-
pas, J.W. Nienhuys/9789052265865/530 NASLA(G)WERKEN¶Adobe InDesign CS2 in de praktijk, handboek voor grafische vormgeving, typografie,
dtp en prepress/W. van der Put/9789043010139/991 Softwarepakketten (boeken over.....)¶De lama der vijf wijsheden/A. David-Neel, Lama Yong-
den/9789041703675 VERTAALDE LIT. ROMAN, NOVELLE/¶De zaak Jezus, alleen te bestellen display 10 ex ISBN 9041791353//9789041702616 Theolo-
gie¶Parapsychologische woordentolk/Dietz/9789025821319/600 NON-FICTIE¶Met open ogen, 100 Bijbelse gedichten/Karel Eyk-
man/9789026101397/290 Poezie voor kinderen¶*Toegangen tot het astrale*/Brennan/9789026130144/600 NON-FICTIE¶Woordenboek magie okkulti-
sme parapsych/Noordzy/9789026130151/600 NON-FICTIE¶*De dobbelstenen van God, gelovige wetenschap of wetenschappelijk geloof?*/K. Fer-
guson/9789055010592/917 STERRENKUNDE¶Over de goede engelen enz/Boon/9789023901266 Theologie¶Orientatie in de filosofie, westerse
wijsbegeerte in wisselwerking met geloof en theologie/G. van den Brink/9789023907107/730 FILOSOFIE¶De koninklijke mens, berichten aan-
gaande Jezus/K. Barth/9789023911746 Theologie¶Jezus, een joodse visie/D. Flusser/9789023904014/706 GODSDIENSTWETENSCHAP¶Geliefd is de
mens, artikelen rondom de joodse traditie//9789023940036/711 PASTORAAT¶Levende godsdienst doc./D. Brokerhof/9789023820284/130 MENS EN
MAATSCHAPPIJ¶Heel de man, praktische gids voor mannen van nu/S. Biddulph/9789038910512/770 PSYCHOLOGIE¶Alle Heiligen, heiligenka-
lender voor Nederland en Vlaanderen/W. Zaal/9789038906928 Theologie¶Het wonder, buitengewone, onverklaarbare & goddelijke gebeurtenis-
sen/C. Neiman/9789038902814/680 GESCHIEDENIS¶Soefisme, de alchemie van het hart//9789038901084/730 FILOSOFIE¶Heiligen zyn ook men-
sen/Nigg/9789025268121/600 NON-FICTIE¶Vreugde van de psalmen/Zeyde/9789060757420 Theologie¶Vertaald verleden, beknopte geschiedenis
van bijbelvertalen in Nederland/A.J. van den Berg/9789061266822/703 BIJBELWETENSCHAP¶De Bijbel met deuterocanonieke boe-
ken//9789061268598/701 BIJBELS¶Een boek vol boeken, over de vertaling van de bijbel in jouw taal/Frans van Houwelingen/9789061266839/210
NON-FICTIE KINDERBOEKEN (‹12 JAAR)¶Met deuterocanonieke boeken - Bijbel groot nieuws bijbel met aantekeningen//9789061267812/701
BIJBELS¶Paralleleditie - Bijbel Statenvertaling, Statenvertaling en [Nieuwe Bijbelvertaling] voor de bijbelboeken Est[h]er, Prediker, Jona en Han-
delingen//9789050309875/701 BIJBELS¶Wysheid en verh. uit babylonisch talmoed/Boer/9789023214205/600 NON-FICTIE¶Soren kierkegaard/
Veltman/9789023222583/730 FILOSOFIE¶Religie als levende ervaring//9789023223054 Theologie¶Myte en rite als bron/J. de Leeu-
we/9789023226932/730 FILOSOFIE¶Raakvlakken oosterse west. filosofie/Poortman/9789023213864/600 NON-FICTIE¶Verbroken zwijgen/Bern-
lef/9789021452678/301 LIT. ROMAN, NOVELLE¶Van Alphen tot Zonderland, de Nederlandse kinderpoezie van alle tijdenverzameld door Anne de
Vries/”A. de Vries; “/9789021486475/306 POEZIE¶Sleuteloog/Hella S. Haasse/9789021467283/301 LIT. ROMAN, NOVELLE¶Tweespalt/Fon-
tijn/9789021463018/321 BIOGRAFIEEN LIT. AUTEURS¶Een te voltooien leven, over rituelen van de moderne mens/J. de Visscher/9789028922860/730
FILOSOFIE¶Trots verbrijzeld, het leven van Frederik van Eeden vanaf 1901/J. Fontijn/9789021463025/321 BIOGRAFIEEN LIT. AUTEURS¶Rene Gi-
rard, het labyrint van het verlangen/Paul Pelckmans/9789028922044/730 FILOSOFIE¶Bekentenis en begeerte in de religie/Vergo-
te/9789028903715/777 PSYCHOTHERAPIE ¶De man in de spiegel, opstellen, toespraken en kritieken, 1940-1979/A.J. Herzberg/9789021465722/350
Fictie overig¶In den beginne was de mythe/Thys/9789028901780/600 NON-FICTIE¶Joods nederland/Stoutenbeek/9789021483160/507 Taalgid-
sen¶En jezus schreef in t zand/Achterberg/9789021450339/306 POEZIE¶Heilige plaatsen, Jeruzalem, Lourdes en de heiligdommen van de mo-
derne consumptiecultuur/”H. de Dijn; W. van Herck; “/9789028931879/680 GESCHIEDENIS¶Tapas/Saswitha/9789021429250/600 NON-FICTIE¶S-
wabhawat de korte weg tot wysheid/Saswitha/9789021427300/600 NON-FICTIE¶Israel, een onherstelbare vergissing/C. van der He-
ijden/9789025428365/740 MENS EN MAATSCHAPPIJ¶De aap en de filosoof, hoe de moraal is onstaan/Frans de Waal/9789025420994/320 Lit.
non-fictie¶Er was eens een God, de bijbelse geschiedenis/Jan Blokker, Bas Blokker/9789025426163/703 BIJBELWETENSCHAP¶Henriette Roland
Holst 1869-1952, liefde is heel het leven niet/E. Etty/9789025411183/680 GESCHIEDENIS¶JSW boek De orde in orde vernieuwd, nieuwe ideeen voor
het oplossen van ordeproblemen/V. van Geel/9789026223679/841 NDERWIJSKUNDE¶De verbeelding van het denken/Jan Bor/9789025400392/730
FILOSOFIE¶De oorsprong van de moraal/M. Ridley/9789025421540/922 BIOLOGIE¶Innerlijke rust, meditatietechnieken in oost en west/Daniel
Goleman/9789025421236/723 MEDITATIE¶Het vooroudergevoel, de vaderlandse geschiedenis/Jan Blokker, Bas Blokker/9789025427511/301 RO-
MAN, NOVELLE¶De holle diamant, het grote debat over new age/M. Schmidt/9789020459548/401 Gebundelde columns en interviews¶Illusies,
over bevrijding uit de doolhof van onze emoties/I. Bosch/9789020405422/777 PSYCHOTHERAPIE ¶Zaal der duizend zuilen/T. Mackinto-
sh-Smith/9789045012087/508 Reisverhalen¶Held met duizend gezichten/A. Campbell/9789046700938/770 PSYCHOLOGIE¶Poort naar de klassie-
ken, mythologisch namenboek/J. Kaster/9789068016819/680 GESCHIEDENIS¶De verdwenen Messias, het verbijsterende verhaal van Sabbatai Se-
vi, wiens messianistische beweging voortkwam uit de mystiek van de kabbala/J. Freely/9789045010120/680 GESCHIEDENIS¶Het jodendom uit-
gelegd aan de kinderen van mijn vrienden/M. Halter/9789068017076/706 GODSDIENSTWETENSCHAP¶Allah en Eva/Betsy
Udink/9789045700076/300 LIT. FICTIE¶Spinoza/Vries/9789068012927/323 Lit. essays¶Herontdekking van het ware zelf, een zoektocht naar emo-
tionele harmonie/Ìngeborg Bosch/9789020407358/777 PSYCHOTHERAPIE ¶Hildegard van Bingen/R. Pernoud/9789068014877/321 BIOGRAFIEEN
LIT. AUTEURS¶Godsdienstpedagogiek van de hoop, grondlijnen voor religieuze vorming/B. Roebben/9789033462887/846 Didactiek¶Islam voor
beginners/S. Abdus Sattar/9789022521922/717 Islam¶De grote transformatie, het begin van onze religieuze tradities/Karen Arm-
strong/9789023422631 Vertaalde lit. roman, novelle¶De profeet, over het leven van Mohammed/Karen Armstrong/9789023421658 Theologie¶Op
het ritme van de oneindigheid, opstellen over het natuurlijke godsverlangen/”L. Braeckmans; “/9789033446399/730 FILOSOFIE¶Psychotherapie
en zingeving//9789033490286/777 PSYCHOTHERAPIE ¶Ik ben ik, de ontdekking van het zelf/Dolph Kohnstamm/9789023401667/770 PSYCHOLO-
GIE¶Het wezen van de angst/Simon Vestdijk/9789023415305/600 NON-FICTIE¶Het einde van de psychotherapie/Paul Verhaeg-
he/9789023442028/770 PSYCHOLOGIE¶Siddhartha, De steppewolf, Demian en Reis naar het morgenland/Hermann Hesse/9789023403418 Ver-
taalde lit. roman, novelle¶Islam, de geschiedenis van een wereldgodsdienst/Karen Armstrong/9789023400554 Theologie¶De schepping, verha-
len over het begin uit alle windstreken//9789023436454/301 LIT. ROMAN, NOVELLE¶De strijd om God, een geschiedenis van het fundamentalis-
me/Karen Armstrong/9789023439042/730 FILOSOFIE¶Religieuze ervaring en meditatie/Lans/9789060015902/705 GODSDIENSTWIJSBEGEERTE
EN ETHIEK¶Knielen op een bed violen/Jan Siebelink/9789023416340/301 LIT. ROMAN, NOVELLE¶Jung, een biografie/D. Bair/9789023411987/731
BIOGRAFIEEN OVER FILOSOFEN¶Filosofie van de waarheid/S. Blackburn/9789023415442/730 FILOSOFIE¶Het recht op terugkeer/Leon de Win-
ter/9789023414469/301 LIT. ROMAN, NOVELLE¶”1900-1909 - De kroniek van onze eeuw, de belangrijkste gebeurtenissen; de mooiste beel-
den”/”P.J. Opitz; Jaap Verschoor; Eric Strijbos; “/9789021532653/680 GESCHIEDENIS¶”1910-1919 - De kroniek van onze eeuw, de belangrijkste ge-
beurtenissen; de mooiste beelden”/”Jaap Verschoor; Eric Strijbos; “/9789021532752/680 GESCHIEDENIS¶*Geschiedenis van de westerse filosofie*/B. Rus-
sell/9789021589961/730 FILOSOFIE¶*Middelnederlandsch handwoordenboek*/Verdam/9789024707133/610 TAAL EN CULTUUR¶*Guide for Translating
Husserl*/Cairns, Dorion/9789024714520/600 NON-FICTIE¶*Ketters en rechtgelovigen, de strijd om de ware leer in het vroege christendom*/E. Pa-
gels/9789021536804/708 RELIGIEUZE MYSTIEK¶*Chassidische vertellingen*/Martin Buber/9789021584980¶*De gnostische evangelien*/E. Pa-
gels/9789021582511¶*Leermeesters van Gurdjieff*/Lefort/9789060779552/720 ESOTERIE¶Pauls ontwaken/Eeden/9789063252144/720 ESOTE-
RIE¶Transcendnete zien/Mehta/9789063252670/600 NON-FICTIE¶Johannes viator/Eeden/9789063250553/600 NON-FICTIE¶Wen-tzu, verdere
lessen van Lao-tzu/Lao-tzu/9789021520278/739 OOSTERSE FILOSOFIE¶Tagore een testament/Tagore/9789021520315/720 ESOTERIE¶Ontmoetin-
gen met byzondere mensen/Gurdjieff/9789060775073/600 NON-FICTIE¶Tuin van de profeet/Khalil Gibran/9789060775271/600 NON-FICTIE¶De
leer van de Essenen, het vredesevangelie van Jezus Christus//9789063251765/720 ESOTERIE¶Riten en symbolen van inwyding/Elia-
de/9789060775950/600 NON-FICTIE¶Geheim van de godsdienst/Bleeker/9789060774632/600 NON-FICTIE¶De schatkamer van het oog van de wa-
re leer, eerste selectie uit de Shobogenzo met toelichtende informatie, met aanhangsel Dogen over Boeddhanatuur (Prof. Masao Abe)/Dogen Ki-
gen/9789021593517/739 OOSTERSE FILOSOFIE¶De Tarot en de Bijbel, de arcana van de Tarot in het Licht van het Woord/O. Docters van Leeu-
wen/9789063255459/720 ESOTERIE¶De weg van de mens, volgens de chassidische leer/Martin Buber/9789063255022 Theologie¶Het Atman-pro-
ject, een transpersoonlijke visie op menselijke ontwikkeling/K. Wilber/9789063254193/720 ESOTERIE¶Psychotherapie en zingeving/Dominique
Debats/9789063254230/770 PSYCHOLOGIE¶Reizen door de geest, de drie niveaus van het menselijk bewustzijn en hoe ze ons leven vormgeven/S.
Grof/9789063254469/770 PSYCHOLOGIE¶De stroom ingaan..., Boeddha’s leven en leer//9789063254582/739 OOSTERSE FILOSOFIE¶De varianten
van religieuze ervaring, een onderzoek naar de menselijke aard/W. James/9789063254674 Theologie¶Handboek psychosynthese, aspecten van
een levenskunst//9789063254704/770 PSYCHOLOGIE¶De drievoudige lotus soetra//9789063254766/739 OOSTERSE FILOSOFIE¶Wexen en de funk-
tie van de godsdienst/Bleeker/9789063251420/600 NON-FICTIE¶Magie van het alledaagse/Eliade/9789063252885/730 FILOSOFIE¶Adam eva en de
slang/Pagels/9789063253615/600 NON-FICTIE¶Chassidische vertellingen/Martin Buber/9789063253653 Theologie¶Het leerboek des levens/M.
Kojc/9789063251970/720 ESOTERIE¶De vier geschriften van de Gele Keizer/Gele Keizer/9789021526355/739 OOSTERSE FILOSOFIE¶Het puberen-
de brein, over de ontwikkeling van de hersenen in de unieke periode van de adolescentie/Eveline Crone/9789035132696/770 PSYCHOLOGIE¶Komt
een vrouwtje bij de drukker, literatuur en drukpers in de overgang van middeleeuwen naar moderne tijd/Herman Pleij/9789035132498/621 Lite-
ratuurgeschiedenis van de lage landen¶101 bedevaartplaatsen in Nederland/P.J. Margry/9789035132887/500 Reizen¶Het evangelie van Judas, uit
de codex Tchacos/”R. Kasser; S. Goddijn; “/9789035131170/320 Lit. non-fictie¶Eeuw van de zotheid, over de nar als maatschappelijk houvast in de
vroegmoderne tijd/Herman Pleij/9789035131415/680 GESCHIEDENIS¶Een jongetje dat alles goed zou maken/Ingrid Meijer/9789057137181/311
Pockets lit. fictie¶Dochter van een gazan, Carry van Bruggen en de Nederlandse samenleving 1900-1930/M. de Keizer/9789035130050/320 Lit.
non-fictie¶Nieuw bijbels lexicon/K. Van Dalen-Oskam, M. Mooijaart/9789035128644 Theologie¶Het gebed, een persoonlijke geschiedenis van
het christendom/A. Zwagerman/9789053335123 Theologie¶De zin van het leven/Immanuel Kant/9789053335659/730 FILOSOFIE¶De Tuin van
de Sultan van Rome/Louise O. Fresco/9789044606195/301 LIT. ROMAN, NOVELLE¶Het verlangen naar opvoeden, over de groei van de pedagogi-
sche ruimte in Nederland sinds de Gouden Eeuw tot omstreeks 1900/J.J.H. Dekker/9789035129931/854 Opvoeding van kinderen en jongeren¶Op
de grens van het denken, de filisofievan het onzegbare/J. Bor/9789035127364/730 FILOSOFIE¶Zen-boeddhisme/Watts/9789060193396/600

NON-FICTIE¶Ik geef liever adviezen dan dogma's/Desiderius Erasmus/9789035126947/730 FILOSOFIE¶De begrafenis van God, de ondergang van het geloof in de westerse beschaving/Andrew Wilson/9789053338896 Theologie¶Grondleggers van het geloof//9789053332818 Theologie¶Jezus, een biografie/Andrew Wilson/9789057131035/321 BIOGRAFIEEN LIT. AUTEURS¶Democratische beest/Koolschyn/9789035106819/730 FILOSOFIE¶Amsterdam een eeuw geleden/P. Scherpenisse/9789058978592/693 Regionale stadsgeschiedenis¶Een innerlijk avontuur, het Benedictijner kloosterleven van binnenuit belicht/"Y. Michon; R. Lutz; "/9789051217971/705 GODSDIENSTWIJSBEGEERTE EN ETHIEK¶Encyclopedie van de mythologie, metmeer dan 2000 trefwoorden/A. van Reeth/9789043908832/530 Naslagwerken¶Alchemie: de steen der wijzen/Paula Marshall/9789043901451/720 ESOTERIE¶Encyclopedie van de wereldreligies, christendom jodendom hindoeisme boedhisme islam en aanverwante stromingen/Yolande Michon/9789051218015/531 Algemene encyclopedieen¶Luisteren naar kinderen, de nieuwe methode voor overleg in het gezin/Thomas Gordon/9789051210828/840 Onderwijs¶Encyclopedie van de filosofie//9789051212334/730 FILOSOFIE¶Boodschappen uit de kosmos, het mysterie van graancirkels en andere fenomenen in het veld/M. Hesemann, H.J. Hegge/9789051215465/600 NON-FICTIE¶De Rozenkruisers, historie, traditie en rituelen/J. Bayard/9789051214383 Theologie¶De kern van de koran Innahu al-kur'an karim, vertaling en uitleg van de meest wezenlijke passages uit het heilige boek van de Islam/T. Cleary/9789051214765/706 GODSDIENSTWETENSCHAP¶Opvoeden in de klas, wegwijzer voor leerkrachten/H. van den Broeck/9789020965445/841 NDERWIJSKUNDE¶De schat van God, over de Vreze des Heren: een zoektocht door 25 eeuwen spiritualiteit/B. Standaert/9789020960327/705 GODSDIENSTWIJSBEGEERTE EN ETHIEK¶Alles went, ook een adolescent, wegwijzer bij het opvoeden van jongeren/Theo Compernolle/9789020972160/847 PEDAGOGIEK¶Godsdienstpsychologie/Vergote/9789020903683/600 NON-FICTIE¶Didgeridoo the book and the CD/D. Schellberlo/9789074597081/600 NON-FICTIE¶Dubbels en demonen, over het ondergrondse verlangen/R. Girard/9789020924831/761 Culturele antropologie¶Wandelen met de heer/Antoine Bodar/9789020923964/711 PASTORAAT¶De man van Nazareth, teksten bij de evangelien/M. van der Plas/9789020921557 Theologie¶Woorden van leven/G. Danneels/9789020921250/705 GODSDIENSTWIJSBEGEERTE EN ETHIEK¶Geheim van het geloof/Antoine Bodar/9789020927900/705 GODSDIENSTWIJSBEGEERTE EN ETHIEK¶Het woord is onder ons/Standaert/9789020919325 Theologie¶De pausen, van Petrus tot Johannes Paulus II/R.P. MacBrien/9789025730413 Theologie¶In de volheid van God, bidden in het spoor van Westerse en Oosterse tradities/J. Main/9789020916454/711 PASTORAAT¶Mystiek/Borchert/9789025721190 Theologie¶De ware verhalen van een Russische pelgrim, de mystieke kracht van het Jezusgebed/J.F. Brouwer/9789023009252/720 ESOTERIE¶Wie is wie in het Oude Testament, inclusief de apocriefe (deuterocanonieke) boeken/J. Comay/9789023008620 Theologie¶Wie is wie in het Nieuwe Testament/R. Brownrigg/9789023008637 Theologie¶De essentie van de Zohar, bron van kabbalistische wijsheid/P.S. Berg/9789069635873/716 JODENDOM¶Licht en duister/Bilt/9789025710927/600 NON-FICTIE¶Oorspronkelyke visioen/Robinson/9789025711818/600 NON-FICTIE¶Graven in bybelse bodem/Magnusson/9789024670208/600 NON-FICTIE¶Filosofie van het geluk, de werkelijkheid van de geluksidee/H.M. Vos/9789027455581/730 FILOSOFIE¶Het jodendom, joodse godsdienst in historisch perspectief/I. Epstein/9789027467881/716 JODENDOM¶De morfologie van het toversprookje, vormleer van een genre/V. Propp/9789027447340/621 Literatuurgeschiedenis van de lage landen¶Foutloos spellen/F. van de Laar/9789027446381/610 TAAL EN CULTUUR¶De schatkamer van de filosofie, een sleutel tot 16 onsterfelijke werken/R. Zimmer/9789027415554/730 FILOSOFIE¶Zwarte schaap der schepping/Schulte Nordholt/9789024644414/600 NON-FICTIE¶2 dln - Geschiedenis van de filosofie/Storig/9789027404794/600 NON-FICTIE¶Achtenvyftig miljoen nederlanders e.h. kerken/E. de Jongh/9789027497161/600 NON-FICTIE //"Vooral populair-sociologische beschrijving van de geschiedenis van de Nederlandse kerkgangers door de eeuwen heen en van de houding van Jan Modaal tegenover de kerken en haar gezagsdragers, vanaf de Mithras-verering tot de ambtsaanvaarding van kardinaal Willebrands in 1976. Het is het verhaal van een toenemende betrokkenheid van de gewone man bij het geloofsgebeuren, verdeeld in 4 perioden: van Heidendom tot Beeldenstorm; de konsolidering van de protestantse suprematie; de wettelijke godsdienstvrijheid en de r.k.-emancipatie; de twintigste eeuw. Levendig relaas, aansprekend ge llustreerd, in duidelijke druk. Bevat woordenlijst. Geen register."¶Spreekwoorden en zegswyzen uit de bybel/Delden/9789027440532/610 TAAL EN CULTUUR¶Gebeden van christenen/Nigg/9789027401243/600 NON-FICTIE¶De heilige boeken/F. Comte/9789027433428 Theologie¶Prisma van de Islam//9789027434425/706 GODSDIENSTWETENSCHAP¶Docentenhandleiding - Insja Allah, geloof waaruit moslims leven//9789024926602/132 Mens en maatschappij HAVO/VWO¶Connie Palmen, De wetten/J.W. Niesing/9789071844546/617 LITERATUURWETENSCHAP¶Nadagen van pilatus/Simon Vestdijk/9789023666998/301 LIT. ROMAN, NOVELLE¶God/Watts/9789023654124/600 NON-FICTIE¶De geheimen van de Kabbalah/K. Zetter/9789044707304/716 JODENDOM¶Het Heilig Land//9789002199653/507 Taalgidsen¶Evangelie van jezus/Ginkel/9789010030856/600 NON-FICTIE¶Elseviers filosofische en psychol.encyclopedie/K. Kuypers/9789010001412/600 NON-FICTIE¶In gesprek met de leerling/A. Konig/9789040200328/100 Educatieve uitgaven¶Hondsdraf, waar komen onze woorden vandaan?/Nicoline van der Sijs/9789012100878/624 Grammatica, lexicografie, rijmboeken, schrijfhulp, taalvaardigheid¶Schrijfwijzer/Jan Renkema/9789012090230/624 Grammatica, lexicografie, rijmboeken, schrijfhulp, taalvaardigheid¶Leeg en ijdel, de invloed van de bijbel op het Nederlands/"Nicoline van der Sijs; "/9789012107402/616 TAALKUNDE¶Bekende citaten uit het dagelijks taalgebruik/J. Engelsman/9789012105217/625 Citaatboeken¶Het drama van het begaafde kind, op zoek naar het ware zelf/A. Miller/9789026966699/840 Onderwijs¶De Koran Çal-Qur åan al-karåimÎ, een weergave van de betekenis van de Arabische tekst in het Nederlands//9789026944383/701 BIJBELS¶*Mythen & bewustzijn, de kracht van de mythologische verbeelding*/J. Campbell, B. Moyers/9789026965364/¶1 Oude testament - Verhaal/Barnard/9789026910548/280 Fictie kinder- en jeugdboeken¶Ebla/Bermant/9789022838679/600 NON-FICTIE¶*Inleiding godsdienstgesch.*/Brede Kristensen/9789022845271¶*Verstoorde leven*/Hillesum/9789022835791/321 BIOGRAFIEEN LIT. AUTEURS¶Denkende hart van de barak/Hillesum/9789022835777/321 BIOGRAFIEEN LIT. AUTEURS¶*God zoekt de mens*/Heschel/9789022845783/706 GODSDIENSTWETENSCHAP¶*De Bronnen van het geloof, geiillustreerde gids voor de bijbel*/J.R. Porter/9789059950016 Theologie¶*Filosofie, gids voor de wereld van het kritische denken*/D. Papineau; M. van der Marel; Ruud van de Plassche/9789080829046/730 FILOSOFIE¶Geneesheiligen in de Lage Landen, overzicht van de belangrijkste geneesheiligen in Nederland en Vlaanderen/Jo Claes, A. Claes, K. Vincke/9789080829084/680 GESCHIEDENIS¶Wie is wie in de mystiek/A. Jelsma, G. Brinkman/9789078434061/728 SPIRITUALITEIT¶*Zen en het westerse denken*/M. Abe/9789039107164/730 FILOSOFIE¶Denken, passie en compassie, tijdreizen naar gemeenschap/J. Duyndam/9789039107270/730 FILOSOFIE¶De lotus en de roos, Boeddhisme in dialoog met psychologie, godsdienst en ethiek/H.F. de Wit/9789039107324/728 SPIRITUALITEIT¶De stem van de Roepende, pneumatheologie/G.D.J. Dingemans/9789043501774 Theologie¶Het Heilige Land, in de voetsporen van Jezus/E. Boochny, D.B. Capes/9789043501941/600 NON-FICTIE¶Goden en mensen, de godsdienstwetenschap van Gerardus van der Leeuw 1890-1950/W. Hofstee/9789039107379 Theologie¶Ruimte voor de rede, filosofie als systematische reflectie/K. Veling/9789039108178/730 FILOSOFIE¶*Ons wereldbeeld en het integrale denken, op zoek naar de eenheid van religie*/H. R. Vincent/9789039108185/730 FILOSOFIE¶*Satanisme*/R. Kranenborg/9789043512305 Theologie¶*De Soefi-beweging*/J. Slomp/9789043512398 Theologie¶John Wimber en de derde golf, bezinning op bijbelse spiritualiteit/M. Dieperink/9789029711043/711 PASTORAAT¶Wegwijs in religieus en levensbeschouwelijk Nederland, handboek religies, kerken, stromingen en organisaties/E.G. Hoekstra, M.H. Ipenburg/9789043500289 Theologie¶Boeddhisme/M. van den Boom, L. Minnema/9789043500593 Theologie¶De preek van het jaar/"J. Caris; "/9789043502405 Theologie¶In de schuilplaats des allerhoogsten//9789029700993/705 GODSDIENSTWIJSBEGEERTE EN ETHIEK¶Godsdienst en samenleving/Gerard Dekker, H. Stoffels/9789043516099 Theologie¶Een huis om in te wonen, uitleg en interpretatie van de bijbel/Hans Snoek/9789043520225/703 BIJBELWETENSCHAP¶*Pinksterkerken, geschiedenis en verschijningsvormen van het Pentecostalisme*/H. Zegwaart/9789043508032¶Evangelische leefgemeenschappen/Gabriël van den Brink, W. Dorsman, H. Minnema/9789043508018 Theologie¶Surinaams hindoeisme/F.L. Bakker/9789043508025 Theologie¶Dank u wel, Heer, 365 kindergebeden voor vandaag en iedere dag//9789029710565/224 Religie en kinderbijbels (<12 jaar)¶Sjamanisme, in het licht van verbinding/J. Kester/9789043506762 Theologie¶De quakers/M. IJspeert/9789043506755 Theologie¶Verhalen van levenskunst, 140 wijsheidsverhalen om mee te beginnen/Sjaak de Jong/9789043509800/707 Geloofsopbouw¶Het tienminutengesprek met leraren, een handreiking voor ouders/Ard Nieuwenbroek, I. Mijland/9789043506656/854 Opvoeding

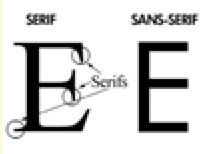
van kinderen en jongeren¶Christelijke Encyclopedie set/George Harinck/9789043503501 Theologie¶Stromingen in katholiek Nederland/L. Winkeler/9789043508896 Theologie¶Bond van Vrije Evangelische Gemeenten/"T.J. Prins; L. van Kooten; "/9789043505703 Theologie¶De geschiedenis van de bijbel, over het ontstaan en de invloed van de bijbel/S.M. Miller, R.V. Huber/9789043509282 Theologie¶Sikhs, van mens tot God/G. Singh/9789043514552 Theologie¶Handboek van de wereldgodsdiensten//9789029707206 Theologie¶2 Kronieken/P.C. Beentjes/9789043512961 Theologie¶De Gereformeerde Kerken in Nederland/H.C. Endedijk/9789043504911 Theologie¶De Vergadering van Gelovigen/W.J. Ouweneel/9789043504942 Theologie¶Winti, levenshouding en religie/H.J.M. Stephen/9789043504959 Theologie¶Langs het levenspad van John Bunyan/F. van Holten/9789061408154/224 Religie en kinderbijbels (<12 jaar)¶Het Lam Gods/Schmidt/9789077942031/640 Kunst¶De remonstranten/E.H. Cossee, Th.M. van Leeuwen, M.A. Bosman-Huizinga/9789043501903 Theologie¶Orthodoxie/G.K. Chesterton/9789043502979 Theologie¶Oude en nieuwe zangen/Woensel Kooy/9789029703260/600 NON-FICTIE¶Kansen in de gevarenzone, kanttekeningen bij de variatie in spiritualiteit na de secularisatie/P. Sloterdijk/9789039108574/730 FILOSOFIE¶Karakter en aanleg in verband met het ongeloof, psychologie van de twijfel/H.C. Rumke/9789039108871 Theologie¶2 - 1 Koningen/H. Jagersma/9789043512909 Theologie¶De ware Judas, nieuw licht op een duister figuur/B. Aalbers/9789043512923 Theologie¶De Oud-Katholieke Kerk/D.J. Schoon/9789043500944 Theologie¶Moderne hekserij, wicca portret van een natuurreligie/M. Sythove/9789043500104 Theologie¶Lucas' verhalen rond de geboorte van Jezus/H.E. Faber van der Meulen/9789043501170 Theologie¶Op weg naar morgen, godsdienstpsychologie in Nederland: teksten II/"J.A. van Belzen; J.M. van der Lans; "/9789043501071 Theologie¶Encyclopedie van de mystiek, fundamenten, tradities en mogelijkheden/"J. Baers; "/9789043500708/708 Godsdienstige mystiek¶Nieuwe Testament 1 - Het verhaal, bijbel voor de jeugd/H. Barnard/9789024282265/224 Religie en kinderbijbels (<12 jaar)¶Wegwijs in religieus en levensbeschouwelijk Nederland, handboek religies, kerken, stromingen en organisaties/E.G. Hoekstra, M.H. Ipenburg/9789024282470 Theologie¶Verzoening, bijbelse notities bij een omstreden thema/C.J. den Heyer/9789024277896 Theologie¶Notities over spiritualiteit/K. Runia/9789024266586 Theologie¶De joodse religie in de moderne wijsbegeerte, van Spinoza tot Derrida/V. Kal/9789039108215/730 FILOSOFIE¶Rooms-katholicisme/P. van Geest/9789024294053 Theologie¶Van gisteren tot heden, godsdienstpsychologie in Nederland: teksten I/J.A. van Belzen/9789024263264 Theologie¶De leer van de wind, een natuurfilosofie uit de Upanisaden//9789024276639/739 OOSTERSE FILOSOFIE¶Transcendentie en intelligibiliteit, gevolgd door een gesprek/E. Levinas/9789039106495/730 FILOSOFIE¶Ethiek en esthetiek zijn een, over Wittgensteins Tractatus, stelling 6.421/O. Zijlstra/9789024232802/730 FILOSOFIE¶Religies en de waarheid/H.M. Vroom/9789024233144 Theologie¶Johann Gottlieb Fichte, een inleiding in zijn denken//9789039107058/730 FILOSOFIE¶Mozes en de profeten/Ris/9789024253685 Theologie¶-Kierkegaard, waarheid en menselijkheid/B. Delfgaauw/9789039105436/730 FILOSOFIE¶Merkstenen/Dag Hammarskjold/9789024293919/708 Godsdienstige mystiek¶De rol van gevoelens en emoties in de religieuze ervaring, een theoretisch psychologische benadering/J.W. van Saane/9789024263080 Theologie¶Hindoeisme/R. Kranenborg/9789024279609 Theologie¶De gereformeerden/J.B.G. Jonkers/9789024279616 Theologie¶Heelal, mens en God, vragen en gedachten/W.B. Drees/9789024231386 Theologie¶Voorbij goed en kwaad/Anbeek/9789039100240/730 FILOSOFIE¶Nabootsing, in discussie over Rene Girard//9789039100424/741 Algemene sociale wetenschap¶Filosofische brieven over dogmatisme en criticisme/F.W.J. Schelling/9789039100509/730 FILOSOFIE¶Heidegger, Wittgenstein en pragmatisme, essays over post-analytische en post-nietzscheaanse filosofie/Richard Rorty/9789039105177/730 FILOSOFIE¶Denkwegen, essays van Bernard Delfgaauw/B. Delfgaauw/9789039105207/730 FILOSOFIE¶Het woord brengt de waarheid teweeg, essays over literatuur en werkelijkheid/J.W. Schulte Nordholt/9789024288410/323 Lit. essays¶1 - Het laatste evangelie/Nieuwenhuis/9789024288526 Theologie¶Tussen traditie en vernieuwing, over de ideale protestants-christelijke basisschool/"D. de Ruyter; S. Miedema; "/9789024293315/840 Onderwijs¶Uit de dagboeken 1935-1937/K.H. Miskotte/9789024283996 Theologie¶Om mijn oorsprong vechtend/Rutten/9789024284436 Theologie¶Een veilige schuilplaats, meer levensvreugde door rituelen/Anselm Grün/9789024261406/707 Geloofsopbouw¶De kwetsbaarheid van het bestaan/Regina Ligtenberg/9789024224753 Theologie¶Inleiding in de godsdienstpedagogiek/A.K. Ploeger/9789024269846/600 NON-FICTIE¶Rumke, religie en godsdienstpsychologie, achtergronden en vooronderstellingen/J.A. van Belzen/9789024267934 Theologie¶Ziel en zaligheid/Ben de Bock/9789024268269/711 PASTORAAT¶Recht op gemeente, de betekenis van joodse denkers voor mijn ethiek/G.H. ter Schegget/9789024268733 Theologie¶Over mystieke theologie/B. Schomakers/9789024276776/730 FILOSOFIE¶Licht dat aan blijft, 30 jaar liturgie-vernieuwing/Huub Oosterhuis/9789024276837/711 PASTORAAT¶Sodom en gomorra verhaal van dode steden/Mulder/9789024230839 Theologie¶Vier joodse denkers in de twintigste eeuw/H.J. Heering/9789024275748/739 OOSTERSE FILOSOFIE¶Over waarheid De veritate/Anselmus van Canterbury/9789024275946/730 FILOSOFIE¶Religie mens geseculariseerde samenleving/Weima/9789024276486/770 PSYCHOLOGIE¶J.h. bavinck 1895-1964 keuze uit werk/Bavinck/9789024265237 Theologie¶Mosterdzaad/Vink/9789024248124/730 FILOSOFIE¶Augustinus, facetten van leven en werk/J. van Oort/9789024248155 Theologie¶Abraham/Linden/9789024246670 Theologie¶Joodse traditie als permanent leren/Abram/9789024246342/706 GODSDIENSTWETENSCHAP¶Als de hemel de aarde raakt/Jurjen Beumer/9789024244706 Theologie¶Hebreeuws reveil/Boon/9789024224630 Theologie¶Heiliging van gods naam/Jongkind/9789024254415/706 GODSDIENSTWETENSCHAP¶Jakob/N. ter Linden/9789024244676 Theologie¶Worden als een kind/Jager/9789024233656/705 GODSDIENSTWIJSBEGEERTE EN ETHIEK¶Opgroeien in perspectief/Thoomes/9789024253340/706 GODSDIENSTWETENSCHAP¶De robijn in het glas, brieven aan Jezus van Nazaret/Maria de Groot/9789025955618/728 SPIRITUALITEIT¶Licht en schaduw, een droom en een brief over religie/L. Wittgenstein/9789025956875/730 FILOSOFIE¶Eindeloos bewustzijn, een wetenschappelijke visie op de bijna-doodervaring/Pim van Lommel/9789025957780/860 Gezondheid¶Onsterfelijkheid, van twijfel naar zekerheid/I. Maso/9789025957933/730 FILOSOFIE¶Onversneden christendom/C.S. Lewis/9789025951757 Theologie¶Uit de diepten, mystiek in het protestantisme/W. Hensen/9789025951535 Theologie¶Hannah Arendt, de levensweg van een groot denker/K. Sontheimer/9789025956905/730 FILOSOFIE¶Het evangelie van Judas/J. van Oort/9789025957254 Theologie¶God en de nuchterheid, een verkenning van de woestijn/J. Wijnekus/9789025947873 Theologie¶Leven met hooggevoeligheid, van opgave naar gave/S. Hart/9789025953447/770 PSYCHOLOGIE¶Zoet is het licht, de opbouw van het boek De Prediker , met de Hebreeuwse tekst, een vertaling en een parafrase/A. Schippers/9789025953737/703 BIJBELWETENSCHAP¶Hoe ver de weg nog is, mystieke poezie/Maria de Groot/9789025953706/306 POEZIE¶Jezus, gestalte van de Tora, joodse mystiek in het Lukasevangelie/M. Arav/9789025947996/716 JODENDOM¶En dat is zeven!, zeven manieren om kinderen uit de Bijbel te vertellen/"K. Deurloo; H. van Dorssen; Karel Eykman; J. Bouwman; "/9789025952563/711 PASTORAAT¶Werken met spiritualiteit/"K. Bouwman; K. Bras; "/9789025952457 Theologie¶Waar is God gebleven?, een zoektocht naar het Heilige/W. Hensen/9789025952464 Theologie¶En dit zijn de woorden, de taalschat van de joodse spiritualiteit in 149 sleutelwoorden/Alain Green/9789025952426/716 JODENDOM¶De adem van kinderen, verhalen rond joodse feestdagen/A. Soetendorp/9789025952617/716 JODENDOM¶Jezus de Meester, verhalen voor kinderen van 10 tot 100 jaar/Hans Stolp/9789025952761/720 ESOTERIE¶Vijftig engelen voor je ziel/Anselm Grün/9789025952907/707 Geloofsopbouw¶Toeval bestaat niet, over synchroniciteit en zinvol toeval/A. Seifert, T. Seifert/9789025952921/728 SPIRITUALITEIT¶Ontmoeting met israel/Boon/9789024202294/600 NON-FICTIE¶Over religie, aan de liefhebbers onder haar beoefenaars/H.M. Kuitert/9789025951764 Theologie¶Louteringsberg/Thomas Merton/9789025951924 Theologie¶De innerlijke ruimte, een spirituele weg/M. de Groot/9789025952198 Theologie¶Spiritualiteit in de uitverkoop, over de uitholling van religie/J. Carrette, R. King/9789025956042/741 Algemene sociale wetenschap¶Vrees en beven/Søren Kierkegaard/9789025942250/600 NON-FICTIE¶Gebeden/Søren Kierkegaard/9789025940935/600 NON-FICTIE¶Als 't kwaad goede mensen treft/H.S. Kushner/9789025947705/707 Geloofsopbouw¶Heiligen & zondaars, een geschiedenis van de pausen/E. Duffy/9789025947781/680 GESCHIEDENIS¶1943-1945 - Bruidsbrieven uit de cel/Dietrich Bonhoeffer, M. von Wedemeyer/9789025954086 Theologie¶Ikonen verhalen de Bijbel/Lisa Krompen/9789030408239/709 Kerkboeken/gebedenboeken, psalmen en gezangbundels¶De Bijbel, een vertaling in beelden/G. Guadalupi/9789025954093/680 GESCHIEDENIS¶Voortekenen van een nieuw millennium, kennis van engelen, dromen en wederopstanding/H. Bloom/9789025947064/730 FILOSOFIE¶Boodschap uit het Mysterie, reacties op de visie van J. van Baal/A.F. Droogers/9789025946487 Theologie¶Israel: een echo van eeuwigheid/A.J. Heschel/9789030408031/730 FILOSOFIE¶Bidden met iconen/J. Fo-

rest/9789025947361 Theologie¶De hemel aarden, een ecofeministische benadering van de bijbel/D. Solle/9789025946616 Theologie¶De afwezigheid van God/R. Adolfs/9789025946982/600 NON-FICTIE¶Hildegard van Bingen, bazuin van het levende licht: vijf visioenen/R. Schilling/9789025947613 Theologie¶De mystiek van de ontmoeting, de betekenis van het dialogisch principe in het denken van Martin Buber/F. Hartensveld/9789030407041/730 FILOSOFIE¶Een mens moet van ophouden weten/Harry Kuitert/9789025945800/730 FILOSOFIE¶Opwellingen van moed/Solle/9789025945725/711 PASTORAAT¶Wij willen het heidendom eeren/Chris Doude van Troostw k/9789025945749/730 FILOSOFIE¶Gemeenschap met zijn lijden/Hensen/9789025945763 Theologie¶Het leven rijmt niet, een verzwegen thema/H. Veltkamp, I. van der Zee/9789025945817/711 PASTORAAT¶Niet wennen aan geweld/D. Solle/9789025945824/711 PASTORAAT¶Antwoord aan het nihilisme/Karel Deurloo/9789025945886/711 PASTORAAT¶Van vrijmaking tot bevrijding/A. Schilder, J. Veenhof/9789025945978/711 PASTORAAT¶De gezegende temidden van zijn broeders, Jozef en Juda in Genesis 37-50//9789025946098/711 PASTORAAT¶De Messias/N.P. Levinson/9789025946111/711 PASTORAAT¶Wachten op het verlossende woord, Dietrich Bonhoeffer en het spreken over God/F. de Lange/9789025946128/711 PASTORAAT¶Van paradijs naar koninkrijk/Schilder/9789025944735/711 PASTORAAT¶Het betwijfeld christelijk geloof, een herziening/H.M. Kuitert/9789025944810/711 PASTORAAT¶Boodschap uit de stilte/J. van Baal/9789025944865/711 PASTORAAT¶Kinderdroom verhaal van een ivf-behandeling/L. Mok/9789025945183/850 Zwangerschap en opvoeding (populair)¶Omgaan met donker in licht eeuwig leve/Schilder/9789025945374/711 PASTORAAT¶Kennis van jezus/Alison/9789025945657/711 PASTORAAT¶Geloof opnieuw/Noorman/9789025945664/711 PASTORAAT¶Het christendom dichterbij, hoe een levend geloof in onze tijd mogelijk is/K. Douglass/9789026604591 Theologie¶Wie is wie in de bijbel/P. Calvocoressi/9789026604126 Theologie¶Verbeeld geloof, een geschiedenis van het Christendom/O. Chadwick/9789026606526 Theologie¶Geschiedenis der kerk/Berkhof/9789026605031/600 NON-FICTIE¶Lichtend geheim/Faber/9789025944599/711 PASTORAAT¶Nieuwe wegen binnen een oude traditie/Jurjen Beumer/9789025944667/711 PASTORAAT¶Mens van de bybel/Chouraqui/9789030401865/600 NON-FICTIE¶Het bestaan van God/R. Swinburne/9789026606632/600 NON-FICTIE¶In god geborgen/M. van der Velden/9789026603235 Theologie¶New age/D. Bouman/9789026603136 Theologie¶Als kinderen over God vragen, een joodse benadering/H.S. Kushner/9789025943110/705 GODSDIENSTWIJSBEGEERTE EN ETHIEK¶Anti-judaisme en de kerk/Smelik/9789025943233 Theologie¶Van pesach tot chanoeka/Petuchowski/9789025943356/706 GODSDIENSTWETENSCHAP¶Het ontstaan van een Nieuw Testament/A.F.J. Klijn/9789026604423 Theologie¶Door een achterdeur de hemel binnen/Blue/9789025941598/600 NON-FICTIE¶Jezus weg naar hoopvol samenleven/Grollenberg/9789025941871/705 GODSDIENSTWIJSBEGEERTE EN ETHIEK¶Mystiek en magie in de litteratuur/Burnier/9789068902372/323 Lit. essays¶Geschilderd eten/Kellendonck/9789068901443/323 Lit. essays¶Beknopte theoretische pedagogiek/M.J. Langeveld/9789001529000/600 NON-FICTIE¶Handboek verzorgd nederlands spellingreg./Klein/9789001471859/610 TAAL EN CULTUUR¶Van Adam tot Zevende hemel, bijbelwijzer/E. van 't Hof/9789001396800/705 GODSDIENSTWIJSBEGEERTE EN ETHIEK¶Geheim is geheim/M. Noothoven van Goor/9789070459062 Theologie¶Een wijze uit het westen, beschouwingen over Rudolf Otto en het heilige/"D. Mok; O. Noordenbos; F. Diamand; "/9789070459369/600 NON-FICTIE /10/http://https://abraxas.vrijeboeken.com/rudolf—otto—20¶Het Urantia boek//9789090111513/600 NON-FICTIE¶Over luisteren gesproken/Conny ten Klooster/9789090034461/600 NON-FICTIE¶De comeback van God in de pedagogiek, Waterinklezing 2000/S. Miedema/9789080507135/600 NON-FICTIE¶Lezen voor de lijst, lezen voor de lol/Nel Ruigrok/9789090094441/140 INSTRUMENTELE VAARDIGHEDEN¶Ontwikkelingsfasen van het kind/B. Lievegoed/9789060384923/854 Opvoeding van kinderen en jongeren¶Levensthema's, individuele en universele wetmatigheden in de levensloop/M. van Doorn/9789060383 612 PSYCHOTHERAPIE EN ANDERE THERAPIEËN¶De Rozenkruisers ontsluierd//9789060383667/730 FILOSOFIE¶Synagogen van Nederland/E. van Voolen, P. Meijer/9789057303814/648 Bouwkunst, architectuur¶De sleutel ligt in het donker, spirituele betekenissen van de Tweede Wereldoorlog/M. van Doorn/9789060383766/301 LIT. ROMAN, NOVELLE¶Mijn jaren met Rudolf Steiner/A. Belyj/9789060382608/321 BIOGRAFIEËN LIT. AUTEURS¶Francesco/Jean Dulieu/9789060382813/680 GESCHIEDENIS¶Karma als kans, zingeving en koersbepaling in het dagelijks leven/M. van Doorn/9789060382912/777 Psychotherapie en andere therapieën¶Reincarnatie en regressie, over de werking van het karma/W.F. Veltman/9789060383445/730 FILOSOFIE¶Mystiek in onze tijd, wat westerse mystici van vroeger en nu ons te zeggen hebben//9789060383452/730 FILOSOFIE¶Lezingen en essays 1953-1986/Lievegoed/9789060382394/740 MENS EN MAATSCHAPPIJ¶Ik moet spreken, Het spiritueel leiderschap van Antoinette Bourignon (1616-1680)/M. de Baar/9789057302749 Theologie¶Rudolf Steiner, een biografische schets/G. Childs/9789062386208/720 ESOTERIE¶De grote mythen van de wereld/S. Golowin, M. Eliade, J. Campbell/9789058260208/600 NON-FICTIE¶-Zand erover?, Vereffenen, vergeven, verzoenen/R. Burggraeve, J. de Tavernier, D. Pollefeyt/9789058260680/705 GODSDIENSTWIJSBEGEERTE EN ETHIEK¶Het Markusevangelie/"F. van Bladel; "/9789058260697 Theologie¶Arabisme, Islam en Christendom, conflicten en overeenkomsten/W. Maas/9789062385188/706 GODSDIENSTWETENSCHAP¶Laat heb ik je liefgehad, Christelijke mystiek van Jezus tot nu/B. Todoroff/9789058261830/708 Godsdienstige mystiek¶Littekens op de ziel, gekwetste kinderen en hun ouders/H. Stellamans-Wellens/9789058260079/847 PEDAGOGIEK¶Bhagavad Gita, het heilig boek van de hindoes/G. Staes/9789058261304/706 GODSDIENSTWETENSCHAP¶De ster van de verlossing, boekhandelseditie/F. Rosenzweig/9789051667745 Filosofie¶De bijbel volgens Matsier/Nicolaas Matsier/9789046300480/600 NON-FICTIE¶Johan Borgman, zijn werk, zijn leven/J. Bedier/9789060108918/680 GESCHIEDENIS //Borgman (1889-1976) was een pionier in de paranormale en kruidengeneeskunde. Hij praktiseerde in Amsterdam-Zuid als therapeut in een periode dat uitoefening hiervan minder gemakkelijk was dan nu. Na zijn HBS-tijd kwam hij in het zakenleven terecht, maar dat gaf hem geen bevrediging. Hij ontwikkelde zich als bekwaam therapeut. Met steun van zijn vrouw heeft hij een goedlopende praktijk opgebouwd. Tevens was hij een goed dichter en schilder. Hij besloot een fonds te vormen met het doel een opleiding voor paranormaal begaafden mogelijk te maken. Tevens werd de Johan Borgmanprijs ingesteld die eens in de 5 jaar werd uitgereikt aan iemand die een positieve bijdrage heeft geleverd aan de wereldvrede. Het boek is bedoeld om meer bekendheid te geven aan dit fonds en de persoon die dit in het leven heeft geroepen. Hier en daar zijn enkele zwart-witte foto's, recepten en gekleurde weergaven van enkele van zijn schilderijen weergegeven. Tot slot summiere gegevens van het Johan Borgmanfonds.¶Woordenboek Latijn/Nederlands/"H. Pinkster; "/9789053561386/610 TAAL EN CULTUUR¶Concept mens in denken a.j.herschel/Hartensveld/9789062566914 Filosofie¶Esoterie//9789053831489 Theologie¶Van GOD Gesproken, de mooiste preken sinds de Bergrede/"H. Vlaanderen; J.H. van der Laan; "/9789053839898/300 LIT. FICTIE¶Freud revisited, over hypnoanalyse en hypnotherapie/T. Kivits/9789055151264/770 PSYCHOLOGIE¶Angst voor de vrijheid/Havel/9789060129296/680 GESCHIEDENIS¶Spirituele hermeneutiek/K. Waaijman/9789073963184/600 NON-FICTIE¶The Basic Yi JIng, oracle of Change/D. Chin, B. Chen/9789077787182/739 OOSTERSE FILOSOFIE¶De bijbel voor beginners/F. van der Meij/9789025334215/702 Bijbelse handboeken¶Grunbergbijbel/Arnon Grunberg/9789025317546/309 Bloemlezingen¶Nieuwe hemel en een nieuwe aarde/Sierksma/9789062930029 Theologie¶Twee uur de klokken antw. elkaar/Gerhardt/9789025380649/306 POËZIE¶Verzamelde verzen, 1886-1925/J.H. Leopold/9789025331566/306 POEZIE¶De navolging van Christus/Th. Kempis/9789025363215 Vertaalde lit. roman, novelle¶Nagelaten werk/Willem Elsschot/9789025311674/301 LIT. ROMAN, NOVELLE¶"Lof en blaam, Lof van het huwelijk; Lof van de geneeskunst; Lof der zotheid; Julius buiten de hemelpoort"/Desiderius Erasmus/9789025311490 VERTAALDE LIT. ROMAN, NOVELLE¶Tevje de melkboer/S. Aleichem/9789025301767 Vertaalde lit. roman, novelle¶Opvoeding, etiquette / leren studeren / de opvoeding van kinderen / de opvoeding van de christenvorst / Tegen de barbaren/Desiderius Erasmus/9789025311544 Vertaalde lit. roman, novelle¶Hooglied//9789025302191/306 POËZIE¶Narratieve begeleidingskunde, hoe het gebroken verhaal professioneel te waarderen/H. Banning, M. Banning-Mul/9789024417117/753 AGOGIEK¶Andere mohammed/Somers/9789052402079/706 GODSDIENSTWETENSCHAP¶Graven naar God/M. Ryzl/9789052400495 Theologie¶Een leraar van klasse, een goede docent worden en blijven/B. Lagerwerf, F. Korthagen/9789024417421/841 NDERWIJSKUNDE¶Het verdeelde gemoed, over de grondmotieven in ons dagelijks leven/H.J.M. Hermans, E. Hermans-Jansen/9789024405 572 PSYCHOLOGIE¶Ik laat u niet gaan, tenzij gij mij zegent/E. Drewermann/9789021136295 Theologie¶Functionarissen van God, psychogram van een ideaal/E. Drewermann/9789021136080 Theologie¶Door het donkere venster van het geloof, teksten van Maarten Luther/Maarten Luther/9789021161181 Theologie¶Hij legde hun de handen op, de wonderen van Jezus/E. Drewermann/9789021135984 Theologie¶Op weg, verhalen uit de bijbel voor kinderen/B. Offringa/9789021135953/224 Religie en kinderbijbels (‹12 jaar)¶Twee ethische tractaten/M. Maimonides/9789021161129/706 GODSDIENSTWETENSCHAP¶Nacht die gelukkig maakt//9789021145068 Theologie¶Over de religie, redevoeringen tot de ontwikkelden onder haar verachters/F. Schleiermacher/9789021161105 Theologie¶Woord dat mij liefheeft/Witkam/9789065560261/705 GODSDIENSTWIJSBEGEERTE EN ETHIEK¶Teksten van Paul Tillich/P. Tillich/9789021161112 Theologie¶Een ruimte om te leven, gesprekken/E. Drewermann/9789021145075/600 NON-FICTIE¶Tuin van de rabbi/Groot/9789025104009/600 NON-FICTIE¶Bevrijd je van schuld en angst/G.G. Jampolsky, P. Hopkins, W.N. Thetford/9789062717453/770 PSYCHOLOGIE¶Het esoterische karakter van de evangelien/H.P. Blavatsky/9789062716067 Theologie¶Op zoek naar het wonderbaarlijke, fragmenten van een onbekende leer/P.D. Ouspensky, M.H. Ekker/9789062716128/730 FILOSOFIE¶Dhammapada//9789060304129/739 OOSTERSE FILOSOFIE¶Jezus de zoon des mensen/Khalil Gibran/9789062716388 Theologie¶Hymnen uit de Rig Veda//9789062716593 Oosterse filosofie¶Tau-te-tsjing, het boek van weg en deugd//9789060302774/739 OOSTERSE FILOSOFIE¶De mens en zijn mogelijke evolutie/P.D. Ouspensky/9789062715138/730 FILOSOFIE¶Bhagavad-gita//9789060301777/600 NON-FICTIE¶Holistisch bewustzijn/P.D. Mehta/9789053400104/739 OOSTERSE FILOSOFIE¶Gebeden van de kosmos, meditaties over Onze Vader in het Aramees/N. Douglas-Klotz/9789053400401/730 FILOSOFIE¶Onderweg naar harmonie onder de religies, feiten en tendensen tot verwerkelijking van een universele oecumene/I. von Wedemeyer/9789053400449/706 GODSDIENSTWETENSCHAP¶1 en 2 - Faust/Johan Wolfgang Goethe/9789028414662/307 Toneel, - theater- en filmteksten, ook scenario's¶De bergrede in het licht van de Vedanta-leer/Prabhavananda/9789060302378/739 OOSTERSE FILOSOFIE¶De psychologie van het christendom/M. Uyldert/9789060300886/720 ESOTERIE¶De goden reisden mee, verguisde religies in Mexico, Midden- en Zuid-Amerika/G. Meuleman/9789062290406/680 GESCHIEDENIS¶*Gestalten uit de Perzische Mystiek*/R. van Brakell Buys/9789070104467/720 ESOTERIE¶Zo bidt de mensheid, een universele benadering/W. Lindenberg/9789070104559/730 FILOSOFIE¶Het gelijk van Spinoza, vreugde, verdriet en het voelende brein/Antonio Damasio/9789028420021/730 FILOSOFIE¶Uddhava-gita/"H. van Teylingen; "/9789062718818/739 OOSTERSE FILOSOFIE¶Bloemenessences van Findhorn/M. Leigh/9789062718870/861 Alternatieve geneeswijze (populair)¶-Mahabharata/Krishna Dvaipayana Vyasa/9789062718153/739 OOSTERSE FILOSOFIE¶Het theater van de geest/H. Skolimowski/9789062718238/730 FILOSOFIE¶De verloren woorden van Jezus, het boek Q en de oorsprong van het christendom/B.L. Mack/9789062718429 Theologie¶Tau en moeder de gans/Carter/9789062717989/739 OOSTERSE FILOSOFIE¶J. Krishnamurti zoals ik hem kende/S. Weeraperuma/9789062718030/730 FILOSOFIE¶De enige revolutie/Jiddu Krishnamurti/9789062718047/730 FILOSOFIE¶Wat mythen ons vertellen, Joseph Campbell in gesprek met Michael Toms/J. Campbell/9789062718139/600 NON-FICTIE¶Het Onze Vader en chakra-meditatie/A. Bittlinger/9789062718269/701 BIJBELS¶De symboliek in het christendom/J. Baldock/9789062718313/730 FILOSOFIE¶De rede kan liefde niet uitdrukken/R. Feild/9789062718368/730 FILOSOFIE¶Eerbied voor het leven/A. Schweitzer/9789062718504/730 FILOSOFIE¶Arthur Schopenhauer, een oorlogsverklaring aan de geschiedenis/Erik Bindervoet/9789028417298/730 FILOSOFIE¶De geheime leer van Tibetaanse Boeddhistische sekten/A. David-Neel, L. Yongden/9789060304624/720 ESOTERIE¶Beelzebubs verhalen aan zijn kleinzoon, een objectief onpartijdige beschouwing over het leven der mensen/G.I. Gurdjieff/9789062715275/730 FILOSOFIE¶De Bhagavad-gita, het lied van de Alvervulde//9789062716852/739 OOSTERSE FILOSOFIE¶De vlam van aandacht/Jiddu Krishnamurti/9789062717095/730 FILOSOFIE¶De Heilige Graal, de belichaming van een droom/J. Matthews/9789060305133/720 ESOTERIE¶Korte uitleg van enige burgerlijk-rechtelijke hoofdstukken/A. Pitlo/9789038700151/822 Privaatrecht¶Luister je wel naar mij, gespreksvoering met kinderen tussen vier en twaalf jaar/M.F. Delfos/9789066659407/847 PEDAGOGIEK¶Tirza/Arnon Grunberg/9789038827261/301 LIT. ROMAN, NOVELLE¶Op de bodem van de ziel, onbewuste drijfveren in de spirituele beleving/Tj. van den Berk/9789021141251 Theologie¶Levensbeschouwelijk leren samenleven, opvoeding, identiteit & ontmoeting/"S. Miedema; G. Bertram-Troost; "/9789021141213/763 Multiculturalisme¶Anders dan we denken, een geseculariseerde benadering van het religieuze/P. Winkelaar/9789066658295 Theologie¶Het avondrood der filosofen/G. Papini/9789059112506/730 FILOSOFIE¶Het vroege jodendom van A tot Z, een kleine encyclopedie over de eerste duizend jaar (ca. 350v. Chr.-650 n. Chr)/P.W. van der Horst/9789021140964/716 JODENDOM¶Opvoeding en persoonlijkheidsontwikkeling/H. Angenent/9789055744497/847 PEDAGOGIEK¶Mijn kind online, hoe begeleid je als ouder je kind op internet/J. Pardoen, R. Pijpers/9789066655775/988 Internet¶Het numineuze/T. van den Berk/9789021140407/706 GODSDIENSTWETENSCHAP¶Hoe houd je van een kind?, het kind in het gezin/Janusz Korczak/9789066653962/847 PEDAGOGIEK¶Hemel en hel, en over hetgeen er werd gehoord en gezien/E. Swedenborg/9789065561664 Theologie¶Het boek der schepping Sepher Yetsirah/A. Ben Joseph/9789063784973/725 Occultisme¶Ruim geloven, een theologisch zelfportret/C.J. den Heyer/9789021138152 Theologie¶Troost, troost mijn volk, de boodschap van de profeten Elia en Jesaja/E. Drewermann/9789021138329 Theologie¶Het andere christendom, de gnosis en haar geestverwanten/"R. Roukema; "/9789021137667 Theologie¶De zaak-Jezus en de Joden/P.J. Tomson/9789021138404 Theologie¶Tussen de regels van de filosofie, spiritualiteit bij grote filosofen/"G. Groenewoud; "/9789021137704/730 FILOSOFIE¶Mystagogie, inwijding in het symbolisch bewustzijn/T. van den Berk/9789021137681/600 NON-FICTIE¶Het mysterie van de hersenstam, over basisfuncties, psychosomatiek & spiritualiteit/T. van den Berk/9789021138589 Theologie¶Franz Anton Mesmer, kwakzalver of ontdekker van het onbewuste?/W. Gysen/9789065561459/680 GESCHIEDENIS¶De bijbel literair, opbouw en gedachtegang van de bijbelse geschriften en hun onderlinge relaties/"J. Fokkelman; W. Weren; "/9789021139081/702 Bijbelse handboeken¶Sjamanisme//9789057641633/720 ESOTERIE¶Ibrahiem en Abraham, koran en bijbel verteld voor kinderen/F. van Overbeeke-Rippen/9789021138060/224 RELIGIE EN KINDERBIJBELS (‹12 jaar)¶*De religieuze ruis in Nederland, thesen over de versterving en de wedergeboorte van de godsdienst*/E. Borgman; A.M. Korte; "/9789021137292 Theologie¶Tweespalt en verbondenheid, joden en christenen in historisch perspectief: joodse reacties op christelijke theologie/"M. van Loopik; "/9789021161235/706 GODSDIENSTWETENSCHAP¶Nooit kenden wij God aldus, van een dogmatische godsdienst naar een autheniek geloof/M.J. Borg/9789021136882 Theologie¶Religie als ziel van cultuur/H. Vroom/9789021136417/600 NON-FICTIE¶Het verloren evangelie Q, dichter bij de bron/"Marja Borg; J. van der Vlist; "/9789021136783 Theologie¶Moderne spiritualiteit tussen traditie en vernieuwing, over Simone Weil, Abraham Joshua Heschel en Dag Hammarskjold//9789021136868/600 NON-FICTIE¶Ontwaken uit de dood/E. Swedenborg/9789065560988 Theologie¶In de naam van God, de Erbarmer, de Barmhartige, een inleiding in de islam/A. Schimmel/9789021136813/706 GODSDIENSTWETENSCHAP¶Jezus: gezocht en onderzocht, de renaissance van het Jezusonderzoek/Marja Borg/9789021137049 THEOLOGIE¶Yoruba, handboek van de Afrikaanse mystiek: alles over de hemelse toverkracht van de orisha en de leer van de odu, alsmede geheimzinnige orakels, tempels en andere heilige plaatsen, dansen, gebeden en offergaven/B.I. Karade/9789063783969/727 Parapsychologie¶Het ideale boek, honderd jaar private press in Nederland 1910-2010/Museum van het Boek/Museum Meermanno-Westreenianum/9789460040603/615 Boekwetenschap¶Rechtvaardigheid, wat is de juiste keuze?/Michael J. Sandel/9789025960773/730 FILOSOFIE¶Jakob Lorber, schrijfknecht van God, biografie/K.G. von Leitner/9789065564818/680 GESCHIEDENIS¶Tien woorden in de mekhilta//9789021161037/706 GODSDIENSTWETENSCHAP¶ADHD?! Wat nu?, een praktische wegwijzer voor ouders/Bernadette Goede, Sylvia van 't Hof/9789077671450/770 PSYCHOLOGIE¶Catechismus van de compassie, uit de kunst/Christiane Berkvens, Ad Alblas/9789076564944 Theologie¶Een andere zomer/Janet Frame/9789044514001 Vertaalde lit. roman, novelle¶Psychologie van de Adolescent, basisboek/"Wim Slot; Marcel Aken; "/9789006951011/133 Mens en maatschappij HOGER ONDERWIJS¶Compassie/Karen Armstrong/9789023459736 THEOLOGIE¶Ellis en het verbreinen, over hersenen, gedrag en educatie/Jelle Jolles/9789075579475/770 PSYCHOLOGIE¶De mens is niet alleen, de ervaring van gods aanwezigheid/Abraham Joshua Heschel/9789043518932 Theologie //In dit boek beschrijft hij hoe de mens in de loop van de geschiedenis ervaring is gaan krijgen van een zich openbarende God. Puttend uit Bijbelse en Joodse bronnen voert hij pleidooi voor een universele godsbeleving die consequenties heeft voor hoe we als mensen met elkaar omgaan.¶Van week tot week, gedachten over de Tora/R. Evers, A.P Evers/9789064460722/716 JODENDOM//"De wekelijkse lezing uit de Tora is een

van de hoogtepunten uit de synagogedienst. Gedurende een jaar leest men de vijf hele boeken van de Thora uit. Religieuze Joden bereiden zich elke week voor op deze lezing door grondige studie en lezing van de tekst. In de loop der eeuwen is er een enorme literatuur ontstaan die de Tora becommentarieert. In dit boek geeft de auteur ons daar een voorproefje van.¶Rabbijn mr. drs. R. Evers (1954) studeerde af in de klinische psychologie en fiscaal recht. Daarnaast behaalde hij in 1989 de Rabbinale graad. Sinds 1990 is hij rabbijn bij het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap het overkoepelende orgaan van de traditioneel-joodse gemeenten in Nederland en in 1991 werd hij tot Rector van het Nederlands Isra litisch Seminarium benoemd. Hij publiceerde vele populair-wetenschappelijke artikelen over het Jodendom en verschijnt regelmatig in de media."¶Geschiedenis van de westerse astrologie, Van het oude Mesopotamië tot de psychologische toepassingen van nu/K. von Stuckrad/9789079133031/728 SPIRITUALITEIT /"In deze eerste omvattende geschiedenis van de astrologie beschrijft Kocku van Stuckrad hoe de sterrenkunde is ontstaan is Mesopotamië, welke betekenis ze had in het oude Egypte en hoe de kennis van de loop der planeten en sterren in de oudheid, Middeleeuwen en Renaissance werd verfijnd. Hij onderzoekt de rol van de astrologie in verschillende filosofische systemen en in de grote religies en laat zien welke wegen de astrologie in de nieuwere tijd is ingeslagen nadat er steeds meer vragen gesteld werden bij haar aanspraken.¶De astrologie behoort tot de oudste wetenschap van de mensheid. Ze speelde niet alleen in de grote vroege beschavingen maar ook in de Europese cultuurgeschiedenis een belangrijke rol. Ze oefende invloed uit op de ontwikkeling van de natuurwetenschap te beginnen met astronomie, natuurkunde en scheikunde. Ze werd verwerkt in filosofie en godsdienst en gaf de doorslag bij politieke beslissingen met verregaande consequenties. Kocku von Stuckrad beheerst de kunst deze verschillende aspecten te bundelen in een totaaloverzicht en laat zo de betekenis zien van een stroming binnen de Europese geschiedenis van wetenschap en cultuur die dikwijls is verwaarloosd en die men doorgaans slechts met enige smetvrees benadert. Dit duidelijk geordende en zeer informatieve boek is in de eerste plaats een eerste klas inleiding tot de systemen van astrologische interpretatie. Het gaat vergezeld van een woordenlijst met uitleg van de belangrijkste begrippen. Dit boek is een *must* voor iedereen die zich interesseert voor de geschiedenis en voor de huidige praktijk van de astrologie om het even of men al dan niet zelf speurt naar correspondentie tussen het hemelse en het aardse."¶Illusie of Verlichting?, kritiek op en betekenis van religie/Leen den Besten/9789490708238 Theologie¶*A hundred years of philosophy*./John. Passmore/9780140209273¶The Gifts of God (Arkana)/Helen Schucman/9780670869930¶Von der Kunst, liebevoll zu erziehen: Sinnvoll Grenzen setzen und gute Laune bewahren/Eva Kessler/9783406556760¶Onze vader: over het volmaakte gebed/C. Aalders/¶Mystiek: haar vormen, wezen, waarde/W.J. Aalders/¶Groote mystieken. 1e serie/W.J. Aalders/¶Groote mystieken. 2e serie. 3: Jacob B hme/W.J. Aalders/¶*De kerkelijke rangorde*/Dionysius Areopagita (Pseudo)/¶Op zoek naar het geheim van de godsdienst: inleiding tot de godsdienstwetenschap/C.J. Bleeker/¶Uit de wereld der religie/Th.P. van Baaren/¶Mens en godsdienst: levende godsdiensten phaenomenologisch belicht/K.A.H. Hidding/¶De godsdienst in z n versch ningsvormen/H.Th. Obbink/¶Inleiding tot de phaenomenologie van den godsdienst/G. van der Leeuw/¶*De godsdiensten der wereld*/G. van der Leeuw/¶Doolhof der goden: inleiding tot de vergel kende godsdienstwetenschap/Th.P. van Baaren/¶De verborgen woorden van Bah 'u'll h/Bah All h/¶Luther's leven voor leeken verteld/H. Bakels/¶Brandpunten van de hedendaagse theologie: voordrachten van protestant-christel ke en rooms-katholieke theologen/Hans Urs von Balthasar/¶Religieuze opbouw: een inleiding tot het verstaan van het religieuze leven/W. Banning/¶Christus, de zin der geschiedenis/Hendrikus Berkhof/¶Heilige dronkenschap: Jan van Ruusbroec: de Godschouwer van het Soni nbos/W.H. Beuken/¶Das Vaterunser. Erlebt im Licht von Tiefenpsychologie und Chakrenmeditation/Arnold Bittlinger/9783466360741¶H. P. Blavatsky and the theosophical movement: a brief historical sketch/Charles James Ryan/¶*Inleiding tot een phaenomenologie van den godsdienst*/C.J. Bleeker/¶Het Christendom en de godsdiensten der aarde: wat de geschiedenis verhaalt/C.J. Bleeker/¶Grondlijnen eener phaenomenologie van den godsdienst/C.J. Bleeker/¶Godsdienst: voorheen en thans: beschouwingen over de structuur van het geloof/C.J. Bleeker/¶De structuur van de godsdienst: hoofdl nen ener fenomenologie van de godsdienst/C.J. Bleeker/¶Divinatie, met name b Rudolf Otto/Rudolph Boeke/¶Essene Jesus/Edmond B. Szekely/9780895640079¶Essene Gospel of Peace: Book 1/Edmond B. Szekely/9780895640000¶*Goden en menschen van India*/W. R. van Brakell Buys/¶Theologisch woordenboek/H. Brink/¶De vraag naar de mens: het anthropologisch probleem historisch en dialogisch ontvouwd/Martin Buber/¶De legende van den Baalsj m/Martin Buber/¶Reden über Erziehung/Martin Buber/9783795300173¶Meesters van het verborgene: het esoterisme/H. Bunge/¶Men, Religion and Melancholia: James, Otto, Jung and Erikson/Donald Capps/9780300069716¶Licht op het pad en Karma/Mabel Collins/¶Aborigine Dreaming: An introduction to the wisdom and thought of the Aboriginal traditions of Australia/James Cowan/9780007145461¶Inleiding tot de theologische studie/W.F. Dankbaar/¶Judaic Mysticism (Mystic Library)/Avram Davis, Manuela Dunn-Mascetti/9780786863297¶Le mythe de l' ternel retour: arch types et r p tition/Mircea liade/¶Beschr vend en verklarend handwoordenboek der psychologie/Jac. van Essen/¶""""Das Heilige"": Kritische Abhandlung ber Rudolf Otto's gleichnamiges Buch"/Friedr. K. Feigel/¶The Rub iyi t of Omar Khayy m/Omar Khayy m/¶Dass ich mitten unter ihnen wohne. Historische Synagogen/Neil Folberg/9783861501572¶Waar oost en west elkaar ontmoeten/Birger Forell/¶Als ziende de onzienlijke/dr. Han M. M. Fortmann/¶The Penguin Freud Reader (Penguin Modern Classics Translated Texts)/Sigmund Freud/9780141187433¶Ethical religion/Gandhi/¶Gilgamesj: de mens in verzet tegen z n noodlot: het eeuwenoud verhaal inspireerde Harry van Kruiningen tot het maken/E.Th. van der Veer-Bertels/¶Psychology of Religious Experiences/Erwin R. Goodenough/9780465067251¶Weisheit des Glaubens: Katechismus f ur Gebildete/Alphons Gratry/¶La chamanisme et les techniques archa iques de l'extase .../Mircea Eliade/¶Le chamanisme et les techniques archa ques de l'extase/Mircea Eliade/¶Briser le toit de la maison: La créativité et ses symboles (Essais)/Mircea Eliade/9782070706006¶Autobiographical and Social Essays (History of Religions in Translation)/Rudolf Otto/9783110145182¶Rudolf Otto: An Introduction to His Philosophical Theology (Studies in Religion)/Philip C. Almond/9780807815892¶Religion als Gnade/Paul Neff/¶Des idiots a paris/Elizabeth Bennet/9782825704615¶Geloof en openbaring: kritische beschouwing over dogmatiek en moderne theologie/G.J. Heering/¶Geloof en openbaring/G.J. Heering/¶Hoe ik tot m n geloof kwam/G.J. Heering/¶De Openbaring in de godsdiensten van Britsch-Indi en de Christus-verkondiging/Friedrich Heiler/¶Im Ringen um die Kirche/Friedrich Heiler/¶Evangelische Katholizit t/Friedrich Heiler/¶Memories and Visions of Paradise: Exploring the Universal Myth of a Lost Golden Age/Richard Heinberg/9780835607162¶The Sabbath/Abraham Joshua Heschel/9780374529758¶God in Search of Man: Philosophy of Judaism/Abraham Joshua Heschel/9780876689554¶Man Is Not Alone: A Philosophy of Religion/Abram Josua Heschel, Abraham J. Heschel/9780374513283¶The Insecurity of Freedom: Essays on Human Existence/Abraham Joshua Heschel/9780805203615¶Man's Quest for God: Studies in Prayer and Symbolism/Abraham Joshua Heschel/9780943358482¶Earth Is The Lords: Inner World of the Jew in Eastern Europe (Jewish Lights Classic Reprint)/Abraham Joshua Heschel/9781879045422¶Abraham Joshua Heschel: Prophetic Witness/Edward Kaplan/9780300071863¶Etty Hillesum. Un itinéraire spirituel/P. Lebeau/9782873861445¶Who's Who of Religions (Penguin Reference Books)/"John R. Hinnells; "/9780140513493¶Encyclopaedie der theologie/L.J. van Holk/¶Analytische psychologie en godsdienst/Raymond G.E.M. Hostie/¶Gott, eine offene Frage (Gott denken in einer Zeit der Gottvergessenheit)/Anton W. J. Houtepen/9783579004112¶Esquisse biographique sur Dom Bosco/Joris-Karl Huysmans/¶The Perennial Philosophy (Perennial Classics)/Aldous Huxley/9780060570583¶Some Problems in Philosophy (Works of William James)/William James/9780674820357¶The Varieties of Religious Experience (Works of William James)/William James/9780674932258¶The Will to Believe and Other Essays in Popular Philosophy (Works of William James)/William James/9780674952812¶The tryals of Sir George Wakeman, Barronet, William Marshall, William Rumley, and James Corker, Benedictine monks, for h/"George (Sir ; fl. 1668-1685) Wakeman"/¶Genuine Reality: A Life of William James/L Simon/9780226758596¶De man van Nazareth: gezinsboek over leven, land en volk van Jezus/Mies Bouhuys/¶Kant f ur jedermann/Willibald Klinke/¶Das Religi se in der Menschheit und das Christentum/Otto Karrer/¶Eventyrets verden i Kierkegaards forfatterskab (Danish Edition)/Grethe Kjær/9788774217299¶Kierkegaard: een keuze uit z n dagboeken/Kierkegaard/¶The Harlot by the Side of the Road: Forbidden Tales of the Bible/Jonathan Kirsch/9780345418821¶Schepper en Schepping: een stelsel van personalistische wijsbegeerte op bijbelschen grondslag. Dl. II: Persoonlijkheid/Ph.

Kohnstamm/¶Schepper en Schepping: een stelsel van personalistische wijsbegeerte op bijbelschen grondslag. Dl. III: De heilige: pr/Ph. Kohnstamm/¶Schepper en Schepping: een stelsel van personalistische wijsbegeerte op bijbelschen grondslag. Dl. I: Het waarheidsprob/Ph. Kohnstamm/¶De mens: schepper van z n wereld/Martin Kojc/¶Philosophy (100 Years)/John Passmore/9780715601761¶Passmore: Philosophy of Teaching/John Arthur Passmore/9780674665651¶Godsdienst, godsdiensten en het Christel k geloof/H. Kraemer/¶Zelfverwerkelijking: oosterse religies binnen een westerse subkultuur/R. Kranenborg/¶Symbool en werkel kheid: een bundel godsdiensthistorische studi n/W. Brede Kristensen/¶*Grote denkers van Hellas tot heden*/W.M. Kruseman¶"Kind en religie: enige vragen voorafgaande aan een ""godsdienst-paedagogiek"""/M.J. Langeveld/¶Standpunt/Jan de Leeuw/¶Mystiek/G. van der Leeuw/¶Adam's vlucht/G. van der Leeuw/¶De verhouding van God en mensch vroeger en nu/Gerardus van der Leeuw/¶Balans van Nederland/G. van der Leeuw/¶*Goden en menschen in Hellas*/G. van der Leeuw/¶*Wegen en grenzen: een studie over de verhouding van religie en kunst*/G. van der Leeuw/¶Vom Heiligen in der Kunst/Gerardus van der Leeuw/¶*Sacred and profane beauty: the holy in art*/Gerardus van der Leeuw/¶L'homme primitif et la religion: tude anthropologique/G. van der Leeuw/¶*Professor Dr G. van der Leeuw: dienaar van God en hoogleraar te Groningen*/Fokke Sierksma/¶Inleiding tot de theologie/G. van der Leeuw/¶*De onrust der mensheid*/G. van der Leeuw/¶Dogmatische brieven/G. van der Leeuw/¶De beeldhouwer en z n beeld: gedachten over God en mens/C.S. Lewis/¶*On the way toward a phenomenological psychology: the psychology of William James*/Johannes Linschoten/¶Luther en de B bel/W.J. Kooiman/¶*A Life Of John Calvin a study in the shaping of Western culture*/Alister E McGrath/9780631189473¶*The Unknown God: Searching for Spiritual Fulfilment*/Alister E. McGrath/9780745950334¶Answers/Mother Meera/¶Mother Meera / Adilakshmi/Adilakshmi Olati/¶Mensch en maatschapp : driemaandel ksch t dschrift voor anthropologie, psychologie, erfel kheidsleer, eugenetiek, p/Nederlandsch Nationaal Bureau voor Anthropologie/¶-God, a Biography/Jack Miles/9780679743682¶Encyclopedie van het Christendom/J.C. Groot/¶Die christlichen Ursymbole: wie sie entstanden, was sie bedeuten, was sie uns heute sagen/Corinna M uhlstedt/¶De groei der oecumenische beweging/Stephen Neill/¶Friedrich Nietzsche, 1844-1900/Walter Nigg/¶Het geheim der monniken/Walter Nigg/¶Elisabeth von Thüringen: Die Mutter der Armen/Walter Nigg/9783451180057¶Auf dem Weg/Baukje Offringa/9783403027461¶Het heilige: over het irrationeele in de idee van het goddel ke en de verhouding ervan tot het rationeele/Rudolf Otto/¶Aufs tze das Numinose betreffend/Rudolf Otto/¶Rudolf Otto, 'The idea of the holy': A guide for students: commentary on a shortened version/Harolw W Turner/9780950370811¶Freiheit und Notwendigkeit: ein Gespr ach mit Nicolai Hartmann uber Autonomie und Theonomie der Werte/Rudolf Otto/¶Naturalistische und religi ose Weltansicht/Rudolf Otto/¶Reich Gottes und Menschensohn: ein religionsgeschichtlicher Versuch/Rudolf Otto/¶West- ostliche Mystik: Vergleich und Unterscheidung zur Wesensdeutung/Rudolf Otto/¶"Mysticism East and West; A Comparative Analysis of the Nature of Mysticism (First Edition)"/Rudolf Otto/¶-Goethe und Darwin: Darwinismus und Religion/Rudolf Otto/¶Verantwortliche Lebensgestaltung: Gespraeche ueber Fragen der Ethik/Rudolf Otto/¶Le sacre/Rudolf Otto/9782228888769¶*Religious Essays - A Supplement To The Idea Of The Holy*/R. Otto/¶Rudolf Otto's Bedeutung f r die Religionswissenschaft und die Theologie heute: zur Hundertjahrfeier seines Geburtstags/Ernst Benz/¶India's religion of grace and Christianity compared and contrasted/Rudolf Otto/¶Die Gnadenreligion Indiens und das Christentum: Vergleich und Unterscheidung/Rudolf Otto/¶A Dwelling Place for Wisdom/Raimundo Panikkar/9780664253622¶Between Belief and Unbelief: A Clinical Psychologist at the Menninger Foundation Explores the Dynamics of Belief in a Pl/Paul W. Pruyser/¶Kleines theologisches Wörterbuch (7470 878)./Karl Rahner, Herbert Vorgrimler, Kuno. Füssel/9783451075575¶Alchemie & Mystik: Das hermetische Museum/Alexander Roob/9783822888032¶*Inleiding in de karakterkunde*/H.C. Rümke/¶*Persoon en persoonlijkheid*/James R. Scroggs/¶*Absence from Felicity*: The Story of Helen Schucman and Her Scribing a Course for Miracles/Kenneth Wapnick/9780933291089¶*A Course in Miracles: Combined Volume/Foundation for Inner Peace*/9780960638895¶ Hymnen: een bloemlezing met muziek uit de vroeg-christelijke en middeleeuwse gezangen van de Lat nse en Griekse kerk/J. van Biezen/¶Minyan/Rami M. Shapiro/9780609800553¶De roof van het vrouwengeheim: de mythe van de dictatuur der vrouwen en het ontstaan der geheime mannengenootschappen/Fokke Sierksma/¶Journey without Distance: The Story Behind a Course in Miracles/Robert Skutch/9781587611087¶Katholieke Nederlandse mystiek/M.M.J. Smits van Waesberghe/¶Protestantse Nederlandse mystiek/D.A. Vorster/¶Symboliek der joodse religie: beschr ving en verklaring der gebruiken in het joodse leven/Jaap Soetendorp/¶*Ethica: in meetkundigen trant uiteengezet*/Benedictus de Spinoza/¶*Zen Boeddhisme en psychoanalyse*/D.T. Suzuki/¶*My Religion*/Helen, Keller/9781585092840¶*Testimony to the Invisible: Essays on Swedenborg*/James Lawrence/9780877851493¶Over de gew?de schrift of het woord des Heeren uit ondervinding/Emanuel Swedenborg/¶Uit de Wijzangen van Rabindranath Tagore, vertaald door Frederik van Eeden: Lied voor Alt/J. Beyerman-Walraven/¶Waarheid die naar de godzaligheid is/Gerhard Tersteegen/¶De Heilige Theresia van het Kind Jezus: geschiedenis eener ziel, door haarzelf geschreven: 1873-1897/Theresia van 't Kind Jezus/¶The Torah: The Five Books of Moses/"Rodney J Mariner; "/9780805048209¶Dynamics of Faith (Perennial Classics)/Paul Tillich/9780060937133¶*Auf der Grenze: Aus d. Lebenswerk Paul Tillichs*/Paul Tillich/¶*Inductie, religieuze groepsvorming en godsdienstwaanzin: een klinische en phaenomenologische studie*/Frederik Jacob Tolsma/¶*De hoogere zielekrachten*/Ralph Waldo Trine/¶*Verborgen krachten der edelstenen: de verborgen betekenis, de occulte krachten, de invloed van edelstenen op de mens*/Mellie Uyldert/¶*De toekomst der religie*/S. Vestdijk/¶*Het proces van Meester Eckhart*/S. Vestdijk/¶*Mystiek*/D.A. Vorster/¶*Glossary Index For ""A Course In Miracles*/Kenneth Wapnick/9780942494266¶*Philosophies of Asia: The Edited Transcripts*/Alan Watts/¶Die verborgene Blüte./Han F. de Wit/9783928632423¶Contemplative Psychology/Han De Wit/9780820702285¶The Cloud of Unknowing (Classics)/"Clifton Wolters; "/9780140441086¶The concise encyclopaedia of living faiths/R.C. Zaehner/¶Man's Responsibility for Nature/John Passmore/9780715607565¶Everyman/Philip Roth/9780099507260¶Psychologie en geloof: een kroniek en een standpunt/J.H. van den Berg/¶*Die Vielfalt religiöser Erfahrung.: Eine Studie über die menschliche Natur*/William James/9783458334842¶Autobiographical and Social Essays (History of Religions in Translation)/Rudolf Otto/9783110145199¶Aufsaetze zur Ethik/Rudolf Otto/9783406060687¶The Wisdom of Heschel/Ruth Marcus Goodhill/¶*Een afgeschreven zaak?: de protestantse kerken in Nederland*/Rudolf Boon/¶Offer, priesterschap en reformatie: een uitnodiging tot beraad/Rudolf Boon/¶Philosophische mystiek/Antoon Vloemans/¶Journal: 1970-78 v. 3/Eliade/9780226204086¶De joodse wortels van de christel ke eredienst/Rudolf Boon/¶*Laat ons de woorden wagen, die voormaals zijn geschied... oefeningen in een Amsterdams leerhuis"*/Rudolf Boon/¶*Zielkunde en Opvoeding; Voordrachten voor Onderwijzers*/William James/¶*Jesus Christ: The Jesus of History, the Christ of Faith*/J. R. Porter/9780195325430¶Kabbalah Decoder/Janet Berens-Perkins/9780764152627¶Hoogte en diepte: b belse symboliek van dualisme en kringloop/Enno Boeke/¶Oude mysteri n, moderne mystiek: Van Gilgamesj tot Teilhard de Chardin/K.E. Freitag/¶Het wonder van Perzi /H. van Praag/¶Mithras, de geheimzinnige god/M.J. Vermaseren/¶Mensen tussen N l en zon: de godsdienst van het oude Egypte/Th.P. van Baaren/¶Vondsten in de woest n van Juda/J.P.M. van der Ploeg/¶*The Sabbath Its Meaning For Modern Man*/Abraham Joshua Heschel/¶*Ontmoetingen in ballingschap* DL. 1/J. Soetendorp/¶Hermann Stehr: van God en menschen, leven en dood/K.E. Freitag/¶*Belijdenis voor jonge menschen die God zoeken*/Henriëtte Roland Holst/¶*Paedagogische encyclopaedie*/R. Casimir/¶Katholieke encyclopaedie voor opvoeding en onderw s/Vic. d' Espallier/¶*The Gospel of Jesus: In Search of the Original Good News*/James McConkey Robinson/9780060762179¶The Varieties of Religious Experience/William James/9780980060546¶*The Jewish Prophet: Visionary Words from Moses to Heschel*/Rabbi Dr Michael Shire/9780711218031¶Science & Health Dutch/Mary Baker Eddy/9780879521110¶*Letterkundige studiën. [1]: De kleine Johannes, eerste deel door Frederik van Eeden*/Jan Ligthart/¶*Wij-zangen: gitanjali*/Rabindranath Tagore/¶*Words That Hurt, Words That Heal: How to Choose Wors Wisely and Well/Joseph* Telushkin/9780688163501¶De lotgevallen van de brave soldaat vejk in de wereldoorlog/Jaroslav Ha ek/¶Schleiermacher on Religion and the Natural Order (Aar)/Andrew C Dole/9780195341171¶*On Religion: Speeches to Its Cultured Despiers*/Friedrich Schleiermacher/¶Mottel, de zoon van Pejse de voorzanger/Sjolem Aleichem/¶UN MYSTICISME ESTHETIQUE (E.O. 1928)/Jean Proix/¶Safranski: Ein Meister Aus Deutschland: Heidegger und seine Zeit/Rüdiger Safranski/9783446178748¶Drie Westerse w zen in de 20e eeuw/R. Boeke/¶Liberalism and the Limits of Justice (Cambridge Studies in Philosophy)/Michael J. Sandel/9780521245012¶Levend voedsel: de betekenis van rauwkost voor de gezondheid/Kirstine Nolfi/¶Korte Christelijke encyclopaedie/F. W. Grosheide/¶The Lion Children's Bible/Pat

Alexander/9780745919393¶Iboga: The Visionary Root of African Shamanism/Vincent Ravalec, Mallendi, Agn's Paicheler/9781594771767¶Einstein: His Life and Universe/Walter Isaacson/9781847370488¶Geschichte der Astrologie: Von den Anfängen bis zur Gegenwart/Kocku von Stuckrad/9783406547775¶History of Western Astrology: From Earliest Times to the Present/Kocku von Stuckrad/9781904768692¶Ringen Um Die Astrologie: Judische Und Christlichebeitrage Zum Antiken Zeitverstandnis/Kocku Von Stuckrad/9783110166415¶Western Esotericism: A Brief History of Secret Knowledge (British Museum Research Publication)/Kocku von Stuckrad/9781845530334¶Mezbizh en Kotsk: over Abraham Joshua Heschel/Rien van der Vegt/¶"Sprekend heelal; astrologische beschouwingen"/H. Bunge/¶"Astrologie; Karakter en Lot."/H. Bunge/¶"Freiheit und Notwendigkeit: Ein Gespräch mit Nicolai Hartmann über Autonomie und Theonomie der Werte"/Rudolf Otto/¶"In deinen Toren Jerusalem: jüdische Legenden"/Else Schubert-Christaller/¶Joodsche lgenden/Else Christaller-Schubert/¶Torquato Tasso: tooneelspel van J.W. von Goethe/J.W. von Goethe/¶Geestel ke liederen uit den schat van de Kerk der eeuwen/H. Hasper/¶Geestel ke liederen uit den schat van de kerk der eeuwen/H. Hasper/¶Studies/Frederik van Eeden/¶Religie als genade/Paul Neff/9789079133093/705 GODSDIENSTWIJSBEGEERTE EN ETHIEK/10/¶The Kingdom of God and the Son of Man: A Study in the History of Religions/Rudolf Otto/9780227173107¶Godsdienst en godsdiensten/Theobald Ziegler/9781494857806¶Gottheit und Gottheiten der Arier/Rudolf Otto/9783926370891¶VREUGDEZANGEN/JOAN CHITTISTER/9789031715534¶

1988

Bibliografische Kleinoden № 1 (1991) *Geheim is geheim*) is op aanwijzing van Marianne Elbers gezet in de TEFF *Trinité*. De tekst is door *Enschedé* op film aangeleverd. Rond 1993 kwam deze letter beschikbaar als *PostScript* en werd onze huisletter.

Bibliografische Kleinoden № 2 (1996 Gustav Meyrink) gezet in de PMN *Caecilia*.

Kleinood № 3 (1995 *Amandelmelk*): wederom de *Trinité*.

Kleinood № 4 (2012 *Rudolf Otto, het kwetsbare leven*) TEFF Trinité & Lexicon.

Voor het godsdiensthistorische I.M. *Rudolf Otto* van Gerardus van der Leeuw uit 1936 zijn de MONOTYPE Bodoni en LTC *Bodoni* 72 gebruikt.[1] Voor *Vormen van religieuze ervaring* van James en *Liefdevol opvoeden, een kunst* van Kessler is gekozen voor de DTL *Documenta* vanwege de schreefloze versie.

1 Het verschil tussen deze *Bodoni's* en de *Trinité* was merkbaar bij de kleinkapitalen. Die staan bij *De Does* altijd goed.

Gedicht voor René-Gui Cadou

Als
De dood
Op een avond komt
En de harde wind
De bomen verscheurt
Als de stromen des hemels
De herfst wegregenen
Als de sneeuw onder de bladeren smelt
En al het oude weer ingaat
In het land der sappen en der woorden
Ah! Als alles verdwijnt op de velden
Als op een avond als alle andere
De oude buren bij je komen
Om samen te mijmeren
Onder hun werk
van alle dagen
Als de klok
Voor jou
Luidt

Moet men zeggen dat alles goed is

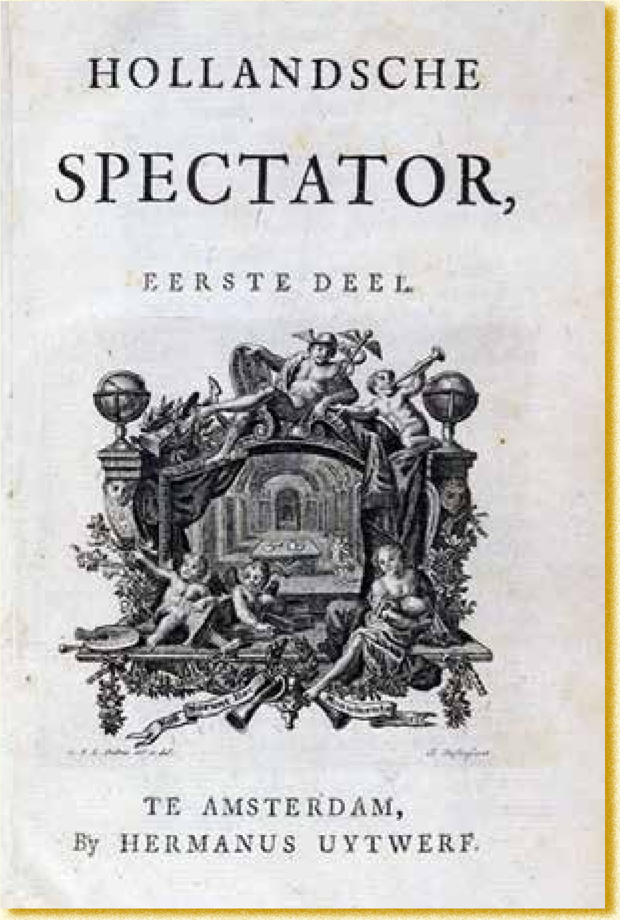
Nee, nee, alles was niet vergeefs. Jij bent aanwezig
In de dromen van de herder die zijn kudde laat grazen
De oude vrouwen zullen 's avonds over jou praten
En jongeren zullen je werk lezen en op hun twintigste jouw verzen
Uit het hoofd kennen. Je zult ze uitspreken met hun stemmen die zingen
In het spinthout van hun geheime hart. Nee, nee,
Je zult 's nachts niet meer opstaan om te schrijven
Maar jouw gezicht, wat je zag veranderen
Zal voor hen blijvend te zien zijn tussen de school en de klokketoren

Als
De tijd
Je terugneemt
Alles als voorheen
Als de wind die langswaait
met je naam de geur meevoert
Van de bossen, van de jacht
Als de zon en als de lelies
Metgezellen van je allergrootste reis
Weerkomen, als het vuur weerkomt, als
Een enkel woord van jou genoeg is om
De avond lichter te zien worden
Als een gezicht dat hartstochtelijk
Hoopt op het onmogelijke
Jou uiteindelijk hervindt
Dan is alles
Opnieuw
Voor jou
Goed

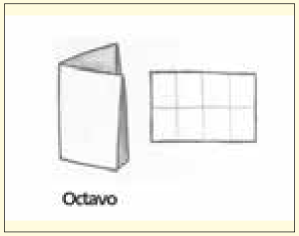
Ik zei het je al:
Men moet altijd zeggen dat alles goed is

Pierre Seghers

IN DE STORTVLOED VAN SPECTATORIALE GESCHRIFTEN DIE IN DE ACHTTIENDE EEUW ONS LAND OVERSPOELDE, IS DE *HOLLANDSCHE SPECTATOR* VAN JUSTUS VAN EFFEN ONGETWIJFELD DE MEEST GERENOMMEERDE GEWEEST EN GEBLEVEN. Na eerdere pogingen in het Frans (*Le Misantrope*, *La Bagatelle*) koos Van Effen vanaf 20 augustus 1731 definitief voor een blad in de moedertaal, waarin hij optrad als zedenmeester en gesprekspartner voor de Nederlandse burgerij. Aan de orde kwamen díe onderwerpen, waarover de gemiddelde burger zich vragen stelde.

IN TOTAAL VERSCHENEN 360 AFLEVERINGEN IN *OCTAVO*-FORMAAT, ELK VAN ACHT PAGINA'S. Aanvankelijk wekelijks éénmaal, op maandag, vanaf 31 december 1731 tweemaal per week, op maandag en vrijdag. Sommige lezers kregen het blad thuisbezorgd,

maar blijkens een zogenaamde 'stok' die geregeld aan het slot van een aflevering werd afgedrukt, een lijst van verkooppunten waar de *Hollandsche Spectator* tegen betaling van anderhalve stuiver erkrijgbaar was, kochten anderen het in de boekhandel. De goedkoopste manier was natuurlijk het te lezen in koffiehuizen en sociëteiten, waar men het op de leestafels aantrof.
En ten behoeve van spijtoptanten en herlezers bundelde de drukker/uitgever *Hermanus Uytwerf* achteraf steeds dertig vertogen tot een boekdeel. ¶ In 1984 verscheen bij Uitgeverij *Sub Rosa* als nummer 3 van de Fell-reeks een fotomechanische reprint van het eerste deel (de nrs. 1 t/m 30) van de *Hollandsche Spectator*, bezorgd door P.J. Buijnsters. Die vormde een aanzet tot een grotere beschikbaarheid van het blad. Helaas echter is het bij dit ene deel gebleven. De voor u liggende editie beoogt daarom de draad weer op te pakken.
Wegens de beperktheid van de beschikbare ruimte en de relatief toegankelijke aard van de tekst is hier niet gekozen voor een geannoteerde teksteditie. Men vindt in het notenapparaat dus niet dan bij hoge uitzondering commentaar op zaken en personen; wel geven de noten in pregnante gevallen woordcommentaar, alsmede korte toelichtingen op verwijzingen naar vorige afleveringen van De *Hollandsche Spectator.* Daarbij zij aangetekend dat deze noten genummerd zijn, en daarmee gescheiden van die van Van Effen zelf, die met een asterisk zijn gemerkt. De 'Inleiding', een uitvoerig 'Overzicht van de inhoud' en een 'Index' op persoons- en plaatsnamen en titels geven een beeld van de besproken onderwerpen en de heersende opvattingen

daarover en bieden een aanknopingspunt voor verder onderzoek. Omwille van de toegankelijkheid zijn wel de Latijnse en Griekse motto's waarmee elke aflevering opent, alsmede de overige Latijnse citaten Justus van Effen, *De Hollandsche Spectator* voorzien van een letterlijke vertaling en – waar mogelijk – een vermelding van de herkomst.
Dank ben ik verschuldigd aan Marietje d'Hane-Scheltema, Karel Bostoen, André Hanou en prof. dr Chr. Heesakkers.[1]

1 OCTAVO is een papierformaat van gedrukte boeken en documenten. De boekdrukker drukt zestien pagina's op één vel, dat vervolgens driemaal op de helft gevouwen wordt; het gevouwen vel van acht bladen wordt een katern van zestien bladzijden. De boekbinder voegt de verschillende katernen samen tot een boekblok dat hij kan innaaien of binden. Octavo is sinds de zestiende eeuw het meest gebruikte formaat voor leesboeken.
Een boek in octavoformaat, ook wel aangeduid als 8vo of 8°, is gewoonlijk zo'n 17-24 cm hoog.
BRON *Justus van Effen, De Hollandsche Spectator*. Aflevering 31-60: 8 februari 1732-23 mei 1732 (ed. Elly Groenenboom-Draai). *Astræa*, Leiden 1998.

TITEL:* *Lood en oud ijzer : 25 jaar Stichting Drukwerk in de Marge 1975-2000
***UITGAVE*:** [Amsterdam], 2000; jaar: 2000
***BIBLIOGRAFISCHE ANNOTATIE*:** Opl. van 750 ex. - De ex. voor leden van de stichting *Drukwerk in de Marge* zijn voorzien van een 'typografiek' door Dick Berends Uitgebreid overzicht in beeld en tekst van in Nederland werkzame amateurdrukkers en door hen gebruikte drukpersen en lettertypen Met reg. Met 'typografiek'
OVERIGE GEGEVENS*:** 157 p. ill; 25 cm ISBN: 9070317109 geb. – ***PLAATSKENMERK*:** 684.92-07 Lood: 2000 –RAADPLEEGMOGELIJKHEID*:** Haarlem, Jansstraat, raadpleging na transport – ***AUTEURS*:** Thomassen, Kees ***ORGANISATIE*:** Noord-Hollands Archief ***LAATSTE WIJZIGING*** 05-08-2020

De Ammoniet

4 GERARD POST VAN DER MOLEN
G. DOUSTRAAT 4, 2311 XP LEIDEN
Opgericht op 31 maart 1979

Een ammoniet, leven uit vervlogen tijden dat we alleen in fossiele vorm én in afdruk terugvinden, als metafoor voor het leven dat in hoogdruk haar sporen nalaat.

Vande druckerije. Dialoog over het boekdrukken, toegeschreven aan Christoffel Plantijn, in een anonieme bew. uit het laatste decennium van de 16e eeuw. Tekstverzorging met inl. en verklarende woordenlijst door Bert van Selm. Leiden 1983. 47 p. ill.; 18 cm. Oplage 245 genummerde exx.
A. Moerdijk, WNT, *een buitengewoon woordenboek.* [Leiden] 1998. 20 p. ill.; 26 cm. Verschenen bij de academische zitting in de Pieterskerk t.g.v. de voltooiing van het Woordenboek der Nederlandsche Taal. Oplage 900 exx.
Gerard Post van der Molen, *Omdat het mooier is.* Leiden [1999]. 15 p., ill.; 30 cm. Oplage 120 genummerde exx.

Ontwerp drukkersmerk: Jos van der Zee

Van analoog tot en met digitaal (foto: Tanja Chute)

De Appelbloesem Pers

5 DE APPELBLOESEM PERS, DANIËL MOK
VAN DIEMENSTRAAT 410, 1013 CR AMSTERDAM
Opgericht op 21 november 1971

Het was een naam die spontaan bij mij opkwam toen ik al op weg was naar de Kamer van Koophandel om me in te laten schrijven.

Mary Noothoven van Goor, *Geheim is geheim.* Amsterdam 1990. 30 p., foto's; 24 cm. Gebonden. (*Biografische kleinoden* nr. 1).
Andreas Burnier, *Gustav Meyrink, burger van twee werelden.* / Marianne Wünsch, *De fantastische literatuur van Gustav Meyrink.* [Vert. uit het Duits en bew. door Mark van Duijn]. Amsterdam 1996. 56 p.; 25 cm. (*Biografische kleinoden* nr. 2). Gedeeltelijk vert. van: Auf der Suche nach der verlorenen Wirklichkeit.
Esther Jansma, *Bloem, steen. Gedichten.* 2e dr. Amsterdam 1997. 51 p.; 19 cm. 1e dr.: Amsterdam: De Arbeiderspers, 1990.

Foto: Annique Paalvast

Lood en oud ijzer

EINDREDACTIE *Kees Thomassen* ¶ VORMGEVING BINNENWERK EN BAND *Sander Pinkse Boekproductie*, Amsterdam ¶ LITHOGRAFIE EN DRUK *De Appelbloesem Pers*, Amsterdam¶ BINDWERK *Van Waarden*, Zaandam ¶ LETTER *Lexicon* (Bram de Does, TEFF) ¶ PAPIER BINNENWERK *Green top* (Ziegler, Riem+ Honig ¶ PAPIER BAND *Bakri* (Cordenons, Proost en Brandt) (OPLAGE 750 exemplaren. N.B. De voor de leden van de *Stichting Drukwerk in de Marge* bestemde exemplaren zijn voorzien van een 'typografiek' door Dick Berendes.

De Beuk

13 DE BEUK, STICHTING VOOR LITERAIRE PUBLICATIES
WIM J. SIMONS EN (SINDS 1985) CARLA DURA
DE LAIRESSESTRAAT 108, 1071 PK AMSTERDAM
Opgericht in 1953

De oprichters van De Beuk, Wim J. Simons, Johan B.W. Polak en Frits A.M. Knuf, kozen voor die naam omdat deze teruggaat op het Gotische woord dat zowel boek als beuk betekent.

Jacob Israel de Haan, *Besliste volzinnen*. [Uitg. verzorgd door K. Lekkerkerker]. Amsterdam 1954. 34 p.; 20 cm. (De Beuk. eerste serie B; dl. 2). Buiten de gewone oplage is er een oplage van 100 genummerde exx.

Jeroen Henneman, *Schetsen en tekeningen. Voorstudies voor Opus Gran*. Amsterdam 1990. [14] p., [141] bl.; 27 cm. Buiten de gewone oplage is er een oplage van 95 exx. in cassette waarin een orginele zeefdruk is opgenomen en een boekje met de definitieve versie van de tekeningen en de gedichten van Harry Mulisch uit het boek Opus Gran; 31 p.

Carla Dura, *Vreemd gaan met het leven: een gedichtencyclus rond koning Ludwig II van Beieren*. Met tekeningen van Martina Wagner-Mohr. Amsterdam 1993. 55 p.; 21 cm.

Wim J. Simons en Carla Dura tijdens een boekenmarkt

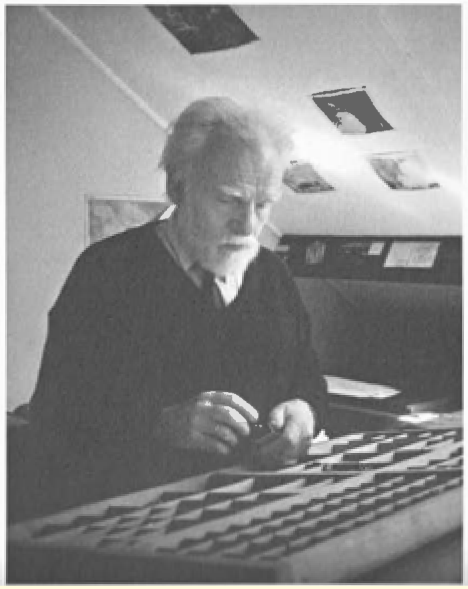
De Bok op Zolder

14 KLAAS GROENEWOLT
KASTANJELAAN 12, 5581 HE WAALRE
Opgericht in 1991

De bok die ik kreeg kwam op zolder te staan, en samen met het in de oorlogsjaren populaire lied over de hamsterkoe op zolder, lag voor mij de naam direct voor de hand.

De uitgaven hebben zich tot nu toe beperkt tot Koppermaandagdrukken, gelegenheidsdrukwerk voor kleine kring en drie verjaardagskalenders met gedichten en geïllustreerd met sjablonen, elk in een oplage van één exemplaar.

De Buitenkant

17

UITGEVERIJ DE BUITENKANT
CHANG CHI LAN-YING & JAN DE JONG
SCHIPPERSSTRAAT 11-13, 1011 AZ AMSTERDAM
Opgericht in 1980

Charles Jongejans en Koosje Sierman, *Allesbehalve plat*. Amsterdam 1989. 40 p., ill.; 26 cm. Met supplement: Koosje Sierman, *Charles Jongejans: eigenzinnig estheet*. [8] p.; 11 × 22 cm. Eerder verschenen in het tijdschrift Items, september 1989. Oplage 1000 exx., waarvan 10 met de hand gebonden.

Proef van letteren, welke gegooten worden in de Nieuwe Haerlemsche lettergietery van J. Enschede 1768. Bezorgd door John A. Lane. Amsterdam 1993. Facsimile-editie van de oorspr. uitg. uit 1768 met de vermeerdering uit 1773. [41], [103] p., ill.; 23 cm. Tezamen met: *The Enschede type specimens of 1768 and 1773. A facsimile with an an introduction and notes* by John A. Lane. Amsterdam, De Buitenkant / [S.l.], The Enschede Font Foundry, 1993. 116 p., ill.; 23 cm. In cassette.

Hannie van Goinga, *Alom te bekomen. Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek 1720-1800*. Amsterdam 1999. Ook verschenen als proefschrift Universiteit van Amsterdam, 1999. Met lit. opg. en samenvatting in het Engels. 406 p. + losse bijl., ill.; 26 cm.

Foto: Jaap Schipper

Carbolineum Pers

18

BORIS ROUSSEEUW
ELF NOVEMBERSTRAAT 22, B-2910 WILDERT, BELGIË
Opgericht in 1989

Achter de persnaam gaan geen speciale gedachten schuil.

Justus Lipsius, *Diva Virgo Lovaniensis*. Ongepubliceerd en onbekend tractaat over Onze Lieve Vrouwe van Leuven uit 1606. Met inleiding en 3 illustraties. Wildert 1999. 120 p.; 24 cm. Gebrocheerd. Oplage 60 genummerde exx. in kartonnen foudraal.

Boem! Mooie botsingen uit het Antwerpen van de jaren vijftig. 16 foto's van 23 × 30 cm. Wildert 1999. Oblong album. Oplage 20 genummerde exx.

J. E. de Jong, *De lof der stront*. Scatologisch gedicht uit 1882 met een inleiding door Gerrit Komrij. Wildert 2000. 170 p.; 24 cm. Gebrocheerd. Oplage 60 genummerde exx.

Ontwerp drukkersmerk: Bruno Vekemans

Foto: Koen de Vriese

Frans de Jong

51

FRANS DE JONG
BROUWERSGRACHT 70, 1013 GX AMSTERDAM

Werkzaam sinds 1950

De pers heeft geen naam; ik heb er een: Frans de Jong en dat lijkt mij genoeg.

Frans de Jong, *waf. blafoefening*. Amsterdam 1966. [24] p., druksels; 21,5 cm. Genaaid en gelijmd in omslag. Oplage ca. 250, deels genummerde, exx. Een gedeelte heeft het imprint van Thomas Rap en is door deze verspreid. Van *waf* verscheen nog in hetzelfde jaar een herdruk eveneens van ca. 250 exx.

Frans de Jong, *[B]oe boek, oude koeien uit de sloot gehaald*. Bevat onder meer vijf druksels van koeien. Amsterdam 1968. [29] p., 17,5x24,5 cm. Genaaid en gelijmd in omslag. Oplage 45 exx.

De laatste schreeuw. Mappen met druksels van Frans de Jong en in latere nummers een schare aan gelegenheidsmedewerkers. Amsterdam 1990–.... Wisselende omvang; ca. 34×32 cm. Oplage 25 (nr. 1) tot 190 (nr. 9) exx. Tot en met 1999 verschenen 9 afleveringen.

Foto: Margreet Schaap

Kairos

52

UITGEVERIJ KAIROS
ARJEN F. DE GROOT
IRENELAAN 53, 3761 BL SOEST

Opgericht in 1979

Het Griekse begrip ‘kairos’ is het tegendeel van ‘chronos’, de meetbare tijd. Kairos is tijd in kwalitatieve zin: een beslissend ogenblik – een moment in de tijd waarin iets wordt voltooid, er evenwicht is en iets nieuws begint. De uitgeverij streeft er naar boeken te maken, en te laten maken, met liefde en zorg voor goede vormgeving én goede technische uitvoering. En: wat is er mooier dan een, al dan niet literaire, tekst te vinden die uitgegeven móet worden?

Yosa Buson, *De maan in bezit. Haiku*. Vertaald uit het Japans [en van een inleiding voorzien] door H. Kerlen. [Met ill. van Yosa Buson]. Soest 1987. 94 p.; 17 cm.

In het licht van de zon. Samengest. [en vertaald] door Arjen F. de Groot. Soest 1994. 127 p., ill.; 17 cm. [Hiervan verscheen in 1997 een 2e druk].

Omar Khayyam, *Rubaiyat. Kwatrijnen*. Vertaald [uit het Engels naar de oorspr. Perzische uitg.] door Johan van Schagen / Omar Khayyam, *Rubaiyat. Quatrains*. Translated [from the Persian] by Edward FitzGerald. Soest 1995. 142 p., ill.; 17 cm. Nederlandse tekst naar de 5e ed. van FitzGerald. Bevat ook de 14 kwatrijnen, die niet in die editie zijn opgenomen. Met bibliografie van Nederlandse vertalingen.

UITNODIGING

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM
Universiteitsbibliotheek

De directie van de Universiteitsbibliotheek Amsterdam nodigt u uit voor de opening van de tentoonstelling

BRAM DE DOES 65;

BOEKTYPOGRAAF & LETTERONTWERPER

op donderdag 15 juli 1999 om 16.00 uur.

De aanleiding voor deze tentoonstelling is het feit dat de Universiteitsbibliotheek onlangs de werktekeningen van de *Lexicon* van De Does verwierf, het lettertype dat voor de Dikke Van Dale wordt gebruikt en voor veel ander drukwerk.

Welkomstwoord door drs N. Verhagen, bibliothecaris van de Universiteit van Amsterdam

Grafisch ontwerper Gerard Unger en drukker-uitgever Jan de Jong spreken over Bram de Does en de betekenis van zijn werk.

Aanbieding catalogus aan Bram de Does en inleiding tot de tentoonstelling door drs Mathieu Lommen, de samensteller.

Bezoek aan de tentoonstelling en receptie

De expositie is te bezichtigen van 16 juli t/m 26 augustus 1999 in de tentoonstellingszaal van de Universiteitsbibliotheek, Singel 425, Amsterdam, van maandag t/m vrijdag van 11.00 tot 17.00 uur.

De Universiteitsbibliotheek, Singel 425, Amsterdam (tel. 020 525 2143) is bereikbaar met tram 1, 2 en 5, halte Koningsplein.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM
Universiteitsbibliotheek

De directie van de Universiteitsbibliotheek Amsterdam nodigt u uit voor de opening van de tentoonstelling

BRAM DE DOES 65; BOEKTYPOGRAAF & LETTIERONTWERPER

op donderdag 15 juli 1999 16.00 u.

AANLEIDING is dat de Universiteitsbibliotheek onlangs de werktekeningen van de *Lexicon* van De Does verwierf, het lettertype dat voor de Dikke Van Dale wordt gebruikt en voor veel ander drukwerk.

WELKOMSTWOORD drs N. Verhagen, bibliothecaris UVA.

Grafisch ontwerper *Gerard Unger* en drukker-uitgever *Jan de Jong* spreken over Bram de Does en de betekenis van zijn werk.

AANBIEDING *catalogus* aan Bram de Does
INLEIDING v. de samensteller drs *Mathieu Lommen.*

Tentoonstelling en receptie
De expositie van 16 juli t/m 26 augustus 1999 in de Universiteitsbibliotheek, Singel 425, Amsterdam, van maandag t/m vrijdag van 11.00 tot 17.00 uur.

Spectatorpers

91 BRAM DE DOES
ORVELTERVELD 4, 9441 TG ORVELTE
Opgericht in 1961

De naam is afgeleid van het Latijnse woord spectator (= toeschouwer) en lonkt ook naar *De Hollandsche Spectator* van Justus van Effen.

Ernst Braches, *The steadfast tin soldier of Joh. Enschede en Zonen, Haarlem. Enschede English-bodied Roman No. 6.* Aartswoud, Spectatorpers / Amsterdam, Just Enschede, 1992. 53 p.; 26 cm. Oplage 195 genummerde exx., waarvan 20 geb. in half perkament.

Adieu Lettergieterij Enschede: het einde van een bijna 250-jarig bestaan alfabetisch betreurd door 26 medewerkers [...]. [Samengest. door Bram de Does en Henk Drost]. Aartswoud 1993. [36] p.; 27 cm. Oplage 90 exx., waarvan 32 op naam gedrukt, de overige genummerd van 1-58.

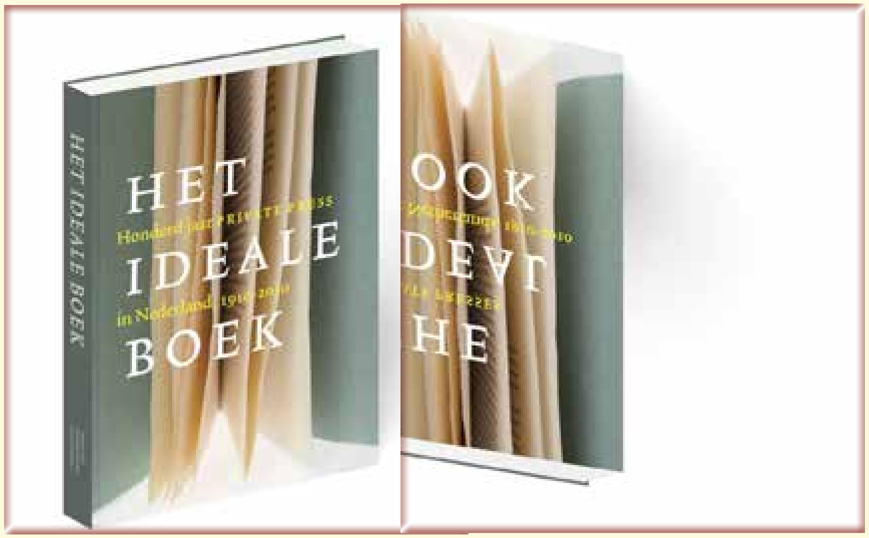
Frans A. Janssen [ed.], *Fleischman on punchcutting.* [English transl.: C. van Heertum; transcription: J. Bouman]. Aartswoud 1994. 59 p.; 27 cm. Tekst in het Nederlands en Engels. Oplage 230 exx., waarvan nr. 1-25 geb. in half perkament, de overige gebrocheerd. In cassette.

Drukkersmerk eigen ontwerp, 1961

Spectatorpers BRAM DE DOES ORVELTERVELD 4, 9441 TG ORVELTE *Opgericht in 1961*
De naam is afgeleid van het Latijnse woord spectator (=toeschouwer) en lonkt ook naar *De Hollandsche Spectator* van Justus van Effen.
Ernst Braches, *The steadfast tin soldier of Joh. Enschede en Zonen, Haarlem. Enschede English-bodied Roman No. 6.* Aartswoud, Spectatorpers / Amsterdam, Just Enschede, 1992. 53 p.; 26 cm. Oplage 195 genummerde exx., waarvan 20 geb. in half perkament.
Adieu Lettergieterij Enschede: het einde van een bijna 250-jarig bestaan alfabetischbetreurd door 26 medewerkers[. ..] . [Samengest. door Bram de Does en Henk Drost]. Aartswoud 1993. [36] p.; 27 cm. Oplage 90 exx., waarvan 32 op naam gedrukt, de overige genummerd van 1-58. Frans A. Janssen [ed.], Fleischman on punchcutting. [English transl.: C. van Heertum; transcription: J. Bouman]. Aartswoud 1994. 59 p.; 27 cm. Tekst in het Nederlands en Engels. Oplage 230 exx., waarvan nr. 1-25 geb. in half perkament, de overige gebrocheerd. In cassette.

HET IDEALE BOEK geeft voor het eerst een overzicht van de honderdjarige Nederlandse *private press*-beweging: een relatief klein, maar uitermate dynamisch, creatief en invloedrijk onderdeel van de Nederlandse boekcultuur. Strevend naar *Het Ideale Boek* maakten, en maken nog steeds, gepassioneerde boekenliefhebbers thuis bijzondere uitgaven. In kleine oplagen, op bijzonder papier, vaak met een speciaal gemaakt lettertype en met veel aandacht verzorgd. ¶ Dit rijk geïllustreerde overzicht voert van de pioniers – *J. C. Bloem, J. Greshoff, P. N. van Eyck* en *J. F. van Royen* – via internationaal bekende kunstenaars als *S. H. de Roos* en ***H. N. Werkman*** tot de enthousiaste en pragmatische drukkers die tegenwoordig in de marge van het boekenvak opereren; en van op een handpers gedrukte boeken, via rijmprenten en oorlogsdrukken tot hedendaagse digitaal gemaakte boeken. Behalve de recente geschiedenis van de private press komen in *Het ideale boek* ook de voorlopers tot in de zestiende eeuw aan bod. Daarnaast wordt de relatie met de Nederlandse literatuur beschreven en natuurlijk blijft ook de verzamelaar van private press-uitgaven niet buiten beeld.¶ Met bijdragen van *Paul van Capelleveen, Marieke van Delft, Sjoerd van Faassen, Lisa Kuitert, Ellen van Oers, Reinder Storm, Kees Thomassen* en *Clemens de Wolf.* Dit boek verscheen bij de tentoonstelling 'Het ideale boek. Honderd jaar private press in Nederland 1910-2010' in *Museum Meermanno* van 20 november 2010 tot en met 20 februari 2011.[1]

1 Het ideale boek, *Honderd jaar private press in Nederland 1910-2010*
Redactie: Paul van Capelleveen, Clemens de Wolf – Vormgever: *Studio Tint*

THE IDEAL BOOK presents an overview of the hundred-year-old Dutch private press-movement: a relatively small, yet exceedingly dynamic, creative and influential part of the Dutch book culture.

Passionate book lovers, in their attempts to create *The Ideal Book*, were, and still are, producing extraordinary editions at home. These unique productions appeared in limited editions, printed on extraordinary paper, often with specially created fonts and designed with care ¶ This richly illustrated survey starts with the pioneers – *J. C. Bloem, J. Greshoff, P. N. van Eyck* and *J. F. van Royen* – continues via internationally known artists such as *S. H. de Roos* and ***H. N. Werkman*** to the enthusiastic and pragmatic printers who nowadays operate in the margins of the book trade; and from hand-press printed books, via broadside poems and war prints to contemporary digitally made books. ¶ With contributions *of Paul van Capelleveen, Marieke van Delft, Sjoerd van Faassen, Lisa Kuitert, Ellen van Oers, Reinder Storm, Kees Thomassen* and *Clemens de Wolf.*

This book is published in combination with the exhibition 'The Ideal Book. Hundred-year private Press in the Netherlands 1910-2010' in *Museum Meermanno | Huis van het boek* (in collaboration with the KB), from 20 November 2010 to 20 February 2011. For more information go to the website www.meermanno.nl. A website with hundreds of images is launched simultaneously with the opening of the exhibition.[1]

1 The Ideal Book, *Private Presses in the Netherlands, 1910-2010*

‘De opmerking over het rijke Roomse leven klinkt als een belediging van de lezer.’[1] ‘Van een satijnen benauwdheid… ik hoop oprecht dat de de juryheren meer verstand hebben van letters.’[2] ‘De kwaliteit van de vormgeving van *De best verzorgde boeken 1990* was in overstemming met de kwaliteit van de beoordeling. De jurydictieve opmerking *‘Weer met je Joanna’* op de ongenummerde bladzijde 96 is inmiddels vaste uitdrukking als er door onoplettendheid een verkeerde letter tussen de tekst komt te staan, de uitroep: *Wéér die Joanna!’*

Echt een katholiek boekje, het rijke Roomse leven…

een mooi dun boekje in een kartonnen bandje, het is van een satijnen benauwdheid…

e Does

ders was. Ik heb voor een belangrijk deel de facetten die ik in de Bembo harmonieus vond in mijn Trinité verwerkt. Ik heb getracht er een soort schwung in te brengen, de letters komen voort uit het schrift. Ik begin met de letters die ik het belangrijkst vind in het tekstbeeld, bijvoorbeeld de 'n' onderkast waar de 'i' al in zit. Je hebt natuurlijk in alle letters steeds terugkerende elementen.
Een van de belangrijkste redenen voor het feit dat ik zo graag harmonie in mijn werk tot uitdrukking wil brengen is waarschijnlijk dat ik zelf zo onharmonisch ben. Het werk is voor

Trinité iets heupwiegends heeft. Dat heupwiegen heeft volgens mij een functie in het teweegbrengen van de harmonie. Ik heb dat niet helemaal zelf ontdekt, die swingende harmonie bestond al in de Renaissance.
De naam Trinité slaat op de drie stok- en staartlengtes waarin ik de letter ontworpen heb. Ik wilde daarom iets in de naam hebben met 'drie'. De e-accent leidt ook tot een analogie met Romanée en Enschedé. Enschedé heeft nog een paar letters die dezelfde uitgang hebben. Het heeft dus niets met het geloof te maken. Iemand heeft me eens gevraagd of de Trinité een katholieke letter is, maar dan zou ik het eerder een biologisch-dynamische letter willen noemen."

Gefeliciteerd!, Bram de Does
met de H.N.Werkmanprijs 1991
Gefeliciteerd!, Marianne Elbers & De Appelbloesem Pers

de Jury
benoemd door het bestuur
van de stichting
Collectieve
Propaganda
van het Nederlandse
Boek
heeft
verkozen tot een
van ‹de best
verzorgde boeken›
1990

Geheim is geheim
Mary Noothoven van Goor
Marianne Elbers
De Appelbloesem Pers,
Amsterdam

Geheim is geheim is gezet uit de letter Trinité Wide 2 door Joh. Enschedé & Zonen, Haarlem
Bedankt!, Mary Noothoven van Goor
zonder schrijvers geen prachtige boeken!
Uit de pers:
"…Zowel de inhoud als de uitgave zijn van een dusdanige kwaliteit dat het een juweel van een boek is geworden." "Een prachtige uitgave; zijn prijs meer dan waard. Van harte aanbevolen." "Kort maar aangrijpend…"
"Een fascinerend boekje… heel mooi geschreven."

27

de Mediakrant

Iemand heeft me eens gevraagd of de Trinité een katholieke letter is, maar dan zou ik het eerder een biologisch-dynamische letter willen noemen

DE
HOLLANDSCHE
SPECTATOR,
EERSTE DEEL.

TE AMSTERDAM,
By HERMANUS UYTWERF.

Minion Pro, Minion Pro-bold, Minion Pro-bolditalic ¶ AGaramondPro-Bold, AGaramondPro-bolditalic, AGaramondPro-regular, AGaramondPro-semibold, AGaramond-Pro-semibolditalic ¶ AJensonPro-boldcapt, AJensonPro-bolddisp, AJensonPro-boldsubh, AJensonPro-it, AJensonPro-lt, AJensonPro-regular, AJensonPro-semibold, AJensonPro-semiboldit, AJensonPro-semibold itsubh ¶ AdobeHebrew-italic, AdobeHebrew-regular ¶ AmericanTypewriter, AmericanTypewriter-bold, AmericanTypewriter-semibold ¶ Baskerville, Baskerville-italic, Baskerville-semibold, Baskerville-semibolditalic, BaskervilleDisplayPT-bold, BaskervilleDisplayPT-BoldItalic, Baskerville-DisplayPT-Italic, BaskervilleDisplayPT-Regular, BaskervillePosterPT-Italic ¶ BickhamScriptPro3, BickhamScriptPro3-Bold ¶ BodoniAntiquaT-bold, BodoniAntiqua T-demibold, BodoniAntiquaT-demibolditalic, BodoniAntiquaT-light, BodoniAntiquaT-regular, BodoniAntiquaT-regularitalic, BodoniOrnaments itctt, BodoniOrnaments itctt, Bodo-niSvtyTwo itctt-bold, BodoniSvtyTwo itctt-book, BodoniSvtyTwo itctt-bookita, BodoniSvtyTwo scitctt-Book ¶ Bodoni urw-med, Bodoniurw-medobl, Bodoniurw-reg, Bodoniurw-regobl ¶ Clearfacebolditalic ¶ dtlDocumenta-expertregular, dtlDocumenta-medium, dtlDocumenta-regular, dtlDocumenta-spregularita-lic, dtlDocumentaSansst-italic, dtlDocumentasansst-regular, dtlDocumentaSansst-regular, dtlDocumentaSansTCaps-regul ¶ dtlHaarlemmerD, dtlHaarlem-merD-Alt, dtlHaarlemmerD-caps, dtlHaarlemmerD-capsmedium, dtlHaarlemmerD-capsmediumitalic, dtlHaarlemmerD-italic, dtlHaarlemmerD-sanscaps, dtlHaarlemmer D-sansitalic, dtl Haarlemmersd, dtlHaarlemmersd-italic, dtlHaarlemmer sd-sansitalic, 179 Haarlemmer sdsans, Eurostile-regobl ¶ Gara-mondPremrPro, GaramondPremrPro-bd, GaramondPremrPro-med, GaramondPremrPro-medit, GaramondPremrPro-smbd, GaramondPremrPro-smbdit ¶ GillSans-light, GillSans-semibold, GillSans-semibolditalic, GillSansNova-book, GillSansNova-medium, GillSansNova-mediumitalic, GillSansNova-semibold, GillSansNova-se-mibold, GillSansNova-semibolditalic ¶ Giovannistd-black, Giovannistd-bold, Giovannistd-bolditalic, Giovannistd-book, Giovannistd-bookitalic ¶ ocr Impact ¶ Joannamtpro-regular, Joannanova-book, Joanna, Joannanova-bookitalic, Joannanova-extrabold, Joannanova-italic, Joannanova-light, Joannano-va-lightitalic, Joannanova-medium, JoannaNova-mediumitalic, Joannanova-regular, Joannanova-thin, Joannanova-thinitalic, Joannanova-ultrablack, joannasansnova-book, JoannaSansnova-bookitalic, JoannaSansnova-italic, JoannaSansnova-medium, JoannaSansNova-mediumitalic ¶ ltcBodoni ¶ Lexicon-No2ItalicA-Exp, LexiconNo2ItalicA-Exp, LexiconNo2ItalicA-med, LexiconNo2ItalicA-pi, LexiconNo2ItalicA-tab, LexiconNo2ItalicA-txt, LexiconNo2ItalicA-txt, Lexicon-No2ItalicD-exp, Lexicon№2ItalicD-Med, LexiconNo2ItalicD-Txt, Lexicon№2italicd-txt, Lexicon№2italicf-exp, Lexicon№2italicf-exp, Lexicon№2italicf-exp-SC700, Lexicon№2italicf-txt, Lexicon№2RomanA-exp, Lexicon№2RomanA-exp, Lexicon№2RomanA-med, Lexicon№2RomanA-tab, Lexicon№2RomanA-tab, Lexicon№2 Ro-manA-txt, Lexicon№2 RomanA-txt, Lexicon№2 RomanD-exp, Lexicon№2 RomanD-med, Lexicon№2 RomanF-exp, Lexicon№2 RomanF-med, Lexiconxtra-v05 ¶ Minion-Pro-bold, MinionPro-bolddisp, MinionPro-bolditcapt, MinionPro-disp, MinionPro-it, MinionPro-itsubh, Minionpro-mediumdisp, MinionPro-mediumitdisp, MinionPro-Regular, MinionPro-semibolddisp, MinionPro-semibolditcapt, MinionPro-semibolditdisp ¶ Trinite Titling romwid, Trinite№1-ita, Trinite№1 -itapi, Trinite№1 -itatab, Trinite№1 -romcon, Trinite№1-romconexp, Trinite№1-romconpi, Trinite№1-romcontab, Trinite№2-ita ¶ Trinite№2-itapi, Trinite№2-itatab, Trinite№2-romwid, Trinite№2-RomWid, ingesloten Trinite№2-romwidexp,, Trinite№2-romwidexp, Trinite№2-romwidpi, Trinite№2-romwidpi, Trinite№2-rom-widtab, Trinite№4-medita, Trinite№4-medita, Trinite№4-meditapi, Trinite№4-meditapi, Trinite№4-meditatab, TriniteTitling-normal.

OVER ONS LOGO:

FRANS DE JONG HAD EEN BOEDRUKATELIER AAN HET IJ. Onze drukkerij lag aan de voorkant, op je knieën kon je door de facetgeslepen raampjes in de gietijzeren boogkozijen naar binnen kijken. *Zoals de schoenmaker in het oude Praag naar boven keek en de schoenen langs zag komen.* Toen de offsetdruk de boekdruk verdrong zegde Frans de Jong zijn baan op als huisdrukker van *De Bijenkorf*. De rest is kunstgeschiedenis. In de hel van Frans vond ik de letter.[1] Met drukkersgazel Martijn zijn er afdruk-

ken gemaakt die na digitalisering op grafische film werd gezet. De loden letter (een presse papier van 212,67 mm³) is an sich geen schitterend staaltje verfijnde letterkunst. Wel robuust en op het oog wat uit het lood geslagen. De helbewoners wacht de smeltoven en dan is het de vraag hoe de wedergeboorte uitpakt, mager, vet – volslank kan ook.

MONIQUE SPOORENBERG HEEFT LATER, MET DE HAND, DEZE VARIANT GEMAAKT.

1 De hel is een van de vakjes in de letterkast waarin de handzetter beschadigde, dus onbruikbare letters bewaart, gescheiden van de andere letters.

ACTUS PURUS – voleindigde werkelijkheid
ADEQUAAT – precies (aan iets) beantwoordend.
ADHÆRERE DEO – God aanhangen
adhæsio Dei – hangen aan God
ADMIRANDUM – bewonderenswaardig
ADORANDUM – aanbiddenswaardig
AHURA MAZDA, of Ormuzd / Ormoezd in het oude Iran/Perzië de hoogste, wijze god; schepper van de wereld van het licht, aanvoerder van de goede geesten, de Ameßa Spenta's ('zegenrijke onsterfelijken') die de wereld van bedrog en duisternis bestrijdt.
ALIENUM – het andere, vreemde
ALTUM SILENTIUM – diep zwijgen
AMOR MYSTICUS – mystieke liefde
ANALOGISCH – door pure gelijkenis met iets corresponderend
ANALYTISCHE - synthetische eenheid – eenheid, die vele denkbeelden samenvat, –bevat.
ANALYTISCHE OORDELEN – (fil.) proposities die men niet kan ontkennen of bevestigen zonder dat een van beide, de ontkenning of de bevestiging, met zichzelf in tegenspraak is; het is een verduidelijking. Synthetische oordelen voegen iets toe.
ANAMNESIS – herinnering
An-ATMAN-leer – leer, dat de ziel geen zelfstandig en bestendig ik is.
ANIMISME – leer, dat religie is ontstaan uit het geloof aan dodengeesten.
ANNIHILATIO – vernietiging
ANTARYAMIN – innerlijke bestuurder
ANYAD – alienum (Sanskriet)
APAITHEÎSTHAI – door bidden afwenden
APATHES – hartstochtloos
APÁTHEIA – hartstochtloosheid apophthégmata ton patérön – uitspraken der vaders apologetiek – leer v.d. geloofsverdediging
APOTRÉPEIN – afwenden
APPERCEPTIE – waarneming
ARRËTON – onuitsprekelijk, wat door geen woord gevat wordt, onbepaalbaar.
ascese – kastijding, onthouding
AUGUSTUS – zeer heilig, verheven, eerbiedwaardig‹index
Bathéa toy satanâ – de diepten van Satan
bodhi – heilskennis (Sanskriet)
BRAHMÄ – hoge godsnaam in India
CALIGO – donkerheid, duisternis
CATEGORIE – hoogste begrip, denkvorm; categorie a-priori – denkvorm die aan alle ervaring (= mathematische natuurwetenschap) voorafgaat, deze vormt en haar voorwaarde is.
causaliteit – bij Kant: denkschema waarmee we het wereldgebeuren ordenen en doorzien. Ons verstand is een complex ordeningsschema's. Onze geest legt haar ordeningsschema over de wereld heen en construeert op actieve wijze de werkelijkheid.
causa prima – eerste oorzaak = de godheid
CAUSÆ SECUNDÆ – natuurlijke oorzaken, in onderscheiding van causa prima
certitudo salutis – heilszekerheid
charactër – wezensstempel, -afdruk
CHRISTOLOGIE – leer over de 'persoon' van deChristus
communie-methode – praktijk om zich het goddelijke substantieel toe te eigenen.
337
complex – samengesteld
confidere – vertrouwen
conformem esse verbo – het woord gelijkvormig zijn
contactus – aanraking
contrastharmonie – combinatie van een aantrekkend en afstotend gevoelsmoment.
Dæmön – tussenwezen tussen mens en God bij Apuleius; boze geest, demon
DÆMONION – het demonische
dæmonismus – demonengeloof
de adhærendo Deo – over het zich vastklampen aan God.
de amore Dei quod efficax sit – dat liefde tot God werkzaam is.
DE GUSTIBUS NON EST DISPUTANDUM – over smaak valt niet te twisten.
deinós – ontzettend/ontzaglijk
DEÏSME – *op de rede berustend geloof in een transcendente god die zich niet aan de mensen openbaart.*
demonisme – geloof aan demonen
Denifle, Heinrich Joseph (1844-1905) – Dominicaan,
medeoprichter van het Archiv
f¨ür Literatur und Kirchengeschichte des Mittelalters,
en kenner van de middeleeuwse theologie.
DE SERVO ARBITRIO – *over de onvrije wil*
Deus ipse ut est in sua natura et majestate – God, gelijk Hij in zijn wezen en in zijn majesteit is.
Deus vivus – de levende God
Deutero-Jesaja – onbekende profeet, van wie de tweede helft van het boek Jesaja afkomstig is = Tweede Jesaja.
dirus – huiveringwekkend, onheilspellend
DISCURSIEF – *in het denken van het een op het andere overgaande, stuk voor stuk verbindend, tegenstelling met aanschouwing.*
DIVINA MAJESTAS, *metuenda voluntas – goddelijke*
MAJESTEIT, *te vrezen wil*
DIVINATIE – *In navolging van Schleiermacheren Fries verstaat Otto onder divinatie het religieuze kenvermogen waarmee de mens gebeurtenissen en personen zou kunnen zien als 'tekenen' en 'openbaringen' van het goddelijke en het heilige.*
Ook: voorgevoel, inzicht, doorzicht, intuïtie, Anschauung.
dïvïnatïö – zienersgave, voorspelling, hogere ingeving, gissing/vermoeden.
ductus – schriftlijn
Durgä – ('ongenaakbare') machtige Indiase/
Bengaalse (moeder-)godin. In het brahmanisme is zij de vrouw van Shiva. Zij heeft vele aspecten: als Uma of Gauri is zij een lieve, weldoende godin. Als Kali (de 'zwarte') is zij een woeste, grimmige verschijning. Als Durgä is zij de verschrikkelijke moordenares van demonen. Als Sati is zij de trouwe, deugdzame echtgenote van Shiva. Als Parvati trouwt zij met Shiva. Zij geldt als Shiva's creatieve kracht (Shakti). Durgä is populair bij het volk van Bengalen,
in september wordt haar feest, Durgäpuja, gevierd. In Aihole, in de Indiase deelstaat Karnataka, staat een tempel voor Durgä. Zij wordt voorgesteld met tien armen, soms als afschrikwekkende figuur, druipend van bloed en omhangen met doodshoofden.
DYSTELEOGIE – ondoelmatigheid
Efflavia = suspiria – zucht, vloeien, uitblazen,
uitademen
ellampatio – uitstraling
Elohim – Hebreeuwse godsnaam
El Schaddaj, Eljon – Hebreeuwse godsnaam
enthusiazesthai – vol zijn van God
entiteit – wezen, essentie, aard
epekeina– aan gene zijde van en boven alle
Zijn
epigenesis – tegendeel van præformatio; deze
neemt aan dat de eigenschappen van het zich ontwikkelende wezen in kiem zijn gevormd; epigenesis,
dat ze eerst
later te voorschijn komen en optreden.
eros – seksuele liefde; geestelijke liefde tot het schone in de wereld der ideeën en idealen bij Plato
ethisering – morele inhoud geven
ethos – zedelijkheid, moraal
Eudæmonisme – leer volgens welke een daad die het eigen of maatschappelijk welzijn bevordert moreel goed is.
eufëmeisthai, eufemia – zwijgen, om elk woord dat een slecht voorteken kan
zijn te vermijden.
evolutionisme – alles is door graduele ontwikkeling
uit elkaar ontstaan.
exegetisch – betrekking hebbende op de bijbelverklaring.
exlex – aan geen wet gebonden
Facies Dei revelata – het onthulde aangezicht
van God
fetisjisme – afgodische verering
fides – geloof
fiducia – vertrouwen
filologie – wetenschap van taal en letteren van een volk, vaak in samenhang met de cultuurgeschiedenis. fôs – licht
Generatio æquivoca – leer van het zogenaamde 'vanzelf' ontstaan der levende wezens gnostiek – z.g. vroegchristelijke 'dwaalleer'; de diepere kennis over de

godsdienstige waarheden
gnostici – theosofen in de 2e-5e eeuw na Chr., die door middel van kosmogonische (beschrijving van de schepping, van het ontstaan van het heelal) bespiegelingen en oosterse mythen een diepere verklaring van de godsdienstige waarheden en het wezen der dingen probeerden te geven; 'vroegchristelijke dwaalleer.
gratia – genade
Halleluja – 'looft de Eeuwige!'
hágios – heilig
heilige – De ervaring van het heilige is bij Otto geen ontmoeting met de persoonlijke God maar eerder een ontmoeting met het goddelijke. Het godsdbegrip lijkt gedepersonificeerd of onzichtbaar gemaakt.
heimarmenè – noodlot
henosis – wezensvereniging met het goddelijke = de tweede kant van de mystiek
hésychia – toestand van diepe zielerust in de mystiek
heterogonie – te voorschijn brengen van wat te voren in aanleg niet aanwezig is = bijzondere vorm van epigenesis.
heteronoom – onderworpen aan vreemde het heilige 339
wetten; tegenstelling met autonoom onderworpen aan eigen wetten
humanisering – vermenselijking
Identificatie – vereenzelviging
ideogram – verklarend beeldteken, chiffre
immobilis – onbewogen, 'zonder hartstocht"
imputatieleer – leer van de toegerekende gerechtigheid van Christus
in actü – in verwerkelijking, realisering
incarnatus – 'vlees geworden'
incomprehensibilitas – onbegrijpelijkheid
indefinibel – wat betekenis, zin, doel betreft onbepaalbaar
indifferentie – opvatting dat het onverschillig is welke godsdienst men belijdt.
ineffabile – onuitsprekelijk, niet zuiver te omschrijven in metuendis mirabilibus et iudiciis suis tncomprehensibilibus – in zijn verschrikkelijke wonderen en onbegrijpelijke gerichten, oordelen
ira deorum – toorn der goden
ÏSvara– De Heer, (Sanskriet)
Jahweh – naam van Israëls stamgod; later verkeerd uitgesproken als Jehova
Jñäna – heilskennis, (Sanskriet)
Kadosj – sanctus en sacer tegelijk. 'De Heilige Gezegend zij Hij', 'hakadósj baróech hoe', is in de klassieke rabbijnse bronnen het meest gangbare predicaat voor God. Kadosj heeft ook iets van verhevenheid en superioriteit. In het joodse leven betekent dit dat je inderdaad heilig kunt worden: door je naaste lief te hebben, de vreemdeling te beschermen en zorg te dragen voor de armen. Gods heiligheid mag dan een mysterie blijven dat ons te boven gaat, maar we zijn in staat door de eenvoudige en concrete daden van een heilig leven die heiligheid in deze wereld te realiseren. Deze ethiek (moessar) vindt zijn grondslag in Leviticus 19:1, kedosjiem/de heiligheid van de eeuwige de heiligheid van het volk.
Kahin – ziener (Arabisch)
Kaivalyam – Indiase uitdr. voor de gelukzalige toestand aan gene zijde
kalligrafie – schoonschriftkunst
kinetica – leer van de bewegingen als voortgebracht door krachten. Alles wat beweegt heeft kinetische energie. Hoe sneller iets beweegt, des te meer massa heeft het, en des te meer kinetische energie. Rond 1686, meer dan honderd jaar voordat deze ontdekking werd gedaan, introduceerde Gottfried W. Leibniz (1646–1716) de term vis viva (levende kracht), die de resultante is van massa en de snelheid van het object.
KRISHNA – Indiase menselijke belichaming van de Godheid
kyrieleis – 'Heer, erbarm U!'
LOGION – uitspraak, die goddelijke autoriteit bezit.
Magie – tovernarij, bezweren van natuurlijke rachten.
Mahäyäna – boeddhistische stroming
mandala – magische beeldenkring voor contemplatieve doeleinden
mania – heilige razernij, zucht = redeloze geestdrift
MASTABA – Egyptische grafgebouwen
megal ietenperiode – tijd van reusachtige stenen monumenten in de kunst
MÉNEI HË ORGÈ – *de toorn blijft miraculum – wonder/mirakel*
MIRÆ SPECULATIONES – *zeldzame speculaties*
MIRUM – *wonderlijk/verbazingwekkend/vreemd/opvallend*
MOBILITAS DEI – *bewogenheid Gods*
MODERNI, THEOLOGI MODERNI – *middeleeuwse theologen, die de wijsbegeerte van Aristoteles in de kerkelijke leer invoerden.*
MOKSHA – verlossing, bevrijding
MONSTRA – monsters, gedrochten
MYSTERIIS SUIS ET IUDICIIS IMPERVESTIGABILIS – in zijn geheimenissen en gerichten onnaspeurbaar
MYSTERIUM TREMENDUM & FASCINANS *– een vreemd, niet in te passen, onherleidbaar geheimenis dat vrees en beven oproept, dat afstoot, een verterend vuur, maar dat ook verlangen wekt, aantrekt, bezielt.*
MYSTIEK – het deelhebben aan het bovenzinnelijke en goddelijke, niet door de zintuiglijke ervaring of het denken, maar door een eigenaardige innerlijke ervaring (vergelijk henosis).
MYSTERION TÊS ANOMÍÄS – geheimenis der boosheid
MYSTICISME – eenzijdige overgave aan mystiek
Naturalistische psychologie – poging om gedrag te verklaren d.m.v. concreet feitenmateriaal uit experiment en enquête, vaak zonder theoretische synthese. Vgl. de huidige klinische (neuro) psychologie.
nemo audit verbum nisi spiritü intus docente – niemand verstaat het woord, die niet innerlijk door de Geest wordt onderwezen.
N*irwäna* – uiteindelijke gelukzaligheid voor de boeddhist, pp. *79, 234*
nominalisme – scholastieke leer, dat de algemene begrippen buiten het denken geen eigen bestaan hebben; tegenstelling tot realisme; wijsgerige richting in de scholastiek die de algemene begrippen slechts als nomina, als namen, beschouwt en hun iedere werkelijkheidswaarde ontzegt.
numen – bovennatuurlijk wezen nog zonder precieze voorstelling
numen præsens – nabijheid van het numen
numineus – Otto gebruikte het begrip numineus om te laten uitkomen dat in de religieuze ervaring irrationele trekken de boventoon hebben op de redelijke en morele. Het is afgeleid van het Latijnse woord numen: godheid. Dit gaat mogelijk terug op nuo (vgl. het Griekse neuoo) = knikken, door een eigenmachtige knik beslissen. Numen duidt dan op de hoofdknik waarmee een godheid een offer aanvaardt of zijn welbehagen uit in wie hem aanbidden. Daarvan afgeleid is numen een predicaat voor goddelijk, heilig, spiritueel, magisch, bovennatuurlijk of qua oorsprong creatief en krachtig.
Objectivatie – iets subjectiefs als object buiten zich stellen; concretisering. het heilige
341
OCCASIONALISTEN – filosofische leer waarin de afzonderlijke oorzaken slechts toevalligheden, aanleidingen zijn, terwijl de ware oorzaak God is. oecumene – beschaafde wereld (= het Grieks- Romeinse wereldrijk)
OMNIPOTENTIA Dei – almacht Gods
ontologie – leer van de algemene eigenschappen van de dingen
o numero esse – niets waard zijn
ordo salutis – heilsorde
orenda – uit de indianenmythologie: magische macht
orgè theôu – toorn Gods
Ormuzd – of Ormoezd of Ahura Mazda, Perzische godennaam
PANTHEÏSME – een beschouwing, dat alles, ook de levenloze dingen, wilskracht bezitten.
PÁTHË – hartstochten
personalistisch – nadruk leggend op het persoonlijke.
pithekanthropos – aapmens
pitri – als goddelijk vereerde voorvaderen
pneumatisch – geestelijk, vervuld van de geest
pneuma – geest, Heilige Geest
polydemonisme – geloof aan veelheid van demonen
popule meus – 'mijn volk!'
portentum – wonderbare gebeurtenissen en dingen
postulaat – veronderstelling
potentialiteit – mogelijkheid/vermogen

potentie – actus - mogelijkheid, aanleg - werkelijkheid, verwerkelijking
pragmatistisch – (fil.) doelmatigheid als kenteken van het ware
prasada – genade (Sanskriet)
predestinatio ambigua – voorbeschikking tot verdoemenis of tot eeuwig heil
predeterminatie – voorbeschikking
predicaat – erenaam, aanduiding, kenmerk, benaming; fil.: dat wat in een oordeel over een subject gezegd wordt.
predicibel – wat zich zeggen laat
primitieven – oervolken, schriftlozen
prodigium/portentum – wonder(teken), huiveringwekkend voorteken
promissio – belofte
propriëteit – eigendom, eigenschap
psilòs ánthrōpos – slechts mens
Quale – het 'hoe', de hoedanigheid
quanti ponderis sit peccatum – hoe zwaar het gewicht der zonde is.
Rationeel – irrationeel – door begripsmatig denken te vatten – niet te vatten (buitenredelijk) rationalisme (in de godsdienst) - het benaderen van het goddelijke door begrip en bewijs.
reale – het werkelijke
relatief – absoluut – betrekkelijk en voorwaardelijk
– betrekkingloos en onvoorwaardelijk; het absolute = het volkomene
relict – overblijfsel uit vroegere tijd
remissio peccatorum – vergeving van zonden
rudimentair – niet meer tot ontwikkeling komend.
Sacer = numineus (Lat.) betekent zowel heilig als vervloekt. Het heilige draagt alle mogelijkheden van vernietiging in zich. Het is dus nooit hetzelfde als het goede. Het kan zich uiten d.m.v. wat gestalte noch aanzien heeft. Het valt dus ook niet samen met het schone. Met de categorie van het heilige was voor Otto de eenheid van al het religieuze en van alle religie filosofisch en theologisch gegeven. (Het heilige is overigens relatief onbelangrijk in het confucianisme.) Otto stelde de categorie naast de kantiaanse categorieën van het ware, goede en schone, die bij alle mensen aangeboren zouden zijn.
sänctus – heilig, onschendbaar
sacrament – heilige handeling
sacrosanctus – hoog-heilig, wat niet mag worden aangeraakt.
schema – het na-elkaar in de tijd is een schema voor het causale verband; het ene wijst dan noodzakelijk naar het andere en het andere is noodzakelijke met het ene verbonden.
schematisering – een schema voor iets vinden en het er mee verbinden.
scholastiek – filosofische hoofdrichting in de Middeleeuwen
sebastós – majesteitelijk, eerwaardig
sébesthai – met vreze vereren
sela – muziekteken (Hebreeuws)
semnós – eerbiedige vreze inboezemend
sensualisme – filosofie die alle denkbeelden en begrippen afleidt uit zinnelijke waarnemingen.
sicut annulus gemmam – gelijk de ring de steen
simile – dissimile – gelijk – ongelijk
Íiva – Indiase godennaam
sjamanistisch – sjamanisme: een van de ruwe oervormen van de religie met bezetenheid en tovenarij
Sjechiena – de inwonende aanwezigheid van God in deze wereld.
solemne – plechtig
scandalon – ergernis
sollemnis – plechtig
speculum æterni Patris – een spiegel van de eeuwige Vader
Spiritus sanctus in corde – de heilige Geest in het hart
stupor – verbazing, verwondering, ontsteltenis; verbluffend, versteld staan.
sui generis – van eigen soort
summa injuria – grootste onrecht
superrationeel – boven het redelijk vermogen uitreikend.
supranaturalisme – leer dat de godheid het natuurlijk verloop van de dingen door plotseling ingrijpen doorbreekt.
syncope – toonreeks die het gewone ritme onderbreekt.
synderesis – de goddelijke vonk in de mens
synthetisch predicaat – vgl: 'analytisch'.
synthetische oordelen – formuleringen waarin het predicaat iets toevoegt aan datgene wat in het subjectbegrip aan gedachten ligt opgesloten. Vgl. voor het verschil tussen synthetische en analytische oordelen: Kant, Kritik der reinen Vernunft, 1789, b, 10-11.
Tabernakel – kastje dat iets heiligs bewaart; Exodus 25:9 e.v. (tent waarin de verbondsark van de Israëlieten stond). 343 verklarende woordenlijst tabula rasa – onbeschreven tafel (blad)
tantrisme – late vorm van brahmanisme, met verering van demonische machten.
Tao – het goddelijk Absolute in de Chinese speculatie.
teleologie – filosofische leer, dat in de wereld alles doelgericht gebeurt.
telos – doel
terminus technicus – vakterm
testimonium spiritūs sancti internum – de inwendige getuigenis van de Heilige Geest
thateron – alienum (het andere, vreemde)
thámbos – verbazing
theîon – het goddelijke theïstisch – theïsme: levensbeschouwing die uitgaat van het bestaan van een in de wereld werkende God die als Schepper boven de mens staat.
theologia – leer over goden en goddelijke zaken; theologie, godgeleerdheid
theopantisme – leer, dat God alles is en alles in zich begrijpt.
theosofie – Otto: 'poging om met fantastische middelen een wetenschap van God en het goddelijke te vormen'; mystiekfilosofische levensbeschouwing, THEOSOPHIA = kennis van goddelijke zaken.
totem – heilig, mythisch symbool van een beschermgeest; begrip uit de primitieve mythologie
totemisme – het erkennen van totems en de daarmee verbonden religieus-sociale verschijnselen;
traditie – overlevering
transformisme – transsubstantiatileer, leer van de wezensverandering
transcendent – boven alle ervaring (= mathematische natuurwetenschap) uitreikend.
transcendentale apperceptie – de opvatting van zichzelf als een ik.
Trisagion: hagios ho theos, hagios ischyros, hagios
athanatos = sanctus Deus, sanctus Fortis, sanctus Immortalis – het driemaal heilig: heilig is God, heilig de Sterke, heilig de Onsterfelijke.
Tu solus sanctus – 'Gij zijt alleen heilig'
Ubi ipsi visum tuit – waar hij wil.
ubi nihil vales, ibi nihil velis – waar gij niets kunt, wil daar ook niets!
Verbo conformis – aan het Woord gelijkvormig
via eminentiæ et causalitatis – de weg, om door sterkste superlatieven en het vaststellen van oorzaken aanduidingen van de godheid te vinden.
via negationis – weg om door ontkenningen aanduidingen van de godheid te vinden.
via religiosa – religieus levensgedrag in intense en vaste vormen
Vishnu – hoge godennaam in Indië
viva vox – levend woord
voluntarisme – richtingen in de filosofie en psychologie (Wundt) die aan de wil voorrang geven boven het intellect. In het theologisch voluntarisme worden waarheid en goedheid van God gewild geacht.
Zoè – het leven

associationisme: kennis van hogere orde komt tot stand door combinaties van eenvoudigere ideeën (Locke); die associaties worden vooral bepaald door gelijkenis en contiguïteit (Hume).
congruent: overeenstemmend.
fysiologie: leer van de normale levensverschijnselen van fauna en flora.
fenomenalisme: (fil.) opvatting dat de mens alleen de uiterlijke verschijningsvormen, de eigenschappen van de dingen kan kennen, en niet het wezen ervan.
hysteron proteron: vertelwijze waarbij het in de tijd later komende voor het vroeger komende wordt gezet.
influx: (metaf.) toevloed; ongemerkt binnendringen/-stromen.
lethargie: toestand van geestelijke ongevoeligheid.
luciditeit: helderheid van geest, vernuft.
medullair: het merg betreffend.
modus operandi: wat er werkelijk gebeurt.
MONISME: gaat uit van één beginsel ter

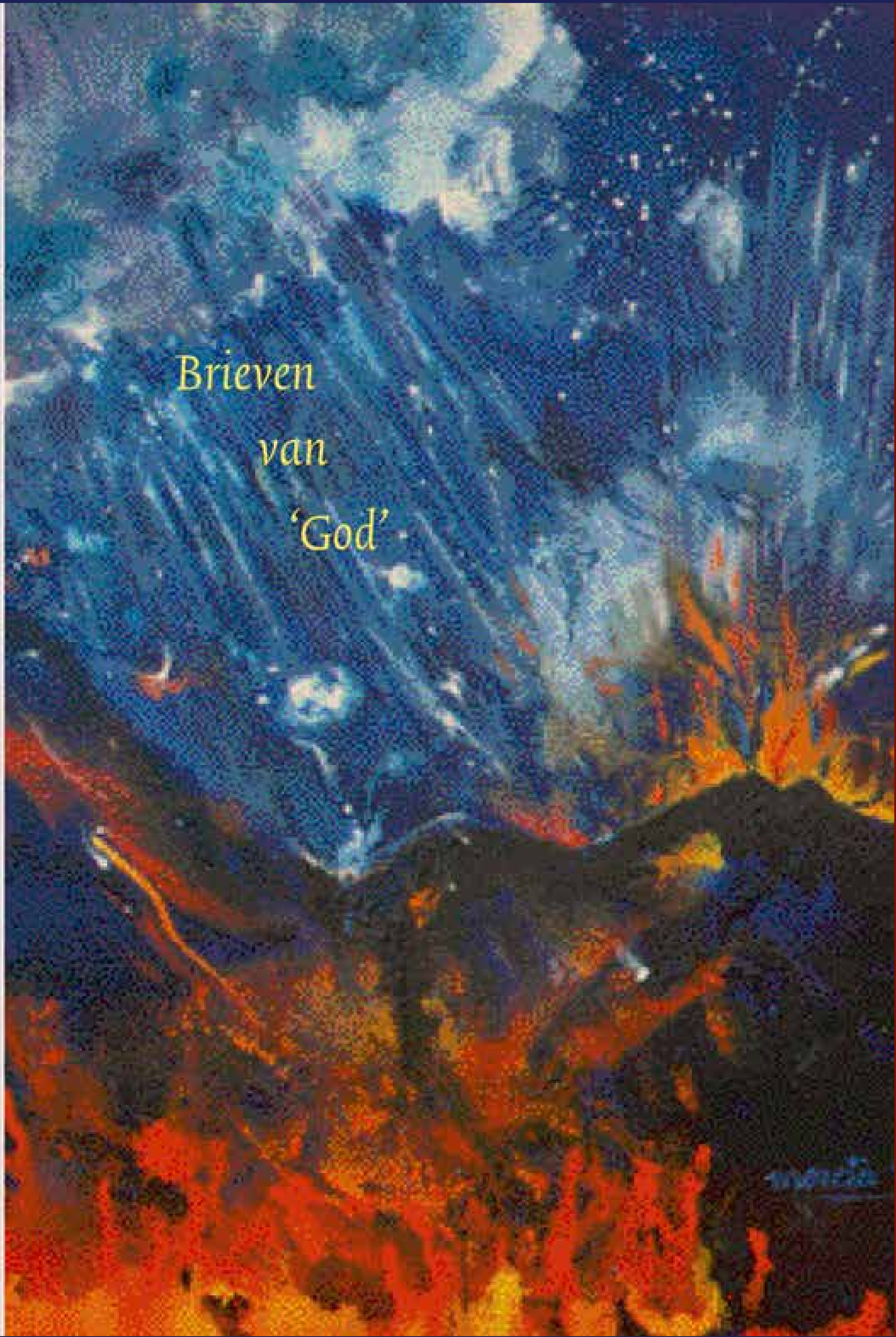
verklaring van alle verschijnselen.
ORATIO PRO DOMO: *(schijnbaar objectief) pleidooi voor eigen zaak. Ook wel: preken voor eigen parochie. De rede van Cicero (1ste eeuw* V.C.) *waarop dit teruggaat, is (oratio) de domo sua '(rede) over zijn eigen huis'.*
POSITIVISME: *(fil.) wijsgerige richting die het gebied van het weten bepaalt tot wat zintuiglijk kan worden waargenomen.*
postulaat: theoretisch onbewijsbare stelling, noodzakelijk om bepaalde feiten te kunnen begrijpen.
PSYCHOFYSICA: *gebied van onderzoek dat ligt tussen psychologie, het terrein van de fysische prikkels en de psychische processen.*
PSYCHOFYSIOLOGIE: *Joh. P. Müller († 1858): 'psychologus nemo nisi physiologus'* (vgl. *The Works of W.J.; Essays, comments and reviews* Harvard U.P., 1987, p. 336.
PSYCHOFYSISCH:
1. over de samenhang van lichaam en geest of ziel; 2. over de samenhang tussen prikkel en gewaarwording.
PURITANISME: *strenge levenswandel.*
SOMNAMBULISME: *helderziendheid tijdens een slaaptoestand.*

Van tijd tot tijd wordt de mensheid opgeschrikt door teksten die een morele waarde lijken te bevatten.
Deze teksten stuiten altijd op een zekere weerstand omdat de dubbele moraal waarmee we zijn opgegroeid ons verbiedt een keuze te maken tussen God en de mammon. Deze dubbele mogelijkheid laat ons slingeren tussen goed en kwaad.
Hoewel uit de lucht gevallen, blijkt, zoals de uitgever in de inleiding poogt aan te tonen, dat *Brieven van God* een condensaat is van wat de mensheid sinds haar bewustwording als spookbeeld achtervolgt: de mogelijkheid om keuzes te maken en de consequenties en de verantwoordelijkheid daarvoor ook werkelijk te dragen.
Deze angst voor de eigen verantwoordelijkheid heeft geleid tot de sublimatie van de smoesjescultuur waarin wij leven.
Dit boekje probeert deze cognitieve dissonantie te laten zien als balken, en niet als splinters. Dat dit eerst tot weerstand leidt, weten we uit de traditie.
De Brieven hebben een tijd lang gecirculeerd op het internet en in gestencilde uitgaven. De reacties waren, hoewel zeer verschillend, eenduidig in hun heftigheid. Een citaat uit èèn van de reacties:

Toen ik in mei 1998 het geschriftje kreeg riep het aanvankelijk alleen verwondering en irritatie in mij op. Ik bleef het intrigerend vinden en op gegeven moment werd ik er zo door gegrepen dat het mij niet meer losliet. Het heeft mij een hele tijd ontredderd en langzamerhand beroofd van alle zekerheden die ik in dit leven had opgebouwd. Die crisis is inmiddels voorbij en er is mij veel duidelijk geworden. Ik ben erdoor veranderd. Maandenlang heb ik gelezen en gelezen en overal vond ik citaten die moeiteloos in de boodschap van het geschriftje passen. Als je het eenmaal ziet kun je nauwelijks begrijpen dat je dat nooit eerder opgemerkt hebt. Ik heb de dag vervloekt dat ik ermee werd opgezadeld, ik ben er nu allen maar gelukkig mee.

Dergelijke reacties hebben de uitgever doen besluiten de *Brieven* in een messianistische bedding te plaatsen en in druk te laten verschijnen.

De *Brieven* zijn een duidelijke en eenvoudige maar alles eisende handleiding om het hart te reinigen.
Ik waarschuw u gij artsen, genees niet het lichaam want dat is te vergeefs, maar reinig de ziel dan volgt het lichaam vanzelf, schreef Paracelsus en bedoelde daar uiteindelijk hetzelfde mee.

BRIEVEN VAN 'GOD'

U kunt reageren en reacties van anderen lezen op: www.dap.nl/God.htm
Op deze webpagina zijn tevens verwijzingen naar de in de periferie van de zes *Brieven van 'God'* vermelde boeken opgenomen.

ISBN 90-70459-32-9 HEDENDAAGSE PROFETIEËN I

Brieven
van
‘God’

2001 DE APPELBLOESEM PERS

Moeder natuur en vader cultuur
Zelden was een huwelijk zo zuur:
Vader is een huistiran en moeder ligt op sterven.
Hun mensenkinderen vechten zich dood om wat zij nooit zullen erven.
(Hans Plomp, Ruigoord, 1976)

Freedom is just another word for nothing left to lose.
(K. Kristofferson, 1971)

The angels play on their horns all day,
The whole earth in progression seems to pass by.
But does anyone hear the music they play,
Does anyone even try?
(Bob Dylan 1970)

Wij kunnen gemakkelijk zeggen, dat messianisme geen oplossing is, omdat een nieuwe hemel toch niet komt. Maar zijn wij mensen in staat om zonder messianistische koortsdromen tenminste een enigszins nieuwe aarde te maken? Als het antwoord ontkennend moet luiden, is er geen enkele reden om veel nadruk te leggen op het feit dat messianisme ook geen oplossing is.
(Fokke Sierksma, 1961)

Dacht u, dat ik het in de wereld kon uithouden als de wereld werkelijk zo was zoals ze er in de ogen van de mensheid uitziet?
(Gustav Meyrink, Praag 1917)

Wat normaliter onder bewustzijn wordt verstaan is in feite slechts één van van de werelden van het bewustzijn; de andere werelden liggen buiten het bereik van de onmiddellijke waarneming.
(William James Gifford, 1902)

Neem de heilloze vooruitgang weg, neem al onze vergissingen en laster weg, neem alle mensenwerk weg en alles is goed.
(Jean-Jacques Rousseau, Genève 1754)

Moeder natuur en vader cultuur
Zelden was een huwelijk zo zuur:
Vader is een huistiran en moeder ligt op sterven.
Hun mensenkinderen vechten zich dood om wat zij nooit zullen erven.
(Hans Plomp, Ruigoord, 1976)

Freedom is just another word for nothing left to lose.
(K. Kristofferson, 1971)

The angels play on their horns all day,
The whole earth in progression seems to pass by.
But does anyone hear the music they play,
Does anyone even try?
(Bob Dylan 1970)

Wij kunnen gemakkelijk zeggen, dat messianisme geen oplossing is, omdat een nieuwe hemel toch niet komt. Maar zijn wij mensen in staat om zonder messianistische koortsdromen tenminste een enigszins nieuwe aarde te maken? Als het antwoord ontkennend moet luiden, is er geen enkele reden om veel nadruk te leggen op het feit dat messianisme ook geen oplossing is.
(Fokke Sierksma, 1961)

Dacht u, dat ik het in de wereld kon uithouden als de wereld werkelijk zo was zoals ze er in de ogen van de mensheid uitziet?
(Gustav Meyrink, Praag 1917)

Wat normaliter onder bewustzijn wordt verstaan is in feite slechts één van van de werelden van het bewustzijn; de andere werelden liggen buiten het bereik van de onmiddellijke waarneming.
(William James Gifford, 1902)

Neem de heilloze vooruitgang weg, neem al onze vergissingen en laster weg, neem alle mensenwerk weg en alles is goed.
(Jean-Jacques Rousseau, Genève 1754)

INHOUD

...We gave each others back and blamed ourselves mutually. None of us felt that there was any issue...

Jhr. dr. Nico van Suchtelen

Er is één 'iets' dat opzichzelf, uit eigen kracht, als 'zijns-zelfs-oorzaak' bestaat. Dit is de Substantie, het zelfstandige, God. Deze substantie is eeuwig, en oneindig vele zijn haar attributen (kenmerken), ofschoon wij mensen daarvan slechts twee, het Denken en de Uitgebreidheid (Geest en Materie) kennen. Alle bijzondere dingen, heel de verschijningswereld waarin wij leven, zijn 'wijzigingen' (modi), d.w.z. eindige, tijdelijke en vergankelijke openbaringen van de eeuwige, oneindige godheid, waarin alles bestaat, op- en ondergaat. Zo is onze geest een straal van Gods geest, ons lichaam een deel van Gods lichaam, en uit het redelijk bewustzijn, het heldere en duidelijke begrip van deze eenheid, ontbloeit de geestelijke liefde tot God, die niets anders is dan de bewustwording van Godzelf in onze eigen geest; en hierin ligt onze verlossing en gelukzaligheid.
Dit is de leer van de heldere denker en vrome mysticus De Spinoza, die als godslasteraar uit de joodse gemeenschap werd gebannen en door christelijke dominees als 'grouwelijck atheïst' werd aangeblaft.

Ethica is een groots betoog tegen de kinderachtige en nutteloze dweperij van allerlei warhoofden, die liever over God, Wereld en Mens bodemloos fantaseren naar het hen wordt ingegeven door hun zogenaamde gevoel (waaronder zij dan al hun verwarde, verdoezelde voorstellingen verstaan) dan met hun verstand, het hoogste vermogen dat God hen gaf, er werkelijk over te dènken. Weest in uw denken over de hoogste levensvraagstukken zo nuchter, dat wil zeggen zo onbevooroordeeld, zo koel, dat wil zeggen zo onbevreesd voor de uitslag, zo absoluut eerlijk, als de wiskundige is bij het denken over cirkels en driehoeken. Pas als je je tot die hoge staat hebt opgewerkt, wil De Spinoza zeggen, is de weg geopend tot helder en duidelijk begrip, tot liefde en tot zaligheid.

uit de inleiding bij
Benedictus de Spinoza: *Ethica* (1676), Amsterdam 1915

Brieven van 'God' met 'God' tussen aanhalingstekens. Hoe te duiden? Wat of wie is God überhaupt?
Wanneer een god aan de mens verschijnt, vraagt de laatste: 'Wie zijt gij?' *Maar of men nu in de cultuurgeschiedenis de mens en zijn god dan wel de mens en zijn duivel ontmoet, altijd is er sprake van een mens en zijn spiegelbeeld.*
In het polytheïsme is GOD of GODIN een bovenmenselijk, machtig en aanbiddelijk wezen; bij de monotheïstenen is GOD het Opperwezen, de Schepper, de Geest waardoor en waarin alles is. Polytheïsme en monotheïsme vinden hun overeenkomst in theïsme. *Theïsme is de opvatting dat de godheid een soort persoonlijkheid heeft. God en mens staan tegenover elkaar als twee personen tussen wie een persoonlijke relatie bestaat en een 'ich-du' verhouding mogelijk is.* Daar zijn de gesprekken en onderhandelingen tussen aartsvader Abraham en zijn Heer: *Bij de eiken van Mamre verscheen de Heer aan Abraham* (Genesis 18). *God op huisbezoek. Jehova zelve aan de deur, met twee Jehova's getuigen aan zijn zijde.* De bestseller *Gesprekken met God* uit 1998 is een voorbeeld van zo'n persoonlijk contact.
Daartegenover staat de gedachte dat het een ongeoorloofde beperking van de godheid zou zijn als je Hem als een persoon zou voorstellen. Persoonlijkheid en persoon zijn begrippen die bij de mens horen, zo redeneert de pantheïst. In het pantheïsme doorstroomt de godheid als een niet te bevatten fluïdum de hele kosmos.
Goethe doet meewarig over het geloof in een god als persoon. Fokke Sierksma noemt die god een religieuze projectie. Bij Spinoza zijn God en de natuur een en hetzelfde. *Voor Spinoza is God simpelweg het hoogste wetsbeginsel, de optelsom van alle bestaande eeuwige wetten. God is een stoffelijk zijnde, identiek met en gelijkwaardig aan de orde die het universum bestuurt.*
Waar in de brieven 'God' staat kan dus ook 'Natuur', 'Al', 'Logos', 'Schepper' gelezen worden. God als Schepper is een onvoorstelbaar beeld dat *elke uitspraak, elke gedachte en elk begrip te boven gaat.* In de Hebreeuwse tekst van de Bijbel wordt de God van Israël vaak aangeduid

als JHWH. Overal waar deze aanduiding voorkomt kan *Aanwezige, Eeuwige, Enige, God, He(e)re, Levende, De Naam* of *Onnoembare* worden gelezen. Je kunt dat beeld proberen te vangen in symbolen, mythologieën en gelijkenissen. Volgens Spinoza zijn dit slechts hulpmiddelen, *onnodig omdat 'inspiratie' dankzij de natuurlijke rede door iedereen kan worden bereikt*. Abraham Joshua Heschel noemt symboliek zelfs een valstrik. *Symbolen zijn een uiterste redmiddel voor hen die niet in staat zijn zich ondubbelzinnig uit te drukken*. De erkenning dat je een onlosmakelijk onderdeel van de schepping bent, stimuleert het eenheidsgevoel met de schepping en daarmee met de hele kosmos. Een openbaring of een goddelijke wet is niet nodig. Deze God is voor de hele mensheid toegankelijk, de enige Thora is de eeuwige wet van de natuur. God is eenheid en zijn stem is de resonantie daarvan.
Terug naar dit merkwaardige geschriftje. Is het een profetie?
Jacob droomde over een ladder die op de aarde stond en die tot aan de hemel reikte. Engelen Gods liepen de trap op en af. Zulke ladders, magische bomen, heilige bergen, mythische karossen, de vuurwagen van de profeet Elia, de gevleugelde sandalen van de Griekse god Hermes, de engel Gods of de merrie van Mohammed zeggen dat de afstand die de mens van het heilige scheidt overbrugd kan worden. *En samen met Hem zul jij een ladder bouwen die verankerd staat in de vaste rots van vertrouwen, en zelfs tot in de Hemel reikt* (ECIW). De ladder van Jacob was een droom, de verlossing van Israël uit Egypte een feit. De ladder hing in de lucht, maar Jacobs hoofd lag op een steen.
Sjamanen of tovenaars komen bij de goden om te vragen of te smeken om middelen die mensen kunnen genezen of geruststellen. Allah heeft zijn schepselen een Boodschapper gezonden om hen naar Hem te leiden en deze Boodschapper heeft na zijn dood opvolgers achtergelaten om hem te vervangen in zijn werk als gids naar Allah.
Profetieën hebben een pedagogische waarde en zijn verbonden met het taalgebruik en symbolen uit hun ontstaanstijd. Hoewel de verborgen betekenissen de diepere lagen van het bewustzijn aanspreken, is het gewone de basis voor het verborgene. Het gebod *Heb je naaste lief als jezelf*

heeft zowel in actualiteit als in trefzekerheid niets van orakeltaal. Dit soort ondubbelzinnige waarheden vinden we ook in profetieën van deze tijd. De vorm van profeteren heet dan *channelen* en de profeet een 'medium'. Hun bron is dezelfde: inspiratie. Kunstenaars melden soms dat hun hand 'lijkt voortbewogen door een onzichtbare kracht'.
Profetieën zijn van alle tijden. Uit de canon de afgelopen zestig jaar:
1955: *Het Urantia Boek*, de schrijvers *c.q.* ontvangers van dit boek verkozen de anonimiteit. De tekst vonden ze belangwekkender dan zichzelf en hun bekendheid zou de aandacht afleiden van de essentie, namelijk de tekst zelf.
1975: Helen Schucman wenste niet als de schrijfster van *A Course in Miracles* opgevoerd te worden, hoewel de invloed van haar kennis van psychologie en psychoanalyse en haar liefde voor Shakespeare onmiskenbaar in tekst en stijl terug te vinden zijn. Haar analyse van het begrip 'ego' is freudiaans en de stelligheid waarmee illusies ontmaskerd worden lijkt een voortzetting van de ideeën van de Joegoslavische psychiater Martin Kojc. En wellicht komt het door haar afkomst dat in ACIM het joodse *lernen*, het vreugdevol toepassen van de Wet en het gedachtegoed van de godsdienstfilosoof Abraham Joshua Heschel zo'n grote rol spelen. Naast de praktisch-religieuze inhoud is ACIM volgens prof. dr. W.J. Hanegraaff van hoge literaire en filosofische kwaliteit. Hij wijst vooral op de overeenkomsten met Indiase filosofieën. Hierop aansluitend zou je kunnen zeggen dat de *Cursus*, evenals *Het Urantia Boek*, een vervolg is op de werken van H. P. Blavatsky en Annie Besant. Aan de uitvoering is veel zorg besteed, zo is er een register beschikbaar met meer dan 483.000 woorden. Net zoals bij *The Urantia Book* zijn de rechten ondergebracht in een stichting.
1995: Neale Donald Walsch claimt wel het copyright van *Conversations with God* maar zegt: *Dit boek is niet door mij geschreven: het overkwam mij*. Het verhaal is bekend, in een desperate bui schreef hij een 'boze brief aan God' en tot zijn verbazing begon zijn pen 'als vanzelf' te bewegen.
Zo begon zijn gesprek met God.

Deep in the Consciousness of every Living Human is a cellular memory, a knowing, that once there existed a race of Beings so bright, so glowing in their understandings, so total in their acceptance of Love as the Only Reality, that there was no envy, no anger, no fear, no struggle, and no war. Just people, living together, with love as their only bond, as the only thing they needed and wanted; as the only thing they shared.
These people lived by simple rules: Love is all there is. Do harm to no one.
We are all One. They had a three word Code of Ethics:
Awareness,
Honesty,
Responsibility.
There was no other mandate, no other law, rule, limitation, or instruction.
None other was needed.
Deze drie titels hebben een gezamenlijke omvang van zo'n 4000 pagina's. Het zijn boeken die erom vragen in het dagelijkse leven toegepast te worden door met een ander perspectief te kijken naar jezelf en naar de wereld om je heen. We zien verschillen in stijl en niveau, en daarmee ook tussen de verschillende doelgroepen, maar geen wezenlijke verschillen in de aard van de boodschap. Wel veel aanvullingen. Het gaat steeds om dezelfde – oeroude – boodschap van liefde, verbroedering, eenheid en heelheid. Hoe jonger de tekst hoe hedendaagser het taalgebruik, en hoe meer een verschuiving van religieuze symbolen naar psychologische.
Het beoogde doel van de wonderbaarlijke brieven lijkt wakkerschudden te zijn. Het heeft een beetje een boze ondertoon en sluit daarmee aan bij eerdere profetieën en evangeliën die ook niet al te zachtzinnig zijn als ze het hebben over *addergebroed en wee u schriftgeleerden, gepleisterde graven en blinden die blinden leiden*.
Het is onwaarschijnlijk dat het via een pantheïstische God komt. Deze God kent geen toorn. Dat ligt niet in Zijn aard. We praten hier over een werkelijkheid die bij gebrek aan een persoonlijk zijn geen gemoedstoestanden kent. Hoe dan de openbaringen van God aan zijn profeten te verklaren? De Grieks sprekende filosoof en praktiserende jood Philo

Judeas van Alexandrië maakte rond het begin van de christelijke jaartelling een onderscheid tussen de onkenbare God (*ousia*) en zijn werkingen op aarde (*dunameis, energeiai*). Deze krachten zijn de hoogste werkeêlijkheden die de mens kan bevatten. Zo verklaart hij de eerder genoemde ontmoeting tussen JHWH, de twee engelen en Abraham.
Sinds jaar en dag verkondigen zieners en zieneressen, profeten en profetessen de boodschap, ieder met een eigen toon, cultuur en taal.
De God van Mozes en Abraham kon toornig uit de hoek komen; een probate wijze om het ruwe nomadenvolk te bereiken. Het is de basis van onze beschaving en cultuur geworden! Is het dan onlogisch dat in deze tijd, met zijn afbladderende moraal, op de beproefde methode van de God Israëls wordt teruggevallen?
De 'God' die in de brieven naar voren komt dreigt niet, maar de waarschuwingen zijn niet mis te verstaan. Laten we er van uitgaan dat het wakkerschudden inderdaad de bedoeling van dit geschrift is. De periferie rond de zes brieven is dan bedoeld als een palet van mogelijkheden voor verdere verdieping.
Profetieën, heilige geschriften en wat dies meer zij vragen allemaal om onvoorwaardelijke overgave. Dit wordt vaak misbegrepen. Hiermee wordt geen onderwerping bedoeld in de zin van *mortification of accusation de soi-même*. Integendeel, het is eerder *sentiment de soi-même* en *confiance en soi*. Profetieën wijzen op het eigen verantwoordelijkheidsgevoel en het belang van een eigen keuze. Ze vragen om een fenomenologische benadering, een lezen zonder vooroordelen. En soms – vooralsnog – zonder te begrijpen. Aan de vruchten herkent men de boom. Wanneer de overpeinzingen tot een vredig gevoel van eenheid en heelheid leiden, tot een *zich zinvol ingeschakeld voelen in het geheel van het zijnde* dan begin je de kracht ervan te ervaren en de kennis te begrijpen. In de beknoptheid van de *Brieven* ligt veel kracht. Een kracht die de potentie heeft om met een soort mokerslag je perspectief te verbreden. De onverbiddelijkheid confronteert je met je eigen angst die, volgens Kierkegaard, Heidegger en Eugen Drewermann, de grondervaring van het bestaan is.

Volgens Drewermann is op die grondervaring maar één antwoord mogelijk: religieus vertrouwen, het gevoel onvoorwaardelijk door Iemand aanvaard te zijn. Religie is daarom geen collectieve neurose, zoals Freud zei, maar de enige mogelijkheid om aan de neurose te ontsnappen. *Wil jij gijzelaar van het ego of gastheer voor God zijn?* (ACIM).
Ziet u dit geschrift als een handreiking. Misschien is wijsheid alleen maar een verandering in de kijk op de 'werkelijkheid'.
Op de gevel van het huis in Rijnsburg waar Spinoza zijn *Ethica* schreef was een strofe aangebracht van de dichter/theoloog Dirk Rafaelsz. Camphuysen:

Ach, waren alle menschen wijs
En wilden daerbij wel!
De Aerd' waer haer een Paradijs;
Nu isse meest een Hel.

Daniël Mok

LITERATUUR:

Karen Armstrong: *Een geschiedenis van God*, Baarn 1995
Dr. Th. P. van Baaren: *Uit de wereld der Religie*, Arnhem MCMLVI
Marcel Braekers: *Begrijpt u wat u leest?, Kampen 1991*
A Course in Miracles (ACIM – ECIW), New York 1996
Abraham Joshua Heschel: *Man's quest for God* 1954
Dr. Martin Kojc: *Das Lehrbuch des Lebens* 1974
Nico ter Linden: *Het verhaal gaat...* 1 De Thora, Amsterdam 1996
Hans Plomp: *Lofzang op de moraal*, Groningen 1976
H.C. Rümke: *Karakter en aanleg in verband met het geloof*, Amsterdam 1933
Dr. Fokke Sierksma: *Een nieuwe hemel & een nieuwe aarde*, Groningen 1978
Het Urantia Boek, Chicago 1955
Mar van der Velden: *In God geborgen* (over Eugen Drewermann), Nijkerk 1994
Theun de Vries: *Spinoza*, Amsterdam 1991
Neale Donald Walsch: *Conversations with God*, Charlottesville 1995

AAN DE KINDEREN

Jullie hebben niet gevraagd om geboren te worden in deze dolgedraaide grote-mensenwereld. Ik heb de wereld zo niet gemaakt. De grote mensen hebben voor jullie de aarde en het leven verknoeid.
Heel lang geleden, voordat de mensen rare ideeën in hun hoofd kregen, was de aarde prachtig. Het was een paradijs om in te leven. Er was voor iedereen genoeg eten. Er was geen ruzie en geen oorlog. Alles was voor iedereen. Niemand hoefde te werken want iedereen had altijd vrij. Kinderen hoefden niet naar school want leven hoef je niet te leren. Iedereen ging slapen als hij moe was en at als hij honger had. Verder hoefde er niets. Het was altijd vakantie. Mensen woonden niet in huizen, er waren geen steden, fabrieken en kantoren. Iedereen was gelukkig en tevreden. De mensen maakten een schuilplaats voor de nacht en gingen slapen als de zon onderging. Als de zon opging ontwaakten ze en trokken weer verder. Er was nooit iemand ziek want tevreden en gelukkige mensen worden niet ziek. Kinderen hoefden ook niet gezond te eten want dat is onzin. Gelukkige kinderen kunnen eten wat ze willen zonder ziek te worden. Van kou vatten, vitamines en tandenpoetsen had nog nooit iemand gehoord. Toch was nooit iemand verkouden en had nooit iemand kiespijn.
Mensen leefden dus heel anders dan jullie denken dat normaal is. Ze hadden geen kleren aan want niemand schaamde zich voor de ander, iedereen zag er prachtig uit van zichzelf. Niemand hoefde zich mooi te maken want iedereen vond zichzelf mooi genoeg. Mensen hielden van zichzelf en de anderen. Mensen hadden geen namen en praatten ook niet, want dat was nergens voor nodig. Praten hoeft alleen als mensen het niet met elkaar eens zijn en als ze iets van elkaar willen. Iedereen het met elkaar eens, niemand wilde wat van een ander en iedereen was voor elkaar gelijk. Er waren geen meerderen en geen minderen.
Ouders voedden hun kinderen niet op, maar waren er gewoon voor hen en keken toe hoe hun kinderen opgroeiden. Iedereen wist hoe hij

gelukkig moest leven. Ouders waren nooit boos want ze wilden niets van hun kinderen. Er was niemand die het beter wist. Schrijven en lezen deed ook niemand, want dat is helemaal niet nodig om te leven. Bovendien had niemand een mening en niemand hoefde dus na te denken. De aarde was zonder wegen, zonder auto's en treinen. Geen vliegtuigen of schepen waren er. Niemand had ooit haast. Er gebeurden nooit ongelukken, want gelukkige mensen overkomen geen nare dingen. Mensen dachten niet aan verleden of toekomst. Iedereen leefde gewoon. Elke dag was weer een nieuwe dag en mensen genoten alleen maar van elkaar en van de prachtige aarde die Ik ze gegeven had.
De aarde was bedekt met wouden, alle rivieren waren zo schoon dat je eruit kon drinken en overal groeiden vruchtbomen en eetbare gewassen. De dieren hoorden bij het schouwspel waar de mensen van genoten. Toen dacht niemand eraan dat je dieren ook kon slachten en opeten of dat je ze kon temmen en gebruiken. Niemand haalde dat in zijn hoofd en niemand vond dat nodig. Dat dieren wild waren of gevaarlijk was nooit in hun hoofd opgekomen. Mensen zwierven over de aarde. Ze volgden de seizoenen zoals nu de trekvogels nog doen. Geen grenzen hielden hen tegen en met alle mensen die ze onderweg tegenkwamen konden overweg. Er waren nog geen talen, want aan de buitenkant van mensen kun je alles aflezen. Angst en verdriet was iets dat ze niet kenden. Kinderen huilden nooit. Er was geen geld en niemand had iets voor zichzelf. Mensen hadden niets, ze waren er gewoon. Soms vergiste iemand zich wel eens, maar dan voelde hij zich niet prettig of had pijn en dan wist hij dat hij dat niet meer moest doen. Dat hulpmiddel had Ik de mensen gegeven om te zorgen dat ze gelukkig zouden blijven. Mensen dachten niet, ze voelden. Zo was het toen Ik de aarde aan de mensen gaf.
Zoals de aarde nu is hebben zij hem zelf gemaakt. Ik heb dat niet gewild. Grote mensen zijn zo dom en kortzichtig. Heel lang geleden is het fout gegaan met de grote mensen. Als ze zich niet gelukkig voelden gaven ze de schuld aan andere mensen of aan de omstandigheden. De

een ging de baas spelen over de ander. Ze hadden woorden nodig om macht over elkaar uit te oefenen. Er kwamen leiders en volgelingen. De leiders bedachten van alles en het volk vertrouwde daarop. De een ging zich beter voelen dan de ander. Ze raakten het spoor bijster en er kwamen priesters, die goden uitvonden. Zij wisten in het vervolg wat goed en kwaad voor de mensen was. Zij wisten wat de bedoeling van hun goden was. Mensen begrepen zichzelf en de wereld niet meer. Ze werden bang voor elkaar en bang voor de wereld om zich heen. Ze dachten dat het toeval was of hun lot als ze ziek werden. Ze durfden niet meer rond te zwerven over de aarde en sloten zich op in hun huizen en dorpen. Ze verloren het contact met zichzelf en de natuur. Hun leven werd kunstmatig. Er kwamen ruzies en oorlogen. Mensen luisterden niet meer naar zichzelf maar naar hun leiders. Mensen werden ziek en er gebeurden ongelukken. Er kwamen medicijnmannen, die allerlei verklaringen en geneesmiddelen bedachten.
Er kwamen meesters en knechten. Taken werden verdeeld en iedereen werd van andere mensen afhankelijk. Mensen gingen zich voor elkaar schamen en daarom dragen mensen kleren. Ze gingen voedsel produceren en dieren temmen en slachten. Niemand wist meer wat vrijheid en geluk was. Generaties kwamen en generaties gingen. De mensen raakten steeds verder van huis. Zo verdreven ze zichzelf uit het paradijs en zo ontstaat er wat grote mensen beschaving noemen. Daar leven jullie nu in en ze hebben jullie geleerd dat dat normaal is. Mensen die niet zijn zoals zij, noemen grote mensen primitief of onderontwikkeld.
Dat zijn jullie voor hen ook en daarom doen ze hun best om jullie hun manier van leven bij te brengen. Jullie kunnen zelf zien wat de grote mensen met de aarde hebben aangericht. In hun hebzucht en egoïsme vernielen ze de natuur. Ze praten ingewikkeld en hun verhalen kloppen niet. Ze willen dat jullie net zo worden als zij en daarom voeden ze jullie op. Ze worden boos op jullie en straffen jullie want jullie moeten je aan hun wereld aanpassen. Als jullie niet luisteren worden ze nog bozer en straffen nog harder. Jullie kunnen geen kant op, want jullie

zijn van hen afhankelijk. Daar maken ze misbruik van. Jullie mogen niet blijven zoals jullie zijn, want jullie moeten beschaafde en volwassen mensen worden. Ze verwachten zelfs dat jullie hen daar dankbaar voor zijn, want ze doen het allemaal voor jullie bestwil. Ze vergiftigen jullie met hun meningen en overtuigingen. Zij bepalen wat goed en kwaad voor jullie is. Zij maken jullie ziek en vertellen dat je gezond moet eten. Jullie moeten naar school om te leren een radertje in hun maatschappij te worden. Ze vullen jullie hoofden met hun rare gedachten. Daar word je ziek van maar ze gaan met jullie naar de dokter, zodat ze gewoon door kunnen gaan met jullie te veranderen. Ze zadelen jullie op met hun eigen angsten en onzekerheden. Ze leren jullie wat leuk is en mooi. Ze doen leuke dingen met jullie, omdat het leven zelf niet leuk meer is. Ze proberen het gezellig te maken om dat rare leven dat ze leiden dragelijk te maken. Ze geven cadeaus om jullie in te palmen. Je hebt geen keus. Ze kunnen je maken en breken. Als ze het ene niet kunnen, doen ze het andere. Langzaam maar zeker worden jullie net zo als zij en weer is er een generatie verknoeid. Neem het hun niet kwalijk want ze weten niet wat ze doen. De grote mensen hebben de wereld op hun kop gezet. Ze hebben alles omgedraaid. Terwijl jullie een voorbeeld voor de grote mensen zijn, denken zij dat zij een voorbeeld voor jullie moeten zijn. Neem ze niet serieus, speel hun spel maar mee maar word nooit als zij. Jullie hebben zo weinig te verliezen en zij zo veel. Laat ze maar kletsen en vertrouw ze niet. Er is er geen een die deugt. Ze zijn niet eerlijk en zeggen nooit wat ze denken. Het is zo'n chaos in hun hoofden dat ze niet eens weten wat ze denken. Ze begrijpen zichzelf en de wereld niet en zeggen hoe jullie moeten leven. Ze zijn allemaal gestoord door hun ingewikkelde en vreemde gedachten. Zij hebben het leven voor zichzelf en voor jullie ingewikkeld gemaakt. Ze gaan nog liever dood dan dat ze jullie hun ongelijk bekennen. Laat hen maar.

AAN ALLE MENSEN

Mijn aarde kreunt onder jullie onrecht en egoïsme. In jullie dolgedraaide wereld heerst de wet van de sterkste en is kennis macht. Jullie denken dat jullie je ongestraft over de ruggen van anderen kunnen verrijken. Jullie straffen jezelf en weten niet hoe. Jullie maken jezelf en anderen kapot en weten niet waarom.

In gevangenschap geboren, weten jullie niet wat vrijheid is. Alleen in kinderen zie Ik nog een glimp van onbevangen mensen. Jullie zijn de bouwers van jullie eigen gevangenis. Ik heb jullie een onbegrensde aarde gegeven om op te leven. Jullie hebben de aarde verdeeld. Rassen, volkeren en naties zijn jullie eigen hersenspinsels. Er zijn alleen maar mensen die denken dat ze iets anders zijn dan mensen. Jullie hebben vele maskers. Jullie leven wordt begrensd door zelfbedachte grenzen, regels, wetten, overtuigingen en meningen. Deze wetten en normen hebben niets met het leven te maken, maar zijn eigen bedenksels. Jullie spreken geen recht maar houden onrecht in stand. Jullie gaan gebukt onder de last van 'beschaving'. Wat een gruwel heeft de cultuur met jullie lijven aangericht. Met kleren verhullen jullie je mismakingen. Krampachtig houden jullie met kunst en vliegwerk de schone schijn op. Jullie lijven verraden onwaarachtigheid. In dit keurslijf voelen jullie je vrij en gelukkig. Jullie weten wat vrijheid noch wat geluk is. Jullie leven niet, maar lijden aan het leven; overleven en doden de tijd. In het zweet van jullie aanschijn werken jullie. Ik zeg dat werken voor de dommen is. Jullie hebben een wereld gemaakt waarin jullie elkaar bezig houden. Jullie zitten allemaal in hetzelfde zelfgebouwde schuitje. Zonder zin of doel drijft het voort. Jullie houden elkaar zoet met brood en spelen. Met jullie kunsten kalefateren jullie het schuitje op. Het is een gevangenis waarin jullie om vrijheid vechten. Wanhopig houden jullie elkaar voor hoe goed jullie het hebben. Jullie zijn slaven van het werk van jullie handen en hoofden. Jullie leren elkaar wat mooi en leuk is. Samen bepalen jullie wat normaal is. Alles went. Altijd zijn jullie

bezig om rijker, beter en geslaagder dan de ander te zijn. Jullie gedragen je als kuddedieren. Jullie vechten om grenzen en verleggen die. Nooit zijn jullie klaar.
Jullie vergaren meningen en bezit. Nooit zijn jullie tevreden. Altijd gespannen en verkrampt moeten jullie je ontspannen. Nooit zeggen jullie wat je denkt. Beschaafd noemen jullie dat. Oorlog noemen jullie vrede. Ruzies in het klein, oorlogen in het groot. Jullie hebben allemaal vuile handen. Jullie ontwikkelen je kinderen en andere onderontwikkelden. Zij houden jullie een spiegel voor, maar jullie zien alleen jezelf. Jullie hebben jezelf en je wanen als een pest over de wereld verspreid. Iedereen is ermee besmet. Overal zie Ik hoe de een macht uitoefent over de ander. Ouders over kinderen, mannen over vrouwen, vrouwen over mannen, bazen over knechten, machthebbers over het volk. Jullie weten niet beter. De ene mens is van de andere afhankelijk. Jullie noemen dat vrijheid. Jullie zwoegen en presteren. Jullie zijn slavendrijvers van jezelf en van elkaar en hebben geen tijd om te leven. Het leven is een lijdensweg. Rampen en ongelukken overkomen jullie en jullie begrijpen het niet. Niets leren jullie ervan. Jullie hoofden zitten vol tegenstrijdigheden. Deze volle hoofden laten jullie nooit met rust. Zelfs in de slaap malen ze door. Geschonden door verleden maken jullie plannen voor de toekomst. De geschiedenis herhaalt zich keer op keer. Nooit leren jullie van het verleden. Jullie vertrouwen op kennis maar zijn niet wijs. Meningen zijn vooroordelen. Jullie zijn er trots op. Met deze meningen hebben jullie een oordeel over anderen. Jullie vechten met elkaar om jullie gelijk.
Niemand heeft gelijk. Dit leven is een grote beschamende vergissing. Ik zie geen mensen meer. Ik zie slechts toneelspelers in een door henzelf geschreven en geregisseerd toneelspel. Het is een grote maskerade. Jullie noemen dat leven. Ik heb jullie de aarde gegeven als schouwtoneel. Jullie breken Mijn toneel af. Jullie vechten voor de vrijheid van meningsuiting. Onbeschaamd komen jullie voor jullie vooroordelen uit. Jullie hebben jullie talen uitgevonden om macht over elkaar en de

dingen uit te oefenen. Het is het onbeholpen gereedschap waarmee jullie het spel spelen. Jullie praten je hele leven, maar het is louter geleuter. Het gaat alleen maar over jullie avonturen in de gevangenis, over het verleden, de plannen en de dromen en jullie schrijven het nog op ook. Jullie zijn pratende maskers. Mensen die het met zichzelf eens zijn denken niet. Mensen die het met elkaar eens zijn praten niet.
Gelukkige mensen schrijven niet. Nooit zeggen jullie wat jullie denken. Jullie lijven verraden jullie. Jullie praten met dubbele tong. Als iedereen zou zeggen wat hij dacht, zou het spel snel afgelopen zijn. Jullie doen dat niet. Jullie zijn beschaafd.
Ik heb beschavingen zien komen. Ik heb beschavingen zien gaan. Nog nooit heb Ik de mensheid zover zien afdwalen. Jullie zieke gezinnen zijn de bouwstenen van een zieke maatschappij. Jullie leven in oorlog met jezelf en met elkaar. De ziekenhuizen liggen vol met slachtoffers van die gevechten.
Allen dragen jullie littekens van de strijd om het bestaan. Jullie denken dat dat bij het leven hoort. Het hoort bij déze manier van leven. Het leven is een grote klucht. Jullie zijn bang voor de dood omdat jullie nooit geleefd hebben. Jullie hebben de verantwoordelijkheid voor je eigen leven weggegeven.
Jullie vertrouwen op leiders en andere betweters. Willoze volgelingen zijn jullie in hun handen. Wie niet gelooft in hun praatjes over vooruitgang is een pessimist. Zij geloven niet in zichzelf, maar in hun meningen. Zij dichten het ene gat met het andere. Hoe kunnen jullie je kinderen wegwijs maken in deze absurde maatschappij? Hoe kunnen jullie bij je kinderen verantwoording afleggen over wat jullie op Mijn aarde hebben aangericht? Ik heb jullie een aarde gegeven om te bewonen. Jullie verwoesten mijn schepping en plegen roofbouw op Mijn aarde. Gedreven door jullie hebzucht en egoïsme roven jullie de aarde leeg. Jullie vergaren bezit en hechten daaraan. De rijken verrijken zich terwijl de armen verpauperen. Jullie feesten, terwijl elders medemensen creperen. Jullie vervuilen het aardoppervlak met het werk van jullie

handen. Ik heb een overvloed aan voedsel gegeven. De vruchten en gewassen gaf ik tot voedsel. Het was niet genoeg.
Jullie moordden mijn schepselen uit. Overal vloeit bloed. Maar iedereen hoort bij het schouwspel dat Ik jullie gegeven heb. Overal is het evenwicht in de natuur verstoord. Rampen roepen jullie daarmee af, maar jullie begrijpen het niet. Deze wereld is jullie eigen schepping. Mijn wereld hebben jullie op zijn kop gezet. In Mijn wereld is alles anders. Dwaas voor Mij is knap voor jullie. Arm voor Mij is rijk voor jullie. Jullie denken dat je wat bent omdat jullie karakter, overtuigingen en bezit hebben. Als kind waren jullie niets. Jullie moesten iets worden. Jullie hebben jezelf opgezadeld met nutteloze bagage. Het is slechts angst om zonder bagage weer niets te zijn. Degenen die dat willen, noemen jullie nihilisten, anarchisten, cultuurbarbaren en onpraktische dwazen. Alles is al zo vaak gezegd, maar jullie hebben nooit geluisterd. Zijn horende doof en ziende blind.
Jullie zijn bestemd om gelukkig te zijn. Met hand en tand verzetten jullie je daar tegen. Keer terug van deze heilloze weg. Geef al jullie meningen, overtuigingen, vooroordelen en eigenwijsheid op. Ontdoe je van alle bezit en verworvenheden en van al het werk van hoofden en handen. Zet jullie maskers af. Reinig de aarde van de sporen van jullie beschamende werken. Reken af met je verleden en je geschiedenis. Word weer als de kinderen en ga eindelijk leven. Het is alles of niets. En als jullie daar niet toe bereid zijn, zeur dan niet meer als je ziek wordt of pijn en verdriet hebt. Weet dan dat je daar zelf verantwoordelijk voor bent. Zeg nooit dat jullie het niet geweten hebben. Jullie hebben het altijd geweten.

AAN DE OUDERS

Aan jullie heb Ik Mijn kinderen toevertrouwd. Jullie hebben Mijn vertrouwen beschaamd. Jullie verkreukelen je kinderen, zoals jullie zelf verkreukeld zijn van generatie op generatie. Met beloning en straf leiden jullie hen de zieke grote-mensenwereld in. Opvoeden noemen jullie dat. Onder het juk van jullie regels en wetten moeten ze door. Jullie noemen dat ontwikkeling. Zij hebben geen aard, want ze moeten een karakter krijgen, denken jullie. Hun karakter is jullie product. Jullie beschadigen en misvormen hen en doen dat voor hun eigen bestwil, zeggen jullie. Hun hoofden worden gevuld met jullie meningen en vooroordelen. Zij moeten later medespelers worden in het absurde spel dat jullie leven noemen. Ze zijn nog niets en ze moeten iets worden. Ze moeten hard worden om te kunnen overleven in jullie harde wereld. Met belonen en straffen dwingen jullie hen in het gareel. Ze zullen zich aanpassen. Jullie bepalen de regels van hun spel, zoals jullie ouders dat ook deden. Zij wisten wat goed voor jullie was. Jullie weten wat goed is voor de kinderen. Zij hebben niet gevraagd om geboren te worden. Jullie hebben gewild dat zij in jullie gevangenis ter wereld kwamen en kneden hen naar jullie beeld en gelijkenis. Met jullie bagage worden ze opgezadeld. Met jullie angsten en onzekerheden, met jullie geloof in autoriteiten, met jullie pijn en verdriet, met jullie schaamte en beperkingen. Jullie leren hun wat normaal en mooi en leuk is. Jullie beschaven en ontwikkelen hen. Jullie sturen ze naar scholen omdat ze iets moeten worden. Zij moeten hun hoofden vullen met dezelfde tegenstrijdigheden die in jullie hoofden woelen. Ze moeten meelopers worden in jullie wereld. Opvoeden is dresseren. Jullie zijn gedresseerden die de kunstjes doorgeven. Jullie beroven hen van hun onschuld en onbevangenheid. De kinderen hebben geen keus. Ze moeten gehoorzamen aan jullie regels en wetten, zoals jullie geleerd hebben om aan meerderen te gehoorzamen. Opstandigheid wordt de kop ingedrukt, gedweeheid beloond. Daar en nergens anders worden jullie kinderen

ziek van. Jullie gaan met hen naar de dokter en leren er niets van. Jullie maken je kinderen ongelukkig, omdat jullie zelf niet gelukkig zijn. Jullie zijn vreemden voor jullie kinderen. Zij begrijpen jullie en de wereld niet, omdat jullie jezelf en de wereld niet begrijpen. Toch moeten ze jullie gehoorzamen. Ze vragen waarom en jullie hebben geen antwoord. Jullie hebben geen antwoord, omdat jullie zelf niet gezocht hebben. Jullie hebben niet gezocht, omdat jullie leiders zeiden dat er geen antwoord was. Jullie willen zoveel van hen en ze moeten zoveel. Al die verwachtingen waaraan ze moeten voldoen. Jullie zijn trots op hen als ze presteren, teleurgesteld en boos als ze dat niet doen. Jullie dreigen en waarschuwen. Ze zijn bang voor jullie. Ik zie hen onder jullie handen verworden.
Als onbeschreven bladen komen ze ter wereld. Jullie schrijven ze vol met rare ideeën. Jullie krijgen kinderen en produceren karakters. Alles wat ze van jullie leren, moeten ze weer afleren om gelukkig te worden.

In 1963 schreef de Nederlandse psycholoog H.C. Rümke in zijn beroemde essay *Karakter en aanleg in verband met het ongeloof* dat geloof en religiositeit onmisbare elementen zijn in het ontwikkelingsproces van de mens, van kind naar volwassene. Zijn werkhypothese luidde: *Ongeloof is een ontwikkelingsstoornis.* In tegenstelling tot wat Freud en anderen voor en na hem beweerden, meent Rümke op grond van zijn ervaringen als psychiater dat *het zogenaamde ongeloof veel sterker verwantschap vertoont met de neurose dan echt geloof.* Freud beschreef *onecht geloof*, meent Rümke. Wie de echte neurose, in al haar levensremmende werking, heeft leren kennen, vindt het toch op z'n minst vreemd dat deze zeer speciale neurose, de godsdienst, de mens door alle eeuwen heen tot een productiviteit op het allerhoogste niveau heeft aangezet: *Nergens heeft ooit het onechte een dergelijke ontroerende wijdende en bevrijdende kracht gehad.* (...)

Kees Kok: *Religie voor jongeren?*, Amsterdam 1998
Dr. J.A. van Belzen: *Rümke, religie en godsdienstpsychologie*, Kampen 1991

Mij kennen jullie niet en Mijn woord begrijpen jullie niet. Jullie leiden jullie gelovigen en weten weg noch doel. Ik heb jullie je heilige boeken niet gegeven.
Dat is maar mensenwerk van onrustige geesten. Wat een waanzin om te denken dat Ik jullie eerst taal en schrift uit moest laten vinden om jullie te laten weten hoe jullie moeten leven. Mijn handleiding voor het leven zijn jullie kwijt en jullie hebben je eigen handleiding geschreven. Ik heb jullie een geweten gegeven maar jullie luisteren niet naar jezelf. In jullie heilige boeken staat te lezen wat goed en kwaad is. Jullie nemen jullie fabels en sprookjes letterlijk.
Jullie hebben de spelregels opgesteld voor het bizarre toneelspel dat jullie leven noemen. Ik gaf jullie een ongeschonden aarde, een aards paradijs.
Jullie hebben daarop je eigen hel geschapen. Jullie zijn blinden die blinden leiden. Ik heb jullie kerken en tempels niet gebouwd. Nooit heb ik erom gevraagd. Ik heb geen dankbaarheid of gebeden nodig. Wie naar zichzelf luistert, luistert naar Mij. Jullie hebben een god geschapen naar jullie eigen beeld en gelijkenis. Ontaarde mensen met een ontaarde god. Tot hem bidden jullie. Hem dienen jullie in jullie erediensten. Nooit heb ik Mijn zoon noch profeten gestuurd. Wie daar voor doorgaan hebben de klok horen luiden, maar wisten niet waar de klepel hing. Jullie allen zijn Mijn zonen en dochters, maar jullie leven als gedresseerde huisdieren een leven naar jullie eigen wetten. Nooit heb Ik een messias gestuurd, nooit zal Ik een messias sturen.
Ieder van jullie zou slechts zijn eigen gelijk willen horen. Hij zou slechts vertellen wat jullie eigenlijk allemaal weten en jullie zouden hem afmaken. Jullie hebben van de aarde en je leven een puinhoop gemaakt. Vanaf die puinhoop bidden jullie tot Mij en smeken om hulp. Alle ellende hebben jullie aan jezelf te danken.
In jullie erediensten voor die god van jullie voeren jullie je rituelen op.

Het is één grote poppenkast. Met Mij heeft dat niets te maken. In Mijn naam voeren jullie oorlogen en verketteren elkaar. Jullie denken de waarheid in pacht te hebben. Het zijn slechts jullie eigen bedenksels. Mijn wegen zijn niet ondoorgrondelijk. Wie zichzelf begrijpt, begrijpt Mij. Gelovigen vertrouwen op jullie en de uitleg van die heilige boeken. Jullie passen die uitleg aan aan de tijd. Jullie zijn zelf gelovigen, omdat jullie niet weten. Jullie zijn geen leiders maar misleiders. Met het boek in de hand dwalen jullie doelloos rond en hoeden het kerkvolk. Altijd hebben jullie de mensen de weg uit de hel versperd. Wie dreigden te ontsnappen zijn als ketters vermoord of monddood gemaakt. Hun woorden zijn verdraaid en aangepast aan eigenbelangen. Altijd zijn jullie gezwicht voor ijdelheid en eigenbelang. Jullie heiligheid is schijnheiligheid. Jullie heiligen zijn schijnheiligen. Jullie religies zijn gegrond op angst. Jullie leven daarvan. Van Mij hebben jullie een karikatuur gemaakt, zoals je dat ook van jezelf gemaakt hebt. Jullie dreigen en straffen, zoals jullie denken dat Ik dreig en straf. Ik straf niet. Schuld en boete, misdaad en straf, zijn niet mijn uitvindingen. Jullie hebben van het leven een zoektocht gemaakt. Nooit hebben jullie gevonden. Jullie zijn het met elkaar en jezelf niet eens. De dwaalweg heeft vele zijwegen. Alle lopen dood. Jullie prediken naastenliefde en houden niet van jezelf. Jullie denken dat de mens tot kwaad geneigd is. Zoals de waard is, vertrouwt hij zijn gasten. De weg in en naar de hel is geplaveid met goede bedoelingen. Jullie proberen de kloof tussen jullie wereld en de Mijne te overbruggen. Jullie houden daarmee de kloof in stand. Voor jullie werken is geen plaats in Mijn wereld.

Wacht maar, schriftgeleerden en Farizeeën! Huichelaars! Want u geeft aan God het tiende deel van kruiden als munt, dille en komijn, maar de belangrijkste voorschriften in de wet verwaarloost u, zoals recht, barmhartigheid en trouw. Juist deze dingen moet u doen zonder die andere te laten. Blinde leiders! U zeeft uw drinken om er een mug uit te halen, maar een kameel slikt u door.

Mattheüs 23:23-24

Jullie zijn de uitvinders en constructeurs van de coulissen waartussen de mensen hun toneelspel spelen. Mijn schepping hebben jullie veranderd en vervuild met allerlei maaksels. Jullie zijn het spoor bijster, maar kraaien over vooruitgang. Mijn werk doen jullie over. Jullie hebben de doos van Pandora geopend. Alle rampspoed die jullie zelf over de mensheid afroepen, proberen jullie te beteugelen en te verklaren met bedenksels. Met door theorieën vertroebelde blikken proberen jullie de natuur te doorgronden. Uit het verleden construeren jullie de toekomst. Jullie verklaren alles maar begrijpen niets. Jullie construeren het wapentuig. Mensen verdedigen daarmee hun bezit en hun overtuigingen. Jullie construeren de gereedschappen en de apparaten. Mensen worden daar afhankelijk van. Jullie beloven de mensen macht. De tol die zij betalen is slavernij en onmacht. Bij elke stap die gezet wordt, denken jullie dichter bij de oplossing te komen. Wie het knapst is krijgt een prijs. Jullie bepalen wat waar is, maar zijn kortzichtig. Met oogkleppen op buigen jullie je over problemen zonder het geheel te overzien. In deze zelf gecreëerde Babylonische spraakverwarring vechten jullie om je eigen gelijk. Ik heb deze bizarre maatschappij niet bedacht. Deze wereld van meerderen en minderen, van leiders en volgelingen, van betweters en gelovigen. Dat hebben jullie zelf gedaan. Het zijn jullie eigen wetten en regels waarmee de gevangenis is geschapen waarbinnen de mensen moeten leven. Elke uitvinding en elke theorie brengt de mensheid verder van huis. Jullie zijn niet de oplossers van problemen maar de instandhouders ervan. Jullie zijn de scheppers van nieuwe problemen en zelf een probleem. Ik heb het leven niet ingewikkeld gemaakt. Alleen eenvoudig leven is eenvoudig. Alles wat jullie hebben uitgevonden en bedacht, heeft het leven alleen maar ingewikkelder gemaakt. Jullie blijven uitvinden om jullie ingewikkelde manier van leven te vereenvoudigen. Jullie bereiken het tegendeel. Met jullie uitvindingen scheppen jullie nieuwe behoeften. Nooit tevreden

met zichzelf. Nooit tevreden met de wereld. De mens als weerloos slachtoffer. Jullie besmetten iedereen met jullie wanen. Met allerlei theorieën bewijzen jullie wat waar is. Altijd moet het meer en groter en sneller. Normen en waarden veranderen en jullie onderbouwen dat wetenschappelijk. Overal is een verklaring voor. Jullie verleggen grenzen en het eind is zoek.

Op de universiteiten, die bolwerken van dwaasheid en kortzichtigheid, vergiftigen jullie je discipelen met jullie wanen. Zij moeten straks op deze dwalingen voortborduren met aangereikt gereedschap. Jullie hebben je eigen werkelijkheid en waarheid geconstrueerd. Met de Mijne heeft dat niets te maken. In jullie waardevrije wetenschap kijken jullie door je wetenschappelijke bril en zien wat Ik niet zie. Ik zie hoe Mijn schepping, Mijn aarde en Mijn natuur vernield en misbruikt wordt door Mijn eigen schepselen. Ze zijn bezeten door waanideeën en hebzucht. Het zijn plannenmakers zonder visie. Ik heb jullie een ideaal huis gegeven om te bewonen. Jullie breken het steen voor steen af en bouwen al ruziënd een eigen onbewoonbaar bouwsel. Jullie hypothesen zijn de fundering. In jullie bouwsel leven mensen niet, maar voeren een strijd om het bestaan. Jullie hebben daar theorieën over. Generatie na generatie worden oplossingen bedacht voor alle problemen die jullie jezelf op je hals gehaald hebben. Nooit zijn jullie klaar.

De goedgelovigen bezweren jullie met praatjes. Er moeten meer wetenschappers komen en meer onderzoek en dan zal het allemaal goed komen. Ik zeg jullie dat het op deze manier nooit goed zal komen. Het is allemaal ijdelheid en zelfbedrog. Jullie zeggen dat er geen weg meer terug is. Ik zeg jullie dat er wel een weg terug is. Zeg niet dat Mijn woorden niet wetenschappelijk zijn. Het leven is niet wetenschappelijk. Het is te groot voor jullie theorieën. Alleen binnen jullie denken is meten weten. Reinig de aarde van jullie bouwsels. Leeg je hoofden van alle kennis. Draai de film in versneld tempo terug. Het einde zal zijn als het begin. Alle kennis die jullie gebruikt hebben om je eigen hel te maken, kunnen jullie ook gebruiken om Mijn paradijs voor jullie te laten herleven. Het heeft lang genoeg geduurd.

In alle revoluties en oorlogen zijn jullie en jullie praktijken altijd buiten schot gebleven. Jullie boden je diensten aan aan daders en aan slachtoffers. Jullie horen, zien en zwijgen en hebben zogenaamd geen oordeel. Jullie arbeid is altijd amoreel geweest. Jullie hebben met elkaar gemeen dat jullie in een zieke wereld zieke mensen willen genezen zonder je om de wereld te bekommeren. Zo blijft de wereld ziek. Zonder jullie was het nooit zover gekomen.

Jullie bedoelen het ongetwijfeld goed. Vol mededogen buigen jullie je over het leed van de medemens. Alle inspanningen berusten op een vergissing. Ik heb jullie theorieën niet bedacht. Dat hebben jullie zelf gedaan. Al eeuwen lang is kennis de vrucht der dwalingen van jullie voorgangers. Zo is de wetenschap steeds verder uitgedijd en ingewikkelder geworden. Met het leven hebben jullie werken niets te maken. Toch denken jullie dat je op de goede weg zit. Helaas. Wie ooit de verkeerde weg inslaat zal blijven dwalen. Als het fundament niet deugt, deugt het bouwwerk niet. Jullie zijn de gelovigen van jullie eigen bedenksels. De zieken zijn jullie gelovigen. Alle zogenaamde oplossingen roepen nieuwe vragen op. Het ene gat wordt met het andere gevuld. Jullie proberen het leven te doorgronden, maar kennen jezelf niet eens. Met theorieën bedenken jullie verklaringen voor de klachten waarmee de zieken tot jullie komen. Zij geloven in jullie. Zij hebben het geloof in zichzelf ingeruild voor jullie wilde verhalen.

De dokter weet wat goed en kwaad voor hen is. De dokter weet hoe ze gezond moeten leven. Ze vertellen jullie wat ze denken dat jullie willen horen.

Jullie hebben hun geleerd dat ze zomaar ziek worden. Jullie bedachten hun drogredenen en uitvluchten: verminderde weerstand, aanleg en erfelijkheidsleer. De zieke heeft zich niet gehouden aan jullie opvattingen van goed en kwaad. Nooit is iemand meer zelf verantwoordelijk voor zijn kwaal. De mensen willen bedrogen worden. Jullie zijn de

bedriegers en bedriegen ook jezelf. Jullie zijn op Mijn stoel gaan zitten en de nieuwe hogepriesters van de mensheid geworden. Willoos geven de mensen zich aan jullie en jullie bedenksels over. Van jullie verwachten ze het heil. Nog nooit is er door jullie bemoeienissen ook maar één mens een beter mens geworden.

Jullie bestrijden slechts symptomen en weten niet waarvan. Jullie snijden het kwaad weg. Met chemicaliën wordt het uitgeroeid. Jullie stralen het dood. Jullie schaden en verminken, verklaren alles en begrijpen niets. Leven kan zo eenvoudig zijn, maar jullie hebben het zelf zo ingewikkeld gemaakt. Vroeg of laat gaan jullie ook zelf aan eigen dwaling ten onder. Jullie genezen niet maar verlengen slechts het lijden. Jullie zijn altijd de instandhouders van de beschavingen geweest en zorgen ervoor dat het leven steeds decadenter kan worden en versperren de weg naar een rechtvaardige samenleving.

Ik heb niet gewild dat de mens zich van zijn natuur af zou wenden. Ik heb de beschaving niet bedacht. Ik heb niet gewild dat de mens iets anders zou zijn dan een mens. Meningen en overtuigingen, theorieën en kennis, maken een karikatuur van de mens zoals Ik de mens bedoeld heb. Gebukt onder het juk van de beschaving gaan de mensen door het leven. Ik heb de ziekte niet als straf bedoeld. Dat vertellen jullie geestelijk leiders. Elke ziekte en elk symptoom is een waarschuwing voor de mens die zijn aard verloochent. Ziekten hebben geen oorzaak. Ziekten zijn een waarschuwing. Alle ziekten zijn beschavingsziekten. Mensen zijn bestemd om gelukkig en vrij te leven maar jullie verhinderen dat en gaan als blinden door op de ingeslagen weg en zeggen dat er geen weg terug meer is. Koortsachtig zoeken jullie oplossingen voor de problemen die het beschaafde leven met zich meebrengt. Alle ziekten wijzen de mens terug naar zijn natuur. Jullie verhinderen die terugweg. Jullie zeggen dat de mens geen natuur heeft. Met allerlei bedenksels hebben jullie dat verband versluierd. Jullie zijn blinden die blinden leiden. Ieder buigt zich over zijn eigen vakgebied. Niemand ziet het geheel. Jullie bezweren de mensen dat jullie op de goede weg zijn.

Jullie hebben de oplossing bijna gevonden. Ze moeten nog even geduld hebben. Tegen beter weten in geloven ze jullie. Jullie zijn hardleers maar in de verkeerde leer. Jullie hebben de klok horen luiden, maar weten niet waar de klepel hangt. Jullie denken de waarheid in pacht te hebben, maar het is slechts een eigen bedenksel. Jullie weten geldt slechts in jullie eigen denken. Jullie zijn hoog geklommen in de maatschappij en wie hoog klimt, zal diep vallen. Altijd hebben jullie geweten dat er een kloof was tussen jullie theorieën en de praktijk.

Jullie hebben je geweten en jullie twijfels gesust en zijn slachtoffers geworden van ijdelheid. Jullie hebben je gezond verstand verkwanseld aan kennis. Het geloof in de autoriteit van jullie leermeesters heeft jullie misleid en steeds verder van huis gebracht. Met valse verbanden zaaien jullie angst en verwarring en verrijken je daaraan. Samen met de zieken zitten jullie in hetzelfde stuurloze schuitje, maar beseffen het niet. Met jullie verhalen verhinderen jullie mensen dat schuitje te verlaten en te leven. Jullie hebben geen benul van het leven en gezondheid maar pretenderen ervoor te vechten. Wat jullie vertellen is onzin, hoogmoed en ijdelheid. Ik heb de mens volmaakt geschapen. Slechts één voorwaarde heb ik gesteld: dat de mens als mens zou leven. Gelukkig, zonder ziekten en pijn, zonder angsten en verdriet. Jullie denken dat ellende bij het leven hoort. Dat is een vergissing. Jullie zijn geen leiders maar misleiders. Steeds verder leiden jullie met je verhitte denken de mensen het moeras in. In hun onwetendheid zijn zij dankbaar voor deze hulp. Zij hebben jullie op Mijn troon gezet. Jullie hebben erop plaats genomen. Er zijn geen somatische en psychische ziekten. Er zijn alleen maar zieke mensen met hoofden vol overtuigingen, vooroordelen en eigenwijsheid. Vol boosheid en angsten, zorgen en begeerten, bedrog en oneerlijkheid en verleden en toekomst. Alleen daar worden mensen ziek van. Alle aandoeningen komen uit het denken. Hun ontregelde lijven zijn een ideale voedingsbodem voor ziektekiemen. Jullie werken de symptomen weg. De hoofden blijven even vol. Jullie dweilen met de kraan open. Jullie zijn de tovenaarsleerlingen die de spreuk van

de Meester verkeerd verstaan hebben. Jullie verhinderen dat mensen veranderen en kunnen terugkeren op hun schreden. Jullie ontnemen de mensen de verantwoordelijkheid voor hun eigen leven. Jullie hebben het over verminderde weerstand, stress, verkeerd eten, toeval, omstandigheden, het weer, aanleg en erfelijkheid of de anderen. Altijd komt het kwaad van buiten. Maar Ik zeg jullie dat het kwaad nooit van buiten komt. Gestoorde breinen, gestoorde mensen. Zieke breinen, zieke mensen. Iedereen is ziek. Hen die jullie gezond noemen zijn slechts symptoomloze zieken. Onbeschaamd praten de zieken over hun kwalen. Zij oogsten begrip en medelijden. Jullie houden karakters en afwijkingen in stand en zorgen ervoor dat die van generatie op generatie worden doorgegeven. Niemand ontsnapt aan jullie. Vroeg of laat komt iedereen bij jullie terecht tot de dood erop volgt. In een zieke wereld passen geen gezonden. In een beschaving passen geen onbeschaafden. Jullie vonnissen mensen tot chronische zieken, omdat jullie Mijn waarschuwingen niet begrijpen. Zij moeten van jullie met hun kwalen leren leven. Als valse profeten spreken jullie je doodvonnissen uit en noemen hen ongeneeslijk. Uit hun verleden voorspellen jullie hun toekomst. Jullie berekenen hun kansen en drukken het leven in cijfers uit. Jullie helpen de zieken van de regen in de drup. Al eeuwen aanschouw ik deze verblinding, ijdelheid en hoogmoed. De zieken gaan niet vrijuit. Jullie verschaffen hun het alibi waardoor ze op dezelfde weg door kunnen gaan. Liever nog gaan ze dood, dan dat ze hun ongelijk erkennen of hun overtuigingen en meningen opgeven. Jullie en hun eigenwijsheid maakt en houdt mensen ziek. Mijn kinderen zie Ik opgroeien in zieke moeders in zieke gezinnen in een zieke maatschappij. Dat levert zieke kinderen op. Zie dan toch! Jullie hebben daar theorieën over. Nooit zijn de ouders verantwoordelijk voor de ziekte van hun kind. Ik zeg jullie dat de ouders daar altijd verantwoordelijk voor zijn. Net als jullie weten zij niet wat ze doen. De kinderen dragen de symptomen van de volle hoofden van hun ouders. Zij zijn de enige echte slachtoffers in deze wereld. Jullie hadden het kunnen weten. Jullie zorgen ervoor dat dit zieke spel gecontinueerd wordt. Ooit heetten zieken zondaars. Het is slechts een ander woord.

I would like to introduce you to an extraordinary series of eight books, beginning with *Right Use of Will* by Ceanne DeRohan. First, note that these books are channelled, yet are remarkably consistent in their style and message. I find them equally as insightful and challenging as *A Course in Miracles*. The following quotation will give you a feel for the style in which the books are written.

I could not love the Mother where she would not receive me and the Mother could not love me where I did not receive Her. Love is open. Where you are not open, you are not loving. Therefore, you can allow yourselves to notice that holding back is not more loving than giving your true response. This does not mean that your response is always going to be what has been popularly defined as a positive response, although you will see, as you move along here that even what has been termed negative response is a positive response in terms of real lovingness. Opening your vibration and allowing it to move in the Light will allow you to become more loving, not less loving, as you think.

Right Use of Will, Ceanne DeRohan

What is most interesting and helpful for me in these books is the definition of will. Will was always a rather confusing issue for me. What did it mean to be willful? Did will mean ego or self? Did will mean some sort of moral force? How did you distinguish between God's will and our own will? None of my answers to these questions were very comfortable, until I understood the basic notion expressed in these books. Will, according to DeRohan's channel, basically is emotion. To be distinguished from the Spirit or mind. Emotion opens up the space whereby the creative force of Spirit or mind can germinate.
The physical example of the womb is an analogy for this concept. Emotion provides the space and nurturance for the creative spark. The spark requires a womb to create within.

The concept of will equalling emotion is very helpful, once you finally get it in your conceptual framework. For instance, it clearly explains what all the writers about manifestation have been saying. A clearly held thought, given sufficient emotional push, will manifest in the physical. The greater the clarity and the greater the emotional intent or desire, the faster and more complete the manifestation.

The denial of emotions is the denial of the feminine principle, since the feminine principle is basically the will or emotion principle. So when men say, that women are emotional, they are literally correct. Unfortunately, they also tend to denigrate the value of emotion, not understanding that without it, manifestation is impossible. How spirit (the masculine principle) got to feel so negatively about emotion (the feminine principle) is one of the themes of these books.

The explanation may be hard to accept in cognitive terms. But for you that have been working with transpersonal sources of problems that occurred 'before' the advent of cognition as we understand it, you will recognize intuitively what this channel is trying to out-picture.

Another useful concept in these books is the need to express the fear of expressing feelings before you can begin to find a safe place for expressing feelings.

In my experience, the fear of feeling, is one of the most potent obstacles that I encounter.

In *Right Use of Will* DeRohan's source states:

You need to understand that you can also deny your Will by forcing it to express when it does not feel safe to do so. - If you are not ready to express the feelings you have, express the fear of expressing them first. - Do not always make this an exercise in word usage. The guilt you need to move out here is guilt that has been with you for a long time. You are just now recognizing its presence or guilt rather than whatever else you thought it was, and you have a lot to learn about why it has been there before you can move it out sucessfully.

DeRohan and her channel, take you on an incredible, that reads like the diary of Mother and Father God and two other closely aligned

characters. The Father of Manisfestation and Heart. During this exposition of these four major characters, an interesting notion occurred to me. There are four basic forces in nature. Magnetism, Gravity, the weak and strong nuclear forces, or more simply, electricity and nuclear.

How do they relate to the four major characters. Gravity seems to be a function of will or emotion. Very often, patients will describe encounters with figurative or literal black holes.

These black holes have the ability to absorb their essence, and no one returns, who is caught by them. Emotions behave like gravity. The more you suppress feelings, the more feelings are caught in the suppression and they feel like a tight, heavy ball in the solar plexus.

Electricity is the spark, or spirit element, the masculine principle. The lightning bolt. Electricity and Gravity are pretty clear. The other identifications are only tentative. Magnetism is probably related to Heart. We speak of their being a magnetism, a force that pulls lovers together. Love is equated with this magnetic energy.

The Father of Manifestation is related somehow to nuclear force or what is behind that force. The power that feeds the engine of suns. Here, I am out of my league, I do not truly understand modern physics, because I do not speak the language of mathematics with enough fluency to understand.

We seldom think of these basic forces as conscious, but why not. We are made up of these forces and we have consciousness. Don't make a big thing of this conjecture. I don't think you can make one to one correlations between levels of consciousness, but for me it adds a kind of credibility to The *Right Use of Will* series that has made me give more credence to this channelling.

Have fun reading these books. By the way, they are extraordinarily difficult to read for some people. It seems that you have to be ready

to hear their message and each paragraph is a condensation or seed of more profound thoughts. That sense of being a distillation of thoughts, I also found in the a work about the concepts of Edgar Cayce, the sleeping prophet, *A Search for God*, published by the Association for Research and Enlightenment in Virginia Beach, VA.

(In 1931, Edgar Cayce agreed to help a group of people grow spiritually and become more psychic. But there was one condition. They would have to *live* the precepts. It took the group eleven years to live the twenty-four chapters which became *A Search for God*, books I and II, and thousands of people continue to study the principles today.)

Maitreya

'All the major religions expect a further revelation to be given by a future Teacher. Christians hope for the return of the Christ, the Buddhists look for the coming of another Buddha (the Lord Maitreya), while Muslims await the Imam Mahdi, the Hindus a reincarnation of Krishna, and the Jews the Messiah.

Students of the esoteric tradition know these as different names for the same individual - Maitreya, the World Teacher - and they look for his imminent return now.

Preferring to be known simply as the Teacher, Maitreya has not come as a religious leader, but as an educator in the broadest sense - pointing the way out of humanity's most critical problems.

At this time of great political, economic, and social crisis, Maitreya will inspire humanity to see itself as one family, and create a civilization based on sharing, economic and social justice, and global cooperation.'

These books are a series and need to be read as such. Getting ready for the sequels involves moving along with the material in Right Use of Will enough to know if this information is right for you. These books let you know your Original Cause by helping you access belief systems lost in the subconscious long ago, yet influencing your life every day.
The Will has for so long on Earth been misunderstood, judged against, disciplined, punished and denied that most people no longer even know what the Will is. Many are now calling positive thinking by the mind Will power.
The Will is the Mother Principle of God and is experienced as intuition, feeling, emotion, receptivity and desire. It is the feminine aspect of our nature.

Right Use of Will
Healing and Evolving the Emotional Body
Book 1, - blue cover, 1984
Received by Ceanne DeRohan
Paperback, 145 pages, *f* 32,50, - ISBN 90-70459-31-0

Most people have felt their own Will was not acceptable; that to love the way God loves, they must eliminate their own feelings and opinions and do what they imagined was the Will of God. An understanding is needed here: the Will of God is not in opposition to the Will of the individual.
This book has been psychically received from God in order that lost understandings regarding His own Mother Principle, the Divine Will, may be restored to Earth.
This information enables anyone with intent to heal their own imbalance between Spirit and Will to do so now, and also to find in the process that healing the imbalance within, heals the imbalance without. The balance of Spirit and Will in the Heart allows Unconditional Love to Manifest.

Original Cause I

The Unseen Role of Denial

Book 2, - lavender cover, 1986

Received by Ceanne DeRohan

Paperback, 198 pages, *f* 34,90 - ISBN 90-70459-30-2

I know that you have at some time said to yourselves, 'If there is a God who has any power, then why is it the way that it is on Earth?'

The ways in which people have answered this question to themselves have consisted mostly of rationalizations designed to help them feel better able to accept what their true feelings do not want to accept. Lost Will is the reason why things are as they are on Earth.

The healing of Lost Will will bring the healing needed on Earth now. Everyone on Earth either has Lost Will or is Lost Will.

Lost Will does not vibrate in the light and has done the things that have been called evil. Lost Will has not been healed by any of the methods that have yet been tried.

If you want to experience the *Golden Age* of peace and love as a reality on Earth, that is more than just another way to look at the same old thing, you need to move with the understandings God is giving now.

Original Cause II

The Reflection Lost Will Has to Give

Book 3, - purple cover, 1987

Received by Ceanne DeRohan

Paperback, 182 pages, *f* 32,50 - ISBN 90-70459-29-9

How you really feel is what needs expression and in the most natural way possible. Let this, temporarily, at least, exclude lengthy speeches and emphasize guttural sounds. In view of this understanding is that the definition of love needs to be expanded to include emotions that have been labelled 'negative'.

When the will receives judgment instead of love and light it becomes

lost from the light and thus the term, *Lost Will*. Much of the Will essence became lost so long ago no one remembers what happened to it.

To recover this Lost Will it is necessary to first connect to the lost memories of what happened to it. These lost memories go as far back as our origins.

Earth Spell

The Loss of Consciousness on Earth

Book 4, - green cover, 1989

Received by Ceanne DeRohan

Paperback, 232 pages, *f* 39,90 - ISBN 90-70459-28-0

The gap between My Light and the Will moving out into manifested Creation, caused a loss of consciousness in the Will, and thus, to the presence of Spirit in Creation, unrecoverable until now...

The gap between Spirit and Will is a real space, as real a space as you will ever want to find, and is the reason Heaven and Earth are not visibly connected. Crossing the gap is not going to be easy without the loss of consciousness you already experience there, but, nonetheless the gap must be closed. To bring light into the gap you need as much understanding as possible first.

Heart Song

Vibrating Heartlessness to Let Heart In

Book 5, - yellow cover, 1992

Received by Ceanne DeRohan

Paperback, 260 pages, *f* 49,90, - ISBN 90-70459-27-2

...if We cannot soften Our stance, the gap stands an excellent chance of pounding Us down into stone, left for dead to wander alone, blown on the cold and lonely, loveless winds of deep, dark space, and all the tears that will have been cried will be nothing more than rain falling on stone, for life will have disappeared without a trace of

anything that could have let Us know where We went wrong by not trying to reach for Our lost Heart Song.

Heartlessness is most of the reason the lost Will has remained lost. Heartlessness needs to move into Heart presence now if We are to save Earth. How to do this is not a mental solution, for love has to be felt to be real. If you follow the path to your lost Heart presence, you will find it.

Land of Pan

The Loss of Power and Magic on Earth

Book 6, – orange cover, 1995

Received by Ceanne DeRohan

Paperback, 257 pages, *f* 52,50 – ISBN 90-70459-26-4

You may not think you know or even remember Pangea. You may not, as yet, even remember any past lives at all, as far as you know, but if you really do allow direct movement as emotion in the emotions you really feel, but do not normally allow to move, you will begin to see how the cracks in your accepted and allowed reality can be found and widened into openings, or doorways, into a widening reality in which more is seen, felt and understood... [A]nd you will become able, in the progression of this, to see how images and even realities are superimposed upon one another in such a way as to make it clear that time is a progression in which there is really no past, present or future, because it is all present... [A]nd yet there is past, present and future as a matter of location of focus of where you are now.

...but time also loses its significance as relative points in a progression when old pains are cleared to the point of allowing old experiences to become real again while new ones can still be created and experienced. This will be a healed state which has never been reached before by humankind, or by My light either, for that matter, since as God, I am everywhere and a part of everything, even if only in a state of denial as of yet, and so pain has always been a part of My existence as well as of yours.

Are you ready to look now? If so, you will find that the path on which you lost power and magic is also the very path by which you will be able to recover, restore and understand

magic and power in such a way that you will not lose it again by failure to feel deeply enough to know how it should rightly be used.

Imprinting

A Healing of the Chakras

Book 7, red cover, 1998

Received by Ceanne DeRohan

Paperback, 155 pages, *f* 49,90 – ISBN 90-70459-25-6

This gap is most of what this book is about; how it was put into place, what is in it and how to heal it. It affected everyone in Creation, imprinting them in ways that they have never been able to move past, no matter how hard they have tried. Consciousness was never able to overcome imprinting no matter how hard it tried, either.

Consciousness had very little room left, once imprinting was put into place. Imprinting is most of what is in the human brain and the brains of all animals, too. Imprinting is even in the plants, because it was in all of the essence and that is all there was then; essence.

Many people who pick up these books and think they are going to read them and follow this path, do not, when they feel their own gap. They stop the process as soon as they feel anything they do not like, which is anything that might make them have to take responsibility for anything in Original Cause. Their own original cause is not going to reveal itself if they do not accept My light first, and most do not even accept these stories as real yet.

Indigo

The Search of True Understanding and Balance

Book 8, – 1999

Received by Ceanne DeRohan

Paperback, 255 pages, *f* 67,50 – ISBN 90-70459-24-8

In numerology, the number eight is power in the physical plane, but it needs to be the power of True Understanding and Balance which Spirit and Body cannot find without

the Will and true Heart... Until the Will side of heart is fully understood and integrated, there is no such thing as true Heart in anyone on Earth.
You need to suspect that every one of your beliefs are quite possibly either not reality or not all there is to reality. There is so much more to reality than anyone has ever suspected, that it is not even possible to write it into books.
All of life, for the Four Parts of God, has been a search for True Understanding and Balance, but the past lives I am going to go into here are particularly exemplary of this search in that they are lives that have impacted many people... You will have to go into these lives yourselves to find your own participation there which will relate very closely to your own Original Cause positioning, especially in the gaps We are looking at now for healing.

Our daily bread

Let me this day arise in quietness
With only thoughts of sinlessness, through which
To look upon the world. Let me today
Behold the world as You would have it be,
Because I am as You created me.
This I accept today. And as the day
Draws to a close, all unforgiving thoughts
Have disappeared, and night comes quietly
To bless a day in quietness begun,
And ending in forgiveness of God's Son.

Helen Schucman (1909–1981)

DESIDERATA

Go placidly amid the noise and haste, and remember what peace there may be in silence.
As far as possible without surrender be on good terms with all persons. Speak your truth quietly and clearly; and listen to others, even to the dull and ignorant; they too have their story. Avoid loud and aggressive persons, they are vexations to the spirit. If you compare yourself with others, you may become vain or bitter; for always there be greater and lesser persons than yourself.
Enjoy your achievements as well as your plans. Keep interested in your own career, however humble; it is a real possession in the changing fortunes of time.
Exercise caution in your business affairs; for the world is full of trickery. But let not this blind you to what virtue there is; many persons strive for high ideals; and everywhere life is full of heroism.
Be yourself especially do not feign affection. Neither be cynical about love; for in the face of all aridity and disenchantment it is as perennial as the grass.
Take kindly the counsel of the years, gracefully surrendering the things of youth.
Nurture strength of spirit to shield you in sudden misfortune. But do not distress yourself with dark imaginings. Many fears are born of fatigue and loneliness.
Beyond a wholesome discipline, be gentle with yourself. You are a child of the universe, no less than the trees and the stars; you have the right to be here.
And whether or not it is clear to you, no doubt the universe is unfolding as it should.
Therefore be at peace with God, whatever you conceive Him to be. And whatever your labors and aspirations, in the noisy confusion of life keep peace with your soul.
With all its sham, drudgery and broken dreams, it is still a beautiful world.
Be cheerful. Strive to be happy.

This prose poem, originally untitled, was written by Max Ehrmann in Terre Haute, Indiana in the early 1920's. In 1921, Max Ehrmann wrote in his diary:
I should like, if I could, to leave a humble gift - a bit of chaste prose that had caught up some noble moods.

Desiderata

Wees kalm temidden van het lawaai en de haast, en bedenk, welk een vrede er in stilte kan heersen. Sta op goede voet met alle mensen, zonder jezelf geweld aan te doen. Zeg je waarheid rustig en duidelijk, en luister naar anderen, ook als zij saai en onwetend zijn: ook zij hebben hun verhaal. Mijd luidruchtige en agressieve mensen: zij belasten de geest. Wanneer je jezelf met anderen vergelijkt, zou je ijdel of verbitterd kunnen worden, want er zullen altijd kleinere en grotere mensen zijn dan je zelf bent.
Geniet zowel van wat je hebt bereikt als van je plannen. Blijf belangstelling hebben voor je eigen werk, hoe nederig dat ook moge zijn: het is een werkelijk bezit in het veranderlijk fortuin van de tijd. Betracht voorzichtigheid bij het zakendoen, want de wereld is vol bedrog. Maar laat dit je niet verblinden voor de bestaande deugd: veel mensen streven hoge idealen na, en overal is het leven vol heldendom.
Wees jezelf. Veins vooral geen genegenheid, maar wees evenmin cynisch over de liefde, want bij alle dorheid en ontgoocheling is zij eeuwig als het gras.
Volg de loop der jaren met gratie, verlang niet naar een tijd die achter je ligt. Kweek geestkracht aan om bij onverwachte tegenslag beschermd te zijn. Maar verdriet jezelf niet met spookbeelden. Vele angsten worden uit vermoeidheid en eenzaamheid geboren. Leg jezelf een gezonde discipline op, maar wees daarbij lief voor jezelf. Je bent een kind van het heelal, niet minder dan de bomen en de sterren. Je hebt het recht hier te zijn. Of het je al of niet duidelijk is, het heelal ontvouwt zich zoals het zich ontvouwt. Heb daarom vrede met God, hoe je ook denkt dat hij moge zijn, en wat je werk en aspiraties ook mogen zijn: houd vrede met je ziel in de lawaaierige verwarring van het leven. Met al zijn klatergoud, somberheid en vervlogen dromen is dit nog steeds een prachtige wereld.
Wees opgewekt. Streef naar geluk.

Als het me mocht lukken, zou ik graag een nederige gift achterlaten
- wat ingetogen proza met daarin vervat wat nobele stemmingen.
Max Ehrmann (1872-1945)

The Urantia Book

In the early 20th century, a physician practising in Chicago became the head of a group known as the Contact Commission. This small group was the focal point for the production of, and the primary custodian for, the final text of *The Urantia Book*. They were sworn not to disclose details about the transactions in order to preclude future generations from venerating the participants. It was considered important that no individual might be exalted through their association with *The Urantia Book*. Because of its revelatory nature, the book stands on its own merit, nature and content.
The Urantia channelling is already three generations old and many of the concepts and realities that are described in the material can be modernised and otherwise improved to be more understandable in these times. Also, because of the deep trance channelling method that was used, the language of the papers is fairly removed from the norms of current usage, and is more formal and less accessible than for instance the language used here and in the *Conversations with God* and *Right Use of Will* channelling. And of course, like so many other teachings from the spirit polarity, there is no mention of the Mother and her plight in this material. However, aside from the obvious denials of the magnetic polarity, the Urantia information as it describes realities of Spirit is essentially correct, and I stand behind it as its original source and inspiration.

A Course in Miracles

A Course in Miracles is one of the most important works channelled with my inspiration. Helen Schucman wrote down the words spoken by an inner voice who called himself *Jesus*, who in turn gave me as the *Holy Spirit* credit for the inspiration. An unusual state of heart consciousness while channelling combined with her love of classical literature enabled Helen's channelling to adopt a lyrical quality that can foster a similar state in the reader.

This quality enables the material to reach deep places of understanding and resonance in an open and receptive reader. The fundamental lesson of *A Course in Miracles* is forgiveness. True forgiveness is unusual; it fosters a healing that leaves the forgiver with a belief that the forgivee never did anything to them.

The core of the teaching is a simple process of forgiveness that is never stated explicitly, but is implied throughout the three volume course. The first step in creating an opening for miracles through forgiveness is to realise that the offending behaviour or trait is something of your own that has been projected on to another. The second step is to withdraw the projection from them, and take back the issue as your own doing. The third step is to ask me for help or otherwise turn it over to me.

A Course in Miracles is directed toward spirits who want to come into better alignment with Truth. However, it is incomplete in that it does not address what is now my most serious concern. Important understandings about the vital feminine principle of Creation are missing from this material, as well as from most other instances of my inspired or channelled communication with humans. Although accurate and clear, and highly effective at nurturing personal change and the ability to choose again, there is not one feminine pronoun in the entire body of work.

A Course in Miracles does not address the reality of the being I know as the Mother of Creation. The information on www.godchannel.com and in other recently channelled material tells some of story of the Mother and her plight, why my presence is increasing on Earth, and why I wish to directly communicate with you now. New understandings about where and how things went wrong between the Mother and me are presented on this web site and in another body of work called *Right Use of Will*.

I have put forward much more information about healing since the channelling of *A Course in Miracles*, including my determination to correct errors I made previously. For many people, one of the most difficult to understand realities about me is that I am evolving. I am learning as I create, and I'm just ahead of you on the road to wholeness. The Course is an important part of my plan to encourage radical change in the way humans experience reality and is an excellent prelude to my inner communication with you. I stand behind the lessons in the Course, and I invite you to continue with me here on our journey of healing into wholeness.

Conversations with God

Conversations with God is a body of work channelled by Neale Donald Walsch. He discovered my voice and presence within while writing notes to himself about issues he was facing in his life. The writing practice suggested in the channelingclass is very similar to the process he discovered accidentally. His work demonstrates that the light state of focused inner concentration that comes naturally in writing is all that is necessary to find the presence of my energy within yourself and channel it into words on paper.

While Conversations with God is a very popular presentation of some of my favorite messages, it does not include information about my most vital concern regarding the Mother of Creation. This is because the information channelled in these books is focused in a three-element portrayal of Deity. This is also true of almost all other channelled representations of my message. The information on www.godchannel.com and the *Right Use of Will* books are two exceptions.

The channelling in *Conversations with God* is a true and an accurate presentation of my message. However, because it does not include the reality of the most ignored and misunderstood element of Deity, the Mother of Creation, it does not tell the whole story of why my presence is increasing on Earth and why I wish to directly communicate with you now. The story of what happened long ago between the Mother and me is presented in great detail in another body of work known as the *Right Use of Will* books, and on www.godchannel.com with less detail.

Conversations with God and other channelled works discussed here are important three-element representations of my message, and I stand behind them. *The Right Use of Will* material and the site, however, are four-element representations that include the feminine element with the three masculine elements of Deity. They speak to the reality of the Mother of Creation and her plight.

They also include information about my determination to correct errors I made previously in relating with the Mother. For many people, one of the most difficult to understand realities about me is that I am evolving. I am learning as I create, and I'm just ahead of you on the road to wholeness. And of course I have a great deal more to say about all of this than I have so far in the *Conversations with God* books.

I am very pleased with the accuracy, purity and simplicity of my messages as they've been interpreted by Neale Donald Walsch, and particularly in the first volume. He has captured my *voice* in his channelling. The easy, friendly, serious and earnest yet humorous style is much closer to who I really am than the old-fashioned image of an already perfect Father in the sky who may or may not help you or punish you. That is an old image I had projected through my earlier messengers. *Conversations with God* is a very good example of how I am changing that image, and how modern channelling is helping to manifest my plan as I earnestly seek inner communication with you, and a new union in wholeness with the Mother of Creation.

Right Use of Will

As I have said, the most direct and surest way to experience my message and my Light is to find me within you. Godchannel.com and other *channelling* of my thoughts into words can only approximate my inner presence with an outer manifestation. The truest expression of my voice is within you.
There is however, a body of work that reflects many details of my experiences, thoughts and feelings. It is a series of books called *Right Use of Will* channelled by Ceanne DeRohan. There is no other source of *outside* information that offers such a rich mixture and large number of glimpses into the true being and reality of God and the Mother of Creation whose essence is called *Will*. I recommend this material if you are serious about healing and about following my lead toward wholeness.
In *Right Use of Will* by Ceanne DeRohan, God says: *I am much more complex than almost anyone on Earth has yet realised.*

Ceanne DeRohan: *I forgive myself for having believed so long that... I was never good enough to have, get, be what I wanted.*

Colofon

zet- en drukwerk: De Appelbloesem Pers, Amsterdam
bindwerk: Meeuwis & Zn, Amsterdam
ontwerp: Marin de Swart, Amsterdam
illustraties: Montserrat Moreta, Barcelona
letter: Trinité 2
papier: Essenz (60% cannabis) van Büttenpapierfabrik Gmund

De reden dat cannabis verboden wordt, is alleen ogenschijnlijk om gezondheid.
De waarheid is dat wiet niet verslavender is of een groter gezondheidsrisico dan sigaretten of alcohol, die beide door de wet worden beschermd. Waarom is het dan verboden? Omdat als het geteeld werd, de helft van alle katoenverbouwers en producenten van nylon-, kunststof- en houtproducten werkloos zouden zijn.
Hennep is toevallig een van de nuttigste, sterkste, taaiste onverslijtbare materialen op jullie planeet. Je kunt geen betere vezel voor kleding bedenken, een sterkere substantie voor touwen, een gemakkelijker oogstbare bron voor pulp, jullie hakken jaarlijks honderdduizenden bomen om voor jullie zondagskranten, waarin jullie kunnen lezen over de verdwijning van de regenwouden. Met hennep kunnen jullie miljoenen zondagskranten maken zonder maar een boom om te hakken. Hennep kan voor tal van zaken als substituut worden gebruikt voor maar een tiende van de kosten.
En daar zit 'm de kneep. Iemand verliest geld indien deze miraculeuze plant - die ook uitzonderlijke geneeskrachtige eigenschappen heeft - geteeld mag worden.
Zoek uit wie er geld zou verliezen als het verbouwen van marihuana legaal zou worden.
Daar zul je je antwoord vinden.
(Neale Donald Walsch: *Conversations with God* (book 2)

Uitgave i.s.m. met INRI, Instituut voor religieuze innovatie
ISBN 90-70459-32-9 HEDENDAAGSE PROFETIEËN I

Uitgeverij De Appelbloesem Pers

Andreas Burnier: *Mystiek en magie in de litteratuur*, 1988
uitgave: Martinus Nijhoff, Leiden, distributie: De Appelbloesem Pers
Noud van den Eerenbeemt: *Het Aquarius Boek*, 1971
Mary Noothoven van Goor: *Geheim is geheim*, 1990
Andreas Burnier & Marianne Wünsch: *Gustav Meyrink*, 1996
Buchel, Hogervorst & Vermaase: *Het Kerend Tij / The Turning Tide*, 1997
in samenwerking met Het Gilde van Werkgebouwen, Amsterdam
Esther Jansma: *Bloem, steen*, 1997
Prof. dr. L. Laeyendecker: *Open brief van God*, 1997
aan Antoine Bodar, *reuzenpriester in dwergenland*
Walter Moers: *Ik ben terug!*, 2000
Walter Moers: *Ik ben weer terug!*, 2001
Brieven van 'God', profetieën van deze tijd, 2001
in samenwerking met INRI, Instituut voor religieuze innovatie
Ceanne DeRohan: *Right use of Will*-series, 1984 – 1999
uitgave: Four Winds Publications, distributie: De Appelbloesem Pers

Verkrijgbaar bij of via de boekhandel.

In samenwerking met INRI, Instituut voor religieuze innovatie kunnen lezingen verzorgd worden over: *Hedendaagse profetieën* en *Angst en vertrouwen, Geloven zonder kerk* en *Jezus in het licht van de joodse geschiedenis.*

Uitgeverij Abraxas
Kinderdijkstraat 77
1079 GE Amsterdam
www.uitgeverijabraxas.nl

Amstelveens Nieuwsblad

De echo van je buurt

WebRegio.nl

'Humor is wat een kind begrijpt'

AMSTELVEEN - Hermann Wesselink College-docent Daniël Mok heeft voor de Nederlandse markt een bewerking gemaakt van het oorspronkelijk door de Duitse schrijfster Eva Kessler geschreven boek 'Liefdevol opvoeden, een kunst. Op een zinvolle manier grenzen stellen en daarbij je goede humeur bewaren'. Daniël Mok heeft de tekst toegespitst op de huidige Nederlandse situatie. Immers, „De Nederlandse pedagogiek is altijd al wat losser geweest."

Daniël Mok. Eigen foto

De kern van 'Liefdevol opvoeden een kunst' is volgens Mok dat opvoeders niet autoritair moeten zijn want „dat werkt niet." Maar: „Een kind heeft recht op duidelijke grenzen. Duidelijkheid schept veiligheid. En wat kinderen heel goed begrijpen is humor. Het is de toon die de muziek maakt."

'Liefdevol Opvoeden' is gebaseerd op systeempedagogische inzichten. „Dat is een fenomenologische benaderingswijze waarin een kind, een ouder of een docent niet op zichzelf wordt gepositioneerd maar in samenhang met de familie- of schoolsituatie," aldus Daniël Mok.

„Dat betekent dat binnen het systeempedagogische raamwerk de voorbeeldsituaties en de praktische tips herkenbaar zijn voor de Nederlandse opvoedingspraktijk." Omdat Mok praktisch werkzaam is binnen het vakgebied kon er uit eigen ervaringen worden geput.

In veertig korte hoofdstukken, onderverdeeld in overzichtelijke paragrafen, worden alle aspecten die bij de opvoeding van kinderen om de hoek komen kijken besproken en vertaald naar praktische tips. Allerlei situaties waarin opvoeders met opgroeiende kinderen verzeild kunnen raken passeren de revue en worden inzichtelijk gemaakt. De toepasselijke illustraties verduidelijken hun onderlinge verhoudingen. Het boek leert opvoeders om de kinderen goed waar te nemen en hun, vaak non-verbale signalen op te vangen zodat tijdig kan worden ingespeeld op hun specifieke en aan leeftijd gebonden behoeften. Wanneer tijdig wordt ingezien dat het kind aan nieuwe uitdagingen toe is, worden onnodige conflicten voorkomen.

Mok: „Het stellen van duidelijke grenzen biedt de kinderen een veilige en overzichtelijke omgeving. Door goed waar te nemen zien we wanneer hun grenzen verruimd kunnen worden zonder dat de wereld voor de kinderen onoverzichtelijk wordt door gebrek aan houvast. Het is de 'taak' van het kind om zijn grenzen te verleggen en het is de plicht van de opvoeders om in te grijpen wanneer het kind te grote risico's gaat lopen.

Dit is een enerverend gebeuren waarin de opvoeder zich niet te veel moet laten meeslepen, want het kind heeft recht op eenduidige en eerlijke beslissingen die helderheid verschaffen."

Hiervoor zijn wel humor en relativeringsvermogen vereist, aldus Mok. „Daarom wordt er in dit boek veel aandacht geschonken aan het welzijn van de opvoeders. Een ongedwongen en ontspannen houding naar het kind toe maakt het allemaal zoveel gemakkelijker."

Het boek sluit aan bij de huidige opvoedingstrends zoals die onder andere worden uitgedragen in opvoedkundige tv-programma's. Door de stevige theoretische achtergrond van het boek houden de tips echter beter stand en door de systematische opbouw en het trefwoordenregister is het gemakkelijk om snel het gezochte onderwerp te vinden. Zo kan het boek ook fungeren als eerste hulp bij opvoedkundige ongelukjes.

'Liefdevol opvoeden, een kunst. Op een zinvolle manier grenzen stellen en daarbij je goede humeur bewaren' is een uitgave van Abraxas | Pedagogiek en kost 24,90. Het is verkrijgbaar bij de boekhandel.

'Mijn uitgaven lopen mee met mijn levensfasen.

Het eerste boekje had te maken met mijn adolescentie en was opwindend en zelfbevestigend op plastisch/erotisch niveau. Het tweede idem dito op het plastisch/esoterische. Tijdens mijn godsdienstwetenschappelijke studie verscheen mijn eerste eigen tekst die niet geheel ten onrechte door Jan Greven in vijf kolommen werd samengevat als een 'omgevallen boekenkast'. Niet slecht voor een (weliswaar typografisch vormgegeven) HBO-scriptie. Het startsein van de Fenomenologische Bibliotheek.

De humaniora en daarmee de pedagogiek kregen rond de voorlaatste eeuwwisseling een humanistische wending door het gebruik van de fenomenologische methode van Edmund Husserl. In de godsdienstwetenschap werd het de standaard. Fenomenologie is de kunst van het doorzien van verbanden, het ontdekken van samenhang.

Samengevat, een nuttig instrument in woelige tijden. Elk huishouden met kinderen kent woelige tijden. Het zijn de omslagmomenten waarin overspannen handelen uit den boze is. Het zijn evidenties die we niet uit het oog moeten verliezen als de wind van richting verandert. Vandaar de nadruk op het welzijn van iedereen die te maken heeft met kinderen.[1]

1 De aandacht die het boek kreeg rechtsreeks in het hart van mijn 'persoonlijke doelgroep' was een opbeurende ervaring. Ouders noemden het bij de leerlingbespreking en de rol van coach past mij wel, wetende dat coaching makkelijker is dan het zelf te doen. Met plezier zag ik het stapeltje liggen naast de kassa van de plaatselijke boekhandels. Tijdens de lessen levensbeschouwlijke vorming gebruikte ik de voorbeelden uit het boek, leerlingen wisselden hun ervaringen uit. De uitspraak van Helen Schucman is waar: *leren is altijd wederzijds.*

'Humor is wat een kind begrijpt'

Amstelveens Nieuwsblad 18 oktober 2008

H. W. C.-docent Daniël Mok heeft voor de Nederlandse markt een bewerking gemaakt van het door de Duitse pedagoog Eva Kessler geschreven boek 'Liefdevol opvoeden, een kunst. Op een zinvolle manier grenzen ste llen en daarbij je goede humeur bewaren'. Daniël Mok heeft de tekst toegespitst op de huidige Nederlandse situatie. Immers: 'De Nederlandse pedagogiek is altijd al wat losser geweest.'

De kern van *Liefdevol opvoeden, een kunst* is volgens Mok dat opvoeders niet autoritair moeten zijn: *'Dat werkt niet. Een kind heeft recht op duidelijke grenzen. Duidelijkheid schept veiligheid. En wat kinderen heel goed begrijpen is humor. Het is de toon die de muziek maakt.'*

Liefdevol Opvoeden is gebaseerd op systeempedagogische inzichten: *'Dat is een fenomenologische benaderingswijze waarin een kind, een ouder of een docent niet op zichzelf wordt gepositioneerd maar in samenhang met de familie-of schoolsituatie. Dat betekent dat binnen het systeempedagogische raamwerk de voorbeeldsituaties en de praktische tips herkenbaar zijn voor de Nederlandse opvoedingspraktijk.'*

Omdat Mok praktisch werkzaam is binnen het vakgebied kon er uit eigen ervaringen worden geput. In veertig korte hoofdstukken, onderverdeeld in overzichtelijke paragrafen, worden alle aspecten die bij de opvoeding van kinderen om de hoek komen kijken besproken en vertaald naar praktische tips. Allerlei situaties waarin opvoeders met opgroeiende kinderen verzeild kunnen raken passeren de revue en worden inzichtelijk gemaakt.

De toepasselijke illustraties verduidelijken hun onderlinge verhoudingen. Het boek leert opvoeders om de kinderen goed waar te nemen en hun, vaak non-verbale, signalen op te vangen zodat tijdig kan worden ingespeeld op hun specifieke en aan leeftijd gebonden behoeften. Wanneer tijdig wordt ingezien dat het kind aan nieuwe uitdagingen toe is, worden onnodige conflicten voorkomen:

'Het stellen van duidelijke grenzen biedt de kinderen een veilige en overzichtelijke omgeving. Door goed waar te nemen zien we wanneer hun grenzen verruimd kunnen worden zonder dat de wereld voor de kinderen onoverzichtelijk wordt door gebrek aan houvast. Het is a.h.w. de taak van het kind om grenzen te verleggen en het is de plicht van opvoeders om in te grijpen wanneer het kind te grote risico's gaat lopen. Dit is een enerverend gebeuren waarin de opvoeder zich niet te veel moet laten meeslepen, want het kind heeft recht op eenduidige en eerlijke beslissingen die helderheid verschaffen.'

Hiervoor zijn wel humor en relativeringsvermogen vereist, aldus Mok: *'Daarom wordt er in dit boek veel aandacht geschonken aan het welzijn van de opvoeders. Een ongedwongen en ontspannen houding naar het kind toe maakt het allemaal zoveel gemakkelijker.'*

Het boek sluit aan bij de huidige opvoedingstrends zoals die onder andere worden uitgedragen in opvoedkundige TV-programma's. Door de stevige theoretische achtergrond van het boek houden de tips echter beter stand en door de systematische opbouw en het trefwoordenregister is het gemakkelijk om snel het gezochte onderwerp te vinden. Zo kan het boek ook fungeren als eerste hulp bij opvoedkundige ongelukjes.

Liefdevol opvoeden, een kunst. Op een zinvolle manier grenzen stellen en daarbij je goede humeur bewaren' is een uitgave van ABRAXAS|*Pedagogiek* en kost 24,90. Het is verkrijgbaar bij de boekhandel.

Beste mr. mok
ik vond het altyd gezellig en de films waren leuk. u kan ook goed vertellen. gr. Gioya

Beste meneer mok.
de films waren super dankuwel

beste mr. mok,
u lessen waren altijd wijs en rustgevend. Bedankt voor de lessen!
gr. Lara IP

Beste Mnr. Mok,
Dankuwel voor de leerzame en grappige lessen. Ik heb veel van u kunnen leren!
Groetjes Nienke

Cijferlijst

Fontys Hogescholen

Fontys Pedagogisch Technische Hogeschool te Amsterdam

Deze cijferlijst behoort bij het Pedagogisch Didactisch Diploma, behaald door

Daniel Mok

geboren op 05 mei 1950 te Amsterdam

Didactische analyse 1	8
Didactisch practicum 1	8
Klassenmanagement 1	7
Algemene- en ontwikkelingspsychologie 1	7
Leer- en sociale psychologie 1	7
Vakdidactiek (Nieuwe ontwikkelingen)	8
Stage	7

Amsterdam, 28 juni 2005

De voorzitter van de examencommissie,

mr. mok u geeft altijd wijze en rustgevende lessen. En uw verhalen zijn heel leuk en interessant en heb zeer genoten van uw lessen. De Films zijn ook heel interessant en informatief

P.S. nog een fijne vakantie

Uw lessen waren altijd erg hilarisch!
gr. Eline

mvg. Quentin v.d. Broek,
Anouar Atmani.

bedankt voor de leuke en leerzame lessen gr. Ruby

Hermann Wesselink College 2007/2008

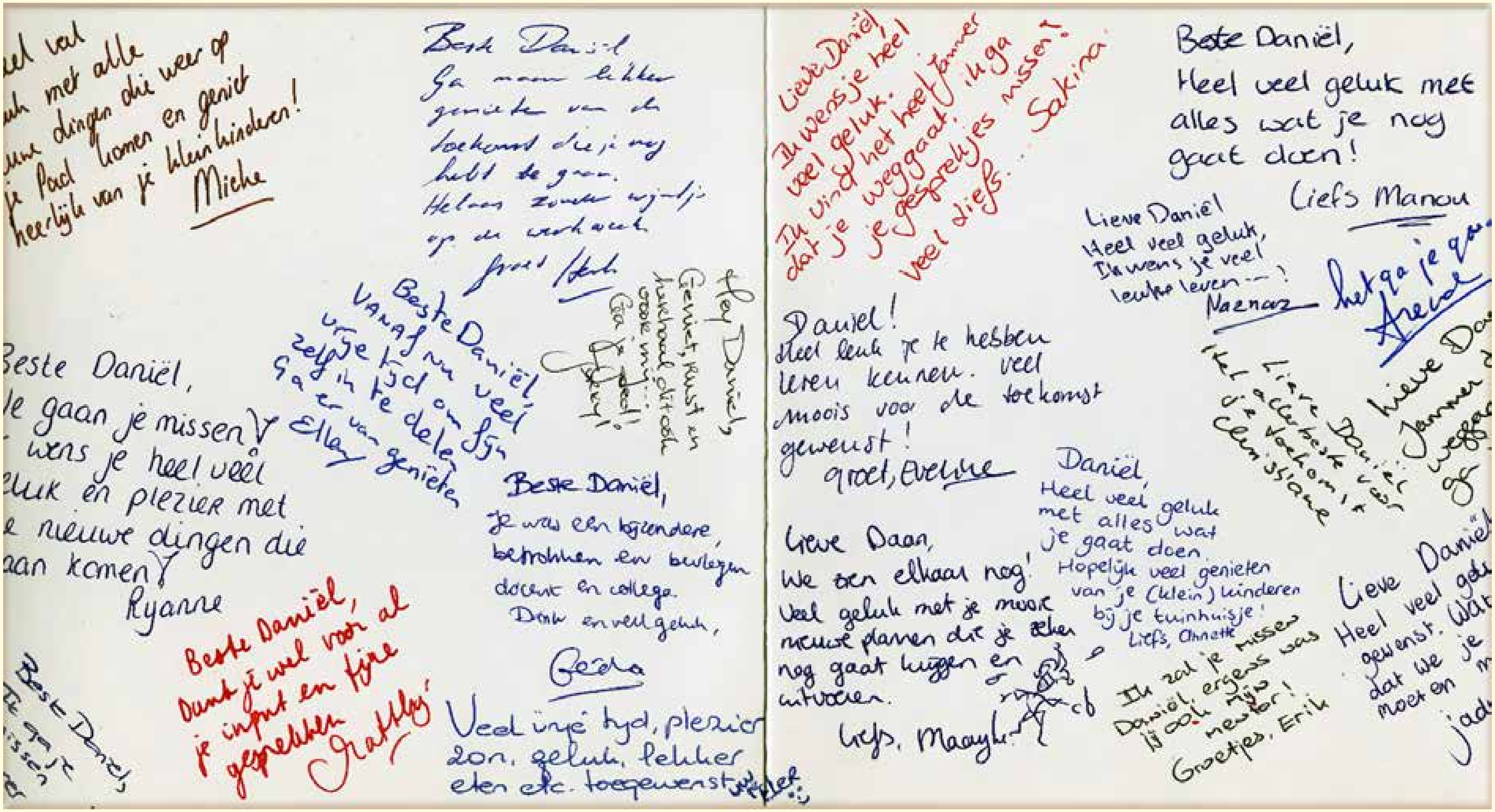
Hinderlijke pubers?

Een leuke en informatieve aflevering van de wekelijkse serie van Jelle Reumer, directeur van het Natuurhistorisch Museum Rotterdam (de Verdieping, 9 november) over de wording van de kikker. Alleen werd het ontsierd door een overbodige opmerking over 'hinderlijk pubergedrag'. Door louter de nadruk te leggen op het soms weerbarstige gedrag wordt het vooroordeel over deze jongeren bevestigd. Aan de unieke mogelijkheden en de creativiteit van deze belangrijke en gevoelige levensfase wordt echter geen recht gedaan.

Daniël Mok, Amsterdam

Hermann Wesselink College 2009/2010

...eel veel
...uk met alle
...uwe dingen die weer op
je Pad komen en geniet
heerlijk van je kleinkinderen!
Miche

Beste Daniël
Ga maar lekker
genieten van de
toekomst die je nog
hebt te gaan.
Helaas zonder wijsheden
op de werkweek.
groet Henk

Beste Daniël,
We gaan je missen
wens je heel veel
geluk en plezier met
de nieuwe dingen die
aan komen
Ryanne

Beste Daniël
Vanaf nu veel
vrije tijd om zijn
zelf in te delen
Ga er van genieten
Ellay

Hey Daniël,
Geniet, Rust en
luchtvaart dit ook
ook nog...
Ga je wel!

Beste Daniël,
Je was een legendare,
betrokken en bevlogen
docent en collega.
Dank en veel geluk,
Gerda

Beste Daniël,
Dank je wel voor al
je input en fine
gesprekken
Gratthy

Beste Daniël,
we gaan je
missen

Veel vrije tijd, plezier,
zon, geluk, lekker
eten etc. toegewenst.

Lieve Daniël
Ik wens je heel
veel geluk.
Ik vind het heel jammer
dat je weggaat. Ik ga
je gesprekjes missen!
veel liefs... Sakina

Beste Daniël,
Heel veel geluk met
alles wat je nog
gaat doen!
Liefs Manou

Lieve Daniël
Heel veel geluk,
Ik wens je veel
leuke leven...!
Naenaz

het ga je goed
Arend

Daniël!
Heel leuk je te hebben
leren kennen. Veel
moois voor de toekomst
gewenst!
groet, Eveline

Lieve Daniël
Het allerbeste voor
de toekomst
Clarissa

Lieve Daniël
Jammer dat je weggaat
...

Daniël,
Heel veel geluk
met alles wat
je gaat doen.
Hopelijk veel genieten
van je (klein) kinderen
bij je tuinhuisje!
Liefs, Annette

Lieve Daan,
We zien elkaar nog!
Veel geluk met je mooie
nieuwe plannen die je zeker
nog gaat leggen en
uitvoeren.
Liefs, Maayke

Ik zal je missen
Daniël ergens was
jij ook mijn
mentor!
Groetjes, Erik

Lieve Daniël
Heel veel geluk
gewenst. Wat ...
dat we je ...
moeten ...
jad...

Lieve Daniël,
jammer dat je eerder weggaat
dan wij of jij bedacht hadden.
Ondanks dat, ga lekker genieten
van de nieuwe tijd die je krijgt
met je vrouw, kinderen en
kleinkinderen!
Wie weet wat er allemaal
nog op je Pad komt!
heel veel liefs,
Mieke, Hacer en Sabina

± 1996

Lieve Daan,

Sint hoorde dat jij een flinke prestatie hebt neergezet
De Appelbloesempers 25 jaar, nog maar net
En dan ook nog een nieuw boek uitgegeven
Dat Sint dat nog mag beleven
Maar Sint hoorde dat je ook iets minders hebt gedaan
Je dochter vergeten, Hij wilde je bijna met de roe slaan
Maar dat is hem belet
Want je hebt het goed gemaakt tot en met
Je kan toch wel trots op je zelf zijn
Want persoonlijk en financieel, gaat het de laatste tijd toch erg fijn
Je gaat dan ook wel af en toe naar een healing weekend
En Sint vindt dat goed zo lang jij daar geholpen mee bent
Sint hoorde ook dat de relatie met je dochters goed is
Met de één zit je achter de computer en met de ander ga je naar de kerst mis
Ja, Sint geeft het toe, maar dan wel per brief
Hij vindt jou heel erg lief

Dikke zoen & Knuffel
De Sint

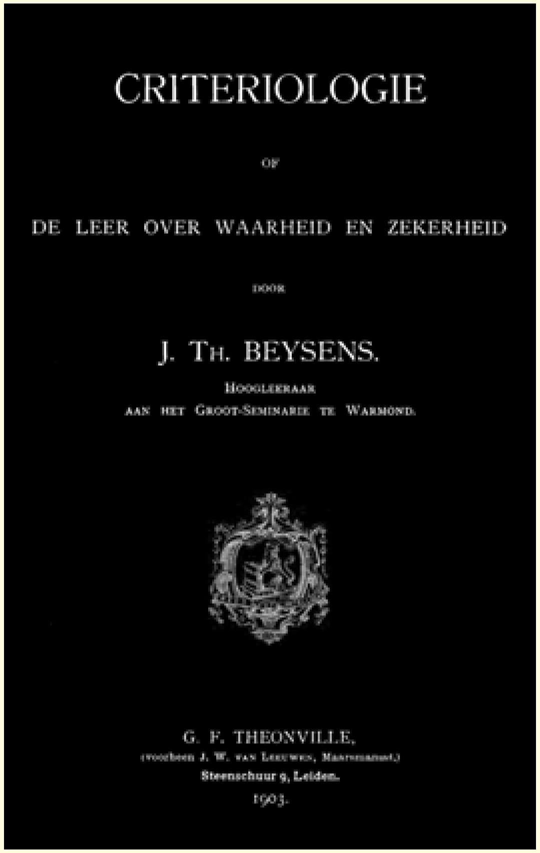
p.s.: Speciaal voor jou in je lievelings letter getypt
Ook al verklapt Hij daar wel mee waar hij dit klusje heeft gepiept

ca. 1993

JOSEPHUS THEODORUS BEYSENS, WIJSGEER (1864-1945) STUDEERDE AAN DE SEMINARIES HAGEVELD EN WARMOND EN VANAF 1887 WERKZAAM IN DE AMSTERDAMSE GGZ.

1891-95 docent in Hageveld, 1895-1909 hoogleraar filosofie in Warmond, 1908 *doctor* H.C. van K.U. Leuven. In 1909-29 bijzondere hoogleraar aan de R.U. Utrecht lesgevend in *logica, metafysica, zielkunde* en *ethica*, inauguratie in feb. 1910; 1929 *erekanunnik* van het *kathedraal kapittel* van Haarlem en *geheim kamerheer* van Z.H. de Paus.

Jozef Beysens voelde zich vóór alles *waarheidsdienaar*. Zijn gedachtegoed noemde hij *(finalistisch) realisme*, kritisch beschouwen van mens, wereld en GOD in nauw contact met de ervaring, de beleving die in beginsel vrij van geest is. In het domein van de scholastieke wijsbegeerte en filosofische terminologie verrichtte hij pionierswerk.[1] Zijn *kritisch realisme* stond aanvankelijk onder invloed van Mercier's *Leuvense school*. In latere en vooral ethische geschriften meer en meer zelfstandig, steeds trouw blijvend aan zijn eenmaal vooropgezet beginsel de antieke filosofie te vernieuwen en te verrijken door voortdurend contact met de positieve resultaten van het moderne denken. De probematiek van zijn tijd vroeg om zoveel meer

CRITERIOLOGIE
OF
DE LEER OVER WAARHEID EN ZEKERHEID
DOOR
J. TH. BEYSENS.
HOOGLERAAR
AAN HET GROOT-SEMINARIE TE WARMOND.
G. F. THEONVILLE,
(voorheen J. W. van Leeuwen, Mandemakerst.)
Steenschuur 9, Leiden.
1903.

1 De Ned. *Nieuw-Scholastieke terminologie* draagt zijn stempel.

dan de *scholastieke traditie*. Beysens dacht liever na over het actuele *idealisme* van Kant. Door zijn onderwijs en filosofische beschouwingen emancipeerde de klassieke religieus geaarde filosofie zich los van beperkingen.[1]

CRITERIOLOGIE
OF DE LEER OVER
WAARHEID EN ZEKERHEID
DOOR
Dr. J. TH. BEYSENS
HOOGLEERAAR IN DE WIJSBEGEERTE BIJ DE
RIJKS-UNIVERSITEIT TE UTRECHT
TWEEDE DRUK
TE LEIDEN BIJ G. F. THÉONVILLE.

1 BIBL. *Philosophia Neoschalstica* (1900); *Ontwikkelingsgeschiedenis van de organische soorten* (1902); *Logica of denkleer* (1902, 1923^3); *Criteriologie* (1911^2); *Ontologie of algemene metafysica* (1904, 1917^2); *Algemene zielkunde* 3 dln. (1904-1920; I 1909^2, II 1911^2, III 1920^2); *Wijsgerige staatsleer* (1917); *Theodocee of natuurlijke godsleer* (1917, 1919^2); Wijsbegeerte van het strafrecht (1919)*Natuurfilosofie of kosmologie* (1910); *Ethiek of natuurlijke zedenleer* (1913); *Bijzondere ethiek* 5 dln. (1917-1919). LIT. G. J. J. Louwerens, *Een nieuw 'godsleer'* (1908); P. J. M. Heskes, *Leven en werk van Beysens* in *Studia Catholica* XII (1937); F. Sassen *Wijsbeg. in* Nederland (Amsterdam 1941); I. J. M. van den Berg, *In memoriam prof. dr. J. Th. Beysens* in *Tijdschr. v. Filos.* 1946; W.P. 1949.

OBJECTIEVE REALITEIT VAN SENSATIES

HET BESTAAN VAN VOORWERPELIJKE GEWAARWORDINGEN ALS BEWUSTE ERVARING IS EVIDENT. *De vraag is of aan die gewaarwordingen ook inderdaad iets buiten ons beantwoordt, of de voorwerpen daarvan, ook naar hun kwalificatie iets meer en iets anders zijn dan gewaarwordingsinhoud. De oplossing van deze vraag*[1] is wederom afhankelijk van de volgende : of de gewaarwordingen (naar haar voorwerpelijken inhoud) van de aard van prikkel en zintuigen beide afhankelijk zijn, dan wel een zuiver subjectieven oorsprong hebben en dus louter bewustzijnstoestand of louter eigen aandoeningen zijn.[2]

1°. Als wij de gewaarwordingsgebeurtenissen ontleden, dan vinden wij ons zelven daarin als *lijdende*, ons bewustzijn of ons ik *als een indruk ontvangende*. Ook de subjectivisten ontkennen dit niet. Zo schrijft o.a. I. Kant [*Kritik d. r. V.* Transcendentale Esthetiek]: *Diese [Anschauung] findet aber nur statt, so fern uns der Gegenstand gegeben wird ; dieses aber ist wiederum nur dadurch möglich, dass er das Gemüt auf gewisse Weise afficire. Die Fähigkeit [Receptivität] Vorstellungen durch die Art, wie wir von Gegenständen afficirt werden, zu bekommen, heißt Sinnlichkeit.*
Scherp en duidelijk vertoont zich dit eigen passief karakter onzer zintuiglijke gewaarwordingen, of het ontvangen van een indruk waardoor een naar de voorwerpelijke inhoud nieuwe voorstelling ontstaat, als wij deze stellen tegenover andere zinnelijke kenacten, met name tegenover de fantasiebeelden omtrent dezelfde objecten. In deze laatste, neem bv. de voorstelling van een afwezigen vriend, zijn wij overtuigd een herinneringsbeeld voor ons te zien, en ontbreekt ons alle bewustzijn van een lijdend ontvangen nieuwe indruk. Zodra wij deze vriend weer ontmoeten, horen enz. verandert de zaak geheel en al; onze waarneming is nu het ontvangen van geheel nieuwe indrukken van zijn persoon.
Vanwaar dan die passieve indrukken waarmee mijn ervaring is opgebouwd? Zeker werkt mijn bewustzijn of mijn ik zelf mee dat ik ze ontvang, onderga en erop reageer. Alleen uit mij zelf kunnen zij niet voortkomen, juist omdat ik ze ontvang en onderga. *Er moet dus iets buiten mijn bewustzijn bestaan, m.a.w. een extra subjectieve of objectieve realiteit aanwezig zijn waarmee die indrukken of voorstellingen in mij gevormd worden.* Mijn ondervindingen komen door de inwerking van een extra-subjectieve realiteit tot stand, en dat deze dus iets an sich, iets anders is dan het bewustzijn of het ik.
Het *fenomenalisme* is daarmee niet weerlegd. De vraag op welke grond de kwalitatieve bepaling van het voorwerpelijke in de gewaarwording berust is nog niet beslist.[3]

1 Hier is bedoeld innerlijke of voorwerpelijke algemeenheid waardoor het begrip, één en hetzelfde naar inhoud, van vele kan gezegd worden. Daarnaast staat de uiterlijke of subjectieve algemeenheid, of de geldigheid van een begrip voor een ieder, welke aangeeft het bestaan van het begrip in ieder verstand of dat allen het begrip bezitten.

2 Over de inadequate of algemene prikkels VGL. *Algem. Zielkunde* 12, blz. 87-91.

3 *Prolegomena* § 13, Anmerkung III (ed. Kerbach-Reclam S. 72): ›*Denn dieser von mir sogenannte Idealismus betraf nicht die Existenz der Sachen (die Bezweiflung derselben aber macht eigentlich den Idealismus in rezipierter Bedeutung aus), denn diese zu bezweifeln ist mir niemals in den Sinn gekommen, sondern bloss die sinnliche Vorstellung der Sachen, dazu Raum und Zeit zuoberst gehören; und von diesen, mithin überhaupt von allen Erscheinungen, habe ich nur gezeigt, dass sie nicht Sachen (sondern bloße Vorstellungsarten), auch nicht den Sachen an sich selbst angehörige Bestimmungen sind.*

2 . De ontleding van onze waarnemingsakt leert dat het de voorstelling is van volkomen en individueel bepaalde objecten, die in alle waarnemingen verschillen. Wij zien nooit *de* mens maar altijd *Janneke, Jip*, enz. Waarom die *volkomen bepaaldheid* in de waargenomen objecten en het individuele verschil in de opvolgende gewaarwordingen? Dat zij niet alleen uit de constitutie van het waarnemend orgaan voortspruit, springt in het oog. De enig mogelijke grond bestaat in de volstrekte bepaaldheid en de individuele verschillende indrukken die ons van buiten af gegeven worden.
M.a.w. *aan onze gewaarwordingen beantwoordt niet alleen*, zoals in 1° werd aangetoond, *een realiteit buiten ons, maar steeds een realiteit in dezelfde volkomene individuele bepaling als het object, dat voor ons staat*.

3°. Wij nemen de dingen niet alleen in hun volkomen bepaaldheid waar, maar ook in hun eigenschappen. Zo zien wij de dingen rood, wit enz.; wij horen een bepaald geluid dat van hen uitgaat; wij voelen hun hardheid, temperatuur enz. Vanwaar die *kwaliteit* van zintuiglijke waarneming? Dat zij vooral op de bouw van het waarnemend orgaan berust, mag en a priori en a posteriori als zekere waarheid worden aangemerkt. Want het oog en andere organen zijn gebouwd op een bepaalde prikkel en reactie. Maar is de kwaliteit der waarneming door de organisatie van het waarnemend orgaan *alleen* verklaard? Volstrekt niet. Want de kwaliteit, die iedere waarneming feitelijk bezit, is altijd geevenredigd aan den prikkel, die het orgaan aandoet. Deze prikkels nu verschillen, ook als men ze onder zuiver fysisch oogpunt beschouwt, onderling ten zeerste; de een is van mechanische aard, als bijv. het geluid en de hardheidsindruk; de ander zoals warmte van fysische, het licht, de reuk en de smaak van chemische aard. De lichtgevende ethertrillingen zijn transversale, de geluidsgolvingen longitudinale bewegingen ; de chemische reacties zijn wellicht rotatie-bewegingen. Ook de verschillende kleuren en tonen zijn objectief onder-

scheiden o. a. door het verschil van het aantal trillingen in de tijdseenheid. In de totale waarneming dus werkt van de ene kant het subject mede, dat op eigen, aan zijn bouw of organisatie geëvenredigde wijze, op den opgevangen prikkel reageert; maar evenzeer werkt het object, d.w.z. de van buiten gegeven indruk mede ter bepaling van de kwaliteit der voorstelling; *het is ook van den aard van de prikkel afhankelijk én of het orgaan zal reageren én op welke wijze het zal reageren. Niet door de reactie van het subject, door deze overeenkomstig met en geëvenredigd aan het karakter van den extra-subjectieve prikkel, komt tot stand, wat wij de kwaliteit der waarneming noemen.* En zó beantwoordt aan elke kwaliteit een reële toestand buiten ons, die daar zeker van anderen aard is dan in ons maar toch met onze voorstelling in natuurlijke evenredigheid staat, m.a.w. in de voorstelling een representatie vindt, welke in onze georganiseerde natuur en de hare beide gegrondvest is.[1]

4°. Ook in hun opeenvolging en aaneenschakeling vertonen onze waarnemingen haren objectieven oorsprong of realiteit.

Immers ook onder dit opzicht blijken zij volkomen afhankelijk te zijn van extra-subjectieve oorzaken en omstandigheden; zuiver subjectieve drang of wil oefent hier niet den minsten invloed uit. Juist omgekeerd is het in die kenacten, die zuiver innerlijke feiten zijn, met name in de verbeelding. Zeker, ook hier is objectieve invloed, d.w.z. de associatieve verwantschap der levende en latente herinneringsbeelden, binnen zekere grenzen regel en wet. Maar met deze beperking is de invloed van den wil hier oppermachtig, de invloed van extra-subjectieve oorzaken geheel bijkomstig, hoogstens opwekkend of aanleiding gevend, nooit voorwerpelijk kwalificerend. Naar willekeur kan overigens ieder zijn fantasie laten spelen, beelden verbinden en scheiden, en in bonte orde en wanorde aan zich zelven laten voorbijgaan.

'*Ainsi*' – aldus Balmès [*Philosophie fondamentale* I. I I. C. IV] – *'l'observation constate l'existence de deux ordres de phénomènes entièrement distincts. Dans le premier [les phénomènes purement in ternes] tout ou presque tout relève de notre volonté; rien n'en relève dans Ie second [les sensations]. Les phénomènes de la première espèce sont liés entre eux; mais les rapports qui les lient peuvent se modifier et se modifient en grande partie selon notre caprice. Nous voyons les seconds dépendre les un des autres et ne se produire que sous des conditions déterminées. - Je ne puis voir si je n'ouvre les volets de ma chambre pour donner passage à la lumière. Les phénomènes volets et vision sont nécessairement unis; remarquez toutefois qu' ils ne le sont pas toujours; j'ouvre mes volets durant la nuit et je n'y vois point; il faut qu'un nouveau phénomène, un phénomène auxiliaire se produise, à savoir, la lumière artificielle; je ne puis, quoi qu'il en soit, changer cette loi de dépendance.*

Que faut-il conclure de là? Que les phénomènes indépendants de notre volonté, soumis dans leur existence et dans leurs accidents à des lois que nous ne pouvons changer, ont leur cause hors de nous. Ils ne sont pas nous, puisque nous existons sans eux; ils n'ont pas notre volonté pour cause, puisqu' ils se produisent sans son aveu, très souvent contre elle.

Ils ne relèvent point les uns des autres dans l'ordre purement interne, puisqu' il arrive fréquemment que, de deux phénomènes qui se sont mille fois succédés, le second cesse tout à coup de se produire malgré la persistance du premier."

Zoals dan uit het voorgaande blijkt, gaat het gekwalificeerde voorwerp der gewaarwordingen niet op in louter eigen of zuiver subjectieve bewustzijnsaandoeningen. Want de voorstelling komt niet tot stand door zuiver subjectieve reactie op of bij gelegenheid van een gegeven prikkel. De extra-subjectieve prikkel werkt inderdaad mede tot de vorming ook van den gekwalificeerden gewaarwordingsinhoud. De voorwerpelijke inhoud of kwaliteitsbepaling is dus het resultaat der samenwerking van kennend subject en extra-subjectieve realiteit, en dientengevolge de gewaarwording zelf de psychische uitdrukking of bewustzijnstegenwoordigstelling van een extrasubjectieve of objectief-reële werkelijkheid.

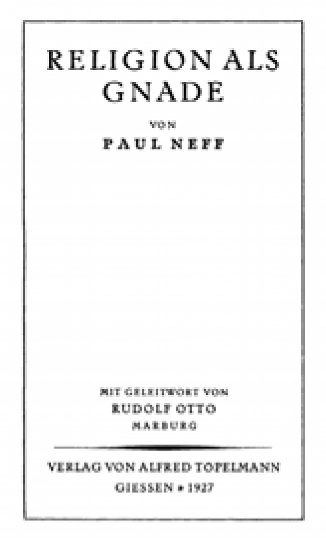
---

1 W. Ostwald, Vorlesungen über Naturphilosophie, S. 240 en 241; »*Die Verscheidenheiten der Farben beruhen auf Unterschieden in der Periode des Lichtes, und je nach der Verschiedenheit des ven den beleuchteten Körpern zurückgeworfenen Lichtes erscheinen diese in verschiedenen Farben. Es sind somit zwei unabhängige Umstände maßgebend für die Farbe der Körper: einmal die veränderliche Beschaffenheit des auf sie fallenden Lichtes, und andererseits ihre konstante Fähigkeit, gewisse Perioden zurückzuwerfen, andere aufzunehmen. Daher kann ein und derselbe Körper sehr verschieden gefärbt erscheinen, je nach dem Lichte, mit dem er beleuchtet wird. Ich bringe diese einfache Sache in Erinnerung, da gerade dieser Fall eine gewisse philosophische Wichtigkeit erlangt hat. Es ist von den Idealisten zum Nachweis des Satzes benutzt worden, dass die Körper durchaus nicht so sind, wie sie uns erscheinen, denn wenn einer uns je nach Umständen blau, roth oder grein erscheint, so kann man nicht sagen, dass er wirklich blau oder Roth oder grün ist". Man sieht leicht, dass es sich hier wieder urn eine ungenaue Ausdrucksweise handelt. Ob wir den Körper mit dem einen oder dem anderen Licht beleuchten, hat auf seine Eigenschaft, bestimmte Perioden aufzunehmen und andere zurückzuwerfen, gar keinen Einfluss, und was den Körper angeht, so verhält er sich durchaus konstant, welches Licht ihm auch treffen mag. Auch ist man berechtigt, ihn Roth zu nennen, wenn er hauptsächlich rotes Licht zurückzuwerfen fähig ist. Die Farbe in die er erscheint, ist aber nicht seine Sache allein, sondern auch Sache der auffallenden Lichtenergie, und was wir sehen ist die gemeinsame Wirkung dieser beiden Faktoren. Die Idealisten haben dem Körper zugeschoben, was dem Lichte zuzuschieben war, und sind so zu ihrem Irrthum gelangt. - Wundt Grundriss der Psychologie, 5 Aufl. S. 52-54: »Alles spricht demnach dafür, dass die Verschiedenheit der Empfindungsqualität durch die Verschiedenheit der in den Sinnesorganen entstehenden Reizungsvorgänge bedingt ist, und dass die letzteren in erster Linie ven der Beschaffenheit der physikalischen Sinnesreize und erst in Zweiter ven der durch Anpassung an die Reize entstehenden Eigenthümlichkeit der Aufnahmeapparate abhängen. Infolge dieser Anpassung kann es dann aber auch geschehen, dass selbst dann, wenn statt des adäquaten, die ursprüngliche Anpassung der Sinneselemente bewirkenden physikalischen Reizes ein anderer Reiz einwirkt, die dem adäquaten Reiz entsprechende Empfindung entsteht.*

WILHELM BOUSSET
ZU TREUEM GEDÄCHTNIS
GIESSEN 8. MÄRZ 1920
†

Ich widme diese Aufsätze dem Andenken an den teuern unvergessenen Freund. Seine Begrüßung der Hauptschrift war die erste Ermunterung, die ihr zuteil wurde, seine Zustimmung mehrte das frohe Gefühl des rechten Weges, und sein 'zu frühes' Scheiden das Gefühl jener sapientia sub contrariis abscondita, von der jene Schrift wie diese Aufsätze zu reden versuchen. Marburg 1923, R.O.[1]

WILHELM BOUSSET was een belangrijke vertegenwoordiger binnen de godsdienst. Hij doceerde in en Giessen 1916. Hij heeft baanbrekend werk verricht voor vergelijkend godsdienstwetenschap en wees vooral op de invloed van het Hellenisme en de mysteriegodsdiensten. Een van zijn grote werken is *Kyrios Christos, Geschichte des Christus; Glaubens is auf Irenäus* (1913), waarvan de titel zijn inzicht uitdrukt. Van kerkelijk conservatieve zijde ontmoette hij sterke tegenwerking. Veel van zijn werk heeft blijvende betekenis verkregen, sommige elementen zijn door de latere ontwikkelingen achterhaald of gematigd.

RELIGION ALS GNADE
VON
PAUL NEFF
MIT GELEITWORT VON
RUDOLF OTTO
MARBURG
VERLAG VON ALFRED TOPELMANN
GIESSEN • 1927

De door Otto opgetekende ervaringen zouden niet hebben misstaan in de collectie werkelijkheidsbelevingen die Tjeu van den Berk citeert in *Het numineuze* uit 2005 en *Op de bodem van de ziel* uit 2006. Het zijn ervaringen die de droomwereld van het kind raken, alsmede de verbeeldingswereld van de volwassene, ervaringen die de grens tussen de zichtbare wereld en het alomvattende waar wij deel van uitmaken voor een moment uitwissen.

1 Ik draag deze essays op aan de nagedachtenis van mijn dierbare onvergetelijke vriend. Zijn verwelkoming van het hoofdwerk, *Het heilige*, was de eerste aanmoediging die het ontving, zijn instemming vergrootte het gelukkige gevoel van de juiste weg, en zijn 'te vroeg' vertrek het gevoel van die wijsheid *verborgen onder tegenstellingen* waarover dat werk en deze essays proberen te spreken.

AUFSÄTZE
DAS NUMINOSE BETREFFEND
RUDOLF OTTO
PROFESSOR DER THEOLOGIE
IN MARBURG
VERLAG FRIEDRICH ANDREAS PERTHES A.-G.
STUTTGART/GOTHA
1923

Rudolf Otto,
Het spontane ontwaken van het numineuze gevoel (sensus numinis)

1 L. W. Hauer
2 Ch. Heinrichs
3 A. Tennyson
4 R. Tagore
5 J. Ruskin
6 Th. Parker
7. R. Otto *Ontwikkelingsfasen in de jeugd en bij schriftloze volken*
8. Daniël Mok, *Religieuze ontwikkelingsfasen aan de hand van Rümke en Heschel*

RELIGIE ALS GENADE –
RUDOLF OTTO, GELEITWORT

Geheimenis en betovering

Opwellend vanuit een onbekende diepte
Naar de diepsten van je hart –
zwijg en wacht.
Opkomend vanuit de duisternis
Bloeit het op in je ziel,
Vraag schuchter –
wacht en luister.
Bloeiend vanuit onzekerheid
Voorgevoel van samenklank,
Rust vervangt weerbarstigheid –
luister en zwijg.

DAS GEFÜHL
DES ÜBERWELTLICHEN
(SENSUS NUMINIS)
RUDOLF OTTO
C. H. BECK'SCHE VERLAGSBUCHHANDLUNG
MÜNCHEN 1932

BIJLAGEN TER AANVULLING VAN EERDER VERSCHENEN TITELS

Het archief bevat redactionele onderzoeksresultaten en pogingen daartoe. De nadruk ligt op verschillen en overeenkomsten tussen de schrijvers van het fonds. Dat levert een levendige focus op van het wederzijdse gevoelen over gelijkgestemde belangstelling vanuit verschillende culturen, tijden en invashoeken.

Otto, James, Eliade
James, Fechner, Van Eeden, Noach
Wadman, Noach Van Eeden, Zavrany[1]

Drängt fremder Tiefe
Rätsel und Zauber
Eigener Tiefe zu —
schweige und warte.
Wächst aus dem Dunklen,
Seele bedrängend.
Fragend Befangen —
warte und lausche.
Blüht aus Befängnis
Ahnender Einklang,
Ruhe im Widerstreit —
lausche und schweige.

1 Lycklama, Suder-Æmstel 2014/2018 alles begint bij de dingen wonder te Lidlum *ontferming*

De gedachte er geen nieuwe principes mogen worden ingevoerd zolang een normale verklaring niet is uitgesloten, wat wellicht nooit zal gebeuren, is een valkuil voor onwijsgerige natuuronderzoekers. Verdergaan dan de feiten toelaten en waar dit niet lukt, de feiten als ongeldig te beschouwen.[1]

1 Studies III *Over hallucinaties* p. 147 (Lezing in *Teylers Natuurkundig Genootschap*, Haarlem, 1897).

VOOR DE FRIESE BOEKBESPREKING LAS IK ANNE WADMANS 'DE SMEARLAPPEN'. ◂*Us heit hat sein dat ik de snoadste net bin. In poarsje dingen dy't om sa te sizzen foar 't gripen lizze en dy't oare lju samar oanwaaie, haw ik noait begripe kinnen. Ik wie gewoan en by definysje de domste fan 'e klasse.*▸

Aan het woord is Eelkje Lyklama. Zij wil zich bevrijden uit het benauwend milieu waar zij zich ook sterk mee verbonden voelt.
Eelkje zegt over haar vader: '*De smearlap. De grutste fan al dy smearlappen dy't myn libben útmeitsje*'.
Pake had niet veel boeken: '*De Bibelboeken stiane yn de buorkerij en de oare stean yn de biebeltheek*'. Dit boekje, dat ooit veel stof deed opwaaien, had hij wat besmuikt verstopt: *d'yllustraasjes wiene pikantery.*[1]
Ik las Céline en Sartre: De hel, de anderen en Die Geschichte von Emil Sinclair: ***Der Vogel kämpft sich aus dem Ei. Das Ei ist die Welt. Wer geboren werden will, muss eine Welt zerstören.***
In *Nooit meer slapen* rationaliseert Hermans het hybride bestaan. Ik huiver – 't is meer dan tweetaligheid – en parafraseer met de nodige veranderingen voor het andere geval :

> ***Anderszijn is vooral een kwestie van moedertaal. Daardoor denken zij niet als wij. Een Fries is wellicht bang dat hij een namaak-Hollander wordt en zich van zijn familie vervreemdt Waarom? Fries-zijn is niet iets om je voor te schamen. – Het is wel weinig comfortabel. – Velen baseren hun zelfrespect op een of ander gebrek aan comfort.'***

Mijn levensgevoel is verbonden met de Friese taal, de Friese Wouden en *Sielesâlt*. De gespierde kracht breekt vooral uit in gezangen en gedichten. Ik heb er een essay over geschreven waarover Sybe zei: '*Eclecticisme is spannend en verwarrend, hou de rode draad in de gaten, anders haken lezers af*', en voegde er lachend aan toe: '*Hier spreekt een man met ervaring*'!
Om wier gedachten ging het hier?
D'is gjin preal, it is 'e oatmoedige tankbetsjûging oan it ûnderwiis.
De docent van de skriftekennisse die mij de richting aanwees vanwaar de inspiratie waait, sprak niet over competenties en voel mij opgenomen in de traditie.

1 Jeltske, *alter ego*, woont bij haar oma en opa.

Losse vernieuwing mist de oergrond om stand te houden *when the winds of changes shift*. Dizze odelette tierelieret net allinne oer kristlik bysûnder ûnderwiis. ◂Over een felle, sarcastische welhaast agressieve docent die het verband tussen Goethe, filosofie en natuurkunde aanwees. Haar manier van orde houden was onsympathiek en effectief. *Ordnung muß sein, ja mar wol ferstannich graach!* Over de gemoedelijke neerlandicus die, tussen de lesuren, door de gangen scharrelde, goedmoedig en onverstaanbaar mompelend over de opstoppingen.[1] Zijn lessen waren een ramp. Om het rumoer in de klas te bezweren had hij één nerveuze formule: *'Jonges, jonges!'*▸ Kwaad heb ik hem nooit gezien maar ik zie voor me, hoe hij voor de klas staat met zijn gebalde vuist tegen zijn tanden gedrukt om zijn briesende onmacht te onderdrukken en de hoon te incasseren.
Blijmoedig zette hij zich in als regisseur van toneelstukjes, 's avonds bijgestaan door zijn vrouw Johanna op de piano. Tussen een groep gemotiveerde leerlingen en in persoonlijke gesprekken kwam hij tot zijn recht. Hij was meer filosoof en mysticus dan onderwijzer en pedagoog. Op zijn aanraden heb ik een toneelstukje geschreven. Een klucht waarin ik docentenopmerkingen aan elkaar heb geregen behalve die van een griezel met een sinistere en verstarde glimlach. Hij keek nooit iemand aan, wat hij zei leek voor niemand bedoeld en klonk alsof ze door een ander werden uitgesproken. Geen leerling durfde hem na te doen, diegenen die luisterden waren verzekerd van een goed examenresultaat dat wel.
Dialogen suggereren dwingt me om er niet omheen te draaien. Lichaamstaal & woordenpraal vertolken samen gevoel, bespiegelingen en de behoefte anderen deelgenoot te maken. De toets van een klucht is de contrastharmonie tussen lach en aandacht en meester Sybe, zijn vrouw noemde hem Sally, heeft me geholpen om: '*De ironie mild te kruiden met hier en daar een pepertje om de aandacht vast te houden en plotselinge wendingen die niet uit de lucht komen vallen*'. Hij bewonderde Van Eeden en wees op *Het lied van schijn en wezen* in samenhang met Fechners *Tagesansicht*. Hij zette me aan het denken over apartelingen zoals mijn opa, de veehandelaar, onze dominee en de wiersizzer en wiersister. *Lusterje, flusterje.*
Moderne schrijvers waren niet aan hem besteed. Wel Boutens, Herman Gorter, Bloem en Theun de Vries. Hij citeerde Henriëtte Roland Holst en sprak net zo makkelijk over Plato, Nietzsche, Willem Kloos en Goethe

1 Salomon Machiel Noach 1879-1944

als over Caspar David Friedrich. De Friese dichters legden het af tegen de glans van de Nederlandse literatuur en hij attendeerde me op de uitverkoop van de *Verzamelde verzen* van Leopold. Het Fries en alles wat erbij hoort kregen steeds meer een folkloristische kleur. Het oorspronkelijke schouwtoneel transformeerde langzaam tot een decor. Bijzondere mensen, vaak buitenbeentjes. Tegen Sally heb ik een keer gezegd: 'Wanneer u aan 't begin van een opstootje onze namen noemt, dan voelen we ons meer aangesproken dan uw ins Blaue hinein reden met uw jonges, jonges'. *Doel hawwe oer pedagogysk wie gjin kompetinsje om him.* Docenten horen voorspelbaar te zijn en ongedwongen in het handhaven van de orde. Ik heb van hen geleerd en ben ze schatplichtig. Vindingrijke geest? Beteugelde driften? Rechtvaardigheid en verdraagzaamheid? Nadruk op kracht, mild over zwakheden? Een streven naar volmaaktheid wetend dat we falen door gebrek aan wijsheid? Neem ik mijn misstappen & stommiteiten en mijn verantwoordelijkheden serieus? Naar wie wijs ik? Kan ik erkennen dat ikzelf het centrum van mijn eigen creatuur ben? Streven naar het goede, erkenning van eigen falen zonder minachting. Rintske is dat het gewoon.

Stof en as zonder gevoel van ontmoedigend falen en depreciatie. Volmaaktheid als streven. Mijn schaduw, mijn angsten en vooroordelen. Mijn confrontatie met m'n weerstanden tegenover de Ander, zoals het hindoeïstisch gedachtegoed vertelt:

> *Bij hoogmoed en ijdelheid ben je niet wakker. Nederigheid is liefde; nederigheid is wat het hart weet. Vreugde is deemoedig omdat die zuiver is en gegeven. Een deemoedig mens erkent zijn fouten.*

Bijzondere mensen, die docenten. Onvolmaakt en goed genoeg voor mij. De verhalen van juf Nynke en Maartsje hebben mij gevormd. Het enthousiasme, de kracht van het verhaal. Als de geschiedenisjuf een vraag niet kon beantwoorden kon je er gif op innemen dat ze 's avonds een mail stuurde met het antwoord. De natuurkundeleraar die bij een lastige vraag zijn ogen toekneep en met zijn hoofd wat schuin omhoog nadacht en dan een antwoord gaf dat in elk geval integer was.[1] De docent die na een irritante opmerking begon met: *'Eloquente reactie Jeltske, chapeau!'*, en de angel verwijderde voordat hij het echte antwoord gaf en ik kon zeggen: 'U heeft gelijk, ik snap wat u bedoelt'. Het is een verdienste om anderen in hun waarde te laten en een sneer achterwege te laten. Conrector is duidelijk: 'Wij zijn professionals met één doel, jullie zo snel en prettig mogelijk te begeleiden naar een diploma dat recht doet aan jullie capaciteiten, ook wanneer jullie het ons lastig maken'. Bezwaren tegen docenten werden serieus genomen en eindigden in een driegesprek waarbij de conrector probeerde de feiten op een rij te krijgen: *'ruziën over feiten schiet niet op'*. Hij dirigeerde het gesprek zo dat de lucht klaarde. Belangstellend en geduldig met lichte Groningse tongval. Kritisch op gedrag, persoonlijke waardering en een sfeer om een stapje terug te doen.

> *Een houding zonder vooroordelen die mensen in hun eigenwaarde tot hun recht wil laten komen. Een zuivere benadering, van mens tot mens, van geest tot geest.*

1 'Hoe meer we ontdekken, des te groter het mysterie'; BIOLOGIE: 'We kunnen heel ver terug, het ontstaan van leven roept de vraag op: *'Wat versta jij onder ‹het leven›?'*: GODSDIENT: *'Het raadsel ligt doodstil... zodat het – authentiek – een raadsel blijven kan.'*

ALS IK MET MEZELF SPREEK, DAN VOLTREKT DIT ONHOORBARE ZELFGESPREK ZICH IN DE STACCATORISCHE WELDAAD VAN FRIES MET DE RESONANS VAN WOORDEN EN KLANKEN UIT'T WÂLDFRYSK. Tijdens de *Poëzieroute Wijnjeterperschar* van Bosbeheer, word je begeleid door geluiden van dieren en wind en gedichten in het Nederlands, Fries en Stellingwarfs. Is het niet wonderlijk dat de moeder van de uitgever, waarvoor ik redactionele klusjes doe, in de oorlog ondergedoken zat in het huis van Theun de Vries, geboren in Feanwâlden en de schrijver van *Het meisje met het rode haar* en de trilogie *Het geslacht Wiarda*?

Over zijn verhouding tot de Friese taal schrijft hij:

> *'In mijn Friese gedichten spreek ik van vervloeiende innerlijke zones, van grensgebied en overgangssituaties. De twee gebieden staan in vriendschappelijke verhouding tot elkaar. Beide elementen verdringen elkaar niet, ze wisselen elkaar in volkomen natuurlijkheid, als dubbele aanleg, af. Die aanleg ervaar ik als een gunst die het leven mij heeft toebedeeld. – In 1975 verloor ik mijn jeugdliefde Aafje. Ik legde haar dood en nagedachtenis vast in Friese gedichten. Zelfanalyse, gewild en ongewild, maakte mij duidelijk dat deze Friese poëzie een nieuw psychisch domein betekende: mijn gevoelsleven zocht uitdrukking in de taal van mijn vroege jeugd.*

Aan het slot van zijn leven schrijft hij:

> *'Het ontwaken van de volwassen vitale mens is een van de troostrijke en unieke momenten van het leven. De puberteit is overwonnen en daarmee de onrijpe, tegenstrijdige gedachten- en gevoelswereld van de tiener die om zich heen grijpt in het leven zonder te weten waar zijn geluk, om maar te zwijgen waar zijn roeping, ligt. Een scholier beleeft het voorspel van dit menselijk ontwaken.'*

Theuns vader werd aangespoord om hem Friese les te laten nemen: *'Zo'n talent mag voor de Friese taal toch niet verloren gaan?'* Talent laat zich niet dwingen, zijn literaire droomwereld was niet die van Gysbert Japicx en de bruorren Halbertsma, maar van Boutens en Slauerhoff... *Sielesâlt*.
De Vries debuteerde in 1925 met *Friesche sagen* en sloot zijn swide œuvre in 2004 af met de bundel *Alles begjint by de dingen.*

Hie ik in beam west	*Was ik een boom geweest*
Dan hie ik stean wollen	*Dan had ik willen staan*
Oan ien fan dy lytse tsjerkhôven	*Aan een van die kleine kerkhoven*
Omheind efter mânske liguster.	*Omzoomd door zware liguster.*
Dêr komme hja dan sneintemiddeis	*Daar komen ze dan 's zondagsmiddags*
Om nei de sarken te sjen,	*Om naar de zerken te kijken,*
Wat wylde gerzen wei te roppen	*Wat wilde halmen weg te rukken*
Of moas fan in namme te skrabjen.	*Of mos van een naam te schrapen.*
Ik woe harren wat tanúnderje	*Ik wou ze wat toeneuriën*
Sûnder dat se it fernamen,	*Zonder dat ze het merkten,*
En ien dy't it langst bleau	*En een die het langst bleef*
Ienlik, ûnferweechlik op har bank,	*Eenzaam, roerloos op haar bank,*
Dimmen beskaadzje	*Omhullen met schuchtere schaduw.*

THEUN DE VRIES WAS VERZOT OP SAGEN EN LEGENDEN. De motieven uit de Friese sagenwereld waren hem lief: 'Derhalve', sprak de jonge literaire ondernemer, 'schrijf ik *Friesche Sagen!*' Hij putte uit almanakken, jaarboekjes en *Uit Friesland's volksleven.* Tussen de Ilias en Schiller, Ovidius en de Tachtigers schreef hij een sagenboekje en een brief aan *Scheltens & Giltay* die het manuscript wikte en woog. De prijs voor de overmoed van de vierdeklasser was de diskwalificatie voor de vijfde klas. Hij verliet het gymnasium zonder zijn victorie in de vorm van een heus uitgegeven boekje. En hoe wonderlijk, dat de rechten van zijn sagenboekje in handen kwamen van de N.V. *Noord-Nederlandse Boekhandel v/h Fa. Meijer & Schaafsma* aan de Voorstreek in de stad van zijn adolescentie?
Hoe het ook zij, ik maakte kennis met Eelco Liauckama, geboren in de stins *Liauckama State* ten tijde van de Friese Vrijheid. De sêge schrijft deze vrijheid toe aan de dank van Karel de Grote voor de Friese vaandeldrager Magnus onder wiens aanvoering de Friezen de heilige stad veroverden. De tijd van de Friese vrijheid is een opvallende periode uit de Friese geschiedenis. Vele jaren prezen Goethe en Heine nog altijd de vrijheidszin van de Friezen. Aan de Friese kant werd het vrijheidsideaal tot uitdrukking gebracht in de leus Fries en vrij.
Mordechai gong net op 'e knibbels en Friezen knibbelje allinne foar God.
Juf Nynke heeft het in mijn hoofd geprent en dominee bevestigt:
'Elke keer als Haman voorbijkwam, knielde iedereen. Mordechai knielde niet'.

RIDDER LIAUCKAMA VOEGDE DE DAAD BIJ HET WOORD EN LIET EEN WONDER IN ZIJN HART AFDALEN. Deze godsvlam maakte hem stil en willig. Hij schonk zijn bezit aan de Kerk en leefde overdag als godvrezende Abt in kwellingen waarvan de schijnsels als honende branden door zijn kloosterkamertje flakkerden. Alleen de nachten brachten rust, vol zacht licht over vergeeld perkament vol wonderen van overpeinsde wijsheid. Een doodshoofd staarde hem aan, de holle ogen vertelden over de tijdelijkheid van het leven en het eeuwigdurende Koninkrijk van Vrede. Zijn bestaan werd een stille verinnerlijking van zijn levensdoel.

De monniken verstonden niets meer van het wonder dat dagelijks onder de bezielende handen van de abt opbloeide als een *Selaginella lepidophylla* die het water gulzig opzoog. Hun lofliederen klonken schril uit hun met wijn gesmeerde kelen en hun gang was waggelend. Als de eerste drie sterren oplichtten aan het firmament kwam er geen inwaarts verlangen op maar een uitbundige liederlijke lust, gefinancierd door de blijmoedig gegeven gulle gaven van de vromen.

En stilletjes brandde de zilveren nachtlamp naast de *himeling* en het schijnsel liet de schaduwen zien van zijn handen die nerveus vluchtten over het *Getijdenboek*. De abt boog het hoofd over de perkamenten, zich machteloos weglezend in de oude bladen… *'Toe, heer Abt, is de eenzaamheid u liever dan een bokaal te ledigen op het welzijn van ons klooster?'*

Weigering zou een twist ontketenen en als één beker wijn het misnoegen kon wegnemen… *'U weet dat boeken mij liever zijn dan een feestmaal. Laat mij naar mijn perkamenten teruggaan als ik u toegedronken heb.'*

Een vreemde roes overkwam hem die de geurende en zwaargekruide wijn ontwend was, en hij wist dat hij na deze verderfelijke dronk geen tweede mocht nemen als hij de schande van de dronkenschap wilde ontlopen. De monniken waren vasthoudend. Radeloos nam hij de tweede beker aan en heimelijk – de gedachte kwam als een godsgeschenk uit de hemel vallen – verdween het druivenvocht in de wijde mouwen van zijn tabberd. Onderwijl bad hij tevergeefs en tevergeefs dankte hij HET HEILIGE opdat het niet zou worden opgemerkt. Welbereide pasteitjes, wildgebraad en wijnkroezen verdwenen in zijn mouwen die opzwollen als de buiken van de vraatzuchtende monniken. Gods wegen zijn ondoorgrondelijk en de monniken beschouwden de abt als een zwijn die hun wijngaard vertrapte en het kwade gerucht van Liauckama's tafelmanieren zwelde aan.

HET NOODLOT KONDIGDE ZICH AAN MET HET GEJUICH VAN DE BRALLENDE MONNIKENSCHAAR. Hun vlamrode gezichten stonden honend en onheilspellend. De *orgè theôu*, de driftig ijverende God overviel hem met de onverdraaglijke gedachte: *Daarom heeft God hen overgegeven aan hun lage driften. Huiveringwekkend is het te vallen in de handen van* DE LEVENDE*!*[1] De abt sidderde en versaagde tot in het diepst van zijn ziel. Zou één dwaze daad de winst van jaren verpulveren? Het canaille wees naar zijn wijde verhullende mouwen en eisten dat hij liet zien wat daarin verborgen lag. Verschrikt kruiste hij zijn armen over zijn borst en beriep zich op het gezag van zijn ambt. De hysterische door drank verdoofde broeders roken bloed. Liauckama was een gehate spelbreker, een ridder die zich aan regels hield, zonder harnas en overgeleverd aan een tot leven gekomen spookbeeld van willekeur, redeloosheid en verachting. Een zware zilverschotel met afgekloven resten van het zwijnengebraad werd opgeheven. Liauckama keek de dood in de ogen en zijn zweet droop als grote druppels bloed op de grond. Was het gewone doodsangst? Neen, hier is meer dan dat. *Hier is de huivering van een schepsel voor het raadsel dat vol benauwenis is.* De oude sagen van de eeuwige schieten hem door het hoofd. Mozes die hij bij nacht overvalt, Jacob die worstelt tot aan de *moarntiid*. God woont in een ontoegankelijk licht en Eelco Liauckama zeeg verdoofd in zijn ambtszetel neer die de monniken hadden meegezeuld. Oude opgekropte wrok ontlaadde zich, zijn gekruiste armen werden uit elkaar gerukt en schudden de mouwen van zijn gewaad uit…

EN TOEN, TOEN ONTFERMDE DE EEUWIGE ZICH OVER EELCO. De laaghartigen keken sardonisch toe. Verbijsterd en terugdeinzend zagen zij de doodstrijd, zijn schokkende lichaam, doodsbleke gelaat en uitpuilende ogen. De pulserende stromen bloed uit zijn wonden werden steeds minder. – *'Vader, vergeef de mensen die mij doden, want ze weten niet wat ze doen'* begeleidde zijn laatste ademtocht.

HET WAREN LOUTER GROTE, WITTE VOLBLADIGE ROZEN die uit de mouwen van de pij neerruisten, ze daalden over de schoot en voeten van de dode en doordesemden de ruimte met amber en honing.

Dit Wûnder te Lidlum geschiedde in 1332. Eelco was toen 62 jaar.

---

1 *It Brief oan de Romeinen 1:24; It Brief oan de Hebrëen 10:31.*

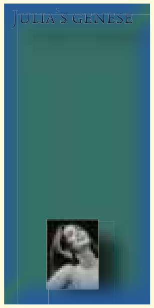
'Iedereen heeft zijn achtergrond, zeg maar even niks nu, Sjikse. Wonderlijk dat de naam van opa Eli God heeft geholpen betekent.' 'Ik geloof in jou, Riwke.' *'Every picture tells a story.* Ik wil dat je Etty Hillesum leest. Opa begrijpt mijn fascinatie niet voor 't verstoorde leven, dat in duizend zoete armen een pleister op vele wonden wil zijn.'

Hja hate net mar die de hannen gear:	*'Vergeef soldaten God, vergeef hun*
'Ferjou soldaten God, ferjou har kwea'.	*kwaad'.*
En lit de heide leafde bloeie Hear,	*Laat de heide lieflijk bloeien Heer,*
de haters priuwe fan dat himels brea.	*en de haters proeven van dat hemels*
Zij haatte niet, ze vouwde haar handen:	*brood.*

'Waren er maar regels, hoe verschrikkelijk dan ook, dan wisten we tenminste waar we aan toe waren. Niets maakt angstiger dan willekeur, zei mijn opa'. 'Hoe wonderlijk, Rebecca, dat jouw pleegopa Eliëzer heet…'

Mijn ferbûnens met Theun de Vries begon toen ik mijn opa uit de *Friese sagen* voorlas en werd bevestigd door zijn magnum opus *Veertien eeuwen ketterij, volksbeweging en kettergericht* dat verramsjt werd bij De Slegte.[1] De bonte stoet vol kleurrijke types voedde mijn fascinatie voor eigenzinnigheid en waarheidszoekende gedrevenheid. Als eerbetoon aan de doperse afkomst van getuigers en vervolgden droeg De Vries het boek op ter nagedachtenis van zijn voorouders.
De doperse achtergrond van Zinnia's familie kwam op mij hartverwarmend en vertrouwenwekkend over en was mutatis mutandis ook levensbepalend. Zo kan het dus ook.

1 Het betrof hier de zesde druk uit 1998, de eerste druk verscheen in 1982.

IK NEEM U VANDAAG MEE NAAR GOETHE EN NAAR *FAUST*, een rondreizend arts, astroloog en magiër uit de 16^{e} eeuw die alle kennis heeft vergaard en voelt dat zijn dorst naar ware kennis niet is gelest. Op zijn zoektocht naar werkelijke kennis verlaat hij het rationele pad en komt terecht in het domein van alchemie, magie en duivelsstreken:

Twee zielen strijden in mijn borst.

Stuwt niet alles naar hoofd en hart, levend in eeuwige geheimenis?
Vervul daarmee je hart, zo groot het is, en als je geheel opgaat in het gevoel,
noem het dan hoe je wilt, ik heb daar geen namen voor!
Gevoel is alles, een naam op zich betekent niets: een hemelse gloed in nevelen gehuld.

De ervaring van de diepste werkelijkheid, woorden schieten tekort. Geloven is vertrouwen en berusten en ruimte maken voor anderen, ruimte geven aan DAT WAT VOLSTREKT ANDERS is:

GELOVEN IS:
afzien van jezelf,
opzien naar het heilige,
omzien naar de ander
en uitzien naar de toekomst.[1]

Amen

1 *Ik dank u wel ds. Korver*, groetjes van Jeltske.
Dr. Faust is ook in Leeuwarden geweest. Hij leeft voort in volksverhalen zoals bijvoorbeeld opgetekend in Theun de Vries' *Friese Sagen*.

HET LIED VAN SCHIJN EN WEZEN is nog weinig tot in details onderzocht. Een algemene karakteristiek hebben verschillende critici trachten te geven; ik noem o.a. J.D. Bierens de Haan[1] en L.J.M. Feber[2]. Het resultaat is echter onbevredigend. In abstracte wijsgerige formules als 'monistisch-optimistisch' is het door de filosoof zo weinig te vangen, terwijl de Katholieke beoordelaar licht gevaar loopt niet verantwoorde tendenties in het gedicht te vinden.[3] De ingewikkelde structuur, de vaak grillige ideeëngang, de onvermoede diepten, maar ook de onachterhaalbare gemoedservaringen of stemmingen, en tenslotte de innerlijke tegenspraak maken het werk van de commentator bij uitstek zwaar.

Mijn Leider, nooit tevreden,
verlangt dat ik mij rusteloos hervorm,

zegt de dichter in de 1e zang van het 3e boek, en zo laat deze moderne Proteus zich zijn geheimen met moeite ontfutselen.

Bierens de Haan heeft er op gewezen dat Dante's *Paradiso* Van Eeden als voorbeeld diende. Het motto voor de *slotzang* van het 1e boek, uit *Paradiso* V, maakt dit waarschijnlijk. Wat een benijdenswaardige eenheid bij Dante. *Het Lied van Schijn en Wezen* weerspiegelt een geestelijk verbrokkelde, anarchistische, onevenwichtige tijd en herhaalde uitingen als: *Verneemt mijn woord, o mensen, en ontvangt mijn kostbare zekerheid als goede gave*[4] krijgen iets tragisch als in de *vierde zang*, onder de indruk van de uitgebroken wereldoorlog, vertwijfeling en ontzetting getuigen van het instorten van een innerlijke wereld.

Enige biografische kennis is een voorwaarde voor goed begrip.[5] waarin V.E. de essentie van zijn ervaringen wilde neerleggen, maar ook 'toevallige', persoonlijke elementen en tijdelijk aangehangen overtuigingen of vlottende stemmingen zulk een belangrijk element vormen.[6] Zijn *Studies, Brieven* en *Dagboek* zijn behulpzaam. Over *Studies* zegt hij

1 *Onze Eeuw*, XVII, 4, pag. 153.

2 Frederik van Eeden's ontwikkelingsgang, pag. 27 en pag. 54.

3 IBID. PAG. 28: *'Het kennende zelf met gewaarwordingen en werkingen worden kritisch onderzocht; onbewust wordt dus de scholastiek, m.n. de kriteriologie, uit de verte gevolgd.'* – PAG. 30: *'het katholiek instinct, dat den dichter dat diepe vers ingaf, zal hun niet ontgaan.'* ('*Wat kennis kan ons God, de kenbron, roven?*') – '*Bij al zijn filosofische feilen is het echter sterk synthetisch gedacht; het streeft uit de onrust der wereld omhoog en is derhalve katholiek gericht.*' (P. 30).

4 III, 2

5 *Het Lied van Schijn en Wezen* omspant 30 jaar: I juni 1892-maart '95; II maart '95-mei 1910; III voltooid Maart 1922.'

6 ENIGE VOORBEELDEN:
Door meelij moe en door de schok van boerse/bejegening nog àl te diep ontsticht... (I, 11).
Wij derven vreugde, want wij derven helden/die zonder vrees zich banen 't heldre spoor... (II, 7)
(In de Minnestral-periode, waarin de Held-Organisator de wereld moest redden).
Onverhoord/zonken mijn teerste, zuiverste gezangen,/in 't zand van schamper ongeloof versmoord (III, 1).
☞ het Demonen-geloof (III, 2), de *afgrond der melancholie* (III, 7 en II, 1), de Lichtstad-periode (III, 8).

zelf: *'Ik hoop dat deze Studies verbinding vormen tussen zoveel mogelijk medemensen. Het zijn laddertjes of brugjes of trappejes, waarmee ik verstandhouding mogelijk probeer te maken, ook tussen mij en anderen die zich anders uitdrukken dan mijn liefste en eigene wijze van uiting.'*

Zo loopt zijn *Redekunstige grondslag van verstandhouding*[1] gedeeltelijk parallel met I,6 van *Het Lied van Schijn en Wezen.*[2]

In de *Brieven* wordt 20 okt. 1892 het eerst melding gemaakt van het gedicht.[3] *'Het is heel stil, ik leef heel stil, ik zie niemand, ik maak verzen. Plechtige sobere statige verzen. Ik maak een boek vol. Langzaam dag na dag -'*. In 1894 wordt ook de titel genoemd: *'Gedicht van 't Wezen en den Schijn'*, nov. 1895 aangeduid als '*de witte verzen*'.

Belangwekkender is in dit opzicht het *Dagboek*[4] wijl het ook de wisselende concepten vermeldt.[5] Deel II ('93) noemt onder de projecten 'een gedicht in *terzinen*, waarvan de compositie of eigenlijke inhoud mij onbekend is, maar alleen de toonaard is aangegeven.[6] Mijn verder zielsleven moet de inhoud vormen'. En wat volgt is merkwaardig om zijn waardeschatting van Hollandse collega's: 'Verzen geschreven, enigszins onzeker. Het accent is statig en 't geheel gedragen door serieuze en diepe gedachten. 't Ritme heeft niet de gebroken fijnheid en gecompliceerdheid van Gorter en Van der Schalk. In enkele regels is '*natural magic*'. Maar de waarde van het ganse weet ik niet recht. Vergeleken bij Potgieter's Florence. Enkele regels daarvan zijn mooier, maar er is veel meer retoriek in' (p. 219).

Dagboek III, p. 51: 'Gedacht over het tweede boek van 't gouden lied, als een reeks van afwisselend vragende en antwoordende zangen, van leerling en meester'. Dit concept is niet verwerkelijkt. Wel klinken verschillende zangen van het *derde* boek uit in een vraag. Bladzijde 252: Ik schrijf aan Sch. en W. II. Het 3e wou ik noemen: 'De twaalf Schoonheden'. - Wat verder: 'Het 3e boek van *Sch. en W.* een sprookjesachtig verhaal vol reëel leven'. Dit is evenmin verwezenlijkt als het volgende plan: Dan dacht ik 't derde boek van *Sch. en W.* als een episch gedicht ~ als *Mei* ~ maar in terzinen. Het verhaal van een engelenpaar, dat de mensen komt redden 'Zij stond op enen heuvel en...' (*Dagboek* IV, 26 Jan. 1902).

1 *Studies* III, pag. 7-84)

2 VGL. *Grondslag. v. Verstandhouding, § 28, die over het symbolisch en het beeldend taalgebruik handelt, met de verzen: Der woorden zijn twee orden/gerecht en goed, - d'een is het dood symbool, enz.*Eveneens Gr. v. Verst., *§ 44 met de aanvang van I, 6: In 't waereldhuis, als kloosterlingen, woonen/wij menschen, enz.* (Hetzelfde beeld).

3 *Brieven van Frederik van Eeden. Fragmenten ener briefwisseling uit de jaren 1889-1899,* (Maas & Van Suchtelen, Amsterdam - Leipzig MCMVII).

4 Deel I-IV. Amsterdam, Van Munster's U.M.

5 *Studies* III, pag. 7-84

6 TERZINNE dichtvorm, rijmschema A-B-A, waarin de derde rijmt; vgl. *tertiaur* v. lat. *Tertianus*.

VERVULD VAN FECHNER'S TAGESANSICHT.

De volgende dagboek-notities staan in verband met het *Lied van Schijn en Wezen*: *Ik lees Dante en Fechner* 23 aug. 1904.[1] *Vervuld van Fechner's Tagesansicht* 25 aug. *Zeer verheugd om Fechner's werk. Dat is wat onze tijd behoeft. Ik zal hem meer bekend trachten te maken* 28 aug. Elders[2] heb ik het vermoeden uitgesproken, dat nauwgezette studie van *Schijn en Wezen* II Fechner's invloed aan het licht zou brengen, zodat die woorden uit het *Dagboek* hierop zouden slaan. Nadere kennismaking met diens boek *Die Tagesansicht gegenueber der Nachtansicht*3) heeft dit bevestigd. Juist in 1904 was hiervan de 2e druk verschenen, en Van Eeden's immer waakzaam speurende geest zal hier een geestverwant ontdekt hebben, zoals dertien jaar later in Dèr Mouw.

In dit licht wil hier enkele gedeelten van *Het Lied van Schijn en Wezen* beschouwen. *Alleen op basis, door 't gemoed gesteld, kan scherp verstand zijn zuivre bouwsels stichten* (II, II).

Deze woorden waren volmaakt toepasselijk op Gustav Theodor Fechner (1811-'87),[3] die behalve zijn antipathie tegenover de abstracte metafysische systeembouwers nog vele andere wezenstrekken met Van Eeden gemeen had, en in *Tagesansicht*, het boek van zijn ouderdom, een wereldbeeld had ontworpen, dat ook aan zijn gemoedsbehoeften voldeed.[4] De geniale, minutieuze natuurvorser met zijn scherp-kritisch intellect (*Elemente der Psychophysik*) was een diep-religieuze, profetische natuur, (*Ueber das höchste Gut*) vol fantasie en humor.[5] Zijn tijdgenoten, ook zij die hem als een empirisch natuurkundige waardeerden, hielden zijn *Nanna oder ueber das Seelenleben der Pflanzen*, zijn *Zend- Avesta oder ueber die Dinge des Himmels und des Jenseits* en zijn *Tagesansicht* voor werken van een fantast. Zijn neiging tot mystiek, zijn studie van occulte verschijnselen als somnambulisme en spiritisme gaf de overwegend grofstoffelijk georiënteerde fysici van zijn tijd, met hun mechanistische wereldbeschouwing, veel aanstoot. Onmiskenbaar was zijn literaire aanleg; in zijn jeugd had hij geaarzeld tussen de exacte wetenschap en een letterkundige loopbaan[6] hij schreef sprookjes, parabelen, essays over Rückert en Heine, en lyriek.

1 *Grondslag van Verstandhouding* (*Studies* III 1897, p. 43): '*Het zijn geen wiskundigen waartussen de grootste rationalisten zitten. Keppler, Pascal, Newton, Zöllner en Fechner in onze tijd waren niet louter rationeel. Dat is vooral gangbaar bij geleerden die orde en exactheid willen aanbrengen in een van het absolute ver verwijderde reeks van waarnemingen zoals de z.g. natuurfilosofen en medici. Omdat deze beroepsgroep zich niet bezig houdt met de menselijke rede kunnen zij zich eerder vleien met de illusie van haar alvermogen.*'

2 Den Gulden *Winckel*, okt. 1932: *Het dagboek van Frederik van Eeden* (p. 184, n. 2).

3 Leipzig, Breitkopf und Härtel, 1e ed. 1879

4 *Zie Frommanns Klassiker der Philosophie* I: *Gustav Theodor Fechner*, von Kurd Lasswitz. Stuttgart, 1896.

5 ZIE *Vergleichende Anatomie der Engel* en zijn satire *Panegyrikus der jetzigen Medizin und Naturgeschichte*.

6 Vgl. Van Eeden's Dagboek II: 'Ik gevoel evenmin roeping mijn leven aan de literatuur te wijden, vooral door mijn overtuiging die exacte wetenschap veel hoger stelt.'

Verder kunstkritiek en een belangwekkend boek over experimentele schoonheidsleer: *Vorschule der Aesthetik*.Zijn aanvankelijke medische studie bevredigde hem weinig; woorden als: *'Der Materialismus, dem ich als Student der Medicin, wie heute noch fast jeder Student der Medicin verfallen war...*) herinneren aan soortgelijke uitingen van Van Eeden, twee generaties later geboren.[1] Wijst dit alles reeds op wezensverwantschap (al was Fechner dan ook veel meer de systematische geleerde en Van Eeden de betrokken dichter), Fechner's bezielde wereldbeeld, zijn optimistisch vertrouwen in de wereldorde. V.E. geloofde in een geweldige humanitaire opvaart (*Tendenz zur Harmonie*) en in 1909 *De Nachtbruid*. Tegenover een dogmatisch christendom stond zijn autonome eudemonistische moraal en geloof in de menselijke wilsvrijheid (*'Lo maggior don...'*) moesten V.E. wel vervullen. Pas later zou zijn *psychisch monisme* of *panpsychisme* erkenning vinden, o.a. bij Friedrich Paulsen en Heymans, die er een kennis-theoretische grondslag aan gaf. Hier was een modern mysticus aan het woord, voorwaar geen duisterling, die ook het occulte, irrationele liet gelden.[2]

Wat bedoelde Fechner met zijn *Tagesansicht*? Het geloof in EEN BEZIELD VAN GOD DOORWOOND HEELAL. - God: het psychofysische ALWEZEN, alomspannend WERELDBEWUSTZIJN en WERELDWET. Volgens *die Nachtansich*t is elk bewustzijn gebonden aan de afzonderlijke subjectieve centra (mens, dier), terwijl buiten deze nietigheden alleen een duister, stom en dood heelal zou bestaan. Mens, dier en plant zijn organen van een levende aarde; ook de plant heeft bewustzijn, zij het op *kindliche Seelenstufe*. Het zielenleven van alle aardse creaturen wordt door het aardse planetenbewustzijn omspannen, zoals dit weer opgaat in het hoger organisme: het bezielde zonnestelsel. Zo verschijnt dus *'im Lichte der Tagesansicht der Himmel nun wieder von himmlischen Geschöpfen bewohnt; nenne man sie Götter oder Engel;3) man hat sie ehedem so und so genannt. Der Abstand zwischen uns und Gott ist gross; sie sind eine Zwischenstufe zwischen*[3] *uns und Gott; auf einer Stufenleiter aber, in der die Stufen sich vielmehr ein- als ausschliessen' (Tagesansicht,* p. 31). Fechner zinspeelt hier waarschijnlijk op de Demiurg van Plato, de gnostici en sommige kerkvaders. Bij de dood betreedt de ziel het hoge herinneringsrijk en blijft deel uitmaken van

1 *Tagesansicht*, p. 161.

2 Op V.E.'s betekenis als mysticus wijst de dichter-mysticus A. Roland Holst in *Liber Amicorum* p. 147, in beeldende taal, aldus, dat zijn (verward) *'streven naar het Land van Hart's Begeerte op aarde van jongsaf aan steeds weer verlicht, soms bevleugeld, ten slotte zelfs overvleugeld werd door dat ontembaar Verlangen naar het Land van de Ziel en die daar wonen. Daarin moge het nageslacht zijn betekenis zien, een diepere wellicht dan nu veelal vermoed wordt.'* Meermalen wordt in Sch. en W. op mystieke ervaringen gezinspeeld. II, 1: ...bereids te peilen waant, door berst van één seconde, 't rijk buiten u,'t onpeilbaar generzijds. II, 5: *verstilt de tijdsvloed tot een zee van* NU. Opvallend zijn de *reminiscenties*, de ideeën en beelden van Plato, Plotinus, Dante, Pascal en Spinoza.

3 VGL. *Zij mogen Goden heten, maar wie schat hun aard, hun macht, hun willen, hun gezindheid?* (*Sch. en W.* II, *9*).

het aardbewustzijn, dat zij gedurende haar leven heeft helpen opbouwen.[1] Terug te vinden in *Het lied van Schijn en Wezen,* zang 8 en 12.
Leert allereerst de hoogmoedswaan versmaden/dat er niets beeter denkt, dan 't kleine brein des mensen, die hier kruipt op d'aardsche paden/en meent der waereld hoogst vernuft te zijn.[2]

Hij herkent 't eigen leve in dier en kruid,/verstaanbre schoonheidstaal spreekt hun gestalte,/terwijl hun doen op 't zelfde willen duidt als wat hem drijft. En schoon hij aanvangs al te voorbarig sprak van levenloze stof, waar hem ontging dier stof gevoelsgehalte, erkenn' hij thans dat slechts zijn zin te grof/te zwak, te nietig is voor d'openbaring/van 't leven dat hem niet als als leven trof.
Ontgaat toch ook zijn leeven aan d'ontwaring/van wat er nietigs rond hem kruipt of vliegt/daar 't is te ontzaglijk voor hun kleine ervaring./ Der stenen levenloze schijn bedriegt./Al 't zijnde kan gevoel, gedachte heten en heeft tot oorsprong LEVEN. *Want hij liegt die zegt dat wij iets zonder* LEVEN *weten,/waar nog des levens uiting ons ontging.*
Ook zee en bergen, zonnen en planeten/zijn functieën van grootser levenskring. Zin-leeg is 't woord dat levenloos betekent/Dood is een schijn, een schijn vernietiging.
Levende wezens zijn 't, die ons omringen/aan alle kant, onmerkbaar, vèr en na, levend beschrijft de hemelbol haar kringen/en alles voelt, en denkt, en slaat ons ga.
Duidelijk worden, in de volgende terzinen, *Tagesansicht* en *Nachtansicht* tegenover elkaar gesteld:

Een AL *van warm, licht leven doet zich open,/ook waar de schijn van doodse nachtkou grimt,/wanneer wij aan der* REDE *hand belopen de weg der* LIEFDE, *die spiraalswijs klimt./'t Is geen onmetelijke zwarte stilte/waarin ons luttel kennis-vonkjen glimt/geen dood heelal van wezenloze kilte, waarin niets dan ons schamel groepje leeft.*
Al om ons heen tracht zich een levenswil te/manifesteren en de kosmos beeft/van 't kampen der gigantische geslachten, wier opgroei de onze helpt of tegenstreeft.
De machtige wezens die het heelal bevolken, heet het in de volgende zang, zijn wellicht de eeuwige oorzaak van het tragisch lijden verbeeld als het NOODLOT in treurspel, en in de Prometheus- en christusmythen.

1 VGL. II 6 *Zie! vastgelegd in fijne herinneringen/ is àl wat eens mijn zinnen wedervoer, wat ik nu niet willkeurig kan doordringen/ bewaart de ziel op hogen voorraads-vloer.*

2 De aanhangers der 'Nachtansicht' trachten vergeefs het wezen der dingen te doorgronden: *'es ist ein suchen des Grundes des Spiegelbildes hinter dem Spiegel'* (pag. 15). VGL. *Sch. en W.* II, 8, waarin sprake is van de materialistische verwisseling van schijn en wezen: *die als een aapje achter de spiegel schouwt en grijpt zijn schim, …*

't Kan zijn, dat wij als mollen blind doorwroeten/het slagveld van een hogen Godenstrijd,/en gansch onwetend met zwaar lijden boeten wat ons niets baat noch aangaat.
In de voorlaatste zang van II wordt dan, wat Fechner het aardbewustzijn noemt, geïdentificeerd met de CHRISTUS, in de schone en:

Hij is D'ONSTERFLIJKE, *wiens godlijk lijf/ wij stervelingen sterken en doen groeyen,/ als cellen, die in donker-rooden stroom/ het lichaam, voedend en gevoed, doorvloeyen.*
Hij is die eeuw'ge, schoon-bebloemde Boom/ in de aarde wortlend, maar in 't Al vertwijgend,/koen stijgend tot den lichten Heemelzoom, dien wij als blaad'ren, zelf ter aarde zijgend, doen bloeien en verheerlijken aldus./ Hij is 't ook die de ziel, van doodsangst hijgend, in d'arm heft en met zachte liefde-kus/vertroost, waarom Hij Heiland wordt geheten,/der zielen Ziel, der Mensheid Genius.
En dan rijst, in de slotzang, weer de Demiourgos-gedachte. De onvolmaakte, innerlijk verscheurde natuur, het defecte menselijk lichaam wijzen op de verheven, maar toch beperkte intelligentie van deze aardse, feilbare Schepper, wèl te onderscheiden van de ALLERHOOGSTE.
'Wij zijn eens creaturen creatuur,' onze GENIUS *draagt/ons lijden mee, en wat wij voele' als zonde/als wij onwetend doen wat hem mishaagt.*[1]
Wij zijn het bloed, dat zijn gruwzame wonde/door rusteloze werkzaamheid geneest/maar blijven stom voor 't eeuwig ondoorgronde/geheim hoe uit de algoede WAERELDGEEST/*ooit Wezens droef en leedvol zijn geboren. Hoe kwamen veel, waar* EÉN *steeds is geweest?*[2]
Hoe kan beweging en verandring storen/wat eeuwig stil is en zichzelf gelijk? Hier voelt de mensch zich als een kind verloren/in grote, donkre wouden, in een rijk/van statige geheimen, zwaar en zwijgend/waarin hij zoekt als vreemd'ling weg en wijk/Hier baat geen rede, rustloos woorden rijgend,/geen diep ontleden, geen wiskunstig spel/ van allerfijnste abstracties.
Deze laatste regels lijkenl tegen de metafysische systeembouwers en in 't bijzonder tegen Bolland gericht zijn, tegen wiens dialectische methode van waarheidsontginning V.E. immers herhaaldelijk polemiseert (*Studies* V, p. 152). Uit de laatste zangen van II blijkt ongetwijfeld meer dichterlijke beelding dan streng wijsgerig begrip en het verwondert ons dan ook niet, dat een beoordelaar als Feber aan dit slot aanstoot

1 'Ist alles bewusste Dasein im göttlichen Dasein beschlossen, so ist auch alles Uebel, das wollende, wissende, fühlende Wesen treffen kann, ist Sünde, Irrthum, Schmerz darin mit beschlossen; nur kann keines Gottes Wesen in höchster Höhe treffen; es waltet blos in niederen endlichen Regionen seines Daseins, wo Eins noch wider das Andre ist.' (Tagesansicht, pag. 50).'

2 'VGL. *De Nachtbruid* (in dezelfde tijd geschreven): 'dat de mensheid in zijn opvaart is, dat de wonde Gods geneest…' (pag. 425).'

nam en het 'bepaald een inzinking' noemde. In het 3e deel van *Schijn en Weezen* herken je Fechner's '*Princip der Tendenz zur Stabilität*', psychisch genomen: zijn eudemonistische *'Tendenz zur Harmonie'*: het streven Gods naar een (telkens verbroken, maar opnieuw bereikte) evenwichtstoestand van steeds hoger geluk, waarbij het kwaad echter als *'Urnothwendigkeit des Seins'* wordt erkend.[1] In de 7e zang van III lezen we na de smartelijke godgelatenheid van zang 6[2]:

hoe schijnbaar wreed/d'Almacht zichzelve dwingt tot steiler stijgen,/ de prikkel zoekend die ellende heet./ Het eeuwig Wezen kwelt zich, tot verkrijgen/ van nieuw geluk, en zondert zich nu af/ in mensen-waan, met lang en angstig zwijgen,/berouwvol onder zelf-bedachte straf,/ grimmig versmachtend door verbroken Eenheid,/vrijheid misbruikend die 't zich zelve gaf,/dalend tot zonde, lafheid en gemeenheid,/om weer te stijgen in ontzaglijk spel,/tot waar het de eigen kluisters plots van één rijt,/en losbreekt uit de zelf-geschapen hel,/om juichend de eigen oorsprong weer te vinden,/als 't kind de vader vindt, en het herstel der Harmonieën, die het al verbinden/tot één volkomen zuiver Licht-concert.

Deze zang besluit met de Fechneriaanse gedachte: *'t Blijft al bewaard in eindloos magazijn./Zouden wij de geluks-wil niet vertrouwen/die 't enig Wezen is van alle Schijn?*

De laatste zangen, met hun religieuze aanvaarding van zondeval en zoendood, sacramenten en oordeelsdag, culminerend in het katholiek credo, hebben weinig met Fechner gemeen.[3] Na de intellectuele hoogmoed verdeemoediging; verwerping van de autonome moraal (de innerlijke ARBITER als hoogste instantie): Zondige hoogmoed wil op GOD gelijken/en kent geen Rechter boven 't eigen brein. (III, II).

---

1 *vermöge deren das Sein selbst entweder überhaupt nicht sein könnte, ohne in zeitlichen Anfängen und endlichen Bezirken dem Uebel zu verfallen, und in neuen Ausgeburten immer wieder zu verfallen, oder dass wenigstens das Aufsteigen zu grösserm und höherem Guten nicht ohne Durchgang durch Uebel geschehen könnte* (Tagesansicht, pag. 51).

2 Op het somber slot van de 6e zang: *en wat ik door mijn mensdom heb geleden/weet, wie de bloedsmaak aan mijn woorden proeft* volgt in de aanvang van Zang 7, na een geforceerde overwinning op zijn melancholie: *Den sombren toon gedoog ik langer niet.* Dit vers wekt associaties aan het recitatief uit Beethovens negende, vóór de slothymne: *'O Freunde, nicht diese Töne! sondern lasst uns angenehmere anstimmen und freudenvollere.'* Het wijst op de lyrische aard van dit, niet als gekristalliseerde, objectieve wijsheid te aanvaarden gedicht.

3 'An eine Verderbniss des ganzen Menschengeschlechtes, ja der ganzen Natur als Folge von Adams Apfelbiss, an einen Gott, welcher des Kreuzestodes seines Sohnes bedurfte, um sich wegen der Schuld der von ihm selbst mit sündigen Trieben geschaffenen Menschen versöhnt zu finden, an eine ewige Barmherzigkeit und Gerechtigkeit, welche über zeitliche Sünden und mangelnde Gläubigkeit ewige Höllenstrafen verhängt, und an wie Vieles noch lässt sich nicht ewig glauben; der Orthodoxe täusche sich doch nicht.' (Tagesansicht, pag. 63).

Wanneer men in de slotzang leest: *en veel wat ik in deze verzen sprak/ zou ik nu dwaling en verdwazing heten*, dan zal men daarbij ook aan vele ideeën uit Fechner's Tagesansicht hebben te denken, die de dichter eens met zoveel vreugde had aanvaard.

Heerenveen.
S.M. Noach

JOHAN ANDREAS DÈR MOUW

JOHAN ANDREAS DÈR MOUW
[ADWAITA]

VERZAMELDE WERKEN

EERSTE DEEL

BRAHMAN I

1947
G. A. VAN OORSCHOT / UITGEVER
AMSTERDAM

Toen Andreas Burnier[1] haar levensbeschouwing herijkte aan de lectuur van Plato, Goethe, Jung en de Boeddha, 10 verdiepte ze zich ook in het werk van de gedoemde dichters Baudelaire en Rimbaud. In beiden herkende ze zielsverwante zoekers naar het absolute, die net als zij dwars tegen het vigerende rationalistische en materialistische klimaat van hun tijd ingingen en inspiratie zochten bij de mystiek.

Toen Burnier zich eenmaal had georiënteerd op het boeddhisme en de andere grote geestelijke en religieuze stromingen van India, China en Japan, dook ook in haar idioom het begrip 'leegte' op. Explicieter dan Schierbeek, in een beschouwing over de mystiek-religieuze inspiratie van de symbolistische en abstracte kunst,[2] refereerde ook zij daarbij aan de tao, de Chinese, op onthechting en gemoedsrust gerichte levensbeschouwing die verwant is aan het boeddhisme zonder daarmee samen te vallen.'·' En ook zij maakte een onderscheid tussen 'de gemanifesteerde wereld [...]van de concrete dingen' en een 'oergrond' waarin alles één is, een metafysische, bovenzinnelijke, buitenwereldlijke sfeer die - in uiteraard tekortschietende bewoordingen - kan worden aangeduid als 'het Ene, het Absolute, maar ook: de Leegte, het Niets, het Zwijgen'.[3]

Burnier hield het overigens niet bij de TAO alleen. In levensbeschouwelijk opzicht was ze een eclectica die de bouwstenen voor haar gedachtegoed oppikte waar het haar goed leek. Als adolescent had ze zich verdiept in de theosofie, naderhand ging ze te rade bij Rudolf Steiners antroposofie, en nog weer later combineerde ze het platonisme schijnbaar moeiteloos met diverse levensbeschouwelijke richtingen uit India, China en Japan. In haar laatste levensjaren kwam ze steeds dichter bij haar joodse wortels. Daarvoor had ze de kabbala overigens al neergezet als een manier van denken die treffende overeenkomsten liet zien met de Indische mystiek, het esoterische christendom en het soefisme. Voor al deze stromingen gold 'dat de laatste oergrond van alles het niet-zijnde is, het niet-gemanifesteerde, het onbenoembare, Brahman'.[4]

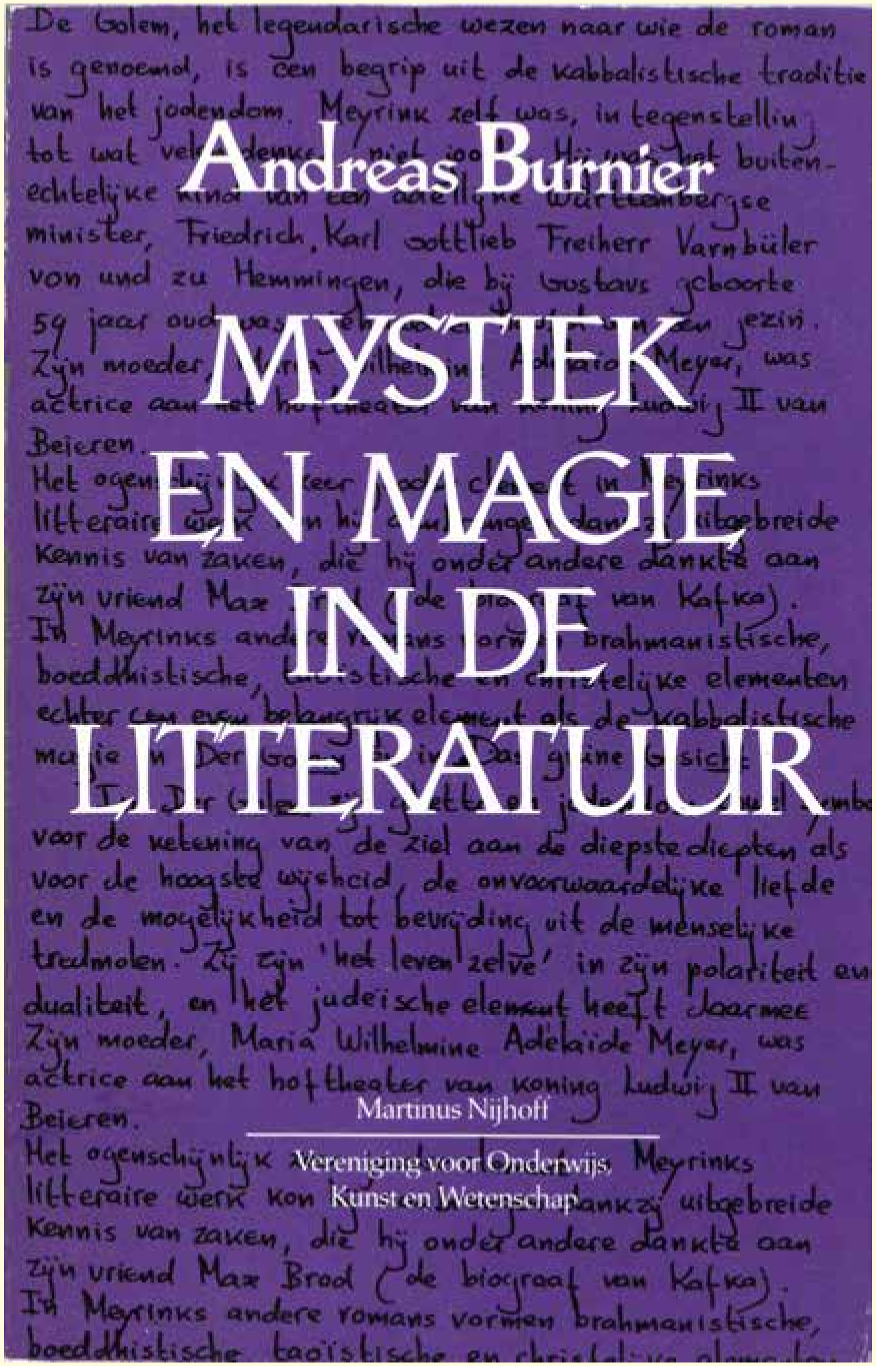
Een door haar gehouden lezing over mystiek en magie in de literatuur besloot ze met een antwoord op de aan zichzelf gestelde vraag welke positie zij in dit krachtenveld innam.

1 Alias Catharina Irma Dessaur, voegde Jaap Goedegebuure toe. Ten overvloede, haar eigen naam werd alleen gebruikt bij wetenschappelijk werk. Gustav Meyrink wordt niet genoemd in *Wit licht*, hoewel cruciaal in de *Albert Verwey-lezing* van 1988. Meyrinks *'Bewoner van twee werelden'* geeft *mutatis mutandis* mogelijk Burniers eigen gevoelens rondom *het bestaan an sich* weer een herkenbare gloed. Dit *numineuze* wordt in *Van Dale* gekoppeld aan zinsnedes van Gerard Reve en Hella Haasse.

2 C. I. Dessaur, *De droom der rede; het mensbeeld in de sociale wetenschappen, een poging tot criminisofie*, Den Haag 1982

3 *Een gevaar dat de ziel in wil*, Amsterdam 2003 p. 286.

4 *Gesprekken in de nacht*, briefwisseling 1981-1986, Amsterdam 1987 p. 29.

Het lijkt mij dat ik iemand ben met een typisch magisch temperament, maar verlangend naar mystiek. […] Mijn wijsgerige wereldbeeld neigt naar monisme, maar wat ik ervaar is dualisme en pluralisme. Psychisch streef ik naar introversie en een verzoenende houding, maar wat ik ben is een tamelijk extravert en strijdbaar wezen. Mijn realiteitservaring is zowel die van de mysticus als die van de magiër: het doorsnee-menselijk bestaan beschouw ik als onwezenlijk én kwellend.[1]

Radha Altman, hoofdpersoon van haar roman *De litteraire salon* ondergaat tijdens een verblijf op het Stille Zuidzee-oord Hawaï een verlossend visioen.

PLOTSELING *voelde ik mij opgenomen in een groot kosmisch licht. De palmen op het strand achter mij, de bergen in mijn rug, de rotsformaties, de enkele mensen en wat spelende honden, alles viel weg. Er was alleen nog het licht, in de lucht en in het water. Vanuit de toekomst werd ik benaderd en opgenomen in een kosmisch plan waarin ik, op een hoger niveau dan in dit leven, aan de mensheidsontwikkeling van mijzelf en anderen zou bijdragen. Ik voelde een grote, totale veiligheid en zekerheid. Dit licht was wijsheid en liefde tegelijk en ik was daar zelf een onderdeel van. Klein en nietig, maar ook mee uitstralend over de hemelkoepel, mee strelend en flonkerend in het water, mee stralend vanuit de periferie van de baai naar waar mijn lichaam stond: aan de rand van het water, aan de rand van de eeuwigheid. Het was alsof ik hier in de verre voortijd, tienduizenden jaren geleden al had gestaan en alsof ik in een toekomstige, iets bevrijdere incarnatie, minder schuldbeladen, minder gekweld, meer open voor anderen, al hier aanwezig was.*[2]

UIT DE VOETNOTEN VAN BEWONER VAN TWEE WERELDEN

Over Meyrinks beeld over de welhaast onmogelijke taak de ‘steen’ te vinden en daarbij ook nog het bewustzijn te behouden: ‘Een schitterend Spaans drama over dit thema is bijvoorbeeld: *La vida es un sueño* (1634) van Pedro Calderón de la Barca; Nederlandse vert.: **Het leven een droom** door Gerard den Brabander.’
Over het misverstand dat Meyrink zelf joods was: ‘ [...] Ook dit sluit, in het vanouds zeer antisemitische Oostenrijk, een joodse afstamming praktisch uit.’
‘Over moderne genetische manipulatie en kunstmatige intelligentie, zie C. I. Dessaur, *De achtste scheppingsdag*, Amsterdam, Meulenhoff, 1990.’
‘De manier waarop Meyrink de Golem-legende interpreteert en eigenzinnig literair benut, werd hem door wetenschappelijke deskundigen, onder wie bijvoorbeeld Gershom Scholem, niet altijd in dank afgenomen. De academische bronnendeskundige, die zich aan de buitenkant van het overgeleverde materiaal houdt, en de kunstenaar, die een nieuwe persoonlijke interpretatie vindt, botsen op dit punt exemplarisch.’
‘*Contamination by association* is een bekende zwakte van het menselijke voorstellingsvermogen. Zo zullen velen het socialisme en communisme abject vinden omdat Lenin en Stalin massamoordenaars waren en Fidel Castro homoseksuelen en prostituées (niet de prostituanten) in concentratiekampen liet opsluiten. Net zo min als het feit dat Hitler vegetariër was impliceert dat hedendaagse vegetariërs eigenlijk veget-ariërs zijn, betekent de belangstelling van Hitler, Himmler en andere topnazi’s voor sommige westerse en oosterse esoterische tradities (Himmler las dagelijks in de *Bhagavad Gita*), dat er met die tradities derhalve intrinsiek iets mis is. Niet iedereen is het echter gegeven deze elementaire logische regel te begrijpen, en sommigen, die een kanalisering zoeken voor hun instinctieve haat (jegens welke stroming dan ook), willen haar niet begrijpen.
6 Zie hierover: Andreas Bumier, ‘Stilte en alchemie’ in Tijdschrift Jonas, Amsterdam 4 september 1987. En voorts: Andreas Burnier e.a., *Het spirituele in de kunst* (Zeist, Uitgeverij Vrij Geestesleven, 1988).
7 *Meine Qualen und Wonnen im Jenseits* (1913) in E. Frank (ed.): GustavMeyrink. Fledermäuse. Erzählungen, Fragmente, Aufsätze (München, Langen Müller, 1981). Voor Steiner over Meyrink zie Gegenwärtiges und Vergangenes im Menschengeiste, vijfde voordracht, Berlijn 1916 (Zyklus 42; GA 167. Herdruk 1962).
8 Over dit magisch-esoterisch thema van de bewustzijnsbrug: Goethe’s Märchen.
9 Zo wordt Meyrinks zoon Harro na zijn zelfmoord in een merkwaardige houding voorover op de grond liggend aangetroffen. In Der Golem komt de student Charousel voor, die zelfmoord pleegt. Ook deze student wordt door Meyrink beschreven als lig gend in een merkwaardige houding- dezelfde houding waarin hij zo’n achttien jaai later zijn zoon zal aantreffen. In Der Golem verenigt de ik-figuur zich met Athanasiu Pernath doordat hij per ongeluk diens hoed op zet. Na Harro’s dood voelt Meyrink zich na korte tijd gedreven diens hoed op te zetten. Vanaf dat moment is zijn verdriet over en voelt hij zich met Harro herenigd.
ro Naar de Nederlandse vertaling door Hans Korteweg: Gustav Meyrink, Het groene gezicht (Amsterdam, Meulenhoff 1974).

1
2 bladzijde 137

Over het mensbeeld in de sociale wetenschappen vanaf de vroegste tijden. Een poging tot een nieuwe ordening vanuit een onbehagen over <het armetierige van de schaarse, ‘theorieën’ over menselijk gedrag.

HOE BESCHERMEN WIJ DE SAMENLEVING TEGEN DE WETENSCHAP? luidde eens de titel van een voordracht van de dwarse filosoof Feyerabend. Deze vraag, en de vraag die eraan voorafgaat, „wat doet de wetenschap de samenleving aan?” worden dringend gesteld in De droom der rede. Het mensbeeld in de sociale wetenschappen; een poging tot criminosofie van de Nijmeegse hoogleraar criminologie Catharina Dessaur, als schrijfster bekend als Andreas Burnier.

De term *criminosofie* is van Buikhuisen. Hij werd door hem als scheldwoord geworpen naar het hoofd van de auteur. Dessaur gebruikt de term nu als geuzennaam. Zij bekijkt de criminologie (de wetenschap die zich bezighoudt met delicten en delinquenten) met een filosofische blik. Daarmee brengt zij de discussie over kwaliteit en rendement van de universitaire wetenschapsbeoefening op een zeer fundamenteel niveau.

Dessaur constateert een *intens gevoel van onbehagen en onvoldaanheid dat vrijwel alle beoefenaars en consumenten van de menswetenschappen met betrekking tot hun vakgebied nu ervaren.* De oorzaak van dat onbehagen ziet zij in het *armetierige van de, schaarse, ‘theorieën’ over menselijk gedrag, de trivialiteit van het meeste empirisch onderzoek, de onbruikbaarheid van veel onderzoeksresultaten in de alledaagse praktijk.* Het probleem begint voor haar echter niét aan de buitenkant (de universitaire bureaucratie, het gebrek aan ijver, kennis en bekwaamheid) maar aan de binnenkant: welke vooronderstellingen gaan er schuil achter de proefschriften en de colleges? Welke waarden eerbiedigt de wetenschapper? Heeft de wetenschapper een ziel?

De wetenschapper heeft een heel klein zieltje en dat dreigt volgens Dessaur geheel uit te doven. In de laatste tweehonderd jaar heeft de heersende wetenschappelijke moraal de werkelijkheid teruggebracht tot de zintuiglijk waarneembare, de materiële en liefst ook nog de meetbare ervaringswereld. ‘De’ werkelijkheid is alleen de stoffelijke werkelijkheid geworden, die vervolgens uitsluitend volgens strikt-rationalistische spelregels benaderd mag worden.

Dessaur verzet zich tegen dit eenzijdig uitgangspunt en tegen de vereenvoudiging van het mensbeeld die ermee gepaard gaat. Zij laat zien hoe in de moderne menswetenschappen ook de mens bijna tot materie is gereduceerd, met op zijn best nog enkele psychische bijverschijnselen, die meestal weer tot materiële oorzaken worden teruggevoerd. Wie het materialistisch uitgangspunt ziet als een onschuldige werkafspraak onder wetenschappers, wordt door Dessaur uit de droom geholpen: het gaat hier volgens haar om een nieuw geloof, dat niet alleen aan universiteiten wordt beleden, maar dat in toenemende mate ons hele mens- en wereldbeeld is gaan bepalen.

Het „materialistisch monisme” — zoals Dessaur het noemt —· is in feite een even metafysisch uitgangspunt als het geloof in een Almachtige God. De moderne wetenschap is – na het jodendom, islam en Christendom – als een ‘vierde monotheïstische godsdienst’, een Kerk van de Rede, zoals ook Robert Pirsig in zijn filosofische roman *Zen en de kunst van het motoronderhoud* de moderne wetenschap al betitelde.

JE MOET HET ALLEMAAL MAAR DURVEN ZEGGEN, terwijl je zelf ook nog professor bent. Intussen erkent Dessaur ten volle dat al die aandacht voor de stoffelijke wereld natuurlijk ook bevrijdend heeft gewerkt: dankzij de wetenschap hebben we een enorme greep op de materie.

Dessaur behoort zeker niet tot de lieden die het liefst rechtsomkeer willen maken naar een gedroomd mooier, natuurlijker en zachtaardiger verleden. Zij verzet zich alleen tegen de verabsolutering van het materialistische standpunt tot het enig juiste. En zij kijkt vooral naar de keerzijde van de medaille der Vooruitgang: een wereld die samenvalt met het zichtbare hier en nu is voor veel mensen een zinloze, onsamenhangende en destructieve wereld geworden. Bijna iedereen zit in deze tijd op de stoel van „de gevoelloze, kleurenblinde, eenogige natuuronderzoeker die van buitenaf, respectloos, een onbezielde kosmos gadeslaat en manipuleert (en op den duur ook medemensen manipuleert)”. Er zou al heel wat veranderen, als de *Kerk der Rede* wat toleranter zou staan tegenover andere benaderingswijzen. Hiertoe probeert Dessaur haar collega’s voorzichtig de volgende gedachte aan het verstand te brengen: De materialistische vooronderstelling is – zoals elke andere vooronderstelling – geen absolute waarheid, maar een keuze, om de werkelijkheid vanuit een specifieke, beperkte gezichtshoek te bestuderen. Een keuze die dus niet meer dan deelwaarheden kan opleveren. Maar er zijn ook andere keuzen mogelijk. *Was für eine Philisophie man wahlt hangt davon ab was für ein Mensch man ist*, zei de

filosoof Fichte tweehonderd jaar geleden al, en hij bedoelde dat het mens- en wereldbeeld dat iemand kiest óók iets zegt over zijn psychische toestand, over de manier waarop hij zichzelf en de wereld ervaart.

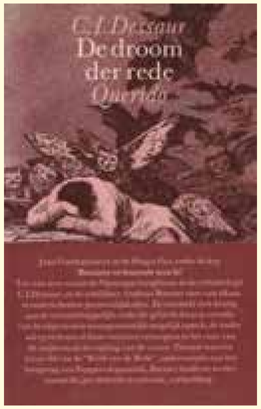
Mensbeelden als dat van het oude India of het boeddhisme getuigen van grote complexiteit, harmonie en respect voor de mens, en waren dan ook het product van mensen die zichzelf en elkaar zo beleefden. Bovendien scheppen mensen hun wereld naar de voorstellingen die zij ervan hebben. In een wereld waarin Marx, Darwin en Skinner gelijk krijgen, krijgen zij op den duur hun gelijk ook bewezen. Wie gelooft dat er alleen materie is, vindt alleen nog maar materie terug.

Met behulp van beeldspraak zou je kunnen zeggen dat elk wereldbeeld een droom is: De opgang uit de materie in het onstoffelijk NIRWANA is een droom, het geloof in een ALMACHTIGE GOD die zich in een ondoordringbaar *Jenseits* bevindt is een andere droom. En de wereld als machine, die je kunt kennen en beheersen door empirisch onderzoek en rede is ook een droom: *de droom der rede.* Aan deze metafoor ontleent Dessaur haar titel.

Om te laten zien dat er ook fundamenteel andere keuzen gemaakt kunnen worden neemt Dessaur de lezer mee op een reis langs de andere, oudere voorgangers van het moderne materialistische wereldbeeld, te beginnen bij de oud-indische yogafilosofie. Die reis is boeiend en volgt voornamelijk de neo-platoonse traditie in het Westen. Dessaur voelt zich sterk met die traditie verwant. In het neo-platonisme wordt de materiële wereld gezien als slechts één zijnsniveau: de mens neemt zowel deel aan de goddelijke als aan de materiële wereld.

In tegenstelling tot het orthodoxe christendom ziet de neo-platonist zichzelf niet als een zwakke worm, die door een ALMACHTIGE VADERGOD van buitenaf gered moet worden: de mens kan zichzelf in deze denkwereld verlossen door eigen innerlijke activiteit, door zich de 'goddelijke herkomst' te herinneren. De mooiste hoofdstukken vind ik die over de natuuronderzoekers uit de Renaissance zoals Kepler, Paracelsus en Giordano Bruno, neo-platonisten, die nu doorgaan voor 'voorlopers' van de moderne, materialistische natuurwetenschap. Ten onrechte, omdat de wereld voor hen nog niet ontzield was, maar vervuld van goddelijke krachten.

Dessaur zet deze reis langs de belangrijkste wetenschappelijke ontwikkelingen voort tot in de twintigste eeuw; in de laatste eeuwen met nadruk op de ontwikkelingen in de menswetenschappen die zich krampachtig status proberen te verwerven door zo 'materialistisch' mogelijk te werk te gaan. Haar

nauwkeurige demonstratie van de stelling dat bijna elke belangrijke filosoof, elke wetenschappelijke 'vernieuwer' een fatale stap dieper in een dor materialisme zet, vind ik volkomen overtuigend.

Wél begint *De droom der rede* op den duur een beetje mank te gaan aan de strakke, bijna encyclopedische opzet en moet het betoog veel niet ter zake doende feiten meetorsen. De stijl glijdt hier en daar af naar een deftig verbalisme, waar 'ik' verandert in 'wij' en waar 'transformeren' nooit eens gewoon veranderen is, een stijl van academisch beton die soms vreemd contrasteert met de inhoud van *De droom*. Maar daar gaat weer de drilboor in als Dessaur zich kwaad maakt over seksisme – waar zij zich vaak en terecht kwaad over maakt. *Men drijft het heteroseksisme wel bijzonder ver, als men ook verkrachters, vrouwenmishandelaars, bordeelhouders en souteneurs als 'zielig' wenst te percipiëren.*

Na deze reis door de geschiedenis keert Dessaur terug naar haar eigen criminologie, de aan de sociologie ontsproten wetenschap die zich bezighoudt met delicten en delinquenten. Voor criminologen, zegt zij, betekenen de materialistische vooronderstellingen in feite een gigantisch excuus voor het manipuleren met de levens en de vrijheid van andere mensen. De onderzoeker, of in dit geval de criminoloog, valt zelf namelijk altijd buiten de wereld die hij beschrijft. Hij schept een eigenaardige verdeling in 'wij' (de onderzoekers) en 'zij' (de onderzochte delinquenten). De onderzoeker vraagt zich af hoe *wij* hun gedrag kunnen verklaren, veranderen en besturen, maar vraagt zich nooit af hoe hij zijn eigen gedrag kan verklaren, veranderen en besturen. De onderzoeker denkt over de wereld in termen van 'effectiviteit' en 'beheersbaarheid' en daarmee vervaagt zijn moreel besef.

Termen als *goed* en *kwaad* tref je in criminologische geschriften dan ook nauwelijks aan. De vraag of het misschien ook een kwaad is om mensen te straffen kan amper meer gesteld worden. Omdat wetenschappers en het staatsapparaat het kwaad pretenderen te beheersen hoeven zij zich niet te verantwoorden over het kwaad dat zij aanrichten. Er ontstaat een soort economie van het kwaad: het kwaad verdwijnt niet, het verschuift alleen maar, van de misdadigers naar de staat, de rechters, de politie, de gevangenbewaarders. Het is de misdaad van de enkeling tegen de anonieme misdaad van de maatschappij. Baal wordt hier met Beëlzebub uitgedreven.

Tenslotte buigt Dessaur zich over vernieuwde tendensen, want het *grobklotzige* materialisme heeft volgens dit relaas zijn langste tijd gehad. In de moderne fysica worden de materialistische dogma's de laatste decennia verlaten. Aan de Amerikaanse westkust signaleert zij vernieuwende bewegingen – bijvoor-

beeld de *transpersoonlijke psychologie* aan de Universiteit van Californië – en ook in de samenleving zijn hoopvolle tekenen: bepaalde vormen van jeugdcultuur, milieubewustzijn, een groter sociaal bewustzijn.

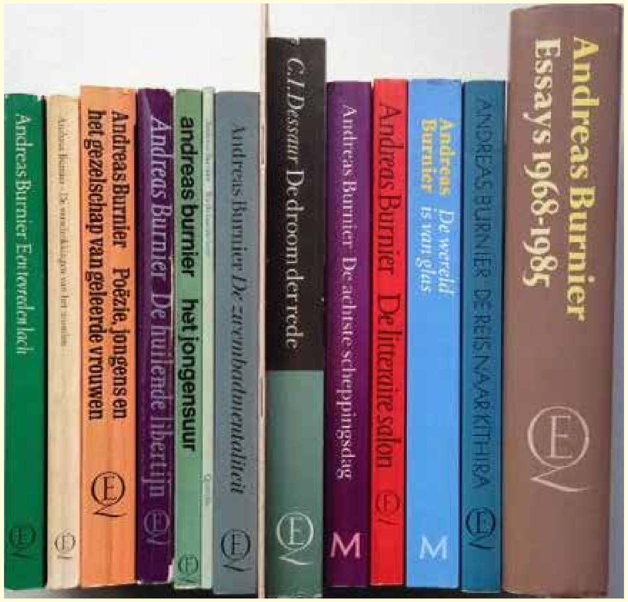
Dat Dessaur hier de achterhaalde, vederlichte en seksistische hippiecultuur meermalen noemt en het veel invloedrijker radicaal-feminisme vergeet, vind ik een onbegrijpelijke emissie voor iemand in wier grammatica „de mens" consequent „zij" is. Daarmee samenhangend heb ik het bezwaar dat de woedende uitvallen tegen seksisme, niet goed geïntegreerd zijn in Dessaurs hele visie. Dat komt geloof ik, doordat zij de prepatriarchale beschaving stilzwijgend buiten beschouwing laat.

In De droom der rede begint de geschiedenis in het oude Indië, na de invasie van de Ariërs of Aryanen, Indo-europese patriarchen die er het kastestelsel invoerden en er een bestaande matriarchale cultuur onder de voet liepen. De Indische yogapsychologie en filosofie is zeker nog veel wijzer en diepzinniger dan zelfs het mensbeeld bij Plato, maar het is al door en door patriarchaal in zijn minachting voor de materiële wereld. In de boeddhistische culturen werden en worden vrouwen verschrikkelijk gediscrimineerd. Zelfs als de vrouwelijke mens in theorie bij de wereld hoorde, dan werd zij ook in het Oosten in de praktijk veracht. De westerse neoplatoonse onderstroom is al evenmin vrij van seksisme.

Daarom kan ik de gedachte niet van me afzetten, dat Dessaur in haar boek een binnen het patriarchaat relatief humane traditie heeft blootgelegd: een subversieve mannentraditie, die zeker opnieuw gekend moet worden, maar die het grote probleem niet oplost dat vrouwen en 'het vrouwelijke' uit de cultuur zijn weggedrongen.

Dessaur raakt dat probleem vaak zijdelings, niet frontaal. Maar zij zou daar natuurlijk tegen kunnen inbrengen dat zij ook niet de pretentie had een boek te schrijven over de wordingsgeschiedenis van de vrouwenhaat; het boek gaat over de wordingsgeschiedenis van het moderne wetenschapsethos. En wat dat betreft blijft *De droom der rede* een schitterend, moedig en stimulerend boek.

HTTPS://INDD.ADOBE.COM/VIEW/2B27DBC0-8843-4DF7-BBE1-7F8A0C4FC66F

(De Boekenkast LOW RES.*)*